GYARMATI GYÖRGY

A RÁKOSI-KORSZAK

Rendszerváltó fordulatok évtizede
Magyarországon, 1945–1956

ÁBTL–RUBICON, BUDAPEST, 2011

A kötetet szerkesztette
RÁCZ ÁRPÁD

A könyvet tervezte
CZEIZEL BALÁZS

Olvasószerkesztő
POTENCSIK ERIKA

Képszerkesztő
RÁCZ ÁRPÁD

A képek válogatásában közreműködött
BALOGH KATALIN, VAJDA LÁSZLÓ

Fotó
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
MAGYAR NEMZETI GALÉRIA
ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA
MAGYAR FOTOGRÁFIAI MÚZEUM, KECSKEMÉT
HANSÁG MÚZEUM, MOSONMAGYARÓVÁR

Reprodukció
GOTTL EGON
MESTER TIBOR

Felelős kiadó: Rácz Árpád, Gyarmati György

Nyomdai előkészítés
Arktisz Stúdió

Készült a Gyulai Dürer Nyomda Kft.-ben
Felelős vezető: Kovács János ügyvezető igazgató

ISBN 978-963-9839-09-0

Annának, Ábelnek,
Emmának és Borókának

volt ki vallatott vélt vallatottat,
vélt, ki vallott s vallt ki vallatott:
„ki volt a vallatott?" – kivált kivolta
érdekelte volt a vallatóit s kivallottuk
mindent bevallott: vallató volt!
s most már ő vallatott, volt kivallatói
váltak vallatottá, kivált kivoltuk
érdekelte őt: „voltak vallatottak?"
volt a kérdés s a valló vallatók
kivallották kivoltuk: kínvallatók
(kinn vallatók, benn vallatottak)
kivallott javallatuk egy vállalat volt
volt vallatókból, kik felváltva vallatnak
s vallanak

Szilágyi Ákos: A vállalat

TARTALOM

ELŐSZÓ

Ez a könyv egy félig-meddig elfeledett korszakról szól. A magunk mögött tudott ezredforduló előtti utolsó évtizedben – mindmáig lezáratlan – rendszer-átalakítás vette kezdetét. Ennek részeként megindult Magyarország huszadik századi történetének visszatekintő átértékelése is. Az ún. rövid huszadik századnak (1918–1990) a Horthy-korszak több mint egyharmadát, a Kádár-korszak pedig közel felét töltötte ki. Közöttük az átmenet bő évtizedének is felfogható az e kötet lapjain felelevenített Rákosi-korszak (1945–1956), de az nem csupán rövidebb volta miatt különbözik az őt körülölelő periódusoktól. Sokkal inkább azért, mert a másik kettő – politikai karaktere, társadalomszervezési jellemzői diametrálisan eltérő volta ellenére – stabilizálódott: mindkettőnek volt konszolidált uralmi rendet teremtő s ekként működő időszaka. A Rákosi-korszakról ez nem mondható el. Ebben az alig több mint évtizednyi időszakban rendszerváltó és rendszeren belüli fordulatok sora követte egymást. A második világháború utáni évtizedben az egymást váltó politikai berendezkedések egyike sem stabilizálódott. A kommunista pártegyeduralom konszolidálásának hiánya leginkább az átmenetiséget, az ideiglenességet állandósította. A Rákosi Mátyás nevéhez kötődő terroruralom rendszer-átalakító próbálkozásainak egymás utáni kudarca, majd nyilvánvaló csődje vezetett 1956 őszén a rendszer összeomlásához, a forradalomhoz.

A Rákosi-korszak viszonylagos elfeledettsége ugyanakkor nem feltétlenül rövidségére s nem csupán a két másik korszak közé zártságára vezethető vissza. Az 1990 körüli rendszercezúra után a másik két korszak iránt eltérő okokból lett intenzívebb a visszatekintő kíváncsiság. A Kádár-korszak politikai lezárulása, történelemmé válása miatt keltett evidens érdeklődést. (No meg azért, mert a rendszerváltásban szerepet vállalók nem kerülhették meg öndefiniálásukat, illetve a folytatólagos közéleti részvételhez szükséges újrapozicionálásukat.) A Horthy-korszak iránti érdeklődés reneszánsza szintén több tényezőre vezethető vissza. A politikai közgondolkodásban volt olyan felfogás, amelyik az államszocializmus rendszerét mintegy kisiklásnak, szervetlen különútnak (Sonderweg) tekintette a magyar történelem menetében. A másik ok pedig az volt, hogy az államszocializmus évtizedeiben a két világháború közötti időszakot a rendszerideológiához rendelt egyoldalúsággal ítélték meg. Ez beszüremlett a történeti feldolgozásokba, s az aktuálpolitikai csőlátással át-

itatott korkép csak fokozatosan módosult. Ennek majdhogynem természetes reakciója volt a legutóbbi rendszercezúra után a Horthy-korszak történeti újraértékelése. Ezzel is magyarázható, hogy a Rákosi-korszakra kevesebb figyelem jutott. Ezt ellensúlyozandó – s helyenként a korszakhoz való eddigi közelítést is újragondolva – próbálkozik memóriafrissítéssel a mostani monográfia.

Alighanem egy további oldalon kellene sorolnom mindazok nevét, akik e kötet elkészítését segítették. Kezdve közvetlen levéltáros munkatársaimon, nem feledkezve meg más fővárosi, megyei és városi archivárius kollégák sokaságáról sem, akik közül többen ottjártam után hónapokkal vagy egy év múlva is visszajeleztek, hogy milyen újabb iratot találtak az engem érdeklő témában. Második körben azok a szakmabéli kollégák említendők, akik nem csupán saját publikált írásaikkal adtak muníciót a korszak jobb megismeréséhez, hanem a kötet egyes fejezeteit – vagy éppen egészét – végigolvasva tettek közvetlenül hasznosítható megjegyzéseket, újragondolásra késztető észrevételeket a formálódó szöveghez. De mert így is nagyon hosszú lenne a felsorolásuk, azt a megoldást választottam, hogy az érintettek nevét – valamely tanulmányuk vagy megállapításuk kapcsán – a leírás szövegébe is beiktattam. Katedrára kerülésem óta történelem szakot végző egyetemi hallgatóim közül szintén többen lettek a korvizsgálat részeseivé. Szemináriumi „visszakérdezéseik" esetenként a még hiányzó, illetve nem kielégítő válaszokra, magyarázatokra hívták fel a figyelmemet.

Az általam késznek gondolt kézirattal a fentebb már említett „előolvasó" kollégáknál is többet vesződött a kötet szerkesztője, hogy a munka – az időnként körülményeskedő megfogalmazásokhoz képest lehetőség szerint – „olvasható" is legyen. Ugyanőt dicséri a kötet képanyagának válogatása-szerkesztése. Azonnal hozzáfűzendő viszont az eddig mondottakhoz, hogy az írottakért – s főként annak fogyatékosságaiért – egyedül a kötet szerzője viseli a felelősséget.

Vác–Budapest, 2011. szeptember

I

FORDULATOK ÉVTIZEDE EGY SZOVJET PROTEKTORÁTUSBAN

1 A HAGYOMÁNYOS EURÓPAI HATALMI EGYENSÚLY GLOBALIZÁLÓDÁSA A HIDEGHÁBORÚBAN

Kezdjük elbeszélésünket néhány kortársi reflexió felidézésével. Szekfű Gyula, a 20. század első felének legpatinásabb nevű honi történésze 1946 telén már mint Magyarország háború utáni első moszkvai követe látogatott haza Budapestre, s a karácsonyi esték egyikén Kovács Imre vendége volt. A két világháború között írott szociográfiáiról ismert házigazda, Kovács Imre ekkoriban – főtitkár-helyettesi funkciójától függetlenül is – a Nemzeti Parasztpárt legkarakteresebb politikusa volt, s értelemszerűen faggatta vendégét:
– *Hogy látszik Moszkvából Magyarország?*
– *Nem jól...*
Hallgattunk, majd akadozva a hazai dolgokról beszélgettünk. Szekfű nagytudású ember volt, egyik legnagyobb történetírónk, akivel serkentő volt a társalgás. Most elfogódottan beszélt, időnként felpillantott a csillárra vagy a telefonra nézett, mintha a mikrofont keresné. Elmenőben aztán odahajolt hozzám, és halkan mondta:
– *Kérlek, ez egy új török hódoltság.*
– *Addig is tart?*
– *Addig tart, ameddig a Szovjetunió tart!*[1]

Egy harmadik kortárs, Bibó István olyan formulákkal jellemezte az alábbi kötet lapjain megelevenedő korszak alperiódusait, mint *„próbálkozó demokrácia”*, *„dúvad állam”* és ettől szabadulni próbáló *„dicsőséges magyar forradalom”*.[2] E sorok papírra vetésekor kereken harminc éve, hogy Bibó – 1979 májusában – elment közülünk. A halála utáni évtizedben etalon volt, a legújabb magyar köztársaság első választott elnöke még neki ajánlotta – posztumusz – magas közjogi tisztét, azután gyorsan elfelejtettük.[3] Az 1945–1956 közötti bő évtized szakaszait elkülönítő, idézett metaforák fejezetcímek lehetnének – egy más műfajú korrajzban. Bibó „korpecsét” formuláit a munka tárgyául választott Rákosi-korszak jellemzése során visszatérően hasznosítom majd,[4] de nem emelem azokat a szerkezeti rendbe. A

← A Vörös Hadsereg Budapesten, 1945

heroizálás vagy a fatális balsors historizáló nézőpontjához képest sokkal földhözragadtabb elemekre támaszkodva kísérlem meg rekonstruálni a magyar história köztörténetének korabeli fordulatait.

Magyarország második világháború utáni történelmének politikai origója Moszkva volt – és maradt – egészen a század végéig. Számos tekintetben úgy, ahogyan azt Ivan M. Majszkij – 1943–1946 között a Szovjetunió külügyi népbiztosának helyettese – vetette papírra 1944-ben, akkor, amikor a németek – valamint a velük szövetségben harcolók – fölötti katonai győzelem már belátható közelségbe került, és a Kremlben is a háború utáni Európa politikai térképének újrarajzolhatóságán morfondíroztak: *„A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában.* [Sic!] *Ezenkívül Magyarországnak, úgy mint Olaszországnak is, értésére kell adni, hogy a szövetségesek nem felejtették el a jelenlegi háborúban elfoglalt pozícióját. Ezért a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét, a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos háromhatalmi döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elveknek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára, amelynek, mint fentebb már említettem, a háború után kölcsönös segélynyújtási egyezményt kell kötnie a Szovjetunióval, és amely ily módon délkeleten védelmünk fontos tényezőjévé válik. Magyarországot, legalábbis a háborút követő első években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani. Magyarországra ugyancsak jóvátételt kell kiszabni."*[5]

A másik világháborús szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, Franklin D. Roosevelt úgy vélekedett a Magyarországot is magában foglaló régióba várható szovjet benyomulásról, hogy *„szívesen mérsékelnék az orosz terjeszkedést, de ha az oroszok mégis ezt akarják, a nyugatiak nem ellenezhetik és nem viselhetnek háborút ellenük, mert »nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy ne legyünk az oroszok barátai«"*. Amit Roosevelt tapintatosan – ha tetszik, diplomáciai köntörfalazással – adott értésére az Ottó fia trónesélyeiről tapogatódzó, érte lobbizó Zita exkirálynénak, sokkal világosabban exponálta honfitársának, New York érsekének. *„Spellmann kérdésére, hogy Ausztria, Magyarország és Horvátország valamilyen formában orosz protektorátusok lesznek-e, határozott igennel válaszolt."*[6] Az idézett előrejelzések mind szovjet, mind pedig amerikai részről a háború utáni Közép-Európa perspektíváit vizionáló „politikai prognózisok" időszakában születtek. Mindazonáltal a két világhatalmi szupernóva a Magyarországot is magában foglaló térséget illetően egymás útját nem keresztező „csillagegyüttállást" mutatott. A köztük lévő bolygók – szatellitek – pályáját vagy éppen pályamódosítását pedig a hozzájuk közelebbi „vörös óriás" inkább befolyásolhatta.

A kötet témájának nemzetközi dimenzióit a kezdeti időszakban tehát az határozta meg, hogy a Szovjetunió mindenekelőtt biztonságpolitikai kérdésként kezelte ezt a térséget a világháború utáni Európa-víziójában. Ebből a szempontból győztes társai is tudomásul vették „primus inter pares" szerepét a kelet-közép- és délkelet-európai térség újjászervezésében. Ez kezdettől más helyzetet – háború végi státusuktól függően –, némileg különböző politikai mozgásteret jelentett a Szovjetunióval szomszédos kisállamok számára, többek között a Vörös Hadsereg jelenlétével is

Budapest, Szervita tér, 1945

nyomatékosított geostratégiai helyzetükből adódóan. Az eleinte inkább rejtőzködve – koalíciós keretekben – zajló „presztalinizálás" akkor fordult át egyértelmű kommunista hatalomátvétellé, a bolsevik típusú pártegyeduralom beüzemelésévé, amikor a két szuperhatalom számára sokkal fontosabb térségekben kibontakozó érdekütközések – Németország háború utáni újjászervezése (az ún. német kérdés), valamint a török–iráni ikerkonfliktus – 1946–1947 fordulója táján egyértelművé tették a világháborús szövetség fenntarthatatlanságát. A még csak nem is „Európa-centrikus", hanem ennél is szűkebb, Közép- vagy Köztes-Európa-centrikus nézőpontból fakad, hogy e térség világháború utáni sorsának nemzetközi súlyát hajlamosak vagyunk túlbecsülni, s majdhogynem a két szuperhatalom hidegháborúba forduló szembenállásának központi kérdéseként tematizálni, holott az ezen országokban végrehajtott bolsevizálás inkább következménye, mellékhadszíntere – bár vitathatatlanul fontos következménye és mellékhadszíntere – volt Moszkva és Washington más területeken kibékíthetetlenné váló konfliktusának.

Az Egyesült Államok számára ez a régió gazdasági-kereskedelmi és biztonságpolitikai tekintetben is sokadrangú kérdés volt. A demokratikus alapelvek általában vett hangoztatása, az Atlanti Charta vagy az ENSZ alapokmányában lefektetett ideák melletti síkraszállás nem sokkal jelentett többet a – to save our face ≈ őrizzük imázsunkat – diplomáciai kötelezettségnél. Ez viszont az érdekvezérelt politikai akaratérvényesítés pástján kiszámíthatóan kevés volt Sztálin ambícióinak érdemleges ellensúlyozásához. Az USA részéről ez a háború végi „megfigyelői státus" megmerevedett ugyan az időközben kibontakozó hidegháborús szembenállás

közepette, de a szovjet penetráció ellenszerének szánt feltartóztatás (containtment), illetve visszagörgetés (roll back) doktrína mindvégig igazodott az Egyesült Államok e térségre vonatkozó alacsony stratégiai érdekeltségi szintjéhez. Ráadásul nem jelentett mást a kérdés monográfusa által (joggal) cinikusnak minősített „felszabadítás" propaganda, illetve annak fiaskója sem.[7] *E térségre vonatkozóan Moszkva magas, Washington alacsony hatalmi és biztonságpolitikai érdekeltségének aszimmetriája hozta létre azokat a nemzetközi körülményeket*, amelyek Magyarország (folytatólagosan) kényszerpályás történetét a második világháború utáni évtizedben meghatározták. A Szovjetunió nyugati határai mentén kialakított Pufferstaats-Zone kisállamainak sorsa arra utal, hogy a nagyhatalmi érdekeltségnek ez az egyensúlytalansága (antiequilibruma) inkább volt meghatározó az egyes országok egymás utáni bolsevizálásában, mint az, hogy a világháborút mellékgyőztes (Lengyelország, Csehszlovákia) avagy mellékvesztes (Bulgária, Románia, Magyarország) oldalon fejezték be.[8]

A bolsevizálás, a szovjet modell adaptálása, a kommunista pártegyeduralom éppúgy visszatérő szófordulatok a kötet lapjain, mint a sztálinizmus. Mivel utóbbit – illetve a belőle képzett desztalinizálás, resztalinizálás fogalmát – nem eszmetörténeti vagy politikai filozófiai nézőpontból vizsgáljuk, hanem leíró politikatörténeti fogalomként, már elöljáróban illik tisztázni, hogy mi értendő az alábbiakban sztálinizmus alatt. A sztálinizmus a szovjet típusú kommunizmusvízió Lenin halála után névadója által politikai gyakorlattá tett állam- és társadalomszervezési

SZEB-tagok az Aradi u 42. előtt, 1945

Vorosilov, a SZEB szovjet vezetője a Gundel étteremben, jobbra Tildy Zoltán, 1948

forma. Abból indult ki, hogy a szentpétervári bolsevik hatalomátvétel után remélt „világforradalom" elmaradása ellenére Oroszországban mégiscsak kiteljesíthető előbb a szocialista, majd – második lépcsőben – a kommunista társadalmi rend. Ennek lényege a magántulajdon teljes körű kisajátításán alapuló erőforrás-akkumuláció, amelynek során az államilag tervezett-irányított termelési és elosztási rendszer ad módot a fejlett iparral rendelkező, modern gazdaság elérésére s eközben – a kirívó társadalmi különbségeket megszüntető – „kiegyenlített" általános életszínvonal-növekedésre. Mindezek megvalósulásáig két nagyobb akadályt – „ellenségcsoportot" – tételezett fel. Egyfelől a bolsevik hatalomátvétellel létrejött „proletárdiktatúra" veszteseit: az ún. volt uralkodó rendek különböző csoportjait, valamint a módosabb parasztokat (kulákok). Az ebből adódó konfliktus kezelésére fogalmazódott meg „az osztályharc éleződésének tétele", ami azonban a harmincas években szinte parttalan ellenségkereséssé, minden társadalmi csoportot – és magát a kommunista pártot is – megtizedelő, Sztálin által irányított terroruralommá vált. A másik akadály, hogy az Oroszországból időközben Szovjetunióvá transzformált, kommunisták vezette államnak ellenséges (tőkés) világpolitikai környezetben kell létrehoznia a proletárállamot, így jószerivel csak belső erőforrásaira támaszkodva érhető el a kommunizmus első lépcsőfoka, a szocialista állami-gazdasági-társadalmi rend.[9] (Ennek elérését 1936 végén, az új alkotmány bevezetésével egy időben deklarálták.) A Sztálin nevéhez kötődő, intézményesített terroruralom rendjét utódai „személyi kultusznak" nevezték el. Mivel ez egyszerre volt „leleplező célzatú" s egyúttal eufemizáló formula, s mert ez a most vizsgált

Rákosi-korszak értékelésében is korspecifikus fogalommá vált, alább külön fejezetben térek ki a személyi kultusz értelmezésére.

A második világháború végkimenetele több szempontból is új helyzetet teremtett. Belpolitikai és nemzetközi szintéren egyaránt igazolódni – sőt felmagasztosulni – látszott az immár egyértelműen Sztálin nevéhez kötődő, új uralmi rend: ő vezette győzelemre a Vörös Hadsereget, s az általa képviselt politika tette a Szovjetuniót nem csupán a győztesek egyikévé, hanem egyúttal vezető világpolitikai tényezővé (amelynek egyetlen érdemi partnere/riválisa az Amerikai Egyesült Államok). A korábban szinte mindenütt marginális és többnyire illegalitásba szorított kommunista pártokat is bevett, respektálandó politikai erővé tette, ráadásul a szovjet modell mint „modernizációs diktatúra" legitim társadalomszervezési alternatívává vált. Ugyanennek a második világháború végére létrejött új állapotnak lett a következménye „a szocializmus egy országban" doktrína feladása és annak felismerése, hogy Európában nem maradt olyan korábbi nagyhatalom, amelyik a Sztálin által reprezentált szovjet állam ellensúlya lehetne.[10] Így a korábbi századok egyensúlydoktrínája európai kontextusban elenyészni látszott, helyette inkább globális méretekben kezdett értelmeződni. A két mozzanat együttesen hordozta magában a szovjet behatolás lehetőségét, különösen azokon a területeken – emlékezzünk Roosevelt fentebb idézett respektáló megfogalmazásaira –, ahol a Vörös Hadsereg jelenléte is „hátvédként" szolgált a kommunisták hatalomra törési aspirációihoz. Mindezekből következően a két új szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egymás közötti viszonyának lett a függvénye, hogy a szövetségben megnyert háború után egymással kooperálva teremtenek békét, vagy az egymás elleni konfrontációs akaratérvényesítés újabb békétlenkedésbe torkollik. Rövid átmenet után az utóbbi opció vált világpolitikai realitássá: a kortársak – és az időközben felcseperedő újabb generációk – a hidegháborúnak elnevezett viszonyok közepette kényszerültek „berendezkedni".

Európa azon országaiban, amelyek a Szovjetunióval lettek határosak, megkezdődött a Sztálin által reprezentált kommunista uralmi rend átvétele. E térségben viszont a kommunista transzformáció olyan országokra terjedt ki, amelyek gazdasági, társadalmi, kulturális jellemzői számottevő mértékben különböztek azon orosz-szovjet viszonyoktól, amelyek között Lenin a bolsevik pártegyeduralmat, Sztálin pedig paranoiás terroruralmát megteremtette. Ennek ellenére a sztálinista rendszerlegitimáló összegzésként Moszkvában napvilágot látott kiadványt – *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) pártjának története* (Rövid tanfolyam) – a hatalomra segített kommunista pártok mintegy forgatókönyvként és vezérfonalként használták saját országaikban a pártegyeduralom kiépítésében és gyakorlásában.[11] Ami pedig ebben nem volt fellelhető, arra vonatkozóan a kommunista világközponttá váló Kreml újabb aktuális eligazításai szolgáltak iránymutatásul. Magyarországon a sztálini hatalomgyakorlás adaptációja, kiépítése és működtetése Rákosi Mátyás pártfőtitkár nevéhez kötődik, sőt mi több – 1956-os bukásáig –, még Sztálin halála után is ő maradt a magyar kommunista párt egyeduralmának első számú formálója, a desztalinizálás és resztalinizálás zegzugos történéseinek kulcsfigurája.

◆

1 Kovács Imre: Magyarország megszállása. Katalizátor Iroda, Budapest, 1990. 207–308. old.

2 Bibó István: Válogatott tanulmányok I–IV. Magvető Kiadó, Budapest, 1986–1990.

3 Szűcs Jenő úgy emlékezik meg róla, hogy *„Bibó István nem történettudós, hanem tudós politikai gondolkodó volt”*, Kornai János pedig *„kiemelkedő magyar politológus”*-nak nevezi. Dénes Iván Zoltán szerint Bibó *„a XX. század legnagyobb magyar demokrata gondolkodója”*. Lásd Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Bibó elmékkönyv. (Szerk: Réz Pál.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem–Századvég Kiadó, Bern–Budapest, 1991. I. 161. old.; Kornai János: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., 1993. 61. old.; Előszó In: Bibó István egyetemi előadásai, 1942–1949. (Szerk: Dénes Iván Zoltán.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 7. old. Szűcs Jenő nyomán – aki szerint Bibó *„nem történettudós, [...] a történelemnek mégis szerves helye van életművében”* – azt is mondhatnánk, hogy Bibó a régebbi múlt jelenségeit vagy éppen a kortársi történések elemeit egyaránt „használta” saját történetbölcseletének vagy éppen politikaelméletének kifejtése során, de sokkal inkább a gondolati konstrukcióhoz igazította a múlt megidézését, semmint módszeres történeti feltárások szintetizálódtak volna teoretikus hozadékká. Bibó István politikai filozófiájának korba helyezett elemzését adja Berki Róbert A moralizmus realizmusa c. tanulmányában, a fentebb említett – Dénes Iván Zoltán által szerkesztett – kötetben, 253–378. old.

4 Az immár könyvtárnyira rúgó Bibó-recepció részeként magam is több alkalommal írtam munkásságáról, illetve saját korához való viszonyáról. Ezen írásaimat felsorolom a munka irodalomjegyzékéhez csatolt autobibliográfiában.

5 Majszkij a szovjet külpolitika perspektíváiról [1944-ben]. In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 516–517. old.

6 Roosevelt elnök és IV. Károly király özvegyének diskurzusát lejegyezte Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz. Európa–História, Budapest, 1996. II. kötet, 316. old. Idézi Borhi László: Akár német megszállás árán is: Magyarország szerepe az Egyesült Államok külpolitikájában, 1942–1944. In: Századok Füzetek. 2. (Szerk: Pál Lajos.) Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 2009. 7–48. old.

7 Borhi László „Felszabadítás vagy feltartóztatás” címmel külön fejezetet szentel az amerikai külpolitika ezen velleitásainak. In: Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 275–332. old.

8 Gyarmati György: Európa alkonya. A nemzetközi politika mozgásterének változása a második világháború után, 1945–1968. JPTE Történelem Tanszék, Pécs, 1990. 18. old.

9 Lásd erről Andrew C. Janos Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában c. könyvének 5. fejezetét. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 228–267. old.

10 A Szovjetunió széthullása utáni orosz történetírásban továbbra is felelhető az az álláspont, hogy a hitleri Harmadik Birodalmat legyőző Szovjetunió – a háború utáni általános európai balratolódás, sőt „szélsőbalos hangulat” közepette – olyan vonzerőt gyakorolt volna a náci uralomtól megszabadult kelet-európai kisállamok társadalmára, hogy azok *„a baloldali radikalizmus reprezentánsai és támogatói révén”* mintegy evidenciának tekintették *„a szovjet szocializmus”* átvételét. T. V. Volokotyina–G. P. Murasko–T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tipa, 1949–1953. Roszpen, Moszkva, 2002. 656–657. old. Ez a szempont Magyarországra vonatkozóan aligha érvényes – ezért is mellőztük a fentebbi felsorolásnál. Amíg a társadalom voksokban jeleníthette meg a „szovjet modell” magyar hívei iránti szimpátiáját, az ezt képviselő Magyar Kommunista Párt – az 1945-ös és 1947-es parlamenti választásokon – csak a szavazók hatodának-ötödének bizalmát mondhatta magáénak. A szovjet behatolást illetően az idézett nézőpont joggal utal arra, hogy az ekkor már a sztálinizmust jelentő „szovjet szocializmus” átvétele is bírt társadalmi támogatottsággal. Moszkva azonban nem csupán „befogadta” ezt a társadalom kisebbségét kitevő politikai velleitást, hanem a Magyarországon jelen lévő megszállóapparátusával (SZEB, Vörös Hadsereg) aktívan előmozdította, tevőlegesen segítette is az MKP által reprezentált – s a szó eredeti értelmében – kevesebbek (mensevikek) többségbe (bolsevikok) kerülését.

11 Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 65. old.

2 FORDULATOK ÉVTIZEDE EGY FORDULATOKKAL TELI ÉVSZÁZADBAN

A vizsgált téma – szűkebb, belpolitikai horizonton, de tágabb időkörben – úgy is jellemezhető, hogy Magyarországon az elmúlt évszázadban ellenlábas ideológiai-politikai rendszerek kavalkádja határozta meg a társadalom mindennapjait. Rapszodikus politikai fordulatok követték egymást, kiszámíthatatlanná téve a társadalom döntő hányadának a létfeltételeit is. A vizsgált szűkebb időkörben – a második világháború utáni évtizedben – érvényesülő voluntarista politika pedig korábban nem ismert módon és intenzitással igyekezett gyökeresen átformálni a társadalom létfeltételeinek minden szegmensét. Ez a menet közben is gyakorta módosuló s legtöbbször kíméletlenül erőltetett akaratérvényesítés – annak társadalmi elszenvedése, illetve a vele szembeni „közegellenállás" – teszi igazán turbulenssé a Rákosi-korszakot.

Itt bele is vághatnánk a történet közepébe, mégsem spórolható meg a prológus tovább nyújtása. Szükséges ez annak a nézőpontnak a tisztázásához, amellyel az alábbi oldalakon igyekszünk közelíteni a választott korszak felidézéséhez, láttatásához. A történetírásban evidencia ugyan, hogy *„egyetlen történet sem kezdődik a kezdetén: a fa gyökerei elrejteznek a szemünk elől, ámde a vizekig nyúlnak"*.[1] Az alább következő leíró fejezetekben az ún. koalíciós évek viszonylag rövid és lényegre törő bemutatásával igyekszünk eljutni szűkebb témánkhoz. Elöljáróban inkább arra kívánunk utalni, hogy nem csupán a részletesebben vizsgált évtizedet, hanem jószerével az egész huszadik századi magyar történelmet sűrűn egymást követő – esetenként szinte egymásra torlódó – fordulatok sora jellemzi.

Az úgynevezett rövid 20. században – az első világháború végétől a kommunista rendszer 1989–1990-es összeomlásáig – a magyar köztörténetet a korábbi századokból nem ismert politikai-ideológiai széttöredezettség, fragmentáltság határozta meg. Hét évtized alatt kilenc rendszerváltás (illetve azzal felérő rendszerváltási kísérlet) számlálható össze. Saját politikai-ideológiai meghatározottsága alapján szinte mindegyik politikai formáció a gyökeresen kiirtandó gonosz reinkarnációját látta – és láttatta – közvetlen elődjében. Csupán felsorolásszerűen utalunk ezekre, társítva hozzájuk az adott időszak legismertebb politikusát: 1918 – Károlyi Mihály, polgári demokratikus próbálkozás; 1919 – Kun Béla, a leninista bolsevik diktatúra adaptálási kísérlete; 1920 – Horthy Miklós konzervatív autoriter rendszere; 1944 – Szálasi Ferenc „hungarizált" nemzetiszocialista kísérlete; 1945 – korlátozott (protoszovjet) parlamentarizmus; 1948 – Rákosi Mátyás, a sztálinista bolsevik diktatúra magyar származéka; 1956 – Nagy Imre „nemzeti kommunista" próbálkozása; 1957-től kezdődően pedig Kádár János opportúnus szocializmusa. A felsorolt fordulatok túlnyomó többsége intézményes számonkéréssel és bitókkal szegélyezett leszámolással társult.[2] Csak a kilencedikként említhető legutóbbi, az 1989–90-es fordulat nem tartozik ebbe a sorba.

A társadalomnak hol az egyik, hol a másik fele lett az éppen hatalomra jutottak kedvezményezettje, illetve diszkriminációval sújtott páriája. Alig több mint hetven év alatt – akár egy hosszabb egyéni életút során – többször is „kifordult sarkaiból a világ", és esetről esetre kényszerült a népesség többsége szinte mindent elölről

← Április 4-ei ünnepség a Szabadság-szobornál, 1950

kezdeni. Sőt az is megesett – hol az éppen letűnt berendezkedésben való aktív szerepvállalás miatt, hol meg akár ettől teljesen függetlenül is –, hogy az éppen regnáló főhatalomnak a másságot nem tűrő diszkriminációjából fakadóan a pőre életben maradás volt a tét. A még velünk élő szépkorúak saját tapasztalatként, a nyugdíjhoz még csak közelítő középgeneráció a családtörténet részeként hordozza emlékeiben – és köznapi reflexeiben is – a letűnt századot. Mindez az átélés egyediségének függvényében hat a 20. század hagyatékaként napjaink közgondolkodására

Kun Béla

Károlyi Mihály

Horthy Miklós

és történeti kultúrájára. Úgy tűnik, hogy a traumák tovább öröklődhetnek az utódgenerációkra anélkül is, hogy az egyén maga átélője lett volna a zord időknek és a nagyon különböző indíttatású meghurcoltatásoknak.[3]

Vizsgálatunk tárgya – Szálasi Ferenc féléves (fél)országlásával és bukásával együtt – lényegében a Horthy-korszak alkonyával kezdődik és Kádár János kommunista restaurációjának nyitányával zárul. A Horthy-korszak negyed századon át tartott, a Kádár-korszak bő három évtizedig. Az általuk közrefogott tizenkét évre – az alábbiakban erről lesz szó – újabb három cezúra jutott. Így a magyar társadalomra a huszadik század során kiméretett kilenc sorsforduló többsége sűrűsödik össze az alábbi lapokon. Valamivel több mint egy évtizedben összesen öt markáns politikai váltóátállítás történt. Ennyi idő alatt a huszadik századi honi ideológiai-politikai rendszeringa ötször lendült szélső pontjáig. Az éppen aktuális – az egymást antitételező „rendszernorma" szolgálatába állított – tisztogató hatalmi gépezet ennyiszer csapott le mindazokra, akiket éppen a „rossz oldalra" sorolt. A politikailag megszaggatott időn túl társadalmi kihatásait – mindezek átélhetőségét – tekintve talán már ez is elegendő lehetne *a fordulatokat* nyomatékosító alcím indoklására, de itt álljunk meg egy pillanatra.

A „fordulat éve" kifejezést Rákosi Mátyás tette fogalommá: az 1947 kora tavaszától 1948 kora nyaráig tartó belpolitikai offenzívasorozat hozadékát mintegy célba érésnek tartotta, és úgy értékelte, hogy *„nem túlzás a fordulat évéről*

beszélni".[4] Az aktuálpolitikai győzedelmi híradás mögött – elhangzása idején – az húzódott meg, hogy időközben felszámolták a többpárti parlamentáris rendszert, s a – szintén átalakuló – kommunista párt hozzáláthatott a terrorral elegyített diktatúra módszeres kiépítéséhez. A szónoki fordulat évtizedekre rögzült a honi közbeszédben, azután is, hogy közben számos további – rendszercezúrával felérő – fordulat követte egymást. A „fordulat" fogalmának többes számú használata a legutóbbi rendszerváltás nyomán került a visszatekintő szakmai közbeszédbe. Vagy

Rákosi Mátyás

Nagy Imre

Kádár János

úgy, hogy az 1944–1948 közötti egyes éveket is e jelzővel különítették el az előzőtől, vagy úgy, hogy az említett évkört, „a fordulat éveit" karakterizálták külön-külön, egyértelműen pluralizálva a Rákosi-féle eredeti szóhasználatot.[5]

Még inkább kézenfekvőnek tűnik ez a formula, ha a század két tartósabb – Horthy és Kádár nevéhez kötődő – berendezkedése közötti intervallumot tekintjük. Rákosi eredendően aktuálpolitikai mozzanatot rögzített a „fordulat éve" elnevezéssel. Fél évszázad távlatából, immár tágabb horizontot is pásztázva tűnik szembe az, hogy az 1945–1956 közötti időszak a „*fordulatok évtizede*" volt Magyarország huszadik századi történetében. S eközben is volt három rendszerátalakítási kísérlet: egy parlamentáris demokráciát teremteni igyekvő, egy diktatórikus és egy ettől szabadulni próbáló. A kötet ezt a kronologikus rendet követi. Az első kérészéletű lett. A másodiknak sikerült ugyan ellehetetlenítenie a demokratikus kísérletet, csakhogy saját törekvését, a szovjet rendszerű diktatúra meghonosítását nem tudta működőképessé stabilizálni, konszolidált uralmi renddé formálni. Ebből eredően lett ez a kísérlet is további – bár rendszerparadigmán belüli – fordulatokkal, nehezen kiszámítható újabb irányváltásokkal terhelt. 1952–1953 fordulójára a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő diktatúra működésképtelenné bénult. A paralízis nyilvánvalóvá válását – időlegesen – elfedte Sztálin ugyanekkor bekövetkezett halála, illetve az ennek nyomán kibontakozó trónutódlási huzakodás közepette ellentmondásosan meginduló szovjetunióbeli „olvadás". Ennek részeként a Moszkvából ösztökélt kor-

rekció, az „új szakasz" feladata lett volna egyszerre elfedni és áthidalni a változtatásokkal szőnyeg alá seperni próbált rendszercsődöt. Az utolsó rész az 1956. évi forradalom napjait, illetve utóvédharcát idézi. Ekkor Rákosi rendszere egyértelműen megbukott. A világ hidegháborús megosztottságának fennállásáig egyedül Magyarország volt az, ahol ténylegesen összeomlott a második világháború után szovjet közreműködéssel létesített kommunista pártegyeduralom. A regnálása alatt sok mindent megélt – időközben számottevően átformált – társadalom abban kezdett reménykedni, hogy az immár bő évtizede tartó (újabb) megpróbáltatássorozat után „szabadságra mehet". Ment is, de csak egy lélegzetvételnyi szabadságra tellett.

Tizenkét év: ennyi idő telt el Bonaparte Napóleon császárrá koronázása és végleges bukása között; ennyi ideig szorította Magyarországot az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot vérbe fojtó Habsburg-neoabszolutizmus. Ennyi ideig tartott Adolf Hitler nemzetiszocialista ámokfutása; vele párhuzamosan ennyi ideig elnökölt az Egyesült Államokban Theodor Roosevelt. Könyvekből tudható, hogy mi minden történt a jelzett intervallumokban és helyeken, holott történelmi léptékkel mérve mindezek nyúlfarknyi epizódok az emberiség több évezredes históriájában. De ha viszonylag rövid volt is mondjuk Napóleon és Hitler regnálása, amit tettek – s amit maguk után hátrahagytak –, annak legalább még egy generációra volt kihatása politika- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt. (A történelmi-politikai közgondolkodás reflexeit tekintve még ennél is „időtállóbb" ténykedésük utóélete.)

Magyarországi viszonyokra vetítve ezt a hatásmechanizmust, hasonló megállapításra juthatunk Rákosi Mátyás regnálása tekintetében is. Tizenkét év telt el Rákosi Mátyás két emigrációja között. Az időszak történései három korfestő – és korjellemző – fogalom köré csoportosíthatók: a háború utáni első évek felfoghatók mint *presztalinizálás*, ezt követte a bolsevik modell rendszerszerű kiépítése, a *sztalinizálás*, majd 1953-tól a *desztalinizálás* ellentmondásos kísérlete. A domináns jellemzőkre fokuszáló – s ennyiben leegyszerűsítő – fogalmi képlet ugyanakkor elfedi az árnyalatokat: ha csak egy kicsit is közelebbről, részletesebben pásztázzuk a vizsgálati terepet, akkor 1945–1947 között például a politikai nyilvánosság előtt zajló demokratizálás közepette zajlik a kulisszák mögött, rejtőzködve érvényesített presztalinizálás; 1948–1952 között sokkal egyértelműbb a kommunista pártegyeduralom protektorátusi kiépítése és berendezkedése (sztalinizálás), amely azonban nem tudott konszolidált rendszerré válni; 1953–1956 között pedig a desztalinizációs és resztalinizációs törekvések birkózása volt jellemző, ami azután – a Rákosi-korszak politikatörténeti lezárását is eredményezve – az októberi robbanásba torkollott. Ezek az – alább sémába rendezett – alperiódusok elkülöníthetőségük ellenére egymásba szövődnek, ugyanakkor a leírás belső szerkezetét is megelőlegezik.

Rákosi Mátyás 1945 januárjában érkezett Magyarországra moszkvai emigrációból, s 1956 nyarán ugyanoda tért – menekült?, küldetett? – vissza.[6] Eközben – szinte megérkezése pillanatától távozása napjáig – ő volt a legmeghatározóbb szereplője a korabeli magyar belpolitikai életnek. Már akkor is, amikor formálisan még nem mondhatta magáénak a legfontosabb országkormányzó posztot (posztokat). Ez indokolja a „Rákosi-korszak" elnevezést, és annak – az alábbiakban bemutatandó – tartalma inspirálja a „fordulatok évtizede" alcímet. Annál is inkább, mert az álta-

la irányított önkényuralom éveiben a minden létszférára kiterjeszteni próbált „tervszerűség" hirdetése közepette mindvégig zilált-kusza esetlegességgel kergették egymást az események: a beüzemelt pártegyeduralom időszakában – ezúttal is bibói fordulatot kölcsönözve – a „centralizált anarchia"[7] képét mutatta a Rákosi főszereplésével regnáló politikai rendszer. Az ideológiai előfeltevések gyakori változását rapszodikus kampányok erőltetésével ültették át a gyakorlatba.[8] A törvény szigorával megkövetelt „tervgazdálkodást" maga a pártvezetés írta fölül az egymást követő kampányok – ötletszerű rögtönzéseknek tűnő – sorozatával. Ennek kettős hatása volt. Annak

HORTHY-KORSZAK	1945–1947	1948–1952	1953–1956	KÁDÁR-KORSZAK
	demokratizálás →→ és ←← presztalinizálás	sztalinizálás → → →	desztalinizálás → és ← → ☺* resztalinizálás	
	rendszerparadigmák közötti antagonizmus	(protektorátusi) determináltság	rendszerparadigmán belüli korrekció	

* 1956 október

ellenére állított ki tanúsítványt saját bizonytalanságáról a „mi a teendő" tekintetében, hogy a rendszer istrángjának ide-oda rángatásából eredő irracionalizmus – nyilvánosan – kimondhatatlan volt. Mindeközben pedig – akarva-akaratlanul – folytatólagosan generálta, termelte újra az alattvalók bizonytalanságérzetét is.

Az ötletszerűségek ezen láncolata – politikai konzekvenciáit tekintve – lényegében a rendszer ideiglenességét látszott állandósítani. A „nem ehetjük meg a holnap aranytojást tojó tyúkot" jelszava a nélkülözést azonnal megtapasztalhatóvá tette, de mivel az önmegtartóztatás fejében ígért szebb jövő évek múltával sem látszott beköszönteni, a napi tapasztalat következményeként vált a rezsim egyre inkább hiteltelenné. Olyannyira, hogy ez a fordulat már azokkal is növekvő számban esett meg, akik eleinte lelkesen vetették bele magukat a „holnapra megforgatjuk az egész világot" átalakítás kavalkádjába. A délibábos víziók szűnni nem akaró hangoztatása és – ehhez képest – a ki nem hirdetett, de rendszernormává váló szükségállapot fenntartása közötti kontraszt bemutatására törekszünk.

Az alábbi oldalakon a Rákosi-korszak politikatörténeti alapokon nyugvó, összefoglaló leírása olvasható. A kommunista pártegyeduralom minden egyes társadalmi létszférát maga alá gyűrve, közvetlenül kívánta azokat irányítani és működtetni. Ezt a politikatudomány omnipotens és omnikompetens hatalomgyakorlásnak írja le.[9] Az „államosítás" konvencionális fogalma – amely lényegében a gazdasági szférák államosítására koncentrál – kiterjedt mind a tágabb értelemben felfogott kulturális-művelődési területekre, mind a kereskedelem-szolgáltatás-infrastruktúra működtetésére, mind az elkonfiskált és megtermelt javak redisztribúciós keretekben történő hasznosítására. A termelésszervezésben érvényesülő központosított akaratérvényesítéssel és a hozzá kapcsolódó újraelosztással számottevő mértékben előrehaladt *a társadalom államosítása*,[10] de ennek kiteljesítése – az 1956-os forradalom és szabadságharc vérbe fojtása nyomán – a kommunista pártegyeduralmat restauráló s az idő múltával konszolidálódó Kádár-korszakra maradt.

A magyar történelem korábbi időszakai, akár a dualizmus fél évszázada, akár a Horthy-korszak negyedszázada, a politikatörténet műfaji szegmensén belül „kerek egészként" idézhetők meg. A Rákosi-korszakban viszont a korábbi időszakokra vonatkozóan tágan értelmezett gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet tematikái mind-mind a politikatörténet részévé lettek, hiszen erről (is) szólt a kommunista akaratérvényesítés totalitása. A tematikus szakmonográfiák részletező leírásának csak a fősodrát követve, az egypárti uralom rendszeradekvát – vagy annak vélt – akaratérvényesítésére összpontosít ez a munka, miközben nyomon követni igyekszik a meglehetősen rapszodikus politikai irányváltások társadalmi hatásait és kortársi recepcióját is. Ami persze korántsem jelenti azt, hogy a leírás ne hasznosította volna a korszakra vonatkozó alapvető elemzéseket, legyen szó gazdaságtörténeti monográfiákról,[11] társadalomtörténeti tanulmányokról,[12] kultúrtörténeti munkákról,[13] Magyarország külpolitikai *státusát* elemző összefoglalókról[14] vagy éppen a kor exponált szereplőinek biográfiájáról.[15] A fentebb említett korsajátosságból következően a tematikus feldolgozások is a politika adott területen meghatározó lenyomatát tárják fel, és elsősorban a politika-központú rendszer gazdaságpolitikai, társadalompolitikai, illetve kultúrpolitikai tükrei.

Ez a kötet a politikatörténeti meghatározottság bázisáról tekint ki annak társadalmi következményeire, de mintegy műveltető szerkezetben, mivel a társadalmi, kulturális transzformáció is politikavezérelten zajlott. Más jellemzőkkel történt mindez a háború utáni presztalinizáció éveiben, megint másként a kommunista berendezkedési terv megvalósítsa, illetve kínkeserves működtetése során, és ismét ettől eltérően Sztálin halála után, amikor korrigálni próbáltak, mert – Rákosi egyik magánhasználatú fordulatával élve – addig *„háborúra készültünk, és ránk szakadt a béke"*.[16] Magyarország társadalmának többsége ekkoriban már két világháború keserveit megtapasztalva, joggal gondolhatta ugyan, hogy – képletesen szólva – a legrosszabb béke is jobb, mint a háború, azonban erősen valószínűsíthető, hogy nem olyan békekorszakra vágyott, amilyet a hidegháború-hidegbéke határvidéke mentén ráerőltetett viszonyok közepette el kellett szenvednie.

A korszak vizsgálatakor általában hagyományos kronológiai rendben idézzük fel az eseményeket. Ezt a logikát követik a római számmal jelölt „nagyfejezetek", s ezeken belül tagoljuk a leírást tematikus fejezetekre. Egyetlen helyen törjük meg az időrend követését: az 1952–1953-as lappangó rendszerválság fordulópontján, amikor több korspecifikus problémát járunk körül, hogy utána visszatérjünk a köztörténeti fejleményeket követő elbeszéléshez. Az egyes fejezetek majd mindegyikében olvashatók – tipográfiailag is elkülönített – vendégszövegek. Ezek két jellegzetes típusa különböztethető meg. Miután a korszak legreprezentatívabb, legszélesebb körben terjesztett propagandaeszköze a *Szabad Nép* című napilap volt, elsődlegesen ebből a hivatalos szócsőből vett részletekkel próbáljuk érzékeltetni, hogy – az éppen tárgyalt kérdéskörben – hogyan jelent meg a kommunista pártegyeduralom önlegitimálása. A vendégszövegek másik sorozata azt dokumentálja, hogy a kortársak – nevesebbek vagy „politikai névtelen" átlagemberek – hogyan rögzítették ugyanazon élethelyzeteket, szituációkat. Utóbbiak ennyiben átéléstükrök, amelyek az adott időszakban nem kaptak, nem kaphattak publicitást. E vendégszövegek két vonulata a kort idéző-értelmező történeti narratíva egymással (is) feleselő, egymást ellenpon-

tozó illusztrációja. Mellőzzük azonban, hogy ebből historiográfiai teóriát fogalmazzunk meg. Az elsődleges cél az volt, hogy a döntő hányadában politikatörténeti közelítést – ahol mód nyílott rá – egyidejű kortársi reflexióval színesítsük, miáltal a szerzői történetmondáson és az eközben citált forráshelyeken túl, mintegy pró és kontra sokszorozódik meg a kort idéző „ágensek" köre.

1 Stefan Heym: Dávid király krónikája. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977. 13. old.

2 (Tisza István exminiszterelnök 1918. őszi agyonlövése kakukktojás az összevont karakterizálásban.) A jellegüket tekintve egymást opponáló rendszerek gyakori váltakozásainak társadalmi konzekvenciáiról részletesebben szóltam a Mindentudás Egyetemén tartott előadás során: www.mindentudas.hu. Lásd még Gyarmati György: Töprengések 1956 októberéről. *Múltunk,* 2006. 4. sz. 46–60. old.

3 Gyarmati György: Múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt.) Kutatási Füzetek 14. PTE, Pécs, 2009. 39–69. old.

4 Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Szikra, Budapest, 1950. (3. kiadás) 8. old.

5 A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. Nemzetközi horizontra is kitekintve tárgyalja ugyanezen éveket a Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

6 Ekkor maga sem gondolta, hogy újabb aziluma immár haláláig (1971) tart majd. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. Minerva, Budapest, 1988.; Feitl István: A bukott Rákosi, 1956–1971. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1993.; Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1945–1960. I–II. Napvilág, Budapest, 1997.

7 Bibó István szegedi egyetemen tartott előadásainak jegyzetei közül az V. közigazgatás-tani fejezet. (Szentpéteri István lejegyzésében közreadja: Balogh Iván.) In: Bibó István egyetemi előadásai, 1942–1949. I. m. 244. old.

8 Gyarmati György: A kampány-szocializmus állama. In: A magyar államiság első ezer éve. (Szerk: Font Márta – Kajtár István.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000. 239–263. old.

9 Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Osiris, Budapest, 2005.

10 Gyarmati György: A társadalom államosításától az állam társadalmasítása felé. Forrás, 1988. 2. sz. 39–50. old.

11 Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985; Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956. Békés Megyei Levéltár, Gyula. é. n.; Germuska Pál: Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. 1956-os Intézet, Budapest. 2004; Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó, Budapest, 2005.

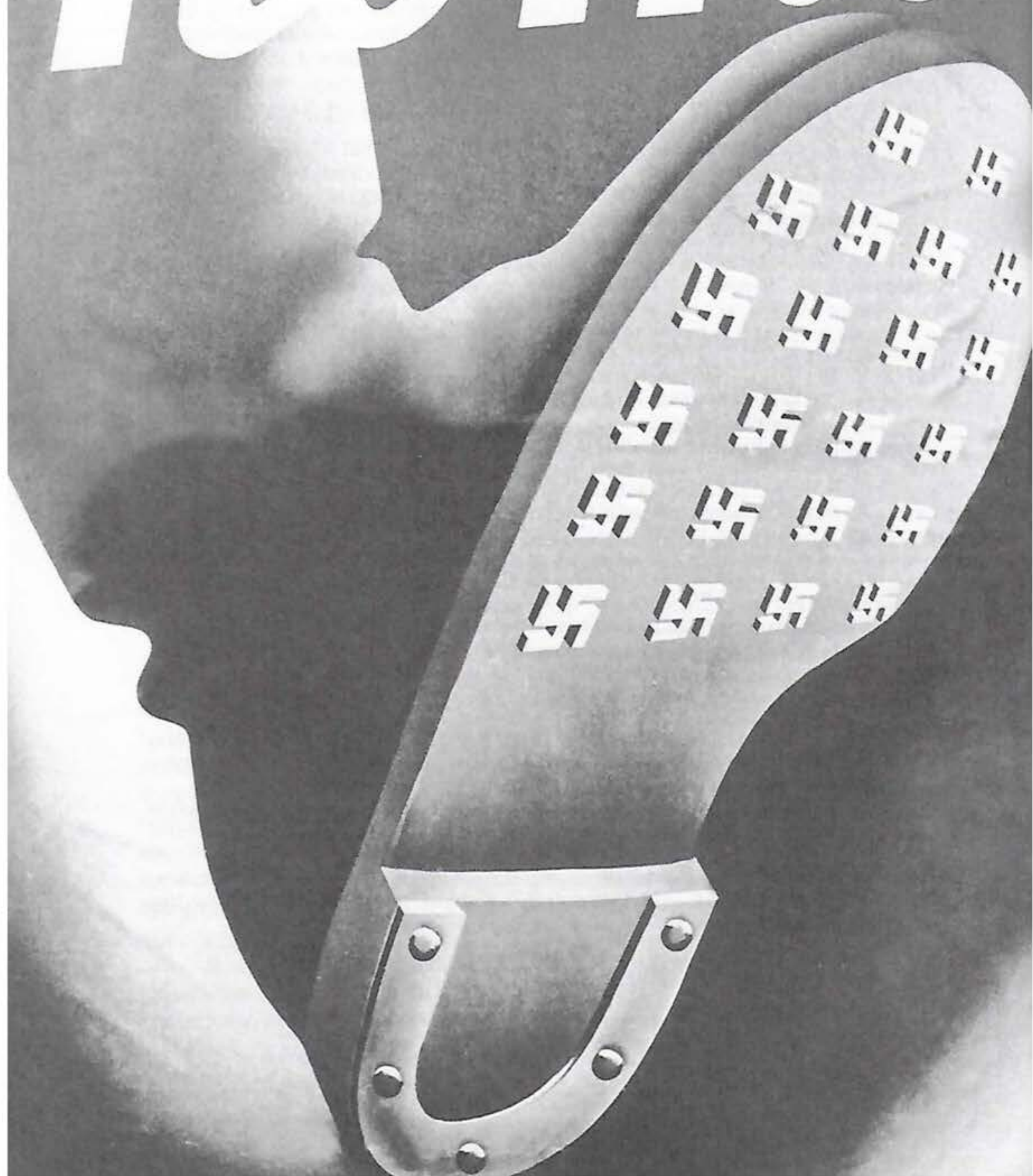
12 Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest. 2001.; Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. (Szerk: Valuch Tibor.) Argumentum–Osiris, Budapest, 2004.

13 Standeisky Éva: Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest. 1990; Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet, Budapest, 2005.

14 Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005; Békés Csaba: Az 1956-os forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Budapest, 2006.

15 Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I–II. 1956-os Intézet, Budapest, 1996–1999; Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest. 1998; Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. I–II. Szabad Tér–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001–2003.

16 Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 114. old.

nem!

II

PRESZTALINIZÁLÁS, 1945–1947

Mikor az embert
lebombázott házának
romjai alól kiráncigálták,
megrázkódott, s azt mondta:
Soha többé;
Legalábbis nem azonnal.

(Günter Kunert:
Egyesekről, akik túlélték)

II/A. Az államiság újjászervezése, 1945

3 ELŐZMÉNYEK; A SOKFELÉ SZAKADT ORSZÁG

A második világháború európai csataterein 1945 májusában hallgattak el a fegyverek. Idehaza – a hitleri Harmadik Birodalom keleti szomszédságában – alig három héttel korábban értek véget a harcok. Magyarország második világháború utáni sorsának megértéséhez vissza kell utalni néhány korábbi eseményre, amelyek számottevően befolyásolták a későbbi fejleményeket. Ennek az előtörténetnek két sűrűsödési pontja volt 1944 tavaszán és őszén.

A náci Németország csapatai 1944. március 19-én megszállták az akkor vele szövetségben harcoló Magyarországot. Mivel a Kállay Miklós vezette magyar kormány a világháborúban bekövetkezett fordulatok nyomán (El-Alamein, Sztálingrád) kapcsolatot keresett a nyugati nagyhatalmakkal – elsősorban Nagy-Britanniával –, Berlin számára mindinkább megbízhatatlanná vált addig is vonakodó budapesti csatlósa. Stratégiai szempontból pedig – tekintettel az olaszországi helyzetre és a J. B. Tito vezette jugoszláv ellenállás eredményességére – a Wermacht délkelet-európai pozícióit még tovább gyengíthette a labilis elkötelezettségű Magyarország, miközben Hitler a Balkán felől gyanította az angolszász szövetségesek következő nagyobb támadását. A megszállás következtében Magyarország – már addig is erősen korlátozott – önállósága szinte teljesen elenyészett. *Majdnem* ugyanez mondható el a negyedszázada az állam élén álló, prezidenciális jogkörű kormányzó, Horthy Miklós politikai mozgásteréről is. A megszállás után kinevezett, addigi berlini követből miniszterelnökké lett Sztójay Döme kormánya hajlott Hitler maradéktalan kiszolgálásra.[1] Horthy Miklós viszont – a tengelyhatalmak kiszámítható háborús vereségével számot vetve – úgy ítélte meg, hogy a neki felesküdött magyar katonai vezérkar révén továbbra is maradt némi mozgástere.

← Antifasiszta plakát, 1945

A kormányzó és bizalmasainak fogyatkozó köre nem teljesen alaptalanul reménykedett abban, hogy a Kárpát-medencét délnyugati irányból, Olaszország felől – „a ljubljanai résen át" – a brit szövetséges csapatok előbb érik el, mint a keleti-délkeleti irányból közeledő szovjet ármádia. Ezt a várakozást az angolszászok e térségre vonatkozó – elsődlegesen a németek dezinformálását célzó – háborús propagandája táplálta. Számukra elsődleges fontosságú volt, hogy a második front megnyitása idején minél kevesebb német hadosztály állomásozzon a kontinens nyugati partjai mentén. A Normandiában partra szállni készülő angolszász hatalmaknak az volt az érdekük, hogy Hitler minél több erőt vonjon ki onnan, adott esetben Magyarország megszállása árán is.[2]

A két világháború közötti magyar kül- és belpolitikai közgondolkodást meghatározó antibolsevizmus miatt ez a „Nyugat-várás" – az erőviszonyok és a fronthelyzet egyre nyilvánvalóbb átfordulása közepette – lényegében már alaptalan volt. De éppen azért kapaszkodott ebbe utolsó szalmaszálként a honi politikai elit egy része éppúgy, mint ahogy a szélesebb közvélemény is, mert a korábban csak távoli rémképként vizionált szovjet veszély immár feltartóztathatatlannak tűnő közeledése sokkoló volt számukra. Bizalmas diplomáciai, illetve titkos hírszerzési csatornákon a nyugati nagyhatalmak már korábban is arra próbálták rávenni Horthy Miklóst, hogy keressen kapcsolatot Moszkvával. Az ugyanis már 1943–1944 fordulójára eldőlt, hogy a szövetségesek háborús „munkamegosztásában" a délkelet-európai térség – Görögországot leszámítva – a Vörös Hadsereg hadműveleti terepévé válik. De mivel ez a magyar politikai vezetésben inkább gerjesztett bénító rettenetet,[3] semmint kiútkereső tettrekészséget, Horthy csak keleti szomszédja, Románia 1944. augusztusi átállása után szánta rá magát érdemi kapcsolatfelvételre.

> Ez a nemzedék életének első felét azzal töltötte, hogy lefűrészelte azt az ágat, amelyen Magyarország integritása, békéje és jóléte nyugodott, második felét pedig azzal, hogy saját erőinek fogyatékos voltát fel nem ismerve beleártotta magát a világhatalmak közötti súrlódásokba, és ahelyett, hogy politikát csinált volna, rulettet játszott. Rátévén az egész magyar nemzet egész jövőjét arra, hogy a golyó annál a színnél fog megállni, amelyen azt mi megállítani szeretnénk.
>
> Gratz Gusztáv levele Kornfeld Móricnak 1946. június 3-án. In: Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig. Közreadja Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest, 2006. 356. old.

A kormányzó 1944. szeptember végén indított útnak titokban egy delegációt Faragho Gábor vezérezredes – korábban moszkvai magyar katonai attasé – vezetésével. Az előzetes fegyverszüneti megállapodást október 11-én Moszkvában aláírták, ennek viszont mielőbb érvényt kellett volna szerezni. Ezt célozta 1944. október 15-én Horthy Miklós rádióban sugárzott proklamációja Magyarországnak a háborúból való kiválásáról. Mivel a pálfordulást a jelen lévő – sőt újabb csapatokkal megerősített – német megszállók szeme előtt kellett megszervezni, a nyilvánosságra hozatalt eredetileg későbbre – október 20. környékére – tervezték. Előrehozását egyaránt sürgették a szovjetek, valamint a készülő szélsőjobboldali puccsról szóló bizalmas értesülések. Ennek kulcsfigurája az a nyilaskeresztes Szálasi Ferenc lett, aki – a korábbiaktól eltérően – immár a németek támogatását is maga mögött tudhatta.

Az ideiglenesen felépített Szabadsád híd, 1945

A kiugrási kísérlet kudarcba fulladásában ez a kényszerű előrehozás is szerepet játszhatott. De a rögtönzés elemeit sem nélkülöző szervezési, konspirációs balfogások mellett az is előrevetítette a fiaskót, hogy a „legfőbb hadúri" címet viselő Horthy kormányzót a neki felesküdött katonai parancsnokok egy része – a németeknek inkább elkötelezett s „a végső győzelemben" hívő csoportja – cserbenhagyta. A másik részét meg készületlenül érte a világos szolgálati paranccsal meg nem erősített s így inkább csak politikai szándéknyilatkozatnak értelmezett proklamáció. Ilyen körülmények között az átállási kísérlet anélkül futott zátonyra, hogy érdemben elkezdődött volna. A németek elrabolták a kormányzó fiát, s az ő életével is zsarolva vették rá másnap Horthyt – a fegyverszüneti bejelentés visszavonása mellett – arra is, hogy lemondjon és a hatalmat Szálasi Ferencre ruházza át. Szálasi a parlament kutyafuttában összetrombitálható töredékével néhány nap múlva nemzetvezetői címmel ruháztatta fel magát, egy kézben összpontosítva ezzel a kormányfői, az államfői és a hadsereg-főparancsnoki tisztséget. Mindemellett meghirdette a németek melletti kitartást a végsőkig. Ez a katonai vereségen túl nemzetközi politikai értelemben is előrevetítette, hogy az ország a háború végeztével a vesztesek csoportjába kerül.

A kudarcba fúló magyar kiugrás idején, 1944. október közepén tárgyalt Moszkvában Winston S. Churchill brit miniszterelnök. A Kremlben zajló megbeszélései során – a diplomáciai egyezmények formai kellékeit nélkülöző – hallgatólagos megállapodásra jutott Joszif V. Sztálin kormányfővel: ezt nevezik érdekszféra- vagy más néven százalékos megállapodásnak. Az alku lényege szerint a Szovjetunió a hadműveleti térségben elkerülhetetlen katonapolitikai intézkedéseken túlmenően is el-

Szálasi Ferenc szembesítése a lerombolt Budapesttel, 1945

sőbbséget élvez a kelet-közép-, illetve délkelet-európai régió újjászervezésének meghatározásában, annak fejében, hogy Nagy-Britannia szabad kezet kap a számára stratégiai jelentőségű Földközi-tenger keleti medencéjében kulcsfontosságú görög kérdés brit érdekek szerinti rendezésében.[4] Churchill lényegében a harmadik szövetséges fél, F. D. Roosevelt „háta mögött" próbált brit–szovjet különalkut kötni a kelet-európai térség jövőjéről Sztálinnal, abból a korántsem alaptalan megfontolásból kiindulva, hogy az Egyesült Államok kevés érdekeltséget mutatott e régió

iránt.[5] Magyarország esetében ráadásul – épp a sikertelen átállás következtében kalkulált fokozottabb katonai erőfeszítések és a várhatóan nagyobb emberveszteség miatt – az eredetileg 50-50 százalékos churchilli opcióhoz képest a szovjetek a maguknak követelt befolyási kvótát menet közben sikeresen srófolták fel 80-20 százalékosra. Ezzel úgy tűnik, a Szovjetunió háború utáni kelet-közép-európai penetrációja – okszerű és dokumentált magyarázatot kap. Mindazonáltal igencsak leegyszerűsítő magyarázat erre a titkos alkura visszavezetni a térség háború utáni fokozatos szovjetizálását.[6] Sztálin ugyanis már e „szennyes dokumentum" kipipálása idején is birtokon belül volt,[7] és később – a háború után – azon térségekben is az egyszerre szövetséges és rivális nagyhatalmak katonai térfoglalása szerint differenciálódott a felszabadított/megszállt európai államok politikai újjászervezése, amelyekre vonatkozóan nem lelhető fel előzetes egyezkedés nyoma.

A kiugrási kísérlet kudarca Magyarország háború végi politikai átszervezése tekintetében is sajátos körülményeket, illetve – egy időre – nagyon különböző „státusú" területeket eredményezett. A Moszkvában aláírt előzetes fegyverszüneti megállapodás szerint a magyar államhatalom szerveit vissza kellett rendelni az 1938 utáni területgyarapodásokat megelőző, azaz a trianoni országhatárok mögé. Ennek következtében az ország határai mentén több – zömmel magyar többségű – térség jogi értelemben átmenetileg „uratlan jószággá" vált. Az átvonuló front megpróbáltatásai mellett ezeken a területeken – a Délvidéken és Erdélyben – sokan estek áldozatul nacionalista indíttatású magyarellenes atrocitásoknak, illetve menekültek a szóban forgó területekről több mint százezren a trianoni határokon belüli Magyarországra.[8]

A nyilaskeresztes rezsim hatalomra kerülésekor a szovjet csapatok már jócskán benyomultak az ún. trianoni országterület keleti felére. Mire Szálasi Ferenc felállította saját kormányát, s elrendelte a németek melletti kitartást szolgáló „totális mozgósítást", jórészt már csak a Dunától nyugatra eső térségekben érvényesíthette akaratát. Kelet felől a Vörös Hadsereg időközben elérte a Tisza vonalát (Szolnok), s előőrsei alig kilencven kilométerre voltak a fővárostól. November elején meg is kezdődött az állami adminisztráció kitelepítése Budapestről, ami a polgári lakosság számottevő részét is menekülésre késztette, miközben Hitler parancsba adta a magyar főváros megtartását bármi áron. A nyugati irányba hátráló magyar és német csapatok a maguk mögött hagyott stratégiai fontosságú utakat, vasutakat igyekeztek használhatatlanná rongálni, a Dunán átívelő hidakat pedig felrobbantották. Az evakuált Budapesten – a reguláris csapatok mellett – hátrahagyott nyilas „pártszolgálat" paramilitáris egységei pedig elsősorban arra törekedtek, hogy a magyarországi zsidóságnak a deportálást addig még elkerülő részét minél nagyobb arányban semmisítsék meg helyben.[9]

Miközben Szálasi Ferenc kormányzati-hadvezetési adminisztrációja a legnyugatabbi határvárosba, Sopronba (és környékére) települt át, az ország egyre nagyobb hányada maradt „a senki földje", illetve a már inkább csak önmaga mentésével elfoglalt, közigazgatást nélkülöző térség. Ugyanakkor olyan hatalmi fórum sem szerveződött az országon belül, amelyik a hogyan tovább kérdéseiről – például az előzetes fegyverszüneti megállapodás végrehajtásáról – tárgyalhatott volna a szövetséges hatalmak képviseletében eljáró szovjet vezetéssel. Ebben a Horthy Miklós bukását kö-

vetően létrejött hatalmi-politikai vákuumban még inkább felértékelődött a Moszkvában évek, évtizedek óta menedéket találó magyar kommunista emigráció szerepe. Utóbbiak 1944-ben már több változatban papírra vetették saját visszatérésükkel együtt tervezett rendszerváltó elképzeléseiket. Eleinte – augusztus-szeptemberben – azonnali kommunista hatalomátvételt vizionáltak. A későbbi hónapokban készült változatok fokozatosan módosultak minél szélesebb társadalmi rétegek megnyerésére törekvő programmá.

A kezdeti ambíciók diktatórikusból plurálissá mérséklődésében J. V. Sztálin W. Churchill-lel folytatott 1944. októberi tárgyalásai is közrejátszottak. Az ekkor már előbbre tartó lengyel és bolgár rendszerátalakítás miatt – amelyben a Kreml látványosan támogatta a kommunista erők dominanciáját – az angolszász szövetségesek többször tiltakoztak. Churchill ezt moszkvai tárgyalásain is megismételte, amivel annyit ért el, hogy Sztálin – ekkor – bizonyos mértékig visszakozott. Mivel a Vörös Hadsereg térségi jelenlétével végső soron biztosítva látta a szovjet törekvések hosszabb távú érvényesítését, el kívánta kerülni, hogy a németellenes nagyhatalmi koalíció viszonyát ekkorra már jelentős mértékben megterhelő „lengyel ügy" (casus Poloniae) mellé újabb diplomáciai darázsfészket teremtsen. Ez az átmeneti taktikai önmérséklet magyarázza, hogy maga szorította a magyar kommunista emigráció moszkvai vezetőit mérsékeltebb, koalícióképesebb – a korabeli kommunista zsargonban *népfrontos* karakterű – rendszerátalakítási program kimunkálására. Olyanra, amelynek propagálása egyrészt segítheti a Szálasi uralma alatt álló országrészek polgárainak megnyerését, a hadsereg (legalább egy részének) elfordulását a nyilasoktól, másrészt nem riasztja el a front mögötti népességet, és az újjászerveződő hazai demokratikus pártok is csatlakozhatnak hozzá. E megfontolásokból vonták be az előmunkálatokba a Horthy kormányzó által 1944 szeptemberében Moszkvába küldött fegyverszüneti delegáció tagjait is.[10]

1944 őszi–téli hónapjaiban jószerivel elenyészett a régi magyar államiság. A megszálló német katonai-diplomáciai adminisztráció védőszárnyai alatt erőszakos puccsal uralomra jutott nyilaskeresztes rezsim aligha volt alkotmányosnak tekinthető. Ugyanakkor nem létezett semmilyen más, az államiságot alkotmányosan reprezentáló hatalmi fórum. Ráadásul nemcsak a világháború árnyékában néhány évvel korábban több ütemben megnagyobbodott „revíziós Magyarország" hullott darabokra, hanem a trianoni béke által Európa térképére rajzolt – kortársi elnevezéssel – „Csonka-Magyarország" is. A német és magyar hadsereg hátráló alakulataival összekeveredve lepték el az utakat az evakuálásra kötelezett államigazgatási alkalmazottak tízezrei és az „orosz hordák" beözönlésétől rettegő polgári menekültek százezrei. S ami az államiság széthullását illeti: *„egyedülálló, hogy egy állam szinte teljes vezető rétege, a felső állami bürokrácia, a honvédség, a csendőrség, a rendőrség főtisztjeinek zöme testületileg elhagyta az országot. Egyedülálló, hogy az állam teljes gépezete, politikai vezetése, parlamentje, több százezres hadserege, intézményei egy másik államba települjenek át, magukkal sodorva a társadalmi elit nem kis részét, magukkal víve még a börtönöket is, legalábbis Sopronkőhida politikai foglyait."*[11] És folytathatnánk tovább: többfelé szétszórva telepítették ki az ország műszaki értelmiségét képző egyetemet, s terelték határokon át a bori rabtábor munkaszolgálatosait.[12] Menekültek az előzetes fegyverszüneti megállapodás alapján elpe-

relt felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területekről azok, akik – ismét az ország határain kívülre kerülve – fenyegetve érezték magukat, s azok is, akik az átmenetileg senki földjévé lett területeken elszenvedett atrocitásokat túlélték. Az üszkös tereppé váló „egykori országban" az úton lévők éppúgy retteghettek attól, hogy retiráló német alakulatok, tőlük elszakadt, egységük után iszkoló német katonák fosztják meg őket szekereiktől, lovaiktól, mint attól, hogy portyázó orosz egységek zabrálják el tőlük maradék személyes értékeiket, vagy terelik őket – esetleg több évig tartó kényszermunkát jelentő – ún. „malenkij robotra" (kicsi munka).

Magyarország 1944–45 évfordulójának téli hónapjaiban inkább volt történelmi-földrajzi fogalom, semmint valóságos, „működőképes" társadalmi-politikai entitás.

1 A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. (Szerk és bev: Karsai László és Molnár Judit.) 1956-os Kht., Budapest, 2004.

2 Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 34. old.; U.ő: Akár német megszállás árán is! Magyarország szerepe az Egyesült Államok külpolitikájában, 1942–1944. In: Századok füzetek. 2. (Szerk: Pál Lajos.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 7–48. old.

3 A németellenes nagyhatalmi koalíció 1943. december elején véget érő teheráni csúcstalálkozója után a stockholmi magyar követ olyan értesülést közvetített a magyar kormánynak, hogy a Balkánon és a Duna-medencében *„teljes orosz befolyás fog érvényesülni"*. Borhi, 2005. I. m. 27. old.

4 Winston S. Churchill: A második világháború. I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. Különösen II. kötet 467–488. old.

5 Borhi László megállapítása szerint *„Roosevelt elnök Kelet-Közép-Európa kommunista átalakítását sem tartotta túl nagy árnak a tartós békéért"*. Borhi, 2005. I. m. 24. old.

6 Siegfied Kogelfranz: Jalta öröksége. ABF, Budapest, 1987; Charles Gati: Magyarország a Kreml árnyékában. Századvég Kiadó, Budapest, 1990.

7 Gyarmati György: Churchill diadala és tragédiája. Utószó Winston S. Churchill A második világháború, I–II. c. memoárjához. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. II. kötet, 679–701. old.

8 A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947. 319–340. old.; Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris, Budapest, 2006. 75–85. old.

9 Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában, 1914–1945. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 178. old.; Kovács Zoltán András: A Szálasi-kormány belügyminisztériuma. (A PTE-n 2008-ban megvédett PhD-disszertáció kézirata.)

10 Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. Akadémiai, Budapest, 1981; Gyarmati György: „Demokratizált" vagy demokratikus közigazgatást? A közigazgatás átalakításának kül- és belpolitikai feltételrendszere Magyarországon 1944–1945-ben. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. (Szerk: Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 42–64. old.

11 Juhász Gyula: Az uralkodó eszmék zsákutcája. In: Magyarország 1944-ben. (Szerk: Orbán Sándor.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 24–32. old. Lásd még Markos György: Vándorló fegyház. Magvető, Budapest, 1971.

12 Palasik Mária: Műegyetemisták odüsszeiája, 1944–1946. Műegyetem Kiadó, Budapest, 2006; Csapodi Tamás: A 282-as parcella tíz botránya. *Élet és Irodalom,* 2009. május 22.

4 AZ IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNY DEBRECENBEN

A tovagördülő front mögött 1944. november elején a Vörös Hadsereg oltalmában Magyarországra érkező kommunista vezetők – Gerő Ernő, Nagy Imre, Révai József, Vas Zoltán – legelőször Szegeden, illetve a kelet-magyarországi agrárvidéken (Viharsarok) láttak hozzá Magyar Kommunista Párt (MKP) néven pártjuk újjászervezéséhez. A Kreml elvárásainak megfelelően arra is gondot fordítottak, hogy a Horthy-rendszer volt baloldali ellenzéki pártjainak ott fellelhető képviselői között partnereket találjanak egy, az új magyar államiságot reprezentáló intézmény életre hívásához. A moszkvai instrukciók alapján „megszelídített" – a magántulajdon fenntartását, valamint többpárti parlamentáris berendezkedést hirdető – kommunista programtervezet legradikálisabb pontja ekkor a földbirtokrendszer gyökeres átformálása volt. A hónap folyamán – korábbról ismert vezetőiket jórészt még nélkülözve – ugyanitt mondták ki újjáalakulásukat a következő évek politikai közéletében érdemleges szerepet vállaló pártok is: a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP), a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP), valamint a Polgári Demokrata Párt (PDP). A felsorolt politikai tömörülések – rövidebb-hosszabb ideje tartó, egyöntetűen a német megszállással egybeeső betiltásukig – a Horthy-korszakban is létező, de a kormányzati rendszer ellenzékét képező pártok voltak.

Az új helyzetben viszont nagyon esetleges volt, hogy vezetőik közül kiket ért a front átvonulása a délkelet-magyarországi régióban. Kezdetben „aki éppen kéznél volt" vezetőik kezdték el a régi-új politikai tábor szervezését a front mögötti területeken. A szociáldemokraták közül Kéthly Anna, Szakasits Árpád, a kisgazda prominensek közül Nagy Ferenc vagy Kovács Béla hiánya – átmenetileg – helyzeti előnyt jelentett a Szeged–Debrecen tengely mentén pártot (és új kádereket) toborzó, Moszkvából érkezett kommunisták számára. Mindenesetre nevezett pártok képviselői november végén közös deklarációval hozták létre a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, s december elején ez a több pártot tömörítő politikai fórum fordult az antifasiszta nagyhatalmi koalíció vezetőihez. Kényszeredetten rögzítették, hogy „Magyarország a Hitleri Németország utolsó csatlósa maradt", s annak lehetővé tételét kérték, hogy életre hívhassák a Szálasi-rezsimmel szembeforduló, a „másik Magyarországot" reprezentáló államhatalmi intézményeket. A nagyhatalmi hozzájárulás megszerzésével egy időben repült vissza az MKP vezetőségének két tagja (Gerő Ernő és Nagy Imre) Moszkvába. Ott a Horthy Miklós által még szeptemberben útnak indított fegyverszüneti delegáció tagjaival is konzultálva, de elsősorban a Kreml vezetőinek instrukcióit követve két-három nap alatt véglegesítették az új államiság megteremtésének szempontjait és ütemtervét.[1] Döntöttek arról, hogy a megalakítandó ideiglenes kormányba az említett fegyverszüneti delegáció tagjai közül több ún. horthysta személyiséget is bevonnak, s – Sztálin külön utasítása alapján – a kabinetben ekkor csupán két kommunista szerepeltetését tervezték. Ez az összetétel egyrészt a még Szálasi uralma alatt élőknek, másrészt a hadsereg tisztikarának hordozott politikai üzenetet: mégpedig azt, hogy a „csak horthystáknak" sincs félnivalójuk, ha leválnak a nyilasokról és átállnak. Harmadrészt Moszkva ezzel az angolszász nagyha-

← Gerő Ernő és a magyar küldöttség hazaérkezik Moszkvából, 1945. augusztus 27.

talmak számára is demonstrálni kívánta, hogy – Lengyelországtól és Bulgáriától eltérően – nem kommunista dominanciát érvényesítő rendszerváltást tervez.

1944. december közepén megkezdődött az Ideiglenes Nemzetgyűlés életre hívásának gyakorlati előkészítése. A Vörös Hadsereg uralta kelet-magyarországi térség sebtében szervezett népgyűlései közfelkiáltással delegáltak a leendő új parlamentbe képviselőket, akiket – részben járművek hiánya, részben a megszállt területeken való közlekedés veszélyessége miatt – szovjet katonai járműveken fuvaroztak Debrecenbe. A 230 fővel december 21-én megalakuló Ideiglenes Nemzetgyűlés összetétele látványosan tükrözte a háborús helyzetet. A delegáltak kereken 35 százaléka a Magyar Kommunista Párthoz tartozott, holott a pártnak ekkoriban saját becslése szerint is legfeljebb csak háromezer fős tábora volt, ami az ország népességének 0,1 százalékát sem érte el. A szociáldemokraták és a kisgazdák – kerekítve – 25-25 százaléknyi mandátumot mondhattak magukénak, a fennmaradó helyeken osztoztak a parasztpártiak, a polgári demokraták és néhány, pártokon kívül álló képviselő. E csonka parlament elnöke Zsedényi Béla jogtudós lett, akinek javaslata alapján – tekintettel arra, hogy az összeseregletteк az országnak csak mintegy feléről érkezhettek – a testület törvények alkotására nem, csak határozatok hozatalára nyilvánította magát jogosultnak.[2]

A már Moszkvában eldöntött előzetes személyi egyeztetések alapján az ugyanekkor felállított Ideiglenes Nemzeti Kormány elnökévé (dálnoki) Miklós Béla vezérezredest nevezték ki. Miklós Béla korábban Horthy Miklós kormányzó katonai irodájának vezetője, majd az 1. magyar hadsereg parancsnoka volt, aki a sikerte-

Zsedényi Béla és Nagy Ferenc, 1945. november 29.

Dálnoki Miklós Béla

Gábor József

Erdei Ferenc

len kiugrási kísérlet idején – legközelebb lévén a vele szemben álló szovjet csapatokhoz – seregtörzsének egy részével átállt a másik oldalra. Rajta kívül a moszkvai fegyverszüneti delegáció további három – az ancien régime-ből ismert – személyisége kapott helyet a kabinetben. (Egyikük a Magyarország háborúba lépésekor öngyilkosságot elkövető gróf Teleki Pál egykori miniszterelnök fia, Teleki Géza volt.) A kommunisták hivatalosan – Sztálin instrukcióját követve – csak két főt, Nagy Imre földművelésügyi és Gábor József kereskedelmi minisztert szerepeltették az MKP tagjaiként. (Utóbbit a kormány Budapestre költözése után Gerő Ernő váltja majd a nevezett poszton.) Mindazonáltal az ekkor pártonkívüliként feltüntetett Molnár Erik népjóléti miniszter már régebben tagja volt az illegális kommunista pártnak, míg a nyilvánosság előtt parasztpártiként szerepeltetett Erdei Ferenc belügyminiszter épp ezekben a napokban lépett be az MKP-ba, de ezt titokban tartották.[3] (A nyilvánosan más pártokban politizáló MKP-tagokat kriptokommunistáknak hívták.) Az ekkoriban újjászerveződni kezdő szociáldemokraták (Valentiny Ágoston, Takács Ferenc személyében) és a kisgazdák (Vásáry István, Gyöngyösi János személyében) ugyancsak két-két főt delegálhattak az első kabinetbe, de közülük egyedül Gyöngyösi János külügyminiszter tarthatta meg posztját az ún. ideiglenesség végéig.

Az új államiság születésénél bábáskodó moszkvai főhatalom olyan összetételű ideiglenes magyar kormányt hívott életre, amelyben pártfogoltjai is kellő számban helyet kaptak, az ideiglenes parlament összetétele is megfelelő volt számára, ugyanakkor – a politikai kirakat előterében láthatók alapján – angolszász szövetségesei sem kifogásolhatták a kommunista hegemóniát. A többirányú megfelelést kielégítően oldotta meg a Szovjetunió akkori külügyminisztere, Vjacseszlav Molotov, aki – az eseményeket idős korában is elevenen idézve – öntudattal teli lakonikus tömörséggel szólt saját közreműködéséről: *„tevékenyen részt vettem az első magyar kormány megalakításában.* [...] *Én hoztam létre, és elég gyorsan."*[4]

A magát a nemzeti akarat kifejezésére hivatottnak tekintő Ideiglenes Nemzetgyűlés fontossága leginkább létrejötte tényében jelölhető meg.[5] Alkotmányossági

szempontból jelentősége ugyan több mint szimbolikus, ennek ellenére inkább volt virtuális – és csonka – parlament, amelynek működését a debreceni megalakulás másnapján már fel is függesztették. Legközelebb csak több mint kilenc hónap elteltével, 1945 szeptemberében nyílt mód – szovjet jóváhagyást követő – újbóli összehívására. Lényeges volt viszont, hogy megszüntette a közjogi interregnumot, és felhatalmazása nyomán az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 20-án aláírhatta a nagyhatalmak képviselőivel a fegyverszüneti egyezményt. A dunántúli részeken még 1945. április közepéig folytak a hadműveletek, s az osztrák területre áttelepülő Szálasi-kormány agóniája is elhúzódott egészen március végéig. Ezzel ugyan Magyarország de facto kivált a háborúból, a másik oldalon viszont de jure reaktiválódott, mivel az Ideiglenes Nemzeti Kormány – a helyzetből is fakadó alkotmányossági hiátus közepette – 1944. december 28-án hadat üzent Németországnak. Az újjászerveződőben lévő állam azért csak de jure lett újra hadviselő fél – névleg immár a Hitler-ellenes koalíció oldalán –, mert a fegyverszüneti egyezményben e célból kiállítani rendelt magyar kontingensek megszervezésére és bevetésére a háború végéig már nem került sor. (A Magyarország és Németország között ily módon létrejött hadiállapotot csak tíz évvel később szüntette meg a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 9/1955. sz. törvényerejű rendelete.)

A Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény ugyanakkor az új államiság külső és belső szuverenitását zárójelbe is tette: nagyhatalmi ellenőrzés közepette nyílt mód a hatalmi intézményrendszer (törvényhozás, kormány, a helyi-regionális köz- és szakigazgatás) újjászerveződésére és működésére. Az egyezményben foglaltak betartatásának, illetve végrehajtásának felügyeletére – más vesztes országokhoz hasonlóan – Magyarországon is életre hívták a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEB).[6] A szövetségesek egymás ellenében is érvényesíteni próbált hatalmi aspirációiból következett, hogy a SZEB-missziók közül annak jutott meghatározó szerep az egyes országokban, amelyik hatalom seregeinek hadműveleti területére esett az illető állam. Mivel Magyarország a Vörös Hadsereg operációs térségébe tartozott, az itt működő SZEB tevékenységét a következő években annak szovjet elnöke, Kliment E. Vorosilov altábornagy, 1946. tavaszi távozása után pedig helyettese, Vlagyimir P. Szviridov tábornok, illetve az időközben budapesti szovjet követté kinevezett SZEB-tanácsadó, Georgij M. Puskin határozta meg.[7] (Ennek pandanjaként Olaszországban brit, Japánban amerikai dominanciával működtek az ott életre hívott Szövetséges Ellenőrző Bizottságok.[8])

A SZEB szovjet vezetése tehát önmaga dönthette el, hogy a fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának és ellenőrzésének felügyelete címén mit tekint kompetenciájába tartozónak. Az ideiglenes parlament rövid debreceni alakuló ülésszakát követően annak újabb összehívását Vorosilov hónapokon át megakadályozta, holott a rendszerátalakítás alapvető közjogi kérdéseinek sora mielőbbi törvényi rendezést igényelt. Jól példázza ezt Zsedényi Bélának, az INGY elnökének a SZEB elnökével való konfliktusa. Zsedényi – jogtudós számára magától értetődőn – parlamenti törvényalkotással egybekötve gondolta elindítani a tulajdonviszonyokat gyökeresen átalakító földosztást. Vorosilov viszont azt vélelmezte, hogy a földosztás megkezdése után a földhöz jutás lehetőségéről hírt kapó magyar katonák tömegesen hagyják majd el az immár Sopron környéki szálláskörzetét is feladni kényszerülő Szá-

Rákosi Mátyás, 1945

Rajk László, Révai József és Rákosi Mátyás az Ideiglenes Nemzetgyűlésen, 1945. szeptember 1.

lasit, megkönnyítve ezzel a Vörös Hadsereg – ekkoriban éppen megfeneklett – nyugat-magyarországi áttörését Bécs irányába. A tárgyalásról távozó Zsedényi – a SZEB brit missziójának vezetője szerint – *„falfehér volt, és remegett a dühtől. Elmondta* [...], *hogy az orosz marsall igen erélyesen kijelentette, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés még vagy két hónapig nem ülhet össze, ugyanakkor a földreformot rögtön be kell vetni* [vezetni]".[9]

Felsorolni is hosszú, hogy ellenőrzési jogosítványával élve mi mindenben érvényesítette ultima ratiót jelentő akaratát a SZEB szovjet vezetése: pártok alakulása, illetve működése; sajtóorgánumok indítása; a kormány összetételének módosítása; az újjászerveződő közigazgatás élén álló tisztviselők – például megyei főispánok – kinevezése vagy visszahívása;[10] magyar állampolgárok külföldi utazásának engedélyezése, beleértve ebbe az újjászerveződő diplomáciai kar – illetve a nem szovjet SZEB-missziók tagjainak – hivatali utazásait is, továbbá az államközi kapcsolattartás módozatait. Az általános direktíva mellett, amely – Vorosilov marsall kinyilatkoztatásában – úgy hangzott, hogy *„ez a mi megszállási zónánk, és minden olyan személyről tájékoztatást kérünk, aki be akar lépni"*,[11] csak egy konkrét pédával zárjuk a fesorolást. A Szentszék magyarországi követét, Angelo Rotta pápai nunciust azon a napon utasították ki az országból, amikor az Ideiglenes Nemzeti Kormány megkezdte átköltözését Debrecenből Budapestre, s két nappal azután, hogy 1945.

április 2-án eltemették a váratlanul elhunyt esztergomi hercegprímást, Serédi Jusztiniánt.[12] (Ugyanezen a napon lőtték agyon a győri püspökvárban randalírozó szovjet katonák Apor Vilmos püspököt, Serédi egyik lehetséges utódját, aki a megbecstelenítésüktől rettegő aulabeli apácák védelmére kelt.) Alkotmányjogilag ugyancsak rendezetlen körülmények között, politikai elhatározással jött létre és működött az államfői hatalmat ideiglenesen gyakorló Nemzeti Főtanács is.[13] Azaz az államiság neokonstituálása közepette egy többpárti parlamentáris politikai rendszer volt kibontakozóban, de az államhatalmat gyakorló szervek és intézmények – az előszóban idézett Ivan Majszkij-féle irányelvek következményei nyomán – mind bel-, mind külpolitikai tekintetben korlátozott jogosítványokkal, a szuverenitáshiány kötelező tudomásulvételével működhettek.[14]

A világháború végi „frontátvonulás" következtében csatatérré vált térségekben előállott rendkívüli körülmények a viharzónából való kikerülés után sem voltak egyik pillanatról a másikra normalizálhatóak. Látványosan tükrözi ezt a közigazgatásnak a front mögötti zónákban megkezdődött – és ellentmondásosan zajló – újjászervezése. 1945. január elején megalakulását követő első rendeleteinek egyikével az Ideiglenes Nemzeti Kormány – kisebb korrekcióktól eltekintve – lényegében a korábbi intézményrendszer újraélesztését hirdette meg. Az ország keleti részén azonban, ahonnan a front már 1944 őszi hónapjaiban tovagördült és a helyi adminisztráció széthullott, hónapokig nem volt irányító, fölöttes kormányzati intézmény. Ez az állapot rövidebb-hosszabb ideig még a debreceni kormány létrejötte után is jellemző maradt, abból fakadóan, hogy a közlekedés és a hírközlés úgyszólván megbénult: az eszközök egy részét a visszavonuló németek vitték el vagy tették használhatatlanná, a maradékot pedig a szovjet hadsereg rekvirálta és használta utánpótlásának biztosítására. Mivel a központi végrehajtó szervek akciórádiusza így meglehetősen korlátozott volt, a kormánydirektívák esetlegesen és meglehetős késéssel váltak ismertté az érintettek körében. A helyi közösségeket viszont mindennapi életszükségleteik biztosítása értelemszerűen önszerveződésre késztette a közigazgatási-államhatalmi vákuum időszakában. Helyi szinten három tárgykör kívánt ekkoriban alig halogatható kisközösségi társadalmi kooperációt, szervezést: a közegészségügy, a közmunka és a közbeszerzés. A megoldandó feladatok közé tartozott a front elvonulása utáni tömeges temetések megszervezése, az állati tetemek elföldelése, a tetvetlenítés, a szovjet katonák által megerőszakolt nők nemibeteg-, illetve terhesgondozása;[15] a hiánycikknek számító petróleum, gyufa és só közös beszerzése; a front mögött hátrahagyott szovjet katonai kommandatúrák igényeinek teljesítési kötelezettsége (hidak, utak javítása, élelmiszerek összegyűjtése). A hatalmi, illetve információs interregnum időszakában ezek serkentették a – kezdetben elnevezésükben is nagyon különböző – helyi *nemzeti bizottságok* létrejöttét. A nemzeti bizottságok mint a politikai újjászerveződés helyi fórumai – felsőbb irányítási szintek hiányában – eleinte kénytelenek voltak szervezési, végrehajtó feladatok mellett időnként jogszabály-alkotási vagy éppen bíráskodási funkciókat is ellátni.[16]

Miután pedig a 14/1945. ME. számú kormányrendelet a nemzeti bizottságokhoz képest a közigazgatás korábbi szervezeti formáinak reorganizálását írta elő, 1945 tavaszán több, egymással kényszerkapcsolatba zárt folyamat jellemezte a hatalmi intézményrendszer kiépülését. A közigazgatás tradicionális szervezeti rendjének

helyreállítását biztosítandó vissza kellett vonni a nemzeti bizottságok kezdeti, „szükségből erényt" tevékenysége révén szerzett hatalmi jogosítványainak többségét. A kommunisták viszont épp e szervekben látták az átalakulás „népi demokratikus" jellegének letéteményeseit. Ebből eredően továbbra is hangsúlyozták ugyan politikai fontosságukat, miközben – mert nem uralták maradéktalanul e szerveket – maguk is paralizálásukra törekedtek. Ám mivel ők ismerték fel a leghamarabb, hogy a lokális hatalom súlypontjai a reorganizálódó közigazgatási fórumok lesznek, a többi pártnál előbb kezdték használhatóbb helyi kádereiket átvezényelni a nemzeti bizottságokból az újjáélesztett „hagyományos" igazgatási intézményrendszer legfontosabb posztjaira.[17]

Az államiság új alapokon nyugvó megszervezésének hirdetése s eközben a közigazgatásnak a korábbi szervezeti rendben történő helyreállítása – a szavak és a tettek disszonanciáján túl – számos köznapi gyakorlati problémát is előidézett. Ezek között az volt a legszembetűnőbb, hogy az államélet és – annak részeként – a közigazgatás intézményrendszerének metamorfózisa a „demokratizálás" hangoztatása közepette redukálódott pőre politikai szempontú személycserékre. Az ezt szolgáló ún. igazoló eljárás keretében az igazolóbizottságoknak azt kellett vizsgálniuk, hogy *„a közalkalmazottak 1939. szeptember 1-je után tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit"*. A visszamenőleges magatartásvizsgálat – ami sokkal kevésbé körülhatárolható, mint a funkcionális és tényleges múltbéli tevékenység mérlegelése – önmagában is szubjektív döntéseknek nyitott kaput, de ezt erősítette egy további tényező is. Az, hogy az igazolóbizottságok ugyanazon pártok delegáltjaiból álltak, amelyek – ha már hatalomra jutottak – a saját híveiket szerették volna pozíciókhoz juttatni, miközben alig volt a közigazgatásban járatos káderük. Ebből eredően egy nagyon ellentmondásos érdekeltségi háló szövődött az igazolásra várók és igazolást végzők között. Azon közhivatalnokok, akik úgy érezték, hogy az állásban maradásukat jelentő igazoláshoz rájuk fér némi támogatás, siettek belépni valamelyik pártba. A pártok viszont örültek az ajtajukon kopogtató igazolandóknak, mivel ezen az áron gyarapíthatták az általuk „birtokolt" hatalmi tisztségek számát. Mindez oda vezetett, hogy az igazolóbizottságok különböző pártállású delegáltjai – hallgatólagos – személyzeti barterüzlet kívánalmai szerint hozták meg egymás után döntéseiket úgy, hogy képletesen szólva: *„te társulsz a hozzánk szegődött volt »horthysta« igazolásához, én meg szemet hunyok afelett, hogy nálatok egykori nyilas (szimpatizáns) jelentkezett."* Vitriolos szofisztikával utalt erre az egyik kortárs publicista: *„minél inkább baloldalt áll egy párt, annál inkább vigyázzon, mert a jobbszélről menekülők korábbi ballépésük nagyságát az átlépés nagyságával próbálják sokszor kompenzálni."*[18] Az ilyenkor kötelező „tisztelet a kivételeknek" jelzése mellett azt mondhatjuk, hogy az igazolási eljárás mindennapjaiban ez a pártpolitikai szempontú „emberkereskedelem" vált általánossá 1945 tavaszán–nyarán. Mindezt az idő múltával bővülő körben gyakorolták: egyre alacsonyabb tisztségekre kiterjedően figyelték árgus szemmel a kormányzásban egyszerre szövetséges és rivális pártok egymás pozicionális részesedését a közigazgatásban. Fokról fokra terjesztették ki a „koalíciós egyensúly" ezen kritériumait az állami-önkormányzati intézmények beosztottaira, majd segédszemélyzetére, hivatalszolgáira is – a bábaasszonyokig bezárólag.

Telefonon sürgősen behívattak a pártközpontba, és egy illetékes vezető elvtárs közli velem, hogy másnaptól kezdve a [budapesti] Városházán én vagyok az irodalmi osztály vezetője.
– Ne bolondozzatok, mondtam én, hiszen nem értek a közigazgatáshoz, és nem is érek rá: tanár vagyok több helyen, újságíró is vagyok, éppen egy regény írásába kezdtem. Az illetékes, egyébként jó barátom, nem hagyott kibeszélni, és mint parancsot közölte:
– Hátra arc, indulj, irány a Városháza, itt nincs vitatkoznivaló. Tegnap kineveztek egy kisgazda párti osztályvezetőt a Vízműveknél, ennek megfelelően a Városháza irodalmi osztálya a kommunista párté. ... A polgármester már vár.
– Hát ez volt a koalíció kora: mindig dekázva vigyáztak a pártegyensúlyra. [...]
Alighogy elfoglaltam hivatali szobámat, közlik velem, hogy szükség lenne egy fűtőre. Van is megfelelő ember, itt áll az ajtó előtt.
– Hát akkor jöjjön be. Felveszem, ha ez a teendőm.
Erre elmagyarázták, hogy ehhez a személyzeti osztály hozzájárulása kell. Én el sem tudtam képzelni, mit problémázhat a személyzeti osztály a fűtő felvételén, ha arra szükség van, és akad, aki elvállalja. De hát a hivatali szabál', az hivatali szabál'. A házitelefonon felhívtam a személyzeti osztályt, és bemutatkoztam. ... Megmondtam, miről van szó, mire következő meglepő kérdést teszi fel a személyzeti osztály:
– Mondd csak, tanácsos uram, milyen párt tagja a felvételre kijelölt személy?
Belenevettem a telefonkagylóba.
– Nem mindegy nektek?
Nagyon aggodalmas magyarázkodás következett.
– Ez nem olyan egyszerű, kérlek, mert vigyázni kell az egyensúlyra. Megkérhetnélek, hogy kérdezd meg tőle, melyik demokratikus pártnak a tagja?
Mit tehettem. Behívattam a felettébb nyomorúságosan öltözött, borostás atyafit, és megkérdeztem tőle, tagja-e valamelyik pártnak. Aztán közöltem a telefonba: szociáldemokrata. A személyzeti osztálybeli erre megkért, hogy szíveskedjem várni egy kicsit. Addig várakozzék a szóban forgó szociáldemokrata odakint. Várt is szegény vagy egy fél óráig, mígnem csöng a telefon, és boldogan közli velem a pártegyensúlyozó személyzeti osztálybéli:
– Szerencsésen megoldottam, tanácsos uram, a problémádat. Felvettem egy parasztpárti sírásót, így a te osztályod felvehet egy szociáldemokrata fűtőt.

Hegedüs Géza visszaemlékezése. In: A háborúnak vége lett.
(Szerk: Kabdebó Lóránt.) Kozmosz, Budapest, 1983. 296–300. old.

A végrehajtó hatalmi intézményrendszerben az egyetlen lényeges változást a Magyar Királyi Csendőrség feloszlatása és az ennek feladatait is átvevő egységes Magyar Államrendőrség létrehozása jelentette. Ennek létszámát ugyan a két korábbi rendfenntartó szervezet – a csendőrség és a rendőrség – 1944. évi állományának együttes nagyságában, 30 ezer főben állapították meg, de az év végére már több mint másfélszer annyit, 47 ezer főt számlált az új karhatalom. Más hatalmi szervektől eltérően itt viszont már a kezdet kezdetén sem érvényesült a koalíciós elv. A új rendőrséget kezdettől fogva a kommunista párt uralta. Az 1945–1946-ban egyébként nagymértékben fluktuáló közigazgatási apparátus egészét tekintve még inkább

Rákosi Mátyás (MKP) és Szakasits Árpád (SZDP) a Nemzetgyűlésben, 1945. szeptember 6.

csak (40 százalék körüli) relatív többséget mondhatott magáénak, de a vezető posztok többségét kezdettől a kommunisták birtokolták. Ennél nemhogy magasabb arányú volt az MKP felülreprezentáltsága az ún. Politikai Rendészeti Osztályon, hanem az jószerivel pártrendőrségként szerveződött és működött. Az új szervezet élén Péter Gábor személyében kezdettől fogva egy olyan volt illegális kommunista állt, aki már a harmincas évektől beszervezett budapesti ágense volt a szovjet titkosszolgálatnak. Egyik helyettese pedig egy olyan moszkvai magyar kommunista emigráns volt, aki a Szovjetunióban lett az NKVD hivatásos állományú ezredese, s – 1947 tavaszáig – „szolgálati kiküldetésként" rendelték ki a magyar politikai rendőrséghez. Ez a rendőrségi részleg legalább olyan mértékben volt a kommunisták segédcsapa-

ta a pártok között fokozatosan kibontakozó belpolitikai küzdelemben, mint amennyire funkcionális feladatát is ehhez igazítva végezte a háborús bűnösök ellen folyó tisztogató procedúrában.[19]

1 Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. Akadémiai, Budapest, 1981.

2 Gyarmati György: A parlamentarizmus korlátai és annak következménye az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. In: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 152–170. old.

3 Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. (Szerk: Izsák Lajos – Kun Miklós.) Századvég, Budapest, 1994. 13. old.

4 Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. (Szerk: Izsák Lajos – Kun Miklós.) Századvég, Budapest, 1994. 288. old.

5 Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja, 1944–1945. (Főszerk: Vida István.) Jelenkutató Alapítvány–Magyar Országgyűlés, Budapest, 1994.

6 A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947. (Szerk: Feitl István.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. Documents of the Meetings of the Allied Control Comission for Hungary. (Szerk, bev: Cseh Gergő Bendegúz.) MTA–JKB, Budapest, 2000.

7 A SZEB működéséről lásd Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége Magyarországon, 1945–1947. Ikva, Budapest, 1995; Borhi László: Az Egyesült Államok és a szovjet térnyerés Magyarországon, 1945–1949. KLTE, Debrecen, 1997; Cseh Gergő Bendegúz: Amerikai és brit részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységében. ELTE-n megvédett PhD-disszertáció kézirata, Budapest, 2009.

8 Cseh Gergő Bendegúz: i. m. [2009.]

9 Alvary D. F. Gascoigne 1945. március 26-i jelentését idézi Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. Ikva, Budapest, 1995. 81. old.

10 A SZEB szovjet vezetése a Vörös Hadseregnek az egyes településeken kompetens katonai helységparancsnokain kívül minden egyes megye, nagyobb város, illetve – a jóvátételi szállítások teljesítése szempontjából fontosabb – nagyvállalatok élére külön „meghatalmazottat" is hivatalba állított. Így a SZEB szovjet apparátusának létszáma – nem számítva a biztosításukra rendelt katonai egységeket – 7-800 főre tehető. Földesi Margit: i. m. [1995] 30–31. old. A SZEB amerikai missziójának létszáma 75 fő volt, a brit misszióé pedig száz fő körül mozgott. Cseh Gergő Bendegúz: i. m. [2009] 123. old.

11 A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947. (Szerk: Feitl István.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 77–78. old.

12 Balogh Margit: Mindszenty József, 1892–1975. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002. 81. old.

13 Föglein Gizella: Az államfői intézmény és az Ideiglenes Nemzetgyűlés. In: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 137–151. old.

14 A magyar államiság szuverenitásának történeti és nemzetközi jogi összefüggéseiről lásd Kiss J. László: A szuverenitás változó normái a nemzetközi kapcsolatokban: területiség és funkcionalitás, állam és nemzet. In: U.ő: Globalizálódás és külpolitika. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003. 225–247. old., valamint A szuverenitás káprázata. (Szerk: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi.) Korridor, Budapest, 1996.

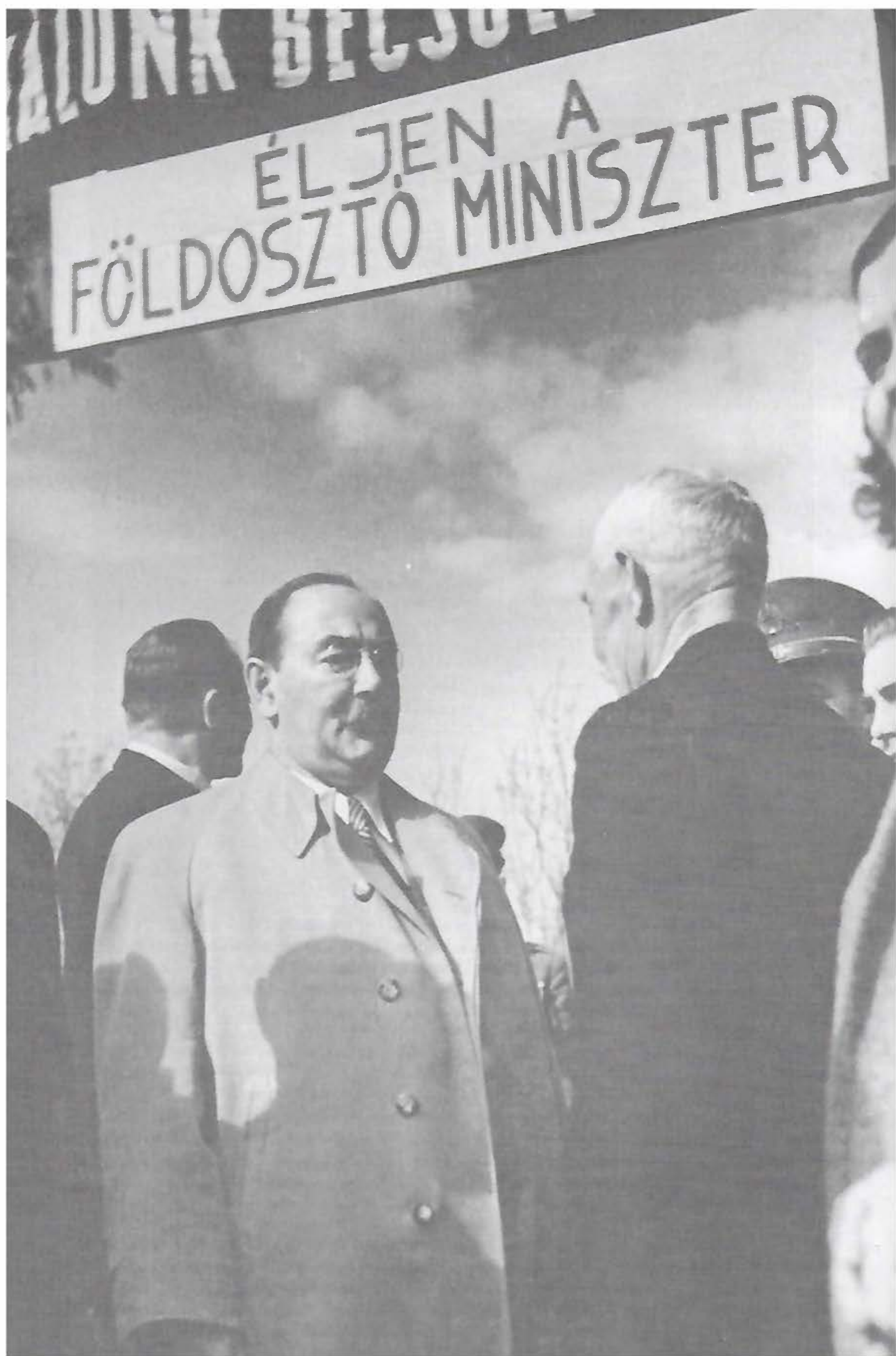
15 Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Történelmi Szemle, 1999. 1–2. sz. 85–107. old.

16 Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapok, 1944–1945. Akadémiai, Budapest, 1985.

17 Gyarmati György: „Demokratizált" vagy demokratikus közigazgatást? A közigazgatás átalakításának kül- és belpolitikai feltételrendszere Magyarországon 1944–1945-ben. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. (Szerk: Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 42–64. old.

18 Acsay Tihamér: Hány igaz találtatik? Kis Újság, 1945. május 27.

19 Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága, 1906–1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 25–78. old.

ÉLJEN A
FÖLDOSZTÓ MINISZTER

5 AZ IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNY BUDAPESTEN

A munkáját Debrecenben megkezdő Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. április közepén költözött át Budapestre. A másfél hónapon át (1944. december 24.–1945. február 13.) pusztító ostrom borzalmai után ekkorra lehetett a főváros útjait valamelyest járhatóvá tenni, a megmaradt házak egy részének ablakain hártyapapírral pótolni a kitört üvegeket s a közműellátást (víz, villanyáram) legalább részlegesen újraindítani. Ekkorra jutott Budapest stratégiai szempontból is biztonságba, miután az aktív szovjet–német frontvonal az ország nyugati határain túlra került. Ezzel egy időben kezdődött meg a háborús emberveszteségek, illetve az anyagi károk számbavétele. Ez ismeretesen igen nagy volt, de nagyon különböző okok idézték elő. A másfél évvel korábbi Don-kanyari szovjet áttörés nyomán még életben maradt hadifoglyok száma 1944 júliusában – a korabeli Magyarország hadszíntérré válása előtt – a 7000 főt sem érte el. Budapest 1944. december végi ostromgyűrűbe zárása idejére a fogságba kerültek száma a 61 000 főt is meghaladta. Ennél nagyobb méretű „hátországi önpusztításnak" tekinthető, hogy a tényleges hadszíntérré válás idejére már mintegy 400 ezer volt a németek kezére adott, koncentrációs táborokba deportált – többségében vidéki – magyarhoni zsidóság tömege. Szálasi Ferenc hatalomátvételének időpontjától kezdődően a népesség meg-, és elhurcoltatásának három változata különíthető el. Ezek egyike volt a nyilas rezsim „pártszolgálata", amely a németekkel együttműködve rohamtempóban látott hozzá a még megmaradt – mintegy negyedmillióra becsülhető – budapesti zsidóság gettósításához, Dunába lövéséhez, illetve Németországba szállításához-tereléséhez.

A másik oldalon az országba kelet-délkeleti irányból benyomuló Vörös Hadsereg, illetve annak speciális alakulatai (SMERS) 1944. október és 1945. március vége között közel 300 ezer főt ejtettek foglyul; e létszám egyharmadára tehető a civilként a Szovjetunióba hurcoltak száma. A háború áprilisi lezárulása és 1945 vége között újabb negyedmillió magyar állampolgárral gyarapodott a keletre deportáltak légiója. A közelmúltban hozzáférhetővé lett oroszországi forrásokra támaszkodó kutatás 540 000 főben adja meg a különböző státusú – katona, civil – magyar hadifogoly, illetve internált állampolgár számát, hozzáfűzve, hogy közülük mintegy százötvenezren fogságba esésük ellenére sem kerültek a Szovjetunió fogolytáboraiba.[2]

A harmadik csoportba sorolhatók azok, akik a keletről nyugat felé hömpölygő front elől az összeomlóban lévő Harmadik Birodalom területére hátráltak, részben félelemből menekülve, részben pedig eleget téve Szálasiék evakuációs parancsainak. A közel egymilliós, nyugati irányú migrációból 300 ezren estek fogságba az angolszász szövetségesek által megszállt osztrák–német területeken. Ez utóbbiak közül – legyenek akár civilek, akár a magyar hadsereg kötelékében kapitulálók – 1947 nyaráig mintegy 200 ezren érkeztek vissza.[3] Ugyanezen időpontig a Szovjetunió hadifogolytáboraiból kereken 120 ezren kerültek haza (közülük mintegy 18 ezren már 1946-ban), s *„1948. március végéig mintegy 115 000-nyi magyar maradt szovjet hadifogolytáborokban és munkászászlóaljakban"*.[4] Ugyanezen év végéig további mintegy 92 000 hadifogoly és internált hagyhatta el a Szovjetuniót. Az utóbbi két

← Nagy Imre

szám különbözetét adják azok, akiknek többsége már csak a következő évtizedben térhetett haza. Ez a folyamat az ötvenes évek közepéig elhúzódott.

Az adatok mindazonáltal továbbra is csak közelítően teszik lehetővé Magyarország háborúval összefüggésbe hozható emberveszteségének megadását. A nyugati irányú migrációból vissza nem tértek száma 80-100 000 fő, a keletről vissza nem tért hadifoglyoké, illetve elhurcoltaké kerekítve 150 000 lélekre tehető, míg az ország területén folyó harci cselekmények áldozatait 120-140 ezer főre becsülik. Mindez összesen 350-390 000 fő. Ezt a számot bőven megduplázza a háborús évek Magyarországának 440 000 főre becsült – akkor zsidóként diszkriminált – emberveszteségе.[5]

Mindezeken túlmenően a fegyverzaj elülte után további kényszerintézkedések révén folytatódott a modernkori népvándorlás a Magyarországot is felölelő régióban. A németség Közép- és Délkelet-Európából való generális elűzetésének részeként – aminek nagyságrendje a 12 milliót is meghaladta[6] – a győztes nagyhatalmak 1945. augusztusi potsdami konferenciáján született határozat nyomán közel 200 ezer „svábot" telepítettek ki Magyarországról.[7] A magyar és a csehszlovák kormány között 1946 elején – szintén politikai presszió hatására – aláírt lakosságcsere-egyezmény alapján kereken 70-70 ezer magyar, illetve szlovák „cserélt hazát". (További mintegy 40 ezer magyar menekülés vagy egyoldalú kitelepítés révén került Szlovákiából az anyaországába.)[8] Európa különböző részeiből – beleértve a szomszédos államokat is – a háború nyomán körülbelül 300 ezren települtek vagy menekültek Magyarországra. Ezek egy része azokból került ki, akiket kellőképpen megfélemlített az 1944. őszi erdélyi román, illetve a Délvidéken 1944–45 fordulóján végrehajtott jugoszláv magyarellenes vérengzés. Mintegy 200 ezren tértek vissza nem hadifoglyokként a nyugati menekülésből, de közel ugyanennyien a végleges külföldön maradást választották. Az anyagi károkat tekintve a háború során elpusztult a nemzeti vagyon kereken negyven százaléka. Ezen belül is kimagasló, mintegy hatvan százalékos volt az ország közlekedési infrastruktúrájának – utak, vasutak, hidak, vasúti és közúti járműállomány – vesztesége.

Az ország nyugati felében még javában dúltak a fegyveres harcok, miközben a kelet-magyarországi részeken megkezdődött az Ideiglenes Nemzeti Kormány legnagyobb társadalmi-gazdasági és politikai kihatású intézkedésének végrehajtása: a földreform. Magyarország még a második világháború idején is elsősorban agrárállam volt: a keresőkorú népesség többsége mezőgazdasági tevékenységet folytatva próbált boldogulni. A tradicionális – jórészt nemesi eredetű, illetve egyházi kézben lévő – nagybirtokok túlsúlyát már a két világháború közötti időszakban is a legsúlyosabb társadalmi-politikai konfliktuspotenciálként tartották számon.[9] Alig több mint ezer nagybirtokos család kezében volt az ország mezőgazdasági területeinek közel egyharmada (ezer katasztrális holdnál nagyobb beneficiumok), ugyanakkor egymillió-kétszázezer törpebirtokos (1–5 hold) összesen csak a termőföldek tíz százalékát mondhatta magáénak, s a bő kétszázezernyi kisbirtokos (5–10 hold) együttes birtokaránya még ennyit sem ért el.[10] Más megközelítésben: noha e két alsó kategória a birtokkal rendelkezők számának 85 százalékát adta, együttesen sem rendelkeztek az agrárszféra területének egyötödével. Rajtuk kívül számítandó még az a másfél-két millió agrárnincstelen, akiknek családfenntartói – másutt még nehezebben találván munkát – mezőgazdasági munkásokként próbáltak megélni.

Földbirtokmegoszlás, 1935, 1946, 1949

(↓ jel arra utal, hogy a felette lévő adat a következő birtokkategóriával együtt értendő.)

Birtokkategóriák katasztrális holdban	A földbirtokok száma az egyes birtokkategóriákban					
	1935		1946		1949	
	száma	%	száma	%	száma	%
0–5	1 184 783	75,2	1 406.325	68,1	883 900	53,2
5–10	204 471	12,5	388 179	18,8	458 000	27,6
10–20	144 186	8,8	175 428	8,5	240 300	14,5
20–50	73 663	4,5	71 164	3,4	66 600	4,0
50–100	15 240	0,9	14 864	0,7	7 000	0,4
100–200	5 792	0,3	5 525	0,3	4 000	0,3
200–1000	5 202	0,3	4 034	0,2	↓	↓
1000 felett	1 070	0,2	595	0	0	0
ÖSSZESEN	1 634 407	100	2 066 114	100	1 660 000	100

Birtokkategóriák katasztrális holdban	A földbirtokok száma az egyes birtokkategóriákban					
	1935		1946		1949	
	száma	%	száma	%	száma	%
0–5	1 631 246	10,1	2 871 959	17,9	2 300 140	19,4
5–10	1 447 376	9,2	3 388 857	21,1	3 489 000	29,4
10–20	2 025 946	12,6	2 789 353	17,3	3 417 500	28,8
20–50	2 172 300	13,5	2 359 004	14,7	1 732 900	14,6
50–100	1 036 162	6,5	1 295 506	8,1	385 000	3,4
100–200	806 164	5,0	714 512	4,4	524 600	4,4
200–1000	2 124 801	13,2	1 352 728	8,4	↓	↓
1000 felett	4 608 849	29,9	1 311 926	8,1	0	0
ÖSSZESEN	16 081 844	100	16 081 844	100	11 849 140	100

Birtokkategóriák katasztrális holdban	A földbirtokok száma az egyes birtokkategóriákban		
	1935	1946	1949
0–5	1,38	2,04	2,6
5–10	7,23	8,73	7,62
10–20	14,05	15,9	14,22
20–50	29,49	33,15	26,0
50–100	67,99	87,16	55,0
100–200	139,01	129,32	131,1
200–1.000	408,46	335,33	↓
1 000 felett	4.307,20	2204,9	0
Együttes átlag	9,84	7,78	7,14

A háború végén rendszerváltó eltökéltséggel koalícióra lépő pártok egyetértettek abban, hogy el nem szalasztható lehetőség adódik a tradicionális nagybirtokrendszer felszámolására. A földreform módja és mértéke tekintetében viszont már különbözött az egyes pártok álláspontja. A független kisgazdapárt leginkább a piaci forgalmazásra is termelni képes ún. középparaszti gazdaságok létesítésére – illetve megerősítésére – helyezte a hangsúlyt. A Nemzeti Parasztpárt és a Magyar Kommunista Párt sokkal szélesebb körre kiterjedő – így egyenként kisebb területű birtokokat eredményező – földosztást szorgalmazott. Az előbbi közgazdaságilag racionálisabb, az utóbbi szociális és politikai szempontból radikálisabb agrárszerkezetváltást jelentett.[11] A pártok közötti vitát viszont – mint már utaltunk rá – egy harmadik, teljesen külsődleges szempont döntötte el: a működését éppen megkezdő magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnöke. Vorosilov tábornok a Vörös Hadsereg magyarországi hadműveleteinek gyorsabb befejezését remélte attól, ha a német parancsnokság alá rendelt magyar honvédek arról értesülnek, hogy otthon – a front mögötti területeken – „saját birtokhoz" juthatnak. Arra számított, hogy ilyen hírt kapva a katonák tömegesen hagyják el alakulataikat, s ennek érdekében több millió röpcédulát repülőgépekről le is szórtak a dunántúli területeken.[12] Ez a szovjet frontpropaganda ugyan korántsem váltotta be a hozzá fűzött reményt, a pártok közötti vitát viszont eldöntötte. Az MKP–NPP radikálisabb földreformkoncepciója alapján tették közzé a kormány rendeletét. S miután a végrehajtás adminisztratív-politikai irányítása a földművelési tárca feladata volt, a kommunista párti miniszter, Nagy Imre révén az MKP saját társadalmi elfogadottságának növekedését is ettől remélte.

Földosztás, 1945

Aratni indulnak az új gazdák, 1945

A földosztás előfeltételeként kereken 75 500 földbirtokot vettek igénybe a majdani megváltás ígéretével. (A nyilas és szélsőjobboldali prominensek, illetve a háborús bűnösöknek tekintett birtokosok földjeit elkobozták.) Az így nyert, együttesen 5,6 millió kh területnek viszont csak szűk hatvan százalékát osztották ki a földet igénylők között, míg 28%-a (zömében erdő) részben állami, részben szövetkezeti tulajdonba került. A maradékot pedig közlegelőként vagy házhelyek parcellázására hasznosíthatták a helyi önkormányzatok. Kereken 640 ezren részesültek a kiosztott földekből: kétharmaduk korábbi agrárnincstelen, mezőgazdasági munkás, cseléd, illetve törpe- és kisbirtokos volt. Az egy földhözjuttatottra eső átlagosan öt kataszteri holdnyi terület a parasztság kisbirtokosi kategóriájához tartozók számát gyarapította. Ám a kiosztható földterület kevésnek bizonyult. A mezőgazdasági munkásokból, uradalmi cselédekből, törpebirtokosokból összeálló agrárszegénység közel felének – s ez a szám ugyancsak több százezres nagyságrendet jelentett – jogosultsága ellenére sem jutott saját parcella. Ezt az ellentmondást csak abban az esetben lehetett volna feloldani, ha az árutermelésre képes középparaszti birtokhoz is nagyobb arányban hozzányúlnak, ez viszont veszélyeztette volna az ország élelmiszer-ellátását, és szembefordította volna az új rendszerrel a már korábban is birtokos paraszti rétegeket. Azaz a megvalósultnál szélesebb körű földbirtokreform nemcsak közgazdaságilag, hanem politikailag sem lett volna kifizetődő. Másképp vonva meg a földreform mérlegét: *„a nagy- és középbirtokos osztály felszámolása nagyhagyományú és évszázados kormányzati rutinnal bíró osztályokat választott le a régi hatalmi elitről, helyesebben ilyen címen ki is iktattatott a politikaformálók köréből.* [...] *A földdel és tartozékaival együtt az egyik oldalon hatalmi képességeket csökkentettek, a másikon pedig megélhetési lehetőségeket és potenciális politikai képességet osztottak újra."*[13]

Az új birtokosok közel félmilliós tömege mellett a hagyományos paraszti kisbirtokosok milliós táborának is érdemi gondot okozott viszont – új vagy akár régi – parcellája megművelése. A nagybirtok felszámolásakor a földdel együtt igénybe vett, de szintén csak részben szétosztott eszközállomány nem biztosította az új birtokosok kielégítő felszerelését. S ezt súlyosbította a tradicionális paraszti üzemeket sem kímélő háborús veszteség. Az összlétszámát tekintve egynegyedével megnövekedett paraszti gazdaságoknak a front pusztítása előtti igaerő – szó szerint – felével-harmadával kellett hozzálátniuk az új kenyér előteremtéséhez. (A szarvasmarha-állomány 45%-a, a lovak 36%-a maradt meg a hadirekvirálások egymást követő hullámai után.) A paraszti gazdálkodás korabeli adottságait jellemzi, hogy míg a második világháború előtt minden második gazdaságra jutott egy ló, a front elvonulása után csak minden hatodik számolhatott sajátjaként ezzel az akkor még elsődleges fontosságú igaerővel.

Az egyik rendeletével földet juttató kormányzat a másik kezével szinte azonnal sarcolni kényszerült. Beszolgáltatási és adózási rendeleteiben már nem kívánta tekintetbe venni az agrárszféra számottevően lecsökkent teljesítőképességét. 1945 tavaszán a falu gazdatársadalma előbb arról értesült, hogy újjáépítési költségek címén az előző évihez képest egyharmadával emelik az adóját. Nem sokkal később, az 1945. évi aratás idején pedig megjelent a háború elvesztéséből eredő újabb adókategória, a „jóvátételi hozzájárulás", amelybe – kimondatlanul – beletartozott a Ma-

Veres Péter a ceglédi Dózsa-napon, 1945

gyarországon állomásoztatott szovjet katonaság ellátási kötelezettsége is. A már korábban is birtokkal rendelkezők adópenzuma megsokszorozódott. Azt tudatták velük, hogy *„múlt évi adókivetésük kétszeresét haladéktalanul fizessék be a folyó év első felére eső adó címén, mivel az előreláthatólag a múlt évi négyszerese lesz"*.[14] Az év második felében a zálogolás, árverés, internálás kilátásba helyezésével nyomatékosított fizetési felhívások jelezték, hogy a késedelmi kamatok progresszív növekedésével terhelten halmozódott a fizetésképtelen paraszti tömegek adóhátraléka. A kormányzat mindemellett – az inflációs veszteségek elkerülése, illetve saját árukészleteinek növelése érdekében – az addig pénzben követelt adókat is naturáliákban rendelte leróni.

Az ideiglenes kormány Budapestre települése után felgyorsult az államélet újjászervezése. Előbb a fővárosi képviselőkkel egészítették ki az Ideiglenes Nemzetgyűlést, majd a nyár elején a később szabaddá vált dunántúli területeken is megejtették ugyanezen – választásoknak nevezett – gyorsított eljárású delegálásokat. A romok eltakarítását, a közlekedési infrastruktúra és a termelőüzemek reparálását-újraindítását jellemző rohamtempóhoz hasonló ütemben alakultak újabb közhivatalok, s kezdték meg működésüket a reorganizált intézmények. A közhivatalokat –

MKP választási plakát, 1945

Kádár János választási gyűlésen beszél, 1945

mint fentebb az igazoló eljárásokról szólva már utaltunk rá – jórészt politikai szempontok szerint kontraszelektált – homo novusokkal kezdték benépesíteni. Ugyancsak nagy intenzitással kezdtek ítélkezni a háborús bűnösöknek tekintettek felelősségre vonását végző népbíróságok.[15] Az egyre zsúfoltabb internálótáborokba pedig azokat gyűjtötték, akik „csak" annyira kompromittálták magukat a letűnt rendszerben, hogy vagy nem voltak bíróság elé állíthatók, vagy pedig a felmentésükről határozó népbírósági ítélet ellenére is eltávolítandónak minősültek a kommunista kézben tartott politikai rendőrség szerint.[16]

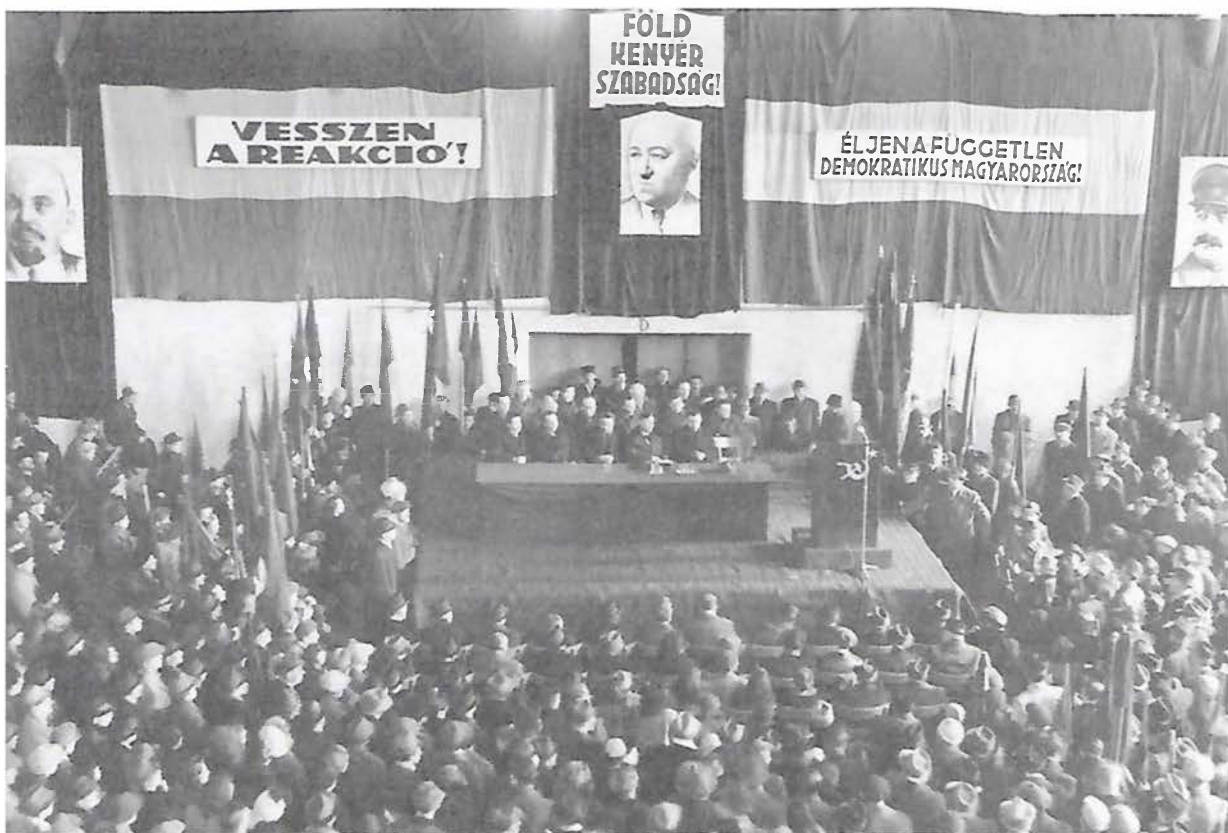
Az ancien régime politikai exponenseinek, katonai és tágabb közigazgatási vezérkarának a zöme elmenekült, és jó részük nem is tért vissza. A maradó földbirtokosokat pedig javaik elkonfiskálása akkor is megrendítette – nem csupán gazdasági értelemben –, ha más eljárás nem indult ellenük. Korábbi közéleti-hivatali szerepvállalásuk a letűnt „úri Magyarország" képzetéhez kötődött, így nemcsak politikai okokkal magyarázhatóan rekedtek kívül mindazon, amit a szociológiailag is karakteresen átalakuló intézményi újjászerveződés jelentett. (Ebben persze az is közrejátszott, hogy – saját nézőpontjukból érthető – fenntartással és elutasítással fogadták „a magántulajdon szentségét" semmibe vevő, az ő szemükben szedett-vetett társaságból rekrutálódó új rezsimet.) Mindenesetre 1945 nyarának végére tényleg döbbenetes gyorsasággal és gyökeresen formálódott át a magyar közélet arculata. Ebben oroszlánrésze volt annak is, hogy az újonnan színre lépő politikai pártok – értelemszerűen egymással rivalizálva – igyekeztek kiépíteni szervezeteiket az ország minden szegletében. Szó szerint egymást érték a politikai népgyűlések, tagtoborzó

és/vagy programnépszerűsítő pártgyűlések. De a különböző rendezvények tömeges látogatottságának ekkoriban más – sokkal profánabb – oka is volt. Rég nem látott ismerősökkel, barátokkal véletlenül összefutva tízezrével reméltek legalább valami hírmorzsát szerezni a háború zivatarában eltűnt közvetlen családtagokról vagy közelebbi-távolabbi rokonokról. Ugyanerről tanúskodnak a korabeli újságok *Ki tud róla?* rovatainak véget érni alig akaró keresőlistái is.

A közélet mindennapjainak intenzív átpolitizálását – közvetve – a nagyhatalmi politika is motiválta. Az angolszász hatalmak tudomásul vették ugyan a szovjet bábáskodással életre hívott új magyar államiság formálódását, de halogatták az ideiglenes kormány elismerését. A jaltai megállapodásokra hivatkozva valóban demokratikusan választott parlament és kormány létrejöttéhez kötötték az új Magyarország diplomáciai elismerését. Ez pedig leginkább a moszkvai emigrációból hazatért magyar kommunisták ambícióival esett egybe, mivel az MKP a nyár végére „erőnyerőnek" hitte magát a pártok között hónapok óta folyó tagtoborzási – és önnépszerűsítési – versenyben. Augusztus közepén, amikor Vorosilov tábornok a SZEB elnökeként az ideiglenes kormány fejét, Dálnoki Miklós Bélát parlamenti választások megszervezésére sarkallta, nem csupán az angolszász szövetségesek elvárását közvetítette, hanem a Rákosi Mátyás által vezetett magyar kommunisták helyzeti előnyének kihasználását is előmozdítani gondolta. Rákosi olyannyira magabiztosnak tűnt, hogy egy szeptemberi választási gyűlésen bejelentette: a szociáldemokrata testvérpárttal karöltve, *„a munkáspártok lenyűgöző győzelme előrevetíti árnyékát"*.[17] Az MKP ideológiai, kulturális politikáját irányító másik pártvezető, Révai József – pár nappal későbbi bizalmas előkalkulációjában – azt prognosztizálta, hogy az MKP és az SZDP közösen a szavazatok mintegy hetven százalékának az elnyerésére számíthat.

Ehhez azonban újra össze kellett hívni az Ideiglenes Nemzetgyűlést, amely testület 1944. decemberi – összesen kétnapos – alakuló ülése óta csak virtuálisan létezett. A parlamenti választásokat egy új választási törvény alapján kívánták megtartani. Szeptember első hetében meg is nyílt az Ideiglenes Nemzetgyűlés budapesti ülésszaka, ahol számos korábbi kormányrendeletet utólag emeltek – közfelkiáltással – törvényerőre. A választójogi törvényt is gyorsított ütemben szentesítették ugyan, de egyedül ebben az esetben már követték a kodifikálás hagyományos rendjét: előterjesztés, általános és részletes vita, majd határozathozatal. Az elfogadott 1945. évi VIII. törvény egyfelől kizárt néhány társadalmi kategóriát a választójogosultak köréből, ami értelemszerűen következett a korszak addig meghozott antifasiszta intézkedéseiből. Másfelől megszüntette a korábbi vagyoni, műveltségi vagy nemek szerinti diszkriminációt, és – húszéves korhatárt megállapítva – általános, egyenlő, titkos, a nőkre is kiterjedő választójogosultságot iktatott a magyar törvénytárba. A választók nem egyéni jelöltekre, hanem választókerületenkénti pártlistákra adhatták le voksukat, az esetenként keletkező töredékszavazatokat pedig országos pártlistákról történő bejutással kompenzálták.

A választási kampánynak három sajátos jellemzője volt. Az egyik, hogy elég volt retorikai szóvirágokban utalni a két világháború közötti ancién régime elutasítására, mert azt – a fentebb elmondottakból következően – mindenki által megtapasztalhatóan tette valóban befejezett múlttá a háború végkimenetele. Az is köztudott

A Magyar Kommunista Párt nagygyűlése, Budapest, 1945. február 25.

volt, hogy az ideiglenesség korszakának koalíciókényszere egyúttal mederbe szorítja a kampányacsarkodást. A független kisgazdapárt értelmezésében a „népi demokratikus Magyarország" társadalmi-politikai rendjének kiépítése egy – reményük szerint – megerősíthető mezőgazdasági birtokos réteg bázisán nyugvó polgári parlamentáris berendezkedést jelentett. Ugyanezen hívószavak hangoztatása a kommunista retorikában – ekkor még – csak a változások radikalizmusának szorgalmazását tükrözte. Elsődlegesnek vélt társadalmi bázisukra – az ipari munkásságra – tekintettel értelemszerű volt propagandájukban a korabeli agrárország intenzív iparosításának előtérbe helyezése. Mindazonáltal az akkor legnagyobb létszámú agrárnépesség köréből a kommunisták annak kidomborításával remélték voksok tömegét szerezni, hogy az éppen lezajlott nagyarányú, gyors és radikális földosztást – mindenekelőtt – nekik köszönhetik.

A korabeli közvélemény állásfoglalást várt az ország nemzetközi státusa, illetve a békekilátások tekintetében. Ezen belül a határok várható rendezése, „véglegesítése" tartott számot közérdeklődésre. Ezt a kérdést minden párt prominense kerülni igyekezett a kampányszónoklatokban. Pontosabban ide „helyettesítették be" – mint külpolitikai tematikát – a magyarországi németek kitelepítését, amit legin-

MKP választási plakát, 1945

kább a kommunista és parasztpárti szónokok exponáltak. Miközben – józan belátással – látszólag közös nevezőn voltak abban, hogy elsősorban a nagyhatalmak jóindulatának elnyerése lenne üdvös az ország számára, hangsúlyaik azért eltértek. A kommunisták elsősorban „az országot felszabadító Vörös Hadsereg" és a Szovjetunió respektálását helyezték előtérbe, a többi párt a győztes hatalmak egyöntetű megértésétől remélt Magyarország számára „igazságos békét".

A nemzetgyűlési választások főpróbájának – mintegy előzetes erőfelmérésnek – szánva rendezték meg 1945. október 7-én a nagy-budapesti helyhatósági választásokat. Ebbe azért vonták be a fővárost övező – azzal jórészt már összeépült, de még önálló – civitásokat is, mert az agglomerációval bővített fővárosi térségben tömörült a korabeli magyar ipari munkásság közel hatvan százaléka. Ennek az ún. *vörös övezetnek* a voksaira pedig elsődlegesen a szociáldemokraták és a kommunisták számíthattak. Ez igazolódott is annyiban, hogy a Pest környéki munkásdominanciájú településeken (Csepel, Kispest, Pesterzsébet, Pestszentimre, Soroksár) az MKP és az SZDP közös, „munkás-egységfront" listájára jutott több szavazat. A független kisgazdapárt viszont a fővároson belül is elsősorban a budai kerületekben (Vár, Víziváros, Rózsadomb, Hűvösvölgy, Lágymányos, Kelenföld) tarolt, hetven százalékot is meghaladó szavazataránnyal. Végül is a kisgazdák – nyolc százalékkal megelőzve a munkáspártokat – 50,5 százalékkal abszolút győztesei lettek a

fővárosi voksolásnak. Az erőpróbát – a szavazócédulák nemenként eltérő színéből megállapíthatóan – a női szavazók döntötték el. Amíg ugyanis a férfiak szinte azonos mértékben sorakoztak fel a riválisok legfőbb két csoportja mögött, a nők többsége (53 kontra 40%-os megoszlással) az FKGP-t támogatta.

Az egy hónappal később, 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választás pedig mindazon – egyfelől aggodalmakkal, másfelől reményekkel teli – várakozásokat igazolta, amelyeket a nagy-budapesti voksolás után a korabeli közvélemény-kutatások meglehetős pontossággal előre jeleztek: nevezetesen a független kisgazdapárt biztos abszolút győzelmét.[18]

Kezdetben a [kommunista pártba] felvételre jelentkezőknek nagyítón keresztül néztük meg a múltját. Kétszer is kipróbáltuk őket, vizsgáztattuk áldozatkészségből, és azután elküldtük egy részüket a szociáldemokrata pártba, mert nem találtuk őket elég »érettnek«. [...]

[Később] a tagtoborzás idején indult meg az özönlés a pártba. 1945 nyarán azok az elvtársak, akiket néhány hete, hónapja visszautasítottunk, ismét jelentkeztek munkára. De sajnos megindult a párt felé a karrieristák tülekedése is, hogy az ő zsebükben is tagkönyv legyen. És mi legfeljebb azoktól szabadultunk csak meg, akik véletlenül lelepleződtek, hogy egyszerre két-három pártnak is tagjai, szorgalmasan fizetnek mindenütt tagdíjakat. Így nemcsak az aktivisták száma nőtt rohamosan, hanem szédítő iramban emelkedett a párttagjaink száma is. De mi akkor mindebből semmit sem láttunk, a siker megszédített bennünket. Mi csak azt láttuk, hogy egyre többen és többen vagyunk gyűléseinken. [...]

Érik a termés, rövidesen számot adhatunk munkánk eredményéről. Így mondtuk: „aratni fogunk".

A választások napján ért bennünket azután a nagy csalódás.

Vida Ferenc visszaemlékezése az 1945. évi nemzetgyűlési választásokra. PTI. H-v-15.

A mandátumok megoszlása a parlamentben az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások előtt és után

	Szavazatok 1945. november 4.		Mandátumok a Nemzetgyűlésben		Mandátumok az Ideiglenes Nemzetgyűlésben		INGY = 100 Változás
	száma	aránya %	száma	aránya %	száma	aránya %	aránya %
FKGP	2 697 503	57,02	245	58,2	123	24,7	+ 200
MKP	802 122	16,96	70	16,6	167	33,5	– 58
SZDP	823 314	17,40	69	16,4	126	25,3	– 45
NPP	325 284	6,88	23	5,5	42	8,4	– 45
PDP	76 424	1,62	2	0,5	21	4,2	– 90
MRP	5 762	0,12	0	0	0	0	0
pártonkív.	0	0	12	2,8	19	3,8	– 37
EGYÜTT	4 730 409	100	421	100	498	100	x

Magyarázat: INGY = Ideiglenes Nemzetgyűlés

A nemzetgyűlési választások több szempontból is fordulatot jelentettek a háború utáni Magyarország politikatörténetében. Mivel azonban ezek mint következmények vizsgálandók – s így már a következő fejezet tárgykörét alkotják –, most csupán négy mozzanatra utalok a választásokkal kapcsolatban. Az egyik azon pártok száma, amelyek indulását engedélyezték a választásokon. Bár további pártok szerveződése is megkezdődött, a SZEB szovjet vezetése csak egyetlen újabb alakulatnak, a polgári-baloldali arculatú Magyar Radikális Pártnak (MRP) adott működési engedélyt azokon kívül, amelyek már a „debreceni időszakból" ismerhetőek voltak. Ugyanez játszott közre abban is, hogy a független kisgazdapárt (~57%) – mindmáig rögzült jelzőjére utalva – ún. *gyűjtőpárttá* vált. Nevéből is adódó elsődleges bázisán túl az FKGP jószerével a társadalom minden rétegéből magához tudta vonzani azok szavazatát, akik fenntartással fogadták a szovjetek által favorizált – vagy legalábbis hozzájuk közelebb állónak tekintett – pártokat. Ez utóbbi körbe nem csupán a kommunisták (~17%) és a szociáldemokraták (~17%) tartoztak. A Nemzeti Parasztpártot (~7%) a korabeli közfelfogás kezdettől a kommunisták szegényparaszti „fiókpártjának", parasztagozatának tartotta. A háborút túlélő – és itthon maradt – magyarországi városi polgárság elenyésző voltát pedig kellőképpen tükrözi, hogy két eltérő arculatú pártja – az inkább baloldali-liberális MRP, illetve a konzervatívabb karakterű Polgári Demokrata Párt (PDP) – együtt sem érte el a szavazatok két százalékát.

A másik megközelítésben az a konklúzió adódik, hogy a SZEB által működni engedett korabeli pártstruktúra nem volt képes „előhívni", megjeleníteni a választók korabeli politikai tagolódását. A közvetlenebb szovjet befolyás következménye volt, hogy a magyar pártalakítási törekvésekhez képest csak korlátozott, limitált többpártrendszer jött létre. Az viszont a világháború győztes nagyhatalmainak együttes elvárása volt, hogy széles antifasiszta bázisú kormánykoalíció jöjjön létre. (Versus, a jaltai nagyhatalmi csúcstalálkozón 1945 elején elfogatott *Nyilatkozat a felszabadított Európáról.*) Ennek magyarországi formaváltozata azt eredményezte, hogy a kormányzó koalíció pártjai szinte teljes egészében (~97%-ban) kitöltötték a parlament padsorait. Nem volt jelen – mert nem is szerveződhetett – valamirevaló ellenzék. A voksok tükrében úgy tűnt, hogy szinte „az egész ország kormánypárti". Harmadik, választásdemográfiai, illetve egyszerre szociológiai és politikai sajátosság volt ekkor a női szavazók megsokszorozódása, miközben több százezer választókorú férfi szavazó hiányzott a voksolásból, akik ekkor még a háború győztes hatalmainak hadifogolytáboraiban ültek szerte Európában.

A negyedik észrevétel egy szempillantásnyi kitekintés az európai kontinensre. Azon térségek háború utáni első választásain, amelyeket az angolszász szövetségesek szabadítottak fel (Franciaország, Olaszország), a kommunista-szociáldemokrata pártok kerültek többségbe a választásokon. Ehhez képest a Szovjetunió által dominált közép- és kelet-európai régióban – ugyanezen első választásokon – egyedül Magyarország volt az, ahol a polgári parlamentarizmust reprezentáló párt aratott abszolút győzelmet.

◆

1 Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956, az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 143. old.

2 Utóbbiak többsége közbeeső gyűjtőtáborokból szabadult már 1945 végéig. Varga Éva Mária: i. m. 163–165. old. A szerző egyúttal elkülöníti az elhurcolás és a fogolystátus különböző – szovjet szempontú – kategóriáit, differenciálva ezzel a magyar historiográfiában olvasható ún. „malenkij robot" gyűjtőfogalmat is. I. m. 156–160. old.

3 Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. MTA TTI, Budapest, 1989. 57. old.

4 Varga Éva Mária: i. m. 177. old.

5 Az összesítő adatokat Stark Tamás idézett munkájának 43., 57., illetve 62. oldalán fellelhető adatai alapján adtam meg.

6 Erzwungene Trennung. (Hrsg: Detlef Brandes u. a.) Klartext Verlag, Essen, 1999; Gyarmati György: Modern népvándorlás – nemzetiségi kérdés. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc.) Pallas–História, Budapest, 1989. 316–317. old.

7 Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. BKMÖL, Kecskemét, 1993.

8 Vadkerty Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéből. Kalligram, Pozsony, 2001.

9 Kerék Mihály: A magyar földkérdés. MEFHOSZ, Budapest, 1939; Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja. PolgArt, Budapest, 2004. Különösen a 289–331. old.

10 Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon, 1945–1948. Akadémiai, Budapest, 1971. 8. old.

11 Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1947. Akadémiai, Budapest, 1969; Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961. Akadémiai, Budapest, 1972.

12 Gyarmati György: A parlamentarizmus korlátai és annak következménye az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. In: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 152–170. old.

13 Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadulástól napjainkig. (Szerk: Gunst Péter.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 297. old.

14 Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. Minerva, Budapest, 1988. 46. old.

15 Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei, 1945–1949. Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 118–140. old.

16 Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében, 1945. *Társadalmi Szemle,* 1997. 7. sz. 87–94. old.

17 *Szabad Nép,* 1945. szeptember 12.

18 Nem csupán az 1945. évi választások számszaki eredményeiről, hanem valamennyi voksolásról részletes tájékoztatást nyújt Hubai László: Magyarország 20. századi választási atlasza, 1920–1998. I–III. Napvilág, Budapest, 1999; Lásd még, Balogh Sándor: Választások Magyarországon, 1945. Kossuth, Budapest, 1984.

IMADKOZZAL
ESDOLGOZZAL

II/B. A hatalmi dualizmus időszaka, 1946–1947

6 HATALMI RIVALIZÁLÁS A KOALÍCIÓN BELÜL

A modernkori demokráciák történetének leírásakor általában több helyet szentelnek a krónikák a választási éveknek. Ezen időszakok mozgalmasabbak: újabb vagy átalakuló pártszerveződések színre lépése, a kampány, majd az eredmények elemzése; az összetételében módosuló vagy karakterében is más politikai irányultságú kormányzat bemutatása, az ebből eredő első „irányváltó" intézkedések felvázolása stb. mindig nagyobb teret követel. Jócskán eltér ettől Magyarország második világháború utáni történetének első fél évtizede. Egyrészt azért, mert itt a világháború után minden második évben általános választások voltak, azaz egyetlen parlament sem töltötte ki – esetünkben négyéves – törvény és tradíció szerinti ciklusát. Másrészt viszont azért, mert itt és ekkoriban a választások *közötti* években változtak meg gyökeresen a – külföldi fejlemények által is inspirált – belpolitikai viszonyok. Az 1945 utáni újabb voksolások (1947, 1949) lényegében a „köztes évek" markáns politikai átrendeződéseit szentesítették, mintegy post festa. Ilyen volt az alább tárgyalandó 1946-os esztendő, amikor az 1945. évi választások győztesét, a független kisgazdapártot saját koalíciós partnerei – s egyben riválisai – a legkülönbözőbb eszközökkel akadályozták abban, hogy a voksok szerinti elsőségét érvényesíthesse. (Más politikai indíttatások nyomán lesz hasonló *köztes év* 1948.)

A köztársaság kikiáltása, 1946. február 1.

← Tildy Zoltán és Nagy Ferenc az országos parasztnapokon, Budapest, 1946. szeptember 7.

A Tildy-kormány, 1945. november 15.

Az 1945. évi nemzetgyűlési választásokat követően értelemszerű volt a közjogi-kormányzati pozícióknak a voksolás eredményeihez igazítása. A Nemzetgyűlés elnöke a kisgazdapárti Nagy Ferenc lett, s az ugyancsak kisgazda református pap, Tildy Zoltán kapta a kormányfői megbízatást. De a választási eredmények már a kormányalakítás során sem voltak maradéktalanul irányadók. A koalíciós kormányzás fenntartása a már említett jaltai nagyhatalmi megállapodásból következő elvárás volt. Az FKGP tehát abszolút többséget hozó választási győzelme ellenére sem alakíthatott egyedül kormányt. Abban viszont, hogy a győztes párt már a miniszteri posztok elosztásában sem érvényesíthette törekvéseit, a SZEB elnökének, K. Vorosilovnak a fellépése is közrejátszott. A vita elsődlegesen a közigazgatást és a rendőrséget irányító belügyminiszteri szék betöltése körül élesedett ki, amit a kisgazda exponensek – többrendbeli, fenyegetéssel felérő szovjet presszió nyomán – végül is átengedtek a kommunistáknak. A tárca élére az MKP Nagy Imrét, a korábbi „földosztó minisztert" delegálta. A másik fegyveres testületet irányító honvédelmi tárca ekkor sokkal érdektelenebb volt, mivel a békeszerződés aláírása előtt a hadsereget eleve közvetlenebbül ellenőrizte a SZEB. A belügyben viszont – nem kommunista miniszter irányítása alatt – sokkal bonyolultabb lett volna elkonspirálni a „szovjet tanácsadók" kezdetektől intenzív közreműködését, közvetlen befolyását.

A többi tárca elosztásában már könnyebb volt egyetértésre jutni. Az FKGP és a többi koalíciós párt végül is egyenlő (9:9) arányban jutott miniszteri helyekhez. De egy hónap elmúltával ezt a paritást már minden koalíciós párttársa rovására sikerült az MKP-nak – a maga javára – korrigálnia. A háború okozta pusztítások helyreállítása, valamint a jóvátételi szállítások teljesítéséhez is szükséges termelőkapa-

citások koordinálása céljából életre hívták az ún. Gazdasági Főtanácsot. Ennek főtitkára a szintén moszkvai emigrációból visszatért Vas Zoltán lett, akinek nemcsak pozíciójából eredő rálátása, hanem utasítási jogosultsága is volt az összes, a gazdasági tárca kompetenciájába tartozó ügyre. Mivel a jóvátétel teljesítése állami (kormányzati) kötelezettség volt, az ezt szolgáló termelés-szállítás finanszírozása révén jutott a Gazdasági Főtanácson keresztül az MKP meghatározó befolyáshoz a gazdaság működésében. Eközben viszont a helyreállítás forrás- és anyaghiány miatti akadozásáért vagy éppen az ebből (is) következő közellátási zavarokért – a nyilvánosság előtt – a más pártok irányítása alatt álló minisztériumokat lehetett pellengérre állítani. Ez történt már 1945–46 fordulójának hónapjaiban is, amikor a – főként a városi lakosságot sújtó – katasztrofális közellátási helyzet és éhínség miatt sorra törtek ki sztrájkmozgalmak. (Ennek tágabb összefüggéseire alább még visszatérünk.)

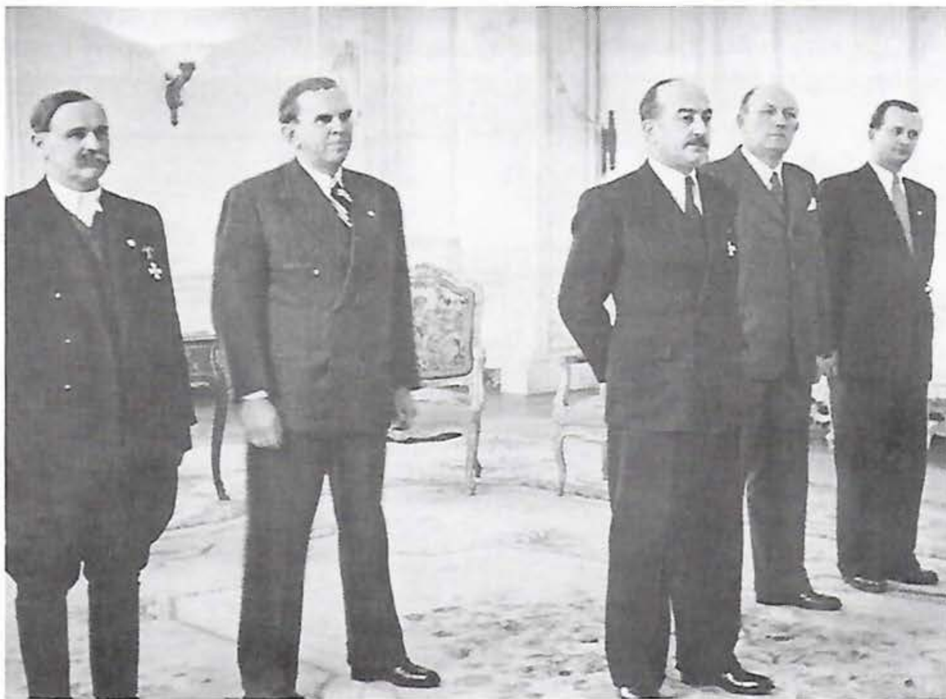
A parlamenti választások nyomán megalakult Nemzetgyűlés – az új kormány programjának megvitatása és elfogadása után – a társadalmi-politikai rendszerváltás egy további érdemi kérdését, az ország államformájának rendezését tűzte napirendjére. A Habsburg-ház trónfosztása már negyedszázaddal korábban, 1921-ben megtörtént. A király nélküli királyság államformájának fenntartása belpolitikai nézőpontból inkább csak anakronisztikus volt, a monarchia tényleges visszaállítása viszont – a világháború utáni nemzetközi politikai viszonyok közepette – inkább rontott, semmint javított volna az ország helyzetén, presztízsén. (Az esetleges Habsburg-restauráció csak újabb nemzetközi bonyodalmakat gerjesztett volna, s erre nyilvánosan – eddigi forrásismeretünk szerint – kísérlet sem történt.) A parlament balol-

Vas Zoltán a Gazdasági Főtanács ülésén, 1946

dalinak elkönyvelt pártjai (MKP, SZDP, NPP) egyértelműen a köztársasági államforma kimondása mellett voltak. A független kisgazdapárt parlamenti képviselői kezdetben eltérő álláspontot képviseltek, de a monarchiával szimpatizáló kisebbség – egy belső frakcióvita után – „az ország külpolitikai érdekeire tekintettel" sietve visszakozott. Az FGKP mindazonáltal nyilvánosan is visszafogottabban képviselte a köztársasági álláspontot. Így próbált meg tekintettel lenni nagyon heterogén, „gyűjtőpárti" választói bázisának egy részére. A kisgazdapártiak óvatoskodása rögvest az igenlés irányába billent, midőn politikai háttértárgyalásokon garanciát kaptak arra, hogy – a miniszterelnöki tisztség megtartása mellett – az ő pártjuk adhatja az államelnököt (is). Szociáldemokrata oldalról felmerült ugyan – az ekkor még londoni emigrációban élő – Károlyi Mihály jelölése, de ezt felvetésével szinte egyidejűleg tette ad acta a többi párt elzárkózása. Eltérő álláspontot mindezek után csak a magyar katolikus püspöki kar egy része képviselt, amelynek szószólója az újonnan hivatalba lépett esztergomi érsek, Mindszenty József lett. A püspöki karnak közjogi kompetenciája ugyan nem volt, közvéleményt befolyásoló társadalmi respektusa viszont igen. Mindazonáltal Mindszenty sem képviselte nyíltan a köztársasággal szembeni averzióját. Előbb halogatni próbálta, majd – miután a kérdés napirendről való levételét nem tudta elérni – azt javasolta, hogy népszavazás döntsön az államformáról. Ha népszavazást nem is tartottak, de közvélemény-kutatást – 1946 januárjában – végeztek e tárgykörben. Az országos reprezentativitású felmérés területenkénti és

Nagy Ferenc kormányának bemutatása, 1946. Balról jobbra: Veres Péter, Mihályfi Ernő, Nagy Ferenc, Dinnyés Lajos és Ortutay Gyula

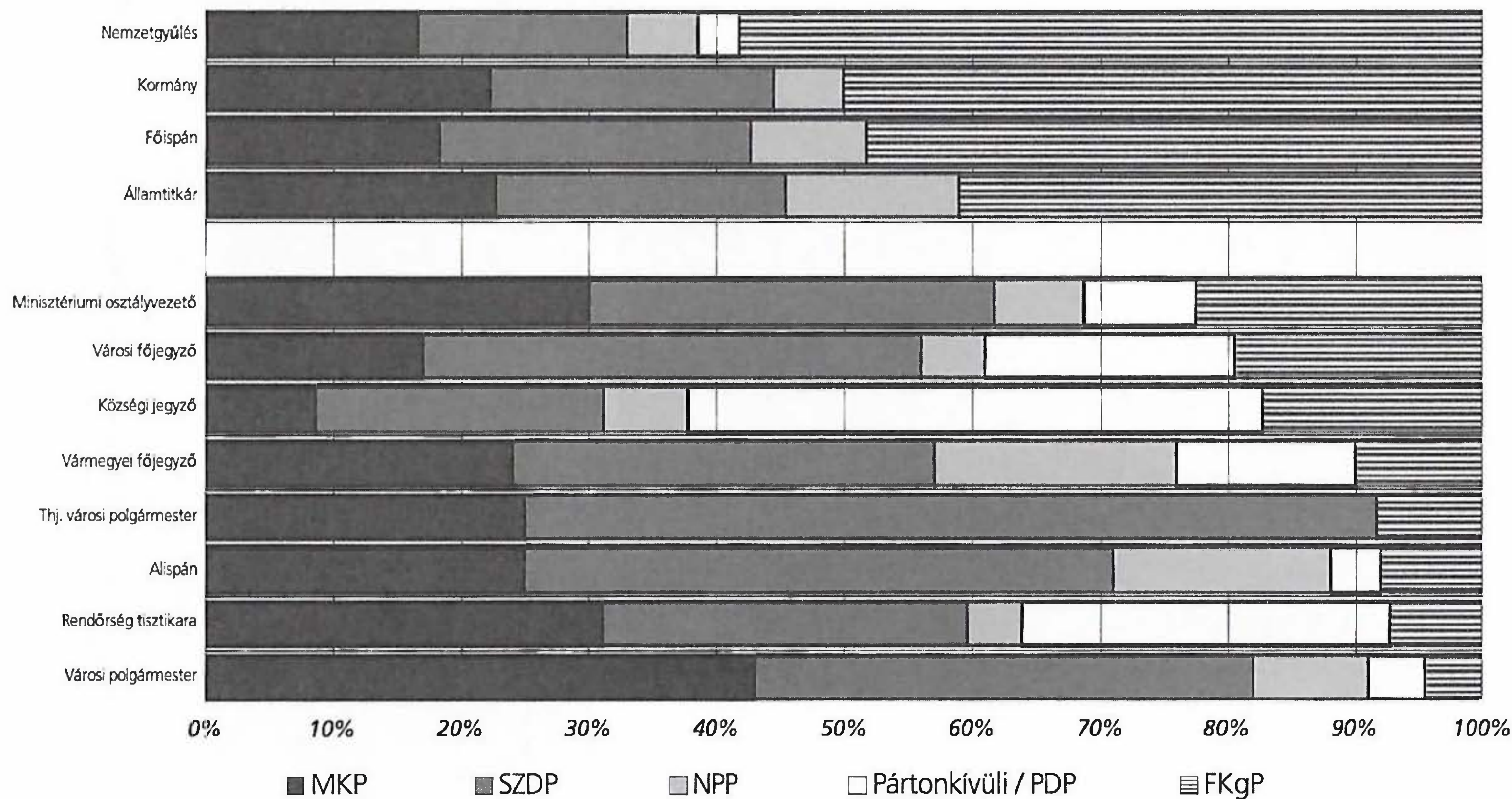
Varga Béla

településtípusonkénti bontásban közreadott adatainak összesített eredménye a következő: a városi népesség körében 68/21 százalékos, míg a falvakban 64/25 százalékos arányban kapott többséget a köztársasági gondolat.[1]

Mindezek után a korabeli közvélemény többségégével egyezően döntött úgy a Nemzetgyűlés, hogy Magyarország államformája 1946. február 1-jétől köztársaság. Az ezt kihirdető törvény a demokratikus köztársaság szervezeti-működési rendjének legfontosabb konvencióit fogalmazta paragrafusokba, miáltal egyfajta „kisalkotmányként" lépett életbe. Köztársasági elnökké az addigi miniszterelnököt, Tildy Zoltánt választották, míg az új miniszterelnök a szintén kisgazdapárti Nagy Ferenc lett. Tőle párttársa, Varga Béla katolikus plébános vette át a Nemzetgyűlés elnöki tisztét. A kormányban jelentősebb változás csak egy hónap múlva következett, amikor a kommunisták a belügyminiszteri poszton a – maguk szempontjából – gyengekezűnek tartott Nagy Imrét Rajk Lászlóval váltották fel.

Az államiság újjászervezése tekintetében a parlamenti választásokat követően létrejött az új legitim törvényhozás, illetve kormány. (Ezután már az angolszász

A pártok részesedése a hatalmi pozíciókból 1946 tavaszán

szövetséges hatalmak is elismerték Magyarországot.) Az állampolgárok voksaival 1945 novemberében számottevően átrendezett parlamenti erőviszonyoknak viszont további következményei is voltak. A választásokat megelőző, ún. ideiglenesség korszakában minden téren intenzív versengés folyt a pártok között a hatalmi intézményrendszer különböző posztjainak megszerzéséért. Sőt, mint utaltunk rá, még a józan ésszel indifferensnek tekinthető alacsonyabb beosztásokért is. A rivalizálásban nem csupán a korábbi, ideiglenes parlamentben lettek erőnyerők a munkáspártok (MKP, SZDP), hanem a közigazgatás önkormányzati és végrehajtó hatalmi intézményeinek többségében is. Utóbbiak a SZEB nyugati delegátusainak figyelő tekintetén kívül eső sávban működtek, ahol a helyben intézkedő szovjet katonai kommandatúrák, város- és községparancsnokok hathatósan, de kevésbé feltűnően támogatták az ún. munkáspártokhoz tartozó új kádereket. Ennek megfelelően 1945 végére a magyar közigazgatás szinte teljes vertikumában a munkáspártok – illetve hozzájuk csatlakozók – töltötték be a fontosabb pozíciók döntő többségét.[2]

A kulcspozíciók pártok szerinti újraosztásánál csupán a kormány helyi politikai delegáltjának számító megyei főispáni posztok esetében vették figyelembe a nemzetgyűlési választások eredményeit. A minisztériumok főtisztviselői, a megyei alispánok és főjegyzők, a városok polgármesterei és jegyzői s általánosságban minden valamirevaló közintézmény irányító garnitúrájának döntő hányada az ún. baloldali pártok kezében volt. A kisgazdapárt számszerű többségben volt ugyan a törvényhozásban, de a lokális hatalmi posztokon már elenyésző volt a képviselete, miközben társadalmi támogatottsága épp a „vidéki Magyarországon" volt meghatározó. Az ilyen jellegű „hatalmi dualizmus" a nagyobb tradícióra visszatekintő demokráciákban nem feltétlenül szokott működési zavarokat gerjeszteni. A második világháború utáni Magyarországon viszont – amelyet Bibó István, a korszak legmélyebben elemző politikai gondolkodója *„a próbálkozó demokrácia"* jelzővel illetett – elhúzódó politikai válságot eredményezett, függetlenül attól, hogy az egymással huzakodó pártok koalíciós kötelezettségként együtt voltak kormányon. És függetlenül attól, hogy a konfliktust gerjesztő kérdés a háború utáni új arculatú Magyarország – immár köztársasági – intézményrendszerének következetes kiépítésére irányult.

A hatalmi ágak szerint sorra véve, ez kezdődött el már 1945-ben, midőn a tradicionális bírósági szervezet mellett – a fegyverszüneti egyezmény előírásaiból (is) következően – létrehozták a háborús bűnösök fölött ítélkező, ún. *népbíróságok*at. Ezek a népbíróságok – egy jogvégzett elnök mellett – a koalíció pártjai által delegált tagokból álltak, s *népügyészként* a vádat is valamely kormánypárt tagja képviselte. A világháborút követő években – a politikai miliő által erősen befolyásolva – Magyarországon csaknem hatvanezer ember ellen indítottak eljárást. Az esetek közel felében meghozott különböző elmarasztalások részeként több mint tízezren kaptak börtönbüntetést, és 477 meghozott halálos ítéletből 189-et hajtottak végre.[3] A háborús évek miniszterelnökei közül erre a sorsra jutott Bárdossy László, Imrédy Béla, Sztójay Döme és Szálasi Ferenc, valamint ez utóbbi kormányának miniszterei. (A nagyobb jelentőségű perekben hozott ítéleteket a nagyhatalmak egyes SZEB-missziói is ellenjegyezték). A népbíróságok elsődlegesen a háborút követő politikai elégtételszerzés jegyében működtek.

A retorziónak volt azonban két további elágazása is. A profánabb politikai szempontú államigazgatási visszaélés a politikai rendőrség önbíráskodásra való felhatalmazása volt: azok esetében, akiket a népbíróság felmentett, a politikai rendőrség – titokban tartott belügyminiszteri felhatalmazással – jogosult volt dönteni arról, hogy szabadlábon maradásuk megengedhető-e, avagy nemkívánatos. Azaz a végrehajtó hatalom kiterjeszkedett, „átnyúlt" a bíráskodás hatáskörébe, ezáltal már a koalíciós kormányzás időszakában is felülírta a politikai ambíció a jogállamiság normáit. A népbírósági igazságtevésnek egy általánosítottabb, a közállapotokat kriminalizáló és frusztrált társadalmi közérzetet eredményező kihatására mutatott rá már kortársként Bibó István: *„sorra ítélnek el, gyakran igen súlyosan, embereket olyan konvencionális antibolsevista és revizionista kijelentésekért, melyekért ugyanazzal a fáradtsággal ezreket és ezreket elítélhetnének, akik ugyanilyeneket mondtak vagy mondhattak. Ha most elkezdjük 1920-ig visszamenőleg ezeket a megnyilvánulásokat kutatni, pláne büntetőszankció alá vonni, akkor gyakorlatilag személyes »jóakarókon« és a legötletszerűbb esetlegességen fog múlni, hogy az ilyen megnyilvánulások tömegéből melyik és miért kerül büntetés alá.* [...] *Ezzel csak azt érjük el, hogy megnyerhető elemek megnyeretés helyett elvadulnak, s oly nagyszámú embert juttatunk büntetőszankciók árnyéka alá, hogy azok veszedelmessége vagy rosszakarata úgyszólván semmivel nem valószínűbb, mint a társadalom szabadlábon maradt többi tagjaié. Ezért ma ott állunk, hogy a »nem igazolás«, az internálás, sőt a népbírósági ítélet is elvesztette diffamáló hatását: nem szégyen, hanem szerencsétlenség."*[4]

Az így előállott igazságszolgáltatási anomáliák azután a jogszolgáltatás újabb deformálódásaként csapódtak le a mindennapokban. A büntetőjogi tényállás megállapíthatóságának relativizálódásával eljárás alá vontak nagy része azon izgult – s ha a felmentés kilátástalannak tűnt, védőik is azon dolgoztak –, hogy jogerős elmarasztaló ítéletet mondjon ki a népbíróság. Azon egyszerű oknál fogva, hogy a tényleges bírósági végzések – a vizsgálati fogság idejét is beleértve – kiszámíthatóvá tették a szabadulás idejét, míg a felmentetteket a politikai rendőrség gyakran már a bíróságról távozóban azonnal újra őrizetbe vette, s internálta őket „közigazgatási úton" kiszámíthatatlan időre.[5] A háború után bizonytalan időre internált tízezrek számottevő része ezek közül a bírósági eljárás során mentesített személyek közül került ki.

Mindezzel együtt a parlamenti választások megrendezése – azaz a törvényhozó hatalom legitimmé tétele – és az államforma kérdésének rendezése után már csupán a végrehajtó hatalom alsóbb szintjeinek, az önkormányzatoknak a – választásokkal történő – „törvényesítése" volt hátra ahhoz, hogy a hatalmi ágak montesquieu-i hármasságából immár mindegyik az alkotmányos megújulás szerint működhessen. (Sőt, mi több, ennek egy része már meg is történt, hiszen – mint már szóltunk róla – Budapesten és a környező civitásokban ezen választások szolgáltak a törvényhozási választások politikai főpróbájául.)

A hatalmi ágak eltérő politikai karaktert mutató kettőssége, illetve a független kisgazdapártnak a helyhatósági választásokra összpontosító pozíciókiterjesztési törekvései a kormányzó koalíción *belül* vezettek töréshez. Elsődlegesen azért, mert a választáson alulmaradt – bár a kormányzásban aránytalanul nagy részt kapó – három kisebbik párt egymással szövetkezve igyekezett megőrizni már megszerzett

MKP-nagygyűlés a Hősök terén, 1946. szeptember 28.

kedvező részesedését a végrehajtó hatalom intézményeiben. Elsődlegesen ez motiválta az MKP, az SZDP, illetve az NPP vezetőit, amikor 1946 tavaszán Baloldali Blokk néven formálisan is szövetségbe tömörültek. A továbbiakban az ún. blokkpártok és a „magára maradó" FKGP a hatalmi pozíciókért való versengésben kerültek szembe egymással. A kisgazdák a hatalmi pozíciók – választási eredményekhez igazított – újrafelosztását (akkori szóhasználattal *arányosítását*) igényelték, vagy ennek alternatívájaként az *önkormányzati választások* mielőbbi kiírását. A blokkpártok – mindenekelőtt a kommunisták – mindkettőt elutasították, s különböző politikai ellenakciókkal, parlamenti és parlamenten kívüli kezdeményezésekkel próbálták meggátolni a kisgazdák végrehajtó hatalmi térnyerését. Ezek közül említhető a független kisgazdapárt szétzilálása vagy – ahogy Rákosi Mátyás egy intern beszédében fogalmazott – *„elemeire bontása"*;[6] a parlament törvényhozási szerepének lehetőség szerinti korlátozása és – az ún. felhatalmazási törvény keretében – *a rendeleti kormányzás* előtérbe helyezése; ennek képezte részét az ún. *pártközi értekezletek* intézményének kulcsfontosságúvá válása; a nagyon különböző okokból könnyen gerjeszthető s tömegindulatokkal is operáló *népítéletek* szervezése; végül a közalkalmazotti karnak a korábbi igazoló eljárásokat megfejelő, újabb politikai szempontú kontraszelekciója, a *B lista*. Vegyük őket sorra!

A Baloldali Blokk szerveződése idején, 1946. február–márciusban az ebbe tömörülő pártok meghirdették a *„ki a nép ellenségeivel a koalícióból"* jelszót. Ennek keretében azt követelték, hogy a kisgazdapárt maga zárja ki soraiból mintegy hatvan parlamenti képviselőjét. Ezt azzal indokolták, hogy az FKGP nagyon heterogén támogató bázisa olyanoknak is bizalmat szavazott, akiknek – úgymond – nincs he-

Kádár János és Vas Zoltán

lyük a demokratikus Magyarország parlamentjében. (Nem véletlenül kívánták hatvan fővel redukálni a kisgazdatöbbséget. Azzal számoltak, hogy ily módon saját parlamenti erejük és a kisgazdapártba beépített ún. baloldaliak konspiráltan megszervezhető „átszavazása" már módot nyújthat arra, hogy a fontosabb szavazásoknál az ő felfogásuk érvényesüljön a törvényhozásban.) E követelésnek a kisgazdák kisebb mértékben végül eleget tettek. A kizárt, illetve a pártból kiváló, de parlamenti mandátumát megtartó összesen húsz képviselő – élükön Sulyok Dezsővel – megalakította a Magyar Szabadság Pártot (MSZP). A továbbiakban formailag ellenzékben voltak, de voksaikkal többnyire a kisgazdákat támogatva szavaztak a törvényhozásban. Ennek következtében csökkent ugyan a kisgazdák parlamenti túlsúlya, de „elemeire bontásról", szétzilálásról ekkor még nem beszélhetünk.

A *pártközi értekezletek* intézményének fontossá válása, illetve a *rendeleti kormányzás* előtérbe kerülése együtt értelmezhető. A pártközi értekezletek a koalíció politikai egyeztetőfórumaként működtek, amelyen viszont az egyes pártok nem a parlamenti erőviszonyok szerinti arányban, hanem paritásos alapon vettek részt. A napirendre kerülő kérdésekben a blokkpártok rendre leszavazták a kisgazda vezetőket, s az ily módon született döntések a továbbiakban már „egyeztetett" koalíciós akaratként jelentek meg a nyilvánosság előtt. Ezek zöméből azután a – szintén a baloldal által szorgalmazott – felhatalmazási törvény révén születtek sorra a kormányrendeletek. A felhatalmazási törvény módot adott arra, hogy a háború következményei miatt előállott rendkívüli, illetve sürgető esetekben a kormány olyan kérdésekben is alkothasson jogszabályokat, amelyek egyébként parlamenti kom-

petenciába tartoztak. Ezt az országirányítási metódust látványosan tükrözik a pártközi értekezletek, illetve a minisztertanácsi ülések eddig közreadott jegyzőkönyvei. Párhuzamosan olvasva őket kiderül: az érdemi súlyú politikai kérdések legtöbbje eldőlt a pártközi értekezleteken, s a kormány ülésein többnyire már csak – esetleges – kodifikációs finomítások miatt kerültek szóba.[7] A politikai akaratérvényesítésnek ez a formája még nem mondott ellent a demokratikus hatalomgyakorlás formai kritériumainak, ugyanakkor lehetőséget teremtett a többségi elv mellőzésére. Ez a rendeleti kormányzás jellemzővé válását, a parlament szerepének háttérbe szorulását eredményezte. Ugyancsak a fentebbi célokat szolgálta a Gazdasági Főtanács – korábban már érintett – 1945. decemberi életre hívása, amely az újjáépítési program, illetve a jóvátételre termeltetés „csúcsminisztériumaként" közvetlenül tudta érvényre juttatni az MKP törekvéseit, illetve a koalíciós kabinetet megkerülve szolgálta ki a szervezet főtitkárán, Vas Zoltánon keresztül közvetített szovjet megrendeléseket.

Amikor a Nagy Imrénél sokkal energikusabb Rajk László lett a miniszter, belügyi munkám – a tanfolyamok ügyétől eltekintve – mind céltalanabbnak tűnt fel előttem, hiszen területrendezési elképzeléseim mind messzebb kerültek a megvalósulástól. 1946 tavaszától már a B-listázás volt a hivatalokkal kapcsolatos politika fő témája. A hangsúly egy személycserére és számonkérésre irányuló együttes akción volt, s ez nem volt az én stílusom, és nem ebben láttam a magyar közigazgatás megújításának igazi kiindulópontját. Tudtam azt, hogy rengeteg személycsere szükséges, de azt a bizonyos kommunista módszert, amely a személycserét nem felróható dolgok számonkérésének és teljes egzisztenciavesztésnek a formájába öltöztette, én hamis és erőltetett dolognak tartottam. [...] Egészen más dolog felróható dolgokat számon kérni és egészen más dolog a magyar közigazgatást egy csomó reakciós ballaszttól megszabadítani. Ha a kettőt összekapcsolják, akkor az ártatlanok mentése óhatatlanul az egész akciót lefékezi, holott ennek a rétegnek az egzisztenciális biztonságérzetét aláásni nem jó.

Közben zajlott a szorosan vett közigazgatásban egy sor akció, amiket én többször nem helyeseltem, mint igen. Mikor Rajk lett a miniszter, akkor az alám beosztott megyei osztály vezetője Rajk pártbéli [minisztériumi párt]titkára, Vida Ferenc lett, aki később mint büntetőbíró lett ismeretes és nevezetes. Ő nékem évfolyamtársam volt és személy szerint jó viszonyban is voltunk. Azonban Rajk lévén a miniszter, és bizalmi embere, Vida az én beosztottam, az a helyzet alakult ki, amit a bridzsben gáblinak neveznek. A gábli az, amikor egy nem adu színből a királyné és az ász a királyt kézben tartó játékos után ütő játékos kezében van. Ha az előző játékos kiteszi a királyt, üti az ász, ha nem teszi ki, ütést kap a királyné, s a végül magára maradó királyt elviszi az adu.

Hát egy ilyen gábliban voltam én: ha Vida valami számomra erőszakosnak és értelmetlennek tűnő propozícióval jött, én azt vidáman és vitézül lefújtam, és másnap ugyanazt megkaptam Rajktól miniszteri utasításként. Hol az ász ütött, hol a királyné, csak a közbülre szorult király nem. Éreztem hát, hogy nekem a belügyben való létem immár céltalan. Akkor hívtak meg a szegedi egyetemre, és 1946 nyarán hagytam ott a belügyet.

Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.
Közreadja Huszár Tibor és Hanák Gábor. Magyar Krónika, Budapest, 1989. 97. old.

A *népítéletek és a B lista* ügye szintén összekapcsolódott az 1946-os év koalíción belüli csatározásaiban. A kommunista pártvezetésnek nem volt nehéz felmérnie, hogy – a nagy-budapesti és az országos választások után – az önkormányzati választásokon még az addigiaknál is nagyobb arányú győzelemre van kilátásuk a kisgazdáknak. Ezért magának a voksolásnak a megakadályozását tartotta elsődleges fontosságúnak. Ennek érdekében nagy vehemenciával kezdett különböző ellenakciók szervezésébe, illetve propagálásába. Ezek közé sorolható az ún. népítéletek szervezése, ami eredendően azt célozta, hogy a közigazgatásban maradt, illetve oda „visszaszivárgott reakciós köztisztviselőket" eltávolítsák posztjukról. Az országon 1946 tavaszi hónapjaiban végighullámzó – kommunisták inspirálta – több száz népgyűlés egyfelől azt kívánta demonstrálni az FKGP-nek, hogy „ti a parlamentben, mi az utcán vagyunk többségben". Az MKP mozgósította ehhez támogatóit, s a gyűlöletkeltéstől sem mentes buzdítások nyomán azok voltak a ritkább esetek, ha a megrohamozott községházák, városi hivatalok elleni akciók tettlegesség nélkül zárultak. A választott helyszínekből következően ezen erődemonstrációk elsősorban a helyi közösség megfélemlítését célozták. Mindezt a kommunista párt főtitkára, Rákosi Mátyás is felkarolta, illetve pártolta. Egészen addig, amíg a lincseléssel is párosuló helyi akciók közmegbotránkozást nem okoztak, különösen azután, hogy már a kezdeményezők által is ellenőrizhetetlen „népítéletek" – Kunmadarason és Miskolcon például – antiszemita színezetű pogromba torkollottak.[8]

Ezzel párosult a közalkalmazotti kar soraiban az 1946 elejétől szorgalmazott, majd májusban megindított intézkedéssorozat, a *B listázás*. Ennek indoklásában a politikai tisztogatás szempontjai mellett gazdasági érvek is megfogalmazódtak. Nevezetesen az, hogy a háborús évek „revíziós" területgyarapodásával összefüggésben jelentősen megszaporodott – s a front után is állományban maradt – állami adminisztráció elviselhetetlen többletterhet jelent a háborús pusztulás miatt összeomlott, illetve jóvátételi kötelezettséggel is terhelt nemzetgazdaságra. Ez az érvelés nem volt teljesen alaptalan – különösen, ha emlékeztetünk az 1945. évi igazoló eljárásoknak az előzőekben már bemutatott gyakorlatára. Ezúttal viszont a többségében MKP–SZDP-delegáltakból összeállított B lista-bizottságok legalább annyira koncentráltak a politikailag nemkívánatosnak ítélt kisgazda-szimpatizáns tisztségviselők eltávolítására, mint arra, hogy a – kereken százezer főt érintő – létszámredukció ténylegesen csökkentse a költségvetés kiadási terheit. Azt valóban elérték, hogy még tovább apasszák a közszolgálatban álló kisgazdapártiak – addig is alacsony – számát (és arányát), de a költségvetési takarékosságra való hivatkozás már a kortársak számára sem volt meggyőző érv. Annál is kevésbé, mivel a helyi népítéletek során elzavart, illetve a nemkívánatosnak bélyegzett tisztviselők B listázás keretében történt elbocsátása nyomán Rajk László belügyminiszter egymás után helyezte állásba az új, „demokratikus népi kádereket". Őket foglalkoztatásuk közben kezdték el képezni az ugyanekkor megindított gyorstalpaló közigazgatási tanfolyamokon.[9]

Az 1946-os év első felében a politikai közélet mindennapjait a Baloldali Blokkba tömörült három kisebb párt (MKP, SZDP, NPP) és a parlamenti többséget magáénak tudó független kisgazdapárt koalíciós krízisek sorát gerjesztő hatalmi huzakodása töltötte ki. Az év nyári hónapjaira a pártok – a köztársasági elnök, Tildy Zoltán közbenjárásával – július közepén egyezséget kötöttek a vitás kérdések

rendezésének elnapolásáról. „*Ez a kompromisszum azonban* – rögzíti a korszak egyik monográfusa – *mindkét fél részéről csak látszatengedményeken alapult, s csak ideig-óráig zárhatta le a május vége óta tartó politikai feszültséget.*"[10]

A koalíciós belháború időleges felfüggesztését két más természetű megfontolás is ösztönözte. Az egyik az ország katasztrofális gazdasági-közellátási helyzete volt, amit valutareformmal próbáltak konszolidálni, s ehhez nélkülözhetetlen volt a koalíció pártjainak közös erőfeszítése. A másik motiváló tényező az volt, hogy küszöbönállt a győztes nagyhatalmak párizsi béke-előkészítő értekezletének megkezdése. (1946. július 29.–október 15.) A korabeli magyar kormányzó elit úgy hitte, hogy kedvezőbb békefeltételek remélhetők akkor, ha a békecsináló hatalmak delegációi Magyarországgal kapcsolatban nem a belpolitikai perpatvar újabb s újabb fordulatairól értesülnek a megbeszélések során. A most említett treuga deit inspiráló tárgykörök közbeiktatása után folytatjuk majd az 1946-os év további belpolitikai történéseinek felidézését.

1 A megkérdezettek közel három százaléka „diktatúrát" tartott kívánatosnak, mintegy 7% pedig nem válaszolt. Lásd Feitl István – Palasik Mária: Magyar köztársaság, 1946. In: Demokratikus köztársaságok Magyarországon, 1918–1989. (Szerk: Feitl István – Gelléríné Lázár Márta – Kende János.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 94. old.

2 Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 1996. 3. sz. 497–570. old. A pártok pozíciómegoszlását szemléltető diagram ezen dolgozat adatai alapján készült.

3 Zinner Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a Budapesti népbíróságokra. BFL Közleményei, 1984–1985; Lukács Tibor: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok. KGJK, Budapest, 1979.

4 Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In: U.ő: Válogatott tanulmányok I. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 36–37. old.

5 Rigó Róbert: Társadalmi változások Kecskeméten a népbírósági iratok tükrében, 1945–1949. Kézirat. 2009.

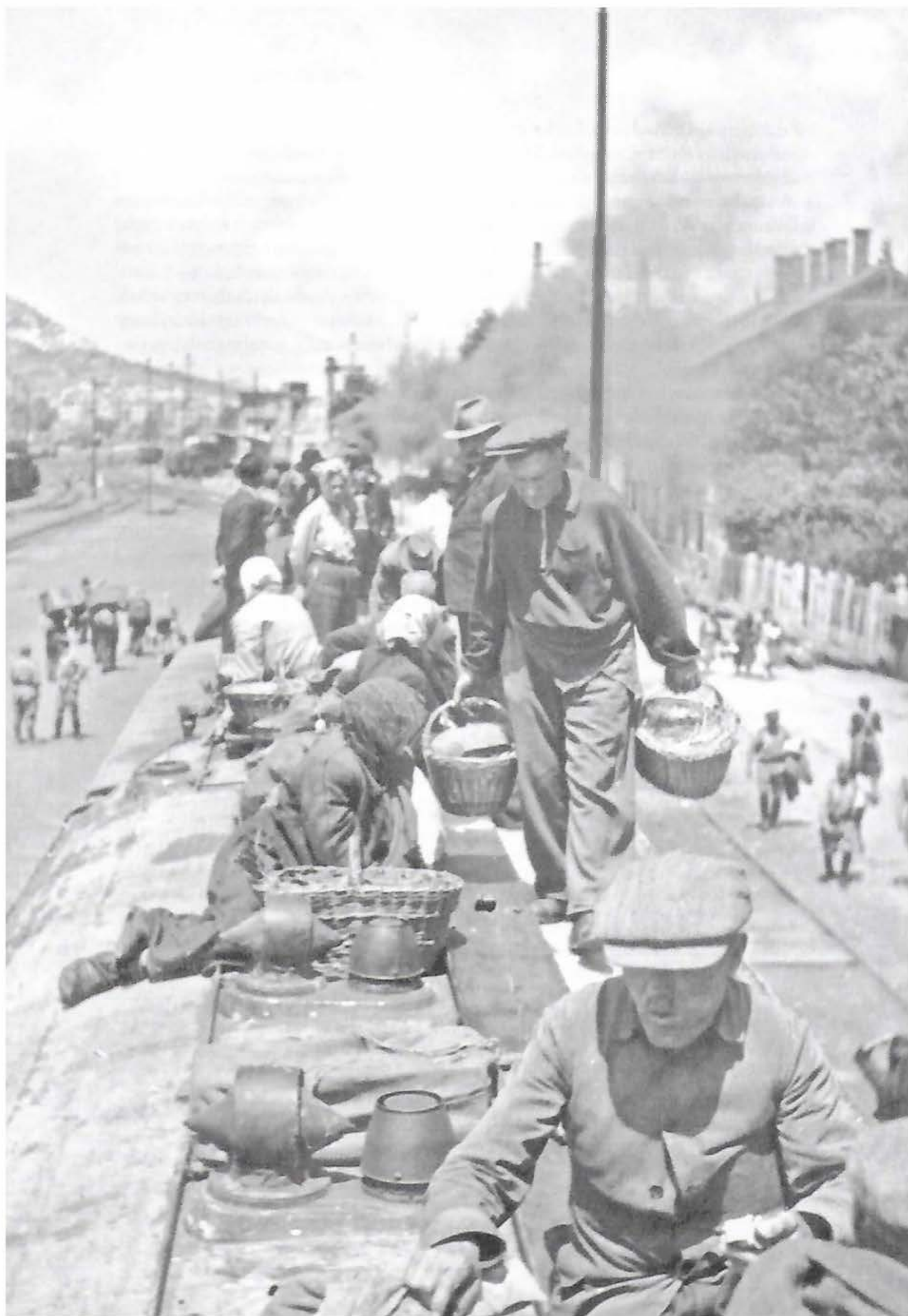
6 Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 152–158. old.

7 Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés és politikai konfrontáció, 1944–1948. (Közreadják: Horváth Julianna, Szabó Éva, Szűcs László és Zalai Katalin.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003; Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945. november–1946. február. (Szerkesztette: G. Vass István.) MOL, Budapest, 2005; Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1946. február–november. I–II. (Szerk: Szűcs László.) MOL, Budapest, 2003; Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1947 június–szeptember. MOL (Szerk: G. Vass István.) MOL, Budapest, 2005.

8 Varga F. János: A miskolci népítélet. Medvetánc, 1986. 2–3. sz. 293–314. old.; Standeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992. 2. sz. 284–308. old.; Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 170–182. old.; Gyarmati György – Kónyáné Kutrucz Katalin: Rajk László a miskolci pogromról – 1946. Magyar Napló, 2002. 2. sz. 41–44. old.

9 Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 1996. 3. sz. 497–570. old.

10 Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947. Akadémiai, Budapest, 1976. A kormánykoalíció pártjainak a politikai és a gazdasági helyzetről közzétett közös nyilatkozatát lásd: Pártközi értekezletek, 1944–1948. i. m. 274–275. old.

7 TÁRSADALMI VÁGYÁLOM: A KONSZOLIDÁLT NYOMOR

A kormányzati, koalíciós válságokkal terhelt 1946. évi politikai közélet mellett a háború utáni években a társadalom életét gondoknál többet jelentő feszültségekkel teli mindennapok jellemezték. A front elvonulása utáni első aratást követő hónapok készletfelmérései szerint kenyérgabonából az élet- és munkaképesség fenntartásához szükséges mennyiség fele, húsból, zsiradékból alig több mint 20%-a, tejből, tojásból 30, illetve 40%, cukorból pedig kevesebb mint 10% állt rendelkezésre. Ez virágzó feketepiacot hívott életre, amelyet a gazdasági rendőrség igencsak kis hatékonysággal tudott kordában tartani, s a közellátás katasztrofális helyzete következtében ugyanez vezetett a város–falu közötti archaikus magán-cserekereskedelem kialakulásához, az ún. „batyuzáshoz" is. Utóbbi szervezettebb formáját jelentette, amikor egy-egy község elöljáróit valamely üzem vezetése kereste meg, hogy kölcsönösen igényelt termékeik közvetlen cseréjével enyhítsenek ellátási gondjaikon. A falvak termékeiért mindenki azt kínálta, amit élelmiszerre válthatónak gondolt. Több mint 15 ezer főnyi munkásának ellátását segítendő a Csepeli Vas- és Fémművek üzemi bizottsága 1946 márciusában – a jóvátételi szállítás keretében lekötött termékein túl – *„élelmiszer-beszerzéshez az alábbi csereáruk legyártatásáról"* intézkedett: 500 db komplett eke, 6000 db különböző ekevas, 400 borona, 80 vetőgép, húsz tonna lópatkó, tíz tonna lópatkószeg, 5000-5000 db kapa és lapát, 15 tonna zománcedény, 90 tonna huzalszeg, 5000 vizeskanna, 20 ezer horganyzott vizesvödör, 350 db különböző konyhai tűzhely (sparherd), 250 petróleumfőző, 500 permetezőkészülék, 25-25 szőlőprés és répasiló, 50 db varrógép.[1] Egy bánya üzemi bizottsága és egy község elöljárói 1945 végén az alábbi „árlista" szerint jutottak bartermegállapodásra:

Egy mázsa első osztályú fűtőszén egyenértéke	=	14 kg	liszt
		40 kg	árpa
		40 kg	morzsolt tengeri (kukorica)
		30 kg	burgonya
		26 kg	bab, borsó vagy lencse
		3 kg	mák
		1,5 kg	élő sertés
		1,5 kg	baromfi
		0,75 kg	zsír
		1 liter	étolaj

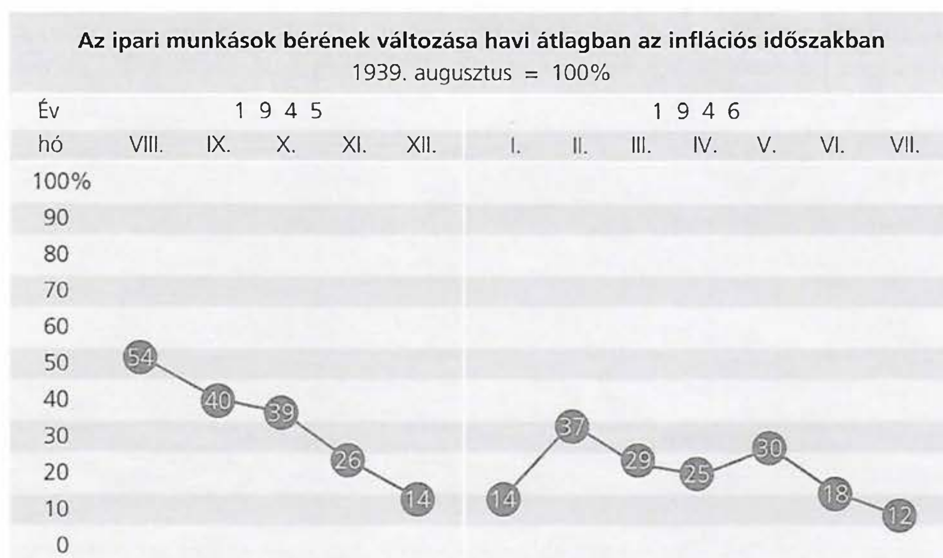
Az ipari termékek ilyen – vagy ehhez hasonló – agráregyenértéke tartósabb csere-arány-szorzónak bizonyult, mint a pengőnek épp az új év elejétől számítható vágtázó inflációja. Ráadásul a batyuzásba sem kapcsolódhatott be az akkor zömében hetibérből élő városi lakosság. A tavasz folyamán pedig a már alig követhető pénzromlás sebességét mutatja annak a korabeli középiskolai tanárnak az esete, aki a fizetési nap reggelén iskolába menet rezignáltan konstatálta, hogy esedékes heti kere-

← Batyuzók érkeznek Budapestre, 1945

setéből épp egy tojásra telik. A kora délutáni órákban viszont, amikor hazatérőben egy táskányi papírbankóval állt meg újra a kofák sora előtt, azt adták tudtára, hogy a milliós névértékű summa összességében is csak a tojás sárgájára elegendő.[2]

Manapság – két emberöltő elteltével – a helyreállítás időszakából fennmaradt 1945–46-os híradók és propagandafilmek hangulata erőltetetten patetikusnak tűnhet. Valóban ez a legfőbb jellemzőjük – különösen ha a képi megjelenítést felületesen követve a harsányan hurráoptimista kommentárokra hagyatkozunk. Tüzetesebben vizsgálva mégsem voltak azok annyira túlzóak, mint amennyire visszatekintve – és a későbbi fejlemények tükrében – „dekódolni" próbáljuk. A helyreállítás intenzitását serkenteni kevés lett volna a politikai buzdítás vagy az ahhoz intenzíven társított hatósági késztetés. A rommá lett országot helyreállító névtelen milliók mintha hittek – hinni akartak – volna annak a jelszónak, hogy *„Tiéd az ország, magadnak építed!"*

Ez a hangulat – több, később tárgyalandó okból következően – körülbelül akkor volt múlófélben, amikor az idézett jelmondatot az MKP 1946 őszén pártkongresszusi szlogenjei közé iktatta. Aligha magyarázható mással ez a buzgalom, mint az emberibb életkörülmények mielőbbi megteremtését célzó, tömeges méretű személyes áldozatvállalással. Más volt a helyzet e téren 1946 nyaráig, az ún. inflációs időszakban, s megint más az augusztus elsejéhez kötött valutareform, a forint bevezetése után. A helyreállítási periódusnak az 1946. évi valutareformig terjedő iparimunkabér-adatai kétségtelenül a „testileg és lelkileg leromlott társadalomról" szóló korabeli tudósításokat támasztják alá.

A már említett áruhiány a *grafikonból* is érzékelhető bérviszonyokkal párosulva együttesen tükrözi a nélkülözés mértékét – főként a városi népesség körében. A nagy-budapesti agglomerációban végzett korabeli közvélemény-kutatás azt firtatta, hogy hol határoznák meg aktuális helyzetüket a munkások egy olyan skálán,

amely az egykori, „békebeli" állapotokat 100-nak, az 1945. januári helyzetet pedig 0-nak tekinti. A munkáskategóriában foglalkoztatott férfiak egynegyede, valamint a munkásnők egyharmada békebeli életszínvonalának 10%-át sem érte el, míg a férfiak további 57 és a nők 60%-a helyzetét a békebeli szint egyharmada alatt jelölte meg. Míg a fentebbi grafikon csupán statisztikai átlagot regisztrált, az utóbb közölt adatsor már mást is érzékeltet. Azt, hogy a nincstelenség mértékében a nők helyzetértékelése még a férfiakénál is lehangolóbb képet nyújt. Valószínűleg azért, mert az általános nélkülözés közepette a háztartás gondjai elsősorban őket terhelték: akár úgy, hogy műszak után kerüljön valami az asztalra, akár úgy, hogy miből csomagoljanak elemózsiát napközbenre. Az ellátás és általa a közérzet esetenkénti javítását célozták a munkásság körében az időnkénti munkahelyi élelmiszerosztások. Noha ezeket rendre kiemelt sajtóhírverés kísérte, arról nem tudósítottak, hogy ezen juttatások – üzemenként változó hányadának – értékét az inflációs valorizációt követve vonták le a heti bérből. A nincstelenség és annak propagandával kompenzálása együttesen vezetett oda, hogy a – főként a kommunista pártvezetés gazdaságpolitikai reszortfelelőse, Gerő Ernő nevéhez kapcsolt – újjáépítés különböző híd- és széncsatáinak megvívására buzdított ipari munkásság 1945–1946 fordulójának téli hónapjaiban az elviselhetetlenné váló nélkülözés elleni tiltakozásul az ország számos pontján, de leginkább a főváros környéki ipari övezetben sztrájkba lépett.[3]

Püspök Atya körlevélben felkérte az egyházközségeket, hogy [székes]fehérvári éhező gyermekeket fogadjanak vidékre. 32 gyermeket hoztunk ki és több-kevesebb hónapon keresztül jó ellátásban részesítették őket a vendégfogadó családok.

Hantos község Historia Domusa, 1945. december.

Hercegprímás Úr megrázó szózatot intézett a katolikus hívekhez az éhező pestiek megsegítése érdekében, „Csak egy csomagot a pesti éhezőknek" jeligével. A hívek vállalják, hogy küldenek. És érdekes, olyanok vállalkoznak inkább, akik maguk is szegények. Minden pusztáról 5-6 csomag küldését vállalják. Nagylókon a Kalász egyesületi tagok gyűjtenek erre a célra és közösen elküldik.

Hantos község Historia Domusa, 1946. február.

A *grafikon* adatai arról is informálnak, hogy 1946 tavaszának átmeneti javulása után a nyári hónapokban ismét semmivé vált az, amit bérnek neveztek. Ilyen körülmények között egy újabb közvélemény-kutatás azon kérdésére, hogy *„elegendőnek látja-e a stabilizáció megkezdésének idejére az utolsó békeév életszínvonalának 50%-át"*, a megkérdezettek döntő többsége várakozásteljes reménykedéssel adott igenlő választ. A jelzett körülmények között ezen szint ígérete, illetve elérése már a konszolidált nyomor „biztonságával" kecsegtetett. A válaszolóknak nem az volt a viszonyítási alapjuk, hogy 1938-ban igencsak kevesellték a Horthy-korszakbeli bérszínvonalukat, hanem az, hogy aktuális körülményeikhez képest már annak fele is érdemi javulást jelentene. Arra pedig végképp nem gondoltak, hogy az ötven százalék körüli átlag nyilvános sulykolása a stabilizációs propaganda részét képezte.

Rákosi Mátyás meghirdeti a forint várható bevezetését. Angyalföld, 1946. május 8.

1946. augusztus 1-jén, a forint bevezetésekor a pengőnek már nem volt a napi forgalomban követhető – s átváltani érdemes – használati értéke. Csak matematikailag értelmezhető, hogy 1 új forint négyszázhatvanezer-quadrillió ($4,6x10^{29}$; azaz 460 000 000 000 000 000 000 000 000 000) pengővel volt egyenértékű. Ebből következett, hogy a valorizációt sem ehhez a kezelhetetlen számhalmazhoz, hanem a pengő 1938-as vásárlóértékéhez viszonyították. Az új pénznem bevezetésének időzítésében az is közrejátszott, hogy a Magyar Nemzeti Bank arany-, valuta-, illetve értékpapírkészletének nagyobbik része visszakerült az országba. Ezt még 1944 decemberében, Szálasi Ferenc regnálása idején indították útnak a Harmadik Birodalomba. A háború utolsó hónapjainak németországi ide-oda utaztatása során, illetve az amerikai hadsereg ottani egyéves őrizete idején meg-megdézsmálták ugyan, végül – többszöri diplomáciai megkeresés nyomán – az Egyesült Államok külügyminisztériuma 1946 nyarán döntött annak visszajuttatásáról. Az augusztusban hazatérő „aranyvonat" legértékesebb része a közel 30 ezer kilogrammra rúgó aranyrúd- és éremkészlet volt, ami kellő fedezetet nyújtott az éppen bevezetett új pénznem számára.

Az átlagosan ötvenszázalékos bérszint megállapítása viszont korántsem azt jelentette, hogy az érintetteket minden egyes foglalkoztatási kategóriában korábbi járandóságuk átszámított értékének a fele illette volna meg. Ez egy összesített átlag volt, amit nagyon differenciáltan érvényesítettek a munkavállalók különböző státuscsoportjaiban. Ennek lényege az volt, hogy a nagy létszámú ipari segéd- és betanított munkások javadalmazását valóban a propagált 50% körül állapították meg, míg a – háborús veszteségek következtében nagyon is keresett – szakmunkások csoportjában e szint fölött. A fentebbi három, ún. munkáskategória bérszintje

egészében azért közelített a korábbi hatvan százalékához, mert az állami üzemek dolgozói még különböző kiegészítő juttatásokban is részesültek. Az átlagosan ötvenszázalékos előirányzatot azzal sikerült tartani, hogy a képzettebb tisztviselői státuscsoportok bére viszont a korábbi egyharmadát is alig érte el. A háború előtt magasabb fizetési osztályba tartozó köztisztviselők számára az 1938-as érték egynegyede körül rögzítették az új bérszintet, míg az alacsonyabb kategóriák esetében a korábbi értékszint 30-40 százalékát irányozták elő. A pedagógusok bére például alig valamivel haladta meg az 1938-as szint húsz százalékát.

A keresetek újraszabályozásának volt egy másik vetülete is. A világháború előtt az üzemekben dolgozók fizetésének átlaga (220 pengő) az állami adminisztráció egy főre eső átlagfizetésének (294 pengő) a háromnegyedéhez közelített (74,8%). A stabilizációt követően megfordultak a bérarányok. Ekkor egy közigazgatási hivatalnok átlagbére (312 forint) éppen hogy elérte az üzemi alkalmazottak átlagbérének (466 forint) kétharmadát (66,9%). Azaz az általános bérszintcsökkentés – és nivellálás – mellett „munkáspárti" pozitív diszkrimináció érvényesült a „könyök-

Hazaszállítják a magyar aranykészletet, 1946. augusztus 6.

védős-nadrágtartós" hivatalnokok rovására. Átlagát tekintve a nyugdíjak esetében is hasonló, közel hatvanszázalékos zuhanást állapíthatunk meg. 1946 őszén ráadásul több rendelet szűkítette a nyugellátásra jogosultak körét. A megvonás valódi indoka csak a politikai háttéranyagokból derül ki. Ezekben azzal érveltek, hogy érdemtelenek állami nyugdíjra azok, akik a megelőző évtizedekben „az ellenforradalmi rendszert kiszolgálták".

Az elértéktelenedett régi pénz átváltásából eredő, évszázadok óta a kamara hasznaként ismert nyereség csupán arra volt elegendő, hogy az aktuális költségvetési hiányt kiegyenlítse. Az államháztartás számára számottevőbb volt az a hozam, amelyet az új bértarifával próbáltak tartósan elérni. A költségvetés kiadási oldalát csökkentette egyfelől az, hogy a stabilizáció már nem számolt a befejezés előtt álló B lista keretében elküldött közel százezer fős közalkalmazotti létszámmal. Ez akkor is érdemi tehermentesítést jelentett, ha tudjuk: a megmaradó közigazgatási létszám 1946-ban több mint másfélszerese volt (kereken 185 ezer fő) az utolsó békeévben e kategóriába tartozóknak (kereken 120 ezer fő).[4] A „stabilizációs" bér- és nyugdíjtarifa államháztartási hozadéka viszont valóban jelentős volt. Míg 1938-ban a közalkalmazottak és a nyugdíjasok járandóságai a költségvetési kiadásoknak közel felét (48%) vitték el, ez a tétel az 1946. végi stabilizációs költségvetésben alig haladta meg a kiadások egynegyedét (26%). A költségvetés kiadási oldalának ily módon felszabadított hányada is kevésnek bizonyult viszont arra, hogy fedezze az országra rótt jóvátételi kvótát, illetve annak – többek között a megszálló hadsereg ellátásával gyarapított – járulékos terheit.

A különbözet előteremtését az eddig tárgyaltak mellett az adómódosítás, illetve az áruk mind szélesebb körére kiterjesztett központi árszabályozás tette lehetővé. Ez elsősorban ismét az akkor még többségben lévő agrárnépességet sújtotta. Az augusztus eleji hivatalos bevezetés után a forint – az átváltás és az országos forgalomba kerülés természetes technikai időszükséglete miatt – csak lépésről lépésre vált valóban hozzáférhetővé. De a gazdák (mezőgazdasági árutermelők) szinte azonnal kézhez kapták az adóhivatali értesítést, hogy haladéktalanul – s immár az új pénzben – fizessék meg adójukat vagy felhalmozódott adóhátralékukat. Az e célból kiküldött sürgető fizetési felszólításoknak azért is nehéz volt eleget tenni, mert vidéken akkoriban – különösen a falvakban – még hónapokba telt, amíg megjelent, illetve elterjedt az új pénz, a forint. A kormányzat a forint bevezetésével egyidejűleg véget vetett annak a korábbi lehetőségnek, hogy az adót – a követhetetlen infláció miatt – naturáliákban róják le az arra kötelezettek.

A gazdatársadalom ennél is elementárisabb sérelme az volt, hogy *a stabilizációs árarányok mintegy felére csökkentették a mezőgazdasági termékek s ezen keresztül a paraszti munka árát is.* (A viszonyítási alapként megállapított 40 forintos mázsánkénti búzaár 58%-át tette ki a forint/pengő nominális valorizációjának, míg ugyanehhez mérten 33%-ra esett a kukorica és 39%-ra a burgonya megbecsültsége.) Az iparcikkek átlagos árfekvése viszont 30%-kal volt magasabb az átszámítási értéknél. Az agrárolló ilyen mértékű szétnyitása a mindennapokban azt jelentette, hogy a parasztságnak – átlagosan – dupla mennyiségű terméket kellett (volna) előállítania és értékesítenie ahhoz, hogy ugyanazon iparcikkekhez hozzájusson. Ez az érvágás a tradicionálisan nagyobb területet művelő – úgymond gazdagabb – pa-

raszti rétegek számára is lehetetlenné tette a gazdaság fejlesztését, de számos esetben a termelés rentabilitását is kockáztatta. A kisbirtokon gazdálkodók, illetve a földreform juttatásaiból alig egy éve részesült újbirtokosok esetében viszont már a működési feltételeket, illetve egzisztenciájuk legelemibb szinten tartását lehetetlenítették el a stabilizációs csereértékviszonyok.

Néhány ipari és agrártermék cserearányértéke az 1946. évi valutareform után

Iparcikk	Búzaegyenértéke 1938-ban	Búzaegyenértéke 1946-ban	„Ráfizetés" százalékban
1000 db tégla	140 kg búza	600 kg búza	428%
1 q nyersvasrúd	150 kg búza	420 kg búza	280%
Egyvasú eke	400 kg búza	850 kg búza	212%
1 pár csizma	100 kg búza	300 kg búza	300%
1 db gabonászsák	8 kg búza	40 kg búza	500%

Mindebből adódott, hogy a propaganda szerint „csak" ötvenszázalékos értékvesztést jövendölő stabilizációs árarányokat a mezőgazdaságból megélni próbálóknak az 1946-os év hátralévő részében külön kellett kiharcolniuk. Ennek az elégedetlenségnek, becsapottságérzésnek adtak hangot a kora őszi hónapok egymást követő vidéki tiltakozógyűlései, amelyek némelyike már-már „parasztzendüléssel" fenyegetett. A kisgazda- és főként a parasztpárti sajtó visszatérően cikkezett az agrárolló diszkriminatív hatásáról, s ugyanezt juttatta kifejezésre „a parasztság fővárosba vonulása", az 1946 szeptemberében Budapesten megtartott nagyszabású gazdademonstráció. Utóbbit a független kisgazdapárt szervezte, miután elsősorban ennek vezetésétől, valamint a Nemzeti Parasztpárt elnökétől, Veres Pétertől kérték számon a velük egyívásúak, hogy „pesti villákba kerülve" statisztálnak a parasztság folyamatos megnyomorításához. Az élénk tiltakozásokban kifejezésre jutó paraszti elégedetlenség nyomán némileg módosították az ipari és agrártermékek arányát. Ez a hadisarccal összefüggő általános és kényszerű restrikció viszont már átvezet az ugyanez idő tájt döntő szakaszába jutó magyar békekötés – és a hozzá társuló jóvátétel – kérdéskörére.

1 Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez, 1892–1977. (Szerk: Baczoni Gábor.) CSVM OTO, Budapest, 1977. 266–267. old.

2 Dr. Kiséry László diósgyőri történelemtanár elbeszélése. Az 1945–1946. év inflációs béringadozásának adatait lásd Gyarmati György: Politika és társadalom 1945–1989 között. In: Magyarország története a XX. században. I. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 154. old.

3 Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez, 1892–1977. (Szerk: Baczoni Gábor.) CSVM OTO, Budapest, 1977. 263. old.

4 Pontosítva: a szűkebb értelemben vett közigazgatási apparátus 1938-ban 75 ezer fő, 1946-ban – a B lista után – 128 ezer fő volt, de költségvetési teher szempontjából ide sorolták az állami (szolgáltató) nagyüzemek, pl. a Magyar Államvasutak, illetve a Magyar Posta alkalmazottait is.

8 BÉKE-ELŐKÉSZÍTÉS ÉS BÉKESZERZŐDÉS

A háborút ismételten a vesztesek oldalán záró Magyarország számára a békeszerződés kondícióit már a legtöbb fontos kérdésben előre jelezte a – korábban érintett – fegyverszüneti megállapodás. Ugyanebből eredően – a szuverenitás hiánya miatt – aligha beszélhetünk „önálló" külpolitikáról, legfeljebb arról, hogy a magyar kormány a háború utáni években különbözőképpen pozicionálta magát a napirendre kerülő egyes külpolitikai kérdésekben. Ez a reflexív magatartás viszont nem jelentett feltétlenül passzivitást, és tárgykörönként is különbözőképpen nyilvánult meg.[1] Ez utóbbi sajátosság részben a kormányzat koalíciós összetételéből is következett. Minden egyes párt elismerni kényszerült az ország nagyhatalmi alávetettségét, de különböző distinkciókkal. A kommunisták magától értetődőnek tekintették, hogy a szovjet ambícióknak és elvárásoknak megfelelően befolyásolják a magyar külpolitikát. Ez szoros összefüggésben állt azzal, hogy Moszkva hathatós támogatása nélkül aligha válhattak volna a társadalmi támogatottságukat jóval felülmúló, meghatározó politikai tényezővé. A független kisgazdapárt, elsősorban a miniszterelnökké lett Nagy Ferenc, a győztes szövetséges nagyhatalmak – azaz a brit és az amerikai képviseletek – „egyenrangúságát" feltételezve tartotta velük a diplomáciai kapcsolatot, amivel visszatérően kiváltotta a budapesti szovjet delegátusok rosszallását. A szociáldemokraták pedig brit munkáspárti kapcsolataik révén igyekeztek London irányába (is) tájékozódni. Annál is inkább, mert moszkvai relációban aligha versenghettek az onnan visszatért kommunista párti vezérkarral.

A háború végi hónapokban újjászerveződött – újjászerveződni engedett – magyar pártok külpolitikai elképzeléseinek különbözősége első alkalommal a német eredetű népesség Magyarországról történő háború utáni kitelepítése ügyében mutatkozott meg. Ezt a differenciát azonban sokkal inkább motiválták belpolitikai, illetve pártszociológiai megfontolások, semmint külpolitikai elképzelések. A kommunisták egyöntetűen támogatták a közbeszédben „sváboknak" hívott németek kitelepítését. De még rajtuk is túltettek – főként verbális radikalizmusban – a Nemzeti Parasztpárt olyan reprezentánsai, mint Kovács Imre vagy Erdei Ferenc (utóbbi éppen belügyminiszterként). A kisgazdák viszont a szociáldemokratákkal együtt sokkal visszafogottabbak voltak, és nem osztották a „kollektív felelősségnek" a potsdami nagyhatalmi döntésben érvényre jutó felfogását. Ez utóbbi két párt a büntetőjogilag is megállapítható egyéni számonkérésre helyezte a hangsúlyt, de nem voltak hívei a nyelvi-etnikai alapú, általános diszkriminációnak. Azért nem, mert a megelőző kétszáz évben ide települt németek zöme időközben kulturálisan asszimilálódott, és mintaadó szorgalommal művelt gazdaságaival – különösen a Dunántúl egyes régióiban – szervesen illeszkedett a vidéki agrárnépességbe. Szavazóbázisként rájuk elsősorban a kisgazdapárt számíthatott (volna). Az ország iparosodottabb vidékein – és az itteni városokban – főként a szakmunkások és a kisiparosok között voltak német eredetűek, akik jórészt a szociáldemokraták társadalmi bázisát gyarapították.[2]

Az eltérő pártállásfoglalások ellenére az 1945 decemberében megszülető kormányhatározatok végül is a magyarországi németek többségének kitelepítéséről döntöttek. Ezt viszont – a győztes nagyhatalmak instrukciójának respektálásán túl

← A párizsi békekonferencia ülésterme a Luxembourg-palotában, 1946

– három további tényező befolyásolta. Az egyik annak a százezres nagyságrendű menekültáradatnak a fedél alá juttatása volt, amelyik – mint az előző fejezetben már szó volt róla – a front elől menekült, illetve fenyegetettsége miatt települt a szűkebb magyar határok közé. Közrejátszott ebben az is, hogy a nagyobb területű – és többnyire jobban felszerelt – „sváb" gazdaságok konfiskálásával a földosztásban részesülők számát igyekeztek gyarapítani. A harmadik összetevő – részben – a csehszlovák–magyar lakosságcserével függött össze, amelyről alább még szólunk.

Az is befolyásolta a háború utáni magyar külpolitika eltérő lépéseit – elsősorban a szomszéd országok vonatkozásában –, hogy az adott államok milyen „pozícióban" érték meg a világháború végét. Jugoszláviát Magyarországon nemcsak komoly katonai ütőerővel bíró mellékgyőztesként respektálták, hanem meglehetősen hamar egyfajta protokommunista berendezkedésű országnak tekintették. (A magyar kommunista pártsajtó Tito rendszerét 1948-ig „a népi demokrácia" már kiteljesedőben lévő mintaállamaként igyekezett követendő példaként propagálni. Ezek a példálózások viszont inkább tükrözték az MKP vezetésének belpolitikai vágyálmát, semmint a kortárs magyar közvéleményt.[3]) A jószomszédi kapcsolatok újbóli megteremtése viszont elemi érdeke volt Magyarországnak, mivel – a Délvidékről elmenekültek nagy száma ellenére – mintegy negyedmillió főt számláló magyar kisebbség maradt a délszláv államban.

Kezdettől konfliktusosabb volt Magyarország kapcsolata északi szomszédjával, Csehszlovákiával. Eduárd Beneš Kárpátalja Szovjetuniónak való átengedésével, valamint a háború végén stratégiai fontosságúvá lett nyersanyag (urán) szállítására szóló bizalmas kötelezettségvállalással maga mögött tudhatta Sztálin támogatását. Azaz a két világháború közötti csehszlovák államegység helyreállításával Josef Tiso németeket szolgáló, ellenséges-legyőzött Szlovákiája is mellékgyőztessé transzformálódott. A „tiszta szláv állam" megteremtésének programja viszont azt jelentette, hogy az ott élő német és magyar népesség egészét felelősnek kiáltotta ki a két világháború közötti csehszlovák állam bukásáért, és a kollektív felelősség tétele alapján kívánt megszabadulni mindkét említett nemzetiségtől. Ehhez a törekvéséhez Moszkvát sikerült is megnyernie, a nagyhatalmak potsdami értekezlete azonban csak a németek eltávolításáról rendelkezett (Csehszlovákián túl Lengyelországra és Magyarországra vonatkozóan is). A szlovákiai magyar kisebbséggel szembeni hasonló bánásmódhoz az angolszász szövetségesek nem járultak hozzá. Prága viszont azon túl, hogy az ottani magyarságot megfosztották állampolgári jogaitól, a magyarországi SZEB-en keresztül – amelyben mellékgyőztesként maga is képviselettel rendelkezett – olyan diplomáciai nyomást tudott gyakorolni a magyar kormányra, hogy az 1946. február 27-én lakosságcsere-egyezmény aláírására kényszerült. Ennek értelmében a csehszlovák kormány jogosulttá vált annyi felvidéki magyar kitelepítésére, ahányan a Magyarországon élő szlovákok közül – önkéntes jelentkezés alapján – vállalkoznak a Szlovákiába való áttelepülésre.

A lakosságcsere-egyezmény nyomán fél éven át folytattak propagandát csehszlovák toborzómissziók Magyarországon annak érdekében, hogy minél több magyarországi szlovákot bírjanak rá az áttelepülésre. Az áttelepülésre jelentkező mintegy 73 000 szlovák ellenében csak hasonló számú magyart lehetett távozásra bírni. Ennél viszont sokkal több magyar maradt – a beneši dekrétumok miatt immár teljes

jogfosztottságban – csehszlovák fennhatóság alatt. Emiatt a cseh politikusok további 200 000 magyar egyoldalú kitelepítésének a békeszerződésben való rögzítéséért vetették latba befolyásukat a nagyhatalmaknál. Mivel az angolszász szövetségesek ezt is megakadályozták, Prága egyfelől adminisztratív, ún. reszlovakizációs akciót indított – azoknak a felvidéki magyaroknak ígérve állampolgári jogaikba való visszahelyezést, akik hajlandók szlovákká nyilvánításukért folyamodni. Másfelől – a fentebbi késztetést nyomatékosítandó – 1946 őszén hozzálátott a magyarok ezreinek deportálásához azokba a nyugat-csehországi körzetekbe, ahonnan a németeket már kitelepítették. (Az etnikailag homogén, kizárólagos szláv nemzetállami élettér megteremtésének fétise a korabeli Csehszlovákiában más formában is intézményesült. A holokausztot túlélő, korábban Prágában vagy a Szudéta-vidéken élő, német kultúrába asszimilálódott, koncentrációs táborokból visszatért zsidókat mint „németeket", a korábban a Felvidéken honos, magyar kultúrában asszimilálódott visszatért zsidókat mint „magyarokat" fosztották meg hasonlóképpen állampolgárságuktól. Ezen diszkrimináltak csak erőteljes nemzetközi tiltakozás hatására kerülhettek szabadlábra esetleg ugyanazon gyűjtőtáborokból, amelyeket két-három évvel korábban – a haláltáborokba hurcoltatásukat megelőzően – mint „zsidóknak" már alkalmuk volt megismerni.)[4]

A béke-előkészítés kérdéseiben időközben egymással is mind élesebben konfrontálódó nagyhatalmak egy további határmódosítás kérdésében is pártolták mellékgyőztes szövetségesük, a cseh kormány aspirációját. Respektálták a már akkor is „a szlovákok fővárosának tekintett" Pozsony (Bratislava) – úgymond – stratégiailag veszélyeztetett, határ közeli helyzetét. Erre tekintettel a Pozsonnyal szembeni Duna-parti szakaszon három községet (Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár) külterületeivel együtt Csehszlovákiához csatoltak. Mivel a csehszlovák kormány válto-

Gyöngyösi János külügyminiszter aláírja a békeszerződést, Párizs, 1947. február 10.

Az áttelepítettek holmiját szállító ENSZ-teherautók Érsekújvár vasútállomásán, 1946. szeptember

zatlanul ragaszkodott további 200 000 szlovákiai magyar egyoldalú kitelepítéséhez, e tárgykör megvitatása szinte teljesen kitöltötte az 1946-ban Párizsban összehívott béke-előkészítő tárgyalásokon a Magyar Területi és Politikai Bizottság utolsó – szeptemberi – hónapját. A magyar békedelegáció erre válaszként vetette fel a „népet földdel" propozíciót, amely azt tartalmazta, hogy Dél-Szlovákia azon – mintegy négyezer km²-nyi – területeit, ahol a magyar népesség aránya meghaladja a 75%-ot, csatolják Magyarországhoz. (Ez – területarányosan számítva – Magyarország területét 4%-kal gyarapította, Csehszlovákia területét 3%-kal csökkentette volna.) E határ menti térségekben több mint 150 000 magyar élt, ezáltal az egyoldalúan kitelepítésre szántak zömének kínálta helyzetük rendeződését, s mindemellett velük együtt fogadta volna a magyar állam a szóban forgó területen kívül élő magyarokat is.[5] Ezt a javaslatot viszont a csehszlovák delegáció mellett a szovjet küldöttek is kategorikusan elvetették. Végül a kérdést azzal vették le a napirendről, hogy a Csehszlovákiában maradó magyarok ügyét, akiknek helyzetét az 1946 elején megkötött lakosságcsere-egyezményben nem tisztázták, a két állam további egymás közötti tárgyalásokon rendezze. Ez azután bekerült a békeszerződés rendelkezései közé is, de rendezésére végül is nem került sor. Mivel Prága hallani sem akart bármifajta határkorrekcióról, s a magyarok egyoldalú áttelepítése sem sikerült, tovább folytatódott a magyarokkal szembeni diszkrimináció, azaz csak magukat szlovákoknak vallva nyerhették vissza állampolgári jogaikat.

Az eddig említett szomszédos államokhoz képest másképp pozicionálta magát a magyar külpolitika a béke-előkészítés során Románia vonatkozásában. Ezt két tényező motiválta. Az egyik a román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye volt, amely úgy fogalmazott, hogy a győzelem előtt álló nagyhatalmak *„egyetértenek abban, hogy Erdélyt – vagy annak nagyobb részét – vissza kell adni Romániának, feltéve, ha ezt a békerendezés is megerősíti"*. A másik, hogy Románia szintén a hábo-

rú mellékvesztesei közé tartozott. Mindebből eredően Budapesten azzal kalkuláltak, hogy legalább a román fegyverszüneti egyezményben „lebegtetve hagyott" Erdély kisebbik hányadáért érdemes ringbe szállnia a magyar diplomáciának. Az utólagos történeti forrásfeltárás révén már az is ismert, amiről a kortársaknak legfeljebb töredékes – és bizonytalan – információik lehettek. Nevezetesen, hogy az angolszász nagyhatalmaknak a térségre vonatkozó, háború alatti rendezési elképzelései között éppúgy megfogalmazódtak a trianoni döntés bizonyos korrekcióját fontolgató felvetések, ahogyan egy autonóm vagy akár önálló Erdély létrehozásának lehetőségeit is latolgatták.[6] Az időközben nyilvánosságra került korabeli szovjet külügyi dokumentumok szerint időlegesen Moszkvában is felmerültek hasonló alternatívák, ezeket viszont nem respektálták a békecsinálásban aktív szerepet játszó szovjet diplomaták, illetve politikusok.[7]

A magyar békecélok megfogalmazása során Erdély kisebb részére vonatkozóan különböző változatokat dolgoztak ki, azt is vizsgálva, hogy bizonyos mértékű – magyar és román populációt egyaránt érintő – népességcserével hogyan lehetne mérsékelni a román fennhatóság alatt maradó magyarok arányát. A magyar külügyminisztérium béke-előkészítő osztályának égisze alatt készült sokféle tervezet közül az a kettő érdemel említést, amelyet külpolitikai tárgyalásain a magyar kormány is képviselt. Az egyik a mintegy 22 ezer km²-nyi területre vonatkozó „Nagy-Partium" terv, a másik pedig az ennek mintegy felére redukált 12 ezer km²-nyi területet érintő „Kis-Partium" terv volt. (Utóbbi – területarányosan számítva – Magyarország területét 12%-kal gyarapította, Románia területét 5%-kal csökkentette volna.) Az erre vonatkozó kortársi remények csak fokozódtak, miután a magyar kormányküldöttség 1946. április közepén megejtett moszkvai tárgyalásain a szovjet vezetés nem emelt kifogást az ellen, hogy a fentebbi, mérsékelt változatot a magyar delegáció a nyári hónapokban összeülni készülő párizsi béke-előkészítő értekezleten előterjessze.

A kezdetben illúzióktól sem mentes korabeli magyar politikai vezetés számára csak lassan és keserű felismerésként kezdett világossá válni, hogy a diplomáciai formulákba inkább csak beleképzelték a – legalább részleges – „revízió" lehetőségét. A még 1944 tavaszán fogalmazott román fegyverszüneti megállapodás hivatkozott passzusa Erdély (egy részének) jövendő hovatartozását azért „lebegtette", hogy versenyeztesse az Antonescu, illetve a Horthy nevével fémjelzett riválís rendszereket a mindkettő számára Eris almájaként megcsillantott Erdélyért. Megszerzésének előfeltétele a hitleri szövetségből való kiugrás, az azzal való szembefordulás volt. Miután azt átállást Bukarest sikerrel abszolválta, Budapest pedig elpuskázta, a Magyarországot „biztató" kitétel Moszkvából nézve okafogyottá vált. Az önáltatás csupán folytatódott, amikor Kreml hozzájárulásából a „Kis-Partium" változat párizsi előterjesztéséhez a magyar politikusok arra következtettek, hogy a szovjet vezetés azt netán még támogatná is. Arról nem tudhatott a magyar kormánydelegáció, hogy a kérdést a békecsináló nagyhatalmak külügyminiszter-helyetteseinek londoni konferenciáján éppen ugyanezen napokban már véglegesítették: Erdélyt – pontosabban ugyanazon 104 ezer km²-nyi térséget, amelyet már az első világháború után is Romániához csatoltak – ezúttal is egészében Romániának ítélték, amihez immár az angolszász nagyhatalmak delegátusai is hozzájárultak. Sztálin és Molotov

viszont már tudtak erről, ezért volt félrevezető, hogy a szóban forgó kérdés felvetéséhez – őket semmire sem kötelező – hozzájárulásukat adták.[8] A két mellékvesztes állam, Románia és Magyarország területi vitájának mindemellett – ennél nagyobb súllyal latba eső – nagyhatalmi aspektusa is volt. Ha Sztálin „enged" Erdély kérdésében, az bizalmának megvonását demonstrálta volna a Petru Groza vezette baloldali román kormányzattól, amelyet – az angolszász hatalmak rosszallása közepette – ő maga juttatott hatalomra. Sőt mi több, Molotov külügyminiszter visszatérően – bár sikertelenül – kardoskodott a béke-előkészítés legfontosabb nagyhatalmi fórumán, a Külügyminiszterek Tanácsának ülésein annak érdekében, hogy Románia ún. társhadviselő (co-belligerent) státusát elismertesse.[9]

A fentebb vázolt előzmények után az 1946 nyarán Párizsban megkezdődő béke-előkészítő konferencia Erdély kérdésében is a teljes kudarc nyilvánvalóvá válását hozta Magyarország számára. A magyar békedelegáció utolsó kísérlete az volt, hogy a mereven elutasított „Kis-Partium" javaslatot visszavonta, és egy mindössze 4 ezer km^2-nyi határ menti területsáv visszaadását kezdeményezte. Ez a változtatás, amely kevesebb mint húsz kilométerrel tolta volna keletebbre az 1920-ban rögzített trianoni magyar határvonalat, Románia területét 1,7 százalékkal csökkentette volna. Túlnyomó többségében magyar lakosságú településeket érintett, köztük olyan városokat foglalt magában, mint Arad, Nagyszalonta, Nagyvárad, Nagykároly és Szatmárnémeti. Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes ezúttal is Romániát pártfogolta, a többi nagyhatalom pedig a döntés „egyhangúsága érdekében" zárkózott el attól, hogy ismételten újratárgyalják a már több fordulóban eldöntött kérdést. Így közel kétmillió magyar maradt ismételten kisebbségi sorsban Romániában.[10]

A béke-előkészítő értekezlet berekesztésétől, 1946 októberétől már csak apróbb szövegezési és szerkesztési módosítások történtek, mígnem 1947. február 10-én Párizsban aláírták a békeszerződést. A békeszerződés 65 ezer főben maximálta Magyarország haderejét. Közelebbi határidő rögzítése nélkül helyezte kilátásba a hadifoglyok hazaszállítását. kilencvennapos határidőt szabott meg a szövetséges haderők Magyarországról való távozására, de a Szovjetunió továbbra is állomásoztathatott itt fegyveres erőt, Ausztria szovjet megszállási övezetével való kapcsolatainak biztosítása céljából.

A békeszerződés gazdasági rendelkezései előbb a jóvátétel nagyságrendjét rögzítették. A Szovjetuniónak 200 millió, Csehszlovákiának és Jugoszláviának pedig együttesen 100 millió USD jóvátétel fizetését írta elő, azt is nevesítve, hogy a teljesítés során leginkább gépi berendezések, közlekedési eszközök és gabonaneműek kívánatosak. Ez a hadisarc nagyon súlyos volt ugyan, de önmagában – csak számszaki mutatók alapján – nem tűnt elviselhetetlennek. A teher mechanikusan visszaosztva az 1938–39-es, illetve az 1943–44-es költségvetési évek kereken egymilliárd dolláros hazai nemzeti jövedelemének egyharmadát jelentette. A teljesítésre megszabott nyolcéves futamidőre elosztva nominálisan nem volt több, mint a fentebb jelzett évek nemzeti jövedelmének szűk 4%-a. (Másképp számolva – és a háború utáni évek népességére vetítve – ez fejenként összesen mintegy 33 dollárt, nyolcévi teljesítéssel számolva pedig évente 4,1 USD terhet rótt minden magyar állampolgárra.) A jóvátétel tényleges terhe azonban több szempontból is mást jelentett a háború utáni viszonyok közepette.

A jóvátételt nem pénzben, hanem mezőgazdasági és iparcikkekben kellett hat éven belül kiegyenlíteni. [...] A 300 millió dollár nem tűnt volna olyan soknak. Amikor ezt a számot megláttuk, halvány reménysugár ébredt bennünk: a győztes szövetségesek, úgy látszik, tanultak a múltból, és nem ismétlik meg 1918 tévedéseit. Hiú remény volt. A kormány nemsokára ukázt kapott a [szovjet] Kommandatúrától: a kormány teljhatalmú szakértői jelenjenek meg a parancsnokságon. Az ülés célja: a jóvátételi lista áruinak és árának a megállapítása. A teljhatalmú szakértők – köztük jómagam is – másnap reggel megjelentünk a Kommandatúrán. Szegény szakértők. Nem tudtuk, van-e búza, van-e kukorica, s ha van, mennyi van, mi maradt meg az állatállományból, nem tudtuk, melyik gyár ép, melyik pusztult el. A megmaradt gyárak kapujában pedig orosz őrök álltak.

A megállapodás világpiaci árakról beszélt. De melyek ezek az árak? Hogyan lehetett volna ezt megállapítani, amikor nem volt posta, a könyvtárak leégtek, és különben is, a velünk szemben ülő ezredes nem ért rá, azonnali választ kért tőlünk, a teljhatalmú szakértőktől. Így azután a tárgyalás – ha egyáltalán annak nevezhetjük – meglehetősen egyoldalú lett. Az ezredes lediktálta, hogy milyen árukat fogunk szállítani és hogy mennyi az áruk 1938-as világpiaci ára. Világossá vált, hogy Moszkvának minél több árura volt szüksége, és akkor, hogy mindez beleférjen a 200 millió dolláros keretbe, egészen valószínűtlen, fiktív árakat talált ki. A magyar delegáció – hárman voltunk ott gyászmagyarok – megpróbált ellenállni: számlákat mutogattunk, statisztikákat lobogtattunk, bizonygattuk, hogy például egy mozdony 1938-ban ötször annyiba került, mint amennyit Moszkva diktált. Az ezredes bólogatott – végeredményben ő csak egy rosszul fizetett bürokrata volt –, majd felolvasott egy papírt, amely szerint Moszkvában egy mozdony ennyibe kerül és kész. [...]

Az ezredes válasza mindig ugyanaz a monoton »nem« volt, amelyet egyéb tárgyalásainkról már oly jól ismertünk. Lassan világossá vált, hogy a világpiaci árak hamisítása révén az ország orosz jóvátételi terhe az eredetileg kiszabott 200 millióról legalább egymilliárd dollárra fog emelkedni. [...] Ekkor írtam meg a Jegybank [Magyar Nemzeti Bank] első feljegyzését a jóvátétel tárgyában. Azzal kezdtem, hogy jóvátételt kívánunk fizetni, de értelmetlen fizetési kötelezettséget nem vállalhatunk. Ne szabjanak olyan feltételeket, amelyek akadályozzák az ország fejlődését; ha a jóvátétel meghaladja a nemzeti jövedelem 30 százalékát, akkor semmi sem marad újjáépítésre. A túlzott jóvátétel nem csupán az ország érdekeit sérti, hanem a győztes hatalmakét is, mert a tönkrement adósok senkinek sem fizetnek. [...] Dálnoki Miklós Béla, a miniszterelnök, vonakodva bár, mégis hajlandó lett volna a feljegyzést a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak eljuttatni, de a kormány kommunista tagjai, Gerő Ernő vezetésével nemet mondtak. [...]

Így álltunk, amikor Vorosilov marsall végzes hibát követett el. Átiratot küldött a kormánynak, amelyben a kezdődő inflációról beszélt, és feltette nekünk a kérdést, hogy mit akarunk ez ellen tenni. Újból elővettem a [visszatartott] memorandumot, és azt – a pénzügyminiszter aláírásával – eljuttattuk a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez. A SZEB két angolszász tagja ismét kapott másolatokat a megszokott módon [azaz privát küldeményként].

A feljegyzést másnap visszakaptuk a marsall sajátkezűleg írott feljegyzéseivel. Kikérte magának, hogy az inflációért a megszálló hadsereget okoljuk, és utasított bennünket, hogy ilyen feljegyzést többé ne merjünk készíteni. [...]

A probléma a katasztrofális bankjegyhiány formájában jelent meg. A német hadsereg Budapest eleste előtt magával vitte az ország bankjegykészletének legnagyobb részét. A bankban ugyan maradt némi bankjegykészlet, de nem sokáig, mert a megszálló szovjet hadsereg ezt a maga részére lefoglalta. A szovjetek segítsége kellett, és azt meg is kaptuk. A marsall közbelépett, és kölcsönadta a seregei által rekvirált magyar bankjegyeket. Ily módon a saját bankjegyeinket kaptuk kölcsön, azzal a kötelezettséggel, hogy a kölcsönt kamatostul fizetjük vissza. [...]

Hasonló bajokkal küzdöttünk a mezőgazdasági termelésben. Éhínség tört volna ki, ha a megszálló hadsereg nem adott volna kölcsön búzát. A tragikomikus az volt a dologban, hogy ez az élelmiszerkölcsön, melyet a kormánynak kamatostul kellett visszafizetnie – ugyanúgy, mint a jegybanknak a neki »kölcsönzött« bankjegyeket –, a magyar élelmiszertartalékból származott. Lefoglalták, majd kölcsönadták! Saját élelmiszerünket kaptuk tehát kölcsön, azt kellett később kamatostul visszafizetnünk. Vae victis!

Kárász Artúr: Nyolcvan év a Föld körül. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1990. 79–83. old.
(Kárász a felidézett történetek idején a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatója volt.)

A jóvátétel azért is vált különösen súlyos teherré, mert teljesítésének megkezdését lényegében már a háborús front átvonulása utáni „zárórától" (Stunde Null), a magyar fegyverszüneti megállapodás 1945. januári aláírása után elvárták. Holott az ország hadszíntérré válása következtében elpusztult az 1944. évi becsült nemzeti vagyon 40%-a, míg a kurrens nemzeti jövedelem a rákövetkező években is csupán az utolsó békeév összegének 50-65%-ára rúgott. Ebből eredően – az aktuális teljesítőképességhez viszonyítva – szinte azonnal „megkétszereződött" a jóvátétel mértéke. Ennek újabb megduplázódását az okozta, hogy az 1938. évi dollár–pengő 1:5 átváltási kurzusa a hazai valuta háborús inflálódása miatt a jóvátételi paritás idejére 1:10 arányra romlott. Tovább rontotta a fizetési képességet, hogy Magyarországnak a világháború idején a Harmadik Birodalommal szemben felhalmozódott kereskedelmi aktívuma majdnem ugyanakkora volt, mint a jóvátételi előírás (280 millió USD), de az nem volt behajtható, ugyanakkor a Szovjetuniónak nem csupán a hazai német vagyon került a tulajdonába, hanem jogot formált a háborús Németország hazánkkal szemben fennálló követeléseire is. A helyzet ellentmondásosságát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1945 tavaszától számos olyan vállalatnál kezdték meg a gépek, berendezések leszerelését és a Szovjetunióba szállítását – hadizsákmány címen[11] –, amelyeknek a termékei is részét képezték (volna) a jóvátétel teljesítésének. Mindehhez további számottevő tételként társult a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, valamint a Magyarországot megszálló s itt állomásoztatott – 1945-ben másfél milliós, 1946 nyarától félmilliós létszámú – szovjet csapatok térítés nélküli ellátása is. Utóbbit ráadásul úgy kellett teljesíteni, hogy a Vörös Hadsereg – a nemzetközi hadijogban rögzítetteket figyelmen kívül hagyva – hadizsákmányként foglalta le mindazon készleteket, amelyek a németek evakuálása után még megmaradtak. Magyarország mindezekből összeálló jóvátételi terhe és egyéb külföldi fizetési kötelezettsége az eredetileg megszabott – s fentebb elviselhetőnek jelölt – nominálkvótához képest több mint ötszörösére emelkedett. Azaz a jóvátételi teljesítés terhe a háborút követő években (1945–1948) a korabeli nemzeti jövedelem 25, illetve 20, az évenkénti költségvetési kiadások 45, illetve 30%-át jelen-

tette. (A második érték az időközben meginduló újjáépítés hozadéka következtében mérséklődött arányt jelenti.)

A jóvátétel végigkövetése érdekében előreugrunk egy kissé az események kronológiai rendjében. Molotov szovjet külügyminiszter 1948 nyarán a két munkáspárt – később tárgyalandó – fúziójának politikai honorálásaként bejelentette, hogy Moszkva elengedte a Szovjetuniót illető magyar jóvátételi hátralék felét, mintegy 65 millió dollárt. Csakhogy Magyarország – figyelembe véve a többszörösen kedvezőtlen paritással megállapított kvótát – az addig teljesített 70 millió dollárt valódi értékén számítva már ekkorra is bőven eleget tett a rá kirótt jóvátételi kötelezettségnek. 1953 januárjára pedig – amikor a szovjet kormány nyilatkozatot tett közzé a jóvátétel lezárulásáról – a mindösszesen 131 millió dollár értékűnek elszámolt teljesítések révén, valamint a németekkel szembeni magyar aktívum passzívummá válása miatt Magyarország összességében legalább két és félszeres túlfizetést könyvelhetett el.[12]

1 Kertész István: Magyar békeillúziók, 1945–1947. Európa–História, Budapest, 1995.

2 Gyarmati György – Stark Tamás – Tóth István: Közép-európai haláltánc fasiszta háborúban és bolsevik békében. Világosság, 1990. 12. sz. 881–895. old.; Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. BKMÖL, Kecskemét, 1993; Gyarmati, György: Aussiedlung der Deutschen aus Ungarn. In: Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tsechoslowakei 1938–1947, im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien. (Hrsg: Detlef Brandes–Edita Ivanickova–Jiri Pesek.) Klartext, Verlag, Essen, 1999. S. 271–276.

3 Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998, 45–62. old.

4 Marrus, Michael Robert: The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century. New York, 1985. 87. old.; Gyarmati György – Stark Tamás – Tóth István: i. m. 888. old.

5 Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris, Budapest, 2006. 212–223. old.

6 Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944. (Szerk: Romsics Ignác.) Typovent, Gödöllő, 1992; Gyarmati György: Erdély – tertium non datur. A nagyhatalmak közép-európai béketervei a második világháború időszakában. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Marianna.) Pécs, 1997. 457–474. old.

7 Tofik Iszlamov: Erdély a szovjet külpolitikaában, a második világháború alatt. *Múltunk,* 1994. 1–2. sz. 17–50. old.; Gyarmati György: A független Erdély alkotmánykoncepciója a béke-előkészítés időszakában. *Külpolitika,* 1997. 3. sz. 130–153. old.

8 Kertész István: Magyar békeillúziók, 1945–1947. Európa–História, Budapest, 1995. 220. old.; Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 97. old.; Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés. Héttorony Kiadó, Budapest. é. n. 100–105. old.

9 Az egész tárgyalássorozat részletesen dokumentált leírását lásd Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés. Héttorony Kiadó, Budapest, é. n.

10 Gyarmati György: A békekötés függvénytana, 1945–1947. *Műhely,* 1997. 1. sz. 41–46. old.

11 Kárász Artúr: Nyolcvan év a Föld körül. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1990. 78. old.; Interjú Bay Zoltánnal, Inzelt Annamária. *Valóság,* 1989. 2. sz.

12 Számításaim mintegy a középértékét adják Borhi László korábbi megállapításának, amely szerint a teljesített érték az eredetileg megállapított jóvátételi teher két-háromszorosa lett. Borhi László: Szovjet expanzionizmus vagy amerikai imperializmus? Magyarország szovjetizálása és az Egyesült Államok. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 186. old.

KI A KOALICIÓBÓL
A NÉP ELLENSÉGEIT!

9 A TÖBBSÉGET SZERZETT GYŰJTŐPÁRT FELMORZSOLÁSA

1946 második feléig a Magyar Kommunista Párt zömmel politikai eszközökkel folytatta a kisgazdák hatalmi részesedésének korlátozására irányuló tevékenységét, beleértve ebbe a SZEB szovjet vezetésének alkalmanként igénybe vett támogatását is. A párizsi béke-előkészítő tárgyalások hónapjaira meghirdetett belpolitikai treuga dei önmérséklete véget ért, s szinte azonnal érzékelhető volt az újabb koalíciós belháború előszele. Szeptember közepén a kisgazdapárt, a belőle kivált Magyar Szabadságpárt képviselőivel karöltve, leszavazta az országgyűlés ülésén a kommunista belügyminisztert. Utóbbinak – a magyar parlament hagyományai szerint – le kellett volna mondania. Az FKGP Politikai Bizottsága ugyan azonnal javasolta, hogy Rajk László maradjon a posztján, de az MKP nem hagyta annyiban ezt a politikai megleckéztetést. Alig két héttel később, szeptember–október fordulóján rendezett III. kongresszusukon meghirdették a „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!" programot, ami egyértelműen a kisgazdáknak szólt.

Ezt követően egymást érték a kisgazda pártvezetést pellengérre állító parlamenti és sajtótámadások: nem mutat kellő határozottságot a „reakció elleni harcban", sőt azt saját soraiban is megtűri, illetve védelmezi. Október második felében pedig a Baloldali Blokk pártjai egységesen léptek fel abban a memorandumban, amely a kommunista tézisek alapján követelte a kisgazdapárt önmegtisztítását. Ezt azután a kisgazda vezetők sem hagyták válasz nélkül: saját politikai célkitűzéseik mellett sérelmeiket is csokorba szedték. A koalíción belüli viszony elmérgesedésére utalt, hogy a kompromisszumkeresés fóruma, a soron következő pártközi értekezlet tárgyalóasztala mellől is érdemi előrelépés nélkül álltak fel a pártvezetők, annak ellenére, hogy ez volt a három és fél éven át működtetett „koalíciós intézmény" egyik leghosszabb ülése.[1] A fentebbi politikai huzakodás legtöbb mozzanata a korabeli sajtópolémiából is ismerhető volt, de nem minden. Többek között a kommunisták egyik – úgymond – válságkezelésre szánt, kulisszák mögötti ajánlata. Ez arról szólt, hogy az MKP – közel egyéves akadékoskodás után – hozzájárulna az önkormányzati választások megtartásához, azzal a feltétellel, hogy a továbbiakban a helyi közigazgatások kulcsfiguráját, a jegyzőt nem a képviselő-testület választaná, hanem állami (kormányzati) tisztviselőként végezné munkáját: azaz a továbbiakban a kinevezője és munkáltatója a belügyminiszter lenne. Így a voksokban kifejezett akaratnyilvánításától függetlenül volt „felülírható" az önkormányzati választások eredménye, esélyt adva a kommunistáknak arra, hogy ott is kulcspozíciókhoz jussanak – a túlnyomó többségében agrárdominanciájú községek ezreiben –, ahol elenyésző volt a támogatottságuk. A Rajk László belügyminiszter által közvetített kommunista alkuajánlatot Nagy Ferenc miniszterelnök visszautasította, s – pártvezető társaival együtt – jobbnak látta, ha az önkormányzati választásokat csak a békeszerződés aláírása, illetve a szovjet hadsereg távozása után tűzik napirendre.[2]

Az 1946 őszi hónapjait kitöltő, koalíción belüli szembenállás mögött – úgy tűnik – két, egymással összefüggő ok húzódott meg. Az egyik az immár véglegesnek tekinthető békeszerződés tartalma, amely egyrészt a határokon kívül rekedt ma-

← A Baloldali Blokk megalakulása alkalmából rendezett nagygyűlés a Hősök terén, 1946. március 7.

Kovács Béla, 1947

Nagy Ferenc, 1947

gyar nemzetrészek, másrészt a jóvátételi kötelezettségek miatt a regnáló kormány ódiuma lett a közvélemény szemében. (Más kérdés, hogy Magyarország háborús szerepvállalása következtében aligha lett volna képes bármilyen más összetételű kormány kedvezőbb békefeltételeket kialkudni.) Ezért is jutottak gyorsan egyezségre az egyébként egymással fenekedő koalíciós partnerek abban a kérdésben, hogy a – már véglegesített – békeszerződés részleteinek nyilvánosságra hozatalától egyöntetűen tartózkodnak, s azzal csak az aláírás után rukkolnak elő.[3] A másik mozzanat, hogy mind a kommunisták, mind pedig a kisgazdák igyekeztek önmagukat a békeszerződés utáni időszakra pozicionálni. A hidegháború ekkori „inkubátorkorszakában"[4] még nem voltak láthatók a későbbi fejlemények. A kommunisták tartottak attól, hogy meggyengülnek pozícióik, ha a számukra védhatalmat jelentő Szovjetunió – és annak hadserege – a SZEB mandátumának megszűnésével távozni kényszerül. A kisgazdák viszont – valószínűleg a lakosság többségével együtt – éppen azt remélték, hogy az ország szuverenitásának helyreállása után a kommunista hatalmi ambícióknak gátat szabva formálhatják tovább az új köztársaság gazdasági-társadalmi-politikai rendjét.

Nem ez történt. A megmerevedni látszó hatalmi patthelyzetben a kommunisták immár parlamenten kívüli eszközöket is hasznosítva folytatták a kisgazdapárt – Rákosi Mátyás által megkívánt – „elemekre bontását". 1946 decemberében a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya – a kommunista Pálffy György vezette ún. Katpol. – tucatnyi személyt vett őrizetbe. Volt közöttük egykori katonatiszt, elbocsátott köztisztviselő és néhány harmadvonalbeli kisgazda pártaktivista. A fizikai bántalmazásokkal társított vallatások során „köztársaság-ellenes összees-

küvés" előkészítésében való részvételt kellett volna beismerniük. Miután a lefogottakat átadták a Rajk László belügyminiszter által nemrégiben átszervezett, Péter Gábor irányítása alatt álló Államvédelmi Osztálynak (ÁVO), elsősorban kisgazda képviselők és pártvezetők elleni terhelő vallomásokat igyekeztek kicsikarni tőlük. A vallomásokra támaszkodva 1947 januárjában több kisgazdapárti parlamenti képviselőt is őrizetbe vett a politikai rendőrség. A kommunista pártsajtó ezzel egyidejűleg éppoly vehemens, mint amilyen hazug kompromittálási kampányt indított, arról cikkezve, hogy a kisgazdapárti reprezentánsok is részesei az ún. „köztársaság-ellenes összeesküvésnek". Az ügy tisztázása érdekében a parlamenti többség hozzájárult a gyanúba kevert képviselők mentelmi jogának felfüggesztéséhez. A következő lépésben – a már lefogottak vallomásaira hivatkozva – az FKGP országos főtitkárhelyettesét, Vörös Vincét elhurcolták, majd a párt főtitkárát, Kovács Bélát is azzal gyanúsították meg, hogy „érintett" az ún. összeesküvés ügyében.

Ezen a ponton a parlamenti többséget adó kisgazdák megmakacsolták magukat. Egyértelművé vált, amit addig csak gyanítottak: az akciósorozat nem más, mint „koncepciós per a független kisgazdapárt szétzúzására".[5] 1947 február elejétől Kovács Béla került a kommunista intrikák és nyílt támadások középpontjába. A pártfőtitkár kiadatása érdekében már A. Puskin szovjet nagykövet interveniált Nagy Ferenc miniszterelnöknél, de Kovács mentelmi jogának felfüggesztését elutasította az Országgyűlés. Február közepétől arról folytak a – kommunisták által kikényszerített – naponkénti hektikus tárgyalások, hogy Kovács mindezek ellenére vesse alá magát

Rajk László belügyminiszter a rendőrotthon megnyitásán, 1946. május

kihallgatásnak a politikai rendőrségen. Végül olyan megállapodás született, hogy két napot meg nem haladó időre maga megy az ÁVO központjába kihallgatásra, de magyar rendőri hatóságok nem vehetik őrizetbe. Így is történt, mígnem a kihallgatás második napján, február 25-én a magyarországi szovjet hadsereg katonai elhárítása tartóztatta le és hurcolta el. Kovács Béla 1951 őszéig Ausztria szovjet megszállási övezetében, a szovjet katonai elhárítás Baden bei Wien-i főparancsnokságán raboskodott, ekkor szállították át a Szovjetunióba, ahol bírósági eljárás mellőzésével kapott végzést 25 évi kényszermunkára. (1955-ben visszaszállították Magyarországra, 1956 tavaszán szabadon engedték, 1959-ben meghalt. A Szovjetunió Legfőbb Katonai Ügyészsége 1989 májusában rehabilitálta.[6])

A legnagyobb kormányzó párt főtitkárának a megszálló hatóságok által történt elhurcoltatása félelemmel teli megdöbbenést gerjesztett ugyan, de az „összeesküvés" és a kisgazdapárt ebben való érintettsége továbbra sem volt hihető a szélesebb közvélemény számára. Ennek sulykolását szolgálta 1947 tavaszán–nyarán az a persorozat, amelynek minden perét úgy rendezték – és még inkább úgy exponáltak a

A Baloldali Blokk tüntetése a kisgazdapárt jobbszárnya ellen, 1946 tavaszán

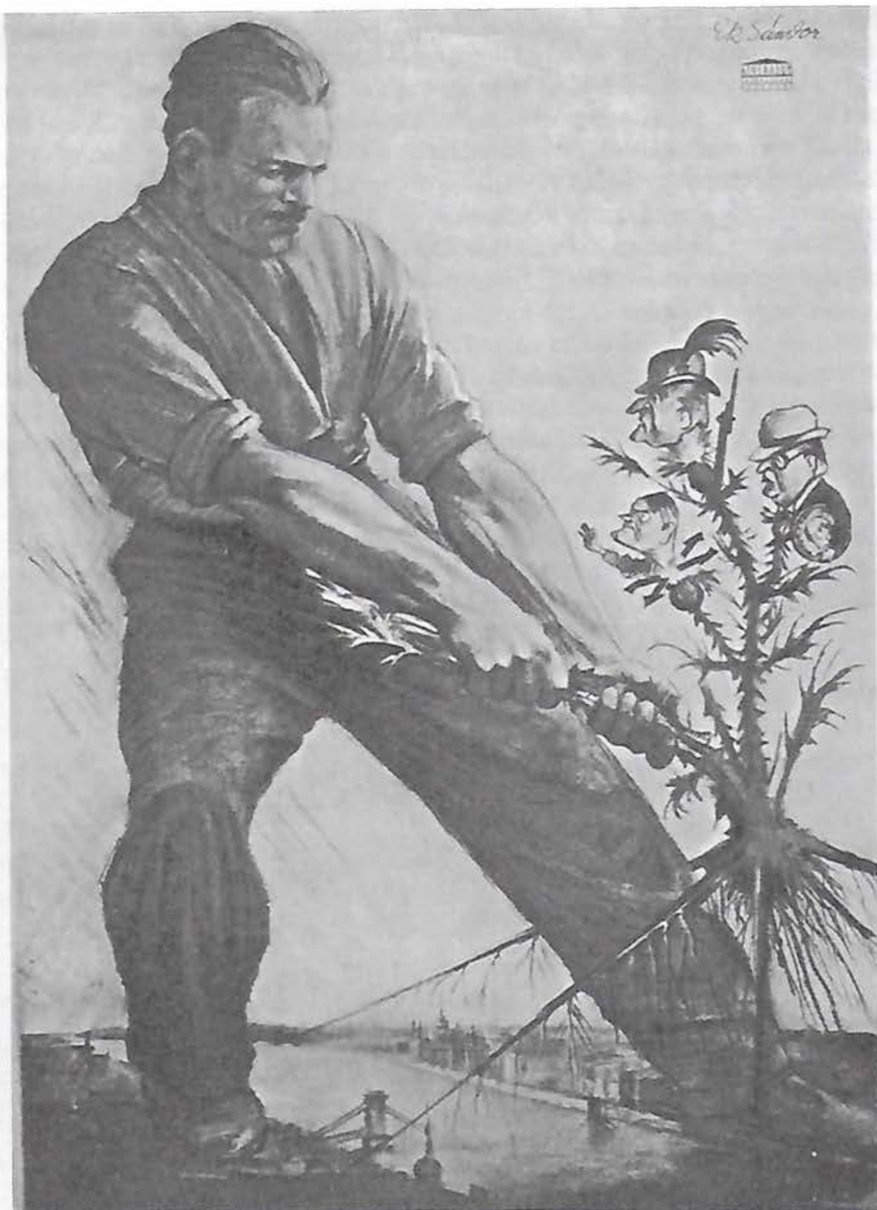

baloldali sajtóorgánumok –, hogy a kisgazdák kompromittáltsága domborodjék ki. Eszerint „osztották be" a lefogott kisgazda képviselőket, illetve pártaktivistákat az egyes bírósági procedúrákba. Hét egymás utáni perben összesen 258 vádlottat ítéltek el, és további százhúsz olyan személyt zártak évekre internálótáborba, akik ellen még csak vádiratot sem tudtak összetákolni. Ennek ellenére a kétkedők maradtak többségben. A minden társadalmi rétegben elvégzett közvélemény-kutatás összesített adatai szerint a megkérdezettek 70-75%-a vonta kétségbe, hogy az ún. összeesküvés veszélyeztette volna a köztársaságot, és 20-25% adott ennek hitelt. A leginkább domináns kortársi vélekedést felidézve hogyne furcsállották volna józan ésszel azt, hogy a politikai színpad legnagyobbnak tűnő kormánypártja – úgymond – a saját hatalma ellen esküdött volna össze. Az MKP hazug összeesküvés-kampányából egy – a saját pozícióféltésükkel összefüggő – mozzanat mégis igaz volt. A második világháború után – különösen a békeszerződés időpontjának ismeretében – a lakosság többsége arra várt, hogy távozzanak Magyarországról a szovjet csapatok. (Éppen úgy, ahogy negyedszázaddal korábban, 1920-ban is arra vártak, hogy az ország különböző részeit az antant égisze alatt megszállva tartó szerb és román katonai kontingensek mielőbb kivonuljanak.) Ez a várakozás köznapi diskurzus tárgya volt a kávéházi asztaltársaságok körében éppúgy, mint családi-baráti összejöveteleken. Az ehhez hasonló eszmecserék államellenessé minősítése esetén – ahogy mondani szokták – „a fél országot őrizetbe lehetett volna venni".

Az összeesküvési hisztéria záró felvonása azonban még hátravolt. Nagy Ferenc 1947. május közepén Svájcba utazott szabadságra. Ott érte a hír: a Kovács Bélát vallató szovjet szervektől olyan tájékoztatást kapott a magyar kormány, hogy ő – Nagy Ferenc – is tudomással bírt az összeesküvés előkészületeiről. Először itthoni párttársai értesítették Nagyot az újabb fejleményről, aki azonnali hazaindulását helyezte kilátásba. Budapesten viszont mintha nem erre vártak volna. A távollétében őt helyettesítő Rákosi Mátyással folytatott telefonbeszélgetése során a kommunista pártfőtitkár arra utalt, hogy aligha lehet a szovjetek felvetését egyszerűen csak koholmánynak nevezve visszautasítani. Rögtön ezután pedig arra ösztönözték, hogy várja meg Bernben a tájékoztatására útnak indított egyik minisztert. A helyzet fonákságát leginkább Farkas Mihály kommunista pártfőtitkár-helyettessel folytatott beszélgetésének szem- és fültanúja örökítette meg:

„Éppen Farkas Mihálynál voltam, amikor telefonon kapcsolták Svájcot. [...] *Hallottam, ahogy Nagy Ferenc miniszterelnökkel beszélt. Úgy mellesleg megjegyezte:*
– Ferikém, az összeesküvéssel kapcsolatosan sajnos a te neved is szóba került. Az ügyészség meg akar hallgatni, légy szíves, siess haza, tisztázd a dolgot.
Elszörnyülködtem, s amikor Farkas letette a kagylót, megjegyeztem:
– De hisz ez nem fog hazajönni, kicsúszik a markunkból.
– Éppen ezt akarjuk – mondta [Farkas], és másról kezdett beszélni."[7]

Ennek megfelelően a további budapesti sürgetések már korántsem Nagy Ferenc hazatérésére, hanem mielőbbi lemondására irányultak. Sőt azt sugallták az egymás utáni üzenetek, hogy hazatérőben – az út felétől már Ausztria szovjet megszállási zónáján kellett áthaladnia – baj érheti. A berni magyar követség és Budapest közötti számos további telefonegyeztetés eredményeként végül is olyan megállapodás született, hogy Nagy Ferenc akkor adja át lemondólevelét a magyar állam megbízott-

Kommunista propagandaplakát

jának, ha ugyanezen személy magával hozza Budapestről a miniszterelnök – akkor ötéves – kisebbik fiát. Bár erre a cserére csak június 2-án került sor, Budapesten már május 29-én tényként tette közzé a Magyar Távirati Iroda Nagy lemondását. Tildy Zoltán köztársasági elnök – folyamatos szovjet nyomás alatt – már május 31-én kinevezte az új kisgazda kormányfőt a kommunistákat feltétel nélkül kiszolgáló Dinnyés Lajos személyében.

Három nappal később a letartóztatására szóló parancs kiadásáról értesülve menekült emigrációba Varga Béla, az Országgyűlés kisgazdapárti elnöke. További félszáz parlamenti képviselőtől kizárással, illetve a kilépésre való rábeszéléssel szabadult meg a FKGP – kortársi szóhasználattal „baloldali" – új vezetése. A független kisgazdapárt ellehetetlenítése kiteljesedett: e pártnak a továbbiakban csak az lehetett reprezentánsa – helyi szinten éppúgy, mint országos viszonylatban –, akit a kommunisták megtűrtek vagy addig is velük kollaborált. Politikai ellenreakcióként említhető viszont, hogy mind a szociáldemokrata pártból, mind pedig a Nemzeti Parasztpártból kilépett egy-egy tucatnyi képviselő. Azok, akik blokkpárti szövetségesként sem vállalták, hogy statisztáljanak a kommunisták illegitim akciósorozatához. Közülük a szociáldemokrata Peyer Károlyt, illetve a parasztpárti Kovács Imrét nem sokkal később szintén az emigrációt választók között találjuk. A külföldön akkreditált diplomaták mintegy kéttucatnyi csoportja állásáról való lemondással tiltakozott a politikai indítékú boszorkányüldözés ellen. Ezek sorából említhető Szegedy-Maszák Aladár washingtoni, Auer Pál párizsi, Kertész István római, Gordon Ferenc berni magyar követ. A következő hónapoktól kezdődően jórészt ők – és persze Nagy Ferenc száműzött miniszterelnök – vállaltak vezető szerepet nemcsak az ún. 1947-es magyar politikai emigráció, hanem a háború után külföldön maradt, Nyugat-orientált menekültek szervezkedéseiben. Belőlük szerveződött az emigráció politikai fóruma, a Magyar Nemzeti Bizottmány, amely – a hidegháborús nemzetközi viszonyok közepette – elsősorban az 1956-os magyar forradalom bukásáig élvezte az Egyesült Államok támogatását. Többeknek ez a támogatás, illetve a Szabad Európa Rádió létrehozása biztosította – rövidebb-hosszabb ideig – a megélhetését is.

1 A dokumentumközlemény a Baloldali Blokk említett levelét és a kisgazdapárt válaszát is tartalmazza. In: Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés és politikai konfrontáció, 1944–1948. I. m. 292–326. old.

2 Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. I. Európa–História, Budapest, 1990. 340–341. old.

3 Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. I. m. 226. old.

4 Lásd erről: Fischer Ferenc: A megosztott világ, 1941–1991. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001. 61–86. old.

5 Csicsery-Rónay István – Cserenyei Géza – Palasik Mária: Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. Lásd még ugyanerről Nagy Ferenc fentebb idézett memoárjának második kötetét.

6 Palasik Mária: Kovács Béla, 1908–1959. Occidental Press, Budapest, 2002.

7 Halas Lajos: Az R[endező] Gárdától a Munkásőrségig. Zrínyi, Budapest, 1986. 126–127. old.

FÜGGETLEN
KISGAZDA PÁRT

10 TÖBBSZÖRÖSEN ELCSALT VÁLASZTÁSOK

Az 1990 óta hozzáférhetővé vált politikai rendőrségi források egy fontos adalékkal járultak hozzá az összeesküvési koholmány – ezen belül a kisgazdapárti exponensek érintettségének – megismeréséhez, illetve cáfolatához. A politikai rendőrség vezetője, Péter Gábor az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásoktól datálhatóan megszervezte a kisgazdapárt vezető testületeinek, illetve fontosabb tisztséget betöltő politikusainak a megfigyelését. Informátorai a miniszterelnökről, a köztársasági elnökről és az egyes kisgazda miniszterekről naponta jelentettek – kivel, hol és miről tárgyaltak –, s időnként még másnapi programjaikról is előjelzést adtak. A fontosabb értesülésekről Péter Gábor éjszakánként készítette el gyorsjelentéseit, amelyek a másnap reggeli munkakezdéskor már az íróasztalán várták Rákosi Mátyást. (Különösen fontosak voltak ezek a pártközi értekezletek napjain, mert így a kommunista vezető előre tudhatta, hogy a kisgazdák milyen propozícióval érkeznek a tárgyalásra.) Ezen információk alapján a kisgazda politikusoknak az „összeesküvőkkel" folytatott bármifajta konspirációja is tudható lett volna, csakhogy ilyen nem volt. Olyannyira nem, hogy Rákosi még két évtizeddel később – memoárját írva – is azon kesergett: nem nyújtott számukra elég muníciót saját politikai rendőrségük, hogy megfelelő dokumentumokra támaszkodva bánjanak el ellenlábasaikkal.

A négyéves parlamenti ciklusnak még a fele sem telt el, és a húsz hónapja tartó támadások ellenére formálisan még mindig több képviselője maradt a kisgazda-

Rákosi Mátyás szónokol, Orosháza, 1947. augusztus 10.

← Dinnyés Lajos az új kenyér ünnepén, Pécs, 1947. augusztus 17.

Balogh István

Sulyok Dezső

Barankovics István

pártnak a parlamentben, mint az összes többi pártnak együttvéve, a kommunista párt vezetése – a politikai erőviszonyok alapvető módosulásra hivatkozva – mégis elérte, hogy a köztársasági elnök idő előtti parlamenti választásokat írjon ki. Ehhez egyfelől szigorították a választójogi törvényt, amely – 1945-höz képest – mintegy félmillióval szűkítette a választójogosultak körét. Másfelől már nem korlátozták, hanem inkább ösztönözték, hogy minél több párt szálljon ringbe a választók szavazataiért. A kommunista vezetők abból indultak ki, hogy a viszonylag stabil szavazótáboruktól nyerhető voksok – arányukat tekintve – felértékelődnek, ha minél több párt között szóródik a többi szavazat. Egy kivételével addig kisgazdaszínekben szereplő képviselők közül kerültek ki azon pártok vezetői, amelyek az újabb választásokon elindultak. Ezek: a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt (DNP), a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Párt (MFP), a Balogh István vezette Független Magyar Demokrata Párt (FMDP). A Keresztény Női Tábort (KNT) megszervező Slachta Margit korábban a Polgári Demokrata Párt tagjaként lett képviselő. (A Magyar Szabadság Pártot 1946-ban megalapító Sulyok Dezső viszont – a módosított választójogi törvény egyik rendelkezése miatt – nem indulhatott újra.)

Az 1947. évi voksolás „kékcédulás választások"-ként vonult be a köztudatba. Az elnevezés a kék háttérnyomású ideiglenes választói névjegyzékkivonatoknak állít emléket. Azok adhatták le szavazataikat ilyen szelvény birtokában, akik a voksolás napján nem tartózkodtak állandó lakhelyükön (pl. vasutasok). Ebből azonban az MKP jelentős mennyiséget a maga számára külön is kinyomatott. Ezekkel felszerelve bocsátotta azután útjára párttagjai egy részét a választások napján, 1947. augusztus 31-én. A vonaton, teherautón, esetenként kerékpáron útnak indulók legtöbbször mint „hétvégi kirándulók" jelentek meg ezen a vasárnapon több településen is. Az útba eső különböző szavazóhelyiségekben ők gyarapították a kommunistákra eső szavazatok számát. Az így leadott hamis szavazatok pontos száma – a vonatkozó források

egy részének eltüntetése miatt – nehezen állapítható meg. Bizonyosnak tekinthető, hogy az MKP ily módon jutott kereken 63 ezer extra szavazathoz, de ennek duplájával kalkuláló leírások is olvashatók.[1]

Noha az 1947. évi parlamenti voksolás ezekről a hamis kék cédulákról kapta utólag állandósult jelzőjét – mert ez a trükk azonnal lelepleződött –, ennek többszöröse volt a csalások egy másik formája. A kommunista párt az általa irányított közigazgatási és politikai rendőrségi apparátussal korlátozni is tudta a szavazóurnákhoz való eljutást.[2] Egyszerűen úgy, hogy az informátorai által „reakciósoknak" tartott – azaz vélhetően nem a blokkpártokra szavazó – polgároknak nem kézbesítették a választói névjegyzékbe való felvételt biztosító okmányt, az ún. összeíróíveket, illetve vélelmezett pártválasztásuk alapján adták meg vagy tartották vissza szavazási jogosítványukat. Többek között annak dokumentálását követelték meg az érintettektől, hogy a két világháború között *nem voltak tagjai* valamely jobboldalinak minősített szervezetnek, illetve pártnak. Így önkényesen lehetett válogatni, hogy kinek hihető az erre vonatkozó nyilatkozata – dokumentum hiányában is – és kinek nem. Utóbbi esetben addig-addig várták a hitelesítő „bizonyítékot", mígnem eltelt a választás napja.

Slachta Margit, 1947

Kovács István: Ne legyenek az elvtársak túlzottan törvénytisztelők. [...] Ki kell zárni a választói jogosultságból 7-800 000 embert. Ezek azokon felül vannak, akiket a törvény töröl a választói névjegyzékből. Hogy néz ez ki megyénként? Minden választókerületben – összesen 16 van – annyiszor ezer reakcióst kell kizárni, ahány jelölt van abban a megyében. Például Csongrád-Csanád választókerületben 36 jelölt van, ott tehát 36 000 reakcióstól kell megszabadulni. Kevesebbet ne zárjanak ki a választójogból, mint amennyit mondtam, valamivel többet lehet. [...]

A másik, ami ennél a kérdésnél fontos, hogy ki kell zárni 15%-ot. Persze itt nagyon kell vigyázni, nehogy a hangulatot magunk ellen fordítsuk, vagy esetleg alkalmat adjunk a kisgazdáknak a kiugrásra. Ezért nagyon politikusan kell alkalmazni a kizárásokat, de keresztül kell vinni, hogy 15%-ot kizárjunk a szavazásból.

A suttogó propaganda terén el kell terjeszteni, hogy a választás után a Szociáldemokrata Párt beolvad a Magyar Kommunista Pártba. Bevinni a köztudatba, hogy azok a községek, ahol az MKP komoly többséget szerez, az új kormánytól rendkívüli gazdasági segélyt kapnak. Az SZDP listát továbbra is kritizálni, jelöltjeit lejáratni. [...]

Szirmai István: Feladatunk, hogy a reakció szavazótáborát leszűkítsük. A módosított választójogi törvény egész csomó kategóriát meg fog jelölni, akiktől törvényesen el lehet venni a szavazati jogot, de ez a szám kevesebb, mint amennyit ki kell zárnunk. Ügyesen szervezve ezt is meg lehet csinálni. A számláló lapokat az összeíró bizottságok a házmegbízottak útján küldik szét. A kommunista házmegbízottak teljesítsék rosszul feladatukat, és az általuk ismert ellenünk szavazóknak, vagy legalább azok egy részének ne kézbesítsék a számlálólapokat. [...]

A kitöltött számlálólapokat a házmegbízottak, illetőleg az összeíró biztos szedi össze. [...] Az összeíró biztos feladata, hogy megállapítsa, kiknek nem szabad szavazni. Vagy el lehet felejteni a kitöltött számláló lapot leadni az összeíró bizottságnak. Menjen és keresse az illető. Van felszólamlási joga, de az idő rövid és sok utána járással jár. Ha így nem megy, még van egy csomó módszer a választójog elvonására.

Ezekben az esetekben azoknak a szavazati jogosultságát az összeíró bizottság állapítja meg. Az összeíró bizottságban dolgozó kommunisták különböző okmányok bemutatását kérhetik a választói jogosultság megadása előtt. Például az összeíró bizottság felszólítja, igazolja, hogy nem volt tagja mondjuk fasiszta pártnak [sic!], kérhet bármilyen iratot. A kért okmányok beszerzése időbe telik és utánjárásba került. Sokan nem lesznek hajlandók végigcsinálni egy ilyen eljárást. Ezen a módon jelentős tömegeket lehet kizárni. Kevesebb lesz a szavazó és így pártunk százalékaránya nő.

A Belügyminisztériumtól lesz még egy segítség. Az eljárás megkönnyítése kedvéért az 1945-ben használt számlálólapok helyett, [azok] hosszú és komplikált szövegű, nehéz kérdésekkel lesznek tele. Úgy kell ezeket a kérdéseket megszövegezni, hogy házmegbízottaink, vagy ahol ilyenek nincsenek, a kommunista biztosok, módot kapjanak a kizáró okok feltüntetésére. A kérdések között feltétlenül meg fogjuk találni a kizáró okot.

A kommunista választási felelősöknek az MKP pártközpontjában tartott 1947. július 6-i felkészítő értekezlet jegyzőkönyve. PTI. 274. f. 9/34. ö. e.

Az emiatt gerjedt elégedetlenség részleges, „eső után köpönyeg" mérséklését célozta, hogy 1947 szeptemberében tízezrek kaptak utólagos postai értesítést: ők

mégiscsak a választójogosultak körébe tartoznak. A post festa jogorvoslat már nem változtatott azon, hogy az adminisztratív csalással 467 ezer személyt ütöttek el választójogának gyakorlásától.[3] (Ez a választásra jogosultak mintegy 8,5%-át jelentette, ami akkoriban 35 mandátumot ért. A politikai diszkrimináció célzottságát figyelembe véve ez főként a polgári pártoknak okozott hátrányt.) Az 1947. évi választások kihirdetett eredményét az 1945. évi szavazatmegoszlással összevetve mutatja az alábbi összeállítás.

A szavazatok megoszlása az 1945. és az 1947. évi parlamenti választásokon

PÁRTOK	SZAVAZATOK				
	1945		1947		Változás
	száma	aránya %	száma	aránya %	%
MKP	802 122	16,96	1 113 050	22,27	+5,31
SZDP	823 314	17,40	744 641	14,90	-2,50
Munkáspártok együtt	1 625 436	34,36	1 857 691	37,17	+2,81
NPP	325 284	6,88	415 465	8,31	+1,43
Baloldali Blokk együtt	1 950 720	41,24	2 273.156	45,48	+4,24
FKGP	2 697 503	57,02	769 763	15,40	-41,62
Kormányzó pártok együtt	4 648 223	98,26	3 042 919	60,88	-37,38
PDP	76 424	1,61	50 294	1,00	-0,61
MRP	5 762	0,12	84 169	1,68	+1,56
DNP	0	0	820 453	16,41	x
MFP	0	0	670 547	13,42	x
FMDP	0	0	260 420	5,21	x
KNT	0	0	69 536	1,39	x
Ellenzék együtt	82.186	1,74	1 955 419	39,12	+37,38
ÖSSZESEN	4 730 409	100	4 998 338	100	

Az 1947. évi országgyűlési választások legnagyobb vesztese a független kisgazdapárt volt. Két évvel korábbi szavazótáborának közel háromnegyede (71,5%) pártolt el tőle. A korábbi 57%-ról 15%-ra esett támogatóinak aránya. Elvesztett szavazóbázisát viszont majdnem teljes egészében a belőle kivált „utódpártok" szívták fel. A szavazatok megoszlásának számszerű olvasata az, hogy a szóban forgó utódpártok a megroggyant FKGP-vel együtt megszerezték az urnákhoz eljutók voksainak 52 százalékát – annak ellenére, hogy számukra volt leginkább hátrányos a törvényi szűkítés, hogy egy-két hónap leforgása alatt szerveződve eleve hendikeppel indultak, és hogy az ő társadalmi bázisukat sújtotta leginkább a politikai rendőrség segédletével érvényesített, adminisztratív szavazatmegvonás. Azaz a háború után a magyar választók többsége immár másodszor utasította el a felsejlő szovjet mintájú politikai rendszert. De olyan megközelítésben is az új pártok tekinthetők a választások „nyerteseinek", hogy a kormányzó koalíción kívüli ellenzék – addig 2%-ot sem érő erejéhez képest – meghússzorozta 1945-ös szavazótáborát: övék lett a

voksok több mint egyharmada, mandátumokra váltva 37%. Ez ismételten Rákosi Mátyás számára jelentett politikai fiaskót, mivel a kommunista pártfőtitkár a választást megelőzően Moszkvának írott jelentésében azt prognosztizálta, hogy az ellenzéki pártok együttesen sem érik majd el a 15%-ot.

A pártpolitikai spektrum ellenkező végén, a baloldalon a kommunisták – közel 40%-kal gyarapítva szavazataikat – a voksok 22%-át mondhatták magukénak. A szociáldemokraták támogatottsága ellenben két és fél százalékkal csökkent, valamivel kevesebb mint 15%-ot értek el. (Ezáltal a két munkáspárt együttesen háromszázaléknyi támogatásnövekedést sem tudott felmutatni.) A Nemzeti Parasztpárt másfél százalékos gyarapodást elkönyvelve ekkor 8,3%-ot ért el. Mindez azonban kevés volt ahhoz, hogy – a természetes egymás közötti versengéssel együtt is – beteljesítsék „közös" célkitűzésüket: azt, hogy a belőlük álló Baloldali Blokk abszolút többségbe kerüljön az új parlamentben. Miután hárman együtt is csak 45%-ig jutottak, továbbra is szükségük volt a kormánytöbbséghez a kisgazdák megtépázott maradékára.

Ennél is nagyobb gondot okozott, hogy az ellenzéki pártok egyike, a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Párt a kékcédulás csalások miatt a Választási Bírósághoz fordult. Petíciójukban kétségbe vonták a választások érvényességét, és újabb voksolás kiírását szorgalmazták. Ez pedig – a csalások ódiuma miatt – a baloldali pártok viszonylag szerény parlamenti erőgyarapodását is kétségessé tehette. A kommunista pártvezetőknek sikerült rávenniük addigi koalíciós partnereiket, hogy közös ellenpetíciót adjanak be a Választási Bírósághoz. Keresetükben csalással vádolták meg a Magyar Függetlenségi Pártot, mondván, hogy Pfeifferék az – újonnan indult pártok számára előírt – úgynevezett ajánlóívek összegyűjtésével machináltak. Erre való hivatkozással az MFP összes mandátumának megsemmisítését követelték. Kommunista nézőpontból immár az forgott kockán, hogy másfél éven át folytatott szívós konfrontációs politikájuk addigi hozadéka kárba veszhet. Miután Rákosi Mátyás újabb moszkvai megleckéztetéstől is tartott, megpróbált előremenekülni. Villájába rendelte a Választási Bíróság kommunista párti elnökét, Major Ákost, és azzal riogatta, hogy a testület döntésétől függ, *„polgárháborúba taszítják-e az országot"*. Akciója ugyan – ismételten – illegitim volt, de eredménnyel járt: a bíróság az MFP összes (szám szerint 49) mandátumát érvénytelenítette. Ezt politikai döntéssel is siettették. Az Országos Választási Bizottság kollektíve „megtévesztettnek" nyilvánította magát a Magyar Függetlenségi Pártot támogató ajánlóívek tekintetében, s annak feloszlatását kezdeményezte, amit Rajk belügyminiszter azonnal meg is tett. Az MFP által elnyert – majd érvénytelenített – képviselői helyek megszüntetésével redukálták a parlament létszámát, ami automatikusan megváltoztatta a pártok egymáshoz viszonyított képviseleti arányát is. Az ily módon ismételten „korrigált" megoszlásban a Baloldali Blokk már a kisgazdák nélkül is abszolút (56%-os) többséggel rendelkezett a parlamentben. Ekkorra már kiváltak a koalíciós pártokból mindazok, akik nem kívántak közösséget vállalni a nyilvánvalóvá vált kommunista hatalmi aspirációkkal. A maradók pedig paríroztak. A korrekció nyomán 27%-ra növelt relatív elsőségével a Magyar Kommunista Párt – a pártközi értekezletek korábbi „egyeztetési" gyakorlatát folytatva – lényegében már korlátoktól mentesen érvényesíthette akaratát a törvényhozásban is.

Ezzel lezárult az 1945-ös választások nyomán kialakult hatalmi dualizmus időszaka. Az új, balra szűkített (ál)koalíció hónapjaiban már minden tekintetben a kommunista párt tematizálta a politikai közéletet, és minden újabb lépése a hatalmi kizárólagosság megszerzését szolgálta. Annál is inkább, mert a választások után nem sokkal Moszkva által életre hívott új szervezet, a Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) – erről alább szólunk – már a kliens államok mindegyikében ezt a hatalomátvételt szorgalmazta. A következő másfél évben az ellenzéki pártok vezetőinek többsége – Sulyok Dezső, Pfeiffer Zoltán, Barankovits István, Slachta Margit – elmenekült az országból, és a fentebb már említett politikai emigráció táborát gyarapította.

A koalíciós korszakra vonatkozóan a munka bevezetésében érintett kettős irányultság – demokratikus irányú változtatások és ezt tromfoló presztalinizáló lépések – leegyszerűsítve a következő ellentétpár hívószavakkal érzékeltethető:

A demokrácia reménye és/vagy presztalinizálás	
népi szervek	pártpolitikát szolgáló „népi pogromok"
demokratikus választási törvény	és annak közigazgatási-politikai megcsúfolása
1946/I. köztársasági „alaptörvény"	az ezt felülíró 1946/VII. törvény
népbíráskodás	és annak közigazgatási felülbírálata
Duna-táji megbékélés	és Duna-táji acsarkodás
parlamenti többség	és annak kormányrendeletekkel való felülírása, ellehetetlenítése
többpárti, koalíciós kormányzás	egypárti titkosszolgálati megfigyelés
a beiskolázás demokratizálása	az iskolák államosítása
a magántulajdon kiterjesztésének ígérete	és annak mindinkább kiteljesedő megvonása

[1] Szerencsés Károly: A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon – 1947. Ikva, Budapest, 1992. 69. old.

[2] Rákosi Mátyás már a Nagy Ferenc emigrációba kényszerítését eredményező puccs után arról informálta Moszkvát, hogy egy augusztusra kiírandó új választás keretében *„félmillió fasiszta és reakciós választójogát lehet megvonni"*. Egy hónappal később, 1947. augusztus 13-i újabb beszámolójában pedig ugyanezeknek az urnáktól való távoltartására azért látott jó lehetőséget – a törvényi szigorításon túlmenően is –, mert *„a választói névjegyzéket ellenőrző választási bizottság tagjai zömében kommunisták"*. Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944–1948. (Szerk: Vida István.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 278., 283. old.

[3] Gyarmati György: *„Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar."* Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. *Társadalmi Szemle,* 1997. 8–9. sz. 151–167. old.

VEZETÉSÉVEL A
Rákosi
szocializmusért!
ÉLJEN AZ ÁLLAMOSITÁS

III

SZTALINIZÁLÁS, 1947–1952

III/A. A párturalom intézményesítése, 1948–1950

11 KOMMUNISTA „BALRA ÁT" A KÜLPOLITIKÁBAN ÉS A GAZDASÁGBAN

Nagy Ferenc emigrálásától a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) megalakulásáig tartó egyéves időszak (1947 júniusa–1948 júniusa) a kommunista pártegyeduralom önlegitimálása során „a fordulat éve" elnevezéssel vonult be a kortársi közbeszédbe. Az MKP éppúgy felőrölte vagy marginalizálta parlamenti ellenzékét, mint koalíciós partnereit. A versengő többpártrendszer logikája felől nézve nem maradt a porondon politikai ellenlábasa. Maga is azt hitte, hogy akaratérvényesítésének immár nem – vagy alig – maradt számottevő korlátja. Ez a pártpolitikára redukált szemlélet szülte a „fordulat éve" triumfáló önhittségét. Ha viszont a pártharcok szűk horizontján túlra tekintünk, akkor a második világháború utáni bő fél évtized – 1950 végéig – sokkal inkább „a fordulatok évei" formulával írható le.[1] Egyszerűen azért, mert a tulajdonviszonyokban, a gazdaság működtetésében, a tágabb értelemben felfogott kulturális életben vagy éppen a központosítást minden létszférára kiterjesztő állam intézményrendszerének működtetésében alapvető fordulatok követték egymást évről évre. Másképp fogalmazva: *1945 és 1950 között Magyarországon két egymásba csúszott rendszerváltás ment végbe.*

Ebben a kettős folyamatban valóban érdemleges fordulópont volt 1948 nyara – az MDP létrejötte. A kommunista Einrichtungswerk archetípusának egyes elemei ugyan már korábban is megjelentek, de 1950 végéig újabb két és fél évre volt szükség, mire ennek intézményrendszere teljes körűen kiépült. Érdemleges fordulatok a következő évek majd mindegyikében regisztrálhatók, egészen az általunk felelevenítendő időszak végéig, 1956-ig. Az 1950 előtti, illetve az utána következő fordulatok között ugyanakkor egy lényeges különbség tehető. Amíg a második világháború utáni első fél évtized generális irányváltásai a fentebb említett, egymást felülíró rendszerváltási törekvések elemei voltak, az ötvenes évek első felében végbemenő, a visszatekintő elemzés során feltáruló átalakítások inkább tekinthetők a kommunista pártegyeduralom első kiépült archetípusán belüli önkorrekciós kísér-

← Az államosított Első Magyar Cérnagyár, 1948. március

leteknek (kényszereknek). Mindazonáltal a korabeli társadalom ez utóbbi, rapszodikus és kapkodó irányváltásokat hasonló jellegű fordulatokként tapasztalhatta meg, mint a korábbi rendszertranszformációkat. Azt is mondhatnánk, hogy a korabeli honi társadalom a világháború utáni első évtizedben *az állandósuló ideiglenesség* drilljében élt, amikor sem a központi politika, sem saját mindennapjai nem voltak kiszámíthatóak.

A fél évtized alatt lezajlott kettős rendszerváltás éppoly kevéssé értelmezhető a versengő többpártrendszer ismérvei alapján, mint amilyen egyoldalú lenne a történteket „csak" belpolitikai fejleményekként magyarázni. Az 1947 második felétől datálható újabb – immár kommunista – rendszerváltást számottevő mértékben inspirálta a Szovjetunió és az angolszász nagyhatalmak között *fokozatosan* antagonisztikussá váló szembenállás, a hidegháború kibontakozása.[2] A második világháborús harci zaj elültekor a Stettin–Trieszt és a Curson-vonal–Buszporusz közötti térségben a szovjet penetráció esélye megvolt ugyan, de inkább csak mint opció. A Truman-doktrína meghirdetése nyomán szinte azonnal – még 1947 tavaszán – kiszorultak a kormányzati hatalomból a háború utáni években meghatározó kormányzati szerepet betöltő francia és olasz kommunista pártok. Erre adott gyors válaszként is értékelhető Moszkva ellenakciója: május végétől szeptember elejéig – alig több mint három hónap alatt – láncreakciószerűen tűntek el a szovjet befolyási övezetbe eső kelet-európai országok politikai közéletéből a polgári parlamentarizmus ottani reprezentánsai: a már említett Nagy Ferenc magyar miniszterelnök után, 1947 nyarán Iuliu Maniu román és Nikola Petkov bolgár parasztpárti politikusok sorsa teljesedett be. (Előbbit életfogytiglani börtönre ítélték, utóbbit rövid úton kivégezték). Szeptemberben a lengyel kormány miniszterelnök-helyettese, Stanislaw Mikolajczyk menekült emigrációba. 1947. szeptember–október fordulóján a lengyelországi Sklarszka Porebán megalakult a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája. A Kominform lényegében az 1943-ban feloszlatott Komintern helyébe lépett mint a nemzetközi kommunista mozgalom Moszkvából irányított szervezete. Ennek alapító nyilatkozata arra szólította fel a szervezetbe tömörült kommunista pártokat, hogy országaikban vegyék át a hatalmat.

Ezt visszhangozta 1947. október közepén Farkas Mihály, az MKP főtitkárhelyettese is azon a pártapparátusnak tartott eligazításon, amelyen – már a Kominform alakuló üléséről visszatérve – értékelte a választások utáni belpolitikai helyzetet. Programadó tájékoztatásának kulcsmondata szerint *„itt csak az fog történni, az helyes a magyar nép számára, amit a kommunista párt akar"*. Az ismételten miniszterelnökké kreált Dinnyés Lajost és az FKGP maradékát Farkas a kommunisták kezes bárányaként említette. A Nemzeti Parasztpárt még dicséretben is részesült, mondván, hogy az korábban is nekik parírozott. Mindezekhez képest nyersen kikelt az addig „testvérpártként" számon tartott szociáldemokraták ellen, akik – úgymond – nem akarják megérteni az idők szavát. Holott – szavai szerint – *„az SZDP már csupán egy átmeneti párt, mely a közeljövőben egyesül a Kommunista Párttal. [...] Olyan korszakban élünk, amelyben minden út a kommunizmus felé vezet."*[3] Így verifikálódott Budapesten az új Sztálin-doktrína, amely felhagyott a háború végét követően egy ideig még érzékelhető szovjet taktikai önmérséklettel.

Karikatúra a Marshall-tervről

Ebben a térségben az 1947-es év más fejleményei is a „korszakváltás" szimptómái voltak, de a kortársi benyomások csak idő múltával – visszatekintő tudásként – álltak össze történelmi folyamatábrává. A fentebb említett országok – és Csehszlovákia – kényszerűen, moszkvai nyomásra utasították vissza, hogy csatlakozzanak a Marshall-terv európai újjáépítési programjához. Az atlanti hatalmak számára ez (is) jelezte, hogy Moszkva a háborús győzelem révén közvetlen akciórádiuszába került térségeket immár politikailag és gazdaságilag is saját zárt életterévé kívánja szervezni. Az azonban még a térség államaiban egyeduralmat kiépítő kommunista pártok vezetői számára sem volt azonnal világos, hogy a Kremlnek ez a célkitűzése nem csupán a „Nyugattól", hanem egymástól való izolációjukat is magában foglalja. A világháború végén egymás után fogalmazódtak meg olyan külpolitikai törekvések, amelyek a térség kisállamait valamifajta integrációs formába (vámunió, föderáció) kívánták szervezni. Ezen elképzelések zászlóvivője kezdetben Jugoszlávia volt, míg a vele szomszédos államok – noha hasonló megnyilatkozások magyar–román relációban is többször nyilvánosságot kaptak – inkább csak a szuverenitásukat de jure visszaállító békeszerződések aláírása után nyilvánították ki ez iránti szimpátiájukat. Az ettől várt gazdasági, piaci előnyökön túl aktuális sérelmekkel tovább terhelt történelmi ellenségeskedéseik oldódását is remélték.

A Duna-menti államok integrációs törekvése 1947 nyarán a Joszip Broz Tito és Georgi Dimitrov által parafált bledi jegyzőkönyv alapján látszott intézményesülni. Első lépésként a bolgár–jugoszláv vámunió rövid időn belüli megteremtését rögzí-

tette, míg a föderációt hosszabb távú politikai célkitűzésként deklarálta. A magyar külpolitika nem csupán szolidaritást vállalt ezzel, hanem – J. B. Tito 1947. decemberi budapesti látogatásakor – társulási szándékát is kifejezte, mégpedig oly módon, hogy előbb egy magyar–román vámuniót is kialakítanának, majd úgymond a Duna jobb és bal partján megteremtett gazdasági szövetségek fejlődhetnének tovább a közös föderáció irányába. Bár mindezek Moszkva tudtával – a bledi társulás Moszkva előzetes jóváhagyásával – formálódtak, 1948. január végén az e kérdésben addig megengedő sztálini propaganda hirtelen megálljt parancsolt: torz agyszüleménynek bélyegezte a meginduló integrációs folyamatot.[4] A szuverenitás öntudatán alapuló jugoszláv politikai ambíciók egyik tüneteként ez is gerjesztette a Moszkva és Belgrád között meginduló – táboron belüli – „kis hidegháborút", amely Sztálin haláláig elhúzódott. A konfliktus meghatározó módon befolyásolta a magyar (hadi)gazdasági beruházásokat éppúgy, mint a politikai fejleményeket. Az egymást antitételező „két világ" doktrína gyakorlatba való átültetésének következő lépése volt a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) megalakítása 1949 januárjában. Bár ez a szocialista tervgazdaságok fejlesztésének nemzetközi összehangolását célozta, a gyakorlatban Moszkvával egyenként megkötött árucsere-egyezményekre korlátozódott. A társult államok a következő évtized végéig jórészt egymástól is izolált, autark gazdaságpolitikát folytattak. A Moszkvával való, megkülönböztetetten szoros – a nyugati befolyást is „megbénítani képes" – kapcsolatok kiszélesítését Rákosi is szorgalmazta G. Puskin szovjet nagykövetnél 1948 augusztusában, nem sokkal a Magyar Dolgozók Pártjának létrehozása után.[5]

1947 augusztusában – a kormányzó koalíció „balra szűkítését" intézményesítő választásokkal egyidejűleg – kezdődött Magyarországon az áttérés a tervgazdálko-

Gerő Ernő a hároméves tervről rendezett nagygyűlésen

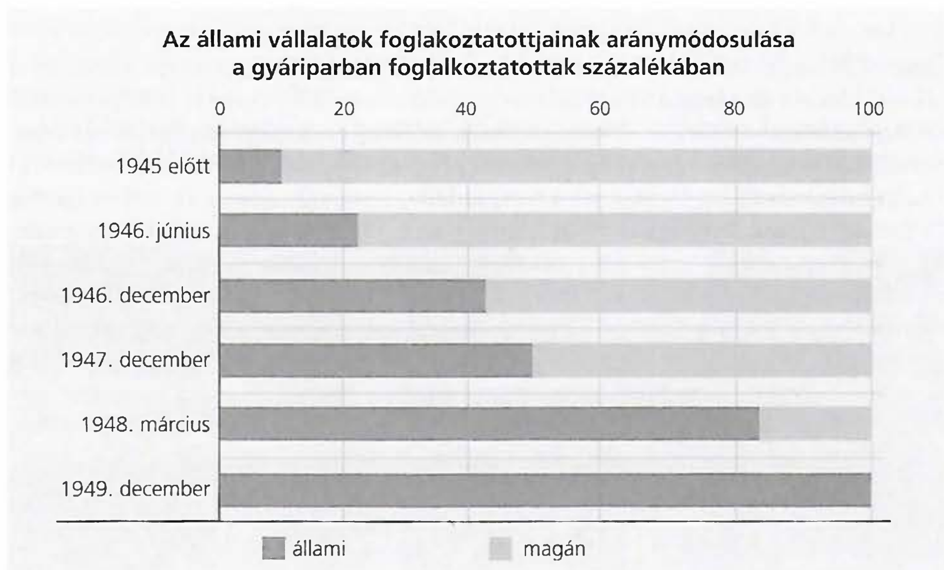
Bán Antal a Ganz-gyárban a hároméves terv ünnepélyes megnyitóján, 1947. augusztus 1.

dásra. Ezt megelőzően, július 10-én kényszerült elutasítani a magyar kormány a bekapcsolódást az európai újjáépítési programhoz amerikai pénzügyi támogatást biztosító, ún. Marshall-tervbe. A kommunisták az előző évi kongresszusukon beharangozott, központosított gazdaságfejlesztési program részeként hirdettek további radikális tulajdonváltást. Ugyancsak a tervgazdálkodásra való áttérés keretében ígérték „a mezőgazdaság felvirágoztatását", amely az agrártársadalmat azzal kecsegtette, hogy kiegyenlítődnek végre a forint forgalomba hozatalakor megszabott stabilizációs árarányok. Noha az agrárolló leghátrányosabb tételeit időközben valamelyest korrigálták, a földművelésből élők továbbra is egzisztenciájukat veszélyeztetően sérelmesnek tartották azt. A parasztság kezdeti bizakodására a hároméves – más néven újjáépítési – tervről nyilvánosságra hozott fejlesztési előirányzatok reményt is nyújthattak, azok viszont már az induláskor sem egyeztek az MKP tényleges, csak belső használatra kidolgozott tervvariánsával.

A hároméves terv beruházásai

Tervcímek	Terv (millió Ft) nyilvánosságra hozott		Terv (millió Ft) tényleges		Végrehajtás folyó áron	
	Ft	%	Ft	%	Ft	%
Ipar	1745	26,5	2129	32,3	3592	34,7
Mezőgazdaság	2000	30,4	987	15,0	1842	17,8
Közlekedés	1676	25,4	1800	27,3	2180	21,0
Építés, szociális, kulturális	1164	17,7	1669	25,4	2744	26,5
ÖSSZESEN	6585	100	6585	100	10358	100

A már a tervezés periódusában megmutatkozó kettős könyvelés a stabilizációs ár-arány(talanság)ok által gerjesztett oly mértékű feszültségekre utal, amelyek miatt célszerűbbnek látszott a tényleges koncepciót „szigorúan titkos" jelzéssel hozzáférhetetlenné tenni, s nyilvánosan a parasztság – és pártmaradványaik – számára is elfogadható, az agrárszféra gazdasági súlyával akkor összhangban álló fedőtervet propagálni. Megtehették, mert az MKP koalíciós partnereinek nemhogy befolyásuk nem volt a Gazdasági Főtanács égisze alatt folyó előkészületekre, de betekintésük sem. A közvélemény elé tárt tervváltozat még a többi ágazatét meghaladó, legmagasabb részesedést ígérte a mezőgazdaságnak a beruházásokból. A tényleges program viszont már eleve csupán feleakkora fejlesztést irányzott elő az agráriumban, s ehhez tartotta is magát az egyre inkább központosított újraelosztási gyakorlat alapján működő gazdaságpolitika. Az agrárszféra mind a nominális ráfordítást, mind pedig az ágazatok közötti megoszlás arányát tekintve az utolsó helyre szorult a megvalósulás során. A „virágzó mezőgazdaság, jómódú parasztság" propagandához képest Rákosi Mátyásnak egy zárt körben elejtett bizalmas megjegyzése tükrözi pártja igencsak szűkkeblű agrárkoncepcióját. Eszerint azért célszerű a földművelésügyi tárca élére – továbbra is – agrárpárti minisztert állítani, mert akkor *„a parasztságnak nincs az a gyanúja, hogy a város javára jobban nyúzzák őket"*.

A gazdaság központi vezérléssel tervezett működtetése éppúgy megkívánta a termelőeszközök és a pénzügyi javak megszerzését, mint a fogyasztás piaci mechanizmust kiiktató, redisztribúciós szabályozását is. Ezt szolgálták a már 1945 végén megkezdett államosítási eljárás egymást követő fázisai: előbb az energiatermelő magánvállalkozások (bányák, villamos erőművek), majd a legnagyobb nehézipari részvénytársaságok – köztük a csepeli Weiss Manfréd Acél- és Fémművek, a Rimamurány–salgótarjáni Vasmű, a Győri Vagon- és Gépgyár, illetve a Ganz vállalatcsalád – nyitották a sort. Ez 1947 őszén a bankokat államosító törvény becikkelyezésével

Az államosításról szóló hírt olvassák a Szabad Népben, 1948

folytatódott. Fél évvel később, 1948 tavaszán államosították a száz főnél több alkalmazottal működő üzemeket, vállalatokat, de ekkor már a törvényesség látszatára sem ügyeltek. Március 25-én – egy hónappal a szociáldemokrata iparügyi miniszter, Bán Antal emigrálása után – úgy rendeltek be a vasasszakszervezetek székházába több száz megbízható munkáskádert, hogy összehívásuk célját még az érintettek sem ismerték. Az újabb államosításokat érintő politikai nyilatkozat után a kommunista iparügyi államtitkár, Karczag Imre itt jelentette be az összehívottaknak, hogy ők a továbbiakban azon üzemek, gyárak új „munkásigazgatói", ahol eddig is dolgoztak. Megbízólevelüket kezükbe nyomva visszairányították őket az üzemek átvételére – elsősorban a vállalati főkönyv lefoglalása és az utalványozási jog zárolása érdekében. (A kinevezettek legtöbbje ekkor kezdett ismerkedni a közgaz-

dasági, bankforgalmi kifejezésekkel.) Ezzel az aktussal a magyar gyáriparban foglalkoztatottaknak már 84 százaléka lett állami vállalat dolgozója.[6] Az államosításokról konvencionálisan rendelkező törvényt csak egy hónappal később, áprilisban terjesztették az Országgyűlés elé. Ezen parlament képviselői már érdemi ellenvetés nélkül szentesítették utólag is a történteket. Ettől kezdődően viszont a parlament fogalma – funkcionális szerepe – vált történetileg értelmezhetetlenné.

Március másik fontos eseménye az 1848. évi magyar polgári forradalom századik évfordulójára való emlékezés volt. Pontosabban ekkor kezdték a tágabb „centenáriumi év" legfontosabb rendezvényeit. Az ünnepségsorozat politikai koreográfiája azt célozta, hogy a kizárólagos hatalom megszerzésére készülő kommunista párt önmagát egyrészt történelmi kontextusba helyezze, másrészt a különböző rendezvényeken demonstrálja, hogy a kommunista párt a forradalmi és szabadságharcos történelmi hagyományok egyedüli hiteles letéteményese – aktuálisan kiteljesítője. Ezen átideologizálás keretében értelmezte újra az MKP az 1848–49-ben történteket. Az egykori polgári forradalmat megkísérelte „népi demokratikus" forradalommá, a szabadságharcot pedig az idegen (Habsburg, aktualizáltan német) önkényuralom elleni népfelkeléssé maszkírozni. A korabeli átalakulás zömében nemesi vezérkarát (Széchenyi István, Batthyány Lajos, Szemere Bertalan, Deák Ferenc, Teleki László) köznépi származású személyiségek (Petőfi Sándor, Táncsics Mihály) előtérbe tolásával próbálták „leváltani", feledtetni. Azt sulykolták, hogy éppen a soron lévő, kommunisták vezényelte forradalmi átalakulás valósítja meg 1848 – beteljesületlen – célkitűzéseit. Egyedül Kossuth Lajos maradhatott az újraértelmezésben

Az Albus szappangyárban bejelentik az államosítást,
és Gombos Jenő munkásigazgatót köszöntik, 1948. március 26.

Új női vállalatvezető, 1948. március 31.

is – kevésbé kikezdett – forradalmi főhős. Nevét egy olyan díj megalapításával kötötték össze (Kossuth-díj), amely a kiemelkedő munkateljesítményeket, tudományos eredményeket, illetve művészeti produktumokat ismerte el. A történtek politikai indíttatású újraértelmezését Révai József, a kommunista párt vezérideológusa végezte, illetve irányította. Az általa e tárgyban készített politikai katekizmus első és utolsó pontja mintegy összegzi az aktualizált üdvtörténet lényegét. *„1848-nak úgy kell szerepelnie, mint a magyar népi demokrácia előfutárának.* [...] *Az immár egységes munkásosztály [lásd alább] érdekeit egyesítve a parasztsággal befejezi 1848 művét, a népi demokrácia útján viszi előre az országot a szocializmus felé."* 1848 történelmi tablójának, illetve Kossuth Lajos portréjának újrafestése során az összes kommunista interpretálástól markánsan eltért az Országgyűlés szintén kommunista elnökének, Nagy Imrének az emlékbeszéde, amely tartalmában és retorikájában is érdemi tisztelgés volt a száz évvel korábbi forradalom eseményei és hősei előtt.[7]

[1] A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Bp., 1998, Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest. 2000.

[2] Fischer Ferenc: A megosztott világ, 1941–1991. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001. 61–86. old.

[3] Politikatörténeti Intézet Archívuma. 274. SZB. F. 243. ö.e.

[4] Gyarmati György: Föderációs törekvések a második világháború után. Politikatudományi Szemle, 1992. 2. sz. 111–121. old.

[5] Két feljegyzés Puskin nagykövet szolgálati naplójából. (Közreadja: Standeisky Éva.) In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 89. old

[6] A diagram forrása: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 21. old.

[7] Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom Márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből. Paginarum, 1998. 98–106. old.

ERŐS

12 KOMMUNISTA „BALRA ÁT" A BELPOLITIKÁBAN

1948 tavaszának legmeghatározóbb politikai eseménysorozata a szociáldemokrata és a kommunista párt – fél éven át zajló – egyesítése volt. Ez részben politikai-szervezési, részben pedig politikai rendőrségi eszközökkel történt. A kommunisták hónapok óta tartó, fúziót szorgalmazó politikai nyomása alatt – amelyben az ígérgetések egyre hajmeresztőbb vádaskodásokkal vegyültek – az SZDP 1947–48 fordulójára gyakorlatilag kettészakadt. Szakasits Árpád pártfőtitkár a konfliktushelyzetekben már korábban begyakorolt, „én itt sem vagyok" megoldással élt. Ekkor éppen Moszkvába vonult el egy kormányküldöttséggel, és – a már saját pártjában is kommunistának tekintett helyettesére – Marosán Györgyre hagyta a tisztátalan ügy elintézését. Utóbbi nem is tétlenkedett. 1948. február 18-án egy puccsszerűen összehívott funkcionáriusgyűlésen – ahonnan a kortársak szerint leginkább épp az SZDP-tagok hiányoztak – adta hírül, hogy az egyesülést ellenző munkásvezetőket (Kéthly Annát, Bán Antalt, Szélig Imrét, Szeder Ferencet és további három tucat alsóbb szintű funkcionáriust) megfosztják választással elnyert párttisztségeiktől. Nevezettek az „együttműködni, de nem egyesülni" álláspontot képviselték, s velük együtt még nagyon sokan mások is. Olyannyira, hogy a megelőző két hónapban ezen álláspontot valló üzemi és helyi-regionális pártszervezetek petíciók sorával bombázták a központi titkárságot az ország minden részéből. Éppen emiatt zaklatták a BM Államvédelmi Osztályának vidéki szervei ugyanezen hónapokban a mű-

Kéthly Anna, 1947

← Marosán György

Az MDP megalakulása Csepelen, 1948. május 15.

ködési területükön élő helyi szociáldemokrata funkcionáriusokat. Behívatták vagy előállították és megfenyegették őket: hagyjanak fel a „jobboldali reakciót képviselő Kéthly-klikk" támogatásával, illetve az irántuk való szolidaritás deklarálásával, mert megjárhatják. Másokat néhány napra őrizetbe is vettek, hogy a cellarács mögötti létet megtapasztalva térítsék őket – úgymond – jobb belátásra.

A politikai rendőrség – az ÁVO – megfélemlítést célzó ügybuzgalma eredményesebbnek tűnt, mint az agitáció. Mire a fentebbi politikai exkommunikációt Marosán közhírré tette, már leszálló ágban volt a vonakodó szociáldemokraták – legalább is nyílt – ellenállása. Február 22-én kommunista részről Kádár János, a szociáldemokratáktól Szurdi István írta alá azt a pártközi megállapodást, amely rögzítette, hogy az SZDP Központi Titkársága mely tisztségekről milyen ütemezésben hívja vissza, bocsátja el állásukból, illetve zárja ki a pártból azokat a tagjait, akiket az MKP pártközpontja nemkívánatosnak tartott az egyesült munkáspártba való átvételre. Itt újra a politikai rendőrség jutott szerephez, mivel a persona non grata listák ezen szerv káderező-minősítő „környezettanulmányai" alapján készültek el. Ennek megfelelően folytatta az SZDP az önlefejezést márciusi kongresszusán, illetve utána is, a menetrendszerűen érkező kommunista kívánságlisták alapján. Menesztették parlamenti képviselőcsoportjuk közel felét és több tucat alispánt, polgármestert, vezető jegyzőt, illetve más beosztású vonakodó közigazgatási tisztségviselőt. A helyi, városi, megyei és nagy-budapesti szervezetek időközben megejtett fúziójának

betetőzéseként 1948. június 12–14. között rendezték meg az egyesülési kongresszusnak nevezett szelektív bekebelezés záróaktusát. Addigra az SZDP-t további tízezrektől megtisztítva biztosították, hogy a létrejövő Magyar Dolgozók Pártja (MDP) – úgymond – megfeleljen a „valódi marxista" elvárásoknak. Az új párt elnöke Szakasits Árpád, főtitkára Rákosi Mátyás lett, míg a főtitkár-helyettesi tisztségeken Marosán György, Farkas Mihály és Kádár János osztozott.

A pártegyeduralom kiépítésének ekkoriban elképzelt forgatókönyvét Rajk László és Kádár János vázolta a legtömörebben közös május végi moszkvai konzultációjukon. (Azért is küldték őket egy hónapos szovjetunióbeli látogatásra, mert nem tartoztak a pártvezetés ún. moszkovita csoportjához, és ott közelebbről is meg akarták ismerni őket.) Nevezettek a pártfúzió utáni feladatok között első helyre tették az új népfront (Magyar Függetlenségi Népfront) megalakítását, amely az addigi – elhalóban levő – Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyébe lépne. Másodikként az egyházi iskolák államosítását említették, de úgy vélték, kiemelt fontosságú *„a demokrácia fő ellenségével, a katolikus egyházzal vívott harc"* is. Ugyancsak *„még ebben az évben megvalósítandó a közigazgatási reform és a Magyar Köztársaság új alkotmányának a kidolgozása"*. Az agrárszférában a kulákság korlátozását és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezését jelölték meg sürgős feladatként.[1] Valóban ezek voltak az MDP preferenciát élvező törekvései. Csak abban tévedtek, hogy a felsorolt ügyeket még az év folyamán – pontosabban annak hátralévő felében – dűlőre vihetik. Ezek – mint látni fogjuk – több évre szóló feladatot adtak az

Szakasits Árpád és Rákosi Mátyás az MKP és SZDP egyesülési kongresszusán, 1948. június 13.

új pártnak. Közülük – politikai és társadalmi horderejét tekintve is – kiemelkedő jelentőségű volt a mezőgazdaság szovjet mintára történő kollektivizálásának programja. Az MDP létrehozása után alig két hónappal – 1948 augusztusában – Rákosi Mátyás már ezt is nagyszabású beszédben harangozta be, de e téren regnálása egész időszakában csak részeredményeket tudott felmutatni. Erre a kérdésre alább – funkcionális helyén –, az ötvenes évek működési mechanizmusának tárgyalása során térünk ki részletesebben.

Kádár János elvtárs belügyminiszter rendeletet adott ki a rendőrség szervezetének megváltoztatásáról. Az ország területét rendőri szempontból a belügyminiszter felügyelete alatt kilenc kerületi rendőr-főkapitányságra osztották.

A kerületi rendőr-főkapitányságok székhelye: *Nagy-Budapest* I. kerületi rendőrfőkapitányság (működési köre a főváros 14 kerülete és a rendőrileg hozzácsatolt városok, községek területe), *Észak-pesti* II. kerületi rendőr-főkapitányság (működési köre Észak-Pest, Komárom, Esztergom és Nógrád megye területe), *Székesfehérvári* III. kerületi rendőr-főkapitányság, *Szombathelyi* IV. kerületi főkapitányság, *Pécsi* V. kerületi főkapitányság, *Szegedi* VI. kerületi főkapitányság, *Szolnoki* VII. kerületi rendőrfőkapitányság, *Debreceni* VIII. kerületi főkapitányság és a *Miskolci* IX. kerületi főkapitányság.

A rendelet szerint a kerületi rendőr-főkapitányság élén a kerületi rendőrfőkapitány áll, akit a rendőrség I. állományába sorolt tisztek közül a belügyminiszter jelöl ki. A kinevezett főkapitánynak két helyettese van, egyik hatósági, másik végrehajtó szolgálatban. Az ügyosztályok és osztályok vezetőit – ha nem intézkedik másképp a belügyminiszter – a főkapitány jelöli ki. A kerületi főkapitányt másodfokú kihágási büntetőbíráskodási jog illeti meg. A vármegyék rendőrségi szemlélőt kapnak, akik címükben a működési területül kijelölt vármegye nevét viselik.

Átszervezték a rendőrséget. *Szabad Nép*, 1949. február 22.

Az egyházi iskolák államosításának 1948. június 16-i törvénybe iktatása szinte egybeesett a pártfúzióval, s annak „árnyékában" elhalványult a jelentősége. Részben ebből adódik, hogy ennek részleteit legtöbbször a kultúrpolitika – vagy újabban az egyháztörténeti utalások – mellékszínterén szokták tárgyalni. Holott ez az intézkedés a kommunista ideológia egyik központi elemének, az ateista világnézet hatalmi-politikai érvényesítésének része volt. A fokozatosan szekularizálódó modernkori állam- és társadalomszervezési felfogásokhoz képest itt már nem csupán az állam és az egyház – közismert – szétválasztásáról volt szó. Sokkal inkább a vallásos meggyőződés kíméletlen üldözéséről és ennek intézménye(i), az egyház(ak) lehetőség szerinti felszámolásáról. Bár a magyar kommunista párt e téren is a szovjet mintát igyekezett követni, nem számolt egy alapvető különbséggel. Az orosz ortodox egyház az ún. cezaropapizmus következtében mindenkoron állami alárendeltségben működött. Magyarország viszont – Európa kontinentális államainak többségéhez hasonlóan – a Vatikán-központú latin kereszténység része volt, túlnyomórészt római katolikus hívekkel. Ezen „világegyházhoz" tartozás részeként számos egyházszervezeti, illetve működési kérdésben az állam nem intézkedhetett egyoldalúan, csak a Szentszékkel egyezségre jutva.

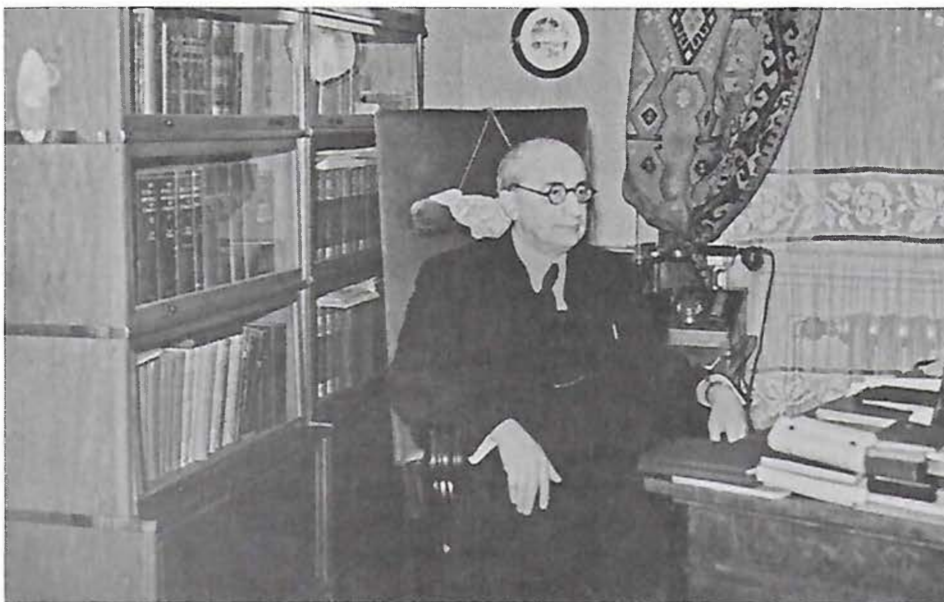
Magyarország népességének felekezeti megoszlása 1949-ben

FELEKEZET	LÉLEKSZÁM	SZÁZALÉK %
Latin szertartású római katolikus	6 240 427	67,8
Görög szertartású római katolikus	248 355	2,7
Református	2 014 707	21,9
Evangélikus	482 152	5,2
Izraelita	133 682	1,5
Görögkeleti (ortodox)	36 010	0,4
Baptista	18 874	0,2
Unitárius	9447	0,1
Egyéb	7153	0,1
Ismeretlen	1521	0,0
Felekezet nélküli	12 291	0,1
Összesen	9 204 799	100

A második világháború után Magyarországon nem az egyházi iskolák államosítása volt az első vallás-, illetve egyházpolitikai intézkedés. Az egyházak sérelmesnek találták már az 1945. évi földosztást is. Ennek megindításakor, 1945 áprilisában utasították ki Magyarországról – szovjet nyomásra – a Szentszék diplomáciai képviselőjét, Angelo Rotta apostoli nunciust. 1946 nyarán Rajk László belügyminiszter egymás után oszlatta fel a katolikus egyleteket, egyesületeket. A protestánsok hasonló szervezeteit ekkor még csak felülvizsgálatnak vetették alá; feloszlatásuk 1950-ben történt meg. 1947 márciusában pártközi értekezleten állapodtak meg az iskolai vallásoktatás fakultatívvá tételéről. (Ugyanezt 1949 szeptemberében törvényerejű rendelet erősítette meg.) Ebbe a sorba illeszkedett az egyházi iskolák állami tulajdonba vétele 1948 nyarán. Ez 5407 általános, illetve népiskolát, 113 gimnáziumot és közel száz tanítóképzőt, illetve líceumot érintett.

Az egyházi iskolák államosítása ellen elsősorban a katolikus papság, a püspöki kar – közülük is leginkább Mindszenty József bíboros – lépett fel. A már szorosan kézben tartott korabeli sajtó inkább csak „a klerikális reakció ármánykodásaként" tudósított erről. Arról már nem – vagy csak nagyon torzítva – számolhatott be, hogy milyen széles körű társadalmi averzió, illetve tiltakozás volt ez ellen országszerte, a püspöki székhelyektől távol eső falvakban is. Utóbbi megmozdulások kiterjedtségéről és intenzitásáról a politikai rendőrségi 1948-ból fennmaradt „hangulatjelentései" számolnak be.[2] Az iskolák államosítása elleni megmozdulások kapcsán lezajlott ugyan halálos ítélettel záruló büntetőper is – miközben az érintett falu (Pócspetri) lakosságának zömét meghurcolták –, de a társadalmi ellenállást úgy vélték leghatékonyabban letörni, ha a magyar katolikus egyház fejét állítják félre.

Mindszenty József esztergomi bíboros-érsek kezdettől fogva a legintranzigensebb ellenlábasa volt annak a társadalmi-politikai átalakulásnak, amely Magyarországon a második világháború után lezajlott. Nyíltan vállalt kommunistaellenességének is szerepe volt abban, hogy a politikai rendőrség az „egyházi reakció" meg-

Ravasz László református püspök

figyelésére már 1945 októberében „külön vonalat" szervezett, amelynek ő lett az első számú célpontja. Az iskolaállamosítás érdekében 1948 elejétől megindított kommunista sajtókampánnyal párhuzamosan Mindszentyt is egyre sűrűbb támadások érték. Ebben Rákosi Mátyás – gyakori nyilvános megszólalásaival – nemcsak szerepet vállalt, hanem a több szálon futó manőver összefogója és közvetlen irányítója is ő volt. Az őszi hónapokban a Mindszenty szándékoltan egyre nyíltabbá tett politikai rendőrségi megfigyelése mellett folytatódó rágalomhadjárat tulajdonképpen már arra igyekezett szocializálni a közvéleményt, hogy – úgymond – magától értetődő végkifejletként várja a bíboros-érsek letartóztatását. Titkárát már korábban elhurcolták, az esztergomi érseki palotában többször tartottak házkutatást, mígnem 1948 karácsonyán őt magát is őrizetbe vették. A következő év februárjában bíróság elé állították, majd – hűtlenségben és valutaüzérkedésben bűnösnek nyilvánítva – életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték.[3]

A Mindszenty-ügynek volt egy olyan párhuzamos vonulata is, amely csak az újabban megismerhető forrásokból tárul elő. Rákosi Mátyás mindenáron félre kívánta állítani a magyar egyház fejét, de bebörtönzését maga is kockázatosnak tartotta. Az ugyanekkor visszavonulásra kényszerített Ravasz László református püspök, illetve a két évre ítélt evangélikus püspök, Ordass Lajos egymás utáni esete a sokkal kisebb társadalmi szegmenst képviselő protestánsokat sújtotta ugyan, de mindkettő a katolikus főpásztornak is címzett figyelmeztetés volt. Az ellene folytatott rágalomhadjárattal, illetve a perrel való nyilvános fenyegetéssel azt kívánták elérni, hogy Mindszenty József távozzon Magyarországról: vagy félelmében meneküljön emigrációba, vagy a pápa rendelje maga mellé vatikáni szolgálattételre. Noha Magyarországnak ekkor nem volt diplomáciai kapcsolata a Szentszékkel, Rákosi

titokban hónapokon át az utóbbit erőltette, részben diplomáciai csatornákon, részben általa Rómába utaztatott egyházi személyiségeken keresztül.[4] Ahhoz hasonlóan, ahogy az – másfél évvel korábban – Nagy Ferenc esetében „bevált", politikailag kiaknázhatóbbnak ítélt egy sokadik post festa rágalomhadjáratot „az igazságszolgáltatás elől kereket oldó bűnös főpap" ellen, mint hazai bíróság elé állítását. Annál is inkább, mert a politikai rendőrség – Rákosi egyre gyakoribb szemrehányó számonkérése ellenére – nem tudott (mert nem lehetett) érdemleges corpus delictit „produkálni" a főpásztor ellen.[5]

A Szeged környéki favak parasztifjai Szegeden tüntettek Mindszenty és a mindszentysta reakció ellen. Az ezerfőnyi tömeg követelte, hogy a katolikus egyház támogassa a népi demokrácia törekvéseit.

Küldötteik útján a parasztifjak levelet intéztek Hamvas Endre csanádi püspökhöz, aki január 4-én tárgyal Budapesten a kormány képviselőivel. A levélben kérik, hogy püspöktársaival együtt igyekezzék odahatni, hogy minél előbb olyan egyházi vezetés legyen, mely elismeri népi demokráciánk eddigi eredményeit és támogatja munkáját. Miközben a küldöttek a püspöknél jártak, a parasztifjúság a püspöki palota előtt a békés megegyezés mellett s a mindszentysta politika ellen tüntettek.

A dolgozó tömegek, az ifjúság, az alsópapság üdvözli a kormány erélyes fellépését Mindszentyvel szemben. (részlet) *Szabad Nép*, 1949. január 4.

Mindszenty elleni hadjáratában Rákosi más vonatkozásban is jócskán melléfogott. Abból a téves premisszából indult ki, hogy az enyészetre szánt többi párthoz hasonlóan az egyházat – s legkivált a katolikus egyházat – a politikai pártok egyikének tekintette. Azt utólag is nehéz eldönteni, hogy elvakultságában nem látta, vagy – tudva bár, de – egyszerűen nem respektálta az egyház(ak) sokkal masszívabb, tradicionálisan szervesebb társadalmi beágyazottságát és évezredes intézményesültségének ellenállóerejét. A vonatkozó vatikáni – és moszkvai – források még nem hozzáférhetőek. A Magyarországon már kutatható forrásözönből az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a kommunista pártvezetésből az ún. Mindszenty-ügybe beavatottak – prekoncepciójuk elhibázottsága miatt – saját csapdájukba estek. Maguk váltak volna nevetség tárgyává ország-világ előtt, ha az 1948 második felétől egyre hisztérikusabb rágalomhadjárat után mégsem indítanak eljárást – a távozni nem akaró – Mindszenty ellen. A perrendtartásszerűen alig használható, ún. bizonyítékok miatt a bírósági színjáték is csak egyik díszlete lehetett a magyar katolikus egyházfő politikai indíttatású ellehetetlenítésének.

[1] Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. (Szerk: Izsák Lajos – Kun Miklós.) Századvég, Budapest, 1994. 263–264. old.

[2] Az ÁVO, illetve a BM ÁVH „Napi (hangulat)jelentései", 1948–1949. ÁBTL. 1. 1.2.

[3] Balogh Margit: Mindszenty József, 1892–1975. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002.

[4] Gyarmati György: A Mindszenty-ügy diplomáciai rendezésének kudarca. *Történelmi Szemle*, 2000. 1–2. sz. 69–90. old.

[5] Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1945–1960. Napvilág, Budapest, 1997. II. kötet, 711–712. old.

13 ÚJ NÉPFRONT, ÚJ VÁLASZTÁS, ÚJ ALKOTMÁNY, ÚJ ISKOLA

Az MDP megalakításakor a szociáldemokrata Szakasits Árpád lett ugyan a párt elnöke, tisztségéhez azonban semmilyen érdemi hatáskört nem társítottak. Ennek ellenére zavarta Rákosi Mátyás főtitkári hiúságát s még inkább omnipotens ambícióit, olyannyira, hogy Szakasits szinte be sem rendezkedhetett új elnöki irodájában, amikor még díszesebb stallumot találtak számára. Ennek egy újabb közjogi skandalum volt az ára. Csornoky Viktor kairói magyar követet a pártegyesülés után egy hónappal hazarendelték jelentéstételre, július 30-án pedig kémkedés gyanújával őrizetbe vette az ÁVO. Miután ő a köztársasági elnök veje volt, apósát, Tildy Zoltánt – úgymond kompromittáltsága miatt – különösebb erőfeszítés nélkül rávették, hogy mondjon le. A parlament ezt azonnal – ellenvetés nélkül – elfogadta, és helyére 1948. augusztus 3-án Szakasits Árpádot választotta meg köztársasági elnöknek. Csornokyt 1948 decemberében hűtlenség vádjával halálra ítélték és kivégezték.[1] Tildy Zoltán a következő nyolc évet – feleségével együtt – házi őrizetben töltötte.

A fentebb említett 1948-as „fordulat" a pártegyesítés nyomán két markáns változással jellemezhető: kiteljesedő hatalomkoncentráció, valamint a közélet kriminalizálásának felerősödése. A hatalomkoncentráció – a köztársasági elnök lecserélésével egy időben – elsőként a kormányzati személycserékben mutatkozott. A posztjáról menesztett parasztpárti író, Veres Péter után az MDP egyik főtitkárhelyettese, Farkas Mihály lett az új honvédelmi miniszter. A másik főtitkárhelyettes, Kádár

Farkas Mihály, Gerő Ernő és Rákosi Mátyás, 1949. március 15.

← Urak országából dolgozók országa. Pór Bertalan festménye

János párttársát, Rajk Lászlót váltotta fel a belügyminiszteri székben. Rajkot ezzel egyidejűleg külügyminiszterré nevezték ki – ami akkor jóval szerényebb jelentőségű poszt volt. Rajk elmozdításának – akkor – nem volt nyilvánosan ismerhető indítéka. Annál kevésbé, mert a megelőző években kettős értelemben is pártja kulcsfigurájaként tartották számon. Egyfelől azért, mert kérlelhetetlen pártkatonaként eredményesen szolgálta a kommunisták egyeduralomra törését, amivel kiérdemelte kortársaitól a „vaskezű belügyminiszter" jelzőt. Másfelől azért, mert pártja Rákosi mellett – sőt némileg még helyette is – Rajkot „sztárolta" a korabeli médiaadottságok között mint a kommunista vezető leginkább emblematikus figuráját.[2] Külügyminiszterré való „lefokozásának" egyik – de nem egyedüli – oka az volt, hogy szembekerült Rákosi másik párton belüli bizalmas alárendeltjével, Péter Gáborral. Az ÁVO vezetője régebb óta ambicionálta, hogy a politikai rendőrség kapjon szabadabb kezet és nagyobb hatáskört. Erre ugyan Rákosi is csak a pártegyesítés nyomán látta elérkezettnek az időt, de a saját kulcsemberei közötti konfliktust a minisztercserével vélte megoldhatónak.

Ebből is eredt, hogy az új belügyminiszter, Kádár János első intézkedései közé tartozott a Péter Gábor vezette rendőrségi részleg „előléptetése". 1948 szeptemberében a politikai rendőrséget addig is megkülönböztetetten kezelt osztálystátusából a minisztériumon belüli önálló és magasabb rangú szervezeti egységgé alakította át. Ekkor lett az ÁVO-ból a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága (BM ÁVH).[3] Ebbe olvasztották be az addig külön működő gazdasági rendészetet, valamint az útlevélügyek kizárólagos intézését is. De a lényeg az volt, hogy Péter Gábor

Kádár János átveszi a Belügyminisztériumot Rajk Lászlótól, 1948. szeptember

Péter Gábor

pozíciója immár majdhogynem egyenrangú volt az őt – formálisan még – utasítani jogosult belügyminiszterével. Kulcspozícióik ellenére is másodlagos hatalmi súlyuk leginkább attól függően pulzált, hogy Rákosi mikor melyiküket preferálta – vagy játszotta ki – a másik ellenében.

Debütáló belügyminiszterként ugyancsak Kádár János adta hírül 1948 szeptemberében, hogy – úgymond – szabotázscselekményt lepleztek le a Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaságnál. Ebből kreálták az ún. MAORT-pert, amely az első volt az ún. gazdasági koncepciós perek sorában. A lefogottak között szerepelt a cég elnöke, Paul Ruedemann és helyettese, George Bannantine, de őket – amerikai állampolgárok lévén – hamis vallomásaik aláíratása után (és tetemes summa ellenében) szabadon engedték. Bíróság előtt már csak a vállalat magyar alkalmazottai ellen

Edgar Sanders és Robert Vogeler a Standard-per bírósági tárgyalásán, 1950. február

emeltek vádat. A perbe fogott vezetők közül a – néhány hónappal korábban nyugdíjazott – volt vezérigazgatót, Papp Simon nemzetközi hírű olajgeológus akadémikust első fokon halálra ítélték, majd az ítéletet másodfokon életfogytig tartó fegyházbüntetésre változtattak (1955-ben engedték szabadon). A másodrendű – tízévi fegyházbüntetésre ítélt – vádlott, Ábel Bódog a börtönben halt meg 1953-ban. A MAORT vezetői ellen szabotázs, illetve kémkedés miatt indított per tényleges motivációja az volt, hogy ellenszolgáltatás nélkül vonhassanak állami felügyelet alá külföldi tulajdonú tőkeérdekeltségeket. Ezzel egy időben történt meg az angol tulajdonú Hutter és Lewer vegyipari vállalat megszerzése, miután itt is kémkedés vádjával ítélték el a cég vezetőit. Egy évvel később, 1949–1950 fordulóján hasonló justizmord eljárás nyomán sajátították ki az ITT érdekeltségébe tartozó budapesti Standard Villamossági Részvénytársaságot. Utóbbi esetben – három per keretében – huszonöt személyt állítottak bíróság elé. Geiger Imre vezérigazgatót és Radó Zoltán minisztériumi tisztviselőt halálra ítélték és ki is végezték, a többi vádlottat pedig öt évtől életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték. Ebben a procedúrában az „imperialista kémek" szerepét az amerikai állampolgárságú Robert Vogelerre – az ITT kelet-európai igazgatójára –, valamint Edgar Sandersre osztották, aki 1947-ig a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit missziójának gazdasági szakértője volt, s a SZEB megszűnése után lett a Standard ügyvezető igazgatója. R. Vogelert 15 évre ítélték és 1951-ben engedték titokban szabadon, E. Sanders 13 évet kapott, s Sztálin halála után térhetett vissza Angliába.[4] Ez utóbbi perről már az 1950-es években végzett legfőbb ügyészi felülvizsgálat is azt állapította meg, hogy „a Standard-ügy sorozatos törvénysértéseken alapult".[5] (Az e tárgyban említett többi per ítéleteit csak 1990 után érvénytelenítették.)

A Belügyminisztérium sajtóosztálya közli:
Illegális határátlépés kísérlet közben elfogták Geiger Imre gépészmérnököt, a Standard Villamossági r.t. vezérigazgatóját, aki kihallgatása során bevallotta, hogy széleskörű kém- és szabotázstevékenységet folytatott.

Geiger Imre vallomása és más bizonyítékok alapján az Államvédelmi Hatóság őrizetbe vette Vogeler Róbert amerikai és Sanders Edgar angol állampolgárokat, akik kihallgatásuk során szintén részletes beismerő vallomást tettek a Magyar Népköztársaság ellen régóta folytatott szabotázs- és kémtevékenységükről.

Az említetteken kívül a kémszervezet más tagjait is őrizetbe vették.

Őrizetbe vették egy szabotáló kémbanda tagjait.
Szabad Nép, 1949. november 23.

1949-ben több más területen is folytatódott az intézményrendszer átszervezése, párturalom alá rendelése. Januárban felszámolták a világháború utolsó hónapjait jellemző hatalmi interregnum idején létrejött nemzeti bizottságokat. Februárban feloszlatták a végrehajtó hatalom jogszerű működésén fél évszázada őrködő Közigazgatási Bíróságot. Előző év végi alapításához képest ekkor kezdett működni a munkaerő tervgazdálkodási rendhez passzoló, szükségletek szerinti „elosztását" szervező Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal. Ugyanekkor hozták létre – az 1944 végén szerveződött Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot felváltó – Magyar Függetlenségi Népfrontot (továbbiakban MFNF vagy népfront). A név hasonlósága ellenére a szervezet funkciója érdemlegesen módosult. A pártja Központi Vezetőségét tájékoztató Rákosi Mátyás szerint az új szervezet elsődleges célja *„csök-*

A Magyar Függetlenségi Népfront alakuló ülése, 1949. február 1.

kenteni a polgári pártok jelentőségét és meggyorsítani elhalásukat, likvidálásukat". Rajk László az új szervezet alakulásakor már nyilvánosan is arról beszélt, hogy *„aki más programot vall, mint a szocializmus építését, az nem a kormányzat valamiféle konstruktív ellenzéke, az már a magyar nép ellensége".*[6]

Az egymás után ellehetetlenülő ellenzéki pártok közül ekkor – 1949 elején – érte el a vég a Barankovics István vezette Demokrata Néppártot, illetve Slachta Margit Keresztény Női Táborát. Ezek megszűnésük miatt sem társulhattak az új formációhoz. De a jóformán már csak a nevüket őrző koalíciőspárt-maradványoknak sem jutott érdemleges szerep. Hattyúdalukat énekelhették el az MFNF kórusában, bármifajta külön szólam nélkül. Az új Népfront Országos Tanácsába a volt koalíciós pártok (FKGP, NPP) azon tagjaiból kerülhettek be néhányan, akik nyilvánvalóan lojálisak voltak a kommunistákhoz. Így – formailag – nevüket adták ahhoz, hogy kik szerepelhetnek a jelöltek listáján. Mert szavazni is már csak egyetlen közös, ún. népfrontlistára lehetett. Arra, amit ténylegesen az MDP Operatív Választási Bizottsága állított össze, de – a látszat megőrzése érdekében – a népfront hirdetett ki. Az MFNF szűkebb vezérkarának összetétele tükrözi leginkább a politikai szemfényvesztést: az elnök Rákosi Mátyás és a főtitkár Rajk László mellett két társutas kriptokommunista – Dobi István és Erdei Ferenc – lett a két alelnök.

Az új és – karaktere alapján – még inkább álnépfront létrehozása azonban nem feltétlenül indokolta, hogy egyúttal újabb választásokat is kiírjanak. A parlament négyéves mandátumának még csak egyharmadát töltötte ki. Úgy tűnt, a választók

Házi agitáció az országgyűlési választások előtt, Budapest, 1949. május

ismételt urnákhoz szólításával az 1947 augusztusa óta eltelt újabb „fordulatok" legitimálása lett volna a cél. Ám a kommunista egyeduralom intézményi-szervezeti kiépítése még korántsem fejeződött be. Kinek és mit kívánt demonstrálni a kommunista párt vezetése azzal, hogy az idő előtt, 1949. május 15-re kitűzött, új rendszerű – egylistás – szavazással immár vitathatatlan elsőséget szerez? Válaszként egy külpolitikai és egy – összetettebb – belpolitikai motiváló tényező kínálkozik. Külpolitikai ösztönző a moszkvai elvárásoknak való megfelelés kényszere volt. 1948 nyarán a Kominform Jugoszláviát megbélyegző határozatának egyik kitétele úgy szólt, hogy a Tito vezette kommunista párt – úgymond – felolvadt az ottani népfrontban. Manifesztálni kellett, hogy Magyarországon ez nem így van. A meghatározó belpolitikai motívum a Rubicon átlépése volt: a kommunista egyeduralom kiteljesítése úgy, hogy az – legalább külsőségeiben – törvényesnek tűnjön. Rákosi a képviselők soraiban addig végzett, folyamatos tisztogatás ellenére is aggodalmaskodott, és úgy vélte, hogy csak egy – túlnyomó többségében saját embereikből álló – új parlamentben lehet zökkenőmentesen keresztülvinni *„a tanács- és az egypártrendszert szentesítő alkotmányt"*.[7] Az immár alternatíva nélküli, módosított eljárásrend – az egylistás szavazás – tűnt alkalmasnak arra, hogy az új alkotmányban kifejeződő legitimációs törekvés a kitapintható társadalmi averzió közepette is eredménnyel járjon.

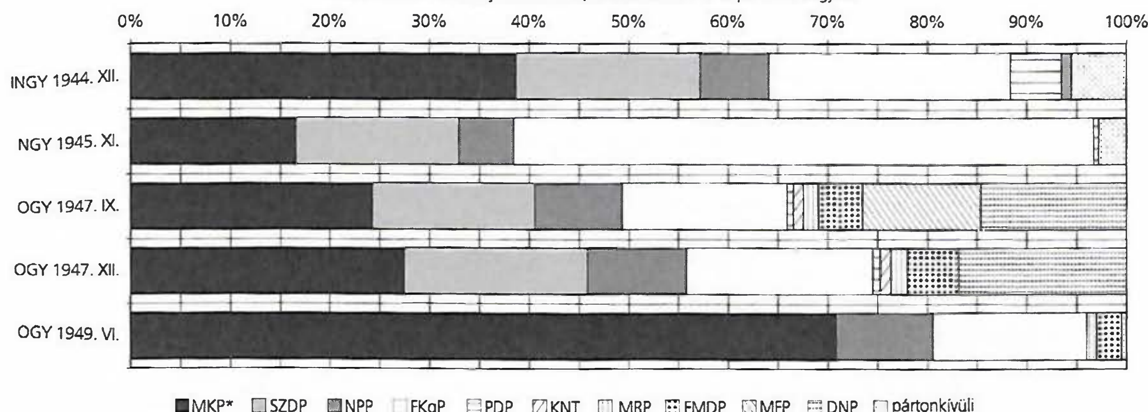
Készülünk a bodajki nagy zarándoklatra, Mária napra, ahová Mindszenty József bíbornok és hercegprímás is el fog jönni. Szeptember 24-én délben indultunk harmincöten – búcsút járva – Bodajkra, magam is híveimmel mentem gyalog. Fehérváron a vízivárosi otthonban éjszakáztunk meg. Reggel 4 órakor indultunk tovább gyalog, de sikerült egy teherautóval egész a bodajki templomig elmenni mindnyájunknak. Már 6 órakor ott is voltunk. Miséztem híveimnek, és utána megnéztük Bodajk nevezetességeit. Délután érkezett a Bíbornok úr és püspök atyánk autón. Este fáklyás körmenet volt fel a kálváriára és egész éjjel szentségimádás, mi is be voltunk osztva. Nagyon szép volt. Másnap mise és a Bíbornok gyönyörű beszédje. Én 12 órai vonattal eljöttem – alig fértem fel a vonatra –, mert este 8 órakor itthon misém volt. Kb. 35 000 ember volt jelen a bodajki zarándoklaton. Híveim gyalog jöttek vissza is, hétfőn délben értek haza. Nagyon tetszett nekik a zarándoklat.

Hantos község Historia Domusa, 1947. szeptember.

A kommunista párt vezérkarának állandósuló győzelmi propagandája leginkább azért volt álságos és hiteltelen, mert immár vitathatatlan hatalmi elsőségükhöz nem igazán tudtak meggyőző társadalmi támogatást társítani. Éppen ellenkezőleg. Az iskolák államosítása, illetve a Mindszenty elleni hadjárat közben a társadalom kifejezésre juttatta az MDP-vel szembeni averzióját – és ellenlábasaik iránti szimpátiáját. A bíboros-érsek által 1947-ben meghirdetett magyarországi Mária-év[8] – amit Boldogasszony évének is neveznek – 1948 decemberében zárult. Ezeken a miserenden kívüli hitbuzgalmi zarándoklatokon esetről esetre több tízezren vettek részt az ország legkülönbözőbb településein, illetve kegyhelyein: a résztvevők összesített létszáma 4,6 millió volt. Történt mindez annak ellenére, hogy a politikai rendőrség a legkülönbözőbb adminisztratív, szervezési és utazást gátló akadékoskodásokkal

próbálta legalább mérsékelni az egyes összejövetelek helyszínére eljutók számát. Más közelítésben a korabeli választójogosult népesség többsége kiállt a pasztorációs összejöveteleken hite és püspökei – köztük Mindszenty bíboros – mellett. Utána pedig épp a főpásztor elhurcolása és pere gerjesztette a szolidaritási demonstrációkat. A pártellenőrzés alá vont honi sajtó nem tudósíthatott róla, de 1948–49 fordulójának hónapjaiban az intenzív külföldi tiltakozás mellett itthon is egymást érték az egyházi és világi aláírás-gyűjtési akciók. A rendőrséggel is összetűző és letartóztatásokkal végződő tüntetések sora zajlott országszerte.[9]

Az új választásokkal a kommunisták az egy éve szinte permanensen őket opponáló – szimbolikus bár, de tömeges – metakommunikációs aktusok sorát próbálták ellensúlyozni. A választási kampány címén erőltetett sikerpropaganda mellett hasonló intenzitású volt az „egyházi reakció" elleni negatív kampány.[10] Ennek differenciáltabb változata volt, midőn a választási agitációban részt vevő aktivistáik a helyi plébánosokat győzködték, hogy saját elöljáróik, „a reakciós felső klérus" elleni állásfoglalásukkal – és a hívek szavazásra buzdításával – tegyenek hitet a népfront mellett. Az alternatívát nem nyújtó egylistás szavazási rendben a kommunista ambíciók győzelemre voltak ítélve, csak az lehetett kérdéses, hogy ez milyen százalékaránnyal könyvelhető el. A május 15-i voksolás napján végül is magas, 95 százalékos volt a részvétel, és ugyanilyen kimagasló, 95-96%-os volt „a népfront győzelmének" *közzétett* aránya, függetlenül attól, hogy (csak nemrégiben előkerült) korabeli bizalmas ÁVH-jelentések szerint – országrészenként különböző mértékben – 85–92% között szóródott az MDP vezetése által elvárt, az egypárti uralmat

legitimáló szavazatok megoszlása.[11] Az új parlamentben a kommunista képviselők aránya 71% lett. Pontosan annyi, amennyit az MDP vezetése három hónappal korábban készített „választási tervében" rögzített, majd az ennek megfelelően összeállított jelöltlistával prognosztizált. A parlamentbe rajtuk kívül bekerült képviselők, illetve névleg megmaradt pártjaik *„mesterséges képződményeknek, álpártoknak te-*

Csoportosan indulnak szavazni az országgyűlési választáson, 1949. május 15.

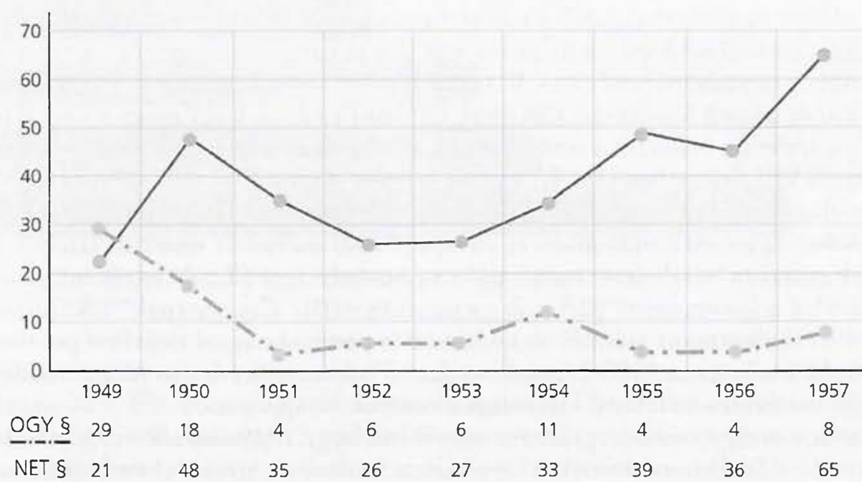
kinthetők, amelyek bármifajta akaratképzésre, szervezeti életre is alkalmatlanok voltak, és még a transzmissziós szerep ellátóiként sem tartottak rájuk igényt".[12]

Rákosi számítása mindazonáltal bevált. A „népfront" parlamentje 1949. augusztus 18-án érdemi vita nélkül fogadta el az ország új alaptörvényét jelentő, írásba foglalt alkotmányt, amely két nappal később, augusztus 20-án lépett hatályba. A preambulum deklarálta, hogy Magyarország *„a Szovjetunióra támaszkodva* [...] *megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé"*. Ez az elvi-politikai kinyilatkoztatás – a preambulum funkciójából eredően – a helyén is volt. De az egypártrendszerről – amelynek leginkább *A társadalmi rend* című, II. fejezetben lett volna helye – sem itt, sem a további paragrafusok között szó sem esett. Olyannyira nem, hogy maga a párt kifejezés is mindvégig hiányzik a textusból. Az állampolgárok jogai és kötelességei címet viselő VIII. fejezetben (56. §.) viszont teljesen diszfunkcionális szövegkörnyezetben olvasható, hogy *„az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje a népi demokratikus egységre támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály"*. A korszak marxista (sztálinista) zsargonjában – közhelyszerű állandó jelzőként – csak és kizárólag a kommunista párt volt „a munkásosztály élcsapatának" tekinthető. Az 1949. évi alkotmány szándékolt kodifikációs pongyolasággal elegyített politikai szóvirágba burkolta az MDP országkormányzó státusát, illetve – az idézett módon egyedüli utalással – ez irányú kizárólagos kompetenciáját.[13]

Szintén a nyelvpolitika tárgykörébe sorolható, hogy 1949 elejétől – vezető kommunista pártideológusok moszkvai értekezlete nyomán – arról is döntés született, hogy az addig széles körben elterjedt „népi demokrácia" kifejezés – tartalmát ille-

tően – azonos a proletárdiktatúra fogalmával. Az MDP e téren más felfogást valló főideológusának, Révai Józsefnek rituális önkritikát gyakorolva kellett retirálnia. De a fogalom jelentéstartalmának – Sztálin által kinyilatkoztatott – metamorfózisa, illetve annak nyílt deklarálása nem kevésbé volt aggályos, mint mondjuk az „egypártrendszer" néven nevezése. Ezért tűnt célszerűbbnek az alkotmány szövegében visszatérően olvasható „népi demokrácia", „népi demokratikus" kifejezések használata. Ugyanilyen rejtőzködő – Bibó István szóhasználatával „látszatszerűséget" őrző – az alkotmány a hatalommegosztás montesquieu-i hármassága, illetve a hatalmi ágak szétválasztása tekintetében. Szerkezeti-fejezeti rendje a törvényhozói, a végrehajtó és a bírói hatalom elkülönülésének megtartására utal. A politikai akaratérvényesítés módját rögzítő paragrafusok tartalma viszont már ellentmond ennek, s a hatalmi ágak egységét mutatja, pontosan követve Rákosi Mátyás erre vonatkozó parlamenti törvény-előterjesztésének „indoklását".[14] A hatalommegosztás mellett éppúgy fikcióvá vált a gyülekezési, a szólás- vagy a vallásszabadság, mint a bírói függetlenség.

Egyértelműen rögzítették viszont a paragrafusok az állami és szövetkezeti tulajdon elsődleges voltát és azt, hogy a gazdaság produktumai mellett a kulturális javak is „állami népgazdasági terv" keretében hasznosulnak. Ugyancsak az alkotmány mondta ki a közigazgatás rendjének gyökeres átalakítását. Eszerint az önkormányzatiság alapelvén nyugvó addigi helyi, területi igazgatás fórumait – az ún. tanácsigazgatási rendszer keretében – a központi államhatalom felülről vezérelt, dekoncentrált hatóságaivá formálják át. (Erről majd az elbeszélés időrend szerinti helyén szólunk.) A változást legnyilvánvalóbban a törvényhozás rendjének és az erre jogosult szerveknek az átalakítása tükrözi. Az új alkotmány megszüntette a köztársasági államformát és a köztársasági elnöki tisztséget. Utóbbi helyébe a Népköz-

	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
OGY §	29	18	4	6	6	11	4	4	8
NET §	21	48	35	26	27	33	39	36	65

Brosúra Rákosi Mátyás beszédéből, 1950. február 10.

társaság Elnöki Tanácsa (NET) elnevezésű intézményt iktatta. Ezen testület elnöki funkciója egy érdemi jogosítvány nélküli, harmatgyenge tisztséget jelentett, ám maga a NET – mint „kollektív államfői testület" – nagyon is erős törvényhozói és végrehajtó hatalmi felhatalmazást kapott. Joga volt ún. törvényerejű rendeletek alkotására és kiadására, amelyeket az alkotmány egyenértékűnek nyilvánított a parlament által meghozott törvényekkel. Ezen NET-rendeleteket csupán utólag kellett bemutatni a kihirdetésüket követő legközelebbi parlamenti ülésszakon. A mindennapi gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az egyeduralkodó párt vezetésének politikai elhatározásai bármifajta kontroll nélkül válhattak hatályos jogszabályokká, amelyeket az immár kommunista dominanciájú Országgyűlésben sem kellett megtárgyalni. Az Országgyűlés hatáskörét, jelentőségét oly módon is korlátozták, hogy évente egyszer-kétszer s akkor is csak néhány napra hívták össze, a jogi normatívákká

fércelt pártakarat legitimálása céljából. Ebből is eredt, hogy az alkotmány elfogadásától 1956-ig – a most tárgyalt időszak végéig – évente több mint négyszer annyi (265) NET-rendelet szabályozta a társadalom mindennapjait, mint amennyi az Országgyűlés által szentesített törvények száma (62) volt. Rákosi már az alkotmány parlamenti előterjesztésekor egyszerű kijelentő módban szólt *„az Országgyűlés jogait gyakorló Elnöki Tanácsról"*.[15]

Az új alkotmányhoz kötődő intézkedés volt, hogy a köztársaság addigi címerét – az ún. Kossuth-címert – egy heraldikai szempontból is tradíciótörő jelvénnyel váltották fel, amelyben a kommunista hatalmat szimbolizáló ötágú vörös csillag dominált. (Ez néhány év múlva, az 1956-os forradalom „csillaghullásos napjaiban" kap majd a szimbolikát meghaladó politikai jelentőséget.) 1950-ben pedig augusztus 20-át a népköztársaság alkotmányának ünnepévé nyilvánították. A döntéssel egy évszázadokra visszanyúló hagyományt, államalapító Szent István – ugyanezen napra eső – ünnepét, még inkább annak egyházi karakterét kívánták eliminálni.

1949 nyarától már az új országgyűlés és az új alkotmány kettős felhatalmazásával megerősítve folytatódott a pártdiktatúra intézményrendszerének kialakítása. Gerő Ernő elnökletével – aki a kommunista pártvezetés gazdaságpolitikát kézben tartó erős embere volt – ekkor kezdte meg működését a Népgazdasági Tanács. A megszüntetett Gazdasági Főtanács helyett életre hívták az Országos Tervhivatalt. Elnöke – az előbbi szervet is irányító – Vas Zoltán lett. A Gerő Ernő vezette szűkebb tanács a gazdaságpolitika fő stratégiai irányait határozta meg, beleértve ebbe – a hidegháborús miliőből következő – hadiipari és hadsereg-fejlesztési döntéseket is, míg Vas Zoltán hivatalára a gazdaságpolitikai elhatározások tervutasításos rendbe szervezése hárult. Létrehozásuk idején ezen intézmények elsődleges feladata az 1950 elején megindítani tervezett első ötéves tervgazdasági ciklus fejlesztési, beruházási programjának elkészítése volt, mivel közben arról is határozat született, hogy a folyamatban lévő első hároméves tervet – amely 1950 júliusáig tartott volna –, idő előtt, 1949 végére abszolválják.

Az államosítási procedúra következő lépéseként 1949 második felében megtörtént a nagykereskedelemmel foglalkozó magáncégek, valamint a tíz és száz fő közötti alkalmazottat foglalkoztató kis- és középüzemek, gyárak államosítása is. Mindehhez kapcsolódott a szakszervezetek – már 1949 elején meginduló és az év végére le is záruló – államosítása. Az addig szakmák, illetve szakmacsoportok szerint működő önigazgató, érdekvédelmi szervezeteket – utóbbi funkciójuktól megfosztva – az addigi munkajellegük profiljához legközelebbinek ítélt szakminisztériumoknak rendelték alá.[16] Lényegében állami korporációkban lettek ugyanazon ágazati szakszervezetekben „tagtársak" a munkáltatók és munkavállalók.

A minden társadalmi létszféra közvetlen pártirányítás alá rendelésének folyamatából nem maradhatott ki az oktatás, a kultúra, illetve a tudomány különböző területeinek további átformálása sem. Egymás után szüntették meg azokat a napilapokat, irodalmi és társadalomtudományi folyóiratokat, amelyeket a hatalmi propaganda szempontjából szükségtelennek ítéltek.[17] A könyvkiadást éppúgy központi irányítás alá rendelték, mint ahogy állami kezelésbe vették a színházak, mozik hálózatát, azt is szigorúan ellenőrizve, hogy milyen könyv, színdarab vagy film kaphat – nihil obstat – bemutatási-forgalmazási engedélyt.[18] Ugyanezen rendszer ré-

szeként vált a Magyar Rádió – televíziózás korszakunkban még nem volt Magyarországon – a kommunista pártközpont agitációs és propagandaszócsövévé. Ideológiai szempontok által vezérelve szervezték át és államosították – az addig autonóm köztestületként működő – Magyar Tudományos Akadémiát. Több mint száz – a sztálinista ítészek szerint – „reakciós" tudóst zártak ki az akadémikusok köréből. Ezek közül azokat, akik egyetemeken is oktattak, egymás után – de többnyire egy éven belül – katedrájuktól is megfosztották.[19]

Az Elnöki Tanács első rendeletei közé tartozott az addig obligát iskolai hitoktatás megszüntetése, és az „egyetemi reform" részeként 22 felsőfokú teológusképző intézményből – négy egyetemi fakultást is beleértve – 17-et bezártak. Ezzel egyidejűleg olyan „tanügyi akadémiákat" szerveztek, ahol gyorsított tanfolyamokon munkásokat igyekeztek átképezni közoktatási feladatok ellátására. Feloszlatták a már a második világháború után kiépült, de addig viszonylagos autonómiával működő népi kollégiumok rendszerét. A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (Nékosz), illetve annak egyes internátusai a megelőző évek során közép- és főleg felsőfokú tanintézetek köré szerveződtek. Elsődleges pedagógiai és szocializációs bázisai voltak annak a – legfőképpen épp a kommunisták által hangoztatott – törekvésnek, hogy a magyar oktatási rendszerbe minél nagyobb számban kerülhessenek be szegényebb sorsú, hátrányos helyzetű, tehetséges fiatalok. Működésük korabeli presztízsére látszott utalni, hogy a kollégiumi mozgalom országos elöljárója-szervezője – Kardos László – mint a legfiatalabb kitüntetett vehette át alig egy évvel korábban

A Budapesti Tudományegyetem jogi karának esti tagozatos hallgatói, 1950

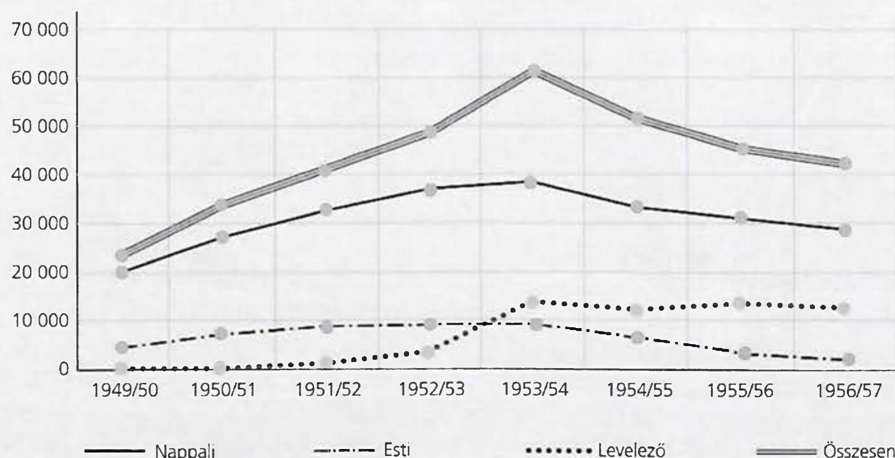

Mód Aladár

Kardos László

az 1948 márciusában alapított Kossuth-díjat. 1949 nyarán viszont jószerivel ugyanazon jellemzőik miatt váltak megbélyegzetté és betiltottá, amelyeket korábban erényeiknek könyveltek el. A Nékosz megtűrt sem maradhatott egy olyan időszakban, *„amelyben a verbalizmus, a dogmatizmus, a konformizmus és a sematizmus kezdte átvenni az uralmat az élet fölött"*.[20]

Összes ideológiai-politikai terheltsége és kontraproduktív szervezeti-tantervi intézkedése ellenére az oktatási rendszerben végrehajtott átalakításnak volt említést érdemlő pozitív hozadéka is. A nyolcosztályos általános iskolai oktatás általánossá válása, a tankötelezettség kiterjesztése a 16. életévig, a szakmunkásképzők, valamint a középiskolák számának megsokszorozódása, a képzési profil bővülése – minden visszásságával együtt – társadalmi nyereségként könyvelhető el. Az államo-

sítási vehemencia részeként az oktatás anyagi terhét minden képzési szinten a költségvetés finanszírozta. A tandíjfizetéssel nem terhelt iskoláztatás tovább növelte a tanulási kedvet. Nemcsak a korosztályuknak megfelelő nappali tagozaton tanulók száma növekedett nagyságrendekkel, hanem a munka mellett – munkahelyi ösztönzésre, illetve elvárásként – az esti és levelező tagozatokon képesítést szerzők száma is. Az ötvenes években az egyetemekre és a középiskolák egy részébe azonban főszabály szerint nem, s a gyakorlatban is csak erősen megrostálva juthattak be „osztályidegennek" bélyegzett – polgári vagy ún. kulák – szülők gyerekei. Az eltökélten tovább tanulni akarók viszont hamar megtalálták az ideológiavezérelt adminisztratív intézkedés ellenszerét: többnyire kétkezi, ún. fizikai állományban munkába álltak. Majd egy-két év elteltével mint – a rendszer kedvezményezettjének számító – „munkáskáderek" folytathatták tanulmányaikat.

Felsőoktatásunk nagy jelentőségű, új intézménye kezdte meg munkáját: az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karának marxizmus–leninizmus tanszaka. A szakról négy év múlva kikerülnek az első olyan egyetemi pedagógusok, akik majd az egyetemi ifjúságot oktatják a marxizmus–leninizmus tudományára.

A szak ünnepélyes megnyitásán megjelent a párt képviseletében Mód Aladár elvtárs, a közoktatásügyi minisztérium részéről Kovács József elvtárs, miniszterhelyettes. Ünnepi beszédet mondott Kassai Géza elvtárs, a marxizmus–leninizmus tanszék vezetője. Hangsúlyozta, hogy a marxizmus–leninizmus szakkal igen nagy jelentőségű egyetemi intézmény kezdi meg működését. A szak létesítésére azért van szükség, mert a szocializmus építése olyan hatalmas feladatok megoldását kívánja, amelyeket csak a marxizmus–leninizmus elméletével és módszerével felvértezett szakemberek tízezrei tudnak elvégezni. Rámutatott arra, hogy amikor a kapitalista országokban milliószámra nyomorognak a munkanélküliek, ugyanakkor nálunk különösen szakemberekben nagy hiány van.

Pártunk II. Kongresszusa azt a feladatot is kitűzte, hogy munkáskádereink, akik jelenleg a gazdasági élet különböző területein irányító szerepet töltenek be, a legközelebbi években egyetemi képesítést szerezzenek.

Minden egyetemi és főiskolai hallgató, akár a nappali, akár az esti tagozat hallgatója, vagy levelezőoktatásban vesz részt, köteles marxizmus–leninizmust tanulni és abból vizsgázni. Ehhez igen sok és jól felkészült előadóra, oktatóra van szükség. A marxizmus–leninizmus szak feladata, hogy ezeknek az oktatóknak javarészét kiképezze.

Hangoztatta Kassai elvtárs, hogy a marxizmus–leninizmus szak jelentősége egyben nagy felelőséget ró a szak hallgatóira pártunk és kormányunk előtt. Úgy kell dolgozniuk, hogy el ne maradjanak sztahánovista munkásaink, élenjáró dolgozó parasztjaink és értelmiségeink mögött.

Megnyílt az Eötvös Loránd Tudományegyetem marxizmus–leninizmus tanszaka.
Szabad Nép, 1951. január 10.

Az iskolák kapuinak „kinyitásához" minden szinten a rendszer bélyegeként társult az orosz nyelv oktatásának kötelezővé tétele és az ideológiai tárgyak – a különböző bontásban tantárgyasított marxizmus, valamint a szovjet és magyar (kommu-

nista) párttörténet – olyan részaránya a tanrendben, amely a funkcionális, szakirányú képzés rovására ment. Arról nem is szólva, hogy mivel Magyarországon az említett tárgyaknak korábban szocio-kulturális okokból jóformán nem volt előzményük, ezek oktatói gyakran két-három leckével jártak csak előbbre a tananyagban, mint az oktatandók serege. Mindezen ballasztokhoz képest kerülhet a mérleg másik serpenyőjébe az, hogy a közoktatási rendszerből szegénysége miatt – ami továbbra is a társadalom nagyobbik részét jellemezte – már senkinek nem kellett kimaradnia. Ugyanekkor vált általánossá, hogy a nők minden iskolatípusban emancipált részesei lehettek az oktatásnak. A katedra másik oldalát nézve, a rendszer által teremtett igénybővüléshez igazították a – főiskolai szintű – tanárképzést. Egyetemi szinten – az iparpreferáló tervgazdasági drill követelményeit kielégítendő – elsődlegesen a mérnök- és a közgazdászképzés bővült rohamtempóban. A mezőgazdasági mérnökök (agronómusok) egyetemi-főiskolai szintű képzése viszont csak a kezdeti évek – politikai okokból előállott – összevisszasága után kezdett konszolidálódni.[21]

A most induló tanévben már 4500 szakérettségis hallgató tanul. [Olyanok, akik a középiskolát sem végezték el, de egy „gyorstalpaló" felkészítés után egyetemi képzést kínáltak nekik. – Gy. Gy.] Munkás- és dolgozó parasztfiatalok tanulják a matematikát, fizikát, közgazdaságtant, irodalmat és a többi tantárgyakat.

Az egész országban húsz újonnan rendbehozott szakérettségis kollégium várja a fiatalokat. Az elmúlt tanév befejezése óta folyik a szakérettségis kollégiumok tatarozása, átalakítása. Pécsett például 420 fiatal kap otthont. A szép, modern épületnek beépített medencével ellátott, korszerű fürdője és nagyüzemi konyhája is van. A debreceni Nagyerdőben háromszáz fiatal számára építettek kollégiumot.

A kollégiumok új bútorokat, ágyakat is kaptak. Gondoskodás történt a szakérettségis hallgatók és családtagjaik OTI-biztosításáról is.

A kollégium hallgatói a teljes ellátáson és ingyenes tanszeren kívül 100-tól 500 forintig terjedő ösztöndíjat is kapnak. Az ösztöndíjat szociális körülményeik, családi helyzetük és tanulmányi eredményük alapján állapítják meg. Népköztársaságunk havonta több mint 600 000 forintot fordít a szakérettségisek ösztöndíjára.

Hétfőn kezdődik a tanulás a szakérettségis kollégiumokban. *Szabad Nép*, 1950. szeptember 8.

Az első évben a kétéves szakérettségis tanfolyamok mint esti tagozatok működnek, s hallgatói hetenként háromszor, három órában tanulnak magyart, matematikát és fizikát. Az esti tagozat sikeres elvégzése után a hallgatók a második évben bentlakásos szakérettségis tanfolyamon vesznek részt, ahonnan majd egyetemekre, főiskolákra kerülnek. [...] A kétéves szakérettségis tanfolyamokon gépész, építész, vegyész, általános és villamosmérnöki, kohó-, bánya-, közlekedésmérnöki, továbbá orvos, gyógyszerész, kutatóvegyész, matematika-fizika tanári, kémia-biológia tanári szakokat szerveznek.

Szabad Nép, 1951. október 7.

1 A Csornoky Viktor perében hozott ítéletet a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 44 évvel később, 1992-ben hatályon kívül helyezte.

2 Donáth Ferenc: Miért kellett Rajk Lászlónak elpusztulnia? In: u.ő: A Márciusi Fronttól Monorig. Századvég Kiadó–MTA KGI, Budapest, 1992. 286–291. old.

3 Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. Fordulat és folyamatosság a kommunista párt politikájában 1948-ban. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 115–145. old.

4 Geiger, Vogeler, Sanders és kémtársai a törvényszék előtt. (Bev: Sárközi Mátyás.) I.U.S. Gazette Littéraire Hongroise, Paris, 1989.

5 Baczoni Gábor: Négy törvénysértő per utóélete. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 333. old. Lásd még ugyanerről Srágli Lajos: A MAORT. Útmutató Kiadó, Budapest, 1998, Katona Klára: A MAORT története a fordulatok éveiben Magyarországon. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 137–158. old.

6 Izsák Lajos: A polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 248–249. old.

7 Feitl István: Pártvezetés és országgyűlési választások, 1949–1989. In. Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1989. (Szerk: Földes György és Hubai László.) 2. Kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 280. old.

8 Magyarországot még az államalapító István király ajánlotta Mária oltalmába, s az ebből eredeztetett Mária-kultusznak több száz éves hagyománya volt.

9 Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 118–137. old.

10 Feitl István: Az első népfrontválasztás. *Társadalmi Szemle,* 1994. 5. sz. 73–85. old.

11 Jelentés az ÁVH vidéki osztályairól, 1949. szeptember 9. ABTL. V–150342. Ebben megyénként is rögzítették, hogy az adott terület urnához engedett választókorú népessége milyen arányban szavazott a népfrontlistákra. Ebből az derül ki, hogy a Dunától keletre eső területeken volt több helyen alacsonyabb, 85–90% közötti s a dunántúli megyékben ennél magasabb, 90–92% körüli az „igenlő" szavazatok aránya. Ezen adatok alapján úgy tűnik, hogy a megyénkénti szóródásokat figyelembe véve 5–10 százalékkal „kozmetikázták" a nyilvánosságra hozott országos végeredményt.

12 Feitl István: A kettős fordulat éve: 1949. In: Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 370. old.

13 A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 61. old. Azért szükséges az idézett rész exponálása, mert közkeletű álláspont szerint csak az alkotmány 1972. évi módosításakor mondta ki az alaptörvény 3. §-a, hogy *„a munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje"*, amelyet akkor, pontosabban 1956 vége óta már nem MDP-nek, hanem MSZMP-nek (Magyar Szocialista Munkáspárt) hívtak. Vö: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Kossuth Kiadó, Budapest, 1972. Az alkotmány 1949-es és 1972-es hatályos szövegét is közli: Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999. II. kötet. (Szerk: Romsics Ignác.) Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 13–22., illetve 296–306. old.

14 A dolgozó nép alkotmánya. Beszéd az Országgyűlés 1949. augusztus 17-i ülésén. Lásd: Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra, Budapest, 1955. 328. old.

15 I. m. 328–329. old.

16 Sz. Varga Lajos: Szakszervezetek a diktatúrában, 1948–1953. Szerzői kiadás, Pécs, 1995.

17 Feitl István: A kettős fordulat éve: 1949. In: Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 373–375. old.

18 Lásd erről Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Gondolat, 1985.

19 Péteri György: Születésnapi ajándék Sztálin elvtársnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia történetéhez, 1945–1949. *Századvég,* 1989. 1–2. sz.

20 Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják... Népi Kollégiumok, 1939–1949. (Főszerkesztő: Kardos László.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 31–32. old. Lásd még: Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008; A fényes szelek nemzedéke. Népi Kollégiumok, 1939–1949. I–II. (Szerk, bev: Kardos László) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978; Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. (Szerk: Svéd László.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994.

21 Donáth Péter: Oktatáspolitika és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960. Trezor Kiadó, Budapest, 2008; Ladányi Andor: Felsőoktatási politika, 1949–1956. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986.

TITO
imperialisták
láncos
belső ügynökei!

14 A HIDEGHÁBORÚ REGIONÁLIS HONOSÍTÁSA: A RAJK- (TITO-)PER

A pártegyeduralom kiépítésének mindent felforgató átszervezési láza – az előző évhez hasonlóan – 1949-ben is koncepciós politikai perekben lecsapódó boszorkányüldözéssel társult. A májusi választások „népfrontgyőzelmét" ünneplő kommunista önreklámozás hetek múltával lassan alábbhagyott. A Mindszenty bíboros-érsek februári elítélésének – úgymond – társadalmi és külföldi visszhangját szemlélző propagandacikkeket viszont csak egy újabb skandalum szorította háttérbe. Kádár János főtitkárhelyettes és belügyminiszter pártja központi vezetőségének 1949. július 11-i ülésén „trockista kémcsoport leleplezését" jelentette be. Tájékoztatója szerint *„az ellenség felderítése és leleplezése Rákosi elvtárs közvetlen irányításával* [...] *kétesztendős szívós munka eredményeként sikerült"*. A datálás azért figyelemre méltó, mert az ebből kreált koncepciós per fővádlottja, Rajk László két évvel korábban, 1947-ben éppen belügyminiszterként nagyon is megbízhatóan segítette pártját a – korábban már tárgyalt – tisztátalan választási győzelemhez. S nemhogy két évvel, de alig két hónappal korábban – az egylistás országgyűlési választások kampányidőszakában – még ugyancsak Rajk volt az MDP egyik listavezetője. Az előkészítés alatt álló per leendő másodrendű vádlottját, Szőnyi Tibort pedig éppen két évvel korábban helyezték a kommunista pártközpont káderosztályának élére. Ezen a poszton csak olyasvalaki állhatott – s állt is letartóztatásáig –, aki egyöntetűen élvezte az őt kinevező pártvezetők maradéktalan bizalmát.

Az más kérdés, hogy Szőnyi Tibor alig egy évvel korábban – a szociáldemokrata párt szelektív bekebelezése idején – nehezen megbocsátható konspirációs hibát vétett. Írásos beadványt készített arról, amiről tudni is csak keveseknek volt szabad, dokumentálni pedig végképp nem volt ildomos. Azt, hogy Péter Gábor nemcsak a likvidálásra ítélt testvépárt tagjainak széles körét figyeltette meg, hanem immár a kommunista pártszervezetekben is kiépítette saját besúgóhálózatát. *„Az ÁVO információs munkájának véleményem szerint nem lehet és nem szabad, hogy az legyen a feladata, hogy a pártszerveket ellenőrizze és a pártba beépüljön – vélte Szőnyi. – Romboló, fegyelem-lazító és demoralizáló hatással van, ha vezető pártszervekről és a vezetőség tagjairól kérnek információt."*[1]

A káderosztály vezetőjének neheztelésével – saját kezű lapszéli kommentjeik alapján – a feljegyzés címzettjei, Farkas Mihály és Rákosi Mátyás is azonosulni látszottak. Csak azt nem tudhatta Szőnyi, hogy Péter Gábor éppen nevezettek megbízásából dolgozott már akkoriban is egy „trockistaellenes" magyar per előkészítésén, saját információi mellett hasznosítva – többek között – a Szőnyi Tibor által őrzött központi káderosztály személyi anyagait is. Egyik szálon tehát a káderosztály és az ÁVO saját pártvezetése alatt kooperált a szociáldemokraták pártfúzióval összefüggő lusztrációja céljából, a másik szálon viszont Szőnyi olyasmibe okvetetlenkedett bele, ami – éppen Rákosi és Farkas tudtával – még csak Péter Gábor külön megbízása volt.

Az ÁVO vezetője 1948 szeptemberében össze is állította a megrendelt „trockista szervezkedés" – valótlanságokkal teli – librettóját. Az MDP Államvédelmi Bizottságának kulcsemberei – Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Kádár Já-

← Tito jugoszláv államelnököt láncos kutyaként kifigurázó május elsejei felvonulók

nos – ezt megvitatva egyfelől silány fércműnek, másfelől „még időszerűtlennek” – ítélték Péter elaborátumát, és pontosításra adták vissza a „szerzőnek”. Ez a koraszülött verzió a szociáldemokrata pártból átvett – és az MDP-ben is központi vezetőségi taggá választott – Justus Pálra osztotta a főbűnös szerepét, akit viszont a Rajk-per idejére már nyolcadrendű vádlottá „fokoztak le”.[2] De mert közben Rajkot a belügyminiszteri posztról a külügyminisztérium élére irányították át, Péter Gábor volt elöljárójának – civódásokkal terhes – szolgálati alárendeltségéből szabadulva folytathatta párton belüli konspiratív információszerzését. Eközben már azt a személyt is látókörébe vonva, aki őt – mint fentebb olvashattuk – pártbéli megbízóinál „feljelentette”. Aligha véletlen, hogy – 1949. május 16-án, az egylistás választások másnapján – a Rajk-ügyet elindító letartóztatássorozat első áldozata Szőnyi Tibor lett. Péter Gábor őt verette először tíz napon át, egészen addig, míg ki nem csikarták belőle, hogy – úgymond – „konspiratív felső kapcsolata” nem más, mint Rajk László. Utóbbit május 30-án vették őrizetbe.

A belügyminisztérium sajtóosztálya közli:
Az államvédelmi hatóság idegen hatalmak javára elkövetett kémkedés miatt őrizetbe vette Rajk Lászlót, dr. Szőnyi Tibort, Justus Pált és 17 társát. Az őrizetbe vettek között ipari munkás vagy dolgozó paraszt nincs.

Szabad Nép, 1949. június 19.

„Izzó gyűlölettel fordulunk szembe dicső Pártunk aljas árulóival!”
Dolgozók levelei követelik a trockista kémbanda kíméletlen megbüntetését!
A belügyminisztériumi pártszervezet önkritikája
A belügyminisztérium MDP pártszervezete önkritikát gyakorol Rákosi elvtárshoz írt levelében: „hű és féltő ragaszkodással Pártunkhoz, munkásosztályunkhoz és hazánkhoz, izzó gyűlölettel fordulunk szembe az aljas árulókkal: Minden erőnkkel azon leszünk, hogy munkánkkal segítségére legyünk a Pártnak e trockista banda teljes felszámolásában. Pártszervezetünk vezetősége tanult a Rajk belügyminisztersége alatt általunk elkövetett hibákból, az éberség terén elkövetett súlyos mulasztásokból, a megalkuvó politikából, amikor a pártszervezet nem harcolt minden erővel a rendőri pártszervezetek feloszlatása ellen és lehetőséget nyújtott Rajk népszerűség-hajhászásához, személyi kultuszának kialakulásához. Rajk és bandája a belügyminisztériumot a reakció fellegvárává akarta tenni. Pártunk hatalmas győzelme nyomán megfogadjuk Rákosi elvtársnak, hogy a belügyminisztériumot Kádár elvtárs közvetlen vezetésével a szocializmust építő dicső Pártunk és dolgozó népünk szilárdbástyájává tesszük.”

Szabad Nép, 1949. június 23.

A korábban már érintett – ugyancsak koholt vádakon nyugvó – koncepciós perekhez képest a Rajk-per három szempontból hozott fordulatot:

1. Ekkor már az egyeduralkodó pártba, sőt annak vezetésébe tartozni sem jelentett menlevelet az alól, hogy bárki ellenségnek minősüljön.
2. A konstruált vádak vezérmotívumát – néhány hét elteltével Budapestre érkezve – a Bjelkin tábornok által irányított szovjet kémelhárítás komponálta. A magyar

Justus Pál, 1948

pártvezetésre, illetve a politikai rendőrség beavatottjaira a megadott koncepcióhoz igazított vallomások kicsikarása, pontosítása-véglegesítése hárult.
3. A legfőbb sajátosság az volt, hogy a vádlottak – Rajkot is beleértve – olyan rituális gyilkossági szertartásnak lettek szenvedő alanyai, amelyben más volt az igazi „fővádlott".

A vádak eleinte a Sztálin által rendezett, harmincas évekbeli szovjet pártvezetésen belüli leszámolások forgatókönyve szerint fogalmazódtak. Az ott központi szerepet játszó „trockizmus" vádját az időközben Budapestre érkezett szovjet „tanácsadók" aktualizálták: a „trockizmus" helyére a „titoizmus" került.[3] A kirakatperekben az a J. B. Tito lett az in effigie fővádlott, aki már 1945 második felére kiépítette a szovjet mintát követő rendszerét, de nem volt hajlandó azt maradéktalanul alárendelni Moszkva mindenhatóságának. A hangsúly a „maradéktalanul" kitételen van. Ideológiai és stratégiai alapokon nyugvó szoros szövetséghez partner volt, de ahhoz nem, hogy országa szuverenitását teljes mértékben feladja. A Kominform 1948. júniusi határozata – Sztálin hisztériájának szócsöveként – emiatt bélyegezte a belgrádi vezetést nacionalista elhajlónak. De akkor még azzal számoltak, hogy a Kremlhez hű jugoszláv kommunisták (az ún. informbürós szárny) menesztik Titót, s visszatérítik a délszláv államot a „proletár internacionalizmus" Moszkvából irányított szekértáborába. Miután viszont Sztálin hiába hitegette magát azzal, hogy „csak a kisujjamat kell mozdítanom, és Tito nincs többé", felsülését – legalább virtuálisan – propagandagyőzelemmé kellett maszkírozni. Ezt szolgálták a Jugoszláviát övező csatlósállamokban megrendezett összeesküvési színjátékok, amelyek bu-

Rajk László és Lazar Brankov szembesítése a Rajk-perben, 1949. szeptember 17.

dapesti felvonása lett a Rajk-per. (Bulgáriában ezzel egy időben rendezték meg a Trajcsko Kosztov kommunista pártvezető elleni hasonló pert.[4])

Kerültük, hogy a felsorolásba egy negyedik sajátosságot is beiktassunk, mert az menet közben hibernált közjátékká vált. Ez nem volt más, mint Rákosi Mátyás – e téren is megmutatkozó – megalomániája, amivel az Egyesült Államokig terjedő „világméretű összeesküvéssé" próbálta dagasztani a Rajk-pert. Ügybuzgalmában kézre is kerített egy nemzetközi titkosszolgálati hazárdőrt, Noel Fieldet, akiről prágai elrablása és Budapestre csempészése után derült ki, hogy nemcsak amerikai, hanem a szovjeteknek is dolgozó kettős ügynök. A szovjet titkosszolgálat sietve Moszkvába is vitte – és ott rezerváltan őrizte évekig – „félig saját" ágensét. Mindemellett rövid úton elejét vették annak, hogy Rákosi ezt is beleamalgámozza a Rajk-per forgatókönyvébe.[5] Abba ugyan további hajmeresztő képtelenségek összehordásával bele lehetett volna erőszakolni, de ez – Moszkva érintettsége miatt – végzetesen kontraproduktív lett volna. Más kérdés, hogy az ún. Field-ügy valóban szerteágazó kombinációs játék volt a nagyhatalmak egymás közötti hírszerzésének sötét történetében. Ennek történeti igényességű dokumentálása csak a hidegháborús korszak után, az elmúlt évtizedekben kezdődhetett meg.[6]

Kádár János – miután maga is tevőleges közreműködő lett abban, hogy komája, Rajk László a ráosztott szerepet vállalja – az MDP Központi Vezetőségének 1949. szeptember 3-i ülésén számolt be „a nyomozás újabb eredményeiről".[7] Ekkor már a „trockista" verziót felváltó "titoista" koncepcióhoz igazított vádakat helyezte előtérbe. Ennek lényege szerint Rajk és vádlott-társai *„az imperializmus*

szekértolójává szegődött" Titóval szövetkezve kívánták megdönteni Magyarországon a „demokratikus államrendet." Ez volt az alaptétele a népbírósághoz három nappal később benyújtott vádiratnak, majd az ügyészi vádbeszéd is ezt ismételte refrénszerűen: *„a vádlottak padján itt nem csak Rajk és társai ülnek, hanem külföldi gazdáik, imperialista felbujtóik is, Belgrádban és Washingtonban.* [...] *A külföldi imperialisták parancsainak közvetítőiként, főügynökeiként, az imperializmus rohamcsapataként Tito és bandája, a jugoszláv vezető klikk lép fel."*[8] Az ügyész és a bírák mellett a vádlottak, a tanúk és a védők is szöveghűen memorizálva adták elő a forgatókönyvben megírt szerepeiket, így érdemi malőr nem zavarta meg a szeptember 16–24. között zajló „tragedia dell'arte" nyilvános rádióközvetítését. A bíróság Rákosi – Moszkvában előzetesen egyeztetett – instrukcióinak megfelelően osztotta az ítéleteket. Halálra ítélték és kivégezték Rajk Lászlót, Szőnyi Tibort, Szalai Andrást. Életfogytig tartó fegyházbüntetést kapott Lazar Brankov és Justus Pál, kilencéves fegyházbüntetés jutott Milan Ognyenovicsnak. Abból kiindulva, hogy az államrend megdöntésére irányuló összeesküvés úgy tehető hitelesebbé, ha annak katonai vonulata is van, a perbe fogott két további – szintén kommunista – tábornok, Pálffy György és Korondy Béla ügyét a hadbírósághoz tették át. Néhány nappal később ott ítélték őket halálra.

A Kossuth és Petőfi rádió műsorváltozása

A Rajk bűnper tárgyalásáról a Kossuth rádió naponta két ízben, este 19–20 óráig és 21 órakor ad helyszíni közvetítést. Emiatt a rádió pénteki és szombati műsora az esti órákban a következőképpen módosul:

Pénteken a Kossuth rádión:
18.30: Falurádió.
19.00: Helyszíni közvetítés a Rajk-per főtárgyalásáról.
20.00: Hírek.
20.20: Hírek németül.
20.40: Hírek szerbül.
21.00: Helyszíni közvetítés a Rajk-per főtárgyalásáról.
23.00: Hanglemezek.
Petőfi rádió:
20.20: szórakoztató zene.
21.00: A Rádiózenekar hangversenye.
Szombaton a Kossuth rádión:
19.00: Helyszíni közvetítés a Rajk-per főtárgyalásáról.
20.00: Hírek.
20.20: Hírek németül.
20.40: Hírek szerbül.
21.00: Helyszíni közvetítés a Rajk-per főtárgyalásáról.
23.00: Hanglemezek.
Petőfi rádió:
21.05: Szórakoztató zene.

Szabad Nép, 1949. szeptember 16.

Az Államvédelmi Hatóság a munkásosztály ökle

Az 1949. évi aratás kezdetétől az őszi szüretig – a perben halálra ítélteket október 15-én végezték ki – minden korábbit felülmúló harsány s nemkülönben perfid rágalomhadjárat és egyvégtében prejudikáló sajtókampány kísérte a justizmord egyes fázisait. Feladóik által sosem látott olvasói levelek, a hecckampányba bevont üzemi kollektívák, pártszervezetek százai követelték *„a pártot eláruló gyilkosokkal szembeni példastatuálást"*, miközben a megnevezett üzemek dolgozói maguk is csak a sajtóközleményből értesültek arról, hogy ők – úgymond – egyöntetűen sorakoztak fel „Rákosi elvtárs ébersége" mögött. Rákosi Mátyás nem is mulasztotta el viszonozni a *„dolgozó népünk körében tapasztalható tántoríthatatlan támogatást"*, ami neki *„álmatlan éjszakáin is erőt adott a pártba befurakodott árulók"* elleni harcában. A kirakatper lezárulása után, de még a kiszabott halálos ítéletek végrehajtása előtt, 1949. szeptember 30-án a nagy-budapesti pártaktíva ülésén összegezte Rákosi *„a Rajk-banda megsemmisítésének tanulságait"*. A titkosszolgálat tevékenységének elismerésén túlmenően itt hirdette meg programként a mindenre és mindenkire kiterjedő éberségi hisztériát.

Az Államvédelmi Hatóság Péter Gábor elvtárs vezetésével jó munkát végzett

– Egyszóval, ha kezdetben nem voltunk is elég éberek, azután igyekeztünk alapos munkát végezni. A választások május 15-én voltak, az összeesküvők letartóztatása május 16-án kezdődött. A munka, amit ezzel kapcsolatban Államvédelmi Hatóságunk *(Ütemes taps: Éljen Kádár!")* Péter Gábor elvtárssal *(Nagy taps!)* az élén végzett, nem volt rossz. Sikerült felderítenünk az ellenség szervezetének jelentékeny részét, sikerült rávilágítani aljas magyar és nemzetközi terveikre és ráirányítani a magyar és nemzetközi dolgozók figyelmét az amerikai imperialisták és jugoszláv kémeik üzelmeire.

Szabad Nép, 1949. október 1.

„Az éberség nemcsak a Politikai Bizottság, nemcsak a Központi Vezetőség vagy az ÁVH ügye, hanem egész pártunké – nyomatékosította Rákosi. – *Legyen éber pártunk minden szervezete, minden funkcionáriusa, minden tagja és ezen túlmenően legyen éber az egész dolgozó nép, figyeljen fel a legkisebb ellenséges hangra vagy tettre. A hibák mögött keresse és találja meg az ellenség kezét."* (sic!) Ez meg is történt a következő években, de előbb még el kellett takarítani a hegyrobbanásnyi méretűre sikeredett Rajk-per sziklatörmelékeit. Az ehhez kapcsolódó ún. háttérperekben – további harminc ilyet rendeztek – több mint száz polgári személy és katonatiszt került rács mögé. Közülük 15 személyt végeztek ki, 11 főt ítéltek életfogytiglanra és több mint ötvenet öt évnél hosszabb börtönbüntetésre. Többen öngyilkosságba menekültek, mások – a brutális vallatások következtében – már a nyomozati szakban meghaltak, vagy ítélet után a börtönben. Akik ellen pedig még egy szedett-vedett vádiratot sem tudtak összeeszkábálni, azokat – kiszámíthatatlan időre – internálták. A Kominform 1949. novemberi, Magyarországon tartott ülésén – a budapesti Rajk- és a szófiai Kosztov-perre mint „bizonyítékokra" hivatkozva – Jugoszláviát kizárták a szervezetből. A következő fél évtizedben Tito – a fentebb már idézett szitkokkal illetett – ellenség lett, Magyarország pedig a Jugoszlávia elleni háborús készülődés közvetlen frontországa.

Levél Bukarestből

Hétfőn édesapám a „Scinteia"-val a kezében, felháborodva jött haza. „Olvastad a Rajk és bandája elleni vádiratot?" – „Nem, még nem olvastam." – De mikor délután elolvastam, én is dühöngeni kezdtem.

„Miért vágsz ilyen arcot?" – kérdezte édesanyám. „Akasztófára kéne őket húzni" – volt a válaszom. „Remélem, nem hagyják őket életben."

Aztán elmentem Szabad Népet keresni, mert tudtam, hogy belőle tudom meg a legtöbbet.

Nekem is – mint ahogy a budapesti dolgozóknak – ökölbe szorult a kezem, villámló szemekkel olvastam, hogy Magyarország népe minek volt kitéve.

Nincs nagyobb bűn, mint az árulás és mint a fizetett kémek bűne! Ezek pedig pénzért akarták elárulni a magyar népet Titónak, épp úgy, mint ahogy ő is eladta Jugoszláviát. De ezúttal visszafelé sült el az amerikai tőkések ágyúja. A Magyar Dolgozók Pártja leleplezte és megsemmisíti az árulókat.

Még fiatal vagyok, most töltöttem be a tizenötödik évemet (a bukaresti kémiai szakiskolába járok), de ha kéne, saját kezűleg is felakasztanám őket. Ezek, akik meg akarták gyilkolni a magyar nép szeretett vezetőit, Rákosi Mátyást, ezek a gazemberek mi ellenünk, a mi országunk dolgozói ellen is törtek, a mi békénket és jövőnket is alá akarták ásni. Nemcsak a Magyar Népköztársaság népe, de mi, romániai magyarok és románok és a többi népek is a legsúlyosabb büntetést kérjük ezekre a banditákra.

Az egyik ifjúmunkás-gyűlésen felhívták figyelmünket, hogy ébereknek kell lennünk. Nem nagyon értettem, mire való? Most megértem és éberen fogok őrködni itt is, a Román Népi Köztársaságban, az amerikai és titoista kémek és árulók ellen.

Az összes népköztársaságok, élükön a Szovjetunióval, megvédik a népek szabadságát! Halál az árulókra! Moarte tradatorilor!

Szabad Nép, 1949. szeptember 22.

Péter Gábor

A bitófák árnyékában nem maradt el „a jól végzett munka" jutalma sem. Kádár János belügyminiszter már a kivégzések másnapján szignálta azt az előterjesztést, amely alapján 1949. november 1-jén az ÁVH közel félszáz alkalmazottját – Péter Gábor szűkebb vezérkarát is beleértve – kitüntették. Közülük kéttucatnyian – „kiváló szolgálatuk és helytállásuk" elismeréseként – a tiszti grádicson is előléptek. A jutalmazás másik fele karácsonyi ajándékként érkezett. Az MDP szűkebb vezérkara még a békés ünnepnapokat is munkával töltötte. Az MDP Államvédelmi Bizottsága szenteste, december 24-én hozta meg azt a határozatot, amelyet a Politikai Bizottság két nappal később, december 26-án véglegesített: kimondták a Belügyminisztériumtól immár teljes mértékben függetlenített, a továbbiakban önállóan – kvázi minisztériumként – működő Államvédelmi Hatóság létrehozását. Újabb két nap elteltével, december 28-án már minisztertanácsi rendelet adta közre a „legfelsőbb elhatározást".[9] Az eredeti rendelettervezetből kimaradt az a passzus, amely szerint „az Államvédelmi Hatóság átveszi a Honvédelmi Minisztériumtól a katonai elhárítás feladatát. Az Államvédelmi Hatóság vezetője a katonai elhárítás kérdéseiben a Honvédelmi Miniszternek [Farkas Mihály] is alá van rendelve. A hatóság vezetője köteles ezekben az ügyekben a Honvédelmi Miniszternek jelenteni és utasításait végrehajtani."[10] Ugyanazon a napon a minisztertanács az új *„Államvédelmi Hatóság főfelügyeletével Kádár János belügyminisztert bízta meg"*.[11] Péter Gábor a kvázi minisztériumi stásusba emelt hatóság kiterjesztett kompetenciájáról sietve, már december 30-án tájékoztatta alárendeltjeit: *„Hatóságunk feladatköre nagymértékben megnövekedett: még hatékonyabban kell védenünk és biztosítanunk népi demokráciánk állami, gazdasági és társadalmi rendjét, szilárdan kell őriznünk határait népünk ellenségeivel szemben."*[12]

Sztálin elvtárs 70. születésnapjára szebbnél szebb ajándékok készítésével fejezik ki a magyar dolgozók az egész magyar nép háláját, forró szeretetét a hazánkat felszabadító szovjet nép bölcs vezetője, a béke legfőbb őre iránt.

A Salgótarjáni Acélgyár dolgozóinak ajándéka egy művészi domborműves, négykarú, fáklyás égőjű lámpa, melynek tetején gyönyörű csiszolt vörös üvegcsillag ragyog.

A lámpa talpazatán a Magyar Népköztársaság címere és üdvözlő felirat áll: *„Emlékül Sztálin elvtársnak 70. születésnapja alkalmából szeretetük és hálájuk jeléül a Salgótarjáni Acélgyár dolgozói."*

Veszprém megye dolgozói óriási, háromrészes, csiszolt üvegvázát és hatszemélyes, kézzelfestett dohányzókészletet készítettek.

A Salgótarjáni bányászok fekete márványlapon bronzszobrot készítettek ajándékul. A szobor csákányos bányászt ábrázol, mögötte háromszögű üvegoszlop emelkedik. Az ajándékon a bányászköszöntés áll orosz és magyar nyelven: „Jószerencsét!" A tatabányai kisiparosok művészien kidolgozott tulipános ládát készítettek.

Vas megye dolgozói a megyei népművészettel remekeltek: vörös selyemvelur faliszőnyeget készítettek Sztálin elvtársnak születésnapi ajándékul. A gyönyörű szőnyeg felirata: *„Éljen sokáig a nagy Sztálin, vezesse további győzelemre a világ dolgozóit!"*

Szebbnél szebb ajándékokat készítenek a dolgozók Sztálin elvtárs születésnapjára.
Szabad Nép, 1949. november 29.

Ugyanezekben a napokban grandiózus ünnepi rendezvényekkel és exkluzív kiadványokkal tisztelegtek a „béketábor" minden államában Sztálin előtt 70. születésnapja alkalmából.[13] Méltó megünneplésének előkészítésére és vezénylésére reprezentatív párt- és kormánybizottságot hívtak életre. Az ennek élén álló Rákosi Mátyás számba vehette „a magyar demokrácia sorozatos győzelmeit", és születésnapi ajándékként immár egy (majdnem teljesen) szovjet mintára átformált Magyarországot nyújthatott át *„az egész haladó emberiség bölcs tanítójának és alkotó zsenijének"*. A Kominform országainak hivatalos propagandája ilyen – és ehhez hasonló – jelzőkkel dicsőítette akkoriban Sztálint.

Vasárnap délután vidám, daloló csoportok gyülekeztek a város különböző részein: a kerületek dolgozói, akik a Szabadság térre vonultak a *Hála Szobrának* leleplezési ünnepségére. Végig a Szabadság térre vezető útvonalakon lelkes jelszavak hangzottak, amelyek a széttéphetetlen szovjet–magyar barátságot, a magyar nép legnagyobb barátját, Sztálin elvtársat, a Pártot, Rákosi elvtársat éltették. A felszabadulás ötödik évfordulójának egyik megnyitója ez a szoborleleplezési ünnepség.

A Szabadság téren feldíszített házak koszorújában ott áll Kisfaludi-Strobl Zsigmond Kossuth-díjas szobrász műve, a leleplezésre váró szobor. Az ünnepségre eljöttek a testvéri népek kormányküldöttei is. Viharos taps fogadta Jevgenyil Dimitrovics Kiszeljov elvtársat, a Szovjetunió magyarországi nagykövetét, a kínai, lengyel, csehszlovák, bolgár, albán és koreai kormánydelegációkat. Ott voltak az ünnepségen a Párt Központi Vezetőségének tagjai, a minisztertanács tagjai, a hadsereg, az Államvédelmi Hatóság, a rendőrség küldöttségei, a tömegszervezetek vezetői.

– Öt esztendő nem hosszú idő egy nép életében. De mi ez alatt az öt év alatt a Szovjetunió önzetlen baráti segítségével, a Párt vezetésével évtizedeket haladtunk előre. Öt év alatt a háború sújtotta országból új, jobb, boldogabb országot építettünk. Utunk minden lépésénél éreztük és érezzük a Szovjetunió támogatását. A Szovjetuniónak, Sztálin elvtársnak köszönhetjük, hogy a magyar nép kezében tartja jövendőjét és módja van rá, hogy továbbépítse boldog, szabad országát. Hirdesse ez a szobor örök időkre eltéphetetlen ragaszkodásunkat, forró szeretetünket, mélységes hálánkat a nagy Sztálin és a szovjet nép iránt.

– *Ez a szobor a hála szobra: hála a nagy Sztálinnak, hála a szovjet népnek, hála a dicsőséges Szovjet Hadseregnek, hogy öt évvel ezelőtt, 1945. április 4-én meghozta nekünk a szabadságot* – mondotta ünnepi beszédében Pongrácz Kálmán elvtárs, a főváros polgármestere.

Leleplezték a hála szobrát a Szabadság téren. *Szabad Nép*, 1950. április 4.

[1] Politikatörténeti Intézet Levéltára. 274. fond. 11/10. ö.e. Közli Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 124. old.

[2] Gyarmati György: „A lefokozott trockista". In: Justus Pál. (Szerk: Jemnitz János – Székely Gábor.) Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 157–164. old.

[3] Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle,* 1991. 11. sz. 17–36. old.

[4] Hódos György: Tettesek és áldozatok. Koncepciós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Noran, Budapest, 2005.

Az Államvédelmi Hatóság határőreinek felvonulása, 1950. április 4.

5 Az amalgámozás a korabeli magyar párt- és titkosszolgálati zsargonban különböző – egymással köszönő viszonyban sem lévő – tények, mozzanatok, illetve kitalációk látszólag koherens történetté erőszakolását, összegyúrását jelentette. Ugyanezzel az eljárással sokkal szaftosabb összeesküvési forgatókönyvet lehetett volna konfabulálni – csak a közreműködő magyar pártvezetőkből válogatva –, mondjuk Gerő Ernő és még inkább Rákosi Mátyás életrajzi mozzanataiból.

6 Der Fall Noel Field. Schlüsselfigur der Schauprozesse in Osteuropa. I–II. (Hrsg: Bernd-Rainer Barth–Werner Schweizer.) BasisDruck Verlag, Berlin, 2005–2007.

7 Hajdu Tibor: Farkas és Kádár Rajknál. Az 1949. június 7-i beszélgetés hiteles szövege. Társadalmi Szemle, 1992. 4. sz. 70–89. old. Kádár János – sok egyéb tisztsége mellett – Rajk László 1949 elején született fiának keresztapja volt.

8 Rajk László és társai a népbíróság előtt. (Reprint) Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1989. 213. old.

9 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4.353/1949. (268) M.T. számú rendelete. *Magyar Közlöny,* 1949. december 28. A Szovjetunió többi csatlós országától eltérően azért ódzkodtak az ÁVH (nevében is) minisztériumi besorolásától, mert az a csak néhány hónappal korábban elfogadott alkotmány módosítását – és ehhez az Országgyűlés összehívását – igényelte volna. Később már nem voltak ilyen skrupulusai Rákosinak. NET-rendeletekkel – az Országgyűlést megelőzve – többnyire a kormányzati rend, minisztériumok létesítése és megszüntetése tekintetében módosítgatták az alkotmányt.

10 Ez a bekezdés az utolsó pillanatban kerülhetett ki a tervezetből. Az ÁVH iratai között egy – már rendeletként és nem tervezetként – iktatott példányban az idézett rész az MT rendelet 3. paragrafusaként szerepelt. ÁBTL. V–150.340.

11 11.223/1949. M.E.I/A. sz. határozata. *Magyar Közlöny,* 1949. december 28.

12 Az ÁVH vezetőjének 3. számú parancsa 1949. december 30-án. ÁBTL. V–150.340.

13 A *Sztálin rövid életrajza* c. kiadványt 200 000 példányban a Szikra Könyvkiadó jegyezte, míg az életútját vizuálisan is bemutató – Bethlen Oszkár szerkesztette – képes albumot *70 év* címmel 100 000 példányban nyomtatta ki a Hungária Könyvkiadó Nemzeti Vállalat. Utóbbit azonban a forgalmazás pillanatában kezdték azonnal vissza is gyűjteni, mert az összeállítók figyelmetlensége miatt az egyik képen feltűnt az akkor persona non grata Kun Béla, akit a harmincas évek tisztogatási hullámainak egyikében a Szovjetunióban végeztek ki. A malőr kijavítását követően újrakötött százezer példány azután már valóban forgalomba kerülhetett. Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Gondolat, 1985. 149–150. old.

Üdvözöljük választói
56.
Szavazókör

15 A PÁRTEGYEDURALOM KIÉPÍTÉSÉNEK ZÁRÓAKKORDJA: A TANÁCSRENDSZER

1950 elejére már csak az utolsó intézkedések voltak hátra a magyarországi kommunista uralom szervezeti kiteljesítéséig. Ebből eredően váltak a rendszer számára nemkívánatossá azok a „baloldali" szociáldemokraták, akik két évvel korábban még hűséges statiszták voltak saját pártjuk felszámolásában. Immár a „munkásáruló" formula lett általános megbélyegző minősítésük. Az 1950 tavaszán megkezdődő letartóztatás- és persorozat mindennapjaiban ezen jelzőhöz társultak a büntetőjogi elmarasztalást igazolni igyekvő variánsok: az elhurcoltak úgymond a Horthy-korszak rendőrségének besúgói voltak, és/vagy – korábban természetes nemzetközi pártkapcsolataik révén – a Labour Party fedésével lettek angol kémek. Ezen vádak alapján ítélte el a korabeli bíróság Szakasits Árpádot, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnökét, Marosán Györgyöt, az MDP főtitkárhelyettesét, Vajda Imrét, az Országos Tervhivatal elnökét, míg Ries István igazságügy/miniszter belehalt a kényszervallatással elegyített gyógyszermegvonásba. A volt szociáldemokraták elleni persorozat keretében mintegy kétszázan kerültek börtönbe s ugyanannyian a gödöllői internáló- vagy a recski kényszermunkatáborba.[1]

A pártegyeduralom intézményesítésének többéves munkáját 1950-ben a szintén szovjet mintát követő államigazgatási szisztéma, a tanácsrendszer bevezetése teljesítette ki. Az átszervezés részeként minisztertanácsi rendelet rögzítette az ország új közigazgatás-földrajzi beosztását. Ekkor számolták fel a trianoni békeszerződés eredményeként az ország határai mentén létrejött ún. csonka vármegyéket. (Ugyanekkor változott ezen igazgatási körzetek neve vármegyéről *megyére.*) A korábbi 25-ből több megye összevonásával 19 megyét létesítettek, miközben az ország közepét kitöltő legnagyobb területű vármegyét – Pest–Pilis–Solt–Kiskun – kettéosztották. Ezt követően számos átcsatolással, módosítással rögzítették a – megyéken belüli – járások új határait is. Magyarországnak ekkoriban hatvan városi rangú települése volt. A megyerendezéssel összefüggésben erősen módosult a korábbi városok egy részének státusa is. Az addigi, ún. törvényhatósági jogú – megyéktől is független – városi státus megszűnt, s új megyeközpontokká lehetőleg olyan városokat tettek, ahol az ipari munkás népesség nagyobb arányt képviselt. (Budapesten kívül a korábbi 12 törvényhatósági jogú város közül 1954-ben öt nagyváros – Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged – ismét a megyékkel egyenrangú, ún. megyei jogú város lett.) Budapest közigazgatási határait számottevően kiterjesztették úgy, hogy fővárosi kerületekké szervezve kapcsolták hozzá a vele szomszédos „bolygóvárosokat" és több agrárjellegű települést is. Korábban e városok alkották a főváros környéki, ún. „vörös övezetet" számos nagyvállalattal és hozzájuk kapcsolódó munkáskolóniákkal. Bekebelezésük révén átalakult az új főváros társadalmának foglalkozási-szociális arculata: az ún. munkás–paraszt népesség javára és a „polgári elemek" rovására.[2]

A térszerkezeti változásnál is jelentősebb volt a közigazgatás funkciójának és működési mechanizmusának átformálása. Erről szólt Kádár János belügyminiszternek az 1950 májusában beterjesztett törvényjavaslathoz fűzött indoklása: a tanácsrendszerű igazgatás *„biztosítja az államhatalom szilárd egységét, a központi irányítást, az országos érdekek érvényesülését; biztosítja azt, hogy az államigazga-*

← Tanácsválasztás Szegeden, 1950

A Törökszentmiklós főbírájának kinevezett Szilágyiné dolgozószobájában, 1949

tás tevékenységének minden területén előmozdítsa az [1950 januárjában megindított] *ötéves népgazdasági terv megvalósulását. Az állam szilárd egysége nyilvánul meg abban, hogy a helyi tanácsok egymással fölé- és alárendeltségi viszonyban állanak és végső fokon alá vannak rendelve az államhatalom és az államigazgatás legfelsőbb szerveinek: az országgyűlésnek, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának és a minisztertanácsnak.*" Emellett természetesen az ugyancsak hierarchikus rendben működő pártszervezeteknek is alá voltak rendelve. Az önkormányzatiság tradícióját felszámoló tanácsrendszer legalsó szintjén a *helyi* (községi, kisvárosi, nagyobb városok esetében a kerületi) *tanácsok* helyezkednek el. Fölöttes szerveik a *járási*, illetve – a kerületekre osztott települések esetében – a *városi tanácsok* voltak. Mindezek a *megyei tanácsok* alárendeltségében működtek. A megyei tanácsok létrehozásuk idején elvileg a *kormánynak* voltak alárendelve, ennek irányítási, ellenőrzési jogkörét azonban – 1954-ig – a Belügyminisztériumra ruházták át.

A maradéktalanul ideokratikus párturalom megteremtése során az igazgatás átformálásakor is adaptálandók voltak az „éleződő osztályharc" elvárásai. Az erről szóló pártdirektíva szerint *„maga az átszervezés és minden részintézkedés is alkalmas harci eszköz kell legyen a politikai küzdelem különböző fázisaiban, tehát iga-*

zodjék a mindenkori szükséglethez. Most például legyen figyelemmel a kulákság elleni harc periódusára." De a parasztság szegényebb rétegei iránt sem mutatkozott sokkal nagyobbnak a bizalom. A kommunista pártvezetésnek általános volt az averziója a többségében paraszti népességű, „reakciós vidékkel" szemben – és viszont! Ebből eredt, hogy funkcionális és területszervezési szempontból is megkülönböztetett fontosságúnak tartották a járások legszorosabb gyeplőn tartását. Ezeknek már a határait is úgy szabták újra, hogy *„a lakosság ipari-munkás összetétele feljavuljon, és* [...] *lehetőség nyíljon a munkáselemek jelölésére minél nagyobb számban.* [...] *A központi kormányzat főleg erre az egységre* [járás] *fog támaszkodni, mivel a centralizáció itt még maradéktalanul érvényesíthető."* A későbbiekben azzal egészült ki a járások fontosságának indoklása, hogy ezen a szinten folytatható leghatékonyabban a „kulákellenes harc". Az elsöprő többségében agrárius népességű járások, de még a falvak tanácsainak élére is (városi) „munkáskádereket" szántak. Az előbb idézett iránymutatás egy másik passzusa szerint ugyanis *„ha egy munkás alkalmas vezérigazgatónak, akkor alkalmas ilyen* [tanácsi] *szervek,* [igazgatási] *ügyosztályok vezetésére is"*. A kinevezés kritériuma a politikai megbízhatóság volt, ami más megfogalmazásban úgy szólt, hogy a *„kulcsállásokat döntően pártkádereknek kell betölteni"*. Ugyanezen okok miatt telepítették járási szintre a köznyelvben csak kádereseknek hívott, úgynevezett személyügyi megbízottakat.[3] (A városokban és a megyei tanácsoknál a kádermunkát személyzeti csoportok vagy osztályok végezték.) Hasonló okból próbálták felszámolni a tradicionális tanyavilágot. Ezek tízezrei jórészt önálló családi, agrárgazdasági „üzemek", illetve települési formák voltak, de többségük szerves társadalmi részét képezte a nagyhatárú alföldi falvaknak, illetve városoknak. Szétszórtságuk miatt épp annyira bajos volt népességük politikai felügyelete (rendőrségi szemmel tartása), mint ahogy útjában álltak a kollektivizálandó mezőgazdaság területi-üzemszervezési szempontjainak is. A tanyák sokasága szinte pókhálószerűen szőtte át Budapesttől keleti és déli irányban – az országhatárokig – hat megye területét. Az itt élők viszonylagos izoláltságuk miatt kevéssé tudtak ellenállni annak, hogy az államhatalmi erőszak – brutalitásokkal elegyített – eszköztárával fokozatosan „tanyaközpontokba" vagy „tanyás községekbe" koncentrálják őket.

Váci Járási Tanács Igazgatási Osztályától
Vác város és valamennyi községi Tanács VB. Elnökének
A községek dolgozóinak bekapcsolása a testnevelésbe feltétlenül szükséges. Ennek érdekében felhívom, hogy az állandó bizottság kebelén belül sportfelelőst bízzon meg, aki a felülről kapott szempontokat és rendelkezéseket fogja végrehajtani. Ezen keresztül felszámolhatjuk a sportban még ma is megbúvó kapitalista elemeket.

Ez az MHK mozgalom kiszélesítése érdekében is fontos, hogy megfelelő sportapparátus álljon az 1951. évben rendelkezésre, akik a legkisebb faluban is megszervezik a falu fiataljainak részvételét az MHK mozgalomban.

Fentiek végrehajtásának határideje február 2., mely időpontig hozzám felterjesztendő a megbízott sportfelelős neve.

Vác, 1951. január 16.

A felsorolt politikai prekoncepciók mindegyikének egyidejű érvényesítésére nem volt ugyan mód, de – amennyire lehetett – azok szerint próbálták összeállítani az első, ún. tanácsválasztáson a párt bizalmát bírók jelölőlistáját. Az 1950 második felében – több ütemben – megejtett tanácsi választások lebonyolítása már nem különbözött az egy évvel korábbi népfrontlistás parlamenti szavazásoktól. Gyökeres fordulat volt abban az értelemben, hogy helyi szinten is felszámolták a polgári kori közigazgatás szervezeti-működési rendjének maradványait. Egyúttal még az esélye is megszűnt annak, hogy az állampolgárok maguk választhassák meg elöljáróikat. Igazgatástörténeti szempontból annyit regisztrálhattak a kortársak, hogy több mint egy évtized elteltével *helyi* „választásokat" is rendeztek Magyarországon. A megnövekedett számú szavazásra jogosultnak viszont – alternatíva híján is – ajánlatos volt voksolnia. Ekkortól ugyanis a szavazóurnáktól való távolmaradás már – passzív, de számon tartott – rendszerellenes megnyilvánulásnak minősült. Az 1950. október 22-i voksolások – és az egy héttel későbbi pótválasztások – nyomán összesen 220 ezer tanácstag alkotta az új igazgatási rendszer tágabban vett személyi körét. Közülük rekrutálódott a községek, a városok, illetve a járások és a megyék szűkebb irányító stábja, az ún. végrehajtó bizottság. Ennek élére minden szinten két kulcsfigura került, a tanácstitkár és a tanácselnök. A megmaradt uniszónó pártorgánumok vezércikkei és tudósításai – országos összesítésben – 97 százalékos részvételhez ugyanilyen arányú igenlő szavazatot társítva ünnepelték az újabb „népfrontgyőzelmet".

Hangsúlyozni kell, hogy a tanácselnök és általában a tanácsok támaszkodjanak munkájukban a pártra, mert a párt vezetése és irányítása nélkül feladataikat nem tudják jól megoldani. Ahol jó a pártszervezet és a tanács közti kapcsolat, ahol érvényesül a párt vezető szerepe, ott jó eredményeket értek el az aratási, begyűjtési és cséplési munkákban. Ezzel kapcsolatban fel kell figyelnünk egy jelentkező veszélyre.

Egyes községi tanácselnökök magukat tartják a község első emberének, nem tartanak megfelelő kapcsolatot a pártszervezet titkárával, nem veszik figyelembe a párttitkár tanácsait, útmutatásait.

Erre az igen helytelen és pártszerűtlen magatartásra fel kell figyelnünk, csírájában el kell fojtanunk.

A soron lévő nagy feladatok megoldásához elengedhetetlenül szükséges tanácsaink megerősödése. *Szabad Nép*, 1951. szeptember 5.

A tanácsrendszer létrehozása az egypárti kommunista diktatúra kiépítésének záróakkordja volt. A pártállam magyarországi archetípusának intézményi-szervezeti rendjét 1950 végére teljes körűen üzembe helyezték. Mindez az 1944–45 fordulójától hat éven át zajló – és számos elemében egymásba csúszott – *kettős rendszerváltás* hozadéka volt. Egy szomszédos – az országot katonailag is megszállva tartó – nagyhatalom, a Szovjetunió védőszárnyai alatt a magyar kommunista párt riválisait éppúgy eltakarította a politikai porondról, mint ahogy a háború utáni időleges szövetségeseit is. A hatalmi harcok ismert politikai eszköztárának elemeit illegitim, illetve kifejezetten jogtipró cselekvésmódokkal kombinálva teremtett – lépésről lépésre – totális diktatúrát. Totálisat, mert nem csupán a politikai közélet

Választási nagygyűlés résztvevői, 1950. október

konvencionális területeit gyűrte maga alá, hanem az ezen kívüli társadalmi szerveződések minden szférájában is saját és kizárólagos akaratérvényesítését vindikálta.

Madách Imrével szólva, azt várhatnánk ezek után, hogy *„a gép forog, az alkotó pihen"*. Nem így történt...

[1] Marosán György: Nincs visszaút. Emlékeim az 1948–1956-os évekből. ELTE ÁJK PTI, Budapest, 1988; Kádár Zsuzsa: A magyarországi szociáldemokrácia a pártfelszámolástól a rendszerváltásig. PhD-értekezés kézirata, ELTE. Budapest, 2003.

[2] Hajdú Zoltán: A magyar közigazgatás földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 2001. 180–200. old.

[3] Gyarmati György: Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban. *Történelmi Szemle,* 1981. 2. sz. 178–190. old.

Nagy Emma
ifjúmunkás
III. kongresszusi
28.000 db
30.000-re
Vállalását eddig is
2000

III/B. Az országos káoszt teremtő terroruralom, 1951–1953

16 A HIDEGHÁBORÚS HISZTÉRIA MÁSODIK FÁZISA: A MAGYAR HADIKOMMUNIZMUS

A Magyar Dolgozók Pártja további feladatokat is meghatározó számvetéssel kezdte az 1951. évet. Február–március fordulójának napjaiban zajlott a MDP II. kongresszusa. A mérlegkészítés oka is, időzítése is helyénvaló volt. Az 1948-as kongresszus idején prognosztizált kommunista berendezkedési terv főbb célkitűzései – utolsóként a tanácsrendszerű államigazgatás kiépítése – megvalósulni látszottak. Történetünk ezen pontján a magyar pártvezetés saját – korábban rögzített – menetrendjéhez képest volt egy teljes évnyi késedelemben, ekkor pedig Sztálin újabb (hideg)háborús stratégiai irányváltása térítette Magyarországot (is) újabb kényszerpályára. Haladjunk sorjában! A Rákosi vezette magyar kommunista vezetés „forgatókönyve" azt prognosztizálta, hogy az első ötéves tervgazdasági ciklus indításakor – ami 1950 elején meg is történt – már végeznek az államigazgatás teljes körű átszervezésével is. Ez azonban két elhúzódó ügy miatt is késedelmet szenvedett. 1948 második felében a Mindszenty József elleni kirakatper előkészítése okozott féléves csúszást. 1949 tavaszától őszéig pedig a Rajk László és társai elleni justizmord kötötte le Rákosit, mert mindkét ügyletben magának tartotta fenn a szinte naponkénti operatív irányítást is. Ez viszont – a kortársak által egyöntetűen elkönyvelt – nagyfokú munkabírása ellenére is késleltette a pártdiktatúra néhány további intézményének rendszerbe integrálását. Az időközben kirobbant koreai háború geostratégiai akciórádiusza 1950–51 fordulóján a Kreml közvetítésével érte el a – harcok helyszíne szerinti – legtávolabbi perifériát, a Szovjetunió nyugati határvidékével szomszédos európai csatlósállamok övezetét, köztük Magyarországot is. A jugoszláv affér miatt már addig is militarizált kommunista államszervezés immár a második olyan moszkvai elvárással szembesült, amely a háborúra készülésnek rendelt alá minden más megfontolást. Budapestnek legfeljebb annyi mozgástere maradt, hogy a sztálini elvárás szerinti újabb kényszerpályás fordulatot – historiográfiai hasonlattal élve – „vonakodó csatlósként" teljesíti, vagy „önként és dalolva". A birodalmi központ kontra magyar végek több évszázados „ellenállási" tradíciójával szakítva az MDP ekkori vezérkara nemcsak kényszerből adta ehhez hozzájárulását, hanem a „Vitam et sanguinem!" mellé az abrakot – az ország maximális gazdasági erőfeszítéseit – is megajánlotta.[1]

> Elvtársak! Népgazdaságunk fejlődésének meggyorsulása azt jelenti, hogy az ötéves tervről szóló törvényben kijelölt feladatokat az ipar és közlekedés terén mintegy háromhárom és fél év alatt meg tudjuk valósítani. *(Viharos taps, hurrá! A Kongresszus percekig vastapssal ünnepli a bejelentést.)* És ha behozzuk a mezőgazdaságunk fejlődésében mutatkozó elmaradást, akkor minden lehetőségünk megvan arra, hogy az ötéves tervtörvényben előírt összes feladatokat, tehát az egész ötéves tervünket négy év alatt vagy ennél is rövidebb idő alatt megvalósítsuk.
>
> Gerő Ernő: Módosított ötéves népgazdasági tervünk fő vonásai. (Referátum az MDP II. kongresszusán) *Szabad Nép*, 1951. március 1.

← Nagy Emma sztahanovista préselőnő, 1954

Az MDP II. kongresszusának előkészületei során Rákosi leginkább egy újabb belpolitikai tisztogatás megindítására összpontosította figyelmét. Az immár teljes egészében sajátjának mondható neofita államapparátus megtizedelésére készült. Ám egy másik – ennél is nagyobb horderejű – hisztéria átmenetileg prolongálta eredeti szándékát. Sztálin 1951. január elején magához rendelte a csatlós államok kommunista pártvezetőit. Ezen a moszkvai értekezleten a Kreml ura olyan volumenű és gyorsaságú új fegyverkezési program azonnali beindítását követelte, amelyet az előirányzott időre – 1953 végéig – majd mindegyik jelen lévő pártvezető megvalósíthatatlannak ítélt. A kétségüknek hangot adó pártvezetők azonnal szigorú dorgálásban részesültek. Rákosi viszont – stréber nebuló módjára – azt kifogásolta, hogy miért *„a magyarországi fejlesztési kontingens a legkisebb"*. Például Bulgáriához képest, holott *„Magyarország lakossága és ipara is nagyobb, mint a bolgároké. Velem volt Farkas Mihály, az akkori honvédelmi miniszter is, és az volt a véleményünk, hogy az a szám, ami nekünk jutott, a többi országokhoz képest nem nagy, s elfogadhatjuk."*[2]

Moszkvából visszatérve – a budapesti szovjet tanácsadók felügyelete mellett – rohamtempóban láttak hozzá a már folyamatban lévő első ötéves terv előirányzatainak menet közbeni felsrófolásához úgy, hogy azt még kutyafuttában beiktathassák a megnyíló pártkongresszus napirendi pontjai közé. A történeti irodalom „felemelt" vagy „feszített" tervnek nevezi ezt az 1951 elején korrigált tervvariánst, amely elsődlegesen a már addig is preferenciát élvező hadiipari, illetve hadseregfejlesztési mutatók további emelését célozta. Az ország adottságaihoz, illetve erőforrásaihoz képest megalomán fejlesztési-beruházási direktívákat a pártkongresszus

Röpgyűlés a Vegypapírgyár Nemzeti Vállalatnál, Budapest, 1951

a következő hónapban határozatként fogadta el. Ennek kisebb horderejű következménye volt, hogy – a hidegháborús viszonyok közepette – Magyarország megsértette az 1947. évi békeszerződésnek a haderőre vonatkozó előírásait. Súlyosabb konzekvenciáit – a rájuk eső fejlesztési hányad redukálódása miatt – a nem ipari ágazatok viselték: elsősorban is a mezőgazdaság, valamint a „polgári" közellátás számára termelő-szolgáltató ágazatok. Az utóbbiakat sújtó drasztikus megszorító intézkedések következményeit viszont a társadalom egésze szenvedte meg. Az MDP „nagy ugrás" kongresszusán megfogalmazott ambíciókat – és azok következményeit – tárgykörönként számba véve, képet kaphatunk az ötvenes évek elejének magyarországi közállapotairól.

A tömegekkel való kapcsolat elsősorban a munkástömegek vezetőjével, *a párttal való kapcsolatot* jelenti. *Ahol a vállalatvezető nem támaszkodik a pártszervezet segítségére, ott hiába „dolgozik jól", nem tudja mozgósítani iparunk legjobb tartalékát: „az emberekben rejlő tartalékot".* Ott a vállalatvezető által kitűzött célok nem válhatnak valóban a munkások ügyévé.

A munkásigazgatónak össze kell forrnia az üzem munkásaival – ami *nem jelenti azt, hogy uszályukba kell kerülnie.* Nem egy vállalatvezető úgy akart „jóban lenni" a munkásokkal, hogy szemet hunyt például a normalazítások, bércsalások fölött. Rákosi elvtárs mondotta a Központi Vezetőség ülésén: „Egyre gyakrabban hallunk panaszt arról, hogy a gyárakban a kellemetlen feladatoknak nem akad gazdájuk. Ilyen kellemetlen feladat többek között a fellépés a normák lazításával szemben." Határozottan le kell szögezni: a munkásigazgató nem egyetlen gyár munkásaival, hanem *az egész munkásosztállyal* szemben felelős. A munkásigazgatónak – ha a munkásosztály érdekei megkívánják – vállalnia kell a népszerűtlen feladatokat is és a pártszervezet, szakszervezet segítségével megmagyaráznia a munkásoknak, miért szükségesek ezek.

Felelősség az egész munkásosztállyal szemben: azt jelenti ez, hogy a munkásigazgatóknak *le kell küzdeniük az üzemi sovinizmus eléggé elterjedt hibáját.* Eddig például előfordult, hogy maga a vállalatvezető tiltakozott a legélesebben, amikor a gyártási profilok kialakításánál „elvették az üzemüktől" egyik-másik áru termelését. Azt jelenti ez, hogy a vállalatvezető nem lehet kiskirály a maga üzemében, hanem *fegyelmezetten* végre kell hajtsa a felülről kapott utasításokat.

Kornai János: Az ipar új tisztikara. (részlet)
Szabad Nép, 1949. január 9.

Az 1949. évi „előzetes" tervvariáns és az 1950-ben meginduló első ötéves terv is iparcentrikus gazdaságfejlesztést preferált ugyan, de ezt irreális mértékűvé deformálta az 1951-es „feszített terv". Sztálin hidegháborús fegyverkezési doktrínájának – immár kezdeményező csapásmérést ambicionáló – új víziója azonnal vissza is köszönt a magyar pártvezetés irányelveiben: *„a beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg, és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be."* Az MDP propagandájában mindezekhez egy harmadik összetevő társult. A Kominform 1949. novemberi határozata nem csupán ideológiai alapú ellenségként, hanem *„a népi demokratikus államok ellen irányuló támadások szervezőjeként"* is megbélyegezte a szomszédos Jugoszláviát. Ez a regionális „kis hi-

degháború" vezetett annak deklarálásához, hogy Magyarország *„nem rés, hanem erős bástya a béketábor frontvonalán"*.[3] (A béketábor kifejezés a korabeli kommunista frazeológiában a Szovjetuniót, Kínát, illetve Moszkva európai csatlós államainak közösségét jelentette.) Míg azonban az erre összpontosító propaganda offenzív, kardcsörtető volt, az erődpolitikához rendelt beruházások – addig – elsődlegesen defenzív, védelmi karakterűek voltak. Sztálinnak a harmadik világháború kitörését szinte dátumszerűen megelőlegező új direktívája – és az ahhoz társított vehemens propaganda – ellentmondást nem tűrő módon követelt kiemelt elsőséget a hadiipari fejlesztések számára. Ez a Jugoszláviával szembeni frontország státuson is túlmutató, újabb, illetve – a koreai háború által inspirált – megduplázódó fegyverkezési drillt követelt Magyarországtól.

Illetékes hely közli:
1949. október 27-én, csütörtökön este körülbelül 30-40 főnyi jugoszláv katonai erő Gyűrűspusztától délre Dolni-Mihojlác irányából magyar területre lépett és átvágta a magyar területen húzódó drótsövényt. A magyar határőrség erre tüzet nyitott, mire a jugoszláv katonák hosszabb tüzelés után jugoszláv területre húzódtak vissza. Sebesülés egyik részről sem történt. A magyar kormány, minthogy a határincidens a jugoszláv provokációk megszokott sorozatához tartozott, nem adott ki az ügyről jelentést. E hó 29-én délután az Egyesült Nemzetek Szövetségében Bebler jugoszláv delegátus – akinek a neve a Rajk-ügyben mint trockista provokátoré ismételten szerepelt – félbeszakította az ENSZ politikai bizottságának ülését, és drámai hangon felolvasott egy jugoszláv jelentést arról, hogy ez volt az eddig legnagyobb szabású határincidens és magyar részről háborús célokat jelent.

A Rajk-perben fény derült arra, hogy az ilyen határincidenseket a jugoszláv kormányban ülő imperialista ügynökök és Gestapo-kémek tervszerűen hajtják végre, olyan időben, amikor úgy vélik, hogy aljas terveiknek legjobban megfelel. Május közepén például, amikor Rajkot és társait őrizetbe vették és ezzel megzavarták az imperialisták terveit, a határincidensek olyan hirtelen szűntek meg, mintha ollóval vágták volna el őket. Két hónapon át úgyszólván semmi határincidens nem történt, de akkor Titóék kenyéradó gazdáik, a nyugati imperialisták utasítására újra megkezdték őket. Ez a csütörtöki provokáció is kétségkívül arra kellett Bebler úrnak, hogy módja legyen az ENSZ-ben felszólalni.

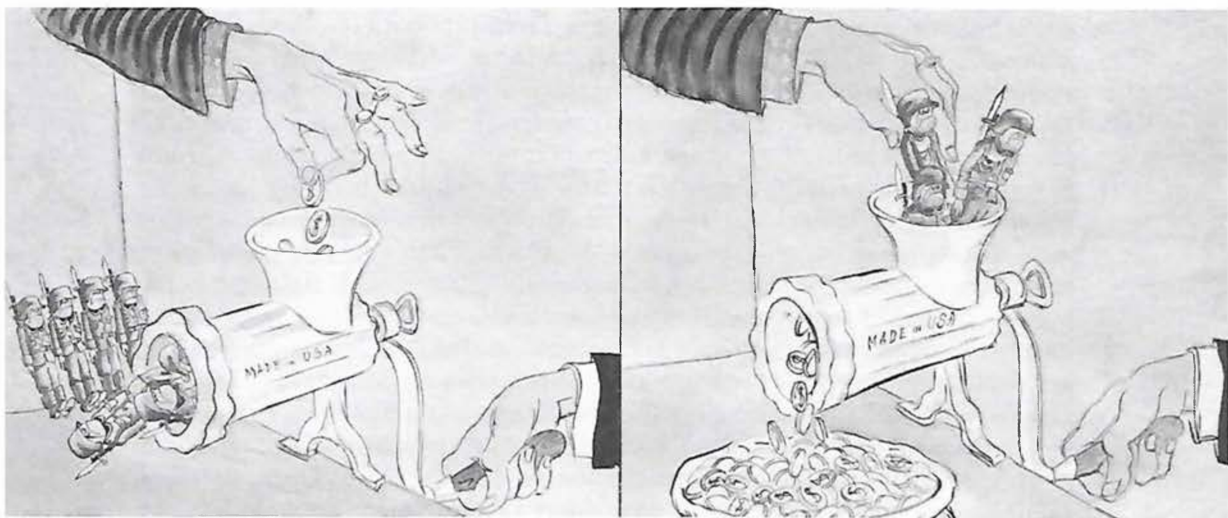
Tito és bandája a nyugati imperialisták utasítására félmillió katonát tart fegyverben. Ezeknek a katonáknak jelentékeny része kényszermunkásként dolgozik azokon a stratégiai építkezéseken, amelyeket a jugoszláv nép árulói az imperialisták követelésére végeznek. E katonák élelmezése és ellátása a lehető legrosszabb, ennek dacára fegyverben tartásuk szinte elviselhetetlen terheket ró a nyomorgó, éhező, elégedetlen jugoszláv népre. Ugyanakkor, amikor a nép nyomorog és éhezik, Tito janicsárjai tejben-vajban fürödnek. Az ilyen határincidensekkel Tito és bandája azt a benyomást akarja kelteni, hogy Jugoszláviát kívülről támadás veszélyezteti és nagy hadseregre emiatt van szükség, és hogy a jugoszláv dolgozó népnek ennélfogva továbbra is nyomorognia és éheznie kell a hadsereg fenntartásáért. Az ilyen határincidensekkel a jugoszláv sovinizmust is fel akarják korbácsolni.

Másik célja az ilyen határmenti provokációknak, hogy az amerikai imperialistákat arra ösztökéljék, hogy bővebben juttassák az alamizsnát megszorult szolgájuknak, Titónak. Titóék a saját népük felé a szocializmus építőinek szerepében tetszelegnek, ugyanakkor levett kalappal, alázatosan meggörbített háttal könyörögnek segítségért az amerikai tőkéseknél. A nyugati imperialisták azonban nagyon jól tudják, hogy Tito és bandájának uralma mennyire ingatag alapokon áll, és hogy a segítség, amit Titónak juttatnak, előbb vagy utóbb, de bizonyosan a jugoszláv nép hű fiainak, az imperialisták ellenségeinek kezébe jut. Ezért nem nagyon törik magukat, hogy Titónak bőkezűen juttassák a segítséget. Az ilyen határincidensekkel nógatja a kolduló Tito bővebb alamizsna adására azokat a tőkéseket, akik őt és kormányát mint láncos kutyát tartják kézben.

A Tito-banda újabb aljas provokációjáról. *Szabad Nép*, 1949. november 1.

A helyzet szülte militáns tehertétellel együtt értelmezhető az a korabeli felfogás, hogy a fejlettség fokmérője – a materiális szférában – a nehézipar nemzetgazdaságon belüli teljesítményének (túl)súlya. Létezett tehát egyfelől egy ideológiai-politikai prekoncepció, másfelől pedig egy aktuális hidegháborús miliő, amelyet Moszkva gyors ütemű fegyverkezésre kötelezése nyomatékosított. Az viszont már a Magyar Dolgozók Pártja vezetőinek „szükségből erényt [?] kovácsoló" döntése volt, hogy – korabeli szlogent idézve – néhány év lefogása alatt a *„vas és acél országává"* próbálta átformálni Magyarországot. Figyelmen kívül hagyva mind az energiahordozók, mind pedig az ipari nyersanyagok hazai szűkösségét. Ráadásul önerőre támaszkodva, mert – a valójában nem működő KGST-hez képest – a szocialista országok autark gazdaságpolitikát folytattak. Erre kényszerültek, mivel nem csupán „a másik világgazdaságtól" voltak izoláltak, hanem majdhogynem egymástól is.[4]

A legzsírosabb üzlet. Karikatúra a koreai háború idején

Munkaversenyt hirdetnek a Krógergyárban, 1949. február

A politikai elhatározás gyakorlatba történő átültetését a gazdasági szférában az ún. tervutasításos rendszer volt hivatott biztosítani.[5] Ennek lényege, hogy a gazdaság áru-, pénz- és piaci viszonyokkal szabályozott rendszerét központilag irányított termeltetési, illetve elosztási mechanizmus váltotta fel. Abból indultak ki, hogy az államosítások révén egy központba integrált gazdaságban az államrezon és a társadalom szükségletei egyaránt pontosan felmérhetők, ezáltal a termelésnek „csupán" a szükségleteket meghatározó terveket kell teljesítenie. A vásárlóerővel kontrollált piaci megmérettetés teljesen kiiktatódott: a termelés szervezője-szabályozója a tervtörvényt operacionalizáló központi utasítások láncolata lett. A tervezés folyamata tartalmazott ugyan racionális mozzanatokat, de azokat ugyancsak racionális ellenérdekek deformálták. Az Országos Tervhivatalból a tárcákhoz, valamint a hierarchiában ezek alá rendelt termelőegységekhez szétküldött előzetes keretterveknek az intézményekre lebontott irányszámai a vállalatok szintjén „megfordultak". A számukra előirányzott (egységnyi) végtermék előállításához a szükséges peremfeltételeket – nyersanyag, géppark, ipari infrastruktúra stb. – rendre felsrófolni igyekeztek, amit felsőbb szerveik is pártoltak. Ez a köztes hivatali engedékenység részben ismerethiányból, részben – felsőbb szintű döntésre apelláló – felelősségelhárító „önvédelmi reflexből" eredt. A vállalati szintről a hierarchiát újra végigjáró ún. előterv-keretszámok egy reciprok szükséglet/végtermék arányosítást igényeltek. (Költség-haszon elmélethez igazított előkalkulációról azért nem beszélhetünk, mert ebben a tervet „lebontó-felösszesítő" hazárdjátékban – épp a piac kiiktatása következtében – nem volt érdemi kontroll annak megállapítására, hogy „mi mennyi".) Mindez rendre kiegészült egy további rendszerimmanens bizonytalansági tényezővel: mire az előterv a fentebb vázolt oda-vissza utat végigjárta, addigra gyakran maguk a központi elképzelések is módosultak. Muzsikusnyelven szólva: da capo al fine – elölről kezdve ismétlődött a procedúra.

Az 1951-es népgazdasági terv teljesítéséhez mintegy 160 000 új munkás munkába állítására van szükség. A munkanélküliség Magyarországon végleg megszűnt, és 1950-ben az iparban és az építőiparban munkáshiány lépett fel; az üzemek nem tudják többé egyedül a munkásfelvétel régi módszerével, a gyárkapunál jelentkezők felvételével munkaerő-szükségletüket biztosítani. Ezért az ipar munkaerő-szükségletének jelentős részét 1951-ben szervezett toborzás útján kell fedezni.

Az 1951-es munkásszükséglet biztosítására a minisztertanács a következőket rendeli el:

1. Az ipar új, állandó munkásait jelentős részben a mezőgazdaságból felszabaduló dolgozók, a nők és az ifjúság köréből kell toborozni.

2. 1951 első felében

az építőipar számára	38 200
az építőanyag-ipar számára	1 900
a bányászat számára	3 200
a nehézipar számára	8 100
a népgazdaság egyéb ágai számára	10 700
összesen:	62 100 főt kell toborozni.

A 62 100 munkavállalóból legalább 23 000 legyen a nők száma.

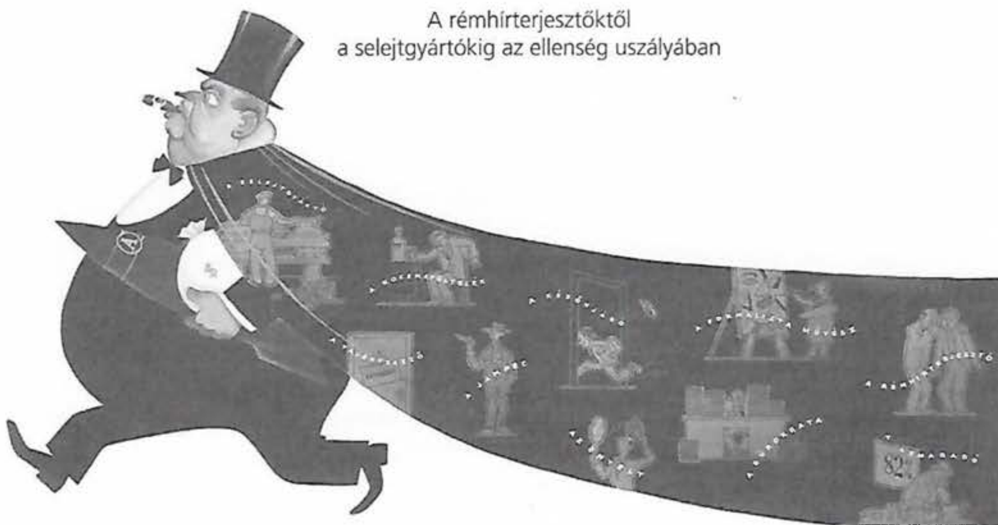
A toborzást 1951 február 20-án kell megindítani.

3. Bács-Kiskun megyéből	3500 főt
Baranya megyéből	1400 főt
Békés megyéből	5522 főt
Borsod megyéből	2100 főt
Csongrád megyéből	5200 főt
Győr-Sopron megyéből	1400 főt
Hajdú-Bihar megyéből	6000 főt
Heves megyéből	6000 főt
Nógrád megyéből	2200 főt
Pest megyéből	1200 főt
Somogy megyéből	4000 főt
Szabolcs megyéből	8500 főt
Szolnok megyéből	2500 főt
Vas megyéből	5600 főt
Zala megyéből	7000 főt kell toborozni.

A minisztertanács felhívja a falvak és tanyák dolgozó parasztságát, parasztasszonyait és ifjait, vegyenek részt a hatalmas ütemben fejlődő ipar munkájában, a gyárak, lakóépületek hazánkban még sohasem látott méretű építésében. Az ipari munka nagyobb jövedelmet, magasabb életszínvonalat jelent, és a szakmai tudás elsajátításának lehetőségeit nyitja meg az üzemekben, építkezéseken munkát vállaló dolgozók számára. Az ipari munkások támogassák, segítsék a gyárakba özönlő új munkásokat, adják át számukra sok éven át szerzett gazdag tapasztalataikat.

A minisztertanács határozata a munkaerőtoborzásról. *Szabad Nép*, 1951. január 10.

Ugyancsak egy ésszerűnek tűnő intézkedéssorozat gerjesztette tovább az irracionalitás másik változatának intézményesülését. Minden érdemleges feladatra külön hivatali apparátust hoztak létre. Éppen 1951 volt a rohamtempóban szervezett, ún. iparági trösztök gründolásának virágkora. Ez a „profiltisztítás" azt célozta, hogy az egyes vállalatok ne „szatócsboltként" működve gyártsanak mindenfélét, hanem egyazon terméket (termékcsoportot) lehetőség szerint egy – vagy csak néhány – helyen állítsanak elő. A profilgazda így azonnal monopolhelyzetbe került, és – piaci kontroll híján – abban volt érdekelt, hogy nagy anyagfelhasználást, ugyanakkor minél kevesebb és minél kevésbé bonyolult munkaráfordítást kívánó termék előállítása legyen a feladata. Ez ugyan nem szüntette meg a termelési párhuzamosságokat, de a rendszerbe programozta, hogy kevésbé anyagigényes, viszont aprólékosabb szerelést vagy nagyobb know-how hányadot igénylő gyártmányok sora iktatódjon ki a termékskálából. Ráadásul ha a jelzett anomáliák miatt valami kimaradt a tervezési mechanizmus által közvetített szükségletek sorából, az – az éves tervek törvényi szentesítéséből eredően – a legkorábban is csak két év múltán válhatott volna újra a termelési utasítás részévé. A fentebb már idézett, politikai szempontú termeltetés egyszerre iktatta ki a rendszerből a rentabilitást és ösztönözte a gazdaság szereplőit – köbméterekben, kilowattokban, tonnákban kimutatható – mennyiség-centrikus termelésre. (Ez mutatott jól a jelentésekben.) A „programozott" pazarláson túl magából a tervutasításos szisztémából eredt egyfelől a nem hasznosuló termékek garmadája, másfelől – illetve más termékcsoportokat tekintve – a hiánycikkek valóban egyre hosszabb listája. Köznapi példát említve: a tervteljesítési beszámolókban jól mutató, mázsás súlyú öntöttvas csillárokkal tele voltak a raktárak. Már csak azért is, mert a háború után rohamtempóban reparált házak födémei ezeket nem bírták el. Ugyanakkor a néhány dekás, tucatterméknek számító villanykapcsoló vagy éppen a kasza, kapa, villa a hiánylisták egyik állandó főszereplője volt.[6] Azaz a politikailag intézményesített, maximálisan centralizált tervutasításos rendszer – makrogazdasági szinten – maga idézte elő a tervgazdasági anarchiát.[7]

A rémhírterjesztőktől
a selejtgyártókig az ellenség uszályában

A diósgyőri nagyolvasztó-mű csütörtökön 126 százalékos kiváló eredményt ért el. A II-es kohó kollektívája 127 százalékos eredménnyel megelőzte a 125 százalékos eredményt elért I-es kohó brigádjait. A legjobb brigád címet Mislóczky Lajos brigádja nyerte el, amely 137,5 százalékra teljesítette a napi tervet.

Az ózdi nagyolvasztómű 103,7 százalékra teljesítette csütörtöki tervét. A II-es kohó 105,9 százalékos eredményt ért el, de a többi kohó is 100 százalék fölött termelt.

A diósgyőri Martin 122,3 százalékos eredményt ért el. Ezzel május 1-től több mint 1400 tonna acélt termeltek terven felül. A kemencék versenyében az I-es kemence szerezte meg az elsőséget, amely négy adag lecsapolásával 143 százalékra teljesítette tervét.

Az ózdi Martin 100,7 százalékos eredményt ért el csütörtökön. Ezen a napon a VIII-as kemence dolgozott a legeredményesebben: 40 tonna acélt termelt terven felül. A brigádok versenyében Zambó József brigádja lett az első 136 százalékos eredménnyel.

Az R[ákosi] M[átyás] Művek Martin-kemencéje 100,7 százalékos eredményt ért el május 22-én. A Martin-kemencénél Dubniczki Mihály brigádja 115,8, az elektro-kemencéknél Faragó József brigádja lett az első 111,1 százalékos eredménnyel. (MTI)

Jelentés a kohó- és Martin-művek csütörtöki eredményeiről.
Szabad Nép, 1952. május 24.

Magyarországon a kommunista hatalomátvételt követően az ún. Entwicklungsdiktatur (modernizációs diktatúra) egy deformált változata valósult meg a negyvenes–ötvenes évtized fordulóján. A politikailag motivált minta minden valószínűség szerint az 1930-as években a Szovjetunióban bevezetett – s ott is elsődlegesen a nehézipar-fejlesztésre koncentráló – tervutasításos rendszer volt. A mintához képest egy hasonlóságot és három lényegi különbséget rögzíthetünk:
* A hasonlóság az volt, hogy ott is a mezőgazdaság kollektivizálásával reméltek transzformálható újabb „tőkét" nyerni az iparosítási programhoz.
* Különbség volt viszont egyrészt abban, hogy ott az iparosítási programhoz szükséges energetikai és termelési alapanyagok mindegyike fölösen rendelkezésre állt.
* Másrészt abban, hogy a szovjet iparosítási program – legalábbis megindulásakor – nem került azonnali kényszerkapcsolatba egy szimultán hadiipari, illetve hadsereg-fejlesztési követelménnyel. Magyarországon ez a negyvenes–ötvenes évtized fordulóján megkettőzött külső kihívás/elvárás volt.
* A harmadik, leglényegesebb különbség – értelemszerűen leszámítva a két ország termelési kapacitásának nagyságrendi differenciáját – a már meglévő ipari termékskála kvalitatív eltérésében jelölhető meg. Magyarország számos iparágban rendelkezett olyan termelési tradícióval – pl. a közlekedési, agrár-, illetve élelmiszer-ipari gépek gyártása, valamint az elektrotechnika területén –, amelyekhez képest az ötvenes évek első felének beruházásai nem jelentettek innovatív fejlesztést. Többnyire mennyiségnövelő alapberuházások történtek, már korábban is létező területeken. Ennyiben a Rákosi-kori költséges, nehézipar-centrikus programok még az ún. modernizációs diktatúra klisséjébe is nehezen illeszthetők bele. (Nemzetközi összevetésben a Szovjetunió európai csatlós államai közül hasonló állapot rögzíthető Csehszlovákia cseh országrészében, illetve az NDK-ban.) Más megközelítésben: a magyar ipar meglévő (öröklött) fejlettségi szintje – abból eredően, hogy a

háborús pusztítást követő helyreállítási-újjáépítési program az első ötéves terv kezdetére már befejeződött – bázisul szolgálhatott volna a tényleges modernizációhoz, erre azonban nem került sor. Valójában a hidegháború kétfázisú (jugoszlávellenes és „koreai") kényszerfejlesztési programja tölti ki az ipari beruházások rovatába elkönyvelt tervcímeket és azok – mint alább látni fogjuk – részleges teljesülését.

Vasasoknak való
Balassi Bálint katonaéneke után szabadon

Vasasok, mi lehet e széle föld felett
szebb dolog az életnél?
Mi szebb, mint küzdelmünk, azért, hogy életünk
jobb legyen a réginél.
Vasasok fel, rajta,
a vasas megállja
helyét a kemencénél.
Vértes lovasai, nehéz vasasai,
díszei ők hazánknak.
Tervünk érdekében, kemencénél, gépen
vívnak dicső csatákat.
Mutatják nap, mint nap,
dolgozni hogy tudnak –
az egész nagy világnak.
Mert verseny hírére vasasoknak szíve
hej, gyakorta felbuzdul.
A jó hírért, névért, s a szép tisztességért
vitéz próbára indul.
Az ő boldogsága,
ha jó a munkája,
s ez az igazi virtus.
Ellenséget látván, bárhol rátalálván
leleplezik, megűzik.
Tervteljesítéssel, selejtcsökkenéssel
gazok nyakát kitörik.
A gyújtogatóknak,
háborús rablóknak
itt így felel mindegyik.
Óh, vasmunkásoknak, vitéz katonáknak
dicséretes serege.
Kiknek messze tájon, szép Magyarországon
van mindenütt jó neve.
Mint sok fák gyümölccsel,
sok jó szerencsével
éltetek legyen tele!

Az első ötéves terv előirányzatai és teljesítése tervcímenként (milliárd forintban)

Tervcím	1949-es előzetes terv		1950-es elfogadott terv		1951-es felemelt terv		Teljesítési megoszlás, 1950–1952		Teljesítési megoszlás, 1950–1954	
	M Ft	%	M Ft	%	M Ft	%	M Ft	%	M Ft	%
Nehézipar		–	18,3	36,0	37,5	44,1	17,1	44,1	29,2	43,3
Könnyűipar		–	3,0	5,9	3,5	4,1	1,1	2,8	2,3	3,4
Ipar együtt	17,0	48,8	21,3	41,9	41,0	48,2	18,2	46,9	31,5	46,7
Mezőgazd.	6,0	16,7	8,0	15,7	11,0	12,9	4,4	11,3	9,3	13,8
Közlekedés	6,0	16,7	7,5	14,7	10,0	11,8	6,0	15,5	8,6	12,8
Szoc. kult.	6,0	16,7	7,4	14,5	14,0	16,5	5,3	13,7	11,7	17,4
Egyebek	–	–	6,7	13,2	9,0	11,6	4,9	12,6	6,3	9,3
Összesen	35,0	100	50,9	100	85,0	100	38,8	100	67,4	100
Summateljesítés az 1951-es tervelőirányzathoz képest								45,6 %		79,3 %

Az első ötéves terv beruházási terveit és azok teljesítését összesítő *táblázat*[8] nem csupán arról tájékoztat, hogy az ipar fejlesztésére majd ugyanannyit szántak, mint az összes többi szféráéra együttvéve. Az 1950–1952 közötti évekre vonatkozó időközi teljesítési mutató árulkodik leginkább arról, hogy a tervciklus végén elköny-

A munkaversenyben győztes építőbrigádot köszöntik Sztálinvárosban, 1952

velt, nyolcvan százalék alatt maradó teljesítési ráta nem az 1953-tól datált, Nagy Imre miniszterelnök nevéhez kötött „új szakasz" visszafogottabb beruházási politikájának következménye volt. Az ún. feszített előirányzatokat már a szélsőségesen voluntarista első három évben is csupán 45 százalékos mértékig sikerült valóra váltani, holott az időarányosan a célkitűzések hatvanszázalékos teljesítését kívánta volna. (Lásd a táblázat utolsó, „summateljesítést" mutató adatsorát.)

Időszerű rigmus
A „Lányok ülnek a toronyban" dallamára.

Gazdagodik a mi népünk az ötéves tervvel,
Egyik üzem a másikkal versenyezve termel.
Több ruhánk lesz, több kenyér jut majd az asztalunkra,
Békeharcunk diadalát hirdeti a munka.
De hogy még szebb élet legyen, áldozni kell gyakran,
Hogyha selejtes a munkád, nincs köszönet abban.
Kárbavész a munkaidő és anyag drága,
Felelős vagy! Munka közben gondolj a hazádra!
Saját magad károsítod, ha selejtet gyártasz,
Inkább teljesítsd azt is túl, mit magadra vállalsz!
Takarékosan használj fel anyagot és percet,
Így szolgálod jól a népet, s az ötéves tervet.
Aki derék a munkában, itt a helye nálunk,
Öntudatos építéssel erősíti Pártunk.
Felvonul ma a mi népünk hősi küzdelemre,
Hogy a béke napja süssön boldog életünkre.
Az ötödik Pártkongresszus munkába fog mostan,
Kijelöli feladatunk falun és városban.
S mert Rákosi elvtárs a mi lángeszű vezérünk,
Nem kétséges a győzelem, hogyha ő van velünk.
Sztálin népe hozta nékünk el a szabadságot,
Áthatja ő erejével az egész világot.
Közös harcunk fogja össze minden ország népét,
Béketábor erejével megvédjük a békét.

Kezdettől fogva gondot jelentett ugyanakkor a nehézipart és a katonai beruházásokat preferáló célok megvalósításához szükséges pénzügyi fedezet előteremtése. A finanszírozás kezdetben – mind az első hároméves terv (1947–1949), mind pedig az első ötéves terv startjának (1950) időszakában – igenis tőkealapú volt. A magyar tervutasításos gazdaság nekilendülési (take off) korszakában tőkeinputot jelentettek egyfelől a mind szélesebb körű vállalat- és bankállamosítások, másfelől az adó-, bér- és nyugdíjpolitikai intézkedések. Az ötvenes évek magyar nehéz- és hadiipari beruházásai az eddig említett jellemzőkön túl azért is jelentettek extra megterhelést a társadalom egésze számára, mert a leginkább tőkeigényes és a leghosszabb futamidővel – ha egyáltalán – megtérülő szférákra összpontosítva invesz-

Hitlerék szellemében

táltak szinte minden számba jöhető forrást. A beruházási forrásokat az alapanyag-termelő elsődleges bázis és a hozzá tartozó legszükségesebb infrastruktúra – bányászat, szénalapú energiatermelés, nyersvasgyártás – emésztette fel, miközben már csak korlátozott tőkekapacitás maradt a termékvertikum második szintjét jelentő gépi eszközök, berendezések előállítására. Ezek közé az emblematikus, költségigényes vállalkozások közé sorolhatók a sztálinvárosi vasmű, a várpalotai hőerőmű, valamint a komlói feketeszén- és a borsodi barnaszénbányászat beruházásai.[9]

Toborzó
A „Gábor Áron rézágyúja" dallamára
Csapj fel pajtás, gyere velünk Dunapentelére!
Szüksége van az országnak sok derék legényre!
Jó kemény csákányod,
Ahányszor a földbe vágod,
Így építed diadallal
A szép új világot.
Csapj fel pajtás, gyere velünk Dunapentelére!
Várat verünk, vörös zászlót tűzünk tetejébe!
Szép lesz az a zászló,
Nőnek a falak alatta,
Dalunk zengi zászlónk alatt a vén Duna habja.

A budapesti Földalatti Gyorsvasút [metró] építésében hétfőn délután nagy jelentőségű esemény történt. Az építkezés 6-os számú, Rákóczi-úti munkahelyén – hazánkban először – működésbe hozták a gépi erővel működő alagútfúró pajzsot. A fúrópajzs megindításánál jelen voltak a Földalatti Vasútépítő Vállalat vezetői és moszkvai tanulmányúton járt szakemberei is.

A föld alatti munkahelyen délután két óra tájban került sor a fúrópajzs gépezetének megindítására. A gépész helyet foglalt a hatalmas páncélhenger belsejében a kormánypadnál, és működésbe hozta a pajzs hátsó részében elhelyezett hidraulikus sajtókat, a pajzs lábait. Az emeletmagas pajzs halk súrlódással csúszni kezdett előre. A pajzs elejében elhelyezett marószerkezet néhány perc múlva elérte az előtte magasodó földfalat.

Ekkor vette kezdetét a tulajdonképpeni alagútfúrás. A lábak előrefeszítették a pajzsot, és a félgömb alakú marószerkezet lassú, egyenletes ingamozgással megindult. Fogai beleharaptak a földfalba. A fogak résében előbb csak néhány göröngy jelent meg, majd bőven kezdett omlani a föld a pajzs belsejébe. Az elsőnek megindított fúrópajzsnak a munkahely dolgozói a Békepajzs nevet adták; nevét táblára írták és kifüggesztették a pajzs belsejében.

Az üzembe helyezett fúrópajzs közvetlen közelében néhány napon belül megindul a második hasonló alagútfúró pajzs. Ezzel a Földalatti Gyorsvasút 6-os számú telepén kezdetét veszi a szovjet típusú nagyüzemi gépi alagútfúrás.

Megindították az alagútfúró pajzsot a Földalatti Gyorsvasút építkezésén
Szabad Nép, 1952. május 27.

[1] Lásd Rákosi Mátyás főtitkári referátumát, zárszavát, illetve a kongresszus elfogadott határozatait. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Budapest, 1951. 17–75., ill. 512–525. old. A fiatalabb generációkból talán már nem mindenki ismeri ezt a történeti szituációból szállóigévé lett szófordulatot. A Vitam et sanguinem! = Életünket és vérünket! az 1741. évi, pozsonyi országgyűlés idejéből elhíresült fogadalom. A diétán részt vevő magyar nemesek az idézett közfelkiáltással válaszoltak Mária Terézia segélykérésére, aki ekkor az ún. osztrák örökösödési háború megvívásához kérte a rendek támogatását. Ennek lett – némi iróniát is hordozó – merkantilista átira-

ta a *„Vitam et sanguinem, sed avenam non!"*, azaz *„Életünket és vérünket, de zabot nem!"*, ami arra utalt, hogy a háborúhoz nélkülözhetetlen anyagi támogatás híján fedezet nélküli a „magyar virtus" demonstrálása.

2 Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1945–1956. II. kötet. (Szerk: Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos Levente.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 860–861. old.; Germuska Pál: A szocialista iparosítás Magyarországon 1947–1953 között. In: Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 2001. (Szerk: Kőrösi Zsuzsanna – Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 147–172. old.

3 Okváth Imre: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956. Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1988.

4 Germuska Pál: Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. 1956-os Intézet, Budapest, 2004; Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó, Budapest, 2005.

5 Ennek részletező leírását lásd: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

6 Lásd például: Miért kevés a drót, a szeg és a vasvilla? *Szabad Nép*, 1953. november 25.

7 Elméleti közgazdasági oldalról modellezi az államszocialista rendszert: Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. Első rész, 33–310. old., valamint Kornai János: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest, 1993. Második rész, 65–399. old. Esettanulmány nézőpontjából jut hasonló konklúzióra Kovácsy Tibor: Az utasításos gazdaságról. *Történelmi Szemle,* 1981. 2. sz. 191–202. old.

8 Gyarmati György: Politika és társadalom 1945–1989 között. In: Magyarország története a XX. században. I. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 178. old.

9 Nem számítom ide a Péccsel határos mecseki uránbányászatot, mivel annak „megindulása" csak 1955 decemberére tehető, amikor az első két termelővágat aknamélyítését elkezdték. 1956 folyamán még csupán az aknamélyítés részeként felszínre hozott kőzet adott némi nyersércmennyiséget. Az üzemszerű kitermelés 1957 nyarán, majd – újabb két bányaakna átadásával – 1958 januárjában kezdődött. Ugyanekkor indultak a Szovjetunióba az első ércszállítmányok. A magyar uránbányászat története. (Szerk: Németh János.) MacMaestro Kft., Pécs, 2001. 40–45., illetve 431. old.

Beteg ügy

Truman: Hallja, Tito, biztos, hogy ez táltos? Zsákszámra zabálja a dollárt és egyre göthösebb lesz...

HSCS
R
20-2
721

17 A MEZŐGAZDASÁG KOLLEKTIVIZÁLÁSA: PROPAGANDAGYŐZELEM ÉS ÉHEZŐ ORSZÁG

Az ipari beruházásokat erőltető elhatározás tette mind fontosabbá a Szovjetunióból adaptált „szocialista eredeti tőkefelhalmozás" másik formaváltozatának az utánzását. Ennek lényege az volt, hogy – külső források hiányában – a gazdaság egyik szektorától elvont nyershozamnyereséget forgatták vissza a fejlesztési szempontból kedvezményezett másik ágazatba. Ennek a redisztribúciós szivattyú–pumpa eljárásnak lett a kárvallottja a mezőgazdaság és – ellentmondásokkal terhelten – haszonélvezője a nehézipari szféra. Rákosi Mátyás közvetlenül az MDP megalakulása után, 1948. augusztus 20-án hirdette meg az agrárium gyökeres átalakításának tervét. Három hónappal később a párt központi vezetőségének novemberi ülésén már egyértelműen a szovjet kolhozrendszert említette adaptálandó példaként a magyar parasztság mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe tömörítéséről szólva. Nélkülözte a valós alapot Rákosi azon kinyilatkoztatása, amely szerint azért csökkent az 1945-ös földreform óta számottevő mértékben a birtokhoz jutott paraszti magángazdaságok száma, mert az érintettek – úgymond – már meggyőződtek „a társas művelés fölényéről". 1949 nyarára az egy-öt holdas törpebirtokok száma tényleg bő négyszázezerrel volt kevesebb, mint a földosztás után. Az apadás közel járt a birtokreform eredményeként újonnan földhöz jutottak 437 ezres számához.[1] A földelhagyás valóban drasztikus tendenciájának azonban más volt az oka. Már az új-

Hatósági ellenőrzés a búzatáblában, 1953. június

← Traktorosnők

jáépítési periódus iparfejlesztést preferáló gazdaságpolitikája is vajmi kevés esélyt adott arra, hogy az új és jórészt törpebirtokosok többsége stabilizálja gazdaságát, illetve egzisztenciáját. Ugyanez az újabb korszak politikai kontextusában leginkább azt jelentette, hogy a párt a kommunista gazdaságpolitikának még a földreform révén megnyerni kívánt szegényebb „dolgozó paraszti rétegek" boldogulását sem segítette elő, így aligha sikerülhetett őket megbízható bázisává verbuválnia.

Az igazi fejlődés, a falu elmaradottságának felszámolása, a boldog paraszti jövendő megteremtése nagy ötéves tervünkre vár. Ma még legtöbb helyen állatok húzzák az ekét, de a terv végén 20 000 traktor szántja, töri fel a magyar ugart. Ezer arató-cséplő gép dolgozik majd a mezőkön és számtalan kisebb mezőgazdasági gép.

„Ide, aki földet szántott! – Ide, aki traktort gyártott! – Segítsetek proletárok! – Zúg a búza!"– írta József Attila. Nos, a proletárok újra segítenek.

Ma még ki vagyunk szolgáltatva az időjárás szeszélyeinek. Jókai „A jövő század regényében" álmodta meg azt az „Otthon-államot", amelynek népe nem bízza többé magát a véletlenre, s ha szárazság van, mesterséges esőt bocsát a földekre. – Álom? Lesz „esőgép"! Öt év alatt 200 000 hold új öntözött területet nyerünk. És világosság árad a magyar faluban: Horthyék 1600 falutól tagadták meg a villanyt és 3000-től a tudás világosságát. Az ötéves terv végére nem lesz többé olyan magyar falu, amelyben ne ragyogna a villanyfény. Népfürdők, sportpálya, vízvezeték, a falvak százainak hozza majd a civilizáltabb életet. A hatósági orvos esőben, hóban nem gyalog, hanem autón ját majd betegeihez. Kórházak, egészségházak épülnek. „Ezernyi fajta népbetegség, szapora csecsemőhalál" nem pusztítják többé a magyar parasztságot. És felragyog a műveltség fénye falun és tanyán. Tantermek ezrei készülnek, új iskolákban új pedagógusok tanítják a gyermekeket. Filmvetítőgép kerül valamennyi falusi kultúrházba, rádiók szólnak minden parasztcsalád otthonában.

Olyan új falu születik az ötéves terv nyomán, amely mind közelebb kerül a város színvonalához, s ahol a dolgozó parasztság életét a tudomány és technika ezernyi vívmánya teszi könnyebbé, emberibbé.

Az ötéves terv traktora a magyar ugaron. *Szabad Nép*, 1949. április 17.

A paraszti egzisztenciák termelőszövetkezetekbe tömörítése – korabeli megfogalmazással a „téeszesítés" vagy kolhozosítás[2] – lényegében az agrárszféra működésének állami ellenőrzés-irányítás alá vonását jelentette. Ezt különböző eszközökkel igyekeztek elérni: az agrártermék-értékesítés irányítására szervezett állami hatóságok életre hívása; a kötelező vetési/termelési előírásoknak – az államosított ipar tervutasításaihoz hasonlóan – a paraszti magángazdaságokra kiterjesztett elrendelése; a betakarítást követő beadási kötelezettség és az állami felvásárlási monopólium révén a piaci értékesítés lehetőleg teljes kikapcsolása. A gazdasági kényszer és a politikai presszió kombinálása révén valóban jöttek létre – szövetkezeteknek elkönyvelt – kényszertársulások. A cél azonban az agrárium teljes egészének kollektivizálása volt, azért, hogy a termelés nyershozamának mind nagyobb hányadát vonhassák el „állami monopóliumként". Az ennek forgalmazásából származó haszont már a költségvetési újraelosztás keretében lehetett visszaforgatni az ipari beruházásokba. Ezt tükrözi az az 1949-ből fennmaradt, bizalmas gazdaságpolitikai direktíva, amely szerint

„a mezőgazdaságot mint az akkumuláció igen fontos forrását a jövőben az eddigieknél sokkal jelentékenyebb mértékben igénybe kell vennünk".

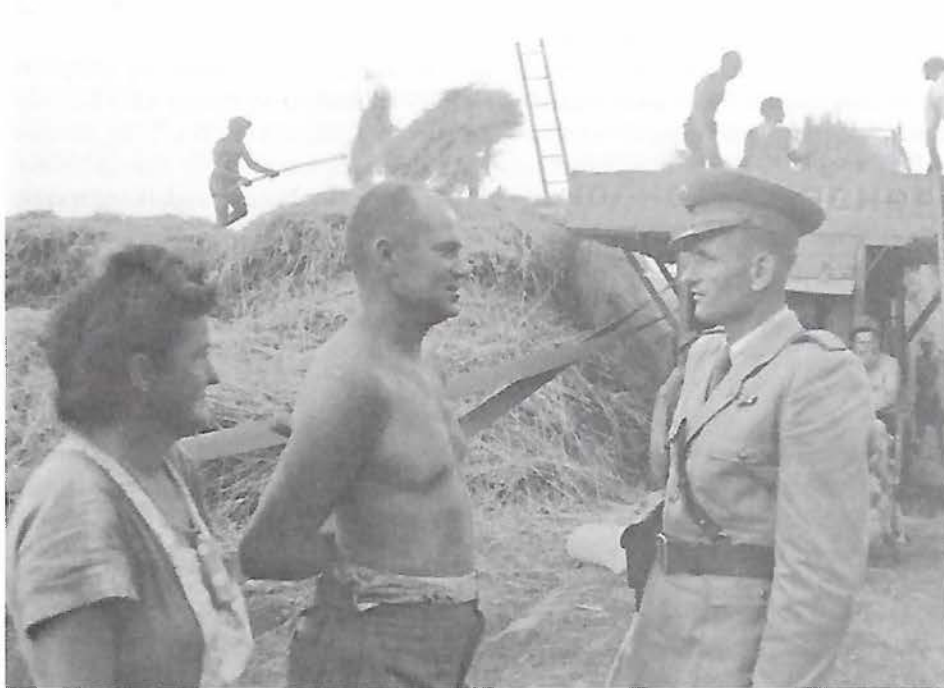
A magyar parasztság zöme azonban nem kívánt önként megválni az egzisztenciális önállóságtól. Azok a tízezrek sem, akiknek sikerült az 1945-ben kitoldott parcellát – látástól vakulásig fáradozva – megélhetést adóvá kínlódni. Még kevésbé azok a százezrek – családtagjaikkal milliók –, akiknek a tradíció és a meglévő eszközök (inventár), valamint a generációkon keresztül átörökített gazdálkodási szakértelem már korábban is verejtékkel társuló boldogulást nyújtottak: jobb vagy szegényesebb, de bejáratott, tisztes és önbecsülést adó életformát jelentettek. A szövetkezeti termelési formát a magángazdálkodásnál fejlettebbnek nyilvánító propaganda ugyanúgy elégtelennek bizonyult a gazdák többségének társulásra bírásához, mint az a másik – még inkább életidegen – ideologikus érvelés, amely szerint „a paraszti magángazdálkodás naponta termeli újra a kapitalizmust". 1948 nyarán, az MDP létrehozásával egy időben meghirdették a mezőgazdaság gyorsított ütemű kollektivizálását, amelynek megvalósítására három-négy évet szántak. Rákosi – az iparfejlesztés erőltetéséhez hasonlóan – az agrárszférára vonatkozóan is a politikai akaratérvényesítés elsődlegességét mondatta ki a pártvezetéssel: *„Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak."*[3] Azaz az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt az ideológiai motiváltságú igényhez társult a hatalmi háttérrel már biztosított – aktuális külső elvárásoknak is megfelelni igyekvő – voluntarizmus.

Ari Júlianna elvtársnő, a túrkevei gépállomás munkaérdemrendes brigádvezetője felszólalásában elmondotta: annak ellenére, hogy a túrkevei gépállomás traktoristanői már 1950 őszén brigádot alakítottak, amely tervét 102 százalékra teljesítette, még mindig vannak, akik huszadrangú kérdésnek tekintik a női traktorosokkal való foglalkozást és új női munkaerők beszervezését. Emiatt többször úgy érezte, hogy elvesztette kedvét, s le akart mondani a brigádvezetésről. Ekkor olvasta el Pása Angelina, a Szovjetunió legjobb traktorosnője könyvét, amelyből megtanulta: a mi nehézségeink sokkal kisebbek, feladataink sokkal könnyebbek, ezért azokat feltétlenül meg lehet és meg is kell valósítani.

Vállalta, hogy már a nyári munkák idejére három új traktoroslányt szervez be brigádjába, s az aratás idején, mint kombájnvezető, napi 14 kataszteri holdon végzi el az aratást és cséplést, ugyanakkor pedig tapasztalatai átadásával a mellé beosztott traktorost is segíti az arató-cséplő gép vezetésének elsajátításában.

A magyar dolgozó parasztnők ezreit vonjuk be a traktoristák soraiba. *Szabad Nép*, 1951. január 10.

A kolhozosítás során „a cél szentesíti az eszközt" machiavellizmushoz társították az „oszd meg és uralkodj!" praktikáját. A parasztságon belüli tradicionális – és persze súrlódásoktól sem mentes – rétegződést mesterségesen próbálták „osztályharccá" gerjeszteni. A módosabb parasztokat – akik (főszabályként) 25 holdnál nagyobb szántóföldet birtokoltak – a „kizsákmányoló osztályok maradványaként" aposztrofálták, és szovjet import kifejezéssel „kulákoknak" bélyegezték. Az ellenük folytatott – „a klerikális reakció" megbélyegzésével vetekedő – útszéli propaganda-hadjárat is csak a tó vizét fodrozó szellő volt, mert végső célként effektív fel-

Aratás ellenőrzése Szeged környékén, 1950. július

számolásukat tűzték ki. Az MDP-hierarchia második emberének tartott Gerő Ernő a kulákok likvidálását – a szovjet mintát idézve – két ütemben vélte megvalósíthatónak: előbb önálló termelésüket ellehetetlenítő gazdasági megszorításokat kell tenni, majd következik *„a kulákságnak mint osztálynak a felszámolása”*. Utóbbit illetően leginkább azt érezte gondnak, hogy *„a kulákellenes harchoz nincs Szibériánk”*.[4] Úgy tűnik viszont, hogy Rákosi a nyilvános klasszifikálásban „szövetséges dolgozó parasztságnak” tekintett további rétegeket sem tartotta sokkal többre. Mind mondotta, nem csupán a kulákok, *„az újgazdák és a középparasztok jó módja* [is] *ellensége a szövetkezésnek,* [s ezért] *kényszeríteni kell a parasztot, hogy többet áldozzon a szocializmus építéséért”*.[5]

Az ideológiai szlogeneknél vagy éppen a közgazdasági összefüggéseknél is sokkal közvetlenebbül érintette a parasztság minden rétegét a szövetkezetszervezés napi eszköztára. Elsőként a magánbirtok nagyságához igazodó, progresszív „adófajtáról”, a *mezőgazdasági fejlesztési járulék*ról kell szólni, amelyet a 15 kataszteri holdnál nagyobb birtokkal rendelkező gazdákra róttak ki. A fentebb már közölt – az első ötéves terv beruházási arányairól tájékoztató – táblázat „mezőgazdaság” rovatát nézve úgy tűnik, hogy az ebből befolyt összeg, valamint a parasztokat sújtó különböző bírságok együttes summája megközelíti az állami újraelosztás részeként ezen szférának visszajuttatni szánt költségvetési irányszámot. A gazdálkodók minden rétegét érintették az ún. *tagosítások*. Ez azt jelentette, hogy a szövetkezetek eredményességét elősegítendő a közös művelésű területeket a legjobban termő

határrészekre koncentrálták. Az itt fekvő magánparaszti birtokokért a szövetkezeten kívülieknek gyengébb minőségű – és többnyire távolabb eső – határrészeken juttattak több tagban csereparcellákat, ezzel is nehezítve gazdálkodásuk feltételeit. A következő tételt a *beszolgáltatási és adóterhek* jelentették, amelyeket – a meghirdetetthez képest – rendszeresen korrigáltak (emeltek) év közben is. Ez viszont nem csupán a sokféle különadóval is terhelt ún. kulákok számára volt teljesíthetetlen, hanem egyre inkább a parasztság többi rétege számára is. Ebből eredően az adóprést – a hozzájuk társított büntetőtarifákkal egyetemben – a téeszesítést szolgáló gazdasági presszió eszköztárába sorolhatjuk.

Az élelmezési miniszter rendeletben szabályozta a burgonya forgalmát és szállítását. Burgonyát a termelő lakóhelyén, illetőleg a termelés helyén csak akkor értékesíthet szabadon, ha a beadás teljesítéséhez szükséges burgonya teljes mennyiségét beadta. Burgonyát a termelő lakóhelyén kívül csak akkor értékesíthet szabadon, ha a termény- és állatbeadási kötelezettség teljesítésére szükséges burgonya teljes mennyiségét beadta és ezen felül burgonyából a község vagy város egész évi begyűjtési tervét már száz százalékban teljesítette.

A szabad értékesítés feltételeinek fennállása esetén a termelő burgonyát a községi, városi vagy városi kerületi tanács végrehajtó bizottsága által kiállított „Igazolás"-sal értékesítés céljából bárhova szállíthat. A végrehajtó bizottság az „Igazolás" kiadását ilyen esetben nem tagadhatja meg. Burgonyát az ország egész területén csak az „Igazolás"-sal szabad szállítani. Kézipoggyászként egyedül vagy más élelmiszerekkel együtt összesen legfeljebb tíz kiló burgonya szállítható.

Az élelmezési miniszter szabályozta a burgonya forgalmát és szállítását. *Szabad Nép*, 1951. szeptember 30.

A kirótt kötelezettségeket teljesíteni képtelen „hátralékosok" portáin rendre megjelentek a karhatalommal megerősített elszámoltatási bizottságok. Ezek feladatköre nem csupán a – korabeli hivatali zsargonban „transzferálássá" homályosított – árverések, behajtások, zálogolások, foglalások végrehajtására terjedt ki. A kommandók munkáját az minősítette, hogy a fenti eljárások lefolytatása keretében milyen további kártérítési büntetést róttak ki „a népgazdaság megkárosítása" címén.[6] De az adminisztratív kényszer ugyanezen eszköztárába sorolhatók *„a tervtörvény szabotálását felfedő hatósági éberség"* nyomán foganatosított *internálások* vagy az igazgatási egységekre lebontott, ún. *kuláklisták* feltöltése. Kvázi tervutasításban írták elő, hogy községenként, járásonként hány kulákot kell regisztrálni, függetlenül attól, hogy az adott hivatal alá tartozó gazdálkodók között elegendő számban voltak-e olyanok, akiknek a birtokviszonyai kimerítették a kuláklistára kerülés jogszabályi kritériumait. Magyarán: egyes közösségekből olyanok is „kinevezett kulákok" lettek, akik formálisan nem lehettek volna e gazdaságilag hátrányt, politikailag pedig megbélyegzést jelentő kategóriába sorolhatók. A vonatkozó paragrafusok szerint ez mintegy negyvenezer magángazdaságot érintett, az ötvenes évek elején viszont majdnem kétszer annyian kerültek fel a többszörös diszkriminációt jelentő kuláklistára.[7] Ezek között említhető az az osztálypolitikai diszkrimináció, hogy az ún. „kulákcsemetéknek" – módosabb gazdák gyerekeinek – már a középiskolai továbbtanulását is hivatalból akadályozták.

Az ötvenes évek elején a mezőgazdaság átszervezésének erőszakolt offenzívája valóban jelentős változásokat eredményezett a termelési struktúrában és a társadalom szociológiai jellemzőiben egyaránt. De korántsem olyan mértékben, ahogyan a korabeli sikerpropaganda láttatni szerette volna. Rákosi ambíciói szerint a „feszített terv" meghirdetésének évében (1951) már a kollektivizálás finiséhez kellett volna közeledni. Ehhez képest az országot döntő mértékben továbbra is a – megsarcolt, de ellenálló – magángazdaságok és nem „a szocialista mezőgazdasági kollektívák" látták el élelemmel. A változásról tudósító *táblázatok* és *grafikonok*[8] korántsem képesek érzékeltetni az átalakulás sokszínűségét, a paraszti „megmaradás" megszenvedését, illetve a menekülési utak számtalan változatát. Az összesítő adatok sora csak a változás főbb tendenciáit mutatja. Eszerint *a szövetkezetesítés első fél évtizede alatt alig több mint egynegyedével csökkent a paraszti magángazdaságok száma.* Az 1949-es induló adat 72 százalékát teszi ki az 1953-ban valamivel több mint egymillió paraszti magángazdaság. Sőt, az első években a 20–25 kh közötti birtokok száma még tíz százalékkal gyarapodott is. Ez leginkább a „kulákbirtokok" családon belüli megosztásából eredt, így reméltek kibúvót találni a fenyegető politikai-adminisztratív diszkriminációtól éppúgy, mint az e birtokkategóriát sújtó extra adóterhektől. Más megközelítésben az is megállapítható az alább következő táblázatok adataiból, hogy 1949–1951 között a paraszti magángazdaságok apadását

Gyapotszedés az Alföldön, 1951. szeptember

kétszeresen meghaladó számban nőtt a tsz-tagság létszáma. Ez jórészt abból eredt, hogy a földosztás után is saját birtok nélkül maradt, illetve az időközben tönkrement agrárnincstelen és törpebirtokosi réteg mutatott – jobb híján – affinitást a kényszerrel elegyített, vehemens szövetkezeti agitáció iránt. E korai, nincstelenekből és szegényparasztokból verbuválódott termelőközösségek egy része szenvedte meg a természetátalakítás voluntarizmusának egyik agrárgazdasági lecsapódását is: a klimatikus viszonyokat figyelmen kívül hagyva – főként a dél-alföldi megyékben – erőltették több éven át a gyapottermesztés magyarországi meghonosítását. Kiterjedt ösztönzőpropaganda és az eredményekről tudósító valótlan hírek sorozata után végül is csúfos kudarccal végződött a program.[9]

Ötvenezer hold gyapotföld jó termésére számít a magyar népgazdaság. A feladat most az, hogy a termelők és az állami szervek gyorsan begyűjtsék a gyapottermést, mert ezzel biztosítják a rájuk háruló rész teljesítését azokból a feladatokból, amelyeket az ötéves terv állít fel az ország egész népgazdaságának fejlesztésére.

A gyapotot várja az ipar. *Szabad Nép*, 1951. október 6.

Az élenjáró gyapottermelők második országos tanácskozása résztvevői nagy érdeklődéssel vitatták meg Tatár Imre elvtárs, a földművelésügyi minisztérium gyapottermelési osztályvezetőjének beszámolóját. Több mint 30 hozzászóló a saját tapasztalatai alapján bizonyította, hogy a gyapot termelése hazánkban nagy sikerrel jár, hogy az új növény, a „fehér arany" hatalmas jövedelmet biztosít termelőinek.

A. A. Skoblikov elvtárs, a földművelésügyi minisztérium gyapottermelési tanácsadója rámutatott, hogy az 1951-ben elért eredmények megteremtik a gyapottermelés további növekedésének feltételeit.

Ezután Keresztes Mihály elvtárs, a földművelésügyi miniszter első helyettese a gyapottermelésben kiemelkedő eredményt elért dolgozóknak kiosztotta a Népköztársaság Elnöki Tanácsa kitüntetéseit, átadta a vörös selyemzászlót és a 4000 forintos jutalmat a surjáni állami gazdaságnak, a bucsai Petőfi tsz-nek, Szarvas községnek és a Gyapottermeltető Vállalat szolnoki kirendeltségének, mert a maguk területén a legjobb gyapottermelést érték el.

Véget ért a gyapottermelők II. országos tanácskozása. *Szabad Nép*, 1952. február 19.

Mindezek mellett a tsz-szervezési kampányoknak volt egy – eddig nem érintett – általánosabb hatalom- és társadalompolitikai vetületük is. Az üzemek, gyárak államosítása során mindösszesen tízezerre tehető a tulajdonuktól való megfosztást elszenvedők száma. Ez a procedúra törvényi fedezet mellett zajló, „társadalmasított" hatósági intézkedés volt. Társadalmasított, mert üzemnagyságtól függően munkavállalók tucatjait vagy éppen százait tudhatta maga mellett-mögött, akik – a „tiéd a gyár, magadnak építed" jelszó által impresszionáltan – részben aktív közreműködők lettek, részben pedig hittek (hihettek) abban, hogy sokkal inkább magukénak tudhatják majd régi-új munkahelyüket. (Az csak post festa derült ki számukra, hogy állami üzem, vállalat alkalmazottaivá válva sem változott érdemlegesen „bérmunkás" státusuk, s időközben sztrájkjoguktól is megfosztattak.) *A mezőgazdaságban*

viszont közel másfél millió földbirtokos és egyben munkát végző egzisztenciát kellett egyedileg, egyenként rászorítani arra, hogy adja fel tulajdonosi státusát. Ez akkoriban az ország felnőttkorú népességének húsz százalékát jelentette, de úgy, hogy itt fontos volt a házastárs szerepe is, hiszen egy-egy családi birtoktest férj és feleség együttes hozományából – vagy időközbeni közös szerzeményéből – állt össze. Magyarán két és fél-három milliónyi „jussához ragaszkodó" tulajdonost kellett (volna) egyénenként meggyőzni-megtörni agitációval, erre kirendelt – főként városi – „népnevelőkkel" és a főként ugyancsak agitációra használt helybéli párttitkárokkal. Egyénenként, mert törvényi háttér nélkül ez csupán politikai ambíció volt, s azért is, mert ennek az erőszakos eszközökkel fűszerezett presszionáló eljárásnak – siker esetén – *a személyesen aláírt belépési nyilatkozat volt a kulcsdokumentuma.* A mezőgazdaság szocializálása – elvileg – egyedi megállapodásokon, kontraktusokon alapult, képletesen „társadalmi szerződésen" nyugodott. Ezért válik majd olyan fontossá a – később tárgyalandó – Nagy Imre által meghirdetett „új szakasz" kezdetén ezeknek a termelőszövetkezeti belépési nyilatkozatoknak a visszaszerzése, ami – falusi tanácsházák körülfogásában, esetenként elfoglalásában alakot öltő – tömegmegmozdulásokat, az államhatalommal való kollektív szembeszegülést váltott ki 1953 nyári hónapjaiban. A megmozdulások résztvevőit ugyan többnyire a karhatalom felvonultatásával, illetve az ÁVH területi egységeinek bevetésével tanították móresre. A visszaszerzés utáni *„megvan a nyilatkozat, nincs többé kommunizmus!"* fordulat, illetve az ehhez hasonló köznépi megfogalmazások azonban egyértelműen jelezték a tulajdonosi önrendelkezés nem lohadó igényét.[10]

A falvak paraszti társadalma számára az ekkoriban bevezetett tanácsrendszerű közigazgatásban elsősorban az egykori bíró helyébe lépő tanácselnök, s a volt jegy-

Beszolgáltatás, 1951. július

Szántás-vetés ellenőrzése, 1950. április

ző posztjára kinevezett tanácstitkár lett az államhatalom respektált helyi letéteményese. Hozzájuk képest a kommunista párttitkár – helyi szinten – jó ideig még inkább csak egyfajta agitátor, „népnevelő" volt, s maga a felsőbb vezetés is leginkább ilyen reszortfeladatot osztott rá. Eltérően a kommunista „pártállami" hierarchia felsőbb szintjeitől, helyi környezetük számára jobbára megmaradtak a községházán székelő tanács másodlagos kiegészítőjének. Ahogy Sánta Ferenc e korszak helyi tragikumát empatikusan felidéző riportregényében keserűen ironikus öndefiniálásként az egyik érintett párttitkár szájába adja: *„két lábon járó brosúra"* volt a státusuk.[11] Noha a falusi kommunista párttitkárok többnyire ugyanúgy a község szegénysoron lakói közül kerültek ki, mint a velük többé-kevésbé egyívású, tanácsi vezetőkké lett (új) gazdák, az ún. pártállami hatalomszervezés újszerűsége, karakteres mássága csak fokozatosan – akár éveket jelentő fáziskéséssel – tudatosult, illetve jutott érvényre a tradicionális rendtartását őrizni próbáló falusi agrárközösség körében. Bármennyire formálissá vált is az 1950-es tanácsválasztások idejére a választás aktusa, és bármennyire köztudott volt, hogy a jelölés-választás is csak előzetes pártjóváhagyással történhetett, mégis inkább hagyományozódott át a helyi közösség egészét „képviselő" új községi elöljárókra a korábbiaknak kijáró „elismertség". Hozzájuk képest a helybéli pártszervezet titkára nem élvezett hasonló – az állami stallumhoz kötődő – respektust. S nem csupán azért, mert a falvakban ekkoriban még igen alacsony volt a kommunista párt tagjainak aránya, hanem azért sem, mert a községeket az állam és a párt szimbiózisára építő kommunista hatalomszervezés is sokadrangú kérdésnek tekintette. Megálltak az eggyel feljebb elhelyezkedő, ún. járási szinten, ahol a központi irányítás még maradéktalanul érvényesíthetőnek tartotta közvetlen akaratérvényesítését.[12] Ebből eredt azután egyfelől az, hogy esetenként a megalakult helyi tanács azért kapott dorgálást, mert –

úgymond – átvette az alig észrevehető helyi párttitkár feladatait, illetve fordítva, amiatt írt mentegetőző igazoló jelentést a falusi tanács illetékese, szó sincs arról, hogy *„a Tanács akarja irányítani a Pártot”*, csak hát annak helyi szervezete éppen nem működött.[13] Magyarán úgy tűnik, hogy a pártirányítás alsóbb szinteken – mindenekelőtt az agrártársadalom életterét jelentő falvakban – csak többéves fáziskéséssel kezdett egyértelművé vállni.

A szántóterület megoszlásának változása az agrárüzemi típusok között, 1949–1953

1000 katasztrális holdban, illetve az összes szántóterület százalékában

	1. Paraszti magán-gazdaság	2. Kuláknak minősített gazdaság	1–2 együtt	3. Termelő-szövetkezet	4. Állami gazdaság	3–4 együtt	Összes szántó-terület
1949	7731	1.650	9381	76	113	189	9570
%	80,8	17,2	98 %	0,8	1,2	2 %	100 %
1950	7391	1.271	8662	419	463	882	9544
%	77,4	13,3	90,7 %	4,4	4,9	9,3 %	100 %
1951	6620	942	7562	1.253	685	1.938	9500
%	69,7	9,9	79,6 %	13,2	7,2	20,4 %	100 %
1952	6019	530	6549	1.795	1.050	2.845	9394
%	64,0	5,7	69,7 %	19,1	11,2	30,3 %	100 %
1953	5067	449	5516	2.478	1.300	3.778	9294
%	54,5	4,8	59,3 %	26,7	14,0	40,7 %	100 %

Az egyéni parasztgazdaságok számának, illetve a termelőszövetkezeti tagok és állami gazdasági dolgozók létszámának változása, 1949–1953

	Egyéni gazdaságok száma							
	1. 1–10 kh között	2. 10–20 kh. között	3. 20–25 kh. kh. között	4. 25 kh. felett	5. 1–4 száma együtt	6. Termelő-szöv. tagok száma	7. Állami gazd. dolgozók száma	8. 5–7 száma együtt
1949	1 122 700	240 300	30 600	47 200	1 440 800	12 900	32.000	1 485 700
%	75,6	16,2	2,0	3,2	97,0	0,9	2,1	100 %
1950	1 064 200	234 000	33 700	34 000	1 365 900	119 500	91 000	1 576 400
%	67,5	14,8	2,1	2,2	86,6	7,6	5,8	100 %
1951	1 037 600	224 500	23 400	25 000	1 310 500	260 100	125 000	1 695 600
%	61,2	13,2	1,4	1,5	77,3	15,3	7,4	100 %
1952	967 000	207 700	17 700	14 000	1 206 400	290 000	181 000	1 677 400
%	57,7	12,4	1,0	0,8	71,9	17,3	10,8	100 %
1953	870 900	143 800	14 200	10 200	1 039 400	293 600	229 000	1 562 000
%	55,8	9,2	0,9	0,6	66,5	18,8	14,7	100 %

Ezeknek az éveknek két maradandó hozadékuk volt. Az egyik, hogy maximálisan sikerült aláásni a személyi és tulajdonbiztonságot, a munkájából tisztességgel megélni remélő, annak értelmét és hasznát látó ember gondos munkáját. A másik a társadalom tradicionális hierarchiájának a feje tetejére állítása volt. Nem az egykori – részben nemesi – nagybirtokosok eltűnésére gondolunk. A falvaknak az ún. „úri társadalom" alatt-mellett is megvolt a maguk hagyományos, vagyon és presztízs szerinti tagolódása. A kommunista hatalomváltás nyomán leginkább az egykori nincstelenek, birtok- és respektusnélküliek sorából kerültek ki a rendszer kedvezményezettjei. Ők lettek a párttagkönyvvel urizáló helyi neofita vezetők: tanácselnökök, tanácstitkárok, tsz-elnökök, párttitkárok, a helyi rendőrőrsök vezetői (s követték őket a máshonnan odavezényelt hasonló státusúak, akiket köznapi szófordulattal csak úgy neveztek, hogy „gyüttmentek"). Az átlátható kisközösségekben – s a falusi társadalom zöme akkoriban még ilyen volt – minden adminisztratív hatalmi preferálás ellenére is csak nehezen vették tudomásul, hogy a volt napszámos, cseléd, béres dirigáljon egykori, többnyire módosabb paraszt gazdájának. Mindezek mellett – s ez már nem csupán az agrárnépességre vonatkozik – sikerült megingatni a társadalom döntő többségének a törvényességbe vetett hitét, s még tovább erodálni azt a korábban is relatív – helytől, időtől és személyiségtől függő – esetleges bizalmat, amely alkalmasint még megmaradt a különböző szintű felsőbbség iránt. Elsősorban a – korábban sem ismeretlen – félelem indukálta alkalmazkodási kényszer, illetve a rejtőzködő dac volt az, ami tovább erősödött. A társadalmi közérzet ilyen irányú módosulását – a maguk módján – a korabeli heti, havi „hangulatjelentések" is jelezték. Lényegében erről szóltak azok a beszámolók, amelyek szerint a társadalom egyre növekvő hányada került úgymond *„az osztályellenség aknamunkájának hatása alá"* vagy éppen *„a kulákság és a klerikális reakció uszályába"*.

A közvetlen és közvetett presszió különböző formái, az egymást érő – megtörési szándékból személyes megaláztatással párosított – adminisztratív intézkedések magától értetődően gerjesztettek önvédelmi reflexet, mimikrit és ellenszenvet. Ezek – a körülményekből adódóan – latens, nehezen kitapintható averziót jelentettek: inkább csak érzékelhetők voltak, de nem „peresíthetők", függetlenül attól, hogy az ÁVH fogdmegjei és besúgói mindent megtettek e „passzív ellenállás" kriminalizálása és büntethetősége érdekében. Ami azután – ellenhatásként – a csendes szolidaritás hálóját szőtte tovább a falu társadalmának megosztására irányuló külső törekvésekkel szemben. A korabeli jelentésekben az illetékes káderek arról panaszkodtak feletteseiknek, hogy a falvakban nem sikerült a párt elvárásainak megfelelő mértékben „élezni az osztályharcot". A falu közössége a községi tanácsházákra felszerelt hangszórók harsány biztatása, illetve a sorra-rendre nyakára küldött „agitkák" (agitációs brigádok) győzködése ellenére sem *„vetette ki magából a kulákokat"*. Az egymás közötti civakodások ellenére a kívülről inspirált megosztó törekvésekkel szemben *passzív érdekszolidaritást* mutatott a falvak gazdatársadalma.

Eredmény legfeljebb abban lehetett kimutatni, hogy a vizsgált években a szövetkezetbe terelteket is jóval meghaladó számban, mintegy 360 ezren hagytak fel a hivatásszerű földműveléssel úgy, hogy földjüket „felajánlották" az államnak. A politikai vezetés eleinte örömmel kapott ezen, hiszen kiemelt cél volt a magántulajdon apasztása – ha már végképp felszámolni nem sikerült. Majd előállt „a kígyó a saját farká-

ba harap" effektus: az átvett földek gyarapították a szövetkezetek, illetve az állami agrárgazdaságok területét, de egyre kevésbé társult hozzájuk munkaerő és – azzal együtt bevitt – közösbeli inventárnövekedés. Így a gyarapodásnak ez a formája egyre inkább terhükre volt, mivel a kollektív gazdaságok termelési, beadási kötelezettségeit is a területgyarapodáshoz igazítva növelték. A téeszesítés sikerpropagandája – úgymond – bizonyítani is tudta „a szocialista agárszektor" terjeszkedését, de nem volt ehhez társítható termékkibocsátás-növekedés. A statisztikailag kimutatott bővüléssel egyenes arányban váltak a szövetkezetek és állami gazdaságok kontraproduktívvá.

Az 1952-es évet a kollektivizálás legkíméletlenebb időszakaként tartja számon a népi emlékezettel egybevágó történeti feltárás. A közös gazdaságok terület- és létszámnövekedése ellenére is csökkent a részesedésük az összesen megtermelt agrárhozamból. Produktivitásuk visszaesése abból is eredt, hogy e gazdaságok földjeinek egyre nagyobb hányada képezte az ún. „fanet" térségeket. Ez a rövidítés a meg nem művelt s emiatt „földadó alá nem eső területeket" jelölte, ami ekkor az ország szántóterületének egytizede volt. A kortárs agrárszakemberek ugyanekkorára becsülték az előbbi rövidítésre rímelő, de szakmai turpisságként kitalált, ún. „gazet" térségek nagyságát. Utóbbi közönségesen azt jelentette, hogy a vetést még elvégezték, a kikelt növények gondozása – egyelés, kapálás, gyomirtás – híján viszont a reménybeli termést a „gaz ette meg". Ilyen gazdálkodási-könyvelési kategória ugyan nem létezett, de a kényszer – némi leleményességgel párosulva – törvényt bontott. Az időlegesen éppen az agrárigazgatásra vezényelt pártbürokraták óvakodtak rákérdezni arra, hogy mit is fed az ominózus rövidítés. A „gazet"-nek elkeresztelt fantomregisztráció profán tényt rögzített: azt, hogy a kollektíváknak már nem voltak a mindennapi fáradságos munkára vezényelhető, kétkezi robotosaik. Nem, mert vizsgált korszakunkban ugyancsak az 1952-es esztendő volt az agrárszférából való – százezer főt meghaladó – menekülés csúcséve. Sokan elhagyták a falvakat is, mert azt tapasztalták, hogy a mezőgazdaság „szocialista szektora" módosult cégér alatt tartósítja azt a nyomorba forduló szegénységet, amelytől agrárnincstelenként próbáltak korábban szabadulni.

A liszt- és cukorjegyek szétosztása az ország egész területén befejeződött. Csak azok nem kapták még meg jegyeiket, akik nem tartózkodtak lakóhelyükön vagy nem igazolták még, hogy nem önellátók.

A jegyek szétosztása az ország egész területén tervszerűen, zökkenőmentesen folyt le. A tanácsok, házmegbízottak jó munkája tette lehetővé, hogy minden fogyasztó a számára megállapított jegyeket a határidőig megkapta. A fogyasztók az állami üzletekben és a kiskereskedőknél a liszt- és a cukorjegyekre már meg is kezdték az élelmiszerek vásárlását.

Az állami nagykereskedelem tervszerű munkája lehetővé tette, hogy mindenütt elegendő mennyiségű hatósági áru, ezenkívül szabad liszt és cukor álljon a vásárlók rendelkezésére.

Kedden az üzemek, hivatalok, vállalatok részéről a pótjegyek igénylése is megindult és január 13-tól minden igényjogosult folyamatosan megkapja pótjegyét.

Szétosztották a liszt- és cukorjegyeket. *Szabad Nép*, 1951. január 10.

Terménybeszolgáltatás, 1951. július

A mezőgazdaságot elhagyók nagy száma jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a feszített terv ipari programjának megvalósításához szükségesnek ítélt 650 ezer új munkavállalónak legalább egy része rendelkezésre álljon. De ez egyidejűleg más típusú – szintén kezelhetetlennek tűnő – problémahalmazt teremtett. Az agrárszféra kollektivizált hányadának mind a nyershozama, mind a produktivitási rátája alatta maradt az egyéni gazdaságokénak. Így megközelítőleg sem tudta pótolni a mezőgazdálkodással felhagyók távozásából eredő termékcsökkenést. Az addig élelmiszer-önellátónak minősülő elvándorlók sokasága a továbbiakban az állami újraelosztás terhére vált maga is ellátandóvá. Ez maga után vonta a – városokban már kényszerű rutinná vált – sorban állást és a hiányt, annak ellenszereként pedig az élelmiszerjegy-rendszer újbóli bevezetését (1951. március–április). Ez utóbbit más is motiválta – sántító indoklásokkal körítve. Mert ha a jegyrendszer ismételt bevezetése – mint Rákosi is elismerte – „tipikus háborús intézkedés", akkor aligha volt hihető az a magyarázat, hogy azt – úgymond – „maguk a dolgozók kérték". Sokadik hadititokként persze nem lehetett közhírré tenni a valódi okot: azt, hogy a koreai háború kirobbanása nyomán felfokozott hidegháborús hisztéria közepette duplá-

jára emelték az ún. zárolt stratégiai élelmiszerkészletek kvótáját. A mesterségesen gerjesztett hiány okozóit – pontosabban bűnbakjait – másutt kellett fellelni. Ez viszont már a politikai rendőrség reszortja volt. Az ÁVH nem is tétlenkedett. Tőle kapott információk alapján heteken át sorolta a pártsajtó, hogy mikor, hol és menynyi elrejtett élelmiszer nyomára bukkantak. Egyik nap egy „levitézlett csendőrtiszt özvegye", másnap egy „kulák veje", harmadnap a „Horthy-lakáj, volt szolgabíró" hombárjából, pincéjéből, csűrjéből került elő az adott háztartás zugáruvá átminősített élelmiszer-tartaléka.[14] A sajtókampány nem szolgált mást, mint azt, hogy a rendszer működése következtében előállott közellátási válságot a *„feketéző, árurejtegető osztályellenség, a kulákság"*, valamint *„a horthysta reakció maradványai"* nyakába varrják.

Az ellenségkeresési kampányok nagy valószínűséggel a közvetlenül érintettek körén kívül is növelték a félelemérzetet, de a rendőrökkel felkutatott készletek érdemlegesen alig javítottak a mindennapi ellátáson. Kik adták hát az ország kenyerét? Az agrártársadalomról a korábbi lapokon közölt táblázatok ennek megválaszolását is segítik, sőt – másképp összesítve az adatokat – eddig kevésbé exponált megállapításra is juthatunk. A kuláknak nem minősülő kisebb paraszti magángazdaságok területének aránya 81%-ról 54%-ra apadt, s 92%-ról 65%-ra csökkent az abból megélni próbálók aránya. Magyarán a szántók területének s még inkább birtokosainak többsége maradt még ekkor is egyéni gazdaság, illetve egyéni gazda. A kollektivizált földterületek 2%-ról 40% fölé növekedtek ugyan, de az ott boldogulni próbáló népesség már mérsékeltebben nőtt: 3%-ról 33%-ra. (Ez egybevág azzal, amit fentebb már érintettünk: kierőszakolt földfelajánlásokkal, „munkáskéz" nélkül gyarapodott nagyobb mértékben a termelőszövetkezetek, illetve az állami gazdaságok területe.) Ráadásul a magánparaszti gazdálkodás ekkor még termelékenyebbnek mutatkozott, mint a kollektivizált társulási formák. Az ország kenyerének döntő többsége ekkor még a paraszti magángazdaságokból, ezen belül is elsődlegesen az 1–10 hold szántóterületet magukénak tudható kisgazdaságokból került ki. A másik jellemző, hogy a földet és a falut időközben elhagyók nagy száma ellenére az 1949. évi 1 485 700 főről 1953-ra 1 562 000 főre nőtt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma.

Összegezve: 1953-ra fél évtizede tartott az agrárgazdasághoz kötődő társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatását célzó, szinte lankadatlan politikai erőfeszítés. A téeszesítés (kolhozosítás) elnevezésű törekvés jelentős változásokat hozott a szocialista agrártermelési formának definiált kollektív gazdálkodás térnyerése irányába. Viszont korántsem volt olyan mértékű a térhódítása, mint amilyen súllyal azt az országot kormányzó kommunista pártvezetés ambicionálta. Az ország élelmezéséhez szükséges alapvető termények több mint kétharmadát továbbra is a magángazdaságok – méghozzá a kis- és középparaszti termelők – állították elő. Közben a mezőgazdaság jelentős munkaerő-kibocsátása ellenére – bár kismértékben, 76 ezer fővel (5%) – tovább gyarapodott az agrárszférában megélhetést keresők száma. A népesség foglalkoztatottságának gyökeres megváltoztatását is magában foglaló gyors ütemű, iparosításcentrikus társadalomátalakítási program változást generált ugyan, de strukturális áttörésről e téren nem beszélhetünk.

1 Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961. Akadémiai, Budapest, 1972; Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadulástól napjainkig. (Szerk: Gunst Péter.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 285–343. old.

2 A kolhozosítás téves fordítás ugyan, mert az az orosz nyelvben a szovjetunióbeli mezőgazdasági „állami gazdaságok" szervezésére vonatkozott, Magyarországon viszont a mindennapi használatban a kolhozosítás a termelőszövetkezetek szervezése, azaz a „téeszesítés" szinonimájaként terjedt el.

3 MOL. M–KS 276. f. 53/2. ö. e. Az MDP Politikai Bizottságának 1948. július 13-i ülése.

4 MOL. M–KS 276. f. 53/22. ö. e. Az MDP Politikai Bizottságának 1949. március 3-i ülése. Szakács Sándor: Gazdaság és társadalom az ötvenes–hatvanas években. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos – Valuch Tibor) KLTE, Debrecen, 1998. 8–30. old. Rákosi verziójában ez úgy hangzott, hogy *„előre látja a kulákprobléma nehézségeit, ugyanis nincs hova kitelepíteni őket"*. Két feljegyzés Puskin nagykövet szolgálati naplójából. (Közreadja: Standeisky Éva.) In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 89. old.

5 Varga Zsuzsanna: „Kényszeríteni kell a parasztot..." Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években. In: Megtorlások évszázada. (Szerk: Szederjesi Cecília.) Nógrád Megyei Levéltár–56-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008. 54. old. Nem végeztem historiográfiai, illetve filológiai vizsgálatot arra vonatkozóan, hogy Rákosi idézett megfogalmazásában mennyire bújik meg az ún. forradalmi munkásmozgalom, a „városi" szocializáltságú kommunista értelmiségi és munkáshabitusnak a „konzervatív faluval", illetve az „elmaradott gondolkodású parasztsággal" szembeni averziója.

6 Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956. Békés Megyei Levéltár, Gyula. é. n.

7 Nagy József: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953 közötti években. *Múltunk*, 1999. 3. sz. 41–97. old.

8 Gyarmati György: Politika és társadalom 1945–1989 között. In: Magyarország története a XX. században. I. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 182–183. old.

9 A *Szabad Nép* 1952. november 17. száma arról tudósított, hogy az év során már 80 ezer holdnyi területről készülnek begyűjteni az új magyar „fehér aranyat", s ennek hasznosítására Hódmezővásárhelyen napi száz tonna kapacitású gyapotfeldolgozó üzemet építettek. S az innen kigomolygó *„gyapotfelhő* [szállt alá] *... az új Szegedi Textilművek modern, szovjet gépekkel felszerelt, neonfényes, parkettás fonóüzemében."* Fejér Dénes: Szeged. *Szabad Nép*, 1953. április 26. Noha – mennyiségi tekintetben – ebben az évben volt a legjobb hozam, az összesen 4000 tonnás hazai termés az új üzem számára alig két hónapra nyújtott munkát. Ráadásul ez is gyenge minőségű volt, s legfeljebb az akkori pamutipar éves nyersgyapot-szükségletének 4-5 százalékát adta. Hajdú Zoltán: A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. In: Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére. (Szerk: Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z.) SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 2006. 245–257. old.

10 Farkas Gyöngyi: Hatalom és társadalom konfliktusai az ötvenes években. (PhD-értekezés kézirata, Budapest, 2010.) Hasonló termelőszövetkezet-ellenes, illetve az ezzel összefüggésbe hozott nyomorúságos életkörülmények miatti tömegtüntetésekről, zúgolódásokról számolnak be a Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből (Szerk: Tímár Lajos–Valuch Tibor. KLTE, Debrecen, 1998.) c. tanulmánykötet egyes írásai: Dupák Gábor: A termelőszövetkezetek szervezése Nógrád megyében 1948 és 1954 között. I. m. 31–37. old.; Vinnai Győző: A sztálini hatalomgyakorlás az ötvenes években Szabolcs-Szatmárban. I. m. 67–72. old.; Nagy Ferenc: A Nagy Imre-program hatása Szabolcs-Szatmár megyében. I. m. 73–77. old.; Major Zoltán László: Hangulatjelentések Hajdú-Bihar megyében az ötvenes években. I. m. 92–99. old.

11 Sánta Ferenc: Húsz óra. Magvető, Budapest, 1967. 146. old.

12 Gyarmati György: Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban. *Történelmi Szemle*, 1981. 2. sz. 178–190. old.

13 Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991. 2. sz. 51–63. old. Lásd még erről: Galambos Sándor: Tanács és tanácstalanság. Közérdekű hírszolgálati jelentések Szabolcs-Szatmár megyében 1950-ben. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos – Valuch Tibor.) KLTE, Debrecen, 1998. 84–91. old.

14 Lásd a „leleplező" cikkek sorát a *Szabad Nép* 1951. február–áprilisi számaiban.

a Békéért
édes hazáért
családodért
boldog jövőnk építéséért
Jegyezz békekölcsönt!
Jegyezz
Békekölcsönt
A III. ütem dolg

18 A DIKTATÚRA STRUKTURÁLIS ELLENTMONDÁSAINAK JELENTKEZÉSE

A társadalomtörténet a szociológiával karöltve – a tudományos elvárásoknak megfelelő hűvös távolságtartással – „intragenerációs mobilitásnak" nevezi azt a folyamatot, amelyet az előbbi fejezet a magyarországi parasztság metamorfózisáról felvillantott. A földjüket elhagyók útja a városokba vagy zöldmezős ipari beruházások építkezéseire vezetett. Igény bőségesen volt rájuk, bár legtöbbjük – szakképzettség híján – a „muszájmunkások" segédcsapatát gyarapította. Az ismert közegből való kiszakadás elbizonytalanító érzésével és persze az újdonság iránti várakozással érkeztek a korabeli munkásszállók barakkjaiba, nagyobb településeken esetleg ágy-, ritkábban albérletbe, de az indusztriális-városi létnek mindenképpen csak a perifériájára. Másik részük az ez idő tájt elterjedő – s nem kevesebb vesződséggel járó – hosszú távú utazásra, ún. ingázásra kényszerült. Az ennek kiszolgálására rendszeresített – későbbi elnevezésű – „fekete vonatok" társadalmát egyformán próbára tette a családtól való tartós távollét és az új közegbe való integrálódás kihívása. Mert ezekben az években az infrastrukturális fejlesztés is másodrangú kérdés volt. A lakás-, közmű-, közellátás és egyéb szolgáltatás fejlesztése messze elmaradt a nagy volumenű és rohammunkával megvalósított iparosításhoz képest. A rövid szavatosságú politikai számvetés azt könyvelte el, hogy a paraszti státusból kilépők immár a proletárdiktatúra elsődleges társadalmi bázisának tekintett munkásosztályt gyarapítják. A frissen átminősítettek sokasága meg azt regisztrálta, hogy jottányit sem javult a helyzete – megbecsültsége – attól, hogy már a rendszer úgymond privilegizált nagycsaládjába került. Sőt. Az „ott" már nem és az „itt" még nem okozta bizonytalan közérzet, „a senki földjén jeges a szél!" deprimáló hatása volt inkább a jellemző. Mindezek általánosabb – s nemcsak a parasztságra vonatkoztatható – társadalmi konzekvenciája: a foglalkozás-, lakóhely- és életformaváltások zöme, akár intragenerációs, akár intergenerációs státusváltásról volt szó, a diktatúra működése által generált tömeges, irányítottnak is mondott *kényszermobilitás* volt.

Tatabányán sok száz más vidékről ideszerződött dolgozó elhelyezéséről kellett gondoskodni. A dolgozók új szállásának létesítéséhez ... négy összerakható szállót rendeltek a bányászok részére Romániából.

Az első szálló már megérkezett Tatabányára és pénteken megkezdték a felállítását. A százszemélyes szállót, amelyben zuhanyzó és kultúrterem is lesz, a XVII-es akna dolgozói kapták. A többi szállítmányt a következő hetekben várják.

Összerakható munkásszálló Tatabányán. *Szabad Nép*, 1953. december 12.

A megalomán gazdaság- és társadalomformáló ambíciók, a megvalósításra szánt – „határidő azonnal"! – túl rövid futamidő, valamint az ehhez társított kíméletlen erőszak legkülönbözőbb formaváltozatainak együttes hozadéka kezdetben még módot is nyújtott eredmények, sikerek felmutatására. Az állandósított rohamtempót követelő, mindent egyszerre és gyökerestől felforgatva megkezdett átalakítás közepette viszont meglehetősen hamar mutatkozni kezdtek a voluntarizmus „ter-

„Az élenjáró szovjet népirodalom segít a termelésben." Az Acél és salak című Popov-műből olvasnak ebédszünetben az acélöntöde dolgozói a Ganz-gyárban, 1950

mészetes" gátjai, a totális uralmi rend önmaga által előhívott ellentmondásai, mindenhatóságának korlátai. Ami Magyarországon 1948-ban elkezdődött – a szocializmus felépítését jelölve meg célként –, nem volt más, mint kényszerkísérletezés egy országnyi laboratóriumban olyanokon, akiknek a szocializmus mibenlétéről nem vagy alig voltak ismereteik. Azok a generációk, amelyek tagjai a század első felét itt, a Duna mentén átélték és – akik közülük – túlélték, többségükben alighanem várakozásteljesen fogadtak minden olyan ország-újjáépítési tervet és változtatási törekvést is, amelytől mindennapi megélhetésük, illetve sorsuk jobbra fordulását remélték. Kezdetben volt is észrevehető kíváncsiság, sőt affinitás az új eszme iránt. E modernkori misztérium üdvözítő voltával szemben nem feltétlenül a tudáshiányból eredő korlátoltság táplálta a növekvő averziót. Hozzávetőlegesen ugyanolyan mértékben növekedett az ellenszenv, amilyen arányban lett egyre kiterjedtebb – és kiszámíthatatlanabb – a mindennapi erőszak azokkal szemben, akiket a hirdetett ideológia szerinti üdvözülésre szántak. A fokozódó elutasítást két további mozzanat táplálta. Az egyik az, hogy „a szocializmus igéje testté lőn" újegyház felépítését olyan legátusokkal – és azok testületével, „a párt mint élcsapat" – próbálták véghezvinni, akiknek döntő többsége maga sem volt felkészült-felkészített a megvalósítandó szocialista rend jobb mivoltának hiteles képviseletére és meggyőző közvetítésére. Az alkotáshoz nélkülözhetetlen kritériumok közül az MDP vezetésének is legfeljebb az eltökéltsége tűnik vitathatatlannak. Hozzájuk képest –

a pártállami hierarchia lépcsőfokain lefelé haladva – az általuk pozícióba helyezett közép- és alsóbb szintű kádergarnitúra körében még inkább hiányzott a funkcionális tudás a szocializmusnak nevezett gyártmány előállítását eredményező egyes részfolyamatok művezetésére. A másik az, hogy ami a kommunizmus mintaállamáról, a kortárs sztálini Szovjetunióról tudható volt, aligha gyarapította „a létező szocializmus" híveinek sorát, hiszen magyarok – nagyobb, százezres számban – arról a vidékről egyrészt megszálló katonaként, másrészt rövidebb-hosszabb ideig fogságot szenvedőként rendelkeztek közvetlen tapasztalattal.[1]

Azért itt, a parasztság ötvenes évek eleji sorsfordításának tárgyalásakor szólunk erről, mert ekkor még ők alkották a legszámosabb társadalmi nagycsoportot, s döntő többségük „rendszer-kompatibilissé" formálásával remélt célegyenesbe érni a programirányító pártvezetés. A paraszti gazdálkodás generációkon át kialakult – mindennapjaiban egyszerre kötött és mégis rugalmas – rendtartása borult fel a mezőgazdaságban maradók számára is. Az ezt elhagyni kényszerülők zöme ezt a rendtartástudatot magával hozva szembesült a szocialista beruházások összevisszaságával, annak – minden tisztességes erőfeszítés ellenére is – „programozott" kontraproduktivitásával. Mindazzal, ami a köznapi természetes gondolkodás, „a józan ész" számára átláthatatlan – vagy éppen átláthatósága miatt esztelenség – volt, s amiből a tervgazdasági anarchia a lakatos szaki (szakmunkás) munkapadjánál éppoly gyorsan világossá vált, mint a kőművessegéd számára, akit zsaluzás nélküli lábazatfelhúzásra vezényeltek a rohanvást kivitelezendő laktanyaépítésen.

Az ipari munkásság helyzete az ötvenes években annyiban hasonlított az agrárszférában foglalkoztatottakéhoz, hogy az ipar különböző ágazataiban is a termelés szervezetrendszerébe épültek a gazdasági és adminisztratív presszió különböző formái. S bár az ipar fejlesztésébe a korabeli újraelosztás az agrárszférának visszajuttatott hányad többszörösét invesztálta, ez korántsem jelentette azt, hogy az iparban foglalkoztatottak jövedelmi, megélhetési viszonyai is ennek arányban lettek volna kedvezőbbek a mezőgazdaságból megélni próbálókénál. E területen a gépi és az emberi teljesítőképesség maximális igénybevételének leginkább a munka- és üzemszervezési hiányosságok szabtak határt. Ez pedig a folyamatos, céltudatosan kiegyensúlyozott termelés legfőbb akadályává vált. A gyakori üzemzavart menetrendszerű hónap, negyedév, illetve év végi „hajrák" (kampányszerű rohammunkák) szervezésével igyekeztek ellensúlyozni. Annál is inkább, mivel a törvénnyé emelt tervek – akár időarányos – teljesítésétől való elmaradás már olyan törvényszegésnek minősült, amelynek büntetőjogi következményei a vezetőket és a beosztottakat egyaránt fenyegették. A termelésszervezés gyakori rövidzárlatait fetisizált „munkaáldozatok" bemutatásával próbálták helyrehozni. Egymás érték a legkülönbözőbb termelési kampányok, és persze az állandósuló visszásságok okát rituális ellenségkereséssel meglelni igyekvő propagandahadjáratok.

Varga Barnabás, tatabányai sztahánovista bányász, az ország legjobb fejtővájárja március hetedikén, kedden a Kossuth-adón a Termelési Híradóban 17 óra 50 perckor ismerteti munkamódszerét.

Bányász sztahánovista munkamódszer-átadás a rádión keresztül. *Szabad Nép*, 1950. március 7.

Kádár elvtárs hangsúlyozta, hogy a fejlődés érdeke megkívánja: a szakszervezeti funkcionáriusok és az építőipari dolgozók a jövőben nagyobb fokú politikai éberséget tanúsítsanak és elszántabb harcot folytassanak az építőiparban meghúzódó reakciós erők, népünk ellenségei ellen. A gyors növekedést kihasználva az építőiparba nem kis számban szivárogtak be deklasszált burzsoá és reakciós elemek – különösen tisztviselői vonalon. Ha a dolgozók nem éberek – ezek a reakciós elemek bátorságra kapnak és széleskörű aktív szabotázst folytatnak.

– Ne feledkezzünk meg arról – mondta Kádár elvtárs –, hogy Horthy rendőrkopója Sombor-Schweinitzer provokátorát, a besúgó Rajkot 1935-ben éppen az építőmunkások harcos szakszervezetében küldte be romboló munkára. Ne felejtsük el, hogy Rajk, a népellenes összeesküvő, az amerikai imperialisták eszköze, Titóék banditaés kémtársa egészen leleplezéséig milyen gonddal ápolta „tiszteletbeli építőmunkás" címét.

Az éberség és az ellenséggel szemben folytatott harc a szocialista építés elengedhetetlen feltétele.

A reakció szabotázsa az építőiparban (részlet). *Szabad Nép*, 1950. március 19.

Mi ez a Sztahánov-komplexmozgalom? Már a neve is arra utal, hogy több sztahánovista-mozgalomból tevődik össze. E mozgalmak jórésze már elterjedt Magyarországon, a szovjet tapasztalatok alapján. Ismerjük a Korabelnyikova-mozgalmat, amely a nyersanyag leggazdaságosabb felhasználását célozza. A Nazarova-mozgalom a gépek szocialista megőrzésére mozgósít, a Vorosin-mozgalom pedig azt segíti elő, hogy az üzemek tisztaságáért, a kulturált termelésért harcoljanak a dolgozók. A Kovaljov-mozgalom a helyes munkamódszerek elterjesztése érdekében indult el: az üzem valamenynyi dolgozója megtanulja a munka legjobb fogásait.

Ezeket a mozgalmakat és a dolgozók más hasznos kezdeményezéseit egyesíti a Sztahánov-komplexmozgalom. A mozgalom a fizikai és műszaki értelmiségi dolgozók szoros együttműködésén alapul.

Új, fontos kezdeményezés: a Sztahánov-komplexmozgalom. *Szabad Nép*, 1952. január 24.

A figyelmesebb kortárs a legfontosabb pártorgánumnak számító, *Szabad Nép* című napilapot kézbe véve – amelyet egyébként is igyekeztek állandó kötelező olvasmánnyá tenni –, a híradások kicsit is következetesebb szemlézése nyomán két okból is támaskodhatott a szocialista építés eredményeiről tudósító propagandajelentéseket illetően. („Az ötéves terv hírei" állandó rovat volt.) Az egyik, hogy a szinte naponta megjelenő 300, 600, vagy éppen 1300 százalékos „túlteljesítési" beszámolók alapján 1952 végére már rég teljesülnie kellett volna az első ötéves tervciklus (1950–1954) egészére megszabott előirányzatoknak.[2] Ellenkező esetben viszont az éppen soron lévő kampány tárgyából heti-havi pontossággal lokalizálhatta, hogy a rendszer melyik részén vált elkerülhetetlenné a traumatológiai beavatkozás. Persze mindenkor a párt irányítása vagy legalábbis „iránymutatása" mellett. Ilyenek voltak a különböző szovjet „élmunkásokról" elnevezett munkaverseny-mozgalmak. Legelterjedtebb az ún. Sztahanov-mozgalom volt, de említhető még a Kuznyecov- és

Utkin-mozgalom, illetve magyar mutációik sora: a Csorba-, a Gazda-, a Deák-, a Loy- és a Röder-mozgalom.[3] Hasonló célt szolgáltak azok az „ünnepi műszakok" is, amelyeket a szovjet vagy magyar kommunista párt kongresszusai, november 7-i, április 4-i ünnepei alkalmából vagy éppen Sztálin és Rákosi Mátyás születésnapja tiszteletére szerveztek. Ezek az évek összefoglalóan a kampányszocializmus időszakának is nevezhetők.[4] Az ezen alkalmakra tett „felajánlások" gyakorlatilag a szervezetlenség vagy visszatérő anyaghiány miatti termeléskieséseket igyekeztek pótolni. Így a kényszerű tétlenkedéseket ellensúlyozta a gyakori rohammunka, nem egy esetben épp ezzel idézve elő az eszközök, gépek – túlterhelés miatti – tönkremenését.

Pergő nyelvek ...
A „Megfogtam egy szúnyogot" dallamára
Én mostan egy nagy csodát mondok el e dalban,
A múlt héten dolgom volt egyik hivatalban.
Mára visszarendeltek, – ilyen se volt régen –
A hivatal ott volt még ahol a múlt héten ...
A jó magyar csatársor, nem is akad mása,
Érthető, hogy sok gólt lő, hisz van egy Puskása.
Pompás az ötös fogat, s az a siker nyitja,
Hogy egy egész kitűnő Kocsis irányítja.
Arisztid a napokban így szólt Taszilónak:
– Ragályos betegsége van a Papp Lászlónak!
– Honnan veszed barátom? – Tasziló így nyögött,
– Olvastam – szól Arisztid, (hogy) kiütéssel győzött.
Helsinkiben a népek csodájára jártak,
Birkózóink mily remek hidakat csináltak.
Nem csoda, hogy a mezőnyt ebben felülmúlták,
Könnyű nekik, hisz' Gerő elvtárstól tanulták ...
Éva almát tépett le a paradicsomban,
Ezt hitették el velem kisgyermek koromban.
Székely s Novák úgy úszik, mint vízen a szalma,
Mind a kettő Éva, de tudásuk nem alma ...
Egy reakciós így szól: – jelét látom annak,
Hogy a mai vezetők (a) falu ellen vannak.
– Én is látom a jelét – mondom a zsiványnak,
Dunapentelébôl is nagyvárost csinálnak.
Hát a KISTEXT?, – arról is tudok én egy szépet:
Löntör Vilma lát el ott pont tizenhat gépet.
A jó eredmények így napról napra nőnek,
Ezzel nemcsak szövetet, (de) szép jövőt is szőnek.
Rövidítés a divat mostanában nálunk,
Van PASENVÉ, OFOTÉRT és van BARNEVÁL-unk,
ÁTOK is van – hogy az mi? E strófám elmondja:
Az Állandó Társbérlők Országos Központja.

Az ilyen alkalmakkor produkált tervtúlteljesítéseknek két következményük lett. Az egyik a dicséretekkel párosuló jutalom, a másik ennek a fonákja. A politikai vezetés a jobb eredményekből menetrendszerűen arra a megállapításra jutott, hogy úgymond „lazák a normák", a teljesítmény-előírások. Az ebből adódó intézkedés sem váratott sokáig magára: a szelektív túlteljesítéseket rendre általános normaemelések követték. Ennek keresztülviteléhez pedig a pártakarat „transzmissziós szíja" szerepére kárhoztatott – a közösségi szolidaritáson alapuló érdekvédelmi funkciójuktól megfosztott –, államosított szakszervezeteket kényszerítették visszatérő közreműködésre.[5] 1952-ben időnként ugyan már azt is megpendítették, hogy az ismétlődő kampányok és rohammunkák helyett kívánatosabb lenne kiegyenlítettebb, szervezettebb tempóban teljesíteni a célkitűzéseket, ám továbbra is a rapszodikusság maradt a domináns, „a munka frontján" megindítandó újabb rohamokra buzdításokkal. A fiaskó menet közbeni nyilvános „beismerésének" egyetlen nyomával 1953 februárjában találkozhatunk. Miközben újabb lelkes cikkek jelentek meg az

Tajkov András sztahanovista otthonában, Tatabánya, 1952

ötéves terv megindításának harmadik, illetve a túlfeszített tervcélkitűzések meghirdetésének második évfordulójára, Gerő Ernő az éppen soron következő szakszervezeti kongresszuson – visszafogottan bár, de – azzal szembesítette „a magyar dolgozó népet", hogy a szénkitermelésben, a nyersvas és acél előállításában úgy teljesítendők a folyó évi terv előirányzatai, hogy előbb be kell hozni a halmozódó lemaradásokat. A szocialista mezőgazdaság teljesítményét viszont állandósuló kudarcként tudta csak megjeleníteni. Az ilyen esetben is elmaradhatatlan „optimista végszóként" csupán annyit tudott mondani, hogy „minden körülmények között teljesítendőnek, biztosítandónak" nyilvánította a tervcélkitűzések elérését.[6] Csak a korabeli sajtó teljes körű áttekintése során válik szembetűnővé, hogy a magyar pártvezetés gazdaságpolitikai reszortfelelőse tette majdhogynem hiteltelenné megállapításával a megelőző évek szó szerint naponta hirdetett újabb és újabb „győzelmeit a termelés frontján", az addig folytatott – és utána is még hónapig töretlen – sikerpropagandát. Ráadásul épp azon nehézipari területek „lemaradásával" példálózott, amelyek – a gazdaságpolitikai ambíciók következtében – évek óta kiemelt beruházási támogatásban részesültek.

1. Be kell hoznunk a lemaradást a széntermelés tervének teljesítésénél. Minden körülmények között, maradék nélkül teljesítenünk kell a széntermelés ez évi tervét, ami azt jelenti, hogy széntermelésünket egyetlen év alatt 24 százalékkal kell növelnünk, és szénbányászainknak 23,5 millió tonna szenet kell adniok az országnak. [...]

2. Be kell hoznunk a lemaradást a vaskohászat tervének teljesítésénél! Minden körülmények között, maradék nélkül teljesíteni kell a vaskohászat ez évi tervét, ami azt jelenti, hogy acélnyersvas-termelésünket egy év alatt 44 százalékkal, martinacél termelésünket 17 százalékkal, elektroacél-termelésünket 28 százalékkal, hengeracél-termelésünket pedig 15,6 százalékkal kell növelnünk! [...]

3. Teljesítenünk kell minden körülmények között és maradék nélkül exportkötelezettségeinket, mert ez egyik alapvető feltétele annak, hogy iparunkat nyersanyaggal elláthassuk, s nagy építkezéseink számára olyan ipari felszerelést, gépeket biztosítsunk, amelyeket itthon még nem tudtunk gyártani. Exportkötelezettségeink maradéktalan teljesítése mindenekelőtt kohászatunkon és gépgyártásunkon múlik. Ez nehéz, de teljesen reális feladat. E nehéz de reális feladat megvalósítása üzemeink munkásságának s mindenekelőtt a vasipari munkásságnak és műszaki értelmiségnek, de egész munkásosztályunknak is becsületbeli ügye! [...]

4. Biztosítanunk kell minden körülmények között nagy beruházásaink terv szerinti megvalósítását! Olyan gigantikus építkezésekét, mint a Sztálin Vasmű és Sztálinváros, mint a Diósgyőri Kohászati Üzemek újjáalakítása, mint Komló új bányaváros és üzemei, mint a Földalatti Gyorsvasút, mint Kazincbarcika, az inotai kooperáció, a tiszalöki öntözőrendszer stb.

Gerő Ernő elvtárs köszöntője a szakszervezetek XVIII. kongresszusán. *Szabad Nép*, 1953. február 28.

Ezzel önmagában is sikerült ellenérdekeltté tenni a munkások jelentős részét a különböző sztahanovista kampányokkal, illetve a versenyfelhívásokkal szemben. Bár korszakunkban az építések, infrastrukturális szolgáltatások vagy akár a napi üzemmenet leggyakrabban emlegetett – már-már fetisizált – ellensége volt „a szabotázs",

Rohammunka Sztálinváros építésén, 1951. október

a rendszerszerű munkavégzés anomáliáit legtöbbször a rendszer szervezetlensége produkálta. Ezeket a munkás nézhette bosszankodva, közönnyel vagy akár szarkazmussal is elegyítve, de a terv teljesülésének elmaradását mégsem volt „életszerű" a konspiratív teljesítmény-visszafogásra hárítani. Azért sem, mert ez rögvest a fizetési boríték elvékonyodását vonta maga után. Az ideológiai szempontok vezérelte káderpolitika és a kaotikus irányítás együttesen magyarázzák a hirdetett-vágyott eredményektől való elmaradást. Csak egy példát említünk a rendszerléptékű keresztbeszervezésre. Az ötéves gazdasági tervet túlfeszítő 1951. évi pártkongresszuson mondták ki, hogy még a tervciklus ideje alatt 11 000 mérnök és 17 000 technikus sürgős kiképzését kell biztosítani.[7] (Akkoriban összesen tízezer mérnök volt az országban.) S miközben ez még csak elhatározás volt – tehát a szakemberek nem álltak rendelkezésre –, deklarálták, hogy ugyanilyen számban irányítanak át „öntudatos és ideológiailag fejlett szakmunkásokat" az állam igazgatásának, illetve a népgazdasági célkitűzések teljesítésének középszintű irányító posztjaira. Az ily módon „kiemelt munkáskáderek" átirányításának három preferált célterülete volt: az ekkor kiépített tanácsrendszer, a tsz-szervezések megerősítése, valamint a rohamtempóban duzzasztott hadsereg tiszti állományának rapid előteremtése. A „kellően osztálytudatos" szakmunkások köréből akkor irányított át „a párt bizalma" ezreket a felsorolt területekre, amikor szakértelmükre leginkább a nekilendülő iparfejlesztési programok megvalósításához lett volna szükség. S azokat, akik megmaradtak szakmájukban, az egymást érő éberségi kampányok valamelyikében „leplezték le" megbízhatatlan vagy éppen „kártékony elemként". Ennek leginkább „a régi szakik" ezrei itták meg a levét, mert 1950–1952 között a szociáldemokrata-ellenes

kampányok több hullámában bélyegezték meg őket azzal, hogy „munkásarisztokraták", a változásokat érteni nem akaró maradiak, tehát „retrográd elemek". A kollektív elmarasztalás egy további változata pedig úgy szólt, hogy nevezettek – úgymond – *„a békés építőmunka ellen uszító jobboldali szociáldemokraták ellenséges osztagainak"* maradványait alkotják.

Menj tovább [hazalátogató] amerikás, keresd csepeli társaidat. Katonát abban a hatalmas palotában találod meg a Széll Kálmán téren, ő a Magyar Posta vezérigazgatója. Váradi öntő alezredes lett. Bánd Vili, a műszerész, tudod micsoda? Törökországi konzul! Hegyi Feri (mázolónak ismerted) a Külkereskedelmi Hivatal vezetője, Florek Gyula (ez a lakatosgyerek) a hatalmas MÁVAG-gyár vezérigazgatója. Tizenkét név van a jegyzeteidben? Menj vissza a WM-be, ott hozzáírnak neked még 680 nevet. Egykori lakatosok, öntők, esztergályosok – mind valamilyen vezető tisztségben.

Hát, akik őket ezekre a fontos posztokra küldték, maguk a dolgozók! Ott vannak, mind ott vannak! És emlékszel arra a magas, piros arcú, kemény tekintetű esztergályosinasra? Igen, Somogyi Anti. No, ő is ott maradt. Ott. Az Acélműben. Igen. Ő az igazgató.

Tardos Tibor. Új „táncrend". *Szabad Nép*, 1949. május 11.

A háborút követő időszakra jellemző tömeges munkanélküliséget – amely 1948 tavaszán félmilliót megközelítő szinten tetőzött – a meginduló első ötéves terv beruházásai nem csupán megszüntették, hanem egyre inkább munkaerőhiány mutatkozott. Különösen vonatkozott ez az ambiciózus nagyberuházásokra és a bányákra. A munkaerőhiány megszüntetésére elégtelennek bizonyultak az országot egymás után rendszeresen végigpásztázó toborzóbrigádok erőfeszítései, s a munkában állók központi vezénylésére hivatott Munkaerő-tartalékok Hivatala sem tudta kielé-

Rohammunka Sztálinváros építésén, 1951. október

gíteni a keresletet. Ide főként nagyberuházások vezetői fordultak, pártösszeköttetéseiket is felhasználva, s egymással versengve próbáltak minél nagyobb munkáskvótát kicsikarni a mindig szűkös „emberkészletből". Két további konstrukció szolgált a munkára foghatók számának gyarapítására. A gazdaságot felügyelő pártvezető, Gerő Ernő – szovjet mintára – honosította meg a börtönökben, internálótáborokban őrzött rabok munkába állítását. Miután Magyarországon – csak az 1950–1953 közötti éveket számítva – közel négyszázezer elmarasztaló bírósági ítélet született, ez volt a pótlás egyik forrása. Az őrizeteseket az Államvédelmi Hatóság „kölcsönözte ki", főleg a legrosszabb művelésű bányák frontfejtéseire vagy katonai építkezésekre. A rabokat – ugyancsak az ÁVH erre szakosodott részlegeinek felügyelete alatt – munkabérnek alig nevezhető, minimális fizetségért robotoltatták.[8] Az ilyen munkahelyek közül a legismertebb a recski rabmunkatábor,[9] miközben – újabb ismereteink szerint – a leginkább embert pusztító a csolnoki rabbánya volt. A másik módszer e téren a korszak enyhébb büntetései közé tartozó – de szintén priusszal járó – „javító-nevelő munkára ítélés" volt. Ez azt jelentette, hogy a kvalifikált munkások nem estek ki a termelőmunkából, mert meghatározott időre olyan beruházásokat jelöltek ki büntetésük letöltésére, amelyek a legégetőbb szakemberhiánnyal küszködtek. Ezeknek a büntetőmunkára vezényelteknek az ítélete – többnyire 20-40%-os – bérmegvonást is magában foglalt. Hasonló célt szolgált „a tervgazdaság büntetőjogi védelméről" szóló, 1950-ben életbe léptetett törvényerejű rendelet. Ez alapján nem csupán a normaelőírásokat teljesíteni képtelen munkások, brigádok, vállalatok – illetve azok vezetői – minősülhettek szabotőröknek, hanem a munkahelyek személyzeti osztályainak jóváhagyását nem bíró „önkényes kilépők" is. A Legfelsőbb Bíróság egyik ítélkezési instrukciója szerint az önkényes kilépés a továbbiakban „*kártevő célzat hiányában is bűntettnek minősül*[t]".[10] Így a politikai rendőrség mellett – illetve azzal szerves munkakapcsolatot tartva – a korabeli ügyészség és bíróság is közvetlen részese volt a diktatúra „munkaerő-gazdálkodásának".

A budapesti államügyészség a munkafegyelem súlyos megsértése miatt január 9-én négy vádlottat állított a budapesti központi járásbíróság elé.

A bíróság elé állítottak közül Kelemen István, a Vegyipari Gép- és Radiátorgyár segédmunkása 1951. júniusában önkényesen elhagyta az 5. számú Autójavító Vállalatot, majd rövid ideig Sztálinvárosban dolgozott és onnan novemberben ugyancsak hozzájárulás nélkül kilépett. November 23. óta dolgozik jelenlegi munkahelyén, és ez alatt tizenhárom munkanapot igazolatlanul mulasztott. A bíróság Kelemen Istvánt öthónapi javító-nevelő munkára ítélte, 25 százalékkal csökkentett munkabér mellett.

Nagy Mihály, ugyancsak a Vegyipari Gép- és Radiátorgyár segédmunkása, november 2. óta összesen tíz napig munkahelyéről igazolatlanul távol volt. A bíróság Nagy Mihályt négy hónapi javító-nevelő munkára ítélte húsz százalékkal csökkentett bér mellett.

Ítéletek a munkafegyelem megsértése miatt. *Szabad Nép*, 1952. január 10.

A lakosság jövedelmi, fogyasztási viszonyait is az MDP vezetésének minden társadalmi szférára kiterjesztett központi irányítása határozta meg. A Rákositól származó jelszó, hogy „nem szabad elfogyasztanunk az aranytojást tojó tyúkot", igencsak eufemisztikus felhívás volt a mindennapok – már eddig is érintett – látlelete

alapján. A fegyverkezés és az azzal összefüggő beruházások pazarló forráselszívása állandósuló nélkülözést okozott a társadalom szinte egésze számára. A gazdasági mutatók összevetésénél általánosan használt utolsó békeévet, 1938-at tekintve bázisévnek, 1946-ban – a forint bevezetésekor – ennek ötven százalékában rögzítették az induló, köztársaságkori bérnívót. Ehhez képest a következő évtizedben, egészen tárgyalt korszakunk végéig, 1956-ig nem sikerült elérni a korabeli propagandában sommásan „munkásnyúzónak" aposztrofált Horthy-korszakbeli bérszintet.[11]

A második világháború utáni évtizedben a foglalkoztatottak keresete alapján három alperiódus különíthető el. A forint 1946. évi bevezetése nyomán alacsony volt ugyan az induló bérszínvonal, ám a kezdeti értékállóság mellett növekedett két éven át úgy, hogy 1948-ra már a bázisév 90 százalékához közelített. A kommunista hatalomátvétellel kiteljesedő államosítások közepette – miközben az iparforgalmi szférában számottevően megugrott a költségvetési redisztribúciót terhelő foglalkoztatottak száma – csökkent a keresetek vásárlóértéke, s 1952-re átlagosan az 1947-es nívóra romlott vissza. Ismételt növekedés majd csak Nagy Imre – később tárgyalandó – miniszterelnöki korszakában következett, de az átlagos bérszint 1956 őszéig, a forradalom kitöréséig is csupán megközelítette az 1938-as standardot. Még a „munkás" kategóriában legjobban fizetett bányászok egy része is úgy vélte 1953-ban, hogy *„ha egy kiló szalonna árát sem lehet egy nap alatt a bányában megkeresni, akkor nem érdemes dolgozni"*.[12]

A bérszintet csökkentette a Rákosi-korszakban a rendszer egy speciális „különadója". Ezt az első ötéves terv meghirdetésével együtt kezdeményezett, majd többször

különböző apropókból meghirdetett ún. *terv- és békekölcsönök* – kötelezően elvárt – felajánlásai alkotják. A munkás, illetve alkalmazotti kategóriákban átlagosan egyhavi illetmény jegyzését igényelték – kényszerítették ki! – az érintettektől, ami éves átlagban azonnal újabb 8% körüli bérapadást jelentett. Az értelmiségi és a káderstátusban foglalkoztatottak esetében ehhez járult egy további – „ideológiai önképzésre késztető" – gyakorlat: fizetési borítékjukban időnként egy-egy utalványt is találtak, amely Sztálin, Lenin, illetve Rákosi Mátyás összegyűjtött műveinek frissen megjelent, újabb köteteinek átvételére jogosított, de ennek könyvárusi értékét automatikusan le is vonták illetményükből. A központilag irányított korabeli pártpropaganda ezekről a „vegetálásmutatókról" még akkor sem kívánt tudni, amikor már a különböző minisztériumi jelentések is arról tudósítottak, hogy *„a szocializmus építésébe vetett hitet aláássa a dolgozó osztályok növekvő nélkülözése"*. A statisztikai mutatókat pedig a pártközpont utasítása szerint kellett átcsoportosítani, mert hiába értettek a matematikához, „teljesen pártszerűtlenül" összesítették az adatokat. Nem is tudták kimutatni az életszínvonal – politikai elvárások szerinti – növekedését. A korrekció lényege az volt, hogy az ünnepségek, pártrendezvények dekorációs, illetve protokollköltségeit is külön rovatban kellett „felösszesíteni" a munkahelyektől a minisztériumokig. Ide számolták el az évenkénti április 4-i, „felszabadulási" katonai díszszemlék, a „sörösvirslis" majálisok, a november 7-i szovjet forradalmi évfordulók vagy 1952-ben a Rákosi Mátyás 60. születésnapja alkalmából szervezett, országszerte megtartott ünnepségek szériájának kiadásait is, mondván: „ezek is a nép jólétének növelését célozták". A permanens nélkülözés közepette mégis létezett két – viszonylag – privilegizált réteg. Az egyik a magas szintű párt- és (részben) minisztériumi apparátus számára létesített – titokban működtetett – „különboltokban" vásárlásra jogosultak köre volt. A másik réteget a bányászok alkották, akiknek külön „bányakantinokban" biztosítottak – az általános nélkülözéshez képest – némileg jobb élelmiszer-ellátást. Ezt viszont nem titkolták, mivel a bányászok toborzása során ez a „kedvezmény" a csábítás részét képezte. Talán azért, mert így is a bányászat területén volt a korban a legnagyobb arányú a munkásfluktuáció.[13]

Végeláthatatlan sorokban jönnek egyre újabb és újabb zászlóaljak, ezredek. A „fegyvernemek királynőjének", a gyalogságnak a díszalakulatai szuronyt szegezve haladnak, a mesterlövészek látcsöves fegyvereiket csövükkel oldalra tartva hozzák, a kifordított vállszíjak mértani pontossággal feszülnek egymás mellett. A folyamőrök díszszázada vonul utánuk: új, sötétkék ruhájukban, fehér gallérral, fehér kesztyűvel, sötétkék matrózsapkájukban – gyönyörű látvány. Viharzik a taps, s ismét magasra lángol a lelkesedés, mikor feltűnnek az államvédelmi határőrök zöldparolis, tányérsapkás alakulatai. A zenekarok közben egyre játszanak, a nagydob ütemes zengése, a díszszázadok lépteinek ütemes dobbanása, összevegyülve a nézők örömrivalgásával – megannyi messzihangzó üzenet az imperialistáknak, a Tito bandájának, hogy készen állunk megvédeni határainkat, a nép államát, mindazt, amit április 4. jóvoltából kivívtunk. Megvédjük minden ellenség, minden fenyegetés, minden támadás ellen – ez sugárzik az államvédelmi zászlóaljak katonáinak tekintetéből. Az államvédelmi őrök kékszegélyes, tányérsapkás alakulatai jönnek most. Ők is sokszor kipróbált, nagyszerű harcosok,

akik éberen védték népi demokráciánkat az álcázott ellenség merényleteitől a múltban is. A munkásosztály legjobb fiai vonulnak ott köztük, Rákosi elvtárs, Vorosilov elvtárs felé néz hűséges és büszke tekintetük. Ezeknek a katonáknak az öntudata is fegyver, amit a Párt nevelése adott nekik és amely a Szovjetunió vezette béketábor legyőzhetetlen harcosaivá emeli őket, s többi bajtársukat is.

Ünnepi díszszemle. *Szabad Nép*, 1950. április 6.

1 Műfajilag üt el az elemző leírástól, ezért csak lábjegyzetben merem közölni a fentebbi ellentmondásokat összesűrítő s azoknak görbe tükröt tartó adomát arról, hogy miért volt – már a kortársak szerint is – kudarcgyanús a szocializmus felépíthetősége: azért, mert ezen az építkezésen hol a sóder hiányzott, hol a víz fogyott el, hol a cement késett, vagy lapát nem állt rendelkezésre a betonkeveréshez. Ha pedig mégis minden együtt volt, akkor párttaggyűléssel ünnepelték a ritka pillanatot, miközben a pártonkívülieket az időközben eltűnt tervrajzok megkeresésére küldték. De mire azok előkerültek – s a pártünnepség is véget ért –, „bedöglött a cement", elszivárgott a víz, és lejárt a kiutalt téglakontingens beválthatóságának határideje. Az volt a szerencse, hogy az utóbbiak fuvarozására rendelt teherautók majd mindegyike üzemképtelen volt: így nem indultak útnak hiába, amivel némi – kincsnek számító – gázolajat is megspóroltak.

2 Tudatosan nem a korabeli sztahanovista celebek, Horváth Ede 2535 százalékos, Baranyai András 2815 százalékos, Matula Gyula 3200 százalékos teljesítményeivel példálózom, a lap viszont – egy idő után – a 300% alatti túlteljesítéseket már említésre méltatlannak tartotta. Ezek az extra példák a *Szabad Nép* 1949. december 11-i, illetve 1950. január 20-i számából valók. Ugyanide sorolható a szintén egyvégtében közölt ún. „újítások" özöne, az ezekből eredő munkagyorsítások és „megtakarítások" népgazdasági léptékű nagyságrendjének vizionálása.

3 Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. kötet. KGJK, Budapest, 1985. 177–178. old.

4 Gyarmati György: A kampány-szocializmus állama. In: A magyar államiság első ezer éve. (Szerk: Font Márta és Kajtár István.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000. 239–263. old.

5 Sz. Varga Lajos: Szakszervezetek a diktatúrában, 1948–1953. Szerzői kiadás, Pécs, 1995.

6 Gerő Ernő elvtárs köszöntője a szakszervezetek XVIII. kongresszusán. *Szabad Nép*, 1953. február 28.

7 Az MDP II. kongresszusának határozata. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 129–135. old.; Ladányi Andor: Felsőoktatási politika, 1949–1956. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986. 28. old.

8 T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. Trezor 2. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 159–175. old.

9 Böszörményi Géza: Recsk, 1950–1953. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2005.

10 Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországán. Szociológiai Füzetek, Budapest, 1986.

11 Korábbi korszakokra vonatkozó visszamenőleges kutatást nem folytattam, mindazonáltal az általam bázisszintnek használt 1938-as év kapcsán Ormos Mária azt állapította meg, hogy *„1938-ban, az úgynevezett utolsó békeévben a reálbérek 1913-hoz képest is csak 80-82%-ot tettek ki".* S ennek megfelelően konstatálja ugyanott, hogy *„a hiánygazdaság arcát felöltő [ötvenes években] a fogyasztási színvonal a »létminimum környékét« biztosította".* Ormos Mária: 40 év fejlődéstörténetének főbb jellemzői. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985. (Szerk: Antal Gyula és Sándor László.) Pécs, 1985. 16–17. old.

12 Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest, 2001. 223. old. Az idézetet eredetileg közli Belényi Gyula: A nagyipari munkásság élet- és munkakörülményei az 1950-es években. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. (Szerk: Püski Levente, Tímár Lajos, Valuch Tibor.) KLTE BTK MTT, Debrecen, 2000. II. 229–237. old.

13 Schuller Balázs: A magyarországi ásványbányászat társadalmának alakulása 1945–1958 között. Kézirat. PTE, Pécs, 2009; Aulich Nándor: Komló. Egy város születése. Kézirat. PTE, Pécs, 2009.

A MUNKA
HŐSEI

19 AZ ORSZÁGKORMÁNYZÁS KITELJESEDŐ KÁOSZA

1950 végére kiépült a tanácsigazgatás országos szervezeti rendje. Ez a polgári korban szerveződött – ezért avíttnak és reakciósnak tekintett – helyi-területi önkormányzati rendszert váltotta fel. A kommunista párthatalom már az átszervezés éveiben, 1949–50-ben is ezt az új – hatalmi funkciói mellett akkoriban tömegszervezetnek is tekintett – fórumot vallotta és hirdette leginkább sajátjának mint a szovjet proletárforradalom által teremtett s az 1919-es tanácsköztársaság hónapjaiból hazai előzményeket is felmutatni tudó intézményt. Az 1950. október 22-én országszerte megrendezett voksolást követően ünnepélyes ceremóniák ezrein iktatták be az új igazgatási hierarchia helyi, illetve – járásokban és megyékben – térségi vezérkarát. A 220 ezer főnyi tanácstagságon belül elsősorban a különböző szintű tanácselnökök, tanácstitkárok – összesen mintegy 6500 fő – voltak kulcspozícióban.

Az MDP Politikai Bizottsága 1951 februárjában értékelte először az új tanácsok működésének és káderhelyzetének tapasztalatait. A jelentés megtárgyalását követő határozati javaslatba Rákosi Mátyás – vezetőtársai egy részével vitába szállva – erőltette bele azt a kitételt, hogy *„a tanácsok megalakulásával, a demokrácia alapjainak kiszélesítése mellett, az éberség hiánya miatt az ellenség még jobban benyomult az államapparátusba"*. Az ellenséget ez esetben főként a tanácstitkárokká választott korábbi – községi, járási, városi – jegyzők jelentették. A települések mintegy húsz százalékában választották ezeket a közigazgatáshoz értő tisztviselőket tanácstitkárokká. S bár legtöbbjük már 1945 után került posztjára, azért minősültek osztályellenségnek, mert – úgymond – a korábbi rendszert (is) kiszolgálták. (Azaz a korábbi rendszer már nemcsak a Horthy-korszakot jelentette, hanem a háború utáni koalíciós éveket is.) A pártfőtitkár azonban nemcsak a „reakció" benyomulását tartotta tűrhetetlennek *„demokratikus közigazgatásunk új szerveibe"*, hanem – mint már korábban is – maga járt az élen a mindezért felelős *„ellenség újabb csoportjának"* leleplezésében. Az MDP február végi, második kongresszusán tartott főtitkári referátumában megismételte fentebbi tézisét, majd az április 19-i politikai bizottsági ülésen – a közigazgatás reszortirányítását végző – Zöld Sándor belügyminisztert személyesen tette felelőssé a történtekért. Zöld Sándor – aki korábbi beosztásaiban maga is közreműködött a tisztogatásokban – a kiismert, kérlelhetetlen „csekista" megtorláslogikát önmagára vonatkoztatva vetett számot azzal, hogy milyen kilátásai lehetnek. Letartóztatását csak gyorsaságával előzte meg: hazatérve a pártgrémium üléséről, előbb családtagjaival (anyjával, feleségével és gyerekeivel) végzett, majd öngyilkos lett.[1]

Rákosi Mátyás „a párttal szembeni árulásnak" nevezte Zöld öngyilkosságát, de mert mindenképpen találni akart vezető beosztású (és élő) bűnbakot, Kádár Jánosra esett a választása, aki a vonatkozó törvényt beterjesztő miniszterként maga is részese – illetve hivatalból reszortfelelőse – volt a tanácsrendszer előkészítésének. Április 21-én Kádár Jánost és Kállai Gyula külügyminisztert is őrizetbe vették. Zöld, Kádár és Kállai a két világháború közötti magyar kommunista mozgalom hazai – azaz nem Moszkvában iskolázott – vezetői közé tartoztak. Ebben a sorban említhető Haraszti Sándor, Donáth Ferenc, Losonczy Géza és Újhelyi Szilárd is, akiket már

← A munka hősei a díszpáholyban, 1950. június

1951 februárja óta egymás után hurcoltak el. Rákosi – és mellette Farkas Mihály – mindennek olyan interpretálását adta, hogy nevezettek *„a már leleplezett, áruló Rajk"* hátrahagyott *„beépített ügynökei voltak"* az MDP vezetésében, illetve különböző, fontos államigazgatási posztokon. A felsoroltak mindegyikét elítélték: Donáth Ferencet 15 év fegyházra; Haraszti Sándort halálra, de az ítéletet nem hajtották végre; Kádár Jánost életfogytig tartó fegyházra. Kállai és Losonczy 15-15 év, Új-

Zöld Sándor

Haraszti Sándor

helyi nyolc év börtönt kapott.[2] Ezzel lényegében mindazokat kiiktatták a pártvezetésből, akik addig a kiépülő pártállam nómenklatúrájában nem „moszkovitaként" jutottak kulcspozícióba. Ennek a justizmordcsokornak két további sajátossága is volt. Az egyik, hogy a felsoroltak elítélését már nem körítették az addig elmaradhatatlan nyilvános, hosszadalmas és részletesen gyalázkodó rágalomhadjárattal. Rövid sajtókommünikék tudatták a befejezett tényt. Megelégedtek azzal, hogy csupán az ítélet indoklásában rögzítsék: *„Rajk ellenforradalmi örökségének őrzője, szovjetellenes nacionalista."* A Kádár ítéletéből való idézet – eltérő megfogalmazásban, de hasonló tartalommal – köszönt vissza a többiek elmarasztalása során is. A másik különbség, hogy mindegyikük túlélte a hagymázas őrület legsötétebb börtönéveit, és három év múltán, 1954-ben szabadlábra kerültek.

Közben a végére értek az új tanácsrendszer vezérkarának első garnitúráján végrehajtott tisztogatásnak. 1951 nyaráig több mint ötszáz tanácsi vezetőt és nyolcszáz beosztott „régi" köztisztviselőt távolítottak el. A tisztogatási áradatot ugyan respektálta a Rákosi által dirigált pártvezetés, ám egyúttal kevesellte is azt. Év végi határidőt szabva, további 600 helyi vezető eltávolítására adtak utasítást. Az indoklás szerint azért, hogy minél nagyobb arányban kigyomlálják közülük *„nemcsak Horthy, hanem Rajk maradékait"* is.[3] Bár a leváltottaknak ezúttal csak kis hányada vé-

gezte börtönben, eltávolításuk miatt az ország legalább egyharmadának településein kellett volna időközi helyi választásokat rendezni. Egy huszárvágással azonban ezt a gondot is megoldotta az MDP Politikai Bizottságának határozata, amely úgy rendelkezett, hogy a leváltott, letartóztatott tanácsi vezetők helyére a továbbiakban *kooptálással* is munkába állíthatók az új tanácsi tisztségviselők. Azaz a már a teljesen formálissá tett választási színjáték előkészítésével és lebonyolításával

Újhelyi Szilárd

Losonczy Géza

sem kellett bajlódniuk az erre feljogosított pártszerveknek, illetve a tanácsigazgatás keretében fokozatosan kiépülő káderosztályoknak.

A városi, járási, megyei szintű tanácsok személyzeti osztályaira – és az őket felügyelő-instruáló pártszervekre – enélkül is rengeteg feladat hárult. Hamar kiderült ugyanis, hogy az osztályhelyzet, megbízhatóság, párthűség szempontjából maradéktalanul megfelelő új káderek sem az elvárások szerint funkcionálnak. Egyszerűen azért, mert – főként falun – a közösségen belüli rokonsági-komasági szálak, a „mindenkinek mindenki jó ismerőse" kötődés kifejezetten akadályozza például a kérlelhetetlen kulákellenes harcot, a begyűjtési előírások szigorú végrehajtását, illetve a parasztság téeszekbe kényszerítését. Emiatt megkezdődött a politikai szempontból nem kifogásolt tanácsi vezetők „rotálása", más községbe – esetleg más járásba – vezénylése, illetve ugyanezen csereberélések elvégzése város–járás–megye viszonylatokban is. Ez volt az ún. *káderforgó* intézménye, amelynek megszervezése, ütemezése mind-mind a személyzeti csoportokra, osztályokra, korabeli elnevezéssel a káderesekre hárult. Mindezt viszont állandóan összezavarta három további mozzanat. Az egyik az volt, hogy az átvezényelt tanácselnöknek – vagy titkárnak – új szolgálati beosztásában nem volt helyismerete, de ugyanilyen gyakorisággal köszönt vissza fél-egy év után az a kifogás, hogy „túlságosan betagolódott a fa-

Berki Mihályné beszámol a Goldberger-gyárban moszkvai tanulmányútjáról, 1950. február 1.

lu társadalmába". A másik problémát az jelentette, hogy közben – pártjavaslatra – rendszeresen, de követhetetlenül történtek előléptetések, közigazgatási tanfolyamokra vagy pártiskolára vezénylések. Azaz a személyzeti osztályok hiába állítottak fel egymás után külön „káderkutató csoportokat" arra, hogy elégséges számban „fedezzenek fel új népi kádereket", a közigazgatási apparátus mozgatása egy idő után meghaladta logisztikai képességeiket.[4]

A harmadik probléma más karakterű volt, de nem kisebb gondot jelentett. Az új népi káderek jelentős része az írni-olvasni tudással is hadilábon állt. Így nem csupán az okozott gondot, hogy a számos különböző helyről érkező „felsőbb" instrukciók időnként homlokegyenest eltérő elvárásokat vagy utasításokat fogalmaztak meg, hanem az is, hogy ezek tucatjainak a végigolvasása – és megértése – is meghaladta a homo novusok képességeit. Mire egyet-kettőt kisilabizáltak és azt meg is értve intézkedtek, további fél tucat maradt aznapra olvasatlan, elintézetlen. Arról már nem is szólva, hogy a mindezekhez kapcsolódóan elvárt napi, heti, illetve havi összesítő jelentések elkészítésére – gyakori éjszakázások ellenére – sem maradt idő, energia. Ha nem korábban, ezen a ponton előbb-utóbb beléptek a rendszerbe az ÁVH illetékesei. Jelentési kötelezettség elmulasztása vagy – ha irat, pecsét éjszakára az íróasztalon maradt – *„bizalmas információk osztályellenség számára hozzáférhető kezelése"* miatt vagy egyéb okból is sorra vettek őrizetbe, hurcoltak meg helyi tanácselnököket, titkárokat.

Nem befejezzük, csak megszakítjuk az új igazgatási gépezet akadozásának további leírását. Annyit talán az eddigiekkel is sikerült érzékeltetni, hogy az ötvenes évek elejének káderpolitikája „saját bázisán" termelte ki az ellenreakciót. Noha a

tanácsrendszer – kifejezetten elméleti síkon – demokratikusnak is tekinthető találmány volt, gyakorlati megszervezése és működtetése miatt a kommunista pártakarat diktatórikus-hierarchikus végrehajtásának mindenes cselédjévé degradálódott. Az ötvenes évek mindennapjaiban feladata jószerivel nem állt másból, mint abból, hogy a helyi társadalomból – a párt által – kiválasztott, „közülük való" vezetőknek kellett rendre megsarcoltatniuk a velük egyívásúakat. Attól, hogy egy adott tanácsi vezető nem a szülőfalujában és nem a saját rokonságának „söpörte le a padlását" vagy vitette el az utolsó süldő malacát „adóhátralék" fejében, hanem egy másik járásban, nagyon is jól tudta: szüleivel, rokonságával ugyanezt teszi – kénytelen tenni – odavezényelt apparátusbeli kollégája.

Ebből a rendszerből saját elhatározás alapján kilépni is nehéz, kockázatos volt. Az egérút megtalálásához az 1951-es „feszített terv" munkaerő-szükségletének előteremtése nyújtott alkalmat. Az ipar munkaerőhiányát – a korábban már említett verbuválások mellett – a szektorok közötti sajátos átcsoportosítással vélték tovább mérsékelhetőnek. A Népgazdasági Tanács, a Munkaerő-tartalékok Hivatala és a Belügyminisztérium közösen jegyezte azt a csomagtervet, amelynek célja *„a dolgozni kívánó öregek és csökkent munkaképességűek foglalkoztatásának előmozdítása"* volt. A terv tartalmazta, hogy az igazgatásban *„a 40 éven aluli teljes munkaképességű férfi munkaerőknek legalább a 95%-át idős vagy csökkent munkaképességű dolgozókkal kell felváltani, a leváltott fiatal munkaerőket pedig a termelésbe kell irányítani"*. Ez ugyan ismételten összezavarta az addigi káderpolitikát, de sokak lehetőséget teremtett arra, hogy továbbálljanak. Vagy azért, mert elegük lett abból, hogy tanácsi vezetőként perzekutor szerepre kárhoztatták őket, vagy azért, mert kollégáik sorának időközbeni elhurcolása számukra is intő jel volt: csak idő kérdése, hogy rájuk mikor kerül sor. Aki tehette, élt az alkalommal, és kérte „átirányítását a termelésbe". 1952-ben ennek hatására – létszámukhoz képest – tömegessé vált a nem is oly régen megválasztott (vagy már időközben kooptált) tanácsi kádereknek a közigazgatási apparátusból való elmenekülése.

A közigazgatásban foglalkoztatottak létszáma az 1946-os kontraszelekció, a B lista lezárulása után 128 ezer fő volt, 1952-ben 246, egy év múlva pedig 260 ezer. De a bő fél évtized alatt megduplázódott létszámnál is jóval többen voltak időlegesen a diktatúra államapparátusának hivatalnokai. A fluktuációt az egymásba érő különböző tisztogatások éppúgy indukálták, mint – legutóbbi példánk alapján – a megcsömörlöttek menekülése. 1952–53 fordulójára pedig jószerivel csődöt mondott a kádervezérlés ideológiai paraméterek szerinti rendszere. A megoldáskeresés voluntarizmusára és akadozására egyaránt jellemző volt a következő eset. 1952 decemberében a pártvezetés szűkebb – titkársági – ülésén Rákosi Mátyás arra adott utasítást, hogy egy héten belül toborozzanak 250-300 ipari munkáskádert, akiket rohamtempóban felkészítve új megbízatásukra, már a következő év márciusában ki lehet nevezni tanácselnöki posztokra. Ezúttal nem a „régi, reakciós" garnitúra újabb csoportjától kívánt megszabadulni: a – többnyire – paraszti származású „népi káderek" kontingensét akarta lecserélni az ipari munkásság megbízhatóbbnak tartott fiaira. Azon községek élére szánta őket Rákosi, ahol a legrosszabbul álltak a termelőszövetkezetek szervezésével. Ezúttal viszont már a késedelmesen összeverbuvált kiszemeltek sem feleltek meg a kívánt paramétereknek: nem akadt elegendő

„legalább nyolc osztályt végzett, szakmájában élenjáró és politikailag érett nagyüzemi munkáskáder”. A megszeppent előterjesztők szerint az ipari nagyüzemek – kiemelt káderstátusú – igazgatói apprehendáltak az ellen, hogy újra olyanokat vezényeljenek el tőlük, akiknek a kiesése a gyárra kiszabott terv teljesítését veszélyezteti. Rákosi „salamoni döntése” ezután úgy szólt: száz „jobban teljesítő” és pozícióban levő tanácselnököt azonnal vezényeljenek át a kollektivizálásban leginkább hátramaradott falusi tanácsok élére, a munkáslistából meg válasszák ki a használhatóbbakat, akiket hathetes gyorstalpaló tanfolyam után kell falusi tanácselnökökké tenni. Az aluliskolázottság később sem látszott enyhülni. Csak egy újabb évet előre ugorva – mert onnan van áttekintő adatsorunk –, 1954-ben az alábbiak szerint oszlott meg az államapparátusban dolgozók iskolai végzettsége:

8 általánosnál kevesebbet végzett	79%
8 általánost végzett	10%
középiskolát vagy 4 polgárit végzett	7%
egyetemet, főiskolát végzett	4%

A képzettségnek az egyes igazgatási szintekhez rendelhető bontása nem áll rendelkezésre. Valószínűsíthető, hogy az iskolázottabbak a miniszteriális centrumokban voltak nagyobb számban, s inkább a községi és járási szintű apparátusnak akadhattak gondjai még az írni-olvasni tudással is. Ezt tükrözik egyébként az ezen igazgatási szintről fennmaradt korabeli iratok, amelyek bőven tudósítanak az elemi fogalmazási jártasság hiányáról és a nyelvtan erősen fogyatékos ismeretéről. Ettől függetlenül persze bírhattak másképp megszerzett ismeretekkel, jártasságokkal. De ahogy a legjobb pásztor, földműves is zavarba jöhetett egy hegesztőfelszerelés vagy gépköszörű mellett, hasonlóképpen érezhette magát a nagyüzemi környezetben felcseperedett élmunkás esztergályos, midőn „kiemelt” s falura irányított újkáderként akár növénytermesztési, akár állattenyésztési szakfeladatokról kellett döntenie. És mindegyiküket egyöntetűen frusztrálta, amikor frissen stallumba helyezett „népi vagy munkáskáderként” a tanácsi költségvetés vagy elszámolás rubrikái között kellett eligazodniuk.

Az előző három fejezetben előbb az iparban, utána a mezőgazdaságban, végül az új tanácsi intézményrendszerben kísértük nyomon a politika- és társadalomszervezés egyes ágazatainak irányítási és működési problémáit. Bármely részterületet pásztáztuk, egyre-másra az üzemzavar különböző megnyilvánulási formáival találkoztunk, s hasonló tüneteket kezdett mutatni idő múltával a pártvezetés is. Utóbbi egyre kevésbé tűnt egy – funkcionális szerepe szerint – parancsnoki hídról irányító szervnek. Inkább olyan diszpécserközpontnak, ahová a különböző alrendszerekből kiszámíthatatlan rapszodikussággal érkeznek a rövidzárlat, elakadás stb. vészjelei. Ezek növekvő gyakorisága miatt viszont hol ide, hol oda kapva kényszerültek azonnali beavatkozásra. Ráadásul az egyik helyen kutyafuttában megoldani vélt üzemzavar szinte azonnal jelentkezett egy másik területen, sőt – 1952–1953 fordulójára – már szinte majdnem mindenütt egyidejűleg. A kommunista diktatúra „sztálini licence” szerint működtetett környező szovjetcsatlós államok közül ek-

Szabad Nép-félóra, 1949. augusztus

koriban – pontosítva Sztálin halála után – Lengyelországban és a „különleges státusú" NDK-ban ismerünk gyorsan elfojtott, nyílt zavargásokat, de ilyenekről Magyarországon nem tudunk. Itt inkább csak a visszamenőleges vizsgálat alapján mondhatjuk, hogy a rendszer egésze kezdett működésképtelenné paralizálódni.

[1] Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. In: Magyar Tudomány, 1998. 10. sz. 1183–1194. old.

[2] Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1988. 209–228. old.

[3] Visszatekintve legalábbis furcsának – ha éppen nem megütközést keltőnek – tűnhet Horthy Miklós és Rajk László ilyen párhuzamba állítása. Ezért érdemes utalni arra, hogy kivégzésbe torkolló pere idején – s jó ideig még utána is – Rajkot ugyanolyan „imperialistabérenc fasisztának" titulálták a korban, mint a két világháború közötti időszak magyarországi kormányzóját. Az más kérdés, hogy ezt az értékelést általában a hidegháborús hisztéria produktumának tekintjük, vagy annak a megkülönböztetett Rajk-fóbiának, amely bitóra küldő egykori elvtársaiban nem csupán ekkor, hanem két évvel később is visszaköszönt még, amikor Péter Gábort, a politikai rendőrség vezetőjét s e minőségében a Rajk ellen leginkább áskálódók egyik prominensét távolították el maguk közül Rákosi és vezetőtársai. Az éberségi hisztéria részeként ekkoriban eltávolított közel kétezer tanácsi vezetőről annyit érdemes megjegyezni, hogy legtöbbjüknek semmi köze nem volt Rajkhoz azon túl, hogy egy részük Rajk 1946–1948 közötti belügyminisztersége idején kerülhetett közigazgatási státusba, illetve hogy őket nem szokták „beszámítani" a Rajk-ügy további mellékpereiben bebörtönzött, internált vagy más módon meghurcolt-félreállított – ugyancsak több száz fős – kontingensbe.

[4] Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991. 2. sz. 51–63. old.

KÖNYVNAP 1951

AUGUSZTUS 31-
SZEPTEMBER 1.

RINYIASZ

BORISZ IZJUMSZKI
VÖRÖS VÁLLPÁNTO

VERES PÉTER
PRÓBATÉTEL

AZ ARATÁS

CHAO MING
ENERGIA

Ilja Erenburg
A BÉKÉÉRT

DOBOZY I. TÜRKEVE

LENIN-SZTALIN • PÁRT ÉS PÁRTÉPÍTÉS

LENIN-SZTALIN • A MUNKÁRÓL

KAMJÉN ISTVÁN EMBERPIAC

LENIN • AZ AGRARKÉR

SZ K (b) PÁRTJÁNAK TÖRTÉNETE

MARX ENGELS
VÁLOGATOTT LEVELEK

LENIN
VÁLOGATOTT MŰVEK

Ami hazánk

I. V. SZTÁLIN
MŰVEI

PETŐFI SÁNDOR
ÖSSZES
KÖLTEMÉNYEI

IV

KÖZTES MÉRLEGKÉSZÍTÉS SZTÁLIN HALÁLA KÖRNYÉKÉN

20 OSZTÁLYHARCOS KULTÚRPOLITIKA

A második világháborút követő két politikai rendszerváltás fél évtizede számos okból formálta át gyökeresen az irodalmi, kulturális életet. A háborús évek áldozataivá lett alkotók hiánya ellenére is egy valóban dinamikus szellemi újjáépítés indult, még ha „remény és szorongás" közepette teltek is az első évek.[1] Az inkvizíciós számonkérés akkoriban sok mindent egybemosni igyekvő nézőpontját mellőzve két megállapítás kínálkozik. Az egyik az, hogy az intellektuális szféra korábban csak mérsékelten fertőződött fasiszta, illetve náci eszmékkel. Ugyanakkor látványos gyorsasággal enyészett el a Horthy-korszak irredenta, nacionalista lektűrjének vonulata is. A másik póluson legalitáshoz jutottak ugyan a kommunista művészek, literátorok, de többségük középszerűsége csak egy – korántsem domináns – színfolttal gyarapította a háború utáni első évek kulturális közéletét. Sőt mi több, a kommunista diktatúra kiépítéséig rendelkezésre álló szűk fél évtizedben az új tehetségek felbukkanásával is párosuló, sokszínű kulturális pezsgés volt a legszembetűnőbb.

A háborús évek veszteséglistáját – csak a nevesebbekből válogatva is – az írók, költők vezetik. Bálint György, Randóti Miklós, Sárközi György, Szerb Antal, az erdélyiek közül Karácsony Benő és Ligeti Ernő a zsidóüldözés áldozatai lettek, Szabó Dezső pedig éhen halt, miközben a körülzárt Budapesten egy pincébe húzódva várta az ostrom végét. Haláltábor és munkaszolgálat ritkította a képzőművészek sorát is: Ámos Imre, Goldmann György, Örkényi Strasszer István és a nagyváradi Tibor Ernő. A földi pályáját ugyancsak koncentrációs táborban végző Farkas István halálával nemcsak a festőművészet lett szegényebb, hanem az irodalmi közélet is. Az ő tulajdonában lévő *Singer és Wolfner* a két világháború között a magyar írók egyik legjelentősebb kiadója volt.[2] Ugyanezen cég volt a gazdája az 1894-ben alapított *Új Idők* című irodalmi hetilapnak. A lapot fél évszázadon át szerkesztő egykori „írófejedelem", az ekkor 82 éves Herczeg Ferenc teljes rezerváltság-

← Könyvnapi plakát, 1951

ba húzódott. Lapja azonban megmaradt, s a szerkesztést átvevők – Kassák Lajos, Benedek Marcell – tartalmában is új szellemiségű írásokkal töltötték meg azt, 1949-es megszűnéséig.

A képzőművészet különböző irányzatokat reprezentáló, kvalitásos és beérkezett tagjai között említhető Egry József, Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Szőnyi István, Bernáth Aurél, Pátzay Pál, Vilt Tibor vagy Barcsay Jenő, s nem kevésbé voltak generációs kandidátusai az iskolává szerveződő európaiságnak a „felszabadult kísérletezés" akkori fiataljai: Losonczy Tamás, Korniss Dezső, Anna Margit, Gyarmathy Tihamér, Somogyi József vagy a grafikus Szalay Lajos. A zenei életből Bartók Bélát az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjai közé kooptálta ugyan, de már nem térhetett haza: New Yorkban halt meg 1945 szeptemberében. Dohnányi Ernő módszeres támadások következtében szorult ki a művészeti közéletből, mígnem 1949-ben az emigrációt választotta. Kodály Zoltán viszont addig szerzett – és tovább őrzött – respektusa révén lett az elnöke mind az ekkor szerveződő Magyar Művészeti Tanácsnak, mind pedig az immár nagy múltú Magyar Tudományos Akadémiának.

Nem indult újra a két – több mint fél évszázados múltra visszatekintő – felekezeti folyóirat, a *Katholikus Szemle* és a *Protestáns Szemle.* Ugyancsak megszűntek a Horthy-korszak olyan reprezentáns folyóiratai, mint a Szekfű Gyula által szerkesztett *Magyar Szemle,* az akkoriban a katolikus konzervativizmus védbástyájának tartott *Magyar Kultúra,* továbbá a *Napkelet,* de nem indult újra a század első felében irodalmi zsinórmértéknek számító *Nyugat* sem. Nélkülük is sokszínű irodalmi-művészeti közélet sarjadt újra a romokon. A debreceni *Ady Társaság* védjegyével már 1945 áprilisában megjelent a Juhász Géza, Kéry László és Kolozsvári Grandpierre Emil által jegyzett *Magyarok,* amely – a korábbi évtizedek népies-urbánus szembenállását is oldani remélve – a *Nyugat* igényességét kívánta folytatni. Ezt követte ősszel a *Valóság,* Szabó Zoltán és Márkus István szerkesztésében. Önmeghatározása szerint a „fiatal magyar értelmiség" szócsöve kívánt lenni, ahol *„a magyar értelmiség sokféle típusa képviselve van, társadalmi eredet, foglalkozás, világfelfogás és pártállás tekintetében".* Az 1946-ban indult *Forum* című irodalmi-közéleti folyóiratot kommunista szerkesztő, Vértes György jegyezte, míg a korszak felemás koalícióját Darvas József, Lukács György, Ortutay Gyula szerkesztőbizottsági tagságával próbálták megjeleníteni. A hatvanas éveit taposó Kassák Lajos ifjúkorának század eleji lapalapítási hevülete töretlennek tűnt. A már említett *Új Idők* életben tartása mellett ő indította el 1947-ben a Magyar Művészeti Tanács folyóirataként az *Alkotás*t és azzal szinte egy időben a *Kortárs* című irodalmi és művészeti lapot, amelyet leginkább a szociáldemokrata alkotók érezhették magukénak. Illyés Gyula pedig Molnár Ferenc lányával, Sárközi Mártával élesztette újra a népiek két világháború közötti lapját, a *Választ.*[3]

A felsorolt lapoknak két közös jellemzőjük volt. A nemzeti-konzervatív irányzatot kizárva, tendenciájában mindegyik valamely korábbi szellemiség folytatását kínálta. Ennyiben az irodalmi közéletben valóban nem volt markáns korküszöb vagy korforduló[4] az 1945-ös rendszercezúra, s a továbbra is publikáló írók zöme jószerével „csereszabatos" volt az egyes lapok számára. Történeti nézőpontból az említhető, hogy az ekkori írások jelentős része versben, prózában és szociografikus „transzformációtanulmányokban" is széles horizontú kortársi recepcióját adta az

éppen megindult társadalmi-politikai átalakulásnak. Olyan, nem zsurnaliszta irodalmi narratíva keletkezett a háború nyomán megkezdődött változásokról, amely – a dolog természetéből eredően – idővel kordokumentummá, elbeszélő forrássá patinásodott. Még ha igaz is lenne, hogy – úgymond Lukács György hatására – elkezdődött a magyar irodalom „deliterarizációs folyamata", a tradicionális nyugati *„hovatartozás szálainak az elszakítása, és a másik, a keleti régióba való átléptetésének a szándéka"*,[5] ez legfeljebb az átmeneti évek – már említett – ellentétes irányultságának jelzésére alkalmas. A kezdeti években aligha ez a velleitás volt a meghatározó, s igencsak bajba kerülne az, aki feladatul kapná, hogy az alább felsorolt kortársak közül bárkinél is kimutassa: az ún. lukácsi „átléptetési recept" vezette tollát, akár a jelzett időszakban, akár később. Az említett orgánumok hasábjain

Lukács György egy József Attila-emlékműterv előtt, 1947

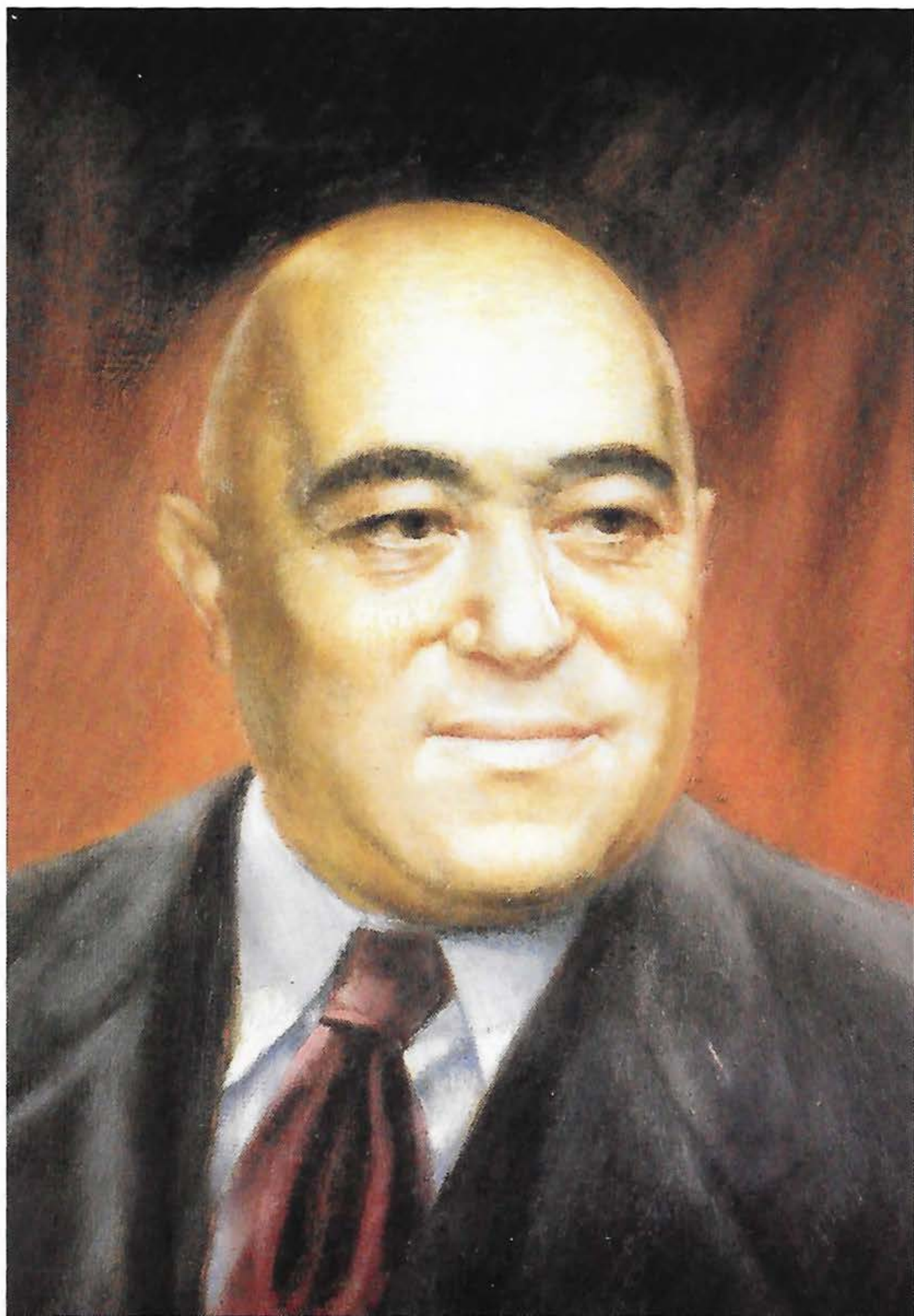
éppúgy, mint a budapesti kávéházak irodalmi törzsasztalainál különböző generációk nagyon színes, tehetséggel áldott/vert csapata volt – még és már – jelen. A hatvanasok évjáratát Heltai Jenő, Nagy Lajos, Füst Milán és Zilahy Lajos képviselte. Az akkori középgenerációt Márai Sándor, Déry Tibor, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Kodolányi János, Németh László, Illyés Gyula, Ignotus Pál reprezentálta. S ott sorakozott mögöttük a még fiatalabb nemzedék, Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János – akik már a húszas éveikben joggal nyerték el a Baumgarten-díjat – és kortársaik: Ottlik Géza, Cseres Tibor, Örkény István, Mándy Iván, Vas István vagy Hubay Miklós. Noha utóbbiak mindegyikét szívesen fogadták a fentebb felsorolt irodalmi folyóiratok, *Újhold* címmel[6] maguk is „nemzedéki" lapot indítottak – deklaráltan „európai iskolaként" és a *Nyugat* tradícióit folytathatónak vélve.

Azután következett a fordulat. A diktatúra kiépülésének részeként éppúgy államosították a művészeti életet is, mint ahogy arról már szó volt a gyárakkal, az iskolákkal vagy az Akadémiával kapcsolatban. Az újjáépítés időszakának említett folyóiratai – amelyek a szépirodalom mellett közéleti vitafórumot is jelentettek – 1948–1949-ben sorra szűntek meg. A továbbiakban a *Csillag*, az *Irodalmi Újság* és a *Művelt Nép* szolgálta a rendszerbe dresszírozott, párt-egyenirányított kultúraközvetítést. A könyvkiadók államosítása után – bármilyen műfajban – csak az láthatott nyomdafestéket, amit a pártszempont elsőbbségét érvényesítő cenzúra megjelenni engedett. A már életművet maguk mögött tudók egy része (Márai Sándor, Zilahy Lajos) éppúgy az emigrációt választotta, mint a hazai debütálásukon túljutott fiatalabbak (Cs. Szabó László, Kovács Imre, Szabó Zoltán vagy a grafikus Szalay Lajos). S velük mentek más művészek is: a háború utáni évek emblematikus filmjét *(Valahol Európában)* rendező Radványi Géza vagy az emigrációban idővel nemzetközi elismertséget szerző karmester, Solti György. Az itthon maradottak egy része maga hallgatott el, tanítást, fordítást, könyvtárosságot vállalva, mások elhallgattatásáról adminisztrációs publikálási tilalommal gondoskodtak. Csak példaképpen: a háború után volt úgy, hogy Weöres Sándornak évente több verseskötete is megjelent egymás után. Majd hét év szünet következett. 1955-ben gyermekversgyűjteménye láthatott napvilágot *(Bóbita)*, hogy 1956-os válogatásának már a címe – *A hallgatás tornya* – is jelezze a közbenső időszak elnémíttatásának mértékét.

A Székesfővárosi Zenekar Várady László vezényletével új magyar szimfóniát mutatott be legutóbbi bérleti hangversenyén: Szelényi István „Egy gyár szimfóniája" című művét. Szelényi zeneszerzői fejlődésében jelentős állomás ez a kompozíció, mert ebben a művében teljesen hátat fordított régebbi elvonatkoztatott stílusának. Az *Egy gyár szimfóniája* mindenkihez akar szólni. Nagy előnye, hogy könnyen játszható, így üzemi zenekaraink is új számmal gazdagíthatják műsorukat. Hibája viszont, hogy inkább csak zsánerkép-szerűen ábrázolja a gyárat, s nem csendül ki belőle a gépeket mozgató, új eszméktől fűtött, saját magának dolgozó, építő ember teremtő ereje.

A hangverseny során a fiatalos Dános Lili Chopin e-moll zongoraversenyét játszotta imponáló technikai tudással. Várady László különösen Csajkovszkij IV. szimfóniájának magával ragadó, lendületes előadásával ért el sikert.

Zenekari est. *Szabad Nép,* 1949. május 13.

Ismeretlen festő: Rákosi Mátyás, 1950-es évek

Bán Béla: Rákosi Sztálinvárosban, 1954

Czene Béla: Kazincbarcika, 1953

F. Gáspár Anni:
Füttyös kalauz, 1950

Pór Bertalan: Rákosi elvtárs és felesége parasztküldöttekkel beszélget, 1950

Bán Béla: Kónyi elvtárs, a Ganz Villamossági Gyár sztahanovistája, 1950

Ék Sándor: Rákosi elvtárs 1919-ben a salgótarjáni fronton

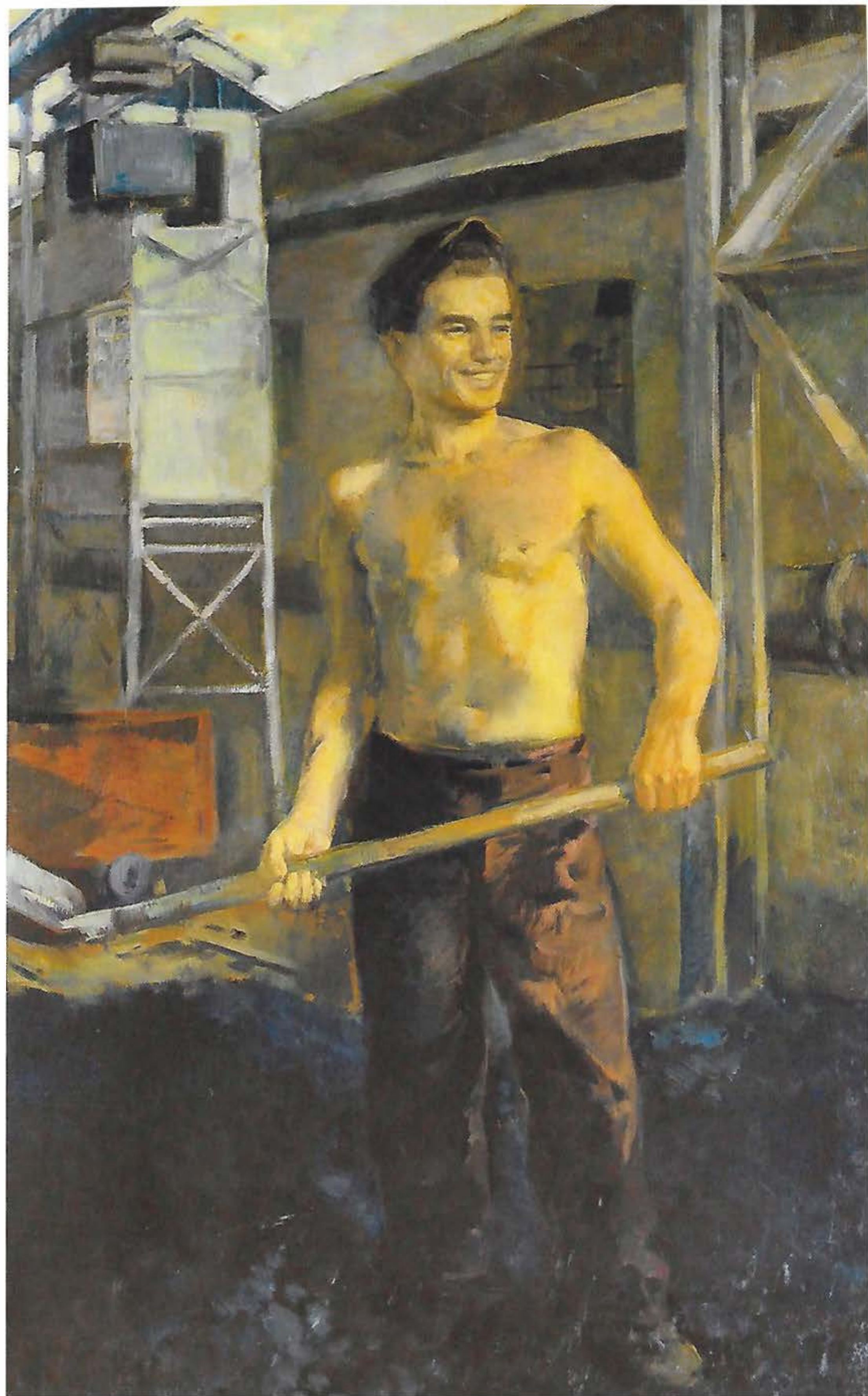

Olcsai-Kiss Zoltán:
Rákosi Mátyás
mellszobra, 1951

Csabai Kálmán: Szakrajzóra, 1953

Szentgyörgyi Kornél: Szénlapátoló, 1950

Imre István: Folyamőr

Glatz Oszkár: Koreai diákok

Benedek Jenő: Mit láttam a Szovjetunióban, 1951

Czene Béla: Hazánk javára békekölcsönjegyzés, 1951

1949 után már nem csupán Kodály vált nemkívánatossá az Akadémia élén, hanem a korszerű (nagy)realizmus kultúrfilozófiai megalapozásán fáradozó Lukács György sem volt elég pártosan szemellenzős kommunista vezetőtársai számára. Révai Józsefnek külön minisztériumot szerveztek az ideológia kulturális aprópénzre váltására. Ő és első számú szolgálatvezetője, Horváth Márton végrehajtó hatalmi eszközrendszerrel próbálta a művészetek minden ágában érvényre juttatni az egyedül üdvözítő stílusiránynak kikiáltott, úgynevezett *szocialista realizmust*. (A kortárs zsargonban ezt *szocreál*ként rövidítették.)

A szocialista realizmus a szovjet szépirodalom és irodalomkritika legfontosabb módszere. Megköveteli és megkövetelte az írótól a valóságnak a *maga forradalmi fejlődésében igaz s történelmileg hiteles ábrázolását.* A szocializmus szellemében csak az igazságnak és a történelmi hitelességnek a művészi kifejezéssel ilyenformán való párosulása nevelhette át, s neveli a dolgozókat.

A szocialista realizmus a művészi alkotás teremtő kezdeményezéseinek megnyilvánulásában – a forma, a kifejezési eszközök, a stílus stb. választásban rendkívüli lehetőségeket nyújt.

A szocializmus győzelme, a termelő erőknek az emberiség történelmében eddig el nem képzelt hatalmas növekedése, az osztályok megszűnésének egyre növekvő folyamata, az embernek ember által való kizsákmányolási lehetőségek megsemmisítése, a város és falu közötti ellentmondásnak a megszüntetése és végül, a tudomány, a technika és a kultúra hallatlan eredményeinek folytonos, rohamos növekedése a termelő erők határtalan minőségi és mennyiségi növekedését és minden fajta művészet és irodalom kivirágzását segíti elő.

Gergely Sándor: „Puskin vendégei" voltunk... (részlet)
Szabad Nép, 1949. június 26.

A feladatokat is kongresszusi határozatok rögzítették, amelyek szerint a kultúra hazai munkásainak a szovjet művészet példája és útmutatása alapján, „lenini–sztálini értelemben vett pártossággal", osztályharcosan kell szolgálniuk *„a szocializmust építő hazánk védelmét és a nemzetközi békeharc teljes győzelmét"*. Ennek megfelelően született Rajk László kivégzését követelő programvers, óda Rákosihoz, Sztálint szekularizált istenként megjelenítő novella vagy éppen kantáta is. A sztahanovista élmunkás éppúgy lett prózai művek főhőse, mint festmények központi figurája. A kollektivizált mezőgazdaság szimbolikus figuráivá tett traktoroslányokat – valamely közismert mű- vagy népdal szövegét lecserélve – „népművelő brigádok" által faragott alkalmi rigmusok (csasztuskák) dicsérték.

A mai magyar irodalom elért sikereit elsősorban mindenekelőtt a Szovjetunió létének, a nagy Sztálinnak és a dicsőséges Szovjet Hadseregnek köszönhetjük. A Szovjet Hadsereg szabadította fel drága hazánkat s népünket és vele együtt évezredes szellemi börtönéből a magyar írók harcos szerszámát: a tollat is. Mióta csak magyarok élnek e földön, most első ízben vált szabaddá a művészet és benne a hagyományokban gazdag, nagyszerű jelenünkben élő s jövőnkbe mutató magyar irodalom is. [...]

A mai magyar irodalom tehát egyre sikeresebben halad előre a szocialista-realista irodalom felé, hűséggel és egyre sokrétűbben követve a szovjet irodalom példamutatását. Nem kétséges, hogy a magyar szocialista-realista irodalom is egész dolgozó népünk harcával egybeforrva, egyre maradandóbb értékű művekkel bizonyítja fölényét minden más irodalom felett. A magyar írók tudják és vallják: fejlődésünk legbiztosabb s egyetlen iránytűje a Magyar Dolgozók Pártjának útmutatása a Szovjetunió irodalmának példája. Ha nem ennek az iránytűnek útján haladna a magyar irodalom: visszazüllene a burzsoá irodalom posványába. [...]

A Kongresszus megállapítja, hogy:

A mai magyar irodalom elvileg és jelentős mértékben gyakorlatilag is leszámolt a kozmopolita, formalista, népellenes, burzsoá osztályérdekeket szolgáló álirodalommal; leszámolt a l'art pour l'art és az „apolitikus" irodalom minden ellenséget rejtegető elveivel, az üres burzsoá pszichologizálással, az érzelmeknek és szerelemnek pornográfiává züllesztett ponyvájával; a kóros individualizmussal, a kispolgári anarchizmussal, a irodalomban terpeszkedő arisztokratizmussal, a romboló soviniszta nacionalizmussal: tehát mindazzal a becstelen és művészietlen tényezővel, amely a felszabadulás után is gyakran és nem lebecsülendő veszélyességgel igyekezett gátat vetni szocialista-realista irodalmunk fejlődésének.

E leszámolás jelenti – amint mondottuk – szocialista realista irodalmunk fejlődési lehetőségének biztosítását. Egyáltalában nem jelenti azonban, hogy az egész irodalmunk fejlődésére veszélyes és kártékony burzsoá maradványokat teljes egészében felszámoltuk volna és hogy irodalmunk nemzeti egységének fogalmán valamilyen kispolgári irodalmi liberalizmust kellene értenünk. Nem. Kongresszusunk döntő eredményei közé tartozik, hogy rámutatott azokra a még sűrűn felbukkanó hibákra és hiányosságokra, amelyek mai irodalmunkban a múlt burzsoá maradványaiként jelentkeznek. Ilyen a sematizmus, az arisztokratizmus, a kispolgári anarchizmus, a kozmopolitizmus és formalizmus különféle megnyilvánulási formái. [...]

Azonban sem a témaválasztás kérdésében, sem a sematizmus elleni küzdelemben nem mutatkoztak íróink olyan következetes harcosoknak, mint amilyennek ezt a lenini-sztálini értelemben vett pártos irodalom, tehát a mi irodalmunk megköveteli. Megállapítjuk, hogy irodalmunk, általánosságban – számos és jelentős eredmény ellenére is – sem hősei, sem a jövendő megmutatása, sem a valóság színesebb, szebb s gazdagabb ábrázolása terén és a békéért vívott harc területén nem tett annyit, mint amennyit tennie lehetett s kellett volna. E hiányok leküzdése nélkül irodalmunk nem lehet alkalmassá arra, hogy egész magyar dolgozó népünknek elébe tárja a ma valóságát és a ma valóságából kibontakozó nagyszerű jövendőt. E hiányok leküzdése nélkül irodalmunk nem lehet olyan harcos, olyan leleplező erejű, olyan éber az ellenséggel szemben, mint amilyen irodalmat a magyar dolgozó nép az osztályharc e rendkívül éles szakaszán, a nagyon is feszült nemzetközi helyzetben és a békéért folytatott kemény harc tervéveiben irodalmunktól joggal követel. [...]

A magyar írók első kongresszusának határozata.
In: A magyar írók első kongresszusa, 1951. április 27–30. Művelt Nép, Budapest, 1951. 296–300. old.

Marx, Engels, Lenin és Sztálin, „a marxizmus klasszikusainak" művei, valamint *A Szovjetunió kommunista pártjának rövid története* (amelyet a cím orosz nyelvű utolsó két szava nyomán „kratkij kursz" néven emlegettek) töltötték meg a könyvesboltokat, az üzemi, párt- és szakszervezeti „kultúrfelelősök" bizományosi raktárait, olyan mennyiségben, hogy tárgyalt korszakunkban minden magyar állampolgárra jutott belőlük legalább egy. A pártirányító „négyes fogat", Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, illetve Farkas Mihály ekkoriban közreadott „válogatott beszédei és cikkei" „csak" mintegy kétmillió példányban kerültek forgalomba, hogy a különböző hosszúságú gyorstalpaló káderképző tanfolyamokon, illetve az egyetemi oktatásban hasznosuljanak. Az 1948-ban alapított Kossuth-díjjal ezekben az években jutalmazott literátorok – Benjámin László, Illés Béla, Kónya Lajos, Méray Tibor, Szabó Pál, Zelk Zoltán – művei sokkal inkább udvari kegyencek által írt dicshimnuszok, semmint kulturális értékek hordozói. S még inkább azok a Sztálin-díjjal is kitüntetett Aczél

Illés Béla dedikálja A vígszínházi csata című művét, Budapest, 1950. június

Tamás és Nagy Sándor munkái. Saját tapasztalatait is summázva állapítja meg erről a korszak bibliofil monográfusa: *„az ifjúsági és mesekönyvek szinte teljesen eltűntek a könyvpiacról, a szépirodalom kínálata mennyiségében és minőségében egyaránt vérszegény volt, a könyvesboltok és raktárak polcai pedig roskadoztak a politikai és [oroszból* fordított – Gy. Gy.] *szakmai könyvek, brosúrák alatt".*[7]

A Rákosi-korszak szimbólumává lett – Mikus Sándor alkotta –, nyolcméteres Sztálin-szobor tizenkét méteres talapzatra állítva magasodott 1951-től a budapesti Dózsa György út fölé, hogy már a méretek is alattvalói érzületet indukáljanak mindazokban, akiket az április 4-i vagy május 1-jei pártállami ünnepségekre kivezényeltek. Jó kezű fiatal festőket, grafikusokat is foglalkoztató külön dekorációs iparág szolgálta, hogy a különböző rendszerlegitimáló tömeggyűléseken mindig kellő számú – ma úgy mondanánk – óriásposzter álljon rendelkezésre országszerte Sztálin és Rákosi képmásaival. Ezzel párhuzamosan próbálták háttérbe szorítani azt a – visszatekintve is lenyűgöző – szín- és formagazdagságot, a kompozíciós ezerarcúságnak azt a panoptikumát, amely 1950 előtt mind a festészetet, mind a szobrászatot jellemezte.

Sztálin nyolcméteres szobrának leleplezése, 1951. december 18.

Mikor kerültél a főiskolára?

– 1946-ban vettek fel. Én az egyetemes magyar kultúrán nőttem fel, így inkább a költőktől tanultam, mint a festőktől. Szőnyi István és Bernáth Aurél voltak a tanáraim. Én Szőnyit az első óra után megkértem, hogy ne korrigáljon, inkább beadom a rajzaimat, a mester meg osztályozzon, de ne korrigáljon. Persze kérdezte, hogy miért? Azért, mert nem akarok nagy Szőnyi lenni, inkább kicsi Szász akarok maradni. Azt mondta, rendben van, tanulni úgyis a természettől és a klasszikusoktól lehet. Hát ilyen hangulat volt akkoriban a főiskolán. A merev politikai légkört, amely nem kedvezett őszinte, bíráló megjegyzéseimnek, nem tudtam sokáig elviselni. Már egyre kevesebbszer jártam be, el is maradtam a vizsgáimmal, így 1949-ben otthagytam a Főiskolát, mielőtt ők rúgtak volna ki.

– Miből éltél?

– Már főiskolás koromban dolgoztam az MSZBT-ben, az akkori Magyar–Szovjet Baráti Társaságban. Hatott rám az élénk politikai mozgás. Szívesen jártam oda, mivel tapasztalatokat akartam szerezni, belülről megismerni a mozgalmat. Följebb „buktattak", dekorációs osztályvezető lettem. Ez adminisztratív beosztás volt, mindenféle számlát kellett aláírogatnom. Rossz tapasztalatokat szereztem, holott éppen azért vállaltam ezt a munkát, hogy érzelmileg közel kerüljek a mozgalomhoz. 1948-ban aztán átmentem a Dekor NV-hez.

– Mikor és miért voltál börtönben?

– 1950-ben, fegyverrejtegetésért. Erről persze szó sem volt, de ez volt a hivatalos indoklás. Az előzménye az volt, hogy a portréfestést normázni akarták, én pedig állítólag azzal szabotáltam, hogy nem írtam alá az ötperces mozgalmat. Marhaságnak tartottam, hogy a festőknek ötperces mozgalmuk legyen.

– Mi volt ez?

– Öt perccel előbb kellett volna bemenni és elkezdeni a munkát. Ha tíz csavart öt perc alatt meg lehet húzni, akkor talán még el is fogadom ezt, de a festésnek ehhez semmi köze. Aztán mondták, hogy jegyezzek békekölcsönt, de azt sem tettem meg. Lassan, lépésről lépésre reakciós lettem, holott azt hiszem, éppen ellenkezője voltam. Azt akartam, hogy hitele legyen az intézkedéseknek, hogy hinni tudjak az intézkedések mögötti szellemben. Azonkívül volt két nevelt gyermekem, eltartásuk nagyon nagy erőfeszítést jelentett. Időm se nagyon volt eljárni gyűlésekre. Úgyis mindenki másként beszélt, mint ami az igazság volt. Én mindig azt mondtam, amit gondoltam, de csak bajom lett belőle. Jobbnak tartottam, ha otthon maradok. A vége az lett, hogy osztályidegennek tartottak. Kiküldték a nyomozókat, akik egy rozsdás pisztolyt kivettek a táskájukból, az asztalra dobták s közölték, hogy ezt itt találták, és most lefoglalják. Így kerültem fegyverrejtetésért börtönbe.

– Hol voltál börtönben?

– Albertfalván, az Épületelemgyárban.

– Statáriális ítélet volt, tíz év. Azután valahogy közbűntényes lettem és 2 és fél év nevelő munkatáborra ítéltek. A táborban 1500-an voltunk, de az én megítélésem szerint az emberek többsége ártatlanul. Vasbeton gerendákat csináltunk.

– Megrendültél, amikor megkaptad a 10 éves ítéletet?

– Nem, pontosan tudtam, hogy mi történik az országban. Nagyon jól dolgoztam a gyárban, 200-as átlagot teljesítettem. Több újításom, találmányom volt.

– Pontosan tudtad, hogy mi történik az országban?

– Tudtam, hogy ez az állapot akkor egy szükséges rossz volt. Amikor elindult a művészélet szervezése, elmentem a barátaimhoz, és mondtam, hogy most lehetőségünk van olyanná szervezni a magyar művészéletet, amilyen még sohasem volt. Erre azt mondták, hogy köpönyegforgató vagyok, holott valóban úgy éreztem, hogy akkor szervezhettünk volna egy egészséges, progresszív magyar művészéletet. Nem léptem be a pártba. Nem is vagyok nagyon alkalmas pártéletre, mert fegyelmezetlen vagyok. Bent egyébként jó dolgom volt, mert sorozatban festettem a Krisztusokat és a Lenineket. Az előbbieket a börtönőrök lakásába, az utóbbiakat pedig a börtön hivatalos helyiségeibe. Fél év után kijöttem, visszamentem a Dekor NV-be dolgozni.

– Ez milyen vállalat volt?

– Dekorációs Nemzeti Vállalatnak hívták azt az intézményt, amely kiszolgálta az akkori propagandaigényeket. A Dekor NV-ben havi 2400 forintot kerestem, ami nagyon nagy pénz volt abban az időben. Egyszer csak azt mondták, hogy csináljak egy Sztálint. Odaadtak egy rajzot, amelyen olyan szép volt, mint egy grúz mennyecske. Geraszimov munkája. Én felnagyítottam egy kicsit a fülét, a gallérját a helyére tettem, koponyát csináltam neki. Még élveztem is, hogy olyan markáns, szép feje lett. A főnök rettenetesen letolt, mondván, hogy jövök én ahhoz, hogy Geraszimov elvtárs rajzát átrajzoljam. Azonnal rakjam vissza a fülét oda, ahol volt. Visszaraktam. Ekkor rájöttem, hogy mi is az én feladatom a Dekor NV-nél. A nagy Sztálinokat a Hősök terére mindig nálam rendelték. Már úgy csináltunk Sztálint, hogy megfordítottuk a képet és fejjel lefelé festettük, így oda tudtunk figyelni. Később normában akarták csináltatni velünk a képeket. Azt akarták, hogy legyen kabátfestő, fejfestő, bajuszfestő, ki mit tud a legjobban. Az éberség éveiben például az etalon Rákosit, amelyről másoltuk a Rákosikat, mindig be kellett tenni a páncélszekrénybe. Három évig bírtam ki.

Koltay Gábor – Riskó Géza: Szász Endre. Budapest, 1983.

A sokféleség, a sokszínűség elvesztése közepette vált a kulturális, szellemi élet általános jellemzőjévé az országnyi ketrecbe zárt eltömegesedés és – paradox módon – a kulturális javakhoz való (elvi) hozzáférés demokratizálódása. A középiskolába járók száma közel két és félszeresére nőtt, a főiskolai és egyetemi hallgatók száma megduplázódott. Százszámra épültek – elsősorban falvakban és új ipartelepeken – kultúrotthonok, s a rádió-előfizetők száma korszakunkban megnégyszereződött, holott az akkoriban forgalmazott készülékeken jószerivel csak két magyar adót (Kossuth, Petőfi) lehetett fogni.[8] A korábbi ötödére redukálódott ugyan a megjelenni engedett napi- és hetilapok száma, de azok példányszáma megtöbbszöröződött. A sematikus, ún. szocreál tömegirodalom éppúgy a társadalom rendszerbe tagolásának eszköze volt, mint az ún. tömegdal[9] s a hozzá szervezett, minden munkahelyre és településre kiterjedő kórusmozgalom vagy a tömegsport – akkori nevén MHK-mozgalom (Munkára, Harcra Kész!) –, amely a fiatalság edzettebbé tételének jelszavával szolgálta a hidegháborús paramilitáris (félkatonai) felkészítést. Az eltömegesedés közepette végbemenő színvonalesés közvetett – de nagyon jellemző – példája, hogy az átnevelés hivatali központjának tekinthető Oktatási Minisztérium munkatársai számára az ötvenes évek első felében a munkaidő lejárta után helyesírási tanfolyamokat rendszeresítettek. A Népművelési Minisztérium meg pályázatot írt ki a szocialista munka – illetve munkás – optimizmust sugárzó megjelenítő-

sére. Ez sem sokat segített, mire – egy megjelent próbálkozás tanulságait számba véve – iránymutató kiskátét adtak közre *A pozitív hős megteremtésének útja* címmel.

Eközben Madách Imrének *Az ember tragédiája* vagy Bartók Bélának *A csodálatos mandarin*ja időlegesen kitiltatott a magyar színházak repertoárjából, Aba-Novák Vilmosnak a szegedi Hősök kapuját díszítő – az első világháborús áldozatoknak emléket állító – freskóját éppúgy bevakolták és lemeszelték, mint a székesfehérvári koronázóbazilika romkertjénél a Szent Korona-kultuszt – Horthy portréjával beleszőtten – megidéző pannót.[10] Nemcsak az ellenségnek minősített alkotókat, irányzatokat tették indexre, hallgattatták el, hanem a rendszer számára „domesztikálható" művészek (alkotások) egy részét is nemkívánatosnak bélyegezték, ha úgy találták, hogy nem a szocreál receptje vezette tollukat, ecsetjüket, vésőjüket. Ennek lett – egyik – következménye, hogy József Attilát ugyan „proletárköltőnek" könyvelték el, de költészete azokban években csak pártos szűrésen átesve maradhatott a kultúrpolitika eszköztárában. A magyar irodalom más reprezentánsai pedig csak szövegeik megcsonkításával vagy helyenkénti átírásával kerülhettek az ötvenes évek bibliofil közönsége elé. Petőfi, Vörösmarty, Babits Mihály és Juhász Gyula verseinek egy része ezt a „delfinizálást" éppúgy megsínylette, mint Táncsics Mihály önéletírása vagy Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső munkáinak ekkori kiadásai. Benedek Elek fabulái annyiban őrizték tovább a népmesei hagyományokat, hogy egyes szöveghelyek „hol volt, hol nem volt" jelleggel tűntek el, így az akkoriban felcseperedő gyerekgeneráció némileg más *Több sincs királyfi*t vagy *Világszép nádszálkisasszony*t olvashatott, mint szülei vagy – később – unokái.[11]

A szocialista realizmus kultúrpolitikai elvárása egyfelől az volt, hogy az – nem tudni, mikor elérendő – édenkertállapotot már az akkori mindennapok valóságaként jelenítsenek meg *„paradicsomi realizmusként, mint a megváltott világ művészete"*.[12] Másfelől az „éleződő osztályharc" aktuálpolitikai tételét követve profán – mondhatni, demagóg – leegyszerűsítéssel kellett ábrázolni a jó és a gonosz végletes szembenállását. S mindazok, akik ezen iránymutatásnak megfelelni próbáltak, a megrendelőktől maguktól, a kultúrpolitika irányítóitól (is) megkapták a – szintén elítélő – „sematikus" minősítést. A rendszer számára valóban tömeges „ellenkultúra", a hitélet visszaszorítását nemcsak különböző adminisztratív intézkedések szolgálták. A falusi vasárnapi istentiszteleteket, miséket hol itt, holt ott kísérte ugyanekkorra időzített zavaró aktus: kommunista mozgalmi dalokat harsogtak a közérdekű helyi hírek közzétételére szolgáló – a tanácsházákról működtetett – hangszórók, vagy a közeli gépállomás traktorait rendelték ekkorra a templomok elémellé, és dübörögve járatták azokat az egyházi szertartások ideje alatt.

A Rákosi-korszak kulturális életét – nagyon vázlatosan – megidézve, dilemmát okoz a manapság is hallható „közben születtek jó művek is" ellenvetés. Igaz, ezek is annak a kornak a termékei, noha nem illeszkedtek az ún. *szocreál* ideológiai-politikai kánonjába: sőt mi több, éppen a trendet, a „szocialista irrealizmust" opponálták. Déry Tibor az 1947-ben közreadott *Befejezetlen mondat* után a Kossuth-díjjal elsőként jutalmazottak közé került. Az 1952-ben megjelent *Felelet* miatt viszont – amely úgymond nem volt kellően osztályharcos – Révai ideológiavezérelt szűklátókörűsége „társutasnak" visszaminősítve tette a szerzőt kultúrpolitikai pá-

Déry Tibor, 1955

Illyés Gyula, 1950

riává.[13] Nem tudhatjuk, mit vesztett társadalmi önismeretünk azzal, hogy a huszadik század derekának legempatikusabb korkép- – és kórkép- – diagnosztáját, Bibó Istvánt hallgatásra kárhoztatták. Mennyivel maradt szegényebb a magyar filozófiai gondolkodás azáltal, hogy ezekben az években Hamvas Béla munkatáborbéli raktárosként tengődött? Mennyi silányság került celluloidszalagra a fentebb már említett *Valahol Európában* és az 1955-ben elkészült, Fábry Zoltán rendezte *Körhinta* című film között, amelyben a korszak számos tehetséges színésze és rendezője valóban művészi értéket teremthetett volna?

Az ötéves terv eljuttatja a filmművészet alkotásait a legszélesebb tömegekhez. Az elmúlt években százával nyíltak meg az új mozik, amelyeknek száma a háború előtti 410-ről 1952 végéig 2327-re emelkedett. A Központi Statisztikai Hivatal negyedévi tervjelentése szerint további csaknem százzal nőt a filmszínházak száma: mindenekelőtt a falun létesítettek új mozikat. Az ötéves terv végére hazánk minden községének lesz filmszínháza.

Filmszínház minden falunak. *Szabad Nép*, 1953. március 30.

Íróasztalfiókokban, műtermek árnyékos zugaiban persze így is fennmaradtak a másképp gondolkodás és a másképp látás produktumai. A bibói „dúvad állam" elleni poétikus sikoly volt Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versfolyama.[14] Ugyancsak ekkoriban, a „csengőfrászról" is elhíresült években született Pilinszky János rettenet elleni fohásza *Apokrif* címmel. Még azt is mondhatnók, hogy ezek különben meg sem születtek volna, hiszen mindkettőnek Rákosi terroruralma volt az ihletője. Ide sorolható Hamvas Béla is annyiban, hogy a szocreál doktrínává emelésének éveiben annak fityiszt mutatva vetette papírra az első hazai posztmodern műnek is tekinthető társadalom- és kultúrtörténeti regényfolyamát, a *Karne-*

vált (1949–1951).[15] S persze – a kötelezően irányzatos penzumokon kívül – festők, szobrászok is majd minden évben alkottak maradandót. Barcsay Jenő rajztolla alatt ekkoriban készült a – mindmáig kurrens, nemzetközi elismertségű – *Művészeti anatómia* vagy Ferenczy Béninek többek között éppen *Pilinszky*ről formázott portréja, amelyet a rettenet expresszivitásával kontrakaríroz Vilt Tibor *Anatómiája.* Szőnyi István *Malomudvara*, Bernáth Aurél *Balatoni tája* vagy – más műfajban – Kodály Zoltán *Zrínyi szózata* teremtette és őrizte ezekben az években is a kultúrát – a kultúrpolitika ellenére.

1 Andrási Gábor–Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: Magyar képzőművészet a 20. században. Corvina, Budapest, 1999. 122. old.

2 S. Nagy Katalin: Farkas István. Arthis Alapítvány, Budapest, 1994.

3 Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz, 1946–1949. Argumentum, Budapest, 2009.

4 Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története, 1945–1991. Argumentum, Budapest, 1994. 23–30. old.

5 Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története, 1945–1991. Argumentum, Budapest, 1994. 49–50. old. Nem gondolom ugyanis, hogy a korszak hazai kánonját ekkoriban reprezentáló írók kezdettől „szemináriumvezetőjüknek" tekintették volna Lukácsot egy-egy újabb írásukhoz kezdve. Mire meg ez esetleg hathatott volna rájuk, Lukácsot magát is félreállították.

6 Margócsy István: Líra és rendszerváltás. In: A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. (Szerk: Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 119–132. old.

7 Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Gondolat, 1985. 255. old. Bár ez utóbbi könyvek nagy része a forgalmazók nyakán maradt, remittendaként nem merték jelenteni, mert ők keveredhettek volna gyanúba, hogy nem terjesztik elég hatékonyan „a szocialista kultúrát". Következmények nélküli visszaszállításukra az „új szakasz" idején, 1953 végén nyílott mód, amikor is a reponált könyvek döntő többségét *Sztálin rövid életrajza* és az *SZK(b)P története* (Kratkij Kursz) tette ki. I. m. 293. old.

8 A külföldi vagy magyar nyelvű, nyugati, „imperialista" adók vételére is képes készülékek hallgathatóságát műszaki eszközökkel igyekeztek folyamatosan zavarni. Ezek között – a hidegháborús szembenállás ellenoldali propagandájának szócsöveként – a Münchenből magyar nyelven is sugárzó Szabad Európa Rádió volt a legfrekventáltabb. Lásd erről Borbándi Gyula: Magyarok az Angol-kertben. A Szabad Európa Rádió története. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.

9 Tokaji András: Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon, 1945–1956. Zeneműkiadó, Budapest, 1983.

10 Aba-Novák Vilmos nem ezen alkotásai miatt volt és maradt a huszadik századi magyar piktúra számon tartott alakja. A képrombolás inkább „a múltat végképp eltörölni" koreszme jellegzetes kifejezője.

11 Szörényi László: Delfinárium. Filológiai groteszkek. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998. A szerző válogatása alapján az ötvenes években főként a „klerikális", az egyházat, vallást pozitív kontextusban említő, illetve a „nacionalista fertőzöttségűnek" ítélt szöveghelyek estek áldozatul az – osztályharcos és internacionalista – utólagos cenzúrának.

12 Szilágyi Ákos: Paradicsomi realizmus. Totális államművészet a XX. században. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk: György Péter és Turai Hedvig.) Corvina, Budapest, 1992. 7. old.

13 Révai József: Megjegyzések egy regényhez. In: uő. Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra, Budapest, 1952. 116–149. old. A cikk címe megtévesztő. Révai ugyanis ebben az írásában – Déry regénye kapcsán s többszörös inszinuációt elkövetve az író személye ellen is – a kultúrpolitika „harcászati szabályzatát" fogalmazza meg abban a tekintetben, hogy mi minden kérendő számon egy irodalmi alkotáson a szocialista realizmus érvényesítése érdekében. A témakörben közreadott korabeli ideológiai-politikai „iránymutatásokat", elvárásokat tekintve Révai ebben az írásában rögzítette legvilágosabban a szocialista realizmus „kiskátéját".

14 Alább találkozunk a nevével a Magyar írók Rákosi Mátyásról című születésnapi kötet szerzői között is. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1952.

15 A munka csak posztumusz jelenhetett meg az író halála után több mint másfél évtizeddel, a Kádár-rendszer „hanyatlása" idején. Hamvas Béla: Karnevál. I–II. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

SZIT

21 FRUSZTRÁLT (INTER)NACIONALIZMUS

Bár indíttatását figyelembe véve eminensen politikai tematika, a politikai alrendszerek reszortfeladatai felől nézve mégis inkább kultúr- vagy eszmetörténeti részkérdésként kell szót ejteni egy további jelenségegyüttesről. Arról az osztályharcos alapú kultúrharcról, amely a magyar történelmi tradíciók, a patriotizmus, a nemzeti identitás ellenében érvényesült a Rákosi-korszakban. Ez a kezdetektől többdimenziós és többrétegűen ellentmondásos jelenség volt. A kommunista önlegitimáció és történelemfelfogás egyvégtében negatív kontextusban értelmezte a korábbi századokban a magyar történelmet determináló külhatalmi, birodalmi befolyások különböző jellegű és különböző intenzitású formaváltozatait. Rákosi a szovjet alávetettséget úgy jelenítette meg, mint az ország (a nemzet) függetlenségét szavatoló garanciát, a szabadság „kősziklára építésének" lehetőségét. A katonai megszállással nyomatékosított uralom szabadságideaként történő megjelenítése a legtermészetesebben gerjesztett széles körű társadalmi ellenérzést mind a drasztikus elnyomás, mind pedig az ezt „nép demokráciának" nevező politikai cinizmus ellen. Ebből is eredeztethető, hogy a kortársi közérzület, a nyilvánosan alig megjeleníthető közvélekedés Rákosit magát és hozzá kapcsolódóan a kommunisták által reprezentált politikát – minden leágazásával együtt – egészében tekintette nemzetietlennek.

A nemzetietlenségnek lett egyik stigmatizáló formulája a – fokozatosan mind több jelentéstartalmat rejtő – „moszkovita" elnevezés, esetenként a nómenklatúra azon tagjaira is kiterjesztve, akik nem tartoztak a „homo kominternicusok" körébe, nem szovjetunióbeli emigrációból tértek vissza. A moszkovita kategória a maga idején lappangó, kódolt antiszemita felhangot is magában rejtett, abból eredően, hogy a háború végén Moszkvából érkező s Magyarországon a következő évtizedben vezető szerephez jutó kommunisták körében valóban felülreprezentált volt a zsidó származásúak aránya.[1] Ehhez képest a Kremlben – a magyarországi hatalomátvétel előtt – visszatérően „nacionalista hibák és elhajlások" bűnében marasztalták el a magyar kommunista vezérkart.[2] A közelmúltban pedig nemkülönben nacionalistaként, patriótaként értékelte ugyanezen rákosista garnitúrát a tárgykört „nyugati szemmel" vizsgáló tudományos értekezés, amely nem csupán az 1953 után „nemzeti kommunistaként" elkönyvelt Nagy Imrét sorolja közéjük.[3] A közfelfogásban rögzült „moszkoviták kontra hazaiak" törésvonalat tekintve Rákosi, Gerő, Farkas, Révai, Vas Zoltán működéséhez képest nem vehető észre „magyarosabb" local colour Rajk László, Kádár János vagy éppen a szociáldemokratából úgymond kommunistává érett Marosán György funkcionáriusi ténykedésében, s – más hazai kommunistákkal egyetemben – egyikük sem emiatt került a koncepciós perek valamelyikében bíróság elé, börtönbe vagy éppen bitóra. Sőt mi több, amíg szabadlábon voltak, nevezettek inkább felnéztek az ex oriente lux – Keletről jön a fény – „bolsevik tudással" felvértezve érkezett moszkovitákra. (Ha valakinek a működésében, megszólalásaiban észrevehető volt némi „másság", az leginkább a szintén moszkovita Nagy Imre volt – s nemcsak 1953-tól – vagy az ellenségesnek tartott kortárs nyugati világban való tájékozódási igényét is mindvégig őrizni igyekvő, egyszerre kombattáns és „örök partizán" Lukács György.)

← Révai József ünnepi beszéde a Petőfi-szobornál, 1950. március 15.

A moszkoviták nemzetietlensége több ideológiai és szociológiai mozzanatból fokozatosan gyúródott egybe. A legkevésbé fajsúlyos elemnek gondolom a marxi internacionalizmust, mert bár ez iskolai penzumként vált közhellyé, akkoriban sokkal inkább Sztálin nacionálbolsevizmusával – mi több, „felsőbbrendűnek" hirdetett nacionálbolsevizmusával – sokkolták a magyar protektorátus halandóit. A köznapi fogyasztásra szánt propaganda szerint az emberi boldogulást segítő felfedezések, technikai vívmányok feltalálóinak majd mindegyike orosz vagy szovjet volt. A magyar írók, költők, festők Moszkvába zarándokoltak, vagy ide érkezett delegációktól (kiadványokból, kiállításokból) „sajátították el" a szocialista realistának mondott, „haladó" literatúrát és piktúrát. Szovjet sztahanovisták érkeztek a magyar ipar munkásainak ottani mesterfogásokat, teljesítményt sokszorozó munkaszervezést tanítani. Egymás után utaztattak parasztküldöttségeket a Szovjetunióba, hogy „megismerkedjenek a magasan fejlett szovjet mezőgazdaság lenyűgöző új eredményeivel", s erről itthon beszámolva kellett a téeszesítés szolgálatába állniuk. Általánosítva tette ezt normává Révai József egyik írásában, amely szerint *„a Szovjetunió szocialista kultúráját, a világ leghaladóbb kultúráját akarjuk megismertetni a magyar néppel.* [...] *Arra van szükség, hogy folyamatosan ismerkedjünk ezzel a kultúrával, hogy lehetővé tegyük a szerves és állandó hatást."* E célból indították lapok sorát, amelyek már címük alapján is a szovjet „minta" magyarországi átültetését voltak hivatottak elősegíteni: *Szovjet Kultúra* (ennek beköszöntőjéből származnak Révai idézett mondatai), *Szovjet Építészet, Szovjet Emberek, Szovjet Falu, Szovjet Ifjúság, Szovjet Iparművészet, Szovjet Jogi Cikkgyűjtemény, Szovjet-Magyar Közgazdasági Szemle, Szovjet Művészettörténet, Szovjet Néprajztudomány, Szovjet Nyelvtudomány, Szovjet Orvostudományi Beszámoló, Szovjet Régészet, Szovjet Textilipari Szemle, Szovjet Vegyesipari Lapszemle.*[4]

Az ötvenes évek elején Magyarországon megjelentetett önálló kiadványok meghatározó része szovjet munkák magyar fordításából állt, de ezt már nem Révai, hanem Gerő Ernő szorgalmazta a Népgazdasági Tanács elnökeként.[5] A sztálini szovjet elsőséget és hatalmasságot sulykolta annak idején a hitleri Harmadik Birodalom legyőzésének világi Hiszekeggyé tétele: könyveken, brosúrákon kívül is naponta prezentálta ezt a magyar közönségnek a – többnyire háborús tematikájú – szovjet filmek özöne. (A kort idéző egyik adoma csattanója szerint a Szovjetunió olyan hatalmas, hogy ott még a törpe is óriási.) Az orosz nyelv tanítása/tanulása nem attól lett a szovjetizálás egyik fontos szimptómája, hogy kötelezővé tették, hanem attól, hogy átmenetileg minden más idegen nyelv tanulását száműzték az iskolákból. Történetileg ilyesmi sem teljesen ismeretlen persze: az ókor végi Pannóniára kiterjesztett romanizálás, a középkorban elterjedt latin krisztianizálás, illetve az újkortól kezdődően a germanizálás a „provinciák" birodalomba integrálását, kulturális-adminisztrációs szervesítését szolgálta. Hozzájuk viszonyítva a szovjetizálásnak három sajátossága volt: egyrészt instrumentalizáltsága, másrészt intenzitása és tömegessége – figyelembe véve persze, hogy ez már „a tömegtársadalom" korában történt[6] –, harmadrészt pedig az, hogy egyidejűleg igyekeztek Magyarországot (is) minden téren szisztematikusan elszigetelni a Nyugattal való információs-kulturális kapcsolattartástól.[7] Hozzá kell tegyük, hogy az állampolgári magánutazások terén az ötvenes évek közepéig alig volt különbség a nyugati, „imperialista" vagy a tá-

boron belüli, „szocialista" relációjú idegenforgalom között, mivel ez utóbbi is nagyon ritkán volt lehetséges. A külföldi utak szinte csak hivatali kiküldetésekre, illetve gondosan ellenőrzött csoportos „tapasztalatcserékre", megválogatott – többnyire sport- és kulturális – delegációk kiküldésére, illetve fogadására korlátozódtak.

Megjelent a szállodákban megszállt személyek bejelentéséről szóló belügyminiszteri rendelet. Ezentúl szállodákban, penziókban, fogadókban, túristaszállókban nem kell be- és kijelenteni a megszállt személyeket. A szálloda vezetője azonban köteles jegyzéket vezetni a szállodába érkezettekről és azt naponta benyújtani az illetékes rendőrkapitányságnak, vagy rendőrőrsnek. A rendelet június 15-én lép életbe.

Közérdekű rendelet. *Szabad Nép*, 1951. június 7.

A birodalomba integrálás nyelvi-kulturális ambicionálása mellett hasonló súllyal esett a latba ennek a másik oldala: az, hogy a rábízott protektorátusban Rákosi – részben az évszázados nacionalizmus ellen hadakozva, részben a magyar kommunista vezetés nacionalizmus gyanújába keveredését elkerülendő – a magyar nemzeti hagyományok, ezeken belül a történeti-politikai közgondolkodás kultusszal övezett toposzai, kitüntetett emléknapjai ellen is frontot nyitott. Ez belefért „a múltat végképp eltörölni" vehemenciába, ami több színtéren folytatandó adminisztratív-politikai harcot jelentett egy virtuális, szimbolikus világ, a tradíciók sokféle formaváltozata ellen. Az ateista világnézet nem csupán az egyházak üldözését tette a kriminalizált politikai gyakorlat mindennapjainak részévé, hanem a hozzájuk kapcsolódó s az idők során többé-kevésbé laicizálódott népszokásokat is igyekezett kiiktatni a társadalmi élet szertartásrendjéből. Karácsony, húsvét, pünkösd ünnepét, a mindenszentek emléknapját megkurtították vagy eltüntették a kalendárium jeles napjai közül, s helyükre a „nagy októberi szocialista forradalom" emléknapja, Lenin, Sztálin rituális születésnapi megemlékezései kerültek. Szent István, Szent László nevéből a szent előtag átíratott sorszámra, I. Istvánra, I. Lászlóra.

A beavatkozások – a hétköznapi halandó szemében – éppúgy diszkreditálták a rendszert, mint ahogy az egyes (értelmiségi) szakmákat is. Mindezek egyik paradoxona abból eredt, hogy a kultuszelemein keresztül támadott egyház és eszmerendszer egy évezrede volt éppannyira „internacionalista" (katolikus, univerzális), mint amilyennek magát – e vonulatban – a kommunizmus láttatni próbálta. Hasonlóképpen volt sui generis „internacionális" a történelmi nemesi arisztokrácia (emléke), amely épp emiatt minősült visszamenőlegesen nemzetietlenné. Az újrafogalmazni próbált nemzeti és történelmi indoktrinációban nem járt jobban a honi polgárság sem: őket ugyanis még az előbbieknél is pejoratívabb „kozmopolita" jelzővel száműzték a nemzeti arénából. A másik paradoxon abból eredt, hogy a kommunista eszmerendszer szerint szerveződő párt elsődleges legitimációs alapja „a proletariátus" (népfrontosított fogalmazásban „a munkásság és a dolgozó parasztság") volt, miközben az szociológiailag – a társadalmi munkamegosztás szerinti helyzete, többségének alacsony iskolázottsága, mobilitáshiányos és megélhetéskorlátos életmódja miatt – a legkevésbé volt (lehetett) internacionalista.[8] Részben történelmi, részben aktuális és konkrét terepismerettel rendelkezve ezért érvelhetett 1945 tavaszán a szociáldemokrata pártideológus, Justus Pál a Moszkvából éppen hazatért kommunista párt-

ideológusnak, Révai Józsefnek így: *„nektek az egyik fő feladatotok, hogy huszonöt év után elfogadtassátok a kommunista pártot mint nemzeti pártot."*[9]

A világháború utáni magyar kommunista pártvezetés ilyen értelemben kettős kihívásnak próbált megfelelni: moszkvai szocializáltsága és politikai ambíciója szerint a bolsevizmusnak és eközben a honi viszonyok között voksokban kamatozó nemzeti imázsnak. A versengő pártpluralizmus kezdeti éveiben az MKP önreprezentációja ki is egészült a „nemzeti párt" arculatot mutató elemekkel.[10] Olyannyira, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriumi rendezvénykavalkádjában a kommunista párt a nemzet igazi érdekeit – úgymond – egyedül megtestesítő erőként jelentett be kizárólagos igényt az ország vezetésére. Ugyanekkorra alakult ki az a történelemfelfogás is, amelyben a nemzeti múltat újradefiniálva önmagát is elhelyezte. A történelmi múltból ez alapján csak az volt/maradt respektálható, aminek „forradalmi" jelleget lehetett tulajdonítani, vagy progresszív kontextusban volt köthető az orosz-szovjet történelemhez. Így lett kommunista átiratban az 1437-es erdélyi parasztfelkelés legalábbis „forradalmi (taborita) indíttatású", az 1514-es parasztfelkelés pedig „forradalom".[11] Így lett Rákóczi fejedelem „egyetlen igaz szövetségese" az orosz Nagy Péter cár. Ehhez elég volt az akkori kapcsolatkeresés, anélkül hogy onnét bármifajta effektív támogatásban részesült volna a 18. század eleji magyar szabadságharc. De ha nem akadt ilyen, akkor költöttek, ahogyan Illés Béla tette a sosemvolt „Guszev kapitány" kitalálásával, aki a fabula szerint az 1849-es magyar szabadságharc leverésére induló orosz ármádia tisztjei közül az intervenció ellen ágálva – úgymond – átállt a magyarok oldalára.[12] Általánosítva: a forradalmi panteonba kellő szelektálás nyomán beemelésre méltónak talált keveseket leszámítva, a kommunista múltdoktrína szerint sem a nemesség által dominált – akkoriban feudálisként nyomatékosított – régi rend, sem az erőtlenül polgárosodott időszak nem hagyományozott az utókorra olyan tradíciót, amitől mint ósdi kacattól ne lehetne könnyű szívvel megszabadulni.[13] Ennek megfelelően deklaráltatott a dualizmus korának bő fél évszázada – amelyhez fogható prosperálás sem korábban, sem azóta nem volt felmutatható a magyar történelemben – a Habsburg (osztrák-német) gyarmati sorban tengődés időszakának.

A fentiekből eredően minősült a nacionalizmus – mint polgári ideológia – olyan, a közgondolkodást mételyező, szekularizált mákonynak, mint amilyennek a régebbi gyökerű kereszténység, „a vallás ópiuma" bélyegeztetett. Akkoriban még szó sem volt – szó sem lehetett – arról, hogy a nacionalizmust mint korokat és rendszereket túlélő *„kulturális univerzumot"* értelmezzék,[14] amely a globalizáció korában is reinkarnálódásra és újbóli megerősödésre képes (nem csupán a mi régiónkban). Tárgyalt korszakunkra vonatkozóan a magyar kommunista párt (MKP, MDP) nacionalizmusellenessége három tényezőre vezethető vissza, amelyeket negyedikként egy sajátos ellenpontozással lehet kiegészíteni.

1. A marxista–leninista ideológiából eredeztetett „proletár internacionalizmus".
2. A sztálini nacionálbolsevizmus általánosnak – potenciálisan globálisnak – tételezése, ami egyszerre volt ideológiai doktrína és hatalmi (birodalmi) aspiráció: mivel ezzel a Rákosi Mátyás vezette magyar kommunista pártvezetés azonosult, saját, interiorizált ideológiájaként törekedett annak – minden eszközzel való – magyarországi érvényre juttatására.

3. Az előbbi kettő mintegy inverz függvényeként tűnt nélkülözhetetlennek a magyar történelmi múlt kommunista indoktrináció szerinti gyökeres átírása. Ennek lényegi összetevői voltak a forradalmi hagyományra, a „progresszív" vonatkozású orosz-szovjet kapcsolattörténetre szorítkozás és a valójában marginális hazai kommunista előtörténet – minden más lebecsülése és elutasítása melletti – túlértékelése.

4. Az antinacionalista fősodor közepette állapítható meg a plebejusra desztillált szabadságharcos historizálás, amelynek legtermészetesebb folytatója – és forradalmi kiteljesítője – a hatalomra került kommunista párt. Az idegen uralkodóház és

Kovács Imre, Darvas József, Veres Péter és Illyés Gyula a ceglédi Dózsa-ünnepségen

Rákosi Mátyás szónokol „Petőfi és Táncsics szellemében", 1948

idegen udvaroncaik elleni – aktuálisan németellenes – szakadatlan függetlenségi küzdelem ideológiai konstrukciónak volt persze „nemzeti máza". Ez elsődlegesen azt szolgálta, hogy általa maga a kommunista párt (és annak nemzetközisége) nyerjen honosítási bizonyítványt. E kontraszelekció jegyében lett szó szerinti értékválasztás, midőn a magyar múlt arra érdemesített történelmi alakjait „forintra váltva" hasznosították: Dózsa, Rákóczi, Petőfi és Kossuth Lajos arcképe került a korabeli papírbankókra. S bár Rákóczi „nevével reprezentálta" a kuruc szabadságharcot, a historizáló nyomaték eközben „Esze Tamás plebejus talpasaira" került, Kossuth pedig – a szinte csak nemesekből álló forradalmi kormányzat „kiretusált" tagjai helyett[15] – Petőfit és a másik népfit, Táncsicsot kapta maga mellé vezetőtársként a múlt ideologikus újrafogalmazása során.[16] Ez egészült ki azzal a szentenciával, hogy *„a legprogresszívebb osztály törvényszerűen egyben a legnemzetibb is"*, amely nem más, mint a – „tudományos szocializmus elméletével is felfegyverkezett kommu-

nista párt által irányított – legkövetkezetesebb antifeudális és antifasiszta erő, a magyar munkásosztály".[17] „Az átdolgozott történelmi példatárból csak azok az alakok nem hullottak ki, akik felfűzhetőek voltak arra a forradalmi láncolatra, amelynek végpontján a jelen hősei, a kommunisták álltak."[18] A kommunista patriotizmus visszamenőleges, történeti érvényességét nyomatékosította újra Révai József 1952-ben, az új budapesti Kossuth-emlékmű felavatásakor mondott beszédében, amely azután a Kossuth születésének 150. évfordulója alkalmából közreadott *Kossuth emlékkönyv* előszava is lett: *„Kossuth Lajos* [...] *nem volt szocialista és sosem lett azzá. De hazafi volt, a társadalmi haladásért küzdött, és ez jogosít fel bennünket, kommunistákat, a munkásosztály, a dolgozó nép képviselőit arra, hogy haladó eszméi örököseinek, műve folytatóinak tekintsük magunkat. Nekünk, csak nekünk van erre jogunk, senki másnak!"*[19]

S talán még ennél is többről volt szó: ahogy a kommunista napi politika a társadalom minden rétege ellen – még saját párt- és osztálybázisa ellen is – frontot nyitott, visszamenőlegesen is száműzetett a nemzeti históriából a múlt reakciósnak minősített vonulata, annak reprezentánsai, gondolatkörei. Csoporttipológiai nézőpontból ilyen volt általában „a feudális nemesség", ezen belül is különösen az aulikus arisztokrácia, újabb korokban pedig a – leginkább katolikus – egyházkormányzat „klerikális reakció" címszó alatt, illetve a kapitalizmus nagypolgári reprezentánsai „burzsujok" elnevezéssel, s a sor az „osztályáruló szociáldemokráciával" zárult. Ugyanezt a funkciót töltötte be perszonalizálva és „árulóként" is megbélyegezve Werbőczy, Károlyi Sándor, Görgei, és a névsor Rajkkal és „áruló bandájával" végződött. Pontosítva: a régebbi korokból annyi maradhatott belőlük, amennyi szükséges volt a „progresszív erők" ellenük folytatott küzdelmének bemutatásához, a modern korban viszont azért ábrázolták őket szalonképtelennek, mert konkurensei – adott esetben éppen hogy eszmeközeli riválisai – voltak/maradtak a patinásítani próbált kommunista felfogásnak. A nemesi nacionalizmusról vagy mondjuk a nemesi és polgári liberalizmusról könnyebben volt deklarálható, hogy „eljárt felettük az idő", a múlt századelő polgári radikalizmusa s még inkább az „öregebb testvér" szociáldemokrácia viszont már azért került az inkvizíciós hevülettel kárhoztatottak közé, mert kortárs konkurensnek számított. Az egyeduralom nem csupán az aktuális közéletben, hanem a múltra vonatkozó eszmetörténet nemzeti panteonjában sem tűrt meg társbérlőket. Az ambíció lényege ugyanis „a múlt birtokbavétele" volt, s aktuálisan annak – lehetőség szerinti – kizárólagos birtoklásáról szólt. Egyet lehet érteni azzal, hogy a Révai és Mód Aladár által kidolgozott kommunista történetkoncepció nemcsak rehabilitálta – a Horthy-korszakhoz képest – az 1848-as függetlenségi hagyományt, hanem *„a nemzeti függetlenséget tette a nemzettudat központi politikai értékévé"*. Csakhogy a második világháború után ez aktuálisan ugyanolyan anakronizmus volt, mint az, hogy a „vas és acél országa" programot hirdettek, holott az akkori Magyarországnak ehhez sem elégséges szene, sem vasérce nem volt.[20] A marxizmus–leninizmus osztályharcos derivátumán alapuló új nemzettudat-kínálat a nemzeti függetlenség hangoztatása közepette egy plebejus bázisra helyezett operettpatriotizmussal rukkolt elő. Egyfelől Mód Aladár *Négyszáz év küzdelem a független Magyarországért* című, másfelől Horváth Mártonnak a *Lobogónk Petőfi* című munkáján túl[21] ezt a redukált nemzetfelfogást

Zenthe Ferenc, Vass Éva és Bitskey Tibor a Rákóczi hadnagya című filmben, 1953

reprezentálta tárgykörünkben Rákosi regnálásának két korpecsétnek számító történelmi filmje: a *Rákóczi hadnagya* és *A föltámadott a tenger.*

Három tényező sajátos konstellációjával van dolgunk: a múlt kommunista újraírása majdhogynem ugyanúgy csonkolta a nemzeti történelem egészét, mint a trianoni döntés az „ezredéves magyar királyságot". A nacionalizmus kísértése elleni hadjárat közepette – részben a patriotizmus keretében értelmezhető, részben pedig „rendszerfüggetlen" – meggyökeresedett társadalmi tradíciók is tilalmasakká lettek. Az előbbi kettővel záródott rövidre harmadik elemként a sztálini (nacionál) bolsevizmus Magyarországra erőltetése. A felsorolt összetevők eredővektoraként óhatatlanul érezhette úgy a korabeli magyar társadalom: Rákosi Mátyás és az általa irányított rendszer összességében nemzetietlen, a kommunisták Moszkva lakájai, az ország pedig szovjet protektorátussá tétetett általuk.[22] Mindez persze alig szétválaszthatóan függött össze azzal, hogy a második világháború lezárásakor sok minden *még jelen volt* – nem csupán átalakuló tradícióként, hanem megkövült tehertételként is – a premodern Magyarországból, és sok minden *már jelen volt* a huszadik századi modernitás ismérveiből.

A század közepén egymásra torlódva végrehajtott kettős rendszerváltás (1945, 1948) – történelmi léptékkel mérve – mintegy egyszerre számolta fel a Szekfű Gyula által neobarokknak nevezett avítt úri világot, a hozzá kötődő historizált nagynemzeti nacionalizmust és az időközben polgáriasuló létforma gazdasági-társadalmi fundamentumát is. Ezek együttes és egyidejű ellehetetlenítése közepette a történelmi múlt irányzatosan szűkkeblű újraírását a társadalmi közgondolkodás mondhatni „történelmének elvételeként" könyvelte el. Holott – Gyáni Gábor fordulatát alkalmazva – sokkal inkább arról volt szó, hogy *egy régebbi mítoszban* elbeszélt múlt helyett a történelmet egy *új mítosz teremtésével* próbálták rekonstruálni.[23]

(A keresztény/pogány, kuruc/labanc, nemzeti/kozmopolita, hígmagyar/mélymagyar történetpolitikai bináris kódok – ha tetszik, az ideologikusan megosztó történetfelfogás – a már a nemzettudatba szervesült korábbi múltrekonstrukciónak is szerves részét képezték.[24]) Ez a kommunista plebejus historizmus korábbi korszakoknál/rendszereknél is közvetlenebbül és nyersebben rendelte hozzá a múltat az aktuálpolitikához és a rendszerideológiához. A kommunista nemzetfelfogás követte a közgondolkodás hagyományát annyiban, hogy egy újabb (sokadik) redukált-kirekesztő nemzetkoncepciót kínált, másrészt viszont gyökeres fordulatot hozott. Míg a korábbi szelektív nemzetképek egymással is versengve, konkurensekként, de együttesen lehettek jelen, addig a Rákosi-korszak e téren is a hatalmi-politikai kizárólagosság eszközeivel próbálta monopolhelyzetbe hozni saját – szintén egydimenziós és pártosan vulgáris – nemzetfelfogását.

A plebejus szabadságharcosságnak ebbe a verziójába próbálták beleerőltetni – s ezzel nemzetivé kozmetikázni, „nacionalizálni" – kommunista mozgalmat. Nem kevésbé keltett averziót az, hogy az alig egygenerációnyival korábban elszenvedett trianoni döntést – mintegy az ezeréves magyar múltra visszavetítve – „igazolta": elvitatta a magyar szupremáciáról vallott hitet, közérzületet. Nem az volt a probléma lényege, hogy e szupremáciatudat romantikus történetpolitikai felfogás volt-e, hanem az, hogy általános, meggyökeresedett közmeggyőződéssé vált, s a korábbi évtizedekben ebben a szellemben nevelkedett az akkorra felnőtté váló nemzedék is. A közösségi múlttudat az atavisztikussá bélyegzés ellenére sem cserélhető fel egyik napról a másikra egy újabbal. Esetünkben társadalmi tradícióvá lett (szimbolikus) nemzettudat-komponenseket próbálták a kommunista eszmerendszerhez igazítva

Básti Lajos, Darvas Iván, Makláry Zoltán és Ferrari Violetta a Föltámadott a tenger című filmben, 1953

felülírni, „átprogramozni". Annak vehemenciája miatt viszont a közgondolkodás még azt is megfosztásként élte meg, amihez egyébként már maga is kevéssé ragaszkodott. A terroruralom szerves részét képező társadalmi elnémíttatás közepette nem csupán aktuálpolitikai kérdésekben, hanem a múlttranszformáció tekintetében sem volt lehetőség nyilvános ellenvetésre, „alternatív múltkép" kifejezésére. Nem csupán „a régi Magyarország" végérvényes elmúltán nosztalgiázók és az ezen elmúlás következményeit szenvedők szorultak – Szabó Miklós formuláját használva – *„a gravaminális* [sérelmi] *magatartás"* pozíciójába,[25] hanem azok is, akiknek nem volt okuk a múltat régi szép időként, „boldog békeidőként" vizionálni, s nem is tették azt.

A szovjetizált európai (kis)államok második világháború utáni transzformációját a modernizációs diktatúra gondolatmenete szerint értelmezve Szász Zoltán arra a következtetésre jut, hogy ezen országokban bármifajta átalakítási program – legyen az akár kommunista is – akkor nyert társadalmi támogatottságot, ha az „nemzeti célkitűzésekkel telítődött."[26] A kommunizmus kontra nemzeti problematika kérdéskörét a köznépi bölcselkedés is megfogalmazta a maga nyelvén – nagyapáinktól még hallhattunk ilyet: *„a magyarnak szántani lehet a hátán, csak nemzetiszínű legyen az eke"*. A kommunista öndefiniálás fentebb már említett kettős szorításából – különösen 1948 után, a Tito-affér közepette – inkább tűnt kockázatosnak Rákosi és pártvezető társai számára, hogy Sztálin paranoiája vagy cinikus számítása a nacionalizmus bűnében találja őket is vétkesnek, semmint az, hogy a magyar protektorátus társadalma nemzetietlennek tartja őket. Annak ellenére, hogy ők maguk – moszkoviták, avagy sem – a plebejus szabadságharcos múltkonstrukció keretében igyekeztek is eleget tenni „a nemzeti" megfelelésnek. Miért pont e virtuális mezőben, a szimbolikus politika területén mérte volna fel helyesen a korszak kommunista vezetése a szükséges és lehetséges közötti optimumot (ha egyáltalán volt ilyen), miközben – a „világmegforgatás" részeként – a sokkal inkább kiszámítható materiális szférákban is rendre rosszul kalkulált, elszámította magát? E tekintetben közös nevezőre jutni aligha volt lehetséges. A nacionálbolsevizmus birodalmi öntudatához képest Moszkvából nézve konkurens nacionalizmusnak tűnhetett fel az is, ami még a magyarországi kommunista „helyi mérték" alapján sem tűnt bűnbeesésnek, de ez nem – vagy alig – változtatott azon a nem kommunista honi megítélésen, hogy a kommunisták „nemzetietlenek", közömbösek a nemzeti kérdések iránt.[27] A kommunista ideológia és „arculatpropaganda" magyarországi kiadása érdemleges tárgyi-nyelvi rokonságot mutat a magyar történetpolitikai közgondolkodás protestáns vonulatát jellemző szabadságharcos-kurucos népi patriotizmussal, ami – főként 1948-ig – a kommunista párt „nemzeti"-ként való legitimálását szolgálta. Bár ezt tovább őrizte az ötvenes évek minden területen militarizálódott frazeológiája, arányait és hangsúlyait tekintve a „szovjetminta-követés", a ruszifikálás-bolsevizálás egyedül üdvözítő voltának megkérdőjelezhetetlensége vált dominánssá.

A kommunista önreprezentáció, a moszkvai elvárásoknak való megfeleléskényszer, illetve a korabeli társadalom közgondolkodása (nemzettudata) olyan sajátos, feszültséggel teli triangulumot alkotott, amelynek egyes oldalait megütve – megszólaltatni próbálva – három nagyon különböző, egymáshoz viszonyítva atonális hangsor keletkezik. Akkor vétene e többkomponensű partitúra kései megszólalta-

tója, ha az egymáshoz képest disszonáns szólamokat utólag próbálná „nemzeti harmóniává" parafrazálni. Sőt mi több, akkor is nehéz lenne ez, ha a „Kreml harangját" – képletesen – kikapcsoljuk. Így viszont – a nemzeti problematikát illetően – egymással nagyon eltérő hangerővel feleselő két szólam marad. Az egyik a rendszer kommunista reprezentánsai által intonált Kulturkampf volt, amely iskolázottságától, szocializáltságától, politikai beállítódástól függően különbözőképpen bár, de szinte mindenkit frusztrált. A másik „a társadalom" – kezdetben elfojtott – alig hallható kontrabasszusa, visszabeszélése volt: erről szólt annak idején az *Egy mondat a zsarnokságról* vagy *Zrínyi szózatá*nak „Ne bántsd a magyart!" apprehendálása.[28] S, mint alább még szó lesz róla, emiatt perlik majd vissza az első adandó alkalommal a patrióta tradíciók azon részét, amelyek elvételét a nemzeti önérzet méltánytalan sérelmének tekintették. Erről szól majd az 1956-os pontok között a Kossuth-címerrel szimbolizált nemzeti szuverenitás visszakövetelése, március 15. nemzeti ünnepként való rehabilitálása vagy a szovjet öltözék és rangjelzések visszacserélésével *„a magyar honvédségnek a nemzeti hagyományokhoz méltó új egyenruhát!"* jelszó. Ide sorolható az orosznyelv-tanítás kizárólagosságának elvetése és az – akkor még – bányászni és kiszállítani sem kezdett „magyar urán" visszaigénylése.

Szűcs Jenő és Hanák Péter gondolatmenetét követve, Magyarország úgy vált a második világháború után a Nyugat keleti peremvidékéből a Kelet vasfüggönyben végződő(!) nyugati gyepűjévé, hogy a bolsevizált Új-Kelet kulturális-civilizációs értelemben idegenebb, távolabbi volt, mint az – álmokban – „utolérni", de legalábbis követni próbált Nyugat.[29] Története során Magyarország lényegében minden korban – akár szuverenitást magáénak tudó és prosperáló, akár szuverenitáshiányos, regresszív korszak volt – szinte egyvégtében „külső mintákat" adaptált. Soha sem volt azonban mindegy, hogy az milyen mértékben ötvöződött külső-belső represszióval, avagy a befogadásra alkalmas viszonyok megteremtésével. A Rákosi-korszakban mindezt a társadalmi autonómia korábban soha nem tapasztalt mértékű elvonásával párosuló terroruralom keretében próbálták foganatosítani. A honpolgárok túlnyomó többségét egyedileg is kényszerpályára szorító – és szisztematikus meghurcoltatásokkal fűszerezett – rendszerkiépítés közepette azzal súlyosbodott a represszió, hogy annak gyakorlói egyvégtében hangoztatták: az átveendő (nagyon más, idegen) minta az egyedül lehetséges út minden társadalmi szereplő boldogulásához/boldogításához. A Rákosi-korszak kommunista átiratában a nemzeti, a patrióta tradíció éppoly deformált, kevéssé értelmezhető fogalom lett – közkeletű felfogásához képest –, mint mondjuk a parlamentarizmus vagy a korszlogenként bevezetett „népi demokrácia". A proletár internacionalizmus osztályalapú társadalomfelfogásába belefért ugyan ez a nemzeti szempontból diszkriminatív „plebejus historizmus", de tárgyalt korszakunkban még ezt a csonkolt patriotizmusképet is relativizálta – lényegében hiteltelenítette – a sztalinizálás részeként foganatosított masszív kulturális szovjetizálás.

1 Szabó Róbert: A kommunista párt és a zsidóság, 1945–1956. Windsor Kiadó, Budapest, 1995.

2 Az SZK(b)P Központi Vezetősége külügyi osztályának jelentése a Magyar Kommunista Párt vezetésének nacionalista hibáiról és a magyar kommunista sajtóban érvényesülő burzsoá befolyásról. Közreadja Standeisky Éva. In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pa-

taki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Bp., 1998. Lásd még erről Huszár Tibor: A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Corvina, Budapest, 2009.

3 Martin Mevius: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953. Oxford University Press, Oxford, New York, 2005.

4 György Péter: A mindennapok tükre, avagy a korstílus akarása. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk: György Péter és Turai Hedvig.) Corvina, Budapest, 1992. 7. old., 13. old.

5 Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Gondolat, 1985. 323. old.

6 Az „idegenszerűség" érzetét Magyarországon a nyelvi eltérés is erősítette, míg a bolsevizált európai térségek nagyobbik része – Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország – az orosszal rokon szláv nyelvcsaládba tartozónak számított. A felsorolt országok területe 63,3%-át, népessége 60,3%-át tette ki a kommunista uralmat etablírozó európai államoknak. Nem soroltuk ide Albániát, Magyarországot, a Német Demokratikus Köztársaságot és Romániát. Magyarország a bolsevizált európai országok területének valamivel több mint 7 százaléka, népességének kevesebb mint 8 százaléka volt.

7 Ezzel kapcsolatban egy újabb kiadású orosz elemzés is oda konkludál, hogy a második világháború nyomán felerősödő globalizáció közepette a Sztálin dominálta kelet-európai országok „világtól való izolálása civilizációs anakronizmust", a Nyugattól való lemaradás fokozódását jelentette. T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949–1953. Roszpen, Moszkva, 2002. 664. old.

8 Marx „nemzetközi proletariátusa" még inkább csak politikai vízió volt, ebből is eredeztethető Lenin visszatérő érvelése amellett, hogy az internacionalista osztálytudatosságot a kommunista pártoknak kell – úgymond – „bevinniük" a proletariátus gondolkodásába.

9 PTI. H-J-28. Justus Pál visszaemlékezése. Idézi Gyarmati György: „A lefokozott trockista". In: Justus Pál. (Szerk: Jemnitz János, Székely Gábor.) Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 161. old.

10 A fejezet több helyére lehetne beilleszteni egy kitérőt Révai József – idővel változó – aktualizáló múltszemléletét bemutatandó. Ezt most mellőzzük, de a marxizmus (és áttételesen a kommunista párt) magyar közegbe szervesítő törekvéseit szolgáló munkái kapcsán (Marxizmus és magyarság. Budapest, 1945, Marxizmus is népiesség. Budapest, 1946), valamint a világháború éveit követően lezajlott „demokráciaviták" kapcsán is máig érvényes egyik elemzőjének az a megállapítása, amely szerint „Révai múltba merített hálóján a függetlenségi hagyományok gyorsan és könnyedén, a demokratikus hagyományok azonban nehezebben és szelektáltabban akadtak fenn". Lackó Miklós: Révai múltszemléletének alakulása. In: Lackó Miklós: Válságok – választások. Gondolat, Budapest, 1975. 283. old. Lásd még erről: Irodalom és demokrácia. Az irodalmi (ún. Lukács-) vita dokumentumai, 1949–1951. I–II. (Szerkesztette, bevezető és jegyzetek: Ambrus János.) MTA Lukács Archívum–ELTE BTK, Budapest, 1982.

11 Ezt reprezentálta Mód Aladár: Négyszáz év küzdelem a független Magyarországért (Szikra, Budapest, 1951), amely Dózsától Rákosiig vonta meg – vagy még inkább zárta rövidre – az osztály- és függetlenségi harcok összefonódásának történeti ívét, mégpedig úgy, ahogy – Horváth Márton szerint – szükségeltetett: „az út a múlthoz is csak a jelenen keresztül vezet, Dózsa Györgyöt is csak Dózsa György unokáin keresztül lehet megérteni." Idézi Rényi András: „Vihar előtt". A történelmi festészet mint a sztálinizmus képzőművészetének magyar paradigmája. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk: György Péter és Turai Hedvig.) Corvina, Budapest, 1992. 36–39. old. Nemkülönben az említett „rákosista" történelemfelfogást reprezentálja: A magyar nép története. Rövid áttekintés. (Felelős szerkesztő: Márkus László.) Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

12 Vörös Boldizsár: Írói fikció és történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. Valóság, 2008. 5. sz. 98–107. old. (A mesebeli kapitányról Budapest belvárosában még utcát is elneveztek, s így is maradt egészen 1990-ig.)

13 A nagy nyomatékkal folytatott „elődkeresés" során a munkásmozgalmi tradíciók is csak tudathasadásos szelektálással hasznosultak abból eredően, hogy a hazai munkásmozgalmat mindvégig az a szociáldemokrácia dominálta, amelyet épp ezekben az években nyilvánítottak ismételten – s ezúttal történelmi visszatekintésben is – „osztályárulóvá".

14 Gyáni Gábor: Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélt múlt. In: Folklór és történelem. (Szerk: Szemerkényi Ágnes.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 7–17. old.

15 Az 1848-as polgári forradalom során megalakult első felelős magyar minisztérium tagjai között „polgár" sem volt, nemhogy köznépi származék. A korban szokásos pedigré jelölésével viszont volt benne egy herceg, Esterházy Pál, két gróf, Batthyány Lajos és Széchenyi István, két báró, Eötvös József és

Kemény Dénes. Főnemesi rangot nem, de nemesi előnevet jogosan viselt összesen kilenc miniszter: kehidai Deák Ferenc, acsa-kürti és ablánc-kürti Ghychy Kálmán, szalvikovichi Klauzál Gábor, udvardi Kossuth Lajos, homoki Kovács Lajos, negyedi-gáhy Mészáros Lázár, cselfalvi és lubóci Pulszky Ferenc, szemeriai Szász Károly és vattai Szemere Bertalan. In: Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történelmi almanachja. (Szerk: Pálmány Béla.) Magyar Országgyűlés, Budapest, 2002. Ennek ellenpontozását jelentette a korban „a márciusi ifjak" előtérbe tolása, akik – Petőfi bon mot-jával – „erre a kormányra a kutyájukat sem bíznák".

16 Révai József: Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége. In. 1848–1948. Száz év a szabadságért. (Szerk: Szendrő Ferenc.) Dolgozók Kultúrszövetsége, Budapest, 1948. 81–89. old.

17 Andics Erzsébet: Az igazi hazafiság. In: 1848–1948. Száz év a szabadságért. (Szerk: Szendrő Ferenc.) Dolgozók Kultúrszövetsége, Budapest, 1948. 320–323. old.

18 Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: Magyar képzőművészet a 20. században. Corvina, Budapest, 1999. 138–139. old.

19 Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I–II. (Szerk: I. Tóth Zoltán.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. VI. old. A korabeli polgári (irodalmi) értékrend reprezentáns elkötelezettje, Márai Sándor még a nép-nemzeti patriotizmus központi figuráját, Illyés Gyulát is szűkkeblűnek tartotta: „Ezek a szerencsétlen [mármint az ún. nép-nemzeti – Gy. Gy.] költők, köztük a jobb sorsra és szerepre méltó Illyéssel, akik nem látják, hogy amikor vakon és esztelenül pozitívek a parasztság iránt, elveszejtenek egy műveltséget, s megszűnnek pozitívnek lenni a magyarság egésze iránt." Márai Sándor: Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946. Vörösváry Publishing Ltd., Toronto, 1993. 293. old. Ehhez képest volt még inkább végletesen kirekesztő, a nemzeti entitást kulturális és történeti értelemben is csonkoló Révai „kommunista patriotizmusa".

20 Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In: uő. Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Atlantis, 1989. 230–233. old.

21 Horváth Márton: Lobogónk Petőfi. Szikra, Budapest, 1950.

22 Ez ráadásul kézenfekvő ellenpontozása, majdhogynem „felkínált" tükörképe volt a kor kommunista propagandájában egyvégtében sulykolt ellenségterminusoknak: „a Habsburgok szekértolói", a „Tito lakája" vagy az „imperialisták bérence" fordulatoknak.

23 Gyáni Gábor: Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélt múlt. In: Folklór és történelem. (Szerk: Szemerkényi Ágnes.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 7–17. old.

24 Gyarmati György: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt.) Kutatási Füzetek 14. PTE, Pécs, 2009. 39–69. old.

25 Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In: uő. Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Atlantis, 1989. 230. old.

26 Szász Zoltán: A nemzeti kérdés a kelet-közép-európai rendszerváltásban. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Mariann.) University Press, Pécs, 1997. 504. old.

27 Ebből a szempontból érdemel figyelmet, hogy Berend T. Iván különbséget tesz a „nemzeti kommunizmus" és a „nemzeti sztálinizmus" között is. Az előbbi kategóriába Tito Jugoszláviáját, az utóbbiba Romániát és Albániát sorolja. Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 128. old. Vizsgált korszakunkban Magyarországon a nemzeti kommunista ambíciót megtestesítő – ekként számon tartott – Nagy Imre húsz hónapos miniszterelnöki politikája a Rákosival szembeni desztalinizálás keretében értelmezhető, de ettől a mindvégig Rákosi által regnált MDP arculata nem vált sem nemzeti kommunistává, sem nemzeti sztálinistává.

28 Vegyeskari művét Kodály 1954-ben komponálta. Illyés Gyula versének 1950-es papírra vetését viszont több irodalomtörténész is kétségbe vonja. Margócsy István: Líra és rendszerváltás. In: A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. (Szerk: Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 119–132. old.; Széchenyi Ágnes: Visszatérés az irodalmi nyilvánosságba. Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban – 1962. Kézirat, 2010.

29 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Budapest, 1983; Szűcs Jenő – Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. MTA TTI, Budapest, 1986; Gyarmati György: Magyarország közép-európaisága. Történelmi adottságok – jelenkori konzekvenciák. Századvég, 1989. Különszám. 31–46. old.

22 A TERROR GÉPEZETE ÉS ÁLDOZATAI

Amilyen szűkmarkúnak mutatkozott Rákosi – és pártjának vezérkara – az ötvenes évek elején a bérek, fogyasztási javak juttatásában, éppolyan bőkezű volt a társadalom szinte egészét rettegésben tartó meghurcoltatások foganatosításában. A diktatúra strukturális kényszeréből eredő, intézményesített justizmord bárkit utolérhetett. Lényegében minden – természetes vagy ideologikusan kreált – társadalmi csoportot egyformán érintett a tömeges meghurcoltatás. A „Horthy-fasizmus lakájainak" aposztrofált egykori katona- és csendőrtisztek akkor is a szemmel tartottak külön kasztját alkották, ha éppen nem voltak börtönben, internálva vagy rendőri felügyelet (ref.) alatt: saját soraikból, az „egyívásúak" közül szervezte meg a politikai rendőrség egymás – összességében önmaguk – állandósított megfigyelését. Nem volt ez másként a korábbi negyedszázad „levitézlett úri osztályához", illetve a közigazgatás vezető garnitúrájához tartozókkal sem. Utóbbi körbe azok a háború után is itthon maradt szakképzett bürokraták tartoztak, akiket időközben B listáztak, illetve az ún. szalámitaktika algoritmusának járulékos következményeként bocsátottak el vagy nyugdíjaztak. Az említett társadalmi csoportokhoz tartozók zömét 1949-ben előbb nyugdíjuktól fosztották meg, majd 1950-ben lakásuktól is: közülük került ki – legnagyobb hányadában a fővárosból – a kitelepítettek többsége. Ugyanerre a sorsra jutottak a korban legtipikusabb „osztályellenség" tagjai: egyrészt a nemesi előnevük használatától törvénnyel eltiltott úri birtokosi családok, másrészt a korábbi vállalat- és gyártulajdonosok, valamint az e cégek egykori menedzsmentjébe tartozók.[1] (Utóbbiak között többen voltak a náci koncentrációs táborok túlélői: akkor zsidóságuk miatt váltak megbélyegzetté, a kommunista rendszerben pedig – a burzsoá szó osztályharcos eltorzításával – „burzsuj", kizsákmányoló mivoltuk miatt.)

A Belügyminisztérium közli:
A Magyar Népköztársaság belső rendjéért felelős hatóságok kitelepítettek Budapestről 21 horthysta minisztert, 25 volt államtitkárt, 190 horthysta tábornokot, 1012 horthysta törzstisztet, 274 régi rendőrtörzstisztet, 88 csendőrtisztet, 812 vezető horthysta államhivatalnokot, 176 gyárost, 157 bankárt, 391 nagykereskedőt, 292 nagybirtokost, 347 kapitalista vállalati igazgatót [„valamint hozzátartozóikat". *Szabad Nép*, 1951. június 17.] A kitelepítettek között volt 9 herceg, 163 gróf, 121 báró, 8 lovag, 195 vitéz.

Szabad Nép, 1951. augusztus 7.

Ugyanígy az ellenség kifejezés szinonimájaként szerepelt a korszak politikai szótárában az „osztályáruló", amely minősítéssel leginkább az egykori szociáldemokratákat stigmatizálták. A „frakciósokon" pedig azokat értették, akik a honi kommunisták két világháború közötti különböző irányzatai közül nem a moszkvai székhelyű Kominternt tekintették vezérlő csillaguknak[2]. A parasztságon belül sietve „osztályellenséggé" kriminalizált réteg móresre tanítására Kádár János belügyminiszter már 1948-ban külön „kulákverő csoportokat" hozatott létre a politikai rendőrséggel,[3] miközben a propaganda „demokratikus népi rendőrsé-

← Budapestről kitelepített család Monok közelében, 1951 körül

günk" és a falu népének békés fraternizálását sulykolta. Akik pedig az osztályalapú új szegregáció szerint nem voltak a korban gumifogalommá lett „reakciósok" valamely csoportjába sorolhatók, azokról mondták az intézményes represszió magyarázatául, hogy „az imperialista háborús gyújtogatók", a „horthysta-fasiszta reakció" vagy pedig a „klerikális reakció" megtestesítőinek az „uszályába kerültek". A hatalomra jutott kommunista párt ily módon – a tradicionális szociológiai rétegződéshez képest – ideológiai-politikai előfeltevések szerint is újratagolta a munkásságot és a parasztságot, s ennek megfelelően differenciálódott a velük szembeni bánásmód is.

Kerekes Lajos újgazdához korán reggel bekopogtatott Dénes Lajos próbarendőr. – Szerencsés jóreggelt! – kiáltotta vidáman. – Lajos bátyám, tisztelje meg látogatásával az őrsöt még délelőtt, úgy tizenegy felé, ha ráér.

– Aztán minek? – kérdezte Kerekes meglepetten. – Tán csak nem lesz mulatság a rendőrőrsön?

– Nem az – mondta a próbarendőr nevetve –, másról lesz szó. Komoly dologról. Tudja, Lajos bátyám, verseny folyik az országban a mintaőrs címért. Mi is arra készülődünk, aztán szeretnénk néhányuk véleményét kikérni. Ha volnának olyan szívesek, megnéznék, nincs-e nálunk valami hiba.

... Az őrmester feszesen tisztelgett, aztán kezét nyújtotta a gazdáknak, amikor beléptek az őrs előszobájába. – Érezzék otthon magukat – mondotta – és nézzenek jól szét. Több szem többet lát. Tegyék szóvá, ha valami nem tetszenék. Örülök, hogy eljöttek.

A frissen festett falakon Lenin, Sztálin, Rákosi és Kádár képei díszelegnek. „A dolgozó nép rendjét védjük", hirdeti egy felirat. A könyvállványon rádió áll, a polcokon sorszámozott könyvek. „A forradalmi Ady", „Solohov: Új barázdát szánt az eke", a „Magyar jövőért", a „Fordulat éve" – betűzi a könyvek címeit oldalra billentett fejjel Kerekes.

– Csudaszép rend van itt – mondogatják egymásnak a vendégek. – Nem lehet hibát találni nagyítóval sem.

– Nekünk tetszik – mondja Kerekes – mi már akár most is kineveznénk mintaőrsnek. A mi büszkeségünk is lenne, nemcsak a maguké. Igaz-e?

Nevetnek és barátságosan veregetik egymás vállát a parasztok és a rendőrök.

Sorfalat állnak, úgy búcsúznak a vendégektől. Az utcán néhány lépésnyire az őrstől Kerekes Lajos megáll és visszanéz. Nagy meghatódottság látszik a szemében. És visszagondol a több mint tíz év előtti szomorú reggelre, amikor odaszól a többieknek: – Hej, bizony másképpen volt ez valamikor....

Máskép. Rendőrségünk a népből való. Legénysége és tisztjei egyaránt. Szeretettel veszi körül őket a falu. Békéjének, nyugalmának, fokozódó jólétének őrzőjét látja bennük.

Szabadidejükben elvegyülnek a néppel. Ott vannak mindenütt. Elbeszélgetnek a termelés kérdéseiről a dolgozó parasztokkal, erősítik, támogatják őket. Hivatásukra büszkék, de jogos is a büszkeségük, mert megkapták a legszebb kitüntetést; a nép bizalmát.

Vadász: Két látogatás a rendőrségen. *Szabad Nép*, 1949. január 9.

Rendőrök és ÁVH-s határőrök közös gyakorlata, 1951. április

Hogy maradhatott volna ki ebből a hagyományosan szintén sokféleképpen tagolódó értelmiség, amellyel szemben korábban is kitapintható volt bizonyos – esetenként averzióig menő – fenntartás a munkásmozgalomban? Általánosságban az rögzíthető, hogy a proletárdiktatúra államában – mozgalomtörténeti előzmények és aktuálpolitikai megfontolások sajátos egyvelegéből adódóan – *az értelmiség egészében lett megfigyelési célcsoport* mint potenciálisan gyanús társaság. Ez a szociológiailag és hivatáscsoportok szerint is strukturált réteg a korszak hatalmi optikáján keresztül három nagyobb „megfigyelési célcsoportra" osztható, mindazonáltal annyiban különbözik az előbbi két „osztálytól" (munkásság, parasztság), hogy – kisebb létszámából eredően – egytől egyig igyekeztek szemmel tartani az ide sorolhatókat. Az említett csoportok egyike a rendszer saját bázisán fokozatosan kinevelt s egyre gyarapodó réteg, az *új értelmiség*. A többség – a minden létszférára kiterjedő államosítási hullám következtében – lényegében a pártállami munkaszervezés részeként volt állandó megfigyelés alatt tartható. Mindemellett közülük is többen váltak meghurcoltakká vagy az ún. „kádertemetőkben" foglalkoztatott félreállítottakká. Az öröklött, *régi értelmiséget* a megélhetési kényszer alkalmazkodásra sarkallta, de előmenetelüket/megtűrésüket nem az határozta meg, hogy szakmájuk és képzettségi szintjük szerint konvertálható tudással bírtak-e vagy sem. Pontatlan általánosítással a társadalomtudomány holdudvarába tartozó, ideológiaközelibb foglalkozások művelőitől értelemszerűen kívánt az új rend – a marxizmusban–sztálinizmusban megmerítkező – nagyobb mérvű önrevíziót. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy az ideológiától – józan belátással – távolibb természettudományok művelői, illetve

a gyakorló mérnökök, orvosok, mezőgazdászok, geológusok vagy pénzügyi-számviteli főelőadók saját szakmájuk szabályait érvényesítve praktizálhattak volna a minden területen masszívan átideologizált munkaszervezeti rendben.

Kevésbé volt vesződséges a „kötött" foglalkozású szakmacsoportok tagjainak ellenőrzése, akiknek napi munkavégzése közvetlenül az intézményrendszerbe integráltan volt nyomon követhető: mérnök, pedagógus, ügyész, bíró, könyvelő stb. Ide sorolhatjuk még a deklasszált értelmiség azon tagjait is, akiket képzettségüknek, felkészültségüknek megfelelő posztjaikról eltávolítottak ugyan, de a megtűrtek kegyelemkenyerén alkalmazást nyertek. A társadalmi mobilitás lefelé liftezőit reprezentálta ekkoriban a nagyberuházás raktárosaként dolgozó filozófus, az éjszakai portássá lett agrármérnök, a könyvtári raktárosként foglalkoztatott volt egyetemi tanár vagy a vasúti talpfák kőágyazatát krampácsoló egykori körjegyző. Az ún. „szabad pályás" ügyvédeket kamaráikon keresztül tartották szemmel, az írókat, festőket szakmai szövetségekbe tömörítették, műveik meg egyébként is csak szigorú lektoráláson, cenzúrán átesve, államosított kiadói, kereskedelmi láncon keresztül kerülhettek forgalomba. Bizonyos értelmiségi státusú intézmények a rendszer jellegéből adódóan álltak kettős ellenőrzés alatt: az ügyészi szervezetben vagy egy újság szerkesztőségében a munkatársi értekezlet csoporttablója alig volt megkülönböztethető a párttaggyűlésétől, mert szinte ugyanazok voltak jelen. Üzemek, gyárak irodai részlegeiben, iskolák tanári karában, nagyobb múzeumokban, levéltárakban vagy színházi kollektívákban már pártonkívüliek is lehettek: itt az ÁVH ügynökhálózata révén készültek – és frissültek hónapról hónapra – a „ki kicsoda" egyre vaskosabb megfigyelési, illetve káderdossziéi.

Mindszenty-per

A polgári korban képzett „világi" értelmiségi csoportjok megítélése, kezelése markánsan különbözött a *klerikus* értelmiséggel, illetve az általuk reprezentált *egyházzal* szembeni bánásmódtól. Utóbbi esetben az értelmiségi státussal szembeni averzió az egyházi intézményrendszerrel szembeni ellenségességgel párosult. A papokat, szerzeteseket azért vetették alá összlétszámukhoz képest nagyobb arányú meghurcoltatásnak, mert Rákosi rendszere az egyházakat egyértelműen az enyészetre szánta. Mind közül legkivált a katolikus egyházat. Mindazonáltal a Mindszenty-per sem azt hozta, amit a pártközpontban ettől reméltek. Legintranzigensebb vezetőjének rács mögé zárása ugyan térdre kényszerítette a magyar katolikus egyházat, de a megtöretés közepette sem hullott elemeire. Sem az egyházi vezetők körét nem sikerült oly mértékben megosztani, mint remélték, sem az alsópapság és a püspökök közé nem sikerült oly mértékben éket verni, mint azt – például az ún. békepapi mozgalommal – szerették volna.[4] A Mindszenty bíboros elleni kirakatper napjaiban XII. Pius pápától olyan – konspirált úton érkezett – szentatyai intenciót kapott a magyar püspöki kar, hogy a hitért és az egyház szabadságáért akár a mártírium is vállalandó.[5] A püspöki karból Czapik Gyula egri érsek mutatkozott meglehetősen lojálisnak a kommunista hatalom iránt. Olyannyira, hogy Rákosi évtizedekkel később papírra vetett memoárjában szinte ő az egyedüli figura – Sztálint leszámítva persze –, akit az egykori kommunista vezér nem pocskondiáz. Az újabb kutatások viszont olyannak mutatják Czapikot, mint aki – Mindszenty intranzigenciájától eltérően – az egyház állagőrzését inkább rugalmas, tárgyalásos úton vélte eredményesebbnek.[6] (Ott persze már az ő habitusa is csődöt mondott, ahol a diplomácia zöld asztala helyett az ÁVH-val végeztetett pőre önkény lett az ultima ratio.) Hozzá képest a püspöki kar más tagjai és az alattuk szolgálók többnyire a rezerváltság és a passzív ellenállás különböző formaváltozataival próbálkoztak.

Kiút azonban – az adott körülmények között – nem volt számukra. Annyit könyvelhettek el, hogy Rákosi eredeti prognózisához képest – aki úgy kalkulált, hogy 1948 végéig „végez az egyházi reakcióval" – Mindszenty bíboros elítélése után még bő másfél év telt el, mire rákényszerítették őket az állam és az egyház közötti megállapodás aláírására. Az 1950. augusztus 30-i kontraktus nem amiatt volt álságos, amit szövegszerűen tartalmazott, hanem amiatt, ami hiányzott belőle. A benne foglaltak szerint a püspöki kar elítéli a népköztársaság elleni felforgató tevékenységet, az ötéves terv megvalósításában való részvételre buzdítja híveit, támogatja „a békéért folyó mozgalmat". Konkrét és aktuális elköteleződést leginkább azzal kellett vállalnia, hogy a papság nem folytat propagandát „a termelőszövetkezeti mozgalommal szemben". A kormány vállalása pedig egyfelől a vallásszabadság és a katolikus egyház működési szabadságának fenntartásáról szólt, másfelől az egyház anyagi szükségleteinek fedezéséről, ide értve *„a lelkészkedő papság megfelelő létminimumának* [sic!] *biztosítását"*. Itt érdemi konkrétum az volt, hogy a kormány hozzájárult a korábban államosított egyházi középiskolák közül nyolc iskola „visszaadásához", ahol rendtagok végezhették a tanítást.[7] Nem esett szó az egyezményben a magyarországi szerzetesrendek működésének betiltásáról, holott egy nappal később Zöld Sándor belügyminiszter a rendek működési engedélyének megvonását szorgalmazó rendelettervezetét a fenti megállapodásra hivatkozva terjesztette elő. Ugyanígy nem szól az egyezmény a katolikus sajtókiadványok betiltásá-

ról vagy a teológusképzés száműzéséről a magyarországi egyetemekről. Ezeket a megállapodás előkészítő tárgyalásain a püspöki kar nevében tárgyalók úgymond tudomásul vették, így a Népköztársaság Elnöki Tanácsának (NET) törvényerejű rendeleteivel foganatosították az elhatározásokat, miközben az emiatt tiltakozó püspökkari pásztorlevél templomokban történő felolvasását megakadályozták. A megállapodás kapcsán hozott intézkedések sora – Gergely Jenő formuláját kölcsönözve – *„az egyház térdre kényszerítését jelentette, a nemzet életéből való kiiktatásra törekedve"*.[8] Az 1950. évi 34. sz. NET-rendelet megszületésekor 23 ténylegesen működő férfirendnek mintegy 2600 tagja volt 187 rendházban, valamint – az államosításig – 26 gimnáziuma, illetve tanítóképző líceuma és öt kórháza. A 40 női rendnek 8950 tagja volt 456 házban, de ez utóbbiakba beleértendők más közösségi intézményeik is. Az államosításig 220 különböző szintű iskolájuk volt – a kisdedóvótól a tanítóképzőig –, és további nyolcvan kórházat, árvaházat, öregek otthonát működtettek.[9] 1950 őszi hónapjai a feloszlatott rendek vagyonának, iskolaépületeinek, kórházainak elkonfiskálásával teltek, s mivel a rendtagok jelentős hányadát már augusztus folyamán internálták – ezzel is presszionálva a püspöki kart a „megállapodás" elfogadására –, csak minden hatodik, földönfutóvá tett szerzetes (460) részesülhetett abban a „világi kegyben", hogy különböző püspökségek alá rendelten átkerülhetett az egyházmegyés papok sorába.[10]

A rendek feloszlatásának közvetlen hatása volt az iskolák működőképességére, mert a különböző habitusú szerzeteseknek az oktatási rendszerből történt kiakolbólítása azonnali pedagógushiányt eredményezett. Ezt a tanárképzés gőzerővel történő fejlesztése, illetve strukturális átalakítása lett volna hivatott orvosolni. Az illetékes minisztériumban futószalagon születtek a különböző tanárképzési koncepciók, s azokat egymás után be is vezették. Volt úgy, hogy évente, sőt egy éven belül is többször változott a tanár- és tanítóképzés korrigált verziója, miáltal az ötvenes évek első felében a permanens kapkodás jellemezte a tanárképzést szervezeti (főiskola vagy egyetem) és tartalmi kérdésekben egyaránt. A háború után egymást követő – s részben egymásba csúszott – rendszerváltások újonnan uralomra jutott hatalmi elitje megkülönböztetett fontosságú politikai kérdésként tekintett a felcseperedő új nemzedék rendszerbe szocializálására. Ennek részeként bukkant fel újra s vált zavarba ejtővé Bibó István néhány évvel korábbi aggodalma. Bibó az új – megújítani próbált – közigazgatás tisztviselőkarának „demokratizálása" kapcsán töprengett a „ki képzi át az átképzők átképzőit" problémakörén,[11] amely a továbbiakban még az általa vizionáltnál is hatványozottabban politizálódott pedagógiát és felsőfokú szakképzést eredményezett. Azaz a kérdésre adott válasz aktuálpolitikai szempontok által vezérelt, rapszodikus kísérletezgetések egymásutánjával jellemezhető: a rendszerzavar a tanárképzés, valamint leginkább az új agrármérnökképzés terén a szó szoros értelmében látványosan tobzódott.[12]

Miután a katolikus egyházzal kierőszakolt „megállapodást" aláírták, a kommunista vezetés jószerivel politikai rendőrségi kérdéssé redukálta az egyházpolitikát. Arra hivatkozva indított újabb offenzívát 1951 tavaszán a püspöki kar ellen, hogy az nem támogatja elvárható buzgalommal „a békeharcot". Ebbe „az imperialisták háborús uszításait" leleplezni hivatott propaganda-hadjáratba[13] az alsópapság köréből már számos ún. békepapot sikerült belekonspirálnia a politikai rendőrség-

nek. A püspöki kar közreadott ugyan egy nyilatkozatot, amelyben kinyilvánította a világbéke és az emberek közötti megbékélés fontosságát, de ez – úgymond – nem volt elég „harcos". Miután az esztergomi prímás-érsek – Mindszenty József bíboros – posztja után tradicionális rangsor szerint a kalocsai érsek következett másodikként, most már ellene összpontosult a támadás főcsapása. Arra a Grősz József érsekre, aki alig háromnegyed évvel korábban ellenjegyezte a katolikus egyház és az állam közötti – említett – megállapodást. A „klerikális reakció" elleni újabb monstre kirakatper esetében szinte már evidens volt, hogy korábban készült el az ítélet, mint a vádirat. Öt nappal a párthatározat után, 1951. május 10-én már készen állt a Péter Gábor altábornagy által készített operatív munkaprogram *„Grősz József és társai ügyének tárgyalásáról"*. Ehhez a vádpontokat és az ítéletet is megelőlegező verdikthez képest (amely ekkor 32 terhelttel számolt) csupán egy héttel később, május 18-án vették őrizetbe a fővádlottnak kiszemelt kalocsai érseket. A prejudikált – a nyomozati eljárásra időt is alig hagyó – vádirat hivatalos beterjesztése után négy nappal, június 15-én már megszületett a bírósági döntés: az államrend megdöntésének vezetésében, valutaüzérkedésben és külföldre szöktetésben mondva ki bűnösnek, Grősz Józsefet 15 év, öt vádlott-társát pedig 8–14 év közötti börtönbüntetésre ítélték.[14] (Az ebből „kihagyott" terhelteket – számukat időközben még kétszázzal bővítve – további kéttucatnyi eljárásban ítélték el.)

A per kezdetével egyidejűleg vettek házi őrizetbe további négy főpásztort: Badalik Bertalan veszprémi, Hamvas Endre csanádi, Pétery József váci és Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt. A félreállítottak püspöki auláiba egymás után ültettek olyan „bé-

Grősz József, dr. Bozsik Pál, dr. Farkas Endre és dr. Hérei László a bíróság előtt, 1951. július

kepapokból" válogatott irodaigazgatókat, helynököket, akik már addig is tanújelét adták, hogy – az ÁVH-val is együttműködve – nem ódzkodnak két urat szolgálni.

Négy ávós – civilben – tartott őrizet alatt június 26-tól augusztus 6-ig. Akkor felmentettek a szobafogság alól, és termes kocsin Budapestre vittek és azon hoztak vissza a parlamentből, ahol letetették az esküt. Rudas Endre, az ÁVH egyik megbízottja felolvasta nekem a kertben a püspöki kar nyilatkozatát, amit előző nap adott ki a püspöki kar,[15] s oly éktelen káromkodásba kezdett, amilyet még életemben nem hallottam. Erős szívdobogást kaptam, rosszul lettem. Orvost hivattak. Rudast hamarosan leváltották.

Kisberk [Imre] püspök urat kényszerrel lemondatták kanonoki rangjáról és székesfehérvári plébánosságáról, és megígértették vele, hogy apostoli adminisztrátori jogát nem fogja gyakorolni. Dunabogdányba küldték adminisztrátornak. Itthon pedig Horváth István ÁEH [Állami Egyházügyi Hivatal] előadó széles alapokra helyezte működését. Vegzálta a papokat, aljas, csirkefogó gazembereknek titulálta őket, azonnali áthelyezéssel, kongrua elvonással fenyegette őket. Sajnos ebben a közönséges munkában a békepapok támogatták.

Rettenetesen dühös volt a búcsújárásokra és a 40 órás szentségimádások ellen is mindent elkövetett, hogy megakadályozza azok megtartását. Látva, hogy célt nem ér el, cikket tetetett a Keresztbe, a békepapok hírhedt lapjába, majd a Fehér Megyei Néplapba, amelyben a Fehér megyei papságot, majd egyeseket erősen meghurcolt. ... Egymás után kiigényelte a plébániák üres szobáit, hogy a lakás nincs kellőképpen kihasználva. S bizony nem volt egyszerű dolog a Közületi Bíróság igénybevételével kiparírozni a mesterkedéseit. Horváth István a bérmálásokat is erősen megzavartatta. Bodajkon egy hangszórón a rádiót erősen bömböltette, utasítására Csókakőn egy katonazenekar hangversenyezett a templom előtt, Pusztavámon két katonai megafon lármázott és egy traktor járt állandóan a templom körül. A Maroshegyen gyónásra váró gyerekeket durván elkergette.

Ennek következtében azután áthelyezték: tsz-elnök lett Vértesbogláron. Ott Ohmüller Mártonról, az egyházmegye köztiszteletben álló papjáról, a volt spirituálisról akart egy hanglemezt felvétetni, amelyben a plébánost erkölcstelenséggel vádolta. Öten utasították vissza, hogy a szöveget beolvassák a felvevőbe, végre akadt egy nő, aki vállalta, de amikor a vádaskodó passzushoz ért, az asztalra csapott – „ez nem igaz!" felkiáltással –, és ezzel a lemez-trükk felsült.

Shvoy Lajos. Önéletrajz. SZPSZL, Székesfehérvár, 2002. 113–114. old.

Ugyancsak Grősz érsek letartóztatásának másnapján, 1951. május 19-én hozták létre Magyarországon az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH).[16] Jogszabály szerint az ÁEH a minisztertanács alá rendelten intézte a magyarországi felekezetekkel kapcsolatos ügyeket. Ez azt szolgálta, hogy legyen a kommunista egyházpolitikának egy olyan szerve, amelyen keresztül az Államvédelmi Hatóság hivatali kapcsolattartás „fedésében" végezheti az egyház(ak) mindennapi közvetlen ellenőrzését a püspöki aulákba delegált irodaigazgatókon, illetve a rajtuk kívül is beszervezett klerikus ügynökein keresztül. A Grősz József elleni kirakatpernek több háttér-, illetve mellékpere volt, mint a Mindszenty-pernek, de nem jogosulatlan az a megállapítás

sem, hogy *„a Grősz-per nem más, mint a Mindszenty-ügy más személyi összetételben való megismétlése”.*[17] A politikai rendőrség kezdetben ez esetben is majdhogynem találomra gyűjtött be tucatnyi gyanúsítottat, s folytatta azt az érintettek munkatársi, rendtársi – világiak esetében – baráti vagy családi körére kiterjedően. Fenyegetések, bántalmazások közepette kényszerítették ki belőlük a prekoncepcióhoz rendelt vallomásokat. Az egyik eljárásban tanúként „használt” őrizetes egy másik eljárásban már vádlottként került bíróság elé, de az is majdhogynem esetleges volt, hogy ki, melyik perben, hányadrendű vádlottként s milyen hagymázas „tényállás” alapján várt ítéletre. A nyomozati szakban az őrizetesek megtörésének, „együttműködésre ösztönzésének” egyik bevált fogása volt, hogy azzal fenyegették őket: ha nem a kívánt módon vallanak, átadják őket „a szovjet hatóságoknak”. A „Szibéria-szindróma” – az odakerüléstől való kortársi rettegés – nemcsak a most szóban forgó ügyekből ismert, hanem a kitelepítettek, illetve rabmunkatáborokba hurcoltak körében is visszatérő félelem volt.[18] A Mindszenty- és Grősz-ellenes retorzióhoz kapcsolt összesen 24 további bírósági eljárás keretében 221 vádlott ellen – 15 halálos ítéleten és hat életfogytig tartó börtönbüntetésen túl – összesen 1360 évi börtönbüntetést szabtak ki.[19] A főper(ek)től eltérően viszont – ahol kétharmad-egyharmad arányban klerikus volt a vádlottak többsége – a mellékperekben már több volt a „világi reakciós”, mint a pap vagy a különböző habitusú szerzetes. (Akik ellen pedig még az említett módon sem tudtak vádat kreálni, illetve akik egyetlen ügybe sem volt beilleszthetők, azokat közigazgatási úton internálták.) Bár hozzávetőleges összesítés már adható a katolikus egyházhoz sorolható klerikusok elleni büntetőeljárások nagyságrendjéről, a rideg kvantifikáció aligha képes érzékeltetni a meghurcoltatások mindenkori egyediségét, azok egyénenként különböző valós idejű megélését, illetve élethosszig tartó utóhatásait.

Meghurcolt klerikusok Magyarországon 1945–1989 között
(Börtönbüntetésre ítéltek és/vagy internáltak együtt)

	„Rákosi-korszak” 1945–1956		Kádár-korszak 1957–1989		Együtt 1945–1989	
	száma	%	száma	%	száma	%
Papok	294	67	145	33	439	100
Szerzetesek	177	72	68	28	245	100
Összesen	471	69	213	31	684	100

Az adatok azt tükrözik, hogy az összes klerikus több mint kétharmadát a világháború utáni bő egy évtizedben – a tágabban értelmezett Rákosi-korszakban – zárták börtönbe, míg Kádár 1956 utáni három évtizedes regnálása során felére-harmadára mérséklődött a meghurcoltatás mértéke.[20] (Voltak persze mindkét korszakban elítéltek is, mint Lénárd Ödön piarista szerzetes, aki a magyarországi kommunistauralom közel felét, összesen majdnem húsz évet töltött börtönben.[21]) A Rákosi-korszak mindennapjaiban az egyházakat – ezen belül is elsősorban a katolikust – szemelték ki a rendszer bajaiért kiváltképp okolható áldozati bűnbak szerepére.

Plébánosaik, lelkipásztoraik, valamint a szerzetesek lettek – kényszerűségből – a diktatúra hitvalló áldozatai.

Ugyanezen rendszerben az Államvédelmi Hatóság egyidejűleg játszotta a hivatásos ítélet-végrehajtó, valamint a hóhér keze alá dolgozó, az áldozatokat „felhajtó" terrorkülönítmény szerepét. Amint azt Péter Gábor egy moszkvai beszámolója során öntudatosan jelentette, a politikai rendőrség Rákosi nélkülözhetetlen szárnysegéde volt abban, hogy pártja a kizárólagos hatalmat megszerezze.[22] ÁVH-vá történt átszervezése nyomán viszont Kádár János „képezte tovább" vezetőtársainak szűkebb körét a Belügyminisztérium Politikai Kollégiumának egyik ülésén a példaképnek tartott szovjet Cseka különleges szerepéről, amely – mint mondta –, *„végrehajtó és igazságszolgáltató szerv is volt egyben"*.[23] Miként azt a korban mondták, *„a proletárdiktatúra funkcióit betöltő népi demokráciában"* az Államvédelmi Hatóságot irányító Péter Gábor lett a terror rendszerét hadiüzemként parancsnokoló pártfőtitkár privilegizált szolgálatvezetője. Ez a közvetlen munkakapcsolat ugyan már 1945 és 1949 között is létezett, de az akkori intézményi rend – a politikai rendőrség közvetlen belügyminiszteri alárendeltsége – miatt az ÁVO, a BM ÁVH mindvégig „kétcsatornás" irányítás alatt működött. Hiába volt a belügyminiszter is magas párttisztséget viselő kommunista exponens (Rajk, majd Kádár), e közbeiktatott hivatali rend zavaró tényező volt mind Rákosi, mind pedig Péter Gábor számára abban, hogy bármifajta rálátástól és kontrolltól mentesen konspirálhassanak az államhatalmi intézményrendszer egészének behálózásán túl a párt kézbentartásában is.

A szervezeti alárendeltségtől való megszabadulás vezetett lépésről lépésre a politikai rendőrség működésének kétszintűvé válásához. Rákosit elsődlegesen az érdekelte, hogy a szorosabb értelemben vett pártállami intézményrendszert birtokolja és szoros gyeplőre fogva irányíthassa. Ehhez volt szüksége Péter Gáborra, egyrészt a kiépülő hivatali spionhálózat révén szerezhető állandó belső informáltság miatt, másrészt azért, mert az ÁVH-val végeztethette el a leginkább zökkenőmentesen a tisztogatásokat. A nómenklatúrán kívüli szélesebb társadalom kordában tartása tekintetében Péter Gábor mintegy „szabad kezet kapott". 1950 legelején az Államvédelmi Hatóság – mindenki mástól függetlenített – kváziminisztériumi rangra emelése nem csupán abból a szempontból volt fontos, hogy intézményi kompetenciáját jócskán kiterjesztették. Abból a szempontból is határkő volt, hogy kiiktatta a belügyminisztert („homokszem a gépezetben") az ÁVH-t irányítani-felügyelni jogosult státusból, miáltal a pártfőtitkár immár érdemi zavaró tényező nélkül, közvetlenül dirigálhatta Péter Gábor cégét.[24] Péter pedig amellett, hogy immár formálisan sem volt egyetlen felettese sem a végrehajtó hatalmi intézményi rendben, egyidejűleg újra állandó meghívottja lett a szűkebb pártvezetés, a Politikai Bizottság üléseinek, holott formálisan nem volt a testület tagja. Beosztásán túli informális pozícióját az is erősítette, hogy – szinte kényszeres és szívós áskálódásai miatt – egymás után hullottak el mellőle belügyminiszter párttársai (Rajk, Kádár, Zöld Sándor). A belügyminiszteri bársonyszékben 1953-ig utánuk következőkhöz képest (Házi Árpád, Györe József) Péter rangban, hatalmi eszközökben egyaránt fajsúlyosabb volt.[25]

A korszakról szóló történeti munkák rendre megemlítik, hogy Rákosi regnálása idején – diktátori egyeduralma mellett – a pártvezetésen belüli szűkebb „trojka" (Rákosi, Gerő Ernő és Farkas Mihály) vagy Révai Józseffel kiegészítve az ún. „né-

Házkutatás, 1951. július

gyes fogat" kezében összpontosult a hatalom. Ez helytálló, ha a párturalom intézményesített-formalizált hierarchiáját vesszük górcső alá. A folyamatot vizsgálva viszont úgy tűnik, hogy a diktatúra legkeményebb éveiben – a Rajk-pertől 1952 végéig –, a „négyes fogat" negyedik posztjára, Révai helyére sokkal inkább Péter Gábor kooptálható. A Rákosit rangban, akaratérvényesítő kompetenciákban követő vezetőtársak közül senki másnak nem volt olyan kiterjedt jogosítványa, mint Péternek arra, hogy szinte bármikor és bárkit vegzáljon, s hatósági embereivel bárhol megjelenve újabb „ellenségek" után kutakodjon. A pártirányítás alatt üzemelő gazdaságtól a kultúráig, a minisztériumoktól a faluszéli présházakig, az úgymond provokatív templomi harangozástól a vasúti baleseteken vagy bányavízbetöréseken át egy másfél évtizedes, elkoszlott külföldi újság birtoklásáig felettes kontroll nélkül állapíthatta meg – adott esetben már a vélelmezett szándék alapján is – a szabotázs, az összeesküvés, illetve a kémkedés-hazaárulás tényállását. Az ÁVH erre volt rendszeresítve. S – ahogy a korban hívták – „a párt ökle" mindenütt meg is találta az aznapi ellenséget, pontosan úgy, ahogy Rákosi Mátyás instruálta az egész országot a Rajk-pert követően elmondott, már idézett felhívásában.

Mindehhez egy strukturális, hatalomszociológiai sajátosság párosult. Péter Gábor szervezete mindennek utánajárt, amit a pártvezetés fórumain kivizsgálandónak ítéltek, illetve – értelemszerűen – amin Rákosi közvetlenül rajta tartotta a szemét, amire utasítást adott. Ez következett a pártdiktatúra intézményi-szervezeti drilljéből és a politikai rendőrség funkcionális szerepköréből. A párthatalom nevében felhatalmazva – és Rákosi fedezetében – az ÁVH-nak mindezek mellett is maradt „sza-

bad kapacitása" saját szakállára rendet tartani és – még inkább – rendet vágni az alávetett népesség körében. Azaz nem csupán a párthatalom éber őre, a diktatúra funkcionális rohamosztaga feladatát látta el, hanem egyben ellenőrzés nélkül garázdálkodni hagyott, zabolátlan szabadcsapat is volt.[26] A felsőbb szinteken Rákosi közvetlen irányítása-felügyelete mellett folytatott fürkésző-tisztogatási programot Péter Gábor hatósága értelemszerűen transzformálta és terjesztette ki az alsóbb társadalmi, intézményi szintekre, az egész országra. A mindenütt és mindenkiben ellenséget gyanító – azt prejudikáló – éberségi hisztéria ekkoriban lényegi alkotóeleme volt a rendszernek. Megszállottságukon – vagy időnként kiütköző végletes cinizmusukon – túl maguk az ÁVH-beosztottak lehettek a legtájékozottabbak abban, hogy milyen könnyen kerülhet bárki mégoly magas posztról is kiszolgáltatott őrizetesként épp az ő karmaik közé. A hatalmi vertikum és a társadalmi hierarchia alsóbb szintjein már saját belátásuk szerint érvényesítették a pártfőtitkár iránymutatásait. „Töretlen és megingathatatlan párthűségüket" naponta hitték azzal bizonyítani, hogy kérlelhetetlen kegyetlenséggel bántak el a mindig bőven megtalálni vélt „ellenséggel". Ezt az eltökéltséget ugyanakkor – idő múltával – nem csupán a „párt ökle" osztályharcos küldetéstudat generálta. Az a fokozatosan terjedő szorongásos aggály is cselekvést serkentő motívum lett, amelyről saját gyakorlatuk révén szerezhették a legtöbb s legközvetlenebb tapasztalatot: nehogy másnap maguk váljanak vallatókból vallatottakká.

Két köznapi példával érzékeltethető leginkább az „éberséggel párosított osztályharcos államvédelem" eljárásainak kíméletlensége, egy harmadikkal pedig az imént említett – kifelé nem mutatható – frusztráltság fokozatos elharapódzása. Egy őrizetes hatalmasra duzzadt heresérvének megműtéséhez azzal a megjegyzéssel járult

Beszélőn a Buda-déli internálótáborban, 1948

hozzá az ÁVH illetékes osztályvezetője, hogy ha a műtét sikerül, és életben marad a rab, akkor talán mégiscsak ki tudják verni belőle azt, amit addig „nem vallott be". Másik eset. A déli határvidék közelében egy fiatalkorú legény megölte a kommunista párti községi elöljárót. Vallomása szerint elemi igazságérzetét sértette, hogy míg ő maga hat kisebb testvérével és özvegy édesanyjával egy faluszéli viskóban élt, s kérelmezték, hogy megkaphassák egy kitelepített jómódú gazda házát, abba éppen a kérelmet elbíráló kommunista párttitkár költözött be. Emiatt vett rajta erőszakos elégtételt. Utána az elkövető azonnal feladta magát, és nyomban beismerő vallomást is tett. Az eset nem mindennapos, viszont könnyen áttekinthető s bírósági útra terelhető lett volna. Nem így történt. Az ügy kivizsgálására küldött megyei politikai rendőrség nyomozói azzal kezdték, hogy összeszedték és elhurcolták a falu módosabb szőlősgazdáit. Ők ettől kezdve „gyilkosságra felbujtó kulákokként" szerepeltek, csak ki kellett verni belőlük, hogy leitatva maguk uszították a szegény sorsú elkövetőt a kommunista elöljáróra. Hármat közülük ezzel a váddal állítottak bíróság elé, s az ügyészség statisztált a koncepció peresítéséhez. A vádlott az eljárás minden szakában fenntartotta vallomását, hogy ő az elkövető, s a rajta kívül bíróság elé citáltaknak nincs közük tettéhez. A bíróság ugyan végül is felmentette az értelemszerűen tagadó gazdákat, de ebbe a politikai rendőrség nem nyugodott bele. Saját hatáskörében több évre internálta a bíróság által elengedetteket. Utóbbiak – az internálótáborok időközbeni felszámolása miatt – alig valamivel hamarabb kerültek szabadlábra, mint a börtönbüntetése letöltése után szabaduló elkövető.[27]

A harmadik példa – mint említettük – a politikai rendőrségnek a rendíthetetlen küldetéstudat kulisszái mögötti összezavarodását jelzi. Szűcs Ernő Péter Gábor helyetteseként tevékenykedett az Államvédelmi Hatóságnál. Ám az NKVD megbízottjaként konspiratív módszerekkel és speciális ügynökhálózattal ő végezte a magyar kommunista pártvezetés fürkészését és a nem a nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásaik összegyűjtését is. Rákosi számára az orosz káderként számon tartott Szűcs Ernő tűnhetett a legveszélyesebbnek, aki a moszkoviták körén belül is csekista küldetéstudattal végezte az inkvizíciót célzó spionkodást[28]. Miként egyik közvetlen munkatársa rögzítette, a tények által magát nem zavartatva kombinálta össze a legkülönbözőbb esetleges információmorzsákat annak érdekében, hogy azokból kikerekedjék az akkor első számú eretnekségnek számító „trockizmus" vádja. Az időközben emiatt letartóztatottakat *„mindaddig verték, amíg azt, amit a kihallgató akart, alá nem írták"*, a koncepciós vádakat tagadó megátalkodottakról pedig úgy vélekedett, hogy őket *„fizikailag kell megsemmisíteni"*.[29] A szovjet politikai elhárítás aligha szorítkozott egyetlen személyre, hogy a „magyar tartomány" belső viszonyairól informálódjon, és saját titkos feljegyzései alapján Szűcs könnyen talált volna kirakatperben pellengérre állítható „trockistákat", „nacionalistákat" a pártvezetés moszkovita garnitúrájában is. Hozzá képest Rákosi kellő gyakorisággal és kellő számban osztotta egymás után a koholt perek fő- és mellékszerepeit az ún. hazai kommunista személyiségekre. Amikor pedig túl voltak a nagytakarítás első hullámán, Rákosi 1950 szeptemberében ugyanazon esztelen vádakat akasztotta Szűcs nyakába is, amelyek már „beváltak" Rajk és társai esetében: a Horthy-rendszer rendőrségének besúgója, angol kém, trockista. Ezt a szcenáriót viszont Szűcs ugyanolyan jól ismerte, mint vádlója. Módszeres verésekkel sem bírták rávenni az ezúttal rá osz-

tott szerep eljátszására. A szovjetek számára fontos konspirált kulcsfigura alighanem joggal reménykedett moszkvai felettesei közbenjárásában, de közben olyan operációs műhiba történt, amelyről utólag sem deríthető ki, hogy szándékolt volt-e vagy fatális malőr. Miután Szűcsöt két hónapos kínvallatással sem sikerült megtörni, Rákosi elvesztette türelmét: utasítást adott az ÁVH-vezetőknek, hogy az addigiaknál is keményebben hagyják helyben az eminens őrizetest éppúgy, mint vele együtt lefogott testvérét. Ezúttal túllőtt a célon a verőlegények buzgalma: Szűcs Ernőt a vallatószobában érte utol a végzet. Azt is mondhatnók, hogy saját hagymázas rögeszméje szerint jártak el vele szemben.

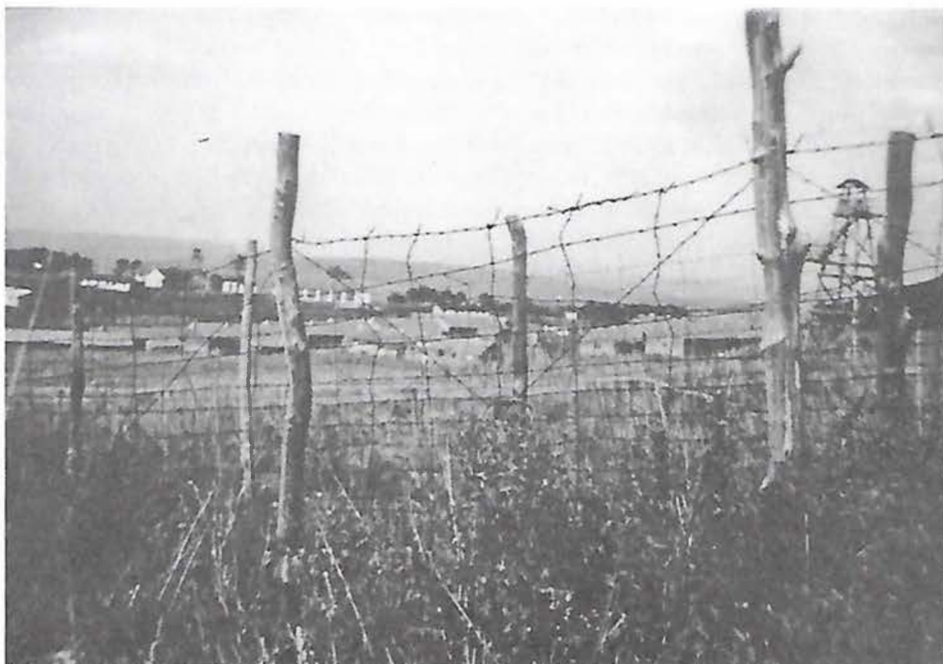
Annak, hogy Rákosi közvetlen utasítására az Államvédelmi Hatóság korabeli vezetői egyik, velük egyívású vezetőtársukat verették agyon, s ezt semmilyen számonkérés nem követte, több hatalomszociológiai következménye is volt. Rákosit egyedül Sztálin rótta meg fél évvel később – de ő is csak áttételesen –, midőn arra utalt egy vakációs találkozásuk alkalmával, hogy Péter Gáborhoz és Farkas Mihályhoz nem nyúlhat a Kreml előzetes jóváhagyása nélkül.[30] Azaz a másodvonalbeli Szűcs esetében moszkvai megbízói is „lenyelték" első számú magyarországi helytartójuk eljárását. Aligha feltételezhető viszont, hogy ez a nyilvánosság elől eltitkolt, de a politikai rendőrségen belül óhatatlanul ismertté vált történet ne lett volna áttételes, „tudatalatti" hatással az Államvédelmi Hatóságnál szolgáló kádergarnitúrára. Senki sincs biztonságban közülünk sem – gondolhatták az ÁVH-beosztottak: nyilvános perben küldték bitóra korábbi főnökünket, „a vasöklű" belügyminisztert és számos további kulcsfigurát a párt központi apparátusából. Most pedig még Moszkva közénk delegált NKVD-rezidense is hasonló sorsra jutott. Ma még nyomozók, vallatók, vádlók vagyunk, de a történtek alapján bármikor bármelyikünkből lehet egyik napról a másikra őrizetes, vallatott és vádlott. A hidegháborús hisztéria éveiben ez is az ávéhás „tananyag" részét képezte. A továbbiakban a hivatásos üldöző homloklebenye mögött a potenciális üldözött – elfojtott – rettenetével végezte a mindennapi hajtóvadászatot.

A társadalommal szembeni retorzió eszköztárába tartozott a kitelepítés és az internálás rendszere is. A nyugati és a déli határvidékről már 1949-ben – a Jugoszláviát ellenségnek nyilvánító Kominform-határozat nyomán – megkezdődött a megbízhatatlannak minősített elemek eltávolítása. E határ menti térség községeiből közel 1100, városaiból 450 főt érintett – ha volt, családtagjaival együtt – az evakuálás. Ennek újabb fordulójára a koreai háború kitörését követően gerjesztett háborús hisztéria részeként került sor, amikor a kitelepítettek száma két és fél ezerre emelkedett. Ekkor a fővárosból és a vidéki ipari centrumokból telepítették ki a Horthy-rendszer korábbi főtisztviselőit, katona- és rendőrfőtiszti karát, valamint az egykori földbirtokosokat és gyárosokat, családtagjaikkal együtt számolva mintegy 15 ezer főt. (Közöttük olyanokat is, akiket a háború folyamán mint zsidó származásúakat deportáltak náci koncentrációs táborokba.) Egy részük számára „Isten háta mögötti falvakat" jelöltek ki kényszerlakhelyül, más részüket az ország keleti részeinek lakatlanabb területeire (Hortobágy, Nagykunság) deportálták.[31] A legnagyobb a hortobágyi munkatábor volt, ahol mezőgazdasági kényszermunkával kellett megkeresniük a kitelepítetteknek „állami ellátásuk" ellenértékét – beleértve ebbe a velük együtt sínylődő idős és beteg vagy éppen kiskorú családtagjaik el-

tartását is. Azt viszont még itt sem kerülhették el, hogy a hidegháború személyenkénti „különadóját", az egymás utáni békekölcsönök jegyzését – a szabadlábon hagyottaktól elvárt egyhavi kereset mértékéig – tőlük is kisajtolják.[32] A kitelepítések, internálások egyúttal – különösen a fővárosban – azt a célt szolgálták, hogy lakáshoz juttathassák a rendszer egyre duzzadó új káderállományát, a minisztériumokba, illetve a hadsereg, a rendőrség, az ÁVH tisztikarába „kiemelt" funkcionáriusokat.

A rabmunkatáborok közül Recsk neve vált fogalommá. A heves megyei község szomszédságába – pontosabban a csákánykőpusztai Barkóczy-tanyára – 1950 nyarán Kistarcsáról szállítottak egy csoport internáltat, többségében ún. „jobboldali" volt szociáldemokratát. Velük kezdték építtetni azokat a fabarakkokat, amelyekben az újonnan érkezett rabokat is elhelyezték. Létszámuk az év végére mintegy 800 főre emelkedett. Egy-egy barakkba átlagosan 160 őrizetest zsúfoltak össze. 1951 elején a létszám – egy újabb 500 fős kistarcsai transzport nyomán – 1100 főre növekedett. 1952-ben újabb két, egyenként 500-500 fős barakkal bővült a tábor. Ezekbe zömében olyanok kerültek, akik a háború folyamán szovjet hadifogságba estek, majd az ottani bíróság ítélkezett felettük. Az ötvenes években átadták ugyan őket a magyar hatóságoknak, de utóbbiak nem kívánták őket szabadon engedni. Más hasonló táborokba is kerültek közülük, Tiszalökre, Sajóbábonyba, Kazincbarcikára. A recski rabok napi 14-16 órában (óránként öt perc pihenővel) követ bányásztak, de úgy, hogy az ahhoz szükséges eszközöket is alig biztosították számukra. Napirenden voltak a – tucatnyi halálesetet is okozó – munkabalesetek. 1950 és

A recski kényszermunkatábor, 1950-es évek

a tábor felszámolása, 1953 között kéttucatnyian haltak meg részben a megerőltető munka, részben az elviselhetetlen körülmények, részben pedig az őrök kínzásai következtében. (Ebben a számban nincsenek benne azok, akiket állítólag rabkórházba szállítottak, de utána nem látták őket viszont.) Az ÁVH-t – a szökéseket leszámítva – nem számoltatták el a rabmunkások életével. 1951 nyarán épült meg a község vasútállomása melletti „alsótábor", itt mintegy 150-en dolgoztak. Tovább aprították az időközben megépített kötélpályán ideszállított kőtömböket, osztályozták és berakodták a terméket a tehervagonokba.[33]

1951 májusában a szigorú őrzést kijátszva egy nyolc főből álló csoportnak sikerült Recskről kereket oldania. A szökevények többségét elfogták, egyiküknek azonban az országból is sikerült kijutnia. A Münchenből sugárzó Szabad Európa Rádióban közölt beszámolója révén értesült először a korabeli nyilvánosság – külföldön és itthon egyaránt – az évek óta rabmunkára fogottak sorsáról. 1953-ban – Nagy Imre miniszterelnök hivatalba lépését követően – megszűnt az internálás intézménye. Júliusban megkezdődött a táborokban őrzöttek felülvizsgálata, elengedése, illetve egy részükre ekkor szabtak ki börtönbüntetést. Recskről az utolsó 12 ember – a tábor végleges kiürítésével egy időben – 1953. szeptember 18-án szabadult.

Ám nem lehetett mindenkit elvinni, s egy idő után már nem is volt hova. Ettől persze még az otthonuk környékén is pórul járhattak. Ha egy magángazdálkodó paraszt esős időben térve haza parcellájáról, szekerével keréknyomot barázdált a falu – jó időben poros, esőben latyakos, sártócsás – mellékútjára, akkor „közlekedési út elkátyúsítása" címen kihágást követett el. Ha egy munkás a műszak kezdetét lekésve érkezett be az üzembe, gyárba, késése „a tervtörvény teljesítését veszélyeztető szabotázsnak" minősülve válhatott büntetendő cselekménnyé. Egy ötévnyi börtönbüntetést kiszabó bírósági ítélet indoklásának részlete: *„Vádlott tagadásával szemben a bíróság a bűnösséget mégis megállapította, mert a tiltott határátlépés bűntettének végrehajtását a tettes már akkor megkezdi, amikor lakását azzal a szándékkal hagyja el, hogy az országból tiltott úton távozik. Vádlott ugyan még nem hagyta el lakását [sic!], de szándéka ingói összecsomagolásával és másik részének biztonságba helyezésével a tiltott határátlépésre megvolt, s tettét csupán azért nem tudta végrehajtani, mert az útlevél kézhezvétele előtt [tehát előzetesen útlevélért is legálisan folyamodott!] letartóztatták."* (Magyarországon az ötvenes évek első felében évente átlagosan száz-kétszáz magánútlevelet adtak ki.) Az ÁVH és a korabeli „igazságszolgáltatás" összedolgozása még a piszlicsáré, söntés melletti diskurzusokra is kiterjedt, s mint majdnem minden, ez is kampányszerűen történt. Erről tanúskodik Décsi Gyula igazságügyi államtitkár feljegyzése egy olyan elítélt mentesítésével kapcsolatban, akinek érdekében Rákosinál és Révai Józsefnél interveniált a kor ünnepelt színésznője, Bajor Gizi. *„Vajdánét* – írja Décsi – *szabadonbocsájtani csak egyéni kegyelem útján lehetne, esetleg félbe lehet szakítania büntetését. Megjegyzem, hogy a hároméves ítélet elég súlyos. Ha nem esett volna bele abba a rémhírterjesztési kampányba* [sic!, pontosítva: az ún. rémhírterjesztést extra büntetéssel sújtó időszaki kampányba – Gy. Gy.] *amelyben elítélték, hanem mondjuk két hónappal később került volna bíróság elé, kb. másfél-két éves büntetést kapott volna."*[34] E szemlélet cinizmusára rímel, hogy – egy másik bírósági ítélet szerint – az államellenes *„mozgalomban való részvétel, illetőleg annak elősegítése nem kíván különösebb ak-*

tivitást. Elegendő ahhoz egy arckifejezés, egy jóleső mosoly, hangnélküli tudomásulvétel, tehát negatív magatartás, amely kimeríti a bűncselekmények fogalmát."[35]

Az Államvédelmi Hatóság őrizetbe vette dr. Vajda Ödönné belvárosi espresso-tulajdonosnőt, Jávorszky Antal műszerkereskedőt és Turmann Margit volt földbirtokosnőt.

Vajdáné arisztokrata családból származik, apja a Horthy-rendszer alatt államtitkár volt, Jávorszky Antal a rákoshegyi Katolikus Kör elnöke, a felszabadulás előtt a MOVE aktív tagja volt. Turmann Margit földbirtokát a földosztás során szétosztották.

Nevezettek az angol rádió zavarkeltést célzó adásai nyomán tervszerűen és szervezetten terjesztették azt a rémhírt, hogy a 100 forintosokat le fogják bélyegezni. Mindhármukat átadták az ügyészségnek.

Rémhírterjesztőket vettek őrizetbe. *Szabad Nép*, 1949. november 6.

Oktalanság? Esztelenség? Rendszerhazugságok sora? Igen! Miközben ebből állt össze maga a rendszer. Az ellenségkeresési kampányokkal állandósított éberségi hisztéria a társadalom egészétől – a párttagokra is kiterjedően – vonta meg az „ártatlanság vélelmét". A hatalom bármely szerve – vagy az ekkoriban 35 000 főnyi besúgó (hálózati személyek) – által ellenségnek (ellenséges megnyilvánulásnak) minősített személyek (jelenségek) nemcsak aktív formában minősültek át azonnal elkövetővé, (büntetőjogi tényállássá), hanem passzív, vétlen formában is. Ha valakit politikai minősítés alapján ellenségnek nyilvánítottak, akkor nem csupán őt sújtotta a büntetőeljárás, hanem családtagja, munkatársa, barátja is „bűntárssá" válha-

Rendőr törzstiszti tanfolyam hallgatóinak avatása, 1949

tott az illető „ellenség" mivoltának fel nem ismeréséért és fel nem jelentéséért. A politikai rendőrség – Illyés Gyula fordulatával élve – „önszorgalmú kutyaként" szolgálta gazdáját, a párt vezetését. Ahhoz viszont, hogy az intézményesített terror a leghatékonyabban működjön a szocialista rendszer mechanizmusában, az államgépezet számos más ágazatának – ügyészségeknek, bíróságoknak – a tevőleges közreműködése is nélkülözhetetlen volt. Utóbbi szervek káderei az Államvédelmi Hatóság statisztái, jogásznyelven szólva bűnsegédi bűnrészesei voltak. E tekintetben megalapozottan kiterjeszthető, általánosítható a – korábban már idézett – Mindszenty–Grősz-ellenes perszövevény utólagos vizsgálatának konklúziója: „*az ÁVH által készített vizsgálati anyagok jogilag bárminek a bizonyítására alkalmatlanok. Az ügyészi kihallgatás és az ezt követő bírósági tárgyalás merő formalitás volt: azok csupán az ÁVH koncepciójának legalizálását szolgálták.*"[36]

Molnár Sándor gazdálkodó 1950. június 30-án, pénteken délben félbeszakította az aratást, hogy krumpliból és tésztából levest főzzön magának és tízéves segítőjének. Ügyetlenül tette, ennek következtében a saját tulajdonában álló legelőrész és rajta álló kunyhója leégett és a szintén saját tulajdonában álló erdő széle megperzselődött. A tüzet még a tűzoltók kiérkezése előtt eloltották a környéken levők segítségével. Gyújtogatás miatt rögtönítélő bíróság elé állították.

Busztin Gábor békéscsabai államvédelmi főhadnagy távmondata Károlyi Márton államvédelmi alezredesnek az ÁVH budapesti központjába: »1950. július 14.-ről 15.-re virradóan Molnár Sándor bírósági tárgyalásának megszervezése ügyében felkerestük Gyulán dr. Sándor Györgyöt, a megyei bíróság elnökét. Miután közöltük vele az Igazságügyminisztérium üzenetét és tájékoztattuk az ügyről, azonnal kiválasztotta a megbízható párttag szakbírót és az ülnököket. Ezekkel még az éjszaka folyamán érintkezett és felkészítette őket a tárgyalásra. Miután ezt elintézte, értesített bennünket arról, hogy vállalja, az általa irányított bíróság az ügyben halálos ítéletet hoz és azt még július 15-én végrehajtják. A tárgyalás holnap délelőtt 11 órakor kezdődik Békéscsabán a Járásbíróság épületében.«

Az ítélet indoklásában – többek között – az olvasható, hogy »terhelt a népi demokrácia tudatos és mindenre elszánt ellensége, cselekményével a szocializmus építését akarta meghiúsítani. ... Alig öt nappal az imperialisták koreai agressziója után, amikor a béketábor minden erejének összefogására szükség van, mely küzdelemhez mi magyarok a termelés fokozásával, a mezőgazdasági termékek gondos betakarításával tudunk a leghatásosabban hozzájárulni a háborús uszítók megfékezése nagy feladata teljesítésénél, terhelt 170 hold termését kívánta a lángok martalékává tenni.«

Habuda Zsigmond államvédelmi százados osztályvezetőnek az ügyet lezáró feljegyzése: „Bent nevezettet a rögtönítélő bíróság ítélete folytán kivégezték. További intézkedést nem igényel. Irattár."

ÁBTL V–1130. Kónyáné Kutrucz Katalin: Amiről az iratok vallanak... In: Büntetőjogi tanulmányok XI. (Szerk: Jungi Eszter.) MTA VTB. Veszprém, 2010. 32–33. old.

Az említett példa csak egyike annak a 250-nél is több esetnek, amikor köznapi áldozatok jutottak bitóra. Itt az ebédkészítéshez történő tűzrakás minősült gyújtogatásnak, más esetekben a tiltott határátlépés azonnal kémkedésnek, hűtlenségnek,

egykori katonatársak disznóvágás alkalmából való összejövetele szervezkedésnek, egy koszlott térkép fellelése a családi iratok között háborús bűntettnek. A fegyverrejtegetésre azért érdemes külön is kitérni, mert a fegyvert legtöbbször maguk a „kulákot móresre tanítani" induló ÁVH-fogdmegek dugták el valahol a kiszemelt áldozat portáján, hogy azt – esetenként még aznap vagy másnap visszatérve – biztosan meg is találják.[37] Az alábbi összeállítás azokról az ún. nagy koncepciós pereken kívül államellenes cselekményekért elítéltekről ad áttekintést, akiket kivégeztek. A más tekintetben is legridegebb időszakban, 1951–52-ben akadt legtöbb dolga a hóhérnak: ebben a két évben történt az ítélet-végrehajtások több mint fele. Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy a kivégzettek közel fele a húszas éveikben járó férfiak közül került ki.[3]

Az ún. „nagy koncepciós pereken" kívüli, nem köztörvényes halálraítéltek kivégzéseinek kor szerinti és évenkénti megoszlása 1948–1955 között

	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	együtt
Kivégzett halálraítélt	14	33	34	75	74	19	9	7	265 fő
% / év	5,3	12,4	12,8	28,3	28,0	7,2	3,4	2,6	100%

Korosztályi megoszlás	20 év alatt	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	70 év felett	együtt
száma	3	129	63	38	29	2	1	265 fő
% / év	1,1	48,7	23,8	14,3	11,0	0,7	0,4	100%

A fenti kompakt adatfelvétel esetein kívül még inkább körülményes kimutatni, hogy mennyi volt a bírói ítéletek közül a koncepciózus elemeken nyugvó, s mennyi lehetett – mert bizonyára ilyen is akadt – a valóban kriminális cselekményekért kiszabott elmarasztalás. „A kulákság elleni harc" az őket érintő rendelet alapján ténylegesen 35-40 000 főre vonatkozhatott volna, az ideológiailag vezérelt matematika megduplázta az adminisztratív megtorló intézkedésekkel sújtott kulákká minősítettek körét. Erről a diszkrimináló listáról akkor is nagyon nehéz volt lekerülni, ha tulajdonosa a rendeletben megszabott értékhatár alá csökkentette birtokát, vagy akár – a műveléssel felhagyva – felajánlotta földjét az államnak.[39] Bizarr, de korántsem egyedi példaként említhető Ottlik Géza író esete, aki 1948-ban 67 kh földet örökölt, s azt – még a hivatali leírás szerint is – nyomban *„felajánlotta az államnak térítés nélkül"*. Ennek ellenére évekig tartó procedúra indult, mígnem 1953 februárjában a Pest Megyei Tanács – nyomatékos minisztertanácsi utasításra – hajlandó volt levenni a kuláklistáról a földműveléssel soha nem foglalkozó írót.[40] Szó sem volt azonban arról, hogy kizárólag a kulákok szenvedték volna meg a hatalom egzecíroztatását: gondoljunk csak arra, hogy az ezen kategóriába soroltak ötszörösét, közel 400 ezer parasztot ítéltek el 1948 és 1953 között csak „közellátási bűntett" címén. Ennél is rövidebb időintervallumon belül, 1951 elejétől 1953 májusáig a „kihágási bíróság" jogkörével felruházott rendőrség 850 ezer esetben sza-

bott ki büntetést. S ami már kívül esett „önbíráskodási" hatáskörén: 1950 tavaszától 1953 májusáig, három év alatt – különböző feljelentések, illetve előzetes rendőrségi vizsgálatok nyomán – több mint egymillió büntetőeljárás megindítását kezdeményezték az ügyészségeknél. A bíróságokhoz végül is kereken 650 ezer vádirat érkezett, s ezen perek hatvan százalékában, 390 ezer esetben született elmarasztaló ítélet. Ez nemcsak akkor tűnik soknak, ha – némi intuícióval – az egyénenként különböző munkás- vagy parasztsorsot próbáljuk mögéképzelni. Akkor is sok, ha ezeket az esetenként szükséges hivatali (rendőri, ügyészi, bírói) munkarend időkoordinátáiba próbáljuk beilleszteni. Ehhez a sztahanovista intenzitású igazságszolgáltatáshoz Magyarország bíróságainak büntetőtanácsai – a jelzett évkör minden munkanapján – átlagosan napi hétszáz ügyet tárgyaltak úgy, hogy abból naponta háromszáz felmentő, négyszáz pedig elmarasztaló ítélettel végződött. Ez is megvalósítható volt oly módon, hogy egy 13 vádlottas per teljes tárgyalási ideje nem tartott tovább egy óránál, s zárásként az együttesen 95 év fegyházbüntetésről szóló ítélet is kimondatott, vagy egy másik, 27 vádlottas ügyben a tárgyalás megkezdése utáni napon délben már az ítélethirdetés is megtörtént: két halálos ítéleten kívül kilenc személy összesen 76 évnyi fegyház-, 16 személy pedig együtt 128 év kényszermunka-büntetést kapott.[41] Ehhez igazodott a börtöndrill is.

Milyen volt a radikálisan megváltozott, embertelen, lelket romboló környezet, az ÁVH börtöne? Kisebb-nagyobb különbségekkel kb. így zajlott le a letartóztatás, a vizsgálati fogság, az elítélés és a börtönélet.

Általában éjjel történtek a letartóztatások. Ez volt a „csengőfrász" ideje, amikor az emberek halálra ijedtek, ha késő este csengettek: mindenki az ÁVH-ra gondolt. A letartóztatottat lefüggönyözött autóval szállították az Andrássy út 60.-ba, később a Fő utcára. Sem ő, sem hozzátartozói nem tudták, hová került. Már útközben gúny, durvaság és szitoközön zúdult az emberre. Nyomban ott elvettek tőle mindent, és a hang durvasága egyre fokozódott. A cella – először általában magánzárka – maximum 4 x 2 méteres; a szürkére mocskosodott falak között egyetlen bútor: a fapriccs. A villany éjjel-nappal ég, az ablak helyén néhány üvegtégla. A fal nedves, fűtés alig van. A koszt minimális, jóformán semmi tisztálkodási lehetőség. A szükségletek elintézése körül mindennap ugyanaz a megalázó cirkusz: a rab kopogtat az ajtón, ha ki kell mennie. Az őr sokáig nem jön. Ha mégis benéz a „spionon", a cirklin, hosszan szórakozik a rab kínlódásán, ahogy vizeletét vagy székletét próbálja visszatartani. Közben az őr káromkodik és gúnyolódik. Végre 1-2 óra elteltével kiengedi a szerencsétlent a vécére és ha még nem késő, szeme előtt foglya elintézheti szükségletét. Az alvást a kemény priccsen csak háton fekve engedik, kezét az agyonvékonyodott büdös takarón kint kell tartania; ha a fogoly ettől a „szabálytól" eltér, káromkodás, megalázás, mocskos szavak özöne a része. Napközben nem feküdhet, a priccsen csak ülni szabad, vagy fel-alá járkálhat – beleszédülésig – a cellában.

A kihallgatások legtöbbször éjjel vannak, sokszor több nap egymás után, egész éjjel; órákig várakoztatják állva, arccal a falnak fordítva, bent, faggatás közben elvakító erős fénnyel világítanak a szemébe. Többszöri éjjeli kihallgatás után (napközben nem aludhat a letartóztatott) a testi-lelki kimerültség tünetei lépnek fel: fásultság,

fáradtság; elviselhetetlenné nő a kísértés, hogy mindent bevalljon, mindent aláírjon, végét szakítva a kínzásoknak. A kihallgatás nyelve trágár, becsmérlő, megszégyenítő; lényegében fehér-fekete: amit a fogoly mond, azt azonnal klisékbe szorítják kb. úgy, hogy ha nem voltál kommunista, akkor magától értetődően fasiszta voltál. A gyalázkodó jelzők nem kímélik a hozzátartozókat sem. Fenyegetések csapják arcul fájóbban az őröknél, hogy őket is letartóztatják, megkínozzák: de a pofonok, a rúgások is mindennaposak. Ha a rab csökönyös, jön a „válogatottabb" eszközök alkalmazása. Ehhez előzetes »orvosi« vizsgálatot végeztetnek. Ha a veséd beteg, akkor ott nem vernek – csupán mindenütt máshol. A kihallgatások ideje hónapokig, esetleg egy évig is eltart. Elszakítva a megszokott, biztonságot adó, kiszámítható emberi háttértől, esetleg hónapokig egyedül a zárkában, konfrontálva az ellenséges, fenyegető, agresszív környezettel, amelynek teljes mértékben ki van szolgáltatva, könnyen elbizonytalanodik az ember, meginog lelki egyensúlya, és elkezdődhetnek a fent említett traumatikus folyamatok.

Az itt néhány adattal érzékeltetett embertelenség folytatódik a bíróságon. Az „orvos", aki megkérdez, hogy megvertek-e az ÁVH-n, ha igennel válaszolsz, azt mondja, hogy „jól tették", ha nemmel, akkor azt, hogy „kár". Tetűt találsz a zárkában és jelented. Levisznek a többiekkel együtt a fürdőbe, ott a borbély lenyírja, leborotválja egész szőrzeted, de (utána, pl. meleg nyárban) nem fürödhetsz meg, hanem napokig jobban kínoz a bőrödre tapadó szőrtörmelék, mint a tetű. A tárgyalás a jog paródiája. Zárt, csak néhány ÁVH-s tiszt van jelen, és a kijelölt „ügyvédek", akikkel nem beszélhetsz és akik a vádiratot sem látták. E sorok íróját Olti tanácselnök „tárgyalta" és ítélte el 13 társával együtt egy óra leforgásán belül. Az ítéleteket eleve az ÁVH szabta meg.

Utána jön a börtön, ahol a rab büntetését tölti. A váci fegyház ÁVH-s parancsnoka, Lehota István 1950-ben az őröknek értelem szerint ezt mondta: „Ezek itt mind grófok, bárók, katonatisztek, papok és egyéb fasiszták. Ezekkel nem kell elszámolni, ezek itt fognak megdögleni." Az így instruált ávós legények ennek megfelelően viselkedtek a rabokkal, különösen az első évben (1950–51) minden ok nélkül verték, sőt agyonverték a foglyokat. A börtön ávós „orvosa" többször kijelentette: „Én nem azért vagyok itt, hogy meggyógyítsam, hanem hogy a büntetés kitöltését lehetővé tegyem."[42]

Identitásodat elveszik; nincs neved, csak egy szám vagy. Éhezés éveken át, összezárva 24 órából 24-et 3-4 rabtárssal egy eredetileg magánzárkának épített kis cellában, érthetően pattanásig feszült hangulatban. Egyhangúság, várakozás a sovány ebédre, durva hangnem az őrök részéről, akik általában tegeznek, „fegyelmi" sötétzárkával, kurtavassal, ólmos lassúsággal múló napok. Lesoványodva, testi-lelki erőben megfogyatkozva, továbbra is hermetikusan elzárva a külvilágtól, számolva a napokat, órákat, perceket tavasztól őszig, ősztől tavaszig, remény nélkül, mint partra vetett hal, még a zárkatársra is gyanakodva: hátha besúgó – mindez hozzájárul a már a vizsgálati fogságban megindult traumatizációs folyamatok lelket romboló hatásának elhatalmasodásához.

Füveskert, 1954–1995. (Szerk: Pfitzner Rudolf – Kárpáti Kamil – Tollas Tibor – Tóth Bálint.) Stádium Kiadó, Budapest, 1995. 145–146. old.

Azután itt, a börtönök környékén is akadozni kezdett a gépezet. A futószalagon gyártott elmarasztaló ítéletek kárvallottjaival sorra érkeztek a rabomobilok a börtönök beléptető zsilipjéhez, de ott egyre kevésbé örültek az újabb transzportnak. Molnár Erik igazságügy-miniszter 1951. november végén kezdeményezte Rákosihoz írott feljegyzésében a börtönök őrszemélyzetének harminc százalékkal történő megemelését, úgy, hogy *„katonaviselteket képzünk át* [börtön]*őri szolgálatra"*. Az 1952-es év elejétől azután közérdekű hirdetményeket tettek közzé azokon a településeken, ahol büntetés-végrehajtó intézetek voltak, illetve a környező falvakban: *„azok a 38. évet meg nem haladott, katonakönyvvel rendelkező egyének, akik letartóztató intézet kötelékébe való felvételüket szeretnék kérni, a legrövidebb időn belül jelentkezzenek a Tanácsházán."*[43] A nyilvánosan meghirdetett smasszertoborzás azt jelezte, hogy kevés az őrszemélyzet a zsúfolásig töltött börtönök felügyeletére, üzemeltetésére. Az idézett miniszteri előterjesztés emellett azt is rögzítette, hogy *„az őrök szakmai és politikai képzése és fegyelme nem kielégítő"*. A legkülönbözőbb pedigréjű ellenséges elemek rács mögötti őrzése akkoriban – némileg alacsonyabb szinten bár, de – szintén a megbízhatóságot feltételező állások közé számított. Ha ezt dobra kellett verni, az közvetett beismerését jelentette annak, hogy előzetesen már kudarcot vallott az e területre irányítható „megbízható népi káderek" felkutatása. A sztahanovista túlteljesítésben az ipart is felülmúló rendőrségi ügykreálás oly mértékben árasztotta el az ügyészségeket és bíróságokat büntetőkeresetekkel, hogy 1952 augusztusában már az MDP központi titkársága is a *„büntetőeljárás megfelelő előkészítését akadályozó apparátusi túlterheltséget"* állapított meg. En-

Disznóvágás ellenőrzése

Beszolgáltatás ellenőrzése kulákportán, 1953. július

nek okaként rögzítették ugyan, hogy *„a rendőri szerveknél van sok hiba"*, de inkább azon aggodalmuknak adtak hangot, hogy a tervgazdasági célkitűzések teljesítése kerülhet veszélybe, ha a büntetőeljárások eredményeként továbbra is munkáskezek garmadája esik ki a termelésből. Ezért úgy határoztak, hogy a *„dolgozókat kisebb súlyú esetekben elsősorban nevelő hatású figyelmeztetésben részesítsék és csak jelentősebb esetekben büntessék"*.[44] A fentebb már idézett – egy évvel későbbi – büntetőeljárási statisztikák alapján ez a határozat szintén inkább csak „nevelő célzatú" volt, mert alig lett foganatja.

Van azonban egy kérdés, amely a történtek felidézése, felidézhetősége szempontjából kíván megállást, töprengést. Nem nevezhető módszertani kitérőnek, holott a forráshasználat kritériumaihoz tartozik, s érdemben befolyásolja a most tárgyalt időszakhoz való közelítést, annak rekonstruálását és interpretálását, posztmodern fogalomhasználattal „a narratívát", régimódi, de talán közérthetőbb fogalmazással pedig a múltfeltárás korlátait. Ez pedig *az önkényuralommal szembeni ellenállás* kérdése. Mivel valamifajta ellenállás minden diktatúrában előbb-utóbb felüti a fejét, hogyne kellene ennek akár külön fejezetet is szentelni a Rákosi-korszak tárgyalása során. Nos, ezt jelenleg kénytelenek vagyunk mellőzni. Nem azért, mintha nem lett volna szó ilyesmiről. Dehogynem. Azt is mondhatnánk, hogy a felidézett korszak egésze egyfajta társadalmi averzió azzal szemben, amit a pártegyeduralom létrehozott és – egyre inkább állandósuló csetlés-botlások, „üzemzavarok" közepette bár, de – működésben is tartott. Ez alapján kézenfekvőnek tűnhetne egy olyan megközelítés, hogy a Rákosi-korszakban azért voltak oly válogatás nélküliek, könyörtelenek és kiterjedtek a társadalommal szembeni büntetőeljárások, mivel csak így remélhették legyűrni a rendszerrel szembeni – úgymond – vehemens „nemzeti ellenállást". Ez az interpretálás – nagyon szordínóra fogott (!) – háttérzajként egy-

felől igaz. Történetileg viszont azért nehéz megragadni, mert negligálná a megkonstruált perek tömkelegének hamis voltát, a társadalommal szembeni totális terror formaváltozatokban gazdag tárházát. Akarva-akaratlanul azt támasztaná alá, hogy az eljárások megszámlálhatatlan sokasága a rendszert ténylegesen aláásni akaró cselekmények ellen irányult: a meghurcoltatásoknak – úgymond – volt tárgyi alapjuk, a megállapított tényállások torzításoktól mentesen is hatályos paragrafusokba ütköztek. Ez a megközelítés egyszerre „igazolná" a permanens reakcióellenes propagandát folytató kommunista pártvezetést, továbbá a politikai rendőrség és a vele összedolgozó ügyészek, bírák ténykedését, mindemellett hitelesítené a döntő hányadában koncepciózus eljárásokról fennmaradt iratok tartalmát. Holott ezen iratok legfeljebb keletkeztetőik dokumentált tevékenysége szempontjából hitelesek – többé-kevésbé azt csinálták, amit rögzítettek –, de nem azok az adott ügyben eljárás alá vont „terheltek" tényleges cselekményei szempontjából. A források „formai" hitelességének elfogadása a valós történésekkel adott esetben köszönő viszonyban sem lévő, fals történeti rekonstrukciót eredményezne.

Aligha vitatható, hogy éppen úgy volt velleitás a háború utáni kommunista egyeduralmi aspirációkkal szemben (pl. az ún. Magyar Közösség), mint ahogy a berendezkedett diktatúra elutasítása is gerjesztett ilyen „szervezkedéseket" (Fehérgárda, Fehér Partizánok, Kard és Kereszt Szövetség, Nem = Nemzeti Ellenállási Mozgalom, egyházi ellenállás vagy éppen a parasztság kolhozosítással szembeni ellenállása).[45] Mindezeket viszont még érdemleges „üggyé válásuk" előtt felfedték, illetve számtalan esetben ügy hiányában produkált ilyet és tupírozott – kínvallatásokkal, hamis vallomások kicsikarásával – eszement skandalumok sorává az ÁVH. Köznyelvi fordulattal élve, bolhából csináltak elefántot, de az sem volt ritka, hogy bolha hiányában kreáltak fantommamutot. Utólag viszont alig lehet szétválasztani az egymásra rétegződő hazugságözönt tartalmazó fennmaradt iratokból, hogy mi volt – ha egyáltalán volt – a ténylegesen vád tárgyává tehető cselekmény. Ha azt a már idézett markáns álláspontot fogadjuk el, hogy „az ÁVH által készített vizsgálati anyagok jogilag bárminek a bizonyítására alkalmatlanok", akkor megállapítható ugyan a politika rendőrségének „koholmánygyártó nagyüzem" jellege, ezzel együtt enyészik el viszont a „nemzeti ellenállás" egyedi eseteinek in statu nascendi felmutathatósága. Miközben a terror kontrollálatlan tobzódása megszámlálhatatlan gyakoriságban mutatható ki és jeleníthető meg, ugyanezen okból válik problémássá az ellenállás szakmai konvenciók szerinti rekonstruálása.[46]

És akkor még nem szóltunk az ellenállás létében – konspiratív szításában, támogatásában – (elvileg) leginkább érdekeltséget mutató ellenlábas nagyhatalom, az Amerikai Egyesült Államok korabeli terepfelméréséről. Egy 1956-os – még a forradalom előtti – hírszerzésen alapuló CIA-összegzés arra a következtetésre jut, hogy Magyarországon nincs ilyen szervezkedés. A korabeli szovjetcsatlós európai államok rangsorában pedig ki nem mutathatónak tekinti a magyar „ellenállást és ellenállási potenciált".[47] Hozzá kell tennünk, hogy az amerikaiak ellenállás címszó alatt fegyveres szervezkedéseket fürkésztek, s ilyen valóban nem nagyon volt, ám figyelmük nem terjedt ki a Magyarországon nagy tradíciókra visszanyúló, ún. passzív ellenállásra. Rákosi politikai rendőrsége mindazonáltal csak 1951 eleje és 1953 júliusa között 7200 személyt vett őrizetbe politikai bűncselekmény gyanújával (napi

átlagban közel nyolc fő), s ennek 30 százaléka, 2166 volt olyan, akinek ügyét a súlyosabb változatot jelentő államellenes szervezkedés (kémkedés, szabotázs, terror, diverzió, összeesküvés) bűncselekményi körbe sorolták.[48] Eszerint a jelzett időszakban – a kalendárium alapján visszaszámolva – mindennap 2,4 újabb államellenes szervezkedés indult volna. Ez – nem ÁVH-s szemüvegen át nézve, hanem józan belátással – egyszerűen abszurdum, komolytalan. A múltfeltárás szempontjából pedig a jelzett bizonytalansági tényezőt mutatja.

A hatósági eljárással diszkrimináltak nagyságrendje több-kevesebb pontatlansággal megállapítható. Nehezebb ugyanakkor azokról számot adni, akik az adminisztratív meghurcolást elkerülték, „csak" az élethosszig ható hátrányos megkülönböztetést szenvedték meg. Ide sorolhatók a hitüket-vallásukat meg nem tagadók, akiknek emiatt rekesztették el munkahelyi-szakmai előmenetelüket. Folytatható a sor az „osztályidegen" besorolású, illetve „reakciós" státusú szülők gyermekeivel, akiknek emiatt többnyire még a középiskolai továbbtanulását is elgáncsolták. A stigmatizáltak közé tartoztak a Rákosi-korszakban azok is, akiknek közelebbi hozzátartozói éltek nyugati, tőkés országokban. A velük – illetve egyáltalán külföldivel folytatott – levelezés vagy telefonbeszélgetés két, 1951-ben kiadott ÁVH-vezetői parancs szerint önmagában is elegendő volt arra, hogy valaki a politikai rendőrség látókörébe kerülhessen. A direktívák szerint ennek kettős célja volt: *„összegyűjteni az összes anyagot az imperialista országokban élő személyekkel kapcsolatot tartókra"*, illetve – távhívásoknál a kapcsolatba lépők regisztráláson túl – *„a telefonbeszélgetésekből megállapítható általános hangulatról összefoglaló jelentések készítése"*.[49]

Kuláknak minősített paraszt kihallgatása, 1951. szeptember

Az ötvenes évek derekára egymillió-kétszázezer személyről vezetett megfigyelési kartont az Államvédelmi Hatóság, s a fürkészésben – a hivatásos állomány tagjait nem számítva – átlagosan 35 ezer besúgó segítette a korabeli társadalom szemmel tartását.[50] Egy 1953. februári állapotról tudósító belügyminisztériumi országos kulákjegyzék több mint 83 ezer főt sorolt ebbe a kategóriába, míg egy ugyanezen időből való másik statisztika – a kulákokon kívül – közel 95 ezer főt minősített országosan „osztályidegennek".[51] Mivel utóbbiból hiányzik a budapesti adat, a főváros népességéből soroljunk ide további 72 ezer főt (figyelembe véve, hogy innen két évvel korábban már mintegy tízezer főnyi „osztályidegent" kitelepítettek). A fentebbi három tétel összesen 250 ezer főre rúg, ami arra is utal, hogy az ÁVH megfigyeltjeinek döntő többsége, 950 ezer fő a korabeli ideológiai kategorizálás szerint a rendszer társadalmi bázisának számító „munkásosztály és a dolgozó parasztság" köréből került ki. Összevetve ezt az ország népességének korfájával és települési megoszlásával, durva átlagolással majdnem minden második családon belül kellett legyen legalább egy megfigyelt, és településenként – ugyancsak átlagosan – tíznél több hálózati személy volt a politikai rendőrség „külső munkatársa", bedolgozója (ügynök, besúgó).

A hidegháborús hisztéria állandósulása közepette a társadalom ilyen mértékű és megoszlású regisztrált megfigyelése majdhogynem esetlegessé tette, hogy kiből kreált ténylegesen is eljárás alá vont „ellenséget" az erre dresszírozott hatalmi apparátus, illetve mindenekelőtt az Államvédelmi Hatóság. A lényeghez viszont akkor jutunk el, ha fordítunk a nézőponton: az osztályellenség körébe soroltak diszkriminálása mellett *a rendszer saját bázisához számítottak köréből került ki a különböző hatóságok által vegzáltak, meghurcoltak többsége.* A Rákosi nevéhez kötődő pártdiktatúrának fokozatosan lett rendszerimmanens jellemzője, hogy az ún. „régi uralkodó osztályhoz" soroltak körén kívül sokkal nagyobb számban hurcolta meg az azokhoz a társadalmi rétegekhez tartozókat, akik – hirdetett elveik szerint legalábbis – „a munkásosztály és a parasztság" hatalmát legitimálták. A terroruralom napi gyakorlata jóformán mindent megtett azért, hogy az ideológiai előfeltevések alapján sajátjának gondolt társadalmi bázisát is szembefordítsa a regnáló rezsimmel.

[1] Széchenyi Kinga: Megbélyegzettek. A kitelepítések tragédiája. Kráter, Pomáz, 2008; Kitaszítottak. I–III. (Szerk: Hantó Zsuzsa, Füzes Miklós.) Alterra, Magyar Ház, Budapest. 2001–2007.

[2] Demény Pál: A párt foglya voltam. (Vál, szerk: Kiss József.) Medvetánc, Budapest, 1988; Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: A Weisshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története, 1927–1945. Múltunk, 1993. 2–3. sz. 68–115. old.; Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: A weisshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után. Múltunk, 1995. 3. sz. 3–72. old.

[3] A Belügyminisztérium Politikai Kollégiuma 1948. december 13-i ülésének jegyzőkönyve. ÁBTL. 2.1-XI/8. Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. Fordulat és folyamatosság a kommunista párt politikájában 1948-ban. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 115–145. old.

[4] Pál József: Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon, 1950–1989. Egyházfórum, Budapest, 1995; Orbán József Gyula: Katolikus papok békemozgalma Magyarországon, 1950–1956. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest, 2001.

[5] Szabó Csaba: A katolikus egyház helyzete Magyarországon, 1945–1953. In: uő: Egyházügyi hangulatjelentések, 1951–1953. Osiris Kiadó, 2000, 42–43. old.

[6] Balogh Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: Az

egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány–Új Ember, Budapest, 2008. 65–103. old.

[7] Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlatása Magyarországon. Vigilia Kiadó, Budapest, 1950. 317–326. old. A létminimumhoz illesztett [sic!] jelzés arra utal, hogy e sorok írója a Rákosi-korszakból nem ismer létminimum-számításokat, s nem gondolja, hogy ilyet épp a korabeli magyarországi papság tekintetében végeztek volna. Így leginkább az érdemel figyelmet, hogy a létminimum fogalmát egyáltalán használták.

[8] Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlatása Magyarországon. Vigilia Kiadó, Budapest, 1950. 17. old.

[9] A fellelhető történeti leírásokban a korabeli magyarországi rendek számát időnként tízes, a rendhez tartozókét meg több százas eltéréssel adják meg. A differenciák a közel egyidejű, de különböző céllal készült források eltéréséből is adódhatnak. Az itt közölt adatokat két, egymáshoz leginkább közel álló feldolgozásból vettem át. Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, 1780–1992. Kronológia. História–MTA TTI, Budapest, 1993. 293. old.; Orbán József Gyula: Katolikus papok békemozgalma Magyarországon, 1950–1956. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest, 2001. 56. old.

[10] Orbán József Gyula adatához képest (284 fő) az Állami Egyházügyi Hivatal 1951 folyamán előbb 500 főben, majd 450 főben maximálta a megyés püspökök által lelkipásztori szolgálatra átvehető egykori szerzetesek számát. In: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. I–II. (Összeállította: Balogh Margit.) METEM, Budapest, 2008. I. kötet. 363., illetve 371. old.

[11] Bibó István 1945–1948 közötti írásainak majdnem mindegyike több bekezdésben vagy éppen önálló alfejezetben tér ki a közoktatást és a felsőfokú új szakképzést érintő politikai acsarkodásokra, ezért együttesen hivatkozom ezen munkáinak gyűjteményére. Bibó István: Válogatott tanulmányok I–IV. Magvető Kiadó, Budapest, 1986–1990. II. kötet, 1945–1949 közötti írások.

[12] Donáth Péter: Oktatáspolitika és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960. Trezor Kiadó, Budapest, 2008; Ladányi Andor: Felsőoktatási politika, 1949–1956. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986. Polyák Petra: A Pécsi Pedagógiai Főiskola és Történelem Tanszéke, 1949–1954 között. (Kézirat) PTE, Pécs, 2009.

[13] Az „egyházpolitikánk módosításáról" szóló, napi lebontásban ütemezett sajtókampánnyal előkészített újabb, 1951 májusában indított pártoffenzíva forgatókönyvét dokumentálja Szabó Csaba: A Grősz-per előkészítése, 1951. (Osiris, Budapest, 2001.) című kötet egésze. A hivatkozott tervezet és az MDP-titkársági határozat a munka 102–109. oldalán olvasható.

[14] Szabó Csaba: A Grősz-per előkészítése, 1951. Osiris, Budapest, 2001.

[15] Ezekből a napokból püspökkari nyilatkozatról nem tudunk. Vélhetően az egy hónappal korábbi, 1951. július 3-i püspökkari nyilatkozatról lehet szó, amit a Magyar Kurír július 5-i száma is közreadott. Ebben a nyilatkozatban a Magyar Katolikus Püspöki Kar ismételten kinyilatkoztatta, hogy a Magyar Népköztársaság törvényeit, emellett az egy évvel korábbi, egyház és állam közötti megállapodást betartják, maguk is elítélik a Grősz-perben elmarasztaltakat, és arról is nyilatkoznak, hogy „helyeseljük a katolikus papok békemozgalmát". Szabad Nép, 1951. július 3. Idézi Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon, 1945–1956. Századok, 1985. 2. sz. 458. old. Megjegyzendő, hogy a következő öt évben, Grősz József kalocsai érsek 1956. májusi szabadon bocsátásáig a püspöki kar nem adott ki testületi nyilatkozatot. Lásd: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. I–II. (Összeállította: Balogh Margit.) METEM, Budapest, 2008. I. 359–359. old., II. 1315–1316. old.

[16] Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!" Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.

[17] Hortváth Ibolya: Összefoglaló jelentés a koncepciós perek vizsgálatáról. Kézirat, Budapest, 1989. 5. old.

[18] Hantó Zsuzsa: Kitiltott családok. Magyar Ház, Budapest, 2009. Nem csupán a kitelepítettek körében, hanem még a Munkaerőtartalékok Hivatala által az új beruházások indításához kapcsolódó korabeli „hivatalos" munkaerő-torborzások kapcsán is visszatérően keringett az országban az a rémhír, hogy az így kötélnek állókat „a Szovjetunióba szállítják kényszermunkára". Belényi Gyula: A nagyipari munkásság élet- és munkakörülményei az 1950-es években. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. (Szerk: Püski Levente, Tímár Lajos, Valuch Tibor.) KLTE BTK MTT, Debrecen, 2000. II. 235. old.

[19] A kiszabott ítéletek együttes évterjedelme annyiban pontatlan, hogy például a Grősz-perben börtönbüntetésre ítélt Hévey Lászlót, Pongrácz Alajost és Vezér Ferencet más, további perekben halálra ítél-

ték, ketten pedig a börtönben haltak meg. Az elítéltek között 38 nő volt. Az átlagosan 6 évnyi jogerőre emelkedett ítéleteken belül a női elítéltek büntetésének átlagos időtartama 4 év 8 hónap volt.

[20] Gyarmati György: A hivatásos áldozat és a hivatásos hóhér a Rákosi-korszakban, az 1950-es évek elején. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. (Szerk: Horváth J. András.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján–Budapest, 2008. 381–394. old. Annak figyelembevétele mellett mondható, hogy a Kádár-korszakban felére mérséklődött a klerikusok büntetőeljárások keretében történő meghurcoltatása, hogy a Rákosi-korszakban már kellőképpen megtörték az egyházat. Az egyházellenes politikai perek, illetve elmarasztaló ítéletek az 1960-as évek közepén zárultak le. A táblázat adatainak kiindulópontja Hetényi Varga Károly két kiadványsorozata. Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–IV. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1992–1998. Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–III. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1999–2003. A szerző úgy halt meg időközben, hogy a fokozatosan hozzáférhetővé váló vonatkozó iratok számottevő részét már nem tudta megismerni, illetve bedolgozni munkáiba. A Magyar Országos Levéltár egyházügyi irataiban, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folyó kutatások 2007. évi állásának „lenyomata" a fentebbi táblázat. Ennek pontatlanságaiért jelen sorok szerzője a felelős, mert ha a nagyságrend stimmel is, még nem tartunk a feltárás és a pontosítások végén. Ráadásul a többi felekezetről még összesíthető adatok sem állnak rendelkezésre.

[21] Hetényi Varga Károly: Az első letartóztatástól az utolsó szabadulásig. Lénárd Ödön piarista szerzetes találkozásai a diktatúra igazságszolgáltatásával. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 361–380. old.

[22] Moszkvának jelentjük... I. m. 170–171. old.

[23] A Belügyminisztérium Politikai Kollégiuma 1949. január 10-i ülésének jegyzőkönyve. ÁBTL. 2. 1-XI/8. Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. Fordulat és folyamatosság a kommunista párt politikájában 1948-ban. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 115–145. old.

[24] A jogszabály ugyan minisztertanácsi felügyelet alá helyezte ÁVH-t, de aligha igényel különösebb magyarázatot, hogy a díszkisgazda miniszterelnök, Dobi István nem ambicionálta, hogy a kormányban mindvégig a minisztertanács elnökhelyettese tisztséget viselő Rákosival szemben magának igényelje az Államvédelmi Hatósággal való rendelkezés jogát.

[25] Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. (Habilitációs Füzetek 1.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002.

[26] A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának egyik titkáraként hasonlóképpen jellemezte a Politikai Bizottság 1956. áprilisi ülésén a román titkosszolgálatot Nicolae Ceausescu: *„a Securitate egy olyan vadló, amelyet nem tudunk jól meglovagolni."* Johanna Granville: „If Hope is Sin, then we are Guilty." Romanian Students' Reaction on the Hungarian Revolution and Soviet Intervention, 1956–1958. Carl Beck Papers, University of Pittsburg, 2008. 7. old.

[27] Nagy Ferenc József: Egy kisharsányi bűnügy ávós torzítása. Kézirat. 2000. ÁBTL Dokumentációs Gyűjtemény.

[28] Huszár Tibor: A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Corvina, Budapest, 2009. 34–35. old.

[29] Koós Béláné feljegyzése. In: Huszár Tibor: A pokol malmai. I. m. 139–140. old.

[30] Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1945–1960. II. Napvilág, Budapest, 1997. 898–899. old. Noha Rákosi nem mulasztotta el, hogy szinte mindenkit gondosan eláztasson memoárjában, akivel pályafutása során kisebb-nagyobb mértékben konfrontálódott, Szűcs Ernőnek még a nevét sem írja le, így kerülve meg, hogy agyonveretésének a tőle remélhető verziójával kelljen vesződnie. Úgy gondolta ezt a skandalumot „meg nem történtté tenni", hogy egy szót sem írt róla.

[31] Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságban, 1950–1953. In: Telepessors. (Szerk: Saád József.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 13–50. old., Kitaszítottak. I–III. (Szerk: Hantó Zsuzsa – Füzes Miklós.) Alterra, Budapest, 2001–2006; Gyarmati György: Toll – ecset – pokoljárás. Dietrich Adolf festő polgári életpályája, 1869–1953. Duna–Part, 2004. 2. sz. 54–60. old.

[32] Gálszécsi Tivadarnak a Hortobágyi Állami Gazdaság borzas-pusztai telepén kiállított békekölcsön jegyzéseiről szóló igazolásait lásd: ÁBTL. 2.8.2.

[33] Böszörményi Géza: Recsk, 1950–1953. Széphalom könyvműhely, Budapest, 2005. Bank Barbara: A recski névsor. In: Sághy Gyula: Recski rabok a kövek árnyékában. Recski kiadó, Budapest, 2004. 187–201. old.

[34] Vajda Miklós: Anyakép, amerikai keretben. Magvető, Budapest, 2009. 203. old.

[35] Kónyáné Kutrucz Katalin: „Kérem nevezetteket szabadon bocsájtásuk esetén Hatóságomhoz visszakísérni." In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok. (Sajtó alá rendezte: Kahler Frigyes.) Kairosz, Budapest, 2002. 142–143. old.

[36] Horváth Ibolya: Összefoglaló jelentés a koncepciós perek vizsgálatáról. Kézirat, Budapest, 1989. 54. old.

[37] Kajári Erzsébet: Hajdúnánási „kulák-ügy" 1951-ben. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve, 1999. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 209–228. old.

[38] A számítást Kő András – Nagy J. Lambert: A hazáért éltek, haltak! Kivégzettek, 1948–1956. (Publica, Budapest, 1994) című munka 207–240. oldalán közölt adattár alapján végeztem. Ez leginkább a nagyságrendet tekintve hasznosítható, mivel az azóta ismertté vált további eseteket – többek között a Grősz-per háttérpereiben kivégzettek közül hat személy adatait – nem tartalmazza. Ezt a fejezet egy korábbi helyén már érintettem. Ugyancsak nincs még összesítésünk a vizsgálati fogságban, illetve az ítélet után börtönben elhalálozottakról. Lásd még újabban: Megtorlások évszázada. (Szerk: Szederjesi Cecília.) Nógrád Megyei Levéltár–56-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008.

[39] A kuláklista adminisztratív kiterjesztésére az adott módot, hogy a rendeletben rögzített általános irányelv szerinti kritériumokat (25 kh földbirtok, illetve 350 aranykorona-érték) kiterjeszthették azokra is, akik ún. mezőgazdasági fejlesztési hozzájárulás fizetésére voltak kötelezettek, ezt a „különadót" viszont mindenkinek fizetnie kellett, akinek 15 katasztrális holdnál nagyobb birtoka volt. De voltak ezenkívül ügyvéd, jegyző, iparos és kereskedő kulákok is. Lásd erről: Varga Zsuzsanna: „Kényszeríteni kell a parasztot..." Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években. In: Megtorlások évszázada. (Szerk: Szederjesi Cecília.) Nógrád Megyei Levéltár–56-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008. 53–66. old.

[40] Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig. (Szerk: Kövesdy Zsuzsa – Kozma László.) Kairosz Kiadó, Budapest, 2005. 105–107. old.

[41] Kónyáné Kutrucz Katalin: „Kérem nevezetteket szabadon bocsájtásuk esetén Hatóságomhoz visszakísérni." In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok. (Sajtó alá rendezte: Kahler Frigyes.) Kairosz, Budapest. 2002. 140. old.

[42] A váci börtönorvos Pfitzner Rudolf által idézett kitételét tartalmilag egyezően jegyezte le Kelety Géza: Szeretetből élni. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1997. 89. old.

[43] MOL. M–KS 276. f. 65/183. ö. e., illetve Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. Minerva, Budapest, 1988. 435. old.

[44] Az MDP KV Titkárság határozata a büntetőeljárásokról és számuk csökkentéséről. In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 167–170. old.

[45] Őze Sándorné – Őze Sándor: Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön. Hódmezővásárhely Önkormányzata. Hódmezővásárhely, 2005; Balogh Margit: Kommunizmus és egyházi ellenállás Magyarországon. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem. (Szerk: Püski Levente és Valuch Tibor.) 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen, 2002. 271–285. old.

[46] Gyarmati György: A politika rendőrsége, '45–56. Beszélő, 2000. 9–10. sz. 85–94. old.

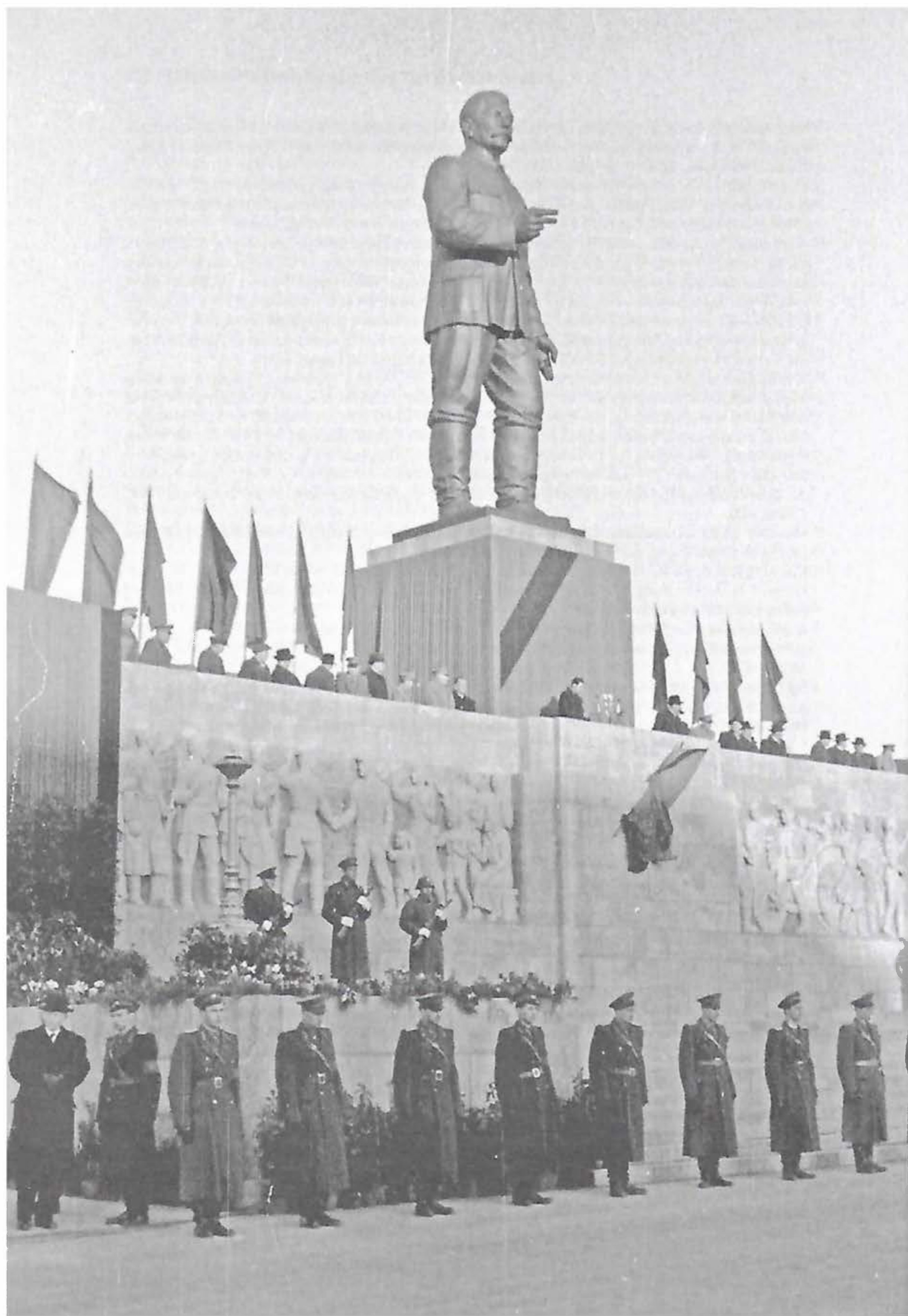
[47] Meszerics Tamás: Politikai ellenállás, '45–56. Beszélő, 2000. 9–10. sz. 74–84. old.

[48] A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. (Összeállította: Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György és S. Varga Katalin.) Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 148. old.

[49] Az ÁVH vezetőjének 1951-ben kiadott 37. számú és 94. számú parancsát közli Kónyáné Kutrucz Katalin: „Kérem nevezetteket szabadon bocsájtásuk esetén Hatóságomhoz visszakísérni." In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok. (Sajtó alá rendezte: Kahler Frigyes.) Kairosz, Budapest, 2002. 135–136. old.

[50] A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. (Összeállította: Kajári Erzsébet; szerkesztette: Gyarmati György és S. Varga Katalin.) Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 148. old. 149–150. old. Az „átlagosan" kitétel azt fedi, hogy ezekben az években 30–50 ezer között mozgott a „regisztrált" ügynökök létszáma, viszont évente a 10–12 ezer főt is elérte a fluktuáció: régebbiek kizárása a hálózatból és újak toborzása.

[51] MOL. XIX-B-1-q. 41–42. ö. e. A jelzett belügyminisztériumi összesítéshez készülő új budapesti kuláklista 1952 decemberében 2197 főt regisztrált olyannak, akiket továbbra is kulákként minősítenek. Az ekkor mentesítettek között – nevüket mellőzi a jelentés – olyanok voltak, mint „a Magyar Tudományos Akadémia munkatársa, kitüntetett művész, sebészeti klinika főorvosa". Források Budapest történetéhez, 1950–1954. (Szerk: Gáspár Ferenc, Szabó Klára.) BFL, Budapest, 1985. 224–227. old.

23 KETTŐS HADIGAZDASÁGI TÚLTERHELÉS ÉS REJTŐZKÖDŐ TRANSZFORMÁCIÓS VESZTESÉG

Fél évtized elteltével a magyarországi kommunista diktatúra egymás után – illetve egymásba csúszva – több területen mutatkozó ágazati zavarai fokozatosan adódtak össze úgy, hogy 1952–1953 fordulójára a rendszer egészének működésképtelenné bénulásával fenyegettek. A kritikus ponthoz való eljutás gerjesztője volt a nagyon rövid időn belül végrehajtott *kettős politikai rendszerváltás* (1945, 1948) és a nagyon rövid időn belül végrehajtott *kettős hadigazdasági túlterhelés* (1949, 1951) egy, a második világháború során kivérzett és súlyossá *váló* jóvátételi kötelezettséggel terhelt országban. A megkettőződő hadigazdasági túlterhelés első fázisa a Jugoszláviával szembeni konfliktus kibontakozása – a Kominformon belüli kis hidegháború – volt. A második pedig a koreai háború kirobbanása utáni újabb – Moszkvából oktrojált – hadigazdasági és katonai infrastrukturális beruházási láz. Ez utóbbi ugyanúgy „rátorlódott" a Jugoszláviával szembeni háborús készülődésre,[1] mint ahogy az 1948-as kommunista hatalommegragadás „rátorlódott" a többpárti parlamentáris berendezkedéssel kecsegtető elsőre, az 1945-ösre.

Ebbe a közelítésbe illesztem új kifejezésként a *rejtőzködő transzformációs veszteség* fogalmát, jelenségét. Ez a megközelítés – a rejtőzködő kitétel nélkül – az 1990 körüli kelet-közép-európai rendszerváltások után került az elemző leírásokba Magyarországon is. Lényege az, hogy a rendszerátalakítás részeként lezajló gyökeres tulajdonosi, termelésszerkezeti és munkaszervezeti váltás számottevő makrogazdasági (GDP) visszaeséssel jár együtt.[2] A második világháború utáni időszakkal foglalkozó munkák ezt nem tematizálják, holott valószínűsíthető, hogy ilyesmi akkoriban is végbement. Figyelmen kívül hagyása azzal a küldetéstudatos kommunista „önképpel"[3] magyarázható, amely szerint ami uralomra kerülésükkel elveszett, az már egyébként is „a történelem szemétdombjára való volt", így szükségtelennek gondolták tételes számbavételét. Három tényező – a tulajdon, a foglalkoztatás és a jövedelem rendszerváltásokkal összefüggő átstrukturálását számba véve, egyedül a foglalkoztatás-faktor pozitív szaldója egyértelmű a vizsgált korszakban. A jövedelemnek, illetve – az állami redisztribúció keretében foglalkoztatottak számának megsokszorozódása következtében – a keresetnek pedig negatív, veszteséges az össztársadalmi egyenlege. Az előbbieknél is nehezebb a tulajdon értéktranszformációját nyomon követni. Az államosítások sokasága – a nagyvállalatoktól, bankoktól „lefelé haladva" a néhány főt foglalkoztató ipari-szolgáltató műhelyeken, malmokon vagy gyógyszertárakon át a magánlakásokig – a mérleg negatív oldala, miközben együttes értékük, bármilyen horribilis lehetett, alig kalkulálható. Ehhez képest az immár államosított keretekben zajló beruházások soha korábban nem ismert magas volumene káprázatos főösszegeket számszerűsít. Ennél is bonyolultabb a kérdés a megvalósult beruházások, illetve az elkönyvelt és leszállított termékek hasznosulását figyelembe véve. A jóvátételi szállítások egyfelől számottevően segítették az ország ipari termelőkapacitásának a háború utáni helyreállítását, másfelől viszont – áruk önkényes megállapítása miatt – értékük és az ország ebből származó vesztesége tisztázhatatlan, s eközben más – esetleg valóban innovatív – termékek gyártásától vontak el forrásokat. A hadigazdasági kényszerpályája miatt szintén kérdé-

← Gyászünnepség Sztálin emlékére, 1953. március

Május elsejei felvonulás Szegeden, 1951

ses a gyáripari beruházások jelentős részének a „haszna". Nem szólva az ötvenes évek első felében a jugoszláv–magyar határ mentén kiépített betonerődrendszer költségéről: a tervteljesítési statisztikában komoly tétel, miközben a nemzet javai és erőforrásai pazarlódtak haszontalanul. Azzal ugyanis ritkán szoktak számolni, hogy az eredetileg katonai indíttatású ipari beruházások jó része még a tényleges termelést sem – vagy alig – kezdte meg, mire a politikai irányváltás fölöslegesnek ítélte azok eredetileg tervezett produktumait, és kezdhették a következő években (évtizedben) másodlagos „átszerelésüket", átprofilírozásukat, hogy szó szerint a „veszett fejsze nyele" hasznosuljon (belső) piacon értékesíthető, „polgári" termékek előállításával.

Az eddig említettekhez képest a transzformációs veszteség több tételből áll össze. Az alábbi táblázatban a világháború utáni kettős politikai rendszerváltáshoz rendelten egyfelől a többé-kevésbé mérhető veszteségek és terhelések főbb csoportjait nevesítem, másfelől azokat a „tételeket" igyekszem számba venni, amelyek az ún. transzformációs veszteség fogalomkörébe sorolhatók. (Ez utóbbiakat *kurzívval* jelölöm.)

Magyarországot a második világháború után sújtó	
többé-kevésbé mérhető terhelések és veszteségek	**pontosan nem mérhető *transzformációs veszteségek***
Háborús emberveszteség (halottak harctéren és hadifogságban, továbbá a civil áldozatok, beleértve a gettókban, koncentrációs táborokban elpusztultakat is.	Munkaképesség-csökkenéssel járó „háborús emberveszteség" (hadirokkantak, koncentrációs tábort túlélők).
Materiális háborús károk (termelőeszközök, állatállomány, infrastruktúra).	„Közösségi" és személyes javak Nyugatra és Keletre történő elhurcolása (műkincsek, értékpapírok, könyvtárak, használati tárgyak).
	A földreform transzformációs vesztesége.
Nevesített összegéhez képest a teljesítés közepette megduplázódó **jóvátételi kötelezettség.**	A jóvátételi kötelezettség teljesítése közepette előállott „extra" veszteség a termelési vertikumban, illetve az ellátásban.
	A háború végi, illetve a következő években zajló menekülések/visszatelepülések, ki- és áttelepítések, valamint a „malenkij robotra" elhurcoltak kényszermobilitási vesztesége.
A Vörös Hadsereg által nyomatott és felhasznált pengő visszaváltási kötelezettsége.	Az infláció közepette elkótyavetyélt javak „társadalmi vesztesége", valamint a stabilizációs átváltás „kamara haszna".
	A nagy államosítási hullámokból eredő transzformációs veszteség (üzemek, bankok).
	A kereskedelem, a kulturális szféra intézményei, valamint a ház/lakás ingatlanok államosításából eredő transzformációs veszteség.
Hadigazdaság I. A Jugoszláviával szembeni Kominform-hidegháború hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházásai, 1949–1953.	*A Jugoszláviával szembeni frontországgá válást követő kitelepítések, föld-, lakóingatlan-rekvirálások és az érintett csoportok okszerű munkavégzését ellehetetlenítő transzformációs veszteség.*
	Az erőszakos termelőszövetkezet-szervezés és a hozzá társuló tagosítások transzformációs vesztesége.
	A már békében emigrációba menekülők szakmai „tudástőkéjének" elvesztése.
	Az itthon maradtak, de osztályidegenként adminisztratív úton deklasszáltak „tudástőkéjének" transzformációs vesztesége.
	Az új kádergarnitúra képzettséghiányos rendszerműködtetésének transzformációs vesztesége.
Hadigazdaság II. A koreai háború által (Moszkvából) oktrojált hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházások, 1951–1953.	*A (hadi)ipari nagyberuházásokat preferáló gazdaságpolitika és a politikai represszió által gerjesztett kényszermobilitás transzformációs vesztesége.*
Az ország külpolitikai, külgazdasági (Cocom) és „tudáskultúra" terén való elszigetelődésének transzformációs vesztesége.	

A transzformációs veszteség különböző összetevői a kiépülő új rendszer totalitárius jellegéből eredően nem voltak tudatosult, kalkulált tételek. A „holnapra megforgatjuk az egész világot" messianisztikus hevülete közepette aktuálpolitikai síkon bármilyen erre való utalás a „múlt visszasírásaként" értékelődött – és sepertetett félre. Ezek között is sajátosnak mondható az agrárszférában a *földreform-kollektivizálás* képletével megjeleníthető – egymást rövid időn belül követő – jelenségcsoport. A földreform során a felparcellázott uradalmak központjából vagy majorságaiból széthordott inventárállomány egyes darabjai (ekék, boronák, cséplőgépek, darálók, silózóeszközök stb.) bizonyára boldogították azokat, akik újonnan kapott földjük mellett ezek valamelyikéhez is hozzájutottak, csakhogy – a közismert fordulattal élve – „sok volt az eszkimó és kevés a fóka". Gyakorta ló sem akadt, amelyet a megszaporodott számú újgazdák az eke elé tudtak volna fogni, miáltal a mezőgazdaság produktivitása erősen mérséklődött. Az akkoriban korszellemként létező és ható s nem halogatható „társadalmi igazságosság", „történelmi elégtételszerzés" szempontjából a földreform elodázhatatlan volt. Megvalósult formája viszont – a kvázinincstelen napszámosok, béresek, uradalmi cselédek „magam ura" gazdastátusba kerülésük le nem becsülhető fontossága ellenére – transzformációs veszteséggel is járt.

A világháború utáni első években a jóvátétel teljesítési kötelezettsége volt a (politikai) magyarázat arra, hogy miért nem igazodik a mezőgazdasági gép- és eszköztermelés az új birtokstruktúra művelési igényeihez. A következő évtizedfordulón pedig már a kollektivizálás gazdasági és adminisztratív kényszerítő intézkedései voltak napirenden. A nagyüzeminek álmodott-hirdetett mezőgazdaság szükséglete szerinti gépesítést ígérte a propaganda, de a „gép" előtag – a hidegháborús hadigazdaság közepette – leginkább a „fegyver" utótaggal alkotott összetett szót. A háború utáni változások folyamatában szemlélve: mire az „úri nagybirtok" egykori eszközállománya újrahasznosítható lett volna a kényszerkollektivizált agrárüzemi szervezetben, azok nagy része – okszerű használatot feltételezve – amortizálódott, vagy kézen-közön eltűnt. Régi már alig volt, s új se sokkal több. Tegyük ehhez hozzá: a politikai értékítélet szerint egészében elmaradottnak, „feudálisnak" minősített úri nagybirtok egy jelentős részén a két világháború között már agrár-szakértelmiségiek hozzáértő közreműködésével, okszerű üzemszervezésével történő termelés folyt. A birtokviszonyok és a termelés üzemformáinak évtized hosszan ismétlődő, gyakori változtatgatása – ezen belül is leginkább a szövetkezetesítéshez társított ismételt tagosítások[6] – miatt a mezőgazdaságban *többszörös transzformációs veszteség* is megállapítható.[7]

A *bányászati-iparforgalmi szférában* a lépésről lépésre véghezvitt államosítások politikai aktusa után következő, a Kornai János által „bürokratikus igazgatásnak" nevezett tervutasításos termelés szervezési-irányítási mechanizmusai – és az eközben óhatatlanul előálló „senki földje" effektus – evidensen sorolhatók a transzformációs veszteség makrogazdasági tartományába.[8] Azt viszont már a közelebbi tárgy- és időkörünkre vonatkozó gazdaságtörténeti leírások jelenítik meg, hogy a kommunista hatalomátvétel után mezoökonómiai szinten a különböző termelésprofilírozások érdekében végrehajtott ágazatközi és azokon belüli trösztösítések, újabb és újabb iparigazgatóság-szervezések – az átszervezetteknek átszervezőikkel együtt való újabb

Farkas Mihály honvédelmi miniszter 1950 körül

átszervezése –, leginkább nagy intenzitású, lázas semmittevéssel generáltak tényleges zűrzavart.[9] Okváth Imre érzékletes példák során mutatja be, hogy a hadiipari beruházások, illetve a hadsereg felszerelését célzó termel(tet)ési igények nem csupán évenkénti, hanem év közben is rendre visszatérő, egymás utáni felsrófolása miatt már 1950-től állandó vita és felelősséget egymásra hárító civakodás-huzakodás jellemezte a Honvédelmi Minisztérium (HM), az Országos Tervhivatal (OT) és az ágazati minisztériumok viszonyát. Ez – leegyszerűsítve, de a lényeget talán nem torzítva – abból állt, hogy Farkas Mihály honvédelmi miniszter az MDP nem publikus vezetőszervi határozataira hivatkozva (és a „szovjet tanácsadó elvtársakat" maga mögött tudva) állt elő újabb és újabb követelésekkel, míg az OT a költségvetés felborulását jelezte, a termelést irányító minisztériumok meg amiatt apprehendáltak, hogy a HM határtalan követelődzése – szintén párthatározaton alapuló s a „tervtörvényben" rögzített – egyéb termelési kötelezettségeiket lehetetleníti el.[10]

A konfúzus helyzet a végrehajtás alsóbb, mikrogazdasági szintjein – ahogy a korban mondták, „a termelés frontján" – szinte predesztinálta az egyre fokozódó fejetlenséget. Ez utóbbit viszont más intézkedések is generálták. Ennek egyik része az új káder „munkásigazgatók" státusba helyezésével jött létre, s mellettük a vállalati menedzsment túlnyomó többségének „proletárosításával", ami kiegészült azzal, hogy az üzemi pártszervezeteket politikai komisszárként delegálták a termelés szervezeti rendjébe. A rendszerhűség személyi-szervezeti feltételei maradéktalanul teljesültek, csak a funkcionális szakértelem került közben meddőhányóra, lomtárba. Ehhez járult két további – egymást erősítően – helyzetrontó összetevő. Az egyik, hogy mivel a kommunista vízió szerint a „legöntudatosabb ipari szakmunkások" állítandók minden más területen is a rendszer különböző szintű parancsnoki posztjaira, az ipari termelésben elsődleges fontosságú szakmunkások sokaságát – s velük együtt „funkcionális tudástőkéjüket" – vonták ki az effektív termelés meghatározó szegmenseiből. Ennek mintegy komplementer eleme volt a korábbi szociáldemokrata szakmunkásokkal és a régi mérnökkarral szembeni generális politikai bizalmatlanság. Mellőzöttségük vagy éppen szabotázskreálásokkal súlyosbított büntető elbocsátásuk azonnali volt, miközben az új – immár „munkásszármazású" – műszaki értelmiségi garnitúra csak a most vizsgált időszak végére kezdett munkába állni. E téren a transzformációs veszteséget a meglévő tudástőkéknek funkcionális helyükről való kivonása, háttérbe szorítása, illetve inkompetensekkel való helyettesítése adja.

Hasonló folyamat ment végbe *a kommunista államhatalom intézményrendszerének* kiépítése során. Ennek korábbi többszöri felidézése miatt[11] ezúttal a folyamatnak csak egy – a vonatkozó évkörökről tudósító levéltári források módszeres tanulmányozása közben leginkább szembetűnő – jelenségegyüttesére utalunk. Az 1945 utáni magyar állam-, illetve közigazgatás különböző intézményeinek iratait olvas-

va, majdhogynem napi pontossággal állapítható meg, hogy az adott poszton mikor váltotta fel a régi – s ezért megbízhatatlan, „reakciós" – tisztviselőt egy új, s esetleg utána őt is egy még újabb. Ennek tükre az adott hivatalnok „írásképe". Ezek alapján követhető nyomon, hogy az „írástudók" igazgatását milyen ütemben váltotta fel az 1950-es évek elejére a magyar nyelv elemi szabályait alkalmazni alig tudó, funkcionális analfabéták sokasága. Az általánosnak mondható alulképzettségi tendenciát csak esetlegesen és időlegesen ellensúlyozta, hogy az elbocsátott falusi körjegyző rokoni háttérsegítségként fogalmazta meg az újkáder tanácstitkár – „felsőbb szervnek küldendő" – hivatalos iratai egy részét, vagy hogy az egyik megyeközpont tanácsának pénzügyi osztályán megszervezték a „szocialista kettős könyvelést": a közeli bányákból „kiemelt" munkáskáderek napi küszködésének selejtes összesítéseit „éjszakai műszakban" az elbocsátott „reakciósok" számolták újra, korrigálták, és készítették el számszakilag is megfelelő rendben.

A tudásdeficitet – legalább is részlegesen – tükrözi, hogy míg a háború után a magyar állam- és közigazgatás „normállétszám-szükséglete" 128 ezer fő volt, 1953-ra közel háromszorosára, 360 ezer főre nőtt. Ez az intervallum kurtasága miatt kiugró – majdnem megháromszorozódó – bürokrácia- és bürokrataszaporítás aligha illeszthető az állami adminisztráció modernkori növekedésének általános trendjébe, miközben az új rendszerű állam működtetésének „társadalmi rezsiköltségét" is számottevően megemelte.[12] Utolsó példaként említünk egy olyan speciális területet, ahol a képzettség leértékelésének – szó szerint – emberéletek sokasága lett az ára. Az 1949 után rohamtempóban fejleszteni kezdett s 1951-ben még tovább sokszorozni próbált katonai légierőnél szintén menesztették a „régi állomány" nyolc-

Rákosi beszédét hallgatják rádión, 1951. november

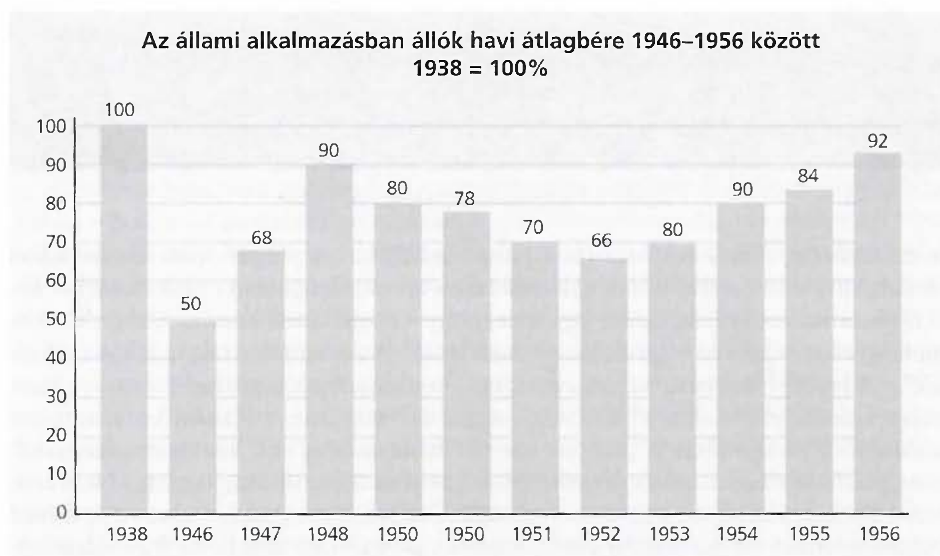

van százalékát, s helyükre – Farkas Mihály miniszter igényei szerint – „megbízható bányász fiatalokat" verbuváltak. A kiképzési időt és az ennek részét képező elő-gyakorlatokat viszont megkurtították azért, hogy az 1949-es 150 gépről 1953-ig 641-re növelt vadász- és bombázógéppark pilótaállománya bevethető állapotban legyen. Eközben kilencven gép pusztult el és kétszer ennyi pilóta halt meg a „gyorstalpaló" felkészítés közepette. Nem háborús bevetések, „csak" gyakorlatozás közben lelte halálát az új pilóták tíz százaléka.[13]

Ez utóbbi példa – a fentebbi táblázatos összeállításban – ugyanúgy besorolható a koreai háború által indukált Hadigazdaság II. rovatba, mint a transzformációs veszteség tételei közé. De épp e jelenség „kettős státusa" segít annak megértésében, hogy milyen folyamat eredményeként jutott Rákosi rendszere hatalomra kerülése után alig fél évtized elteltével összeomlás-közeli helyzetbe. Ugyanebbe a kettős státusú veszteségbe illeszkedik a tudáskultúra átvételének lehetőségétől való elszigetelődés (a fentebbi táblázat utolsó sora). Az ún. Cocom-listás importlehetőségektől való elesés politikai indíttatású karanténba zárást jelentett, annyiban azonban a rejtőzködő transzformációs veszteség körébe sorolható, hogy felmérni sem lehet, mennyi áru, illetve know-how technológia nélkülözését jelentette. Elsősorban a tudástőke-veszteség terén kell megkülönböztetni rövid és hosszú távú hatást is. A lakosságcseréből, idemenekülésből eredő új egzisztenciateremtés eredményezhet múló, átmeneti tudáshasznosulást; az ún. régi értelmiségiekkel szemben érvényesített, tudásszint alatti foglalkoztatás, illetve az, hogy az e körbe tartozók következő generációja csak kerülő úton és változó mértékű késleltetéssel szerezhetett felsőfokú képzést, már a hosszabb távú veszteségek körébe sorolható; míg az emigráció – túlnyomó hányadában – a végérvényes transzformációs veszteség szegmensét gyarapította. Sok-sok, különböző súlyú, eltérő hatású összetevőből adódik össze ez a rejtőzködő transzformációs veszteség, de közhely volta ellenére is érvényes lehet a problémakör egészére: sok kicsi sokra megy. A második világháború következményeképpen előállott materiális és emberveszteség mellett terhelődtek az országra – két politikai rendszerváltás közepette – olyan további materiális elvonások és átalakítási-fejlesztési programok, amelyek annak teherbíró képességét meghaladták. Az időben egymásra torlódó terhelések a koreai háború kirobbanása után megindított – s a már folyamatban lévő első ötéves terv célkitűzéseit is felsrófoló – újabb hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházások erőltetésével kezdtek közelíteni a teherbíró képesség határához, annak töréspontjához. (A fentebbi táblázatban Hadigazdaság II. tétel.) Ezt tekintem elsődlegesen meghatározónak, míg a transzformációs veszteség felsorolt tételei olyan komplementer összetevők, amelyek nevesíthetők, de nem kvantifikálhatók. Számszerűsítés híján az sem adható meg, hogy ezek milyen mértékben járultak hozzá a válsághelyzet létrejöttéhez.

A transzformációs veszteség fogalomkörébe ezen a ponton illeszthető a *társadalmi időtényező* két válfaja: az egyik a társadalmi regenerálódás időhiánya, a másik pedig a gyors tempójú, erőltetett – és ugyanilyen gyorsan kontraproduktívvá váló – kényszermobilitás. *A társadalmi regenerálódás* fogalmát, illetve ennek időszükségletét a gazdaságtörténeti „helyreállítási periódusból" kiindulva – de azzal nem azonosítva – próbálom értelmezni. A gazdaságtörténeti leírásokban evidencia korszakunkra vonatkozóan az 1938-as bázisév adatait viszonyítási alapnak venni,[14] és

az iparforgalmi szférában többnyire 1949-re – az első hároméves terv végére – teszik annak újbóli elérését. Ennek analógiájaként a bérből és fizetésből élők átlagkeresetét nyomon követve keresem a háború előtti reálbérnívó elérésének idejét.[15] Eszerint – lásd az alábbi diagramot – 1948-ra az agráriumon kívül boldogulni próbálók keresete megközelítette az 1938-as bérszintet (kilencven százalékon állt). Ez akkor lényegében összhangban állt a – mezőgazdaságon kívüli – termelőszféra helyreállítási ütemével. A kommunista hatalomátvétellel egyidejűleg viszont évről évre romlott a bérmutató, s mélypontját éppen – a már más vonatkozásban is kritikusnak jelölt – 1952-es évben érte el. Ekkor az 1938-as bázisév 66 százalékán állt a havi átlagbérek mutatója, míg a paraszti társadalom különböző kategóriái esetében 52-60 százalék között szóródik. (1956-ra már közel két évtizednyi múltban volt az utolsó békeév és több mint egy évtizednyi távolságban a háború vége, de a reálbérek még mindig csak azt a kilencven százalékot lépték túl, amit 1948-ban már elértek.)

A Rákosi nevéhez köthető diktatúra első fél évtizedében nemcsak a tervgazdasági propaganda szerves részeként prognosztizált „jólét" maradt beváltatlan ígéret, hanem még a háborús kataklizma után meginduló fokozatos társadalmi regenerálódás reménye is elillant. A kortársi közérzet aligha volt képes összehasonlító mérőszámokkal kalibrálni a nélkülözés mértékét, a kincstári beszámolóknak pedig nem állt érdekükben tudatni, hogy még a Horthy-kori életnívó „átlaga" is csak békaperspektívából vizionálható. Az átlagbérek évenkénti változásának adatsora azt látszik alátámasztani, hogy – miközben az állami alkalmazásban állók létszáma megsokszorozódott – kifejezetten a második, az 1948-cal induló kommunista rendszerváltás centralizáló, államosító-szövetkezetesítő-fegyverkezési programja és gyakorlata akasztotta meg a társadalmi regenerálódás háború után meginduló folyamatát. Ez nemcsak az ún. volt uralkodó osztályok vagyoni, kulturális monopóliumát törte meg, hanem az egykori úri-polgári, valamint a középosztályi szint alatt

Április 4-i díszszemle Budapesten, 1954

is szétterítette, illetve tartósította a pauperizálódást. A polgári kori hierarchikus társadalmi piramis felső szintjének lemetszésével csonka gúlává redukálta a korábbi társadalmi struktúrát, de ezt úgy tette, hogy – megélhetési kondíciójukat, életkörülményeiket tekintve – „a dolgozó osztályok" is deprimálódtak, „deklasszálódtak". (A Horthy-korban – üzemszervezési, munkaszociológiai értelemben – a mesterlevél megszerzése előtt álló is már „segéd úr" volt, míg a Rákosi-korszakban a szakmunkások egy része is „tanonc-cseléd" bánásmódot volt kénytelen elszenvedni a „politikai előmunkások és művezetők" neofita úrhatnámsága miatt.) Nem csupán a korban általános, közvetve vagy közvetlenül szinte minden alattvalót érintő intézményesített rendszerterror miatt, hanem a pőre anyagi kondíciók lejtmenete következtében is erősen kétséges, hogy a rendszerváltás nyertesei közé sorolták-e magukat azok – a „dolgozó osztályokhoz" tartozónak elkönyveltek –, akiknek a nevében a rendszer-transzformáció végbement. Róluk is azt konstatálta egy más adatbázison nyugvó vizsgálat, hogy *„1949-től kezdve az ipari munkásság élet- és munkakörülményei drámaian romlottak Magyarországon"*.[16] Ezért sorolom a materiális társadalmi regenerálódás elmaradását a transzformációs veszteség tételei közé.[17]

Míg az egyik oldalon a háborús pusztulás nyomán megindulni látszó társadalmi regenerálódás fordult a visszájára, a másik oldalon a „gyorsuló időről" beszélhetünk. A néhány éven belül egymást követő két rendszerváltás rövid időn belül milliókat mozdított ki korábbi lakó- és munkahelyi környezetéből, társadalmi státusából. Ennek megint csak két oldala volt. A „neobarokk társadalom" letűnéséért, az addig megsüvegelendő főméltóságú, nagyságos és tekintetes, méltóságos és kegyelmes vagy nemesi és vitézi előnevekkel cirkalmazott rangkórság elmúltáért kevés ok volt könnyet hullatni. Ennek pandanjaként pedig kifejezetten üdvözlendő

hozadéka volt a változásnak az addigi „csendőrpertu" alattvalók jövőbeni emberszámba vételének ígérete. Csakhogy nem ez történt. Az eltörölt születési, tehetősségi, iskolázottsági cenzusok helyébe nemcsak a korábbi kiváltságosak diszkriminálására létesítettek újabb, ideológiai alapú megbélyegző-kirekesztő határvonalakat, hanem immár a közel egyívásúak közé is: azok közé, akiknek – úgymond – a nevében zajlott a mindenre kiterjedő „világmegforgatás". A hisztérikus propaganda kíséretében érvényesített kontraszelekció újabb változata következtében ráadásul nem csupán az új rendszerben nemkívánatos korábbi százezrek kerültek páriastátusba. Internálás, kitelepítés, börtön, munkatáborokba zsuppolás, vagy nyugdíj és más járandóságok megvonásával előidézett tengődés – tömegesen lettek ennek kárvallottai azok köréből is, akik – társadalmi kondícióik alapján – elvileg a rendszer kedvezményezettjeinek csoportjába tartoztak. Rákosi pártállama jószerével az egész országot átnevelőtáborrá kívánta formálni, azt várva az alattvalótól, hogy az újonnan meghirdetett közösségi (párt)identitás attribútumaival azonosuljon. Ezt a szekularizált anabaptizmust, a kommunistává való „megtérést" ugyanakkor még saját tényleges és potenciális támogatói körében is maga szelektálta, kérdőjelezte meg, egyfelől adminisztratív eszközökkel, a pártba már felvettek „tagjelöltté" történő tömeges visszaminősítésével, másfelől – egy kortárs rendszerhívő fordulatát kölcsönvéve – *„a káderek körében véghezvitt tatárjárással"*.[18]

A kommunista pártegyeduralom magyarországi kiépítése és beüzemelése időszakában – Rákosi teljhatalmú regnálásának első félidejében – *túl sok ember túl rövid idő leforgása alatt került vagy kényszerült diszfunkcionális szerepkörbe.* A társadalmi hierarchiában megtapasztalt vertikális (fel-le) státusliftezés – valamint a horizontális (térbeli) mobilitás – egy része még azok számára is kényszerré vált, akik az új kádergarnitúra kiemeltjei (majd részben félreállítottjai) voltak. Még inkább vonatkozott ez a politikai névtelenek sokaságára – a társadalom többségére –, akik többnyire a hétköznapi megélhetésüket biztosítandó lettek a fluktuáció „szem a láncban" résztvevői.[19] Vélhetően maga a rövid intervallumon belül gerjesztett/kényszerített státus- és térbeli népességmozgás tömegessé válása vált kezelhetetlenné a mindent központilag vezényelni akaró társadalomszervezés számára. Ez a rendszer működési mechanizmusára visszavezethető *kényszermobilitás* jelentős hányadában inkább volt – ugyancsak a rendszer üzemszerű működtetése szempontjából – hátrány, semmint előny. A kontraproduktivitásnak ez a változata szintén a transzformációs veszteséget gyarapította.

A rendszer-átalakítás küldetéstudatos vaksága mellett létezik egy tárgyszerűbb magyarázat is arra, hogy a „határtalan növekedés" korlátait és a – részben ebből következő – túlterhelési hatásmechanizmust miért nem ismerték fel a maga idején az ország kormányosai. Közgazdasági nézőpontból már több mint három évtizede modellezte ezt a transzformációt Jánossy Ferenc a világháború utáni gazdasági fejlődés trendvonalait összehasonlító módon vizsgáló munkájában. Magyarországra vonatkozó fejezetében jut arra a megállapításra, hogy nálunk a *„kizárólag a helyreállítási periódus folyamán fenntartható növekedési ütemet tévesen extrapolálták a jövőre"*. Az országban a második világháború végi újrakezdés pillanatának üszkös terepéhez viszonyítva a helyreállítás – ezen belül az 1947–1949 közötti első hároméves újjáépítési terv – időszakában tényleg látványos volt a termelési volumen

növekedése. Ezek – folytatódik a diagnózis – *„utópisztikus reményeket ébresztenek"* és *„a józan mértéken túlira fokozzák"*[20] a célkitűzéseket. Lényegében az történt, hogy a helyreállítási periódus időszakában ténylegesen meredeken felfelé kúszó növekedési trendvonalat mechanikusan vetítették ki a teljes körű beüzemelés előtt álló tervutasításos ciklusra. A hatalomátvételt követő, sikerorientált politikai ambíciók nézőpontjából – amelyet akkoriban ritkán jellemzett a megfontolt számvetés – nem is volt teljesen logikátlan ez a vélelem: „ha erre voltunk képesek a háború utáni szétvert, leromlott állapotok, jóvátételi terhek és állandósuló politikai csatározások, a reakciósokkal való hadakozás közepette, mennyivel több végezhető majd ezután, amikor már politikai ellenlábasainktól megszabadulva, mindent mi irányítunk..." E (fiktív, bár korba illő) gondolatmenet alapján nemhogy az 1950-es első ötéves terv induló irányszámait, de még az 1951-es (második hadigazdasági program) megalomán tervszámait is illeszthetőnek hitték abba a mechanikusan extrapolált trendbe, amelyet egyszerre inspirált a Rákosi irányította kommunista vezérkar bizonyításkényszeres politikai ambíciója és a külső, Moszkvába rendelésükkel párosított közvetlen előírás-elvárás. Ezt a hiedelmet meglehetősen pontosan adja vissza Rákosi, midőn a már érintett 1951. januári kremlbéli tanácskozás tárgyunkat érintő fontolgatásait idézi memoárjában: *„velem volt Farkas Mihály is, az akkori honvédelmi miniszter, s az volt a véleményünk, hogy az a szám ami nekünk jutott, a többi országokéhoz képest nem nagy, s elfogadhatjuk."*[21] Rákosi nem informál arról, hogy „mi, mennyi"?, Emil Bodnaras román honvédelmi miniszter fennmaradt korabeli jegyzeteiből viszont tudható, hogy 1953-ra Sztálin milyen hadikészültséget irányzott elő a Szovjetunió nyugati határai mentén húzódó ütköző-állam-térség protektorátusai számára.[22]

Ország / lélekszáma (kerekített adatok)		Fegyveres erők előirányzott létszáma 1953-ra		
		békeidőben		háborús készültség esetén (fő)
		fő	(össznépesség %)	
Bulgária	7 470 000	140 000	1,87	350 000 (400 000)
Csehszlovákia	13 100 000	250 000	1,90	700 000
Lengyelország	27 400 000	350 000	1.27	900 000
Románia	17 500 000	250 000	1,42	700 000
Magyarország[23]	9 800 000	150 000	1,53	350 000 (400 000)
Összesen:	75 270 000	1 140 000		3 000 000

Ezen a ponton illeszthető a militarizálási programba a teljesítés közben megduplázódó jóvátétel előteremtése, valamint annak – a fejlesztési előirányzatok számából kitűnő – figyelmen kívül hagyása, hogy mennyiben különbözött Magyarország helyzete a szintén Moszkva protektorátusává lett többi országhoz képest. Az egyes országok háború előtti utolsó (1938-as), egyévnyi GDP-értékét alapul véve (100%), Lengyelország veszített a legtöbbet (350%), őt követte Magyarország (194%), majd Csehszlovákia (115%), Bulgária (33%) és Románia (29%).[24] Magyarország hely-

Díszszemle a Sztálin-szobor leleplezése alkalmából a Felvonulási téren, 1951. december 18.

zete ezen összevetésben annyiban speciális, hogy a lengyel és a cseh államháztartást – mellékgyőztes státusukból eredően – nem terhelte jóvátétel, a románokra és a bolgárokra pedig számottevően kisebb háborús veszteség reparálási kényszere mellett hárult a jóvátételi teher. Miközben a KGST keretében 1949, a fegyverkezési kooperáció tekintetében 1951 óta folyt „a béketábor" európai országai gazdaságfejlesztésének összehangolása, a Kreml csak 1953. január végén – alig másfél hónappal Sztálin halála előtt – jelentette be, hogy a Szovjetunió teljesítettnek tekinti az 1945-ben Magyarországra rótt jóvátételi kötelezettséget.

A válságot gerjesztő összetevők szinte mindig csak utólagos, visszatekintő elemzés nyomán tárulnak fel. Azzal együtt, hogy a rendszer kíméletlenségei, az intézményes erőszak eszközeivel előidézett közellátás-deficit, illetve a reálbérek és az életszínvonal effektív csökkenése már a maga idején is zéróra – sőt negatív számokkal megadhatóra – redukálta a jóléti mutatószámokat, cáfolva a növekedést harsogó propagandát.[25] Így válik érthetőbbé, hogy a bármely területen előálló üzemzavar okát miért keresték szinte reflexszerűen – masszív erőltetéssel – az adott helyen kimutatandó „szabotálókban", „kártevőkben", „az osztályellenségben".

Ezen a ponton hívható ismét segítségül Jánossy Ferenc egy másik, korábbi analízise, amelyben szinte az állatorvosi ló eseteként diagnosztizálja az ötvenes évek eleji, erőltetett ütemű magyar iparfejlesztés ellentmondásának jellemző tüneteit. Ezek között mutat rá arra, hogy a fentebbiekben általunk is visszatérően érintett hidegháborús hisztéria közepette állandósuló *bizalmatlanság* akkoriban az elvakultsággal határos – néha egy holdkóros vakmerőségéhez hasonló – *bizalommal* párosult. *A szakmai dilettantizmus sikerességébe vetett korlátlan bizalom* legalább annyi-

ra jellegzetessége a korszaknak, mint a politikai bizalmatlanság.[26] Mindez nem csupán azért történhetett így, mert a kiépülő pártegyeduralom hidegháborús ellenségkeresési drilljében ideológiailag is minden erre volt programozva. Azért is volt erre hajlam, mert a működési vertikum lefelé szélesedő alsóbb szintjein foglalkoztatott új kádergarnitúrának – a „politikai művezetőknek", a melléjük vagy közvetlenül föléjük rendelt pártkomisszároknak – nem volt tudásuk a mechanizmus szélesebb horizontú átlátására. A pártvezetés felsőbb irányítási szintjeihez közeledve már inkább vélelmezhető az ágazatok egymást is befolyásoló működési disszonanciájának a felismerése, de a rendszert irányítók ellenérdekeltek voltak annak beismerését illetően, hogy képtelenek a tervutasításos szisztéma egészének koordinált vezérlésére. Ebből eredően hárították lefelé – az alsóbb szintekre – az említett üzemzavarok felelősségét. Sőt mi több, lehetőleg ágazatokon *belüli* irányítási-működési hiányosságokként próbálták ezeket lokalizálni. Gerő Ernő frissen kinevezett belügyminiszterként jelentette ki 1953 augusztusában – azaz már az „új szakasz" kezdetén, de az ÁVH-nak a kurzusváltás előtti tevékenységére vonatkozóan – a minisztérium politikai kollégiumának ülésén: *„sok a munkás és a dolgozó paraszt az őrizetbe vettek között.*[27] *Ennek több oka van; vagy a kormány és a párt politikájában van a hiba, vagy az államvédelmi munkában, az elhárító szerveknél van a hiba. Meg kell állapítani, hogy a párt politikájában komoly hiba nincs. A belügyminisztériumi és az igazságügyi szerveknél van a hiba."*[28] A problémák így nem megoldódtak, hanem elfojtásukkal folytatólagosan rendszerbe kódolva eszkalálódtak: a politikai keszonnyomás alatt nőtt a robbanáspotenciál.

Valós információk az 1952–53 fordulójára rendszerszintűvé eszkalálódó működésképtelenségről sem voltak hozzáférhetők, illetve nyilvánosan pertraktálhatók, a ráutaló jegyekhez vagy közvetlen tapasztaláshoz pedig kizárólag adott szintű és karakterű „ellenségpanelt" volt szabad társítani. Ezt a rendszer sajtója – általában – kettős tükörben tálalta a nagyközönségnek, majdhogynem naponta. Előzetes politikai útmutatás nyomán a felmerülő problémát egyfelől mint újabb „kártevést" leplezte le, amihez prejudikálva rendelte hozzá a rendszer ellenségeinek gazdag lajstromából a leginkább odaillő személyt (vagy célcsoportot), másfelől elégséges számú skandalum a sajtóban több napon át folyó sulykolását menetrendszerűen követte az adott területre vonatkozóan meghirdetett korrekciós kampány. A következő két-három hétben a sajtó rendre azt adta hírül, hogy a csorba kiköszörültetett, újra megmutatva az ellenségnek acsarkodásuk, gáncsoskodásaik hiábavalóságát, *„a népi demokrácia erejét"* stb., stb. A különböző kampányok egymás utáni sora – a történtek fonákját megjelenítve – tudósított leginkább arról, hogy éppen mely területen jutott kátyúba a szocializmus szekere.[29] Ezeknek a fiaskóknak valós kontextusban tárgyalása a korban „ellenséges megnyilvánulásnak", továbbadása „rendszerellenes propagandának" minősült és büntetőeljárást vont maga után. A „semmi sem működik" káoszérzet közepette még célirányos szemfülesség esetén is alig állt rendelkezésre olyan hiteles, nyilvános információ, amelyből el lehetett volna kezdeni összerakni a válságpuzzle mozaikképét. Az információhiány közepette óvatos, de a dolgok velejére tapintó ironikus korabeli szójáték próbálta érzékeltetni a szocializmus építésének újabb szakaszba érkezését: *„a növekedés nehézségeit felváltotta a nehézségek növekedése."*

1 A katasztrófahelyzet létrejöttéért elsődlegesen Rákosit felelőssé tevő 1953. júniusi moszkvai tárgyalásokon a szovjet pártelnökség tagjai visszatérően és nyomatékkal tették szóvá azt, hogy az 1951 óta felduzzasztott hadsereg még a túlméretezett apparátuson belül is megalomán – s ezt tételes kimutatás alapján részletezték –, illetve hogy az ehhez szükséges erőforrás-elvonás az, „ami tönkreteszi az államot". A tényeiben helytálló szemrehányás farizeusságát Hruscsov egy odavetett megjegyzése – miszerint ezek Moszkva követelései voltak – némileg oldotta ugyan, de rögtön hozzáfűzte, hogy a magyar elvtársak még ezeket a követeléseket is túlteljesítették. Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. (Közreadja: T. Varga György.) *Múltunk*, 1992. 2–3. sz. I. m. 245. old.

2 Bár a fogalmat nem használja, de – kissé körülményeskedően – a strukturális veszteség különböző formaváltozatairól ír Tóth Tibor a mezőgazdaság egyidejűleg tőkeelvonásos és voluntarista átalakítása kapcsán 1949–1950-től kezdődően. Tóth Tibor: A mezőgazdasági tulajdon- és földhasználati viszonyok változásai a felszabadulást követő másfél évtizedben. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985. (Szerk: Antal Gyula – Sándor László.) Pécs, 1985. 223–323. old. Ugyancsak a strukturális veszteség problémáját járja körül a Kádár-korszakra vonatkozóan Berend T. Iván, az 1968-as új gazdasági mechanizmus 1972 végén történt visszafogásának következményeként: „*Tíz év alatt nagyjából egy év során megtermelhető nemzeti jövedelem értéke veszett el. Ez az egy év az 1930-as évek második felének fél évtizednyi nemzeti jövedelmével, vagyis a második világháborúban bekövetkezett rettentő pusztítás veszteségeivel volt nagyjából egyenértékű. Nem zuhantak a Dunába hídjaink, nem semmisült meg a vasúthálózat és az állatállomány fele, egyszóval nem meglevő nemzeti vagyonunk csonkult, de akkora értéktől estünk el, mint amennyit a háborús szörnyűségek elpusztítottak.*" Berend T. Iván: Felzárkózás vagy lemaradás. *Magyar Nemzet*, 1983. december 24. Idézi: Gyarmati György: A komfortos kaloda negyedszázada. *Műhely*, 1996. 1–2. sz. 70–79. old. Mindezt azért nem főszövegben tárgyaljuk, mert éppen ellenkező előjelű, rendszerkonzerváló és nem rendszerátalakítási veszteségről van szó, azaz nem a most tárgyalt Rákosi-korszakra reflektál.

3 Kornai János ezt „a szocialista rendszer felsőbbrendűség tudataként" verifikálja, amely ideológiai axiómaként kezelte, hogy a szocialista rendszer magasabb rendű, mint a kapitalista. Kornai János: A szocialista rendszer. I. m. 1993. 82. old.

4 Borhi László: Szovjet expanzionizmus vagy amerikai imperializmus? Magyarország szovjetizálása és az Egyesült Államok, 1945–1950. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 186. old.; Borhi László: Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 73. old.

5 Germuska Pál: A szocialista iparosítás Magyarországon, 1947–1953 között. In. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 2001. (Szerk: Kőrösi Zsuzsanna – Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 170-172. old.

6 „*A földbirtokpolitikai rendszabályok közül a tagosítások érintették a legközvetlenebbül a dolgozó parasztságot.* [...] *A tagosított községek több mint a felében kétszer vagy többször is.* [...] *Arányuk 1952-ben szökött a legmagasabbra.*" Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961. Akadémiai, Budapest, 1972. 103. old. Az ismétlődő földcsere az ország mezőgazdasági területeinek egynegyedét érintette, ezen belül a szántóföldek harmadát: „*1949–1953 között minden harmadik hold szántó gazdát cserélt.*" Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó, Budapest, 2005. 329–333. old.; Ö. Kovács József: A kollektivizálási kampány „szocreál" kontextusai Magyarországon, 1948–1953. *Aetas*. 2009. 4. sz. 43. old.

7 Szakács Sándor vette számba, hogyan váltak a hagyományos paraszti termelési-értékesítési szövetkezeti formák – és inventárállományuk – is martalékává a kolhozosítás egymást követő hullámainak, holott ezek együttesen másfél milliós gazdatársadalom okszerű és önkéntes társulásai voltak. Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadulástól napjainkig. (Szerk: Gunst Péter.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 326–329. old.

8 Kornai János: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest, 1993. Ezen belül a Koordinációs mechanizmusok, illetve a Tervezés és bürokratikus szabályozás fejezetek. 122–159. old.; Kornai János: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 1993. 7–8. sz. 580–581. old.

9 Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor, 1948–1950. KGJK, Budapest, 1964; Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 104–120., 167–189. old.

10 Okváth Imre: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1998. 219–237. old. A dolog létező gondok kusza hálójából akkor kezdett rendszerparódiá-

vá válni, amikor a hadiipari termeltetésre létesített Középgépipari Minisztérium – a témánk szempontjából legkritikusabb 1952. év végén – a megfelelő lelkesítő propaganda hiányában vélte megtalálni a problémák elsődleges okát. *„Nincs megszervezve* [az üzemekben] *a szemléltető agitáció, nem láthatók hazafias jelszavak, a dolgozók nem érzik a jelentőségét annak, hogy amit termelnek, az mennyire függ össze a haza védelmével és milyen jelentőséggel bír a szocializmus építése szempontjából.* [...] *Nincs tudatosítva, mennyire becsületbeli és hazafias kötelesség, hogy jó minőségű, megfelelő mennyiségű haditechnikai eszközökkel lássák el a Néphadsereget."* I. m. 243–244. old.

[11] Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991. 2. sz. 51–63. old.; Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. In: *Magyar Tudomány,* 1998. 10. sz. 1183–1194. old.

[12] Kornai János: A hiány. KGJK, Budapest. 1980. 291–292. old.

[13] Pünkösti Árpád: Rákosi a csúcson, 1948–1953. Gondolat, Budapest, 1996. 352–354. old.

[14] Itt jelezni szükséges, hogy 1938 és 1943 között – a revíziós visszacsatolások területét nem számítva – is volt további termelési, iparforgalmi növekedés, de a gazdaságtörténeti leírások csak kivételesen térnek el attól a háború utáni években rögzült gyakorlattól, hogy az 1938-as év adatait tekintsék összevetési alapnak.

[15] Ezt a számítást már korábban elvégeztem és közreadtam. Gyarmati György: Politika és társadalom, 1945–1989. In: Magyarország a XX. században. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 187–188. old.

[16] Belényi Gyula: A nagyipari munkásság élet- és munkakörülményei az 1950-es években. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. (Szerk: Püski Levente – Tímár Lajos – Valuch Tibor.) KLTE BTK MTT, Debrecen, 2000. II. 231. old. Egy, az „új szakasz" meghirdetése után, 1953 szeptemberében életre hívott bizottság a munkásság helyzetéről és munkakörülményeiről készített felmérése azt állapította meg, hogy csak az 1950 és 1953 első fele közötti intervallumot vizsgálva is 22 százalékkal csökkent a dolgozók reálbére. (MOL. M–KS. 276. f. 53/145. ö. e.) Noha ezt az adatot mellőzte közreadni az erről szóló MDP központi vezetőségi határozat, erre alapozva látták szükségesnek „azokat az intézkedéseket, amelyek elősegítik a munkásosztály gazdasági, szociális és kulturális helyzetének további [sic!] javulását". In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 219–220. old.

[17] A „nemcsak kenyérrel él az ember" evidenciát figyelembe véve szót kellene ejteni a társadalom „mentális közérzetéről" s a hozzá hasonlóan képlékeny „közhangulatról" is, de ennek részletesebb taglalását most mellőzöm. Csak annyit jegyzek meg, hogy a (Rákosi-)rendszer önlegitimációjaként favorizált ideológia a korabeli magyar társadalom – vélhetően – nagyobbik hányada számára eredendően idegen volt. Az eszerint érvényesített gyakorlat még azok egy részét is ellenérdekeltté tette, akik eredetileg azzal szimpatizáltak, várakozással viseltettek iránta. Még tovább menve s abból indulva ki, hogy a kortárs társadalomnak – tradicionális beállítódása, „neveltetése" alapján – a nemzeti gondolatkörön alapuló rendszerlegitimáció iránt inkább lett volna affinitása, de ha már ezt mellőznie kellett, akkor legalább a háború után megkezdődött materiális regenerálódása töretlen marad, inkább lett volna képes tolerálni az idegennek érzett új uralmi rendet. Ehhez képest tapasztalta azt, hogy a rendszer önlegitimációja részeként sulykolt „növekvő jólét" ellenére ismételt, tartós – és adminisztratív meghurcoltatásokkal párosuló – megsarcoltatást kell elszenvednie. Ebből eredt – manapság elterjedt szóhasználattal élve –, hogy a társadalom nagyobbik hányada a rendszerváltás vesztesének érezte, érezhette magát. Kétszeresen: materiálisan és mentálisan is.

[18] Balogh Elemérnek, az MDP Pártfőiskola tanárának levele Rákosi Mátyáshoz 1954 júliusában. MOL. MDP–MSZMP-iratok. 276. f. 65/51. ö. e.

[19] Ez a folyamat – ami egyébként a polgári modernizáció európai centrumországaiban korábban lezajlott, „mintaadó" trend lett – a valóban létező „agrár-túlnépesedés" következtében már Magyarországon is megkezdődött, de a transzformáció „add uram isten, de azonnal!" kívánalma, a gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer generálta az agráriumból az iparba, a faluból a városias lét perifériájára, az új beruházások telephelyeire való áramlást. Miközben az agrárszférában foglalkoztatottak létszámának csökkenését szintén az ún. modernizációs mutatószámok között szokták volt emlegetni, kérdéses, hogy a most érintett formaváltozata fenntartás nélkül ide sorolható-e.

[20] Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, Budapest, 1975. 115–117. old. Jánossy a munka címében használt „fejlődés" kifejezést a részletes elemzésben maga is a „növekedés" jellemzőivel írja le, mivel a rekonstrukciós időszakban jószerivel a második világháború előtti-alatti műszaki-technológiai bázison folyt a termelés. Az innovációs know-how vívmányok termelésbe szervesítése majd csak a helyreállítási trendvonalnak szinte mindenütt 1952-re datált megtörése után kap

lendületet – példái szerint Nyugat-Németországban és Japánban –, de Magyarországon ez még ekkor sem vált jellemzővé. Ennek a Marshall-tervbe, valamint a Monnet–Schuman-programba illesztett, működőképes és prosperálást eredményező változatát mutatja be Vonyó Tamás: Modell Deutschland. A nyugatnémet gazdaság hosszú távú fejlődésének növekedéselméleti és gazdaságpolitikai elemzése. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008.

[21] Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1945–1960. I–II. Napvilág, Budapest, 1997. 861. old.

[22] A tárgyalások végére a bolgár és a magyar háborús létszámot 400 000 főre emelték. Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Háztartás? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. (Szerk: Palasik Mária és Sipos Balázs.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 82–83. old.

[23] A Farkas Mihály vezette Honvédelmi Minisztérium ezt az előirányzatot már a kitűzött határidő előtt, 1952 végére is jócskán – 40 százalékkal – túlteljesítette: az 1953-ra beütemezett 150 000 fő helyett az 1952 végén kritikussá váló helyzetben 212 411 fő volt a magyar hadsereg állományi létszáma. Okváth Imre: Bástya a béke frontján. I. m.. 281. old.

[24] Andrew C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 226. old. A szerző Borhi László már idézett munkájához hasonlóan a jóvátételi szállítások értékének önkényes megállapítását, illetve a kereskedelmi cserearányok piaci áruktól független kialakítását úgy értékeli, mint a csatlós országok erőforrásainak mozgósítását a szovjet gazdaság mielőbbi talpra állítása érdekében. I. m. 257. old. Azt viszont Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989 (1956-os Intézet, Budapest, 1997) című könyvéből ismerhetjük, hogy a regionális katonai zsákmányszerzés nyomán meginduló szovjet gazdasági gyarmatosítás tekintetében Moszkva nem tett érdemi különbséget az ún. mellékgyőztesek – ez esetben Lengyelország –, illetve a mellékvesztesek – a most közelebbről vizsgált Magyarország – között.

[25] Aköznapi ellátás állandósuló elégtelenségei miatt gerjedt nyílt tiltakozásokat – köztük a feltűnően gyakori „asszonytüntetéseket" – gyűjtötte csokorba egy megyei esettanulmányban Major Zoltán László: Hangulatjelentések Hajdú-Bihar megyében az 1950-es években. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos–Valuch Tibor.) KLTE. Debrecen, 1998. 92–99. old.; Farkas Gyöngyi: Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. PhD-értekezés (kézirat). ELTE, Budapest, 2010.

[26] Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1968. 7. sz. 807–829. old. Ebben az alapképletben válik érthetővé számos – a szerző által felsorolt – közgazdasági törvényszerűség negligálása. Ezek: egy nyersanyagban szegény ország esetében elengedhetetlen egy „iparon kívüli értékforrás", mivel az erőltetett iparosítás törvényszerűen rontja az ipar importszükséglete és exportképessége közötti arányt; a piaci hatásokat kiiktató centralizált tervgazdaság maradéktalanul feloldja a rentabilitási kényszert; az erőteljes szakmastruktúra-változás kényszerűen nagy ütemét a termelés átmeneti gazdaságtalanságával kell megfizetni; a mérhető teljesítmények fetisizálása mellett teljesíthető terv minden esetben csak a nem mérhető (minőségi) jellemzők, a kvalitatív változás rovására érvényesíthető. Együttesen előállt egy olyan strukturális diszkontinuitás, amelynek egyszerre voltak megtestesítői az új termékek, illetve a neofita gazdaságirányítók.

[27] Gerő megállapítása egyben azt is jelentette, hogy a rendőrhatóságok töretlen ügybuzgalma következtében falra hányt borsót volt az MDP KV Titkárságának egy évvel korábbi határozata (1952. augusztus 27.), amelyben a büntetőeljárások számának csökkentését és ezen belül a munkások és dolgozó parasztok vegzálásának mérséklését irányozták elő. V. ö.: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai... I. m. 167–170. old.

[28] A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. (Összeáll.: Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György és S. Varga Katalin.) Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 165. old. Gerő Ernő ez alkalommal a rendszerkánont állította a feje tetejére. Miután hirdetett és vasszigorral érvényesíteni próbált gyakorlat volt a vezetésre egyedül hivatottnak nyilvánított kommunista párt „mindenhatósága", a sztálini hatalmi cinizmust tükröző felelősséghárító, hamis érvelés volt épp a leghűségesebb rendszertámasz, az erőszakszervezetek pellengérre állítása. S Gerő mindezt akkor tette, amikor az – úgymond – „nem hibázó pártpolitika" alig több mint egy hónapja részesült kíméletlen elmarasztalásban a számára mindenképpen legautentikusabb fórum, a szovjet párt elnöksége részéről. A fiaskókért a felelősséget az alsóbb pártszervekre hárító sztálini gyakorlatról lásd: Bebesi György: Bolsevizmus–sztálinizmus. In: Utak és alternatívák. (Szerk: Lengyel Gábor.) PTE–MOSZT–TCE, Pécs, 2009. 91. old.

[29] Gyarmati György: A kampányszocializmus állama. In: A magyar államiság első ezer éve. (Szerk: Font Márta–Kajtár István.) PTE, Pécs, 2000. 239–264. old.

SZABAD N

24 A VEZÉRKULTUSZ ÉS A SZEMÉLYI KULTUSZ LABIRINTUSA

Az 1948-tól datált kommunista hatalomátvétel nyomán olyan – a hidegháborús nemzetközi viszonyok által kondicionált – diktatúra jött létre Magyarországon, amely az ötvenes évek elejére egyre inkább hisztérikus és alapvetően Rákosi Mátyás személyéhez kötött terroruralom jellegzetességeit öltötte magára. Ezért is vált fontossá a rendszer „jóságának" demonstrálása, ami szorosan összekapcsolódott a Rákosi Mátyás személyes elhivatottságát és kiválasztottságát kanonizálni igyekvő *vezérkultusszal.* A propagandában majdhogynem állandósuló legitimálási törekvésnek ez a perszonalizált vonulata 1952-ben, Rákosi 60. születésnapjához kötődően érte el a csúcspontját, országos ünnepléssorozattal és szinte egész éven át tartó „fesztivállal". Egy két évvel korábbi, legendásított életrajzrészlet is a kultuszépítés jegyében látott napvilágot,[1] de 1952. január közepétől vált szerteágazó és módszeres propagandaáradattá, midőn a korabeli pártsajtó majdnem mindennap újabb és újabb adalékkal szolgált „a haladás százmillió lóerős motorjának" pályafutásáról. Az ő személyére összpontosító párttörténetet aktivistaszemináriumokon, illetve a kötelezővé tett reggeli munkahelyi „világi miséken", az ún. *Szabad Nép-félórák*on külön is nyomatékosították. A vidék agrártársadalmának pedig március elejétől tették külön is közhírré a falusi tanácsházák hangszórói – villanyáram nélküli településeken még hagyományos kidobolással –, hogy *„portáját kitakarítva, házát fellobogózva mindenki méltóképpen készüljön népünk bölcs vezére és tanítója, Sztálin*

Rákosi Mátyás az Akadémia utcai pártközpontban, 1945. szeptember

← Rákosi Mátyás egész alakos portréja, 1952

legjobb magyar tanítványa, Rákosi Mátyás elvtárs 60. születésnapjának megünneplésére".[2] Ehhez valóban az egész országot mozgósították. A zsurnalisztáktól olvasható naponkénti fohászok mellett az arra érdemesnek talált írók, költők kara zengett megrendelt dicshimnuszt a vezérről egy 11 000 példányban megjelentetett antológiában.[3] Üzemek, gyárak kollektívái születésnapi munkaversennyel, illetve szakmai profiljukba vágó gépek, berendezések miniatűr modelljeivel, „a dolgozó parasztság" szőttesekkel, agrártermékek népművészeti megformálású installálásának garmadájával fejezte ki ragaszkodását „a szeretett vezér" iránt. Mindezeket meg is tekinthették a kortársak az alkalomra készített *Rákosi Mátyás harcos élete* című kiállítás kiegészítéseként, ezenkívül egy alkalmi fotóalbum képekben is közreadta életútjának lenyomatát.[4] A papság, pontosabban a „békepapok" reprezentánsai sem maradhattak ki a sorból. Egyikük köszöntője szerint – amely hangnemében rímelt a világi hozsannákra – nem is csak *„gyülekezeteinkkel, egyházunk egészével,* [...(hanem)] *a magyar nép egészével együtt* [...] *kívánunk hosszú éveket, gazdag eredményeket, országot vezető munkájához".* S a pártvezetőt laudáló egyházfi fogadalmat tett: *„továbbra is úgy akarunk szolgálni, hogy hálánk és szeretetünk Rákosi Mátyás iránt ne szó legyen csupán, hanem valóság és élet."*[5]

Drága Rákosi Evtárs!
Mély szeretettel, hűséggel, hálával, forró érzésekkel gondolunk a mai napon szeretett tanítónkra, bölcs vezetőnkre, Rákosi elvtársra. Mi, az Államvédelmi Hatóságon dolgozó kommunisták, szívből köszönjük Rákosi elvtársnak a velünk való állandó törődést, bírálatot, figyelmeztetést a forradalmi éberségre, útmutatást az ellenség felderítésére, megsemmisítésére.

Megfogadjuk, hogy a párt és Rákosi elvtárs vezetésével a párt által reánkbízott harci feladatot az eddiginél is jobban, eredményesebben végezzük; Rákosi elvtárs irányítása, állandó segítsége, bírálata a legfőbb biztosíték erre. Rákosi elvtárs hatvanadik születésnapján szívünk minden melegével kívánjuk, hogy még hosszú évtizedekig vezesse jó erőben, friss egészségben pártunk és népünk harcát új győzelmek felé.

Péter Gábor	Koczina Gyula
ÁV-altábornagy	ÁV-ezredes
Az Államvédelmi Hatóság vezetője	Párttitkár

Az Államvédelmi Hatóság levele. *Szabad Nép*, 1952. március 11.

A hónapokon át tartó, országos ünneplés ceremóniái rituálisan erősítették meg – úgymond – „a nemzettől kapott felhatalmazást" az ország irányítására. Így, mintegy a történtek szerves következményeként volt megjeleníthető Rákosi addigi vezetőstátusának kiegészítése. Ez abból állt, hogy az MDP (általa irányított) Politikai Bizottságának az állami és pártvezetés egyesítésére vonatkozó előterjesztését „elfogadva" átvette a minisztertanács vezetését is. 1952. augusztus 14-től Rákosi Mátyás pártfőtitkári tisztsége mellett kormányfő is lett. Immár formalizáltan is az ő kezében futott össze a pártállami diktatúra irányításának minden jogosítványa. Közben arról is menetrendszerűen gondoskodtak, hogy az ünneplések ne menjenek a munka rovására. Március 15-ét, a modernkori Magyarország legkiemelkedőbb

Ünnepély az operaházban Rákosi Mátyás 60. születésnapján, 1951

nemzeti ünnepét már egy korábbi kormányrendelet „rendes munkanappá" minősítette vissza, majd karácsony másnapját, december 26-át is munkanappá nyilvánították. Ugyancsak 1952-ben volt Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója. Előtte úgy tisztelegtek, hogy az ország virtuális központja, a budapesti Országház előtti téren álló – rá emlékező – szoborcsoportot „leváltották". A korábbi – amelyet a Horthy-korszakban emeltek – nem felelt meg a kommunizmust álmodó korszellemnek, mert azon „levitézlett reakciós nemesek" alakjai vették körül a búskomor Kossuthot. A trianoni trauma által meghatározott közérzülethez igazított megjelenítést felváltva az új kompozíción – Révai József instrukcióinak megfelelően – már a főalak is „optimizmust sugárzott". A rendszer – helyzethez igazítottan álnépfrontos – programideológiáját követő ikonográfiai elvárások szerint köréje formálva, a forradalmi munkás, a honvédő népi harcos és a dolgozó paraszt figuráiból állt Kossuth új „udvartartása".[6]

A születésnapi jubilálás összpontosított kiteljesedése volt a Rákosi személyéhez kötődő, évek óta mesterségesen gerjesztett vezérkultusznak. Ez hármas indíttatású volt. Egyrészt szovjet import, a Sztálint övező kultusz Moszkva magyar provinciájára történő adaptálása, Rákosi vezérszerepének minden megnyilvánulásával összefüggésbe hozott sulykolása, küldetésének, kiválasztottságának kanonizálása. Másrészt vehemens törekvés arra, hogy Rákosi személyét – és rajta keresztül a kommunista mozgalmat (pártot) – betagolják, szervesítsék a magyar történelem „haladó hagyományait" képviselő kiemelkedő és kultikus tisztelettel övezett személyiségek sorába. Harmadrészt megkísérelték Rákosit a honi történeti-politikai közgondolko-

dásba „magyarosítani", mivel személye *„ébren tartotta a feldolgozatlan, erőszakkal a nyilvánosság alá nyomott antiszemitizmust is"*.[7]

A kereskedő-kispolgár családban született és nevelkedett – azaz a kommunista besorolás szerint „osztályidegen" – Rákosit először is „vissza kellett proletárosítani". Ezt Révai József azzal a fordulattal vélte megoldottnak, hogy a születésnapi vezércikkben deklarálta: *„Rákosi Mátyás elsősorban a magyar munkásosztály neveltje."*[8] A kommunista mozgalom emblematikus figuráihoz való személyes, „tanítványi" kötődés esetében figyelemre méltó, hogy Rákosi e téren nem Sztálinnal, hanem Leninnel való közvetlen kapcsolatának hangsúlyozását ambicionálta, mintegy növelni próbálva saját felkentségének – első kézből való megbízatásának – az ázsióját. Ezt leginkább az Illés Béla által végleges formába öntött s ekkor megjelentetett „hivatalos életrajza" igyekezett a köztudatba ültetni.[9] A magyar történelmi panteonba való beillesztéséhez pedig épp a Kossuth Lajos emléke előtti, szoboravató tisztelgés adta az apropót. Révai József ez alkalomból elmondott – Kossuth helyére Rákosit montírozó – beszéde tette ezt világossá azoknak is, akik maguktól nem jöttek volna rá: *„a hazáért, a magyar függetlenségért, szocialista építésünk vívmányaiért népünk Rákosi Mátyás vezetésével kész dolgozni és harcolni, nem rosszabbul, mint egy évszázaddal ezelőtt Kossuth Lajos vezetésével."*[10] A kultuszépítés meghatározó mozzanata volt Rákosit a kommunista párt (aktuálisan az MDP) egyszemélyi megtestesítőjének feltüntetni és persze a „nemzet apjaként" is magasztalni.[11] Az egyszerre közülünk való, ugyanakkor az egyedül elhivatott messiás hagiográfiai elemet a „homo kominternicus" legtipikusabb megtestesítőjeként számon tartott kulcsfigura, Gerő Ernő születésnapi laudációja foglalta össze: *„Rákosi és a párt – egy! Rákosi és a magyar munkásosztály – egy! Rákosi és a magyar nép – egy!"*[12] Ez nem csupán a „nemzet atyja" babérkoszorúval társítva eredményezett többszörösen megbicsakló szillogizmust, hanem akkoriban – az eltelt idő rövidsége miatt is – könnyen ébreszthetett asszociálást a rosszemlékű *„Ein Volk, ein Reich, ein Führer!"* szlogenre.[13]

A tömeggyűléseken – különösen pártrendezvényeken – rituálissá váló ütemes tapssal párosítva skandált „Éljen Rákosi, éljen a Párt!" fordulat éppúgy a vezérkultusz részét képezte, mint az, hogy iskolák, kultúr- és gyermekotthonok, utcák, terek, hidak, téeszek viselték a nevét, vagy hogy az ország legnagyobb nehézipari komplexumának, a Csepeli Vas- és Fémműveknek, az ekkor alapított miskolci egyetemnek és a kiemelt állami ösztöndíjnak is ő lett a névadója. Arcképnyomatai minden intézményben, irodában, iskolában központi helyen ott függtek a helyiségek falán, mintegy az ő „vigyázó-útmutató" tekintetével kísérve végezte napi tevékenységét mindenki az országban. Bár a két ország méretkülönbségét figyelembe véve Sztálin személyi kultuszától aligha maradt el a magyar provincia első emberének vezérkultusza, legalább három különbség említhető azon túl is, hogy Rákosinak e mesterségesen gerjesztett dicsfényből bő fél évtizednél több nem adatott, míg Sztálin (ön)tömjénezése húsz évnél is tovább tartott. Az egyik, hogy Rákosi regnálása nem vált személynévből „izmussá" (vö. sztálinizmus, maoizmus, trockizmus, titoizmus). A másik, hogy a magyar, illetve az orosz–szovjet szociokulturális hagyományok különbözősége miatt alighanem eltérő volt a vezérkultusz a társadalmi recepciója. Sztálin önkényuralmát csak egy csipetnyit kellett historizálni ahhoz, hogy

Rákosi Mátyás, 1950

illeszthető legyen a korábbi orosz–bizantin uralmi tradíciókhoz. (A Nagy Péter cár uralkodásához kötődő, felülről vezérelt autokratikus modernizáció allúziója párosítható volt a „rettenetes" előnevű Iván cár reinkarnálásával.[14]) Rákosi viszont – kultuszgyártó intézmények és udvari dalnokok sokaságának minden igyekezete ellenére – idegen uralmi-kulturális rend képviselője, birodalmi helytartója volt és maradt a magyar társadalom többsége számára.[15] A kortársi respektust – nehezen mérhető módon – tükröző *Kossuth apánk, Ferenc József apánk, Horthy apánk* sorból Rákosi neve hiányzik (később a közbeszéd majd „a kultusz nélküli" Kádár nevéhez illeszti ezt a babért). A harmadik eltérő mozzanat úgy összegezhető, hogy a vezérkultuszt előállító pártpropaganda ellenére nem jött létre Rákosira vonatkozóan „a nemzet vezére" közérzület, amely – végletesen ellentétes példákat említve – mind Kossuth, mind pedig Hitler esetében kimutatható.[16] Ez utóbbi állítás alátámasztására több összetevőre kell utalnunk.

Az egész országra szóló ünneplés évadja után,[17] 1952–1953 fordulóján ismét sötét fellegek tornyosultak a béketábor országainak égboltján, s új összetevővel gyarapodott az éberségi, illetve ellenségtematika tárháza. A tel-avivi szovjet követség ellen nem sokkal korábban elkövetett bombamerénylet értelemszerű rosszallását Moszkvában gyorsan átfordították egy cionista (zsidó orvosok elleni) per elindításába. Azzal vádolták a kínvallatásoknak alávetett lefogottakat, hogy tudatosan félrekezelve – úgymond – szabotálták Sztálin gyógyítását. Ennek hatására az MDP Politikai Bizottsága is napirendre tűzte a cionizmus elleni fellépést. Nem sokkal később, a Központi Vezetőség február 19-i ülésén Rákosi már az újabb ellenségcsoport – némileg megkésett – tettenéréséről tudósított. Az 1953. január elején általa

Rákosi Mátyás Baja környékén, 1947. június 29.

letartóztatott addigi ÁVH-vezető, Péter Gábor ügyét úgy kommentálta, hogy 1950-től *„Péterék már együtt dolgoztak a cionistákkal,* [...] *de nem fektettünk rá elég súlyt"*. (Letartóztatása időpontjában Péter Gábor nyolcadik éve volt a politikai rendőrség vezetője. Akkoriban senki más nem maradhatott ilyen hosszú ideig fontos és bizalmas kulcspozícióban.) Újra előkerült az a Rákosi által néhány hónappal azelőtt készíttetett káderkimutatás, amely – középszintű vezetőkig bezárólag – származás szerint csoportosította a központi államigazgatásban foglalkoztatottakat.[18] Eközben Gerő Ernő 1953. januári moszkvai látogatásáról visszatérve ez ügyben is újabb instrukciókat hozott magával. Többek ezzel hozzák összefüggésbe Vas Zoltán kizárását a PB-ből és „száműzetését" Komlóra, egy – egyébként fontos – bányaüzem élére, ami persze tizedrangú státus volt addigi posztjához, az Országos Tervhivatal irányításához képest. Ebbe a sorba illeszkedett Szirmai Istvánnak, a Magyar Rádió Hivatal addigi elnökének leváltása, majd letartóztatása és egy sietve elvégzett tisztogatás a pártközpont apparátusában, illetve – Péter Gábor lefogásán túl – az Államvédelmi Hatóságnál is. Ebben az – ezúttal is Moszkvát másoló – anticionista éberségi kampányban letartóztatott összesen nyolcvan személy közül végül 18-at ítéltek el. Bár a bírósági színjátékig eljutottak közül ekkor senkit nem ítéltek halálra, az érintettek köréből két személy – az őrizetbevételt megelőzendő – öngyilkosságba menekült, ketten a vizsgálati fogságban lettek öngyilkosok, egyet pedig vallatás közben vertek agyon.

Mindeközben a „rajongással övezett, szeretett vezér" maga is félt. Nem tudni, mitől: Rákosi elleni merénylet tervéről nem maradt fenn érdemi információ.[19] Az

viszont – Péter Gábor egyik Moszkvába küldött jelentéséből – tudható, hogy 1950. augusztus 14-én este „*Rákosi magához hívatta az ÁVH Kormányőrség vezetőjét, Moravecz ezredest, és megbízta, hogy készíttessen az MDP KV-beli dolgozószobájába egy páncélozott ajtót. A páncélozott ajtónak a dolgozószoba felől kellett nyílnia, úgy, hogy amennyiben valami történik, és be akarnak törni hozzá, ő kb. öt percet nyerjen a védekezésre való felkészülésben.*"[20] Az intézkedés okára az időpont sem ad közelebbi támpontot. Tágabb összefüggésben: másfél hónapja robbant ki a koreai háború; itthon két nappal később véteti majd őrizetbe Rákosi Marosán Györgyöt, s indít hajtóvadászatot az addig partnerbaloldaliként regisztrált volt szociáldemokraták ellen is; emellett ekkoriban sikerült rákényszeríteni a katolikus püspöki kart, hogy aláírják az állam és egyház közötti ún. megállapodást. Ugyan ki juthatott volna el Rákosi pártközpontbeli dolgozószobájáig ellenséges szándékkal, amikor irodáját is, személyét is többszörös biztosítógyűrű védte? Igaz, ezt követően nem sokkal indul majd meg Farkas Mihály feljelentése nyomán az ÁVH helyettes vezetője, a speciális szovjet titkosszolgálati kapcsolatokkal rendelkező Szűcs Ernő elleni koncepciós eljárás, amely Szűcs agyonveretésével végződött, de a fennmaradt dokumentumok szerint Rákosi erről csak a „páncélajtóról" való intézkedése után három héttel, Karlovy Varyban töltött szeptemberi szabadsága idején kapott tájékoztatást.[21] (A római császárkor időszakában volt arra példa, hogy az imperátornak leginkább saját testőrségétől kellett tartania.) Az a tény mindenesetre rögzíthető, hogy a magyar viszonylatban omnipotensnek látott – és láttatott – diktátor félt: saját megítélése szerint volt félnivalója.[22]

Rákosi Mátyás földmunkások között, 1947. június 29.

Kónya Lajos: Kétmilliárd szív

[...]
Kétmilliárd szív dübörög fel,
mint posztóval bevont dobok,
kétmilliárd jaj égre röppen,
galamb száll s halkan felzokog.
A hála lombos pálmaágán
emeljük néki fénybe fel –
Ő hozta Dózsa, Kossuth álmát,
Jövendőnk Róla énekel!
Ó Sztálin elvtárs!
Gyenge hangom
hogy képviselje népemet? ...
Köszönjük új hazánk Neked –
úgy őrizzük, hogy megmaradjon!
S úgy őrizzük, kezünkbe véve
a béke drága, szent ügyét,
ahogy Te mondtad –
esküvére emeli népem a kezét.
Mint egy pártkönyvet:
a szívünket emeljük égre.
Szavazunk.
Piros kelyhében benne lüktet:
Győzünk Veled –
hű fiaid vagyunk!

Szabad Nép, 1953. március 8.

Méray Tibor: Az Ő nevével

Volt egy szavunk: az Ő neve.
Kétmilliárd értette egymást,
Mert mondta, zúgta a nevét.
Kétmilliárd értette egymást,
Sárgák, fehérek,feketék.
Kétmilliárd értette egymást,
Oroszok, grúzok, magyarok,
Franciák, arabok, malájok,
Még-szolgák és már szabadok.
Kétmilliárd odaadta volna
– Nem rettent volna senkise –
A vérét, szívét, csak dobogjon,
Éljen tovább az Ő szíve.
[...]
Minden hasonlat cifra szólam.
A mérhetetlent méritek?
Fényt kerestek: Őt fényesítse?
Felködlő ezredekig ég
A fény, mit Ő emelt magasra.
Csak egy szót mondjatok: nevét.
Csak egy szót mondjatok s megérti,
Seregbe gyűl két milliárd,
Kétezermillió torok mind
Csak egyetlen egy szót kiált.
Talpraállnak a nyomorékok,
Ágyakból bénák, betegek,
Haló poraikból a holtak,
Növelni ezt a sereget.
Szétárad mind az áradó vér,
Elsöpörni a rothadót,
Vacog, lapul, reszket a hóhér,
Hacsak meghallja azt a szót.
Elnyomottak és szabadultak,
Béke csöndjére szomjazók,
Még a némák is azt dübörgik,
Csak azt a szót, csak azt a szót.
Ez a harc, ez lesz majd a végső
És diadalmas zászlain
Az Ő nevét visszük magunkkal
S győzelemre Ő visz: Sztálin.

Szabad Nép, 1953. március 13.

Rákosi Mátyás, 1944 körül

1953. március 5-én meghalt Sztálin. Három nap múlva a magyar Országgyűlés törvénybe foglalta „halhatatlan emlékét".[23] A hónap közepén a parlament módosította a választási törvényt, majd kiírták az országgyűlési választásokat. Március 28-ra – 1949-es megalakulása óta először – összehívták a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsát, amely április elején közzétett felhívásában arra buzdította a lakosságot, hogy támogassa és kövesse *„egy emberként a Magyar Dolgozók Pártját, népünk bölcs vezérét, Rákosi Mátyást!"* Minden választókerület listájának ő állt az élén, utána – a hatalmi reputáció sorrendjét is tükrözve – Gerő Ernő és Farkas Mihály következett. A korabeli propagandisták is tudták a dolgukat. A párt központi ideológiai folyóirata, a *Társadalmi Szemle* április–májusi összevont számában *A dolgozó nép választási számvetése* címmel közzétett anyag a kampányszónoklatok vezérfonalául is szolgált. Az ország 1949 óta maga mögött tudott éveit a földi paradicsom megvalósulásaként interpretáló szöveg Rákosit idézve prognosztizálta: hazánk további fejlődésében *„az égbolt a felső határ"*. Ezt a „termelés frontjáról" igyekezett alátámasztani Pioker Ignác képviselőjelölt, Kossuth-díjas sztahanovista, akit a vele készített kampányinterjúban úgy mutattak be, mint aki saját munkapadjának tervtúlteljesítése alapján már *„1957-be jutott el"*.[24] A kampány külsőségeiben azt sugallta, mintha valóban „sorsfordító" jelentőségű lenne a szavazás. Pártkívánalmak szerint átszabott dekorációval és ahhoz illő transzparensekkel, politikustablókkal körítve még a Horthy-korszak gyöngyös-bokrétás alkalmi

díszkapuit is utánozhatták a falvakban. Ezeken keresztül érkezett a kiküldött jelölt szónokolni, itt fogadta a helyi választási bizottság. Március elejétől visszafogták nemcsak a „dolgozó parasztok", hanem még az ab ovo rendszerellenségnek tekintett kulákok vegzálását is. Április második felétől az élelmiszerboltok raktárait, polcait töltötték fel addig nem látott mértékben. A szembetűnő változásokat annak idején sokan a Sztálin halálát követő „olvadás" első, kézzelfogható jelének vélték, holott ez is a választási előkészületek – központi utasításra ütemezett – része volt. Azt is gondosan megszervezték, hogy az 1953. május 17-i szavazás napján két-három óránként informálják a kirendelt agitátorokat arról, hogy az adott körzetből ki nem jelent még meg. Az aktivisták sorra zörgettek be a késlekedőkhöz, szükség esetén azt is értésükre adva, hogy a távolmaradókat külön regisztrálják. Egy-egy választókerület eredményeit csak azt követően lehetett közreadni, miután – gondosan megszervezett gyors hírláncon keresztül – Rákosit személyesen tájékoztatták, és ő a közölt „részeredményt" jóváhagyta.[25] A fáradozás meg is hozta gyümölcsét. A kihirdetett eredmények – 1949-et ismételve, immár másodszor – ezúttal is a népfrontlisták 98%-ot meghaladó támogatottságáról tudósítottak.

Rákosi Mátyás gipszképmása, 1952

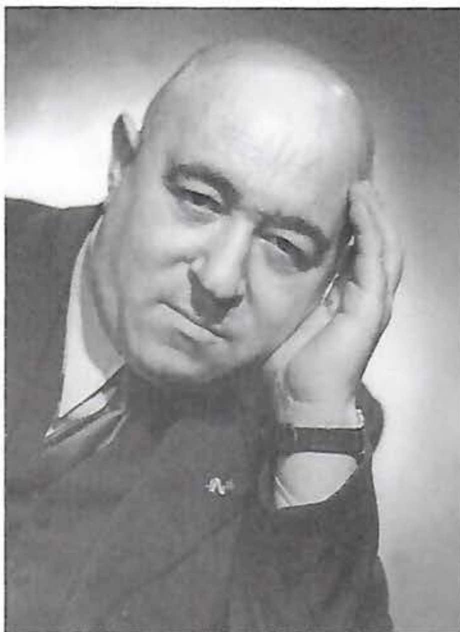

Rákosi Mátyás modellt ül Beck András szobrásznak, 1950 körül

Miért volt szükség a társadalmi elfogadottság ilyen magas szintjének bizonygatására, miközben az előző évek éberségi és ellenségkeresési, ellenségfelmutatási propagandájával szinte egyvégtében arról próbálták győzködni az alattvalókat – meg persze a represszió „igazolásaként" önmagukat –, hogy igencsak masszív a rendszert elutasítók száma? Nem erről szóltak-e „a klerikális reakció", „a kulákság", „az osztályáruló szociáldemokraták", valamint e diszkriminált csoportok „uszályába került" s ott megbúvó nemkívánatosak elleni szisztematikus kirohanások? Az ide soroltak – a nyilvánosságra hozott eredmények alapján – épp a szavazófülke magányában „tértek volna meg", s önmagukra rótt vezeklésképpen érvényes szavazataikkal csatlakoztak volna a rendszerigenlők sokaságához? Ilyen esetekre szokták azt mondani, hogy „nem életszerű": vagy az ellenségvizionálás, vagy a társadalom szinte egészének monolittömbként megjelenített rendszerigenlése volt végletesen eltúlzott. Még mindig oly sokkolóan hatott volna az 1945-ös és 1947-es parlamenti választások emléke s a társadalom többségének a kommunistákkal szembeni – akkoriban még mérhető – elutasítása, hogy folytatólagosan ezt igyekeztek kompenzálni? Avagy ismételten a Moszkvának való megfelelési kényszer szuggerálta volna, hogy Rákosi ezzel (is) bizonyítsa hazai elismertségét helytartói posztján? Másnak is kellett lennie e bizonyításkényszer mögött: több annál, mintsem hogy elbagatellizáljuk a diktátorok jellemétől nem idegen, pőre hatalmi cinizmussal.

A vezéri tekintély mindenkori kelléktárába tartozik a – hol elegánsabban, hol meg hivalkodóbb külsőségekben is megjelenő – kiválóság, a „karizma" nyilvános felmutatása. Ennek része lehet a materiális gazdagság, az intellektuális vagy művé-

Rákosi Mátyás, 1945

Rákosi Mátyás, 1948

szeti téren megmutatkozó tehetség prezentálása és koronként változó mértékű „installálása" a pompa, a ragyogás, a parádék hozzárendelt kellékeivel. A kommunista egalitarianizmus ezt főszabályként megtagadta, nyilvánosan nem vállalta – főként a kezdetekben nem. A „nép egyszerű fiaként" bemutatott vezérnek nem volt aranya, palotája, s – a korábbi arisztokrata-nagypolgári tradíciótól eltérően – ugyanígy nem volt a társadalmi reprezentáció részese, közreműködője a család, a feleség. A luxus, az úri passziók – tenisz, úszómedence, vadászat – nem illettek a „nép fia" prolivezérek (a proletárállam) imázsához, miközben idővel mégiscsak hermetikusan elzárt luxusvillák lettek lakóhelyeik, amelyhez belül éppúgy dukált az antik bútor, a patinás festmény és a perzsaszőnyeg, mint kívül az úszómedence (a hatalmi elit másodvonalában elhelyezkedő Péter Gábor ÁVH-vezetőnek is). A kedvtelve űzött vadászat pedig még az ország sorsáról döntő politikai bizottsági üléseknél is konspiráltabb, zártkörű rendezvény volt[26] (tudva-tudatlanul igazolva Orwell Állatfarmjának maró gúnnyal teli leírását a vezérdisznókról, akik titokban élvezik azokat a luxusjavakat, amelyeket a gonosz-hedonista ellenfél, az ember). Más kérdés, hogy ez a – respektálható múlt, javak és kulturális tradíciók híján lévő, pedigré nélküli – neofita garnitúra a külvilág számára megjeleníteni próbált puritanizmusával akár csak egy jottányival növelte-e tekintélyét a közvéleményben. A tárgyalt korban még Lukács György, Révai József vagy Balázs Béla – egyébként eminens – intellektusa is csak a „proletkult", a szocialista realizmus és az aktuális dogmatizmus alig érthető s még kevésbé befogadható „újbeszédén" keresztül volt ismerhető. S erre a „korábban nem voltak senkik és nincs semmijük" hozományra terhelődött rá, hogy amit hoztak és képviseltek, azaz a sztálinizmus, még azok szá-

mára is nehezen – vagy egyáltalán nem – volt tolerálható, akik erőfeszítéseket tettek a befogadásra. Az országirányításra hivatott felkentek jele helyett sokkal inkább az idegenek szálláscsinálója stigmát viselték homlokukon, s amit mutattak, amit képviseltek, nagyon távol esett mindattól, ami – a szovjet jelenléttel nyomatékosított ultima ratiót kényszerűen tudomásul véve – elfogadható volt.

Összességében úgy tűnik, hogy épp a társadalmi elfogadottság alacsony szintje – valójában az elutasítás ki nem mondott, mert ki nem mondható bekalkulálása – tette kívánatossá a minél nagyobb arányú megjelenés kierőszakolását a választásokon, illetve hogy ezek után a majdnem teljes körű elfogadottságot demonstrálhassák a 98 százalékos voksmágiával. S ugyanez lehetett az egyik inspirálója a művileg gerjesztett vezérkultusznak is: Rákosit mindenki mástól megkülönböztetett piedesztálra állításával nem csupán mint a frissen kiépített új rendszer, hanem mint a – szintén újrafogalmazott és kontraszelektáló – nemzeti közösség elhivatott vezetőjét próbálták megjeleníteni. Rákosi kultusza a Sztálint övező – mesterkélt – hódolat protektorátusi utánzása volt. Ezt használták egyúttal arra, hogy „a magyarok Mózeseként" a történetpolitikai közgondolkodásban valóban kiterjedt kultusszal bíró Kossuth Lajos szimbolikus helyére Rákosit applikálják.

S itt térünk vissza a fentebb már megelőlegezett harmadik mozzanathoz: Rákosi esetében a kultuszgyártás és a társadalmi közérzület még csak közelébe sem került egymásnak. Rákosi mindvégig távol maradt attól, hogy az általa uralt közösség bármifajta karizmatikus vezéreként legyen megjeleníthető. Más kérdés, hogy az ez ügyben évek óta végzett vehemens erőfeszítés, a „permanens mozgósítottság" idővel kifáradt s kiábrándult közönybe fulladt, illetve a – kezdetben – néma ellenszenvvel viseltetők táborát növelte. Annál is inkább, mert a bálványimádás kincstári propagálása egybeesett a társadalom végletes kizsigerelésének éveivel, a köznapi nélkülözés – kiszámíthatatlan meghurcoltatásokkal súlyosbított – általánossá válásával. Tegyük hozzá, hogy ekkoriban még a párthierarchia középső és alsó szintjén szolgálatot teljesítő újkáderek is inkább nélkülöztek. Nem csupán az őket is megtizedelő éberségi hisztéria gerjeszthetett körükben identitászavart, hanem az is, hogy – a kiválasztottak kasztjába tartozás szamárlétrájának alsóbb szintjein – a beosztásuk révén megszerezhető „szolgálati járandóságok" akkori mértéke alapján még korántsem testesítették meg azt az „új osztályt", amely extra fogyasztása alapján is kirítt volna környezetéből.[27] A hatalomszociológiai közelítésnek van egy további vetülete is. A vezérkultusz tobzódásának éveiben az MDP taglétszáma nyolcszázezer és egymillió között váltakozott. Ennek egytizede volt számon tartott funkciót viselő káder. Tovább szűkítve a kört, egy-két százalékuk – legfeljebb kétszáz fő – volt a kommunista hatalmi elitbe sorolható. Mivel viszont még ez utóbbi, valóban privilegizált kör tagjait sem kímélték a kiszámíthatatlan, fátumszerű meghurcoltatások, mennyire lehetett stabil, kikezdhetetlen az ide tartozók esetében az „enyém a rendszer" birtokosi-részvényesi öntudata? A hierarchiában lefelé haladva pedig még inkább növekedett a kiszámíthatatlanságból eredő bizonytalanságérzet. Az élcsapathoz tartozás közepette állandósuló frusztráltság alighanem hatással volt a vezérkultusz ápolásában való részvételre is: miközben averziót szült, a vezér és a rendszer iránti hűséget tanúsító „túlteljesítő" alakoskodásra késztette az érintetteket. A terroruralom szülte frusztráltság volt a vezérkultusz forrása s egy-

ben – mesterkéltsége ellenére – életben tartója.[28] A párton kívüli milliók döntő többsége pedig valószínűsíthetően a „most ez dívik" aktuális rendszerrituálénak tekintette a vezér ajnározását, ami körükben éppen szertelensége, provokatív volta miatt lehetett kontraproduktív.

„A legjobb magyar tanítvány" distinkció ugyan a protektorátusi léptékű „arányosítást" is hivatott volt jelezni, de Rákosi vezérkultuszának gerjesztése a legitimációs funkcióval ötvöződve volt hangsúlyozott összetevője a kommunista uralmi rend kiépítésének és kezdeti működésének. Ezzel érkezünk a vizsgálat tárgyává tett kérdés értékelésében útelágazáshoz. A szocialista építés győzedelmes előrehaladását a társadalom voksaival igazolni hivatott 1953. évi választási eredmények egyfelől; az ország ugyanezen időszakra bekövetkezett működésképtelenné válása másfelől: a két tétel között egymást kizáróan nagy az ellentmondás ahhoz, hogy – *A helység kalapácsából* ismert Bagarja uram, a béke barátja módjára – ezt is, azt is tompítva keressük a kiegyenlítő középutat. A kétoldalú relativizálás csökkentené ugyan a helyzetértékelések közötti antagonizmust, csak éppen nem adna magyarázatot arra, hogy – a többi szocialista csatlós államhoz képest – Magyarországot illetően miért követelték Moszkvában a strukturális alrendszerek működését is ízekre szedve sokkal kategorikusabban a „váltóátállítást" és az előállott katasztrófaközeli helyzettel összefüggésben sokkal nyersebben a személyi konzekvenciák levonását is. A birodalomkormányzás logikájából kézenfekvően következett, hogy provinciabéli állapotokért – ha már olyan súlyos a helyzet – legelőször is a helytartót veszik elő: a Kreml a legszokványosabb eljárást követte. Miután a (fogantatását tekintve szovjet, sztálinista licencet követő) diktatúra „szervezeti és működési szabályzata" volt vezérközpontú – s ennyiben a vezérkultusz esetleges túlzásaival együtt volt organi-

Rákosi Mátyás és Ratkó Anna mint keresztszülők, 1945. november 16.

Rákosi Mátyás zalaegerszegi keresztgyermekével, 1947. március 3.

kus tartozéka –, hatalomszociológiailag miért lett volna ördögtől való magán a diktátoron kérni számon az ország szekerének kátyúba jutását-juttatását? Más megközelítésben ugyancsak a diktatúra korabeli sajátosságából következett, hogy Rákosi terroruralmának nem volt hazai kontrollja, politikai ellensúlya.

Moszkvából nézve viszont korántsem volt olyan súlyú e közepes méretű szovjet rajonnál nem nagyobb határ menti tartomány, hogy annak általuk preferált első számú emberét a legfelsőbb szintű „elvtársi pártbíróság" elé citálva vonják kérdőre másod- vagy sokadrangú ügyek miatt.[29] Hogy mégis ez történt, a gondoknak is súlyosaknak kellett lenniük. A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Vezetőségének Elnöksége volt az a fórum, ahol Rákosit az általa kormányzott protektorátus működésképtelenné bénulása miatt vonták kérdőre. Ez persze egyúttal a fundamentális rendszerhazugságot is nyilvánvalóvá tette. A fentebb leírt vezérkultusszal Magyarországon mennybe menesztett és a korban bevett csalfa választási mechanizmussal még társadalmi-politikai legitimációt is felmutatni tudó diktátort a kommunista világrendet kormányzó legfőbb ítészi testület diszkreditálta. Az Olümposzról képletesen letaszított Rákosit arra ítélte a szovjet pártprezídium, hogy a továbbiakban „földi halandóként" besorolva egyezkedjen, alkudozzon a szintén e moszkvai pártprezídium által mellé – és nem alá – rendelt pártvezető társaival az immár nem rá, hanem *rájuk* bízott provincia rendbetételéről, „konszolidálásáról". (A korabeli pártzsargonban ezt fejezte ki az ún. kollektív vezetés helyreállítása, megerősítése formula.)

Az viszont tény, hogy elsősorban Rákosit állítva pellengérre, a szovjet pártvezetés maga perszonalizálta a felelősség kérdését, ami akkoriban majdhogynem rutin-

szerűen jelentett egyúttal bűnbakkeresést is.[30] A bűnbakkeresés azonban magában rejti a történtek magyarázatának minden esetben tetten érhető szimplifikálását. Ez történeti nézőpontból aligha jelentene többet, mint amit Rákosi maga művelt teljhatalmú regnálása idején: vélt hibákat, politikai cselekedeteket bűnüggyé kriminalizálva küldeni bitóra vagy rács mögé a hidegháborús éberségi hisztéria adott pillanatához illeszthető, éppen „sorra kerülő" áldozatát (áldozatait). Rákosi diktátorsága „fénykorában" mindent megtett azért, hogy a piedesztálról politikai elhatározással történt leléptetése után – mert 1953-ban még nem „ledöntésről" volt szó – kikezdhető legyen, s új, bűnbakstátusba soroltatván utólag mindenért rajta verjük el a port. Kérdés azonban, hogy a terroruralom e viktimológiai rituáléját követve valóban eljutunk-e a szükséges és elégséges mértékben alátámasztott magyarázathoz. A választ keresve térünk át a személyi kultusz értékelésére, mivel az nem behelyettesíthető szinonimája a vezérkultusznak.

Az előző oldalakon kísérletet tettünk arra, hogy az 1952–53 fordulójára előállott s rendszerválsággal fenyegető magyarországi káoszt ne Rákosi bizonyításkényszeres vezérkultuszából eredeztessük. Nyitva maradt viszont a – már bemutatott – vezérkultusz, illetve a vele újabban összemosódó személyi kultusz viszonya, ez utóbbi történeti kontextusba helyezése. Sztálin regnálását illetően – a magyar politikai közbeszédben pedig Rákosira vonatkozóan – a visszamenőleges minősítésként használt *személyi kultusz* fogalma 1956-tól kezdődően más tartalmat hordoz, és nem vág egybe a vezérkultusz tárgykörével. A kifejezés forgalomba került már 1956 előtt. Megjelent ez a formula – Magyarországon talán először(?) – a Rajk László és társai elleni justizmord nyilvános megindításakor,[31] s ilyen értelemben már visszatérő újrahasznosításnak tekinthetjük felbukkanását a Rákosi 1953-as részleges félreállításával kapcsolatos dokumentumokban. Ez a személyi kultusz formula azonban – ekkor még – „a személyi vezetés", „a vezérkedés", az immár nem ildomosnak ítélt ajnározás szinonimájaként jelenik meg mint „hiba".[32] Csakhogy ez utóbbi anyagok annak idején *nem kerültek nyilvánosságra!* 1956 februárjában Ny. Sz. Hruscsov az SZKP XX. kongresszusát lezáró, ún. titkos beszédében már nem a vezérkultusz megbélyegzésén, nem Sztálin túlzásba vitt magasztalásán volt a hangsúly.[33] Az „önkény és önkényre serkentés", a „terrorista módszerek" és „a terror" tömegméretekben való alkalmazása – a párt- és államvezetés immanens részévé tétele – már a rendszer velejét érintette. Miközben megválogatott példák hosszú sorával érzékeltette Sztálin gyanakvással keveredő önhittségének fokozatos elhatalmasodását, a beszéd végén hatásvadász dramaturgiai ellenpontként konstatálta: *„nem mondhatjuk, hogy tettei egy őrült zsarnoknak a tettei voltak."*[34] Ez a beszéd viszont egyfelől kiszivárgott/kiszivárogtatott változatokban forgott közkézen a kortársak között, másfelől ez a megközelítés lett az alapja mind a Sztálinhoz, mind pedig – magyar vonatkozásban – a Rákosihoz kötött személyi kultusz verifikálásának.

Ez utóbbi összefüggésben többrétegű jelentéstartalmat hordoz a „személyi kultusz": a) a vezérkultuszhoz is kapcsolhatóan van egy deheroizáló, leleplező kontextusa; b) van egy perszonalizáló, a kommunista rendszer égisze alatt elkövetett szörnyűségekért viselendő felelősséget az első számú vezetőre hárítani igyekvő, bűnbakkereső vonulata; c) a személyi kultusz egyben a kommunista terroruralom szalonképesebb, eufemizált fedőneve. Az utóbbi lényege, hogy egy már létező kom-

Rákosi Mátyás, 1947

munista pártzsargon „újrahasznosításával" volt megfogalmazható a Szovjetunióban Hruscsov, Magyarországon Kádár János korrekciós államszocialista modelljének és rendszerirányító praxisának „mássága". Mindennek viszont két következménye van. Az egyik, hogy Rákosi Mátyás személyi kultusza ezért sem illeszthető abba a magyar ikonográfiai, hagiográfiai vonulatba, amely mondjuk Szent István vagy Kossuth Lajos kultusszal övezett recepcióját vizsgálja. A másik, hogy a „Rákosi személyi kultusza" elnevezés alapvetően politikatörténeti tematika, s csak egyik elágazásában tartozik a társadalom- vagy kultúrtörténeti diszciplínáknak abba a diskurzusába, amelyik a – már felidézett – vezérkultuszra koncentrál.[35] A magyar pártfőtitkár vezérkultusza, „vezérmitológiája"[36] járulékos eleme volt annak a terrort intézményesítő omnipotens hatalomgyakorlásnak, amely a sztálinizmus egyik protektorátusában „rákosizmus" elnevezéssel lenne visszaadható, de ez nem honosodott meg a magyar politikai közbeszédben. Nem is szükséges honosítani, csupán arra érdemes ügyelni, hogy a Rákosi nevével összeboronált „személyi kultusz" elsősorban nem kultusztörténeti tárgykör.

A második világháború utáni két rendszerváltás eredményeként Magyarországon létrejött államszocialista rendszer 1952 végére csődbe jutott, de a katasztrófahelyzet előidézésében marginális szerepe volt Rákosi vezérkultuszának. Más a helyzet, ha a személyi kultusz fogalmát – annak értelmezéseit – követjük nyomon a kialakult csődhelyzet kapcsán. Rákosi egyfajta szekularizált össztársadalmi bűntudatot is gerjeszteni próbált, midőn egyre újabb és újabb társadalmi rétegekre, művileg kreált csoportokra terjesztette ki az „ellenség" vízióját, a fenyegetést: azt, hogy bárkiből egyik napról a másikra lehet persona non grata internált, börtöntöltelék. Fölös számban voltak azok, akik a személyi kultusznak ezt a mondernkori inkvizíciós gyakorlatát megtapasztalhatták önmagukon vagy saját szűkebb-tágabb környezetükben. Ennek viszont az lett – az egyik – következménye, hogy a kollektív társadalom és kollektív állam eszméjének hirdetése közepette inkább szegregálta, atomizálta a társadalmat. A bűnbakképzés kérdéskörét boncolgatva jut hasonló következtetésre Pók Attila, midőn arról ír, hogy a felülről a társadalomra kényszeríteni próbált bűnbakmítosz – amelyből a Horthy-korszak elnyomó és kizsákmányoló osztályait, valamint a koncepciós perek során kiválasztott árulókat nevesíti – csekély mértékben hatott, nem rögzült, nem oldotta, hanem élezte a társadalmi feszültségeket, nem erősítette, hanem gyengítette a társadalmi kohéziót.[37] Ehhez párosíthatónak vélem a jelenség másik oldalát. A tartós félelem közepette élés – illetve a hozzá társított lelkiismeret-furdalás közepette élésre presszionálás – a társadalom mondhatni természetes ellenreakcióját is kiváltotta. A hívők és a végletesen elvakultak – nehezen becsülhető nagyságú – körét leszámítva minden társadalmi réteg és csoport „átlagembere" épp a „bálványimádásra" kiválasztott figurában, a vezérkultusszal ajnározott Rákosiban lelhetett rá saját nyomorúságának okozójá-

Rákosi Mátyás rádióinterjút ad, 1945. október 4.

ra. Így egy aszimmetrikusan kétpólusú, kölcsönös bűnbakképzési mechanizmus kezdett formálódni: a piedesztálra emelt bálvány, Rákosi szinte egészében tette bűnbakká „a népet"; a társadalom egyre gyarapodó hányada pedig – kimondatlanul, mert 1956-ig kimondhatatlan volt – éppen Rákosi vezér- és személyi kultuszával kapta szinte tálcán kínálva a nagyon is könnyen konkretizálható „ellenbűnbakot". Az egymással feleselő, egymásba gabalyodó bűnbakképzési folyamatok viszont egyszerre tették fogékonnyá a társadalmat a vezérkultusz – könnyebben dekódolható – deheroizálásba való átfordulása, tagadása iránt. Mindemellett a második, időben későbbi fázisban már várakozásteljes igény volt a személyi kultusz „rendszerszintű" megbélyegzésére.[38]

Miért hordoz a személyi kultusz kifejezés pejoratív tartalma mellett eufemizáló jelentésréteget is? Leginkább azért, mert Sztálin – Magyarországon Rákosi – pártvezető társai és utódai anélkül próbáltak elhatárolódni tőlük, hogy magukra vették volna a kommunista önkényuralom ódiumát, holott a maga idején mindegyikük fontos poszton álló reszortfelelőse volt annak az intézményesített terrornak, amelyet a számlájukra írtak.[39] Többen leírták már azt a dilemmát, amellyel az SZKP KB Elnöksége – alapvetően mindvégig Hruscsov forszírozására – szembesült, s ebben nem a bálvány deheroizálása volt az elsődleges. A vezetőtársai által is rettegett diktátor leleplezése viszont azért volt aggályos, mert az nem – nemcsak – a sztálini terror „szennyesét teregette ki", hanem magát a bolsevik rendszert diszkreditálta. Az időközben nemzetközi rendszerré lett államszocializmusnak ugyanis a Szovjetunió volt a centruma, mintaállama, viszonyítási pontja, s Moszkva nagyhatalmi akaratérvényesítésével gondoskodott is róla, hogy a sztálini modell szerint kopírozott táborában a Kremlt tekintsék iránymutatónak. Mivel azt mégsem deklarálhatták nyíltan, hogy a sztálinizmus – működési rendjét tekintve – a terrort üzemszerűen intézményesítő diktatúra volt, ennek a rendszernek lett a kódolt fedőneve a *személyi kultusz*. Ebben a verzióban már érvényesíthető volt az SZKP akkori elnökségében aggodalmaskodó pártvezetők – Molotov, Kaganovics, Vorosilov – törekvése, hogy Sztálin érdemeiről éppúgy kívánatos szót ejteni, mint arról, hogy a bebörtönzések, Gulagra deportálások, illetve kivégzések szériája közepette is „a szocializmus épült".[40]

A személyi kultusz Rákosi Mátyáshoz kötődő magyar formaváltozatában, illetve annak recepciójában lényegében ugyanez a trend érvényesült, helyi és helyzetbeli specifikumokkal. A sztálinista archetípushoz képest a méret- és időbeli differencián kívül említhető, hogy míg Sztálin „tevékenységében szinte minden területen óriási szerepe volt az improvizációnak", midőn a marxi–lenini kommunista internacionalizmust nacionálbolsevizmussá transzformálta – és „újszövetségi" kánonná emelte *„az 1938 szeptemberében napvilágot látott hírhedt párttörténetben, a Kratkij Kurszban"*[41] –, addig Magyarországon Rákosi számára ez a *Rövid tanfolyam* lett egyfajta bűnbakkeresési útmutató, vezérfonal is. Rákosi személyi kultusza a sztálinizmus magyar derivátuma volt. A posztrákosista időszakban Kádárnak személyes érdeke is fűződött ahhoz, hogy elődjére vonatkoztatva maradjon a köztudatban a fogalom.[42] Nem szokták a személyi kultusz magyar recepciójában számon tartani, de a hamarosan ellenforradalomnak minősített 1956. októberi forradalom után a kommunista egyeduralmat restauráló MSZMP új orgánuma, a *Népszabadság* a történ-

teket kezdetben Rákosi Mátyás, illetve a *„Rákosi–Gerő-klikk bűnös uralma”*, *„bürokratikus és népelnyomó módszerei”*, máskor meg *„nép- és pártellenes politikája”*, valamint *„önkénye”* és *„rothadtsága”* (sic!) számlájára írta, amit – egy sokadik cikk szerint – *„mindörökre el kell temetni.”* *„A Rákosi–Gerő-féle állam- és pártvezetés bűnei”*[43] közül mindaz a nevezettek fejére hullott vissza, amit Hruscsov Sztálinnak rótt fel, kiegészítve egy, a protektorátusi státusból következő elemmel: *„a szovjet példa gépies másolásával”*. S noha ezt idővel ellensúlyozza majd a Nagy Imre és Losonczy Géza vezette pártellenzék – ugyancsak fokozatosan erősödő – elutasítása, még az MSZMP nevezetes „decemberi határozatában” is a kiátkozásban Gerővel társított Rákosi személyi kultusza húzta a rövidebbet.[44]

A személyi kultuszt illető egyrészt-másrészt Janus-arcúság politikai síkon 1962-ben került ismét napirendre, e téren is érvényesítve immár a rendszer Kádár-kori „kétfrontos harcának” szellemiségét. Az MSZMP VIII. kongresszusára készülve adták előzetesen közre az ún. kongresszusi irányelveket, amelyekben – többek között – azt is deklarálták, hogy *„a párt* [...] *leszámolt a személyi kultusszal,* [(ami) ...] *idegen a marxizmus–leninizmustól,* [...] *nem a szocialista rendszerből vagy annak intézményeiből eredt, és nem is másította meg e rendszer társadalmi jellegét”*.[45] (Sic! Ugyanebben a brosúrában adták közre a pártvezetés határozatát a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról. Ebben dehonesztáló minősítések sorával illetik *„a Rákosi-klikk tagjait, akik meghonosították a személyi kultuszt és az azzal kapcsolatos önkényt”*, s akiket *„különleges politikai felelősség terhel a népnek, a pártnak a szocializmus ügyének okozott mérhetetlen károkért és a koncepciós perekért is”*. Ezután nyolc alpont-

Rákosi Mátyás a Rákosi-otthon megnyitásán, 1945. április

Rákosi Mátyás Hartán, 1947. április 20.

ban sorolja fel a sillabusz a személyi kultusz jellemzőit és megnyilvánulásait – többek között annak sztálini fogantatását, az önkény intézményesülését, az ok-okozati rendben ebből eredő törvénysértéseket és *„a személyi kultusz* [munkásmozgalmi] *áldozatainak számbavételét"* –, miközben összesen egy passzus utal a vezérkultuszra: *„egy személyiség kultusza, istenítése"*.[46] Azaz a sztálinizmus magyarországi időszakát kitöltő, a justizmordok összeszámlálhatatlan sokaságát a rendszerbe szervesítő önkényuralom mint perszonalizált bűnbakképzés, személyfüggő rendellenesség kerül megtagadásra, de valójában ez is csak félszívvel. Változó hangsúlyokkal mindvégig kiegészül ugyanis az elutasítás, elhatárolódás az „eközben is a szocializmus épült" rendszer-kontinuitást nyomatékosító végkicsengéssel.[47] A személyi kultuszt elítélő, attól elhatárolódó kortárs magyar politikai narratívákban is a terroruralom – szalonképesnek gondolt – átnevezése érhető tetten. 1956 után a Kádár-korszak önlegitimálásának egyik összetevője volt a Rákosi személyétől és – a fogalom kerülése mellett – terroruralmától való együttes elhatárolódás. Miközben még negyedszázad múltán is az idézett párthatározat minősítő fordulatait követte a személyi kultuszt tollhegyre tűző tanulmány – *„súlyos és bűnös következményekkel járt"*; *„megbocsáthatatlan bűnöket elkövetve, mérhetetlen károkat okozva csúnya sebeket hagyott hátra"* –, annyiban tér el a pártminősítések tradíciójától, hogy egy helyütt a személyi kultuszt a sztálinizmussal azonosítja.[48] Ez utóbbi megállapítás már a probléma történeti lényegéhez közelít, még ha itt meg is áll. A történeti vizsgálat kiindulópontja túllépni azon a kortársi (és elvtársi) „elhatárolódáson", amely szerint a személyi kultusz egy elutasítandó kisiklás, károskóros deviancia volt a szocialista üdvtörténetben. E tekintetben a sztálinizmus újabb historiográfiájából főként azok a kutatások érdemelnek figyelmet, amelyek nem a totalitarizmuselmélet sztereotípiáit követik.[49]

Összegezve: a kommunista egyeduralom sztálinista mintát követő és bizonyításkényszeres kiépítése valószínűsíthetően egyéb impulzusok nélkül is terroruralmat teremtett volna, de kérdéses, hogy a háborúra készülésből fakadó hadigazdasági túlterhelés egymásra torlódó két fázisa nélkül is olyan összeomlás-közeli helyzetbe sodorta volna-e Magyarországot, mint amilyen 1952–53 fordulójára előállt. Jugoszláviával szemben a kommunista hatalomátvétel 1948-as politikatörténeti nyitányával egy időben vállalt frontország szerep, majd a koreai háború kirobbanását követő, ezúttal kifejezetten Moszkvából kezdeményezett újabb hadigazdasági fejlesztési-beruházási őrületet – amelynek során az ún. védelmi kiadások összege 1949 és 1952 között hatszorosára növekedett – olyan kihívást-elvárást jelentett, ami messze meghaladta az ország akkori teherbíró és teljesítőképességét.[50] A valóra váltáshoz megszabott határidő rövidsége önmagában is a hadikommunizmus szigorának hisztérikus terrorrá válását eredményezte, mivel a ötéves terv előirányzatainak 1951-es felemelése (az ún. feszített terv) mögé rejtett fejlesztési-beruházási előirányzatok megvalósítása közepette lényegében egy újabb év elteltével kiderült: sem materiális javak (természeti erőforrások, illetve beruházási tőke), sem mozgósítható munkaerő, sem infrastruktúra nem áll rendelkezésre olyan mértékben, hogy esély lenne a kitűzött célok elérésére. Ehhez társult a termelésszervezési, koordinációs „logisztikai" hiány, illetve magának „a tervgazdasági rendnek" a nehézkessége, rugalmatlansága. A felsoroltak együttesen fordították ellenkezőjére a „legfőbb érték az ember" rendszerszlogent, s lett egyedüliként túlteljesítő népgazdasági ágazat a minden esetben emberi felelőtlenséget, restséget, mulasztást s még inkább tudatos szabotálást felmutatni igyekvő „ellenségkeresési iparág". A kommunista rendszer 1952–53 fordulójára tehető működésképtelenné bénulásának, illetve az ország megroppanásának tehát számos összetevője volt: 1. az akkorra már bőven túlteljesített jóvátételi kötelezettség forráselszívó hatása; 2. a két egymásra torlódott rendszerváltás – akkoriban számításba nem vett, nem ismert – transzformációs vesztesége; 3. a szintén egymásra torlódott kettős hadigazdasági túlterhelés; 4. az egyeduralkodó kommunista párt (pártvezetés) maga által megszabott célkitűzéseinek megvalósításához szükséges gazdaság- és társadalomszervezési (logisztikai) képesség hiánya és a – lényegében ezt helyettesíteni próbáló, de a rendszer működtetésének központi elemévé váló – kíméletlen terroruralom.

Ugyanezt a problémakör kortárs társadalmi nézőpontból is megjeleníthető. A néhány év alatt egymást követő, illetve egybeötvöződő két rendszerváltást megélő társadalom averziója azért is gyarapodhatott a másodikkal szemben, mert az éppen azoknak a társadalmi csoportoknak a világháború után meginduló életviszony-regenerálódási folyamatát akasztotta meg, amelyek egyszerre voltak a rendszerváltás kedvezményezettként hivatkozott „kollektív birtokosai" és célcsoportjai, s amelyeknek a rendszerpropaganda – éppen birtokba helyezésük koncessziójaként – ígért gyorsan növekvő jólétet. Ennek beváltatlanul maradása, illetve egyre bővülő adminisztratív meghurcoltatással párosuló, tartós megsarcolásuk miatt aligha maradt bármifajta érdekeltség, szolidaritási indíttatás ahhoz, hogy a terroruralomként megtapasztalt és akként elszenvedett kommunista üdvtant magukénak fogadják el. Ez

az alig tagadható kezdeti várakozásokat és az időlegesen hozzá rendelhető társadalmi támogatottságot is mindinkább ellenkezőjére fordította: Rákosi rendszere olyan, idegen és oktrojált uralomként funkcionált, amelyet – nagyhatalmi (katonai) alárendeltség miatt – kényszerűen el kellett tűrni, s annak hazai megszemélyesítője sem volt más és több, mint az idegen uralom kirendelt helytartója. A társadalmi recepció azért háríthatta – akár bűnbakkereső kontextusban is – a beváltatlan ígérvényekért a felelősséget Rákosira, mert maga a rezsim is ebben az uralmi és rituális szerkezetben intézményesítette azt.

Ebben a politikai és ideológiai szerkezetben válik meghatározó összetevővé Rákosi *személyi kultusza,* ha azt a fogalom politikatörténeti kontextusában értelmezzük, és jelentéstartományának megfelelően elkülönítjük a *vezérkultusz* – újabban virágzó – társadalomtörténeti beágyazottságú (ikonográfiai, hagiográfiai) vizsgálatától. A kommunista önkényuralom által előidézett csőd szélére jutás azonban – épp a rendszer minden területére kiterjedő represszív működéséből eredően – nem vált nyilvánvalóvá, a maga idejében nem tematizálódhatott. Mivel Rákosi regnálásának az akkori viszonyok közepette nem létezett hazai kontrollja, a helyzettel való szembesítést – a magyar provinciát helytartójával együtt felügyelő birodalmi központban – Moszkvában tehették/tették meg. A szovjet pártvezetés Sztálin halálát követő politikai irányváltása egyértelműen befolyásolta, hogy szinte azonnal maguk kezdeményezték a magyarországi változtatásokat, bár a szovjet diktátor végnapjainak és halálának egybeesése a magyarországi krízishelyzet eszkalálódásával ezt időlegesen elfedte. Ebből is eredeztethető, hogy az 1953. évi rendszerkorrekciót jó ideig csak a Sztálin halálával generált – minden kliensállamra kiterjedő – moszkvai

Rákosi az úttörők között. Szentgyörgyi Kornél festménye

váltással hozták összefüggésbe. Az persze nem csupán a kortársi recepció, hanem a (közel)múltról folyó diskurzus része is, hogy a személyi kultuszt a maga idején Sztálin – magyar vonatkozásban pedig elsősorban Rákosi – diszkreditálásaként, megbélyegző leleplezéseként szervesítették a kommunista politikai közbeszédbe. A személyi kultusz jelentéstartalma ugyanakkor változott: Hruscsov nevezetes SZKP XX. kongresszusi titkos beszéde nyomán – időlegesen – az intézményesített terror nevesítését célozta Sztálin vonatkozásában. Erről volt szó 1956 őszén-telén (1957. elejéig) Magyarországon is, Rákosi regnálásának időszakára vonatkoztatva. Ezt követően viszont „az akkoriban is a szocializmus épült" pártszentencia előtérbe kerülése korrigálta újra a személyi kultusz értelmezését. Erőteljesen perszonalizálódott, állandó kísérő jelzőként, mondhatni karakterjegyként szervesült Sztálin, illetve Rákosi nevéhez. Ugyanakkor, a személyhez kötöttség révén – a fogalom negatív kontextusa ellenére –, magát a rendszert próbálta mentesíteni a terroruralom jelentésrétegtől. Ennyiben volt eufemizmus: arra szolgált, hogy „a létező szocializmus" Sztálinhoz és Rákosihoz köthető periódusát illetően elfedje, elfeledtesse a rendszer terroruralom jellegét.

Mindezek visszatekintő felidézése, vizsgálata közepette hol húzódik a politikai és a történeti nézőpont határmezsgyéje? A posztsztálini időszakot is magában foglaló, azzal egybefonódó „leleplezés" időszaka lezárult-e az államszocializmus rendszerének agóniájával, vagy Hamlet apjának szellemeként kísért a közelmúlt nem csupán a mindenkor politizálódottan jelenre fókuszáló történeti közgondolkodásban, hanem a történészcéh szigorúbb szabályok betartásával művelendő múltfeltárása során is? Megszívlelendő e tekintetben Bartha Eszter már idézett tanulmányának az a megállapítása, hogy a történtek kortársaként szárba szökkenő *„totalitarizmus paradigma öröksége, »a leleplező történetírás«, paradox módon éppen a hidegháború lezárulásával tért vissza a szovjetológiába"*.[51] Ha nem akarunk azzal a publicisztikai fordulattal operálni, hogy Napóleont is kétszer kellett száműzni, míg – a bonapartisták táborának továbbélése közepette – „végleg" megszabadultak tőle, akkor másutt keresendő a magyarázat. Talán ott, hogy a kortársi rendszerkritika – esetünkben most a sztálinizmusra vonatkoztatva – is a kezdetektől hordozott történeti perspektívát, függetlenül attól, hogy mi volt annak a történettudomány nézőpontja szerint hasznosított (hasznosítható) forrásmuníciója. S ez nem csupán a szovjetológia (most sztálinizmus) tárgykörére vonatkoztatható, hanem a huszadik század második felének magyar történelmére hasonlóképpen, hiszen az utóbbit is mindvégig a Szovjetunió kondicionálta. A tárgykörben már „kortársként" intézményesült iskolák a források szűkebb-tágabb körének fokozatos kutathatóvá válása nyomán repetáztak: mi tudható most „másképp" az évtizedekkel korábbi – a történeti alapkutatások hozadékát még nélkülözni kényszerülő – prekoncepciókhoz rendelt leírásokhoz képest?

A vizsgált kérdéskörnek van azonban egy másik rétege is. A totalitarizmus paradigmája szerint a diktatúra, az intézményesített terroruralom a hatalomkoncentráció olyan mértékét és strukturális kiterjedtségét feltételezve idéződik meg, illetve kerül bemutatásra, ami egyfajta kikezdhetetlen szilárdság, megtervezettség (versus, „tervutasításos rendszer") és okszerű szervezetszociológiai működés képzetét kelti. A forráscentrikus feltárások viszont – a rendszer saját axiomatikus ideáihoz ké-

Rákosi Mátyás, 1950

pest – állandósulni látszó működési zavarokról és ezeket elleplezni próbáló kompenzációs kampányokról, kapkodásnál többnek tűnő strukturális anarchiáról tudósítanak. Különösen ez kerül felszínre a sztálinizmus második világháború utáni egyik derivátumát, a magyarországi „Rákosi-korszakot" vizsgálva. Ez azért is szembetűnőbb, mivel a Magyar Dolgozók Pártjának Rákosi által teljhatalommal irányított politikai gyakorlata a birodalmi központnak való megfelelést szem előtt tartva rendre „túllicitálta" a moszkvai elvárásokat is. Emiatt kényszerült sokkalta többször visszakozni, rögtönözni, szimulált megoldásokkal kísérletezni: mindenesetre a mindentudónak (omnipotensnek) és mindenhatónak (omnikompetensnek) tűnő diktatórikus uralmi rend ezáltal éppenhogy nem szilárd, hanem kapkodó, ingatag, strukturálisan nagyon sérülékeny és törékeny volt. Fenntartásának, működőképesnek szimulálásának mindinkább egyetlen – bár ultima ratióként érvényesülő – garanciája már 1953-ban is a birodalom akkori geopolitikai intaktsága, illetve hadseregének, valamint „tanácsadó" legátusainak az országot felügyelő jelenléte volt. Ezért is háramlott vissza rájuk, hogy az 1952–53 fordulójára Magyarországon létrejött válsághelyzetre reagáljanak: „a változások kezdeményezése a szovjet vezetés feladata" volt.[52]

[1] A Rákosi-per. Összeállította: Győrffy Sándor. Szikra, Budapest, 1950. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet akkori igazgatója, Réti László alig néhány oldalas előszavában az alábbi fordulatok olvashatók Rákosival kapcsolatban: népünk vezére és tanítója; az 1919-es Tanácsköztársaság, a Kommün hős népbiztosa; a Kommunista Párt és a magyar munkásosztály jobb jövőjének, a nép felemelkedésének reménysége és záloga; Lenin és Sztálin közvetlen munkatársa; szimbóluma mindannak, ami haladó és forradalmi; a fasizmus elleni nemzetközi szabadságharc zászlaja; a hazájáért, népéért, osztályáért mindent, még az életét is bármikor feláldozni kész, rendíthetetlen harcos; hallatlanul kiterjedt képzettségű tudós és politikus, a dolgozó nép igazi, mély tudású vezére. I. m. 3–11. old.

[2] Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. Minerva, Budapest, 1988. 434–435. old.

[3] Magyar írók Rákosi Mátyásról. A szerkesztésért felel: Réz Pál és Vas István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1952. A kötet szerzői: Aczél Tamás, Benjámin László, Cseres Tibor, Darázs Endre, Darvas József, Devecseri Gábor, Déry Tibor, Gergely Sándor, Gyárfás Miklós, Háy Gyula, Hegedüs Zoltán, Illés Béla, Illyés Gyula, Képes Géza, Kónya Lajos, Máté György, Mesterházi Lajos, Morvay Gyula, Nagy László, Nagy Sándor, Örkény István, Örvös Lajos, Rákos Sándor, Reményi Béla, Rideg Sándor, Somlyó György, Sőtér István, Szabó Pál, Szűdi György, Urbán Ernő, Veres Péter, Zelk Zoltán.

[4] Rákosi Mátyás élete képekben. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952. A szerkesztő nevét nem tüntették fel. Helyette a belső borítón az alábbi szöveg szerepel: *„Ez az album népünk, pártunk bölcs vezére és tanítója, Rákosi Mátyás elvtárs 60. születésnapjára készült."*

[5] Bereczky Albert cikkét idézi Papp László: Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, é. n. [1992] 92–93. old. Egy utolsó példát említve: utólag aligha mutatható ki, hogy a lelkesültség mögé rejtve volt-e valaminő irónia is, midőn egy művészi ambíciókkal megáldott hentes disznózsírból mintázta meg Rákosi mellszobrát, s a méretes büsztöt kiállította a húsbolt kirakatába. A helyszín időszakos csendes zarándokhellyé vált, miután a – csak suttogva terjeszteni mert – kortársi városi legenda szerint ez volt a vezér legtalálóbb megformálása; mígnem a tavasz előrehaladtával erősödő verőfény hatására torzóvá olvadt az alkotás.

[6] Gyarmati György: Kossuth kultusza – post mortem. II. Korunk, 2004. 1. sz. 101–108. old.

[7] Az első két mozzanatot már korábban rögzítette a jelenkortörténet-írás. Lásd Molnár Marianna: A vezérkép és funkciói az ötvenes évek Magyarországán. In: Studium XVII. (Szerk: Bíróné Kaszás Éva.) KLTE, Debrecen, 1986. 115–144. old.; Korom Mihály: A személyi kultusz és legfőbb következményei az európai népi demokráciákban. In: A szocializmus koncepciói és gyakorlata az 1950-es

években. (Szerk: Csonka Rózsa – Harsányi Iván.) MSZMP Politikai Főiskola, Budapest, 1989. 99–143. old. A harmadik összetevőre a közelmúltban Rainer M. János hívta fel a figyelmet. Rainer M. János: A kultusz nélküli ember, Kádár János. Rubicon, 2007. 9. sz. 41–48. old.

[8] *Szabad Nép,* 1952. március 9.; Nemes János: Rákosi Mátyás születésnapja. Láng Kiadó, Budapest, 1988. 29. old.

[9] Illés Béla: Népünk szabadságáért. Szikra, Budapest. 1952. Ennek korba helyezett értelmezéséről lásd: Molnár Marianna: A vezérkép és funkciói... I. m. 115–144. old.; Apor Balázs: Hagiográfia és kommunista vezérkultusz: Rákosi Mátyás életrajzai. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. (Szerk: Horváth Sándor.) Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 132–153. old.

[10] *Szabad Nép,* 1952. szeptember 9. Gyarmati György: Március hatalma... I. m. 114.

[11] *„Ifjúságunk számára a hazaszeretet fogalma egyet jelent azzal, hogy forrón szeretjük az MDP-t, drága Rákosi elvtársunkat"* (*Szabad Nép,* 1952. március 15.), míg az 1953. évi országgyűlési választások „kampányzáró" nagygyűlésén – a korabeli tudósítás szerint – azért sereglett a budapesti Kossuth térre „egyetlen családként" százezer fő, „hogy édesapjával találkozzék". (*Szabad Nép,* 1953. május 11.) Apor Balázs: A Rákosi-kultusz. Rubicon, 2007. 9. sz. 28–37. old. Rákosi az ezúttal rá adaptált ikonográfiai mintát, illetve fogalmi toposzokat mintegy maga adta meg néhány évvel korábban a Sztálin születésnapja alkalmából írt köszöntőjében. Rákosi Mátyás: A 70 éves Sztálin. *Szabad Nép,* 1949. december 21.

[12] Gerő Ernő: Rákosi elvtárs 60. születésnapjára. Társadalmi Szemle, 1952. 2–3. sz. 100–106. old. Másodközlés: Nehéz esztendők krónikája 1949–1953. Dokumentumok. (Szerk és bev: Balogh Sándor.) Gondolat, Budapest, 1986.391–397. old. Idézi: Vonyó József: Diktatúrák és diktátorok. Ünnepelt vezérek. Új Fórum, 1989. 13. sz. 45. old.

[13] Kelet-Németországban – a többi csatlós országnál is sokkal közvetlenebb és militarizáltabb befolyás közepette – azért volt komplikáltabb feladat a Sztálin-kultusz „másságának" megkomponálása, mert Sztálin heroizálása, vezérkultusza kiépítése közepette volt kívánatos Hitlert démonizálni-deheroizálni, kultuszát eliminálni. Jan Plamper: „The Hitlers Come and Go...", the Führer Stays: Stalin's Cult in East Germany. In: Personenkulte im Stalinismus. Hrsg: Klaus Heller–Jan Plamper, Göttingen, 2004. 301–329. old.

[14] Bebesi György: Bolsevizmus–sztálinizmus. In: Utak és alternatívák. (Szerk: Lengyel Gábor.) PTE–MOSZT–TCE, Pécs, 2009. 91. old.

[15] A Szovjetunióban Sztálin jószerivel megörökölte a korábbi orosz „cár atyuska" imázst, illetve az iránta táplált illúziókat. A muzsikokat – úgymond – a kíméletlen udvaroncok-csinovnyikok sanyargatják, amiről lehet, hogy nem is tud a moszkvai szuverén. Rákosi esetében aligha várt tőle jobbat a végtelenségig sanyargatott magyar parasztgazda vagy a (szakszervezeti mozgalomban iskolázott) meghurcolt ipari munkás, mint a terrort naponta érvényesítő káderállományától, hiszen számukra Rákosi az idegen és oktrojált uralmat megszemélyesítő helytartó volt. Illúziót csak azon lefogott pártkáderek egy része táplált a vezér iránt – itt is és ott is –, akik vallatásaik kezdetén rendre azért ágáltak vagy esedeztek, hogy értesítsék e „félreértésről" Sztálint/Rákosit, aki – mint naivan hitték – majd igazolja őket. Az újkori magyar történelem évszázados tradíciója volt az idegen uralmi ambíciók és a hazai akaratérvényesítés kompromisszumainak sorozata. (Lásd erről Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.) Rákosi viszont inkább volt kommunista „magyar Quisling", a közbeszédben meghonosodott fordulattal élve „muszkavezető". A mítoszgyártás részeként ez megkerülhetetlen volt ugyan, de leginkább azért sántított, hogy Rákosit Kossuth modernkori alteregójává próbálták erőltetni, mert utóbbi a birodalmi központtal, Béccsel szembeni intranzigens szembenállás emblematikus figurájaként lett kultusszal övezett nemzeti hős. Gyarmati György: Kossuth kultusza – post mortem. I–II. Korunk, 2003. 12. sz. 35–50.; 2004. 1. sz. 101–108. old.

[16] Ian Kershaw nyomán Gyáni Gábor evidensnek tekinti, hogy a kultusziparosok eredményes működése mellett a Führer-mítosznak „Hitlert a saját népével egybefonó szoros kötelék ideológiai tana és általános közérzülete" volt az éltető eleme. Gyáni Gábor: Politikai kultusz – vezérkultusz. (Identitás- és közvélemény-teremtés.) In: U.ő: Relatív történelem. Typotex, Budapest, 2007. 42. old. Lásd még Ian Kershaw: A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Kortina Kiadó, Budapest, 2003.

[17] Az eredetileg a budapesti Munkásmozgalmi Intézetben installált Rákosi-életúttárlatot az év folyamán vándorkiállításként hordozták körbe az országban. Apor Balázs: A Rákosi-kultusz. I. m. 33.

[18] MOL. MDP–MSZMP-iratok. 276. 65/49. ő. e.

[19] 1949. október 23-án Cinkotán a pártfőtitkár gépkocsija egy minisztériumi szolgálati kocsival ütközött. *„Minkét gépkocsi bal első sárhányója megrongálódott"* – olvasható a jegyzőkönyvben –, ami azt

jelenti, hogy nagyobb roncsolódás, illetve személyi sérülés nem történt. A kocsiban ülő mérnököt ennek ellenére előbb Kistarcsára internálták, majd – mert semmi vétséget, netán Rákosi személye elleni eltervezett atrocitást nem tudtak összeeszkábálni ellene – a recski rabmunkatáborba zsuppolták tovább. Onnét viszont azért nem engedték szabadon, mert őt szemelték ki, hogy spicliként „építsék be" az addig „hálózatilag átfogni nem tudott", ott raboskodó mérnökök csoportjába. Ez a kísérletük sem sikerült. ÁBTL. 3.1.9. V–107 373. számú dosszié. Az pedig még kevésbé életszerű, hogy Rákosi az eset alapján – egy személye elleni merényletet vélelmezve – csak közel egy év elteltével rendelkezett volna arról, hogy páncélajtót építsenek munkaszobájába.

[20] Huszár Tibor: A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Corvina, Budapest, 2009. 33–34. old.

[21] A dokumentumot közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. kötet. (Szerk: Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 312–314. old., továbbá Huszár Tibor: A pokol malmai. I. m. 54–58. old.

[22] Akár kortól független diagnosztizálásnak is tekinthető Engels Marxhoz írt egyik levelének azon megállapítása, amely szerint „olyan emberek uralmát értjük rémuralmon, akik rémületet keltenek, pedig megfordítva, olyanok uralma ez, akik maguk vannak megrémülve. A terror nagyrészt haszontalan kegyetlenkedésekből áll, amelyeket olyan emberek követnek el önmaguk megnyugtatására, akik maguk félnek." K. Marx és F. Engels művei. 33. kötet. (Levelek, 1870–1874) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 51. old.

[23] Nehéz esztendők krónikája, 1949–1953. (Szerk, bev: Balogh Sándor.) Gondolat, Budapest, 1986. 481–483. old. A személyi kultusz és/vagy vezérkultusz vizsgálata szempontjából említésre érdemes, hogy a magyarországi emlékbeszédek, protokolláris részvéttáviratok – csak és kizárólag személyére koncentrálva – egyöntetűen a korábbi években dívó dicshimnuszformulákat ismételték, holott az SZKP Központi Bizottságának már az első, 1953. március 5-ről datált hivatalos kommünikéje is figyelemre méltó, új kontextusban szól az elhunytról. Nevének majdnem minden egyes említése során melléillesztik, hogy „Lenin harcostársa", „Leninnel együtt" „Lenin halhatatlan ügyének" örököse, folytatója, ami épp annyira érthető úgy, hogy a Szovjetunió „alapító atyja" mellé emelik, vele egyenrangúnak tartják, ugyanakkor az is az olvasatok egyike lehet, hogy már ekkor megkezdődött addig túlajnározott szerepének relativizálása, piedesztáljának erodálása. *Szabad Nép,* 1953. március 6. Különkiadás. Ez utóbbira látszik utalni, hogy a kezdeti Malenkov–Hruscsov-tandemnek megfelelően hangsúlyozódik ugyanilyen mértékben a közleményben az SZKP fontossága mellett „a szovjet kormány" kompetenciájának a párttal egyenrangú volta. Mi több, kezdetben a híradások a miniszterelnökké választott G. M. Malenkovot exponálták mint az új első számú vezetőt, s N. Sz. Hruscsovot még csak mint az SZKP KB Elnökségének (új szerv) egyikét említették. *Szabad Nép,* 1953. március 7. Ezt figyelembe véve válik érthetőbbé Sztálin – alább tárgyalandó – „visszamenőleges nyilvános trónfosztása" az SZKP 1956. februári huszadik kongresszusán.

[24] Dolgozó népünk képviselőjelöltjei: Pioker Ignác. *Szabad Nép,* 1953. április 19. De nem maradt el ettől a Magyar Függetlenségi Front választási felhívása sem. Már ekkor megelőlegezte a második ötéves terv várható sikereit, midőn negyedmillió új lakás építését, „a dolgozók reálbérének legalább 50 százalékos emelkedését" vizionálta, nem szólva arról, hogy „megvalósítjuk országunkban a televíziót". (sic!) *Szabad Nép,* 1953. április 12. A második ötéves tervet az MDP 1954. évi III. kongresszusán – az első tervciklus naptár szerinti lezárásához képest – egy év haladékkal, 1956-tól kezdődően tervezték megindítani, de annak egyeztetett célkitűzéseiben egészen 1956 nyaráig nem tudtak megegyezni, utána pedig az őszi forradalom eseményei vették le a napirendről. De mert ez a tervgazdaságot korrigáló későbbi fejlemény volt, a maga idejében hírértéke volt annak, hogy „*Pioker Ignác, az Egyesült Izzó Kossuth-díjas sztahanovitsa gyalusa, a szocialista munka hőse 1954. január 7-én befejezte második ötéves tervét,* [és másnap] *pénteken megkezdte harmadik ötéves tervének teljesítését.*" (sic!) *Szabad Nép,* 1954. január 9.

[25] Feitl István: Pártvezetés és országgyűlési választások, 1949–1988. In: Parlamenti Választások Magyarországon, 1920–1998. (Szerk: Földes György – Hubai László.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 276–285. old.

[26] Andrew C. Janos nem csupán a hatalmi hierarchiában betöltött rang és presztízs fitogtatásának tekinti a kommunista funkcionáriusok kedvtelve űzött vadászatát, hanem „a klasszikus szocialista eszményeket ért sérelem betetőzésének". Andrew C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 232. old. Lásd még erről Majtényi György: Az elit és a vadászat – újjáépítés és rendszerváltás között. In: Rendszerváltás és a Kádár-korszak. (Szerk:

Majtényi György és Szabó Csaba.) ÁBTL–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2008. 489–508. old.; Rácz Antal: A hatalom és a vadászat. Rubicon, 2009. 7–8. sz. 102–109. old.

27 Az államszocializmus egyik hatalomszociológiai ismérveként a Milovan Djilasz által vizionált „új osztály" kialakulása másutt lehet, hogy „érvényes", az 1950-es évek Magyarországára vonatkozóan viszont problematikus, mivel a káderforgó részét képező ideológiai-adminisztratív vagy büntetőjogi kriminalizálások (félreállítások, leváltások, bebörtönzések) nagy száma – és a nemkülönben kontraszelektív rehabilitálások – miatt (még) nem volt mód „osztállyá" szerveződni, s ezzel csak részlegesen azonosítható az államszocialista nómenklatúra. Amikor Djilasz munkája, Az új osztály megjelent – Amerikában 1956, Európában 1958 (Zürich, Europa Verlag) –, Magyarországon éppen összeomlott, illetve újjászerveződőben volt a kommunista hatalmi elit és nómenklatúra. Lásd még erről Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991. 2. sz. 51–63. old., illetve Gyarmati György: Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989. Korunk, 2009. 3. sz. 75–88. old.

28 Pók Attila, egyik tanulmányában – Czeslav Milosztól inspiráltan – joggal utal arra, hogy a *„sztálinizmust* [magyar derivátumában Rákosi személyi kultuszát – Gy. Gy.] *nemcsak egyszerűen rákényszerítették a közép-kelet-európai társadalmakra, hanem belülről is építették"*. Pók Attila: A bűnbak haszna és kára. Vázlatos gondolatok a baloldali magyar értelmiség 1945 utáni útkereséséről. In: Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 207. old.

29 Rákosi kivételezett pártfőtitkári státusát mind az ország előtt, mind pártvezető elvtársai körében azzal (is) próbálta legitimálni, hogy neki megkülönböztetett kapcsolata – és ezt szolgáló kommunikációs csatornája – van magához Sztálinhoz. Ehhez képest többnyire a szovjet pártközpont valamely, e térséget reszortfeladatként felügyelő – egyébként fontos – referenséig jutott a Kremlben, illetve a Kominform moszkvai titkárságán landoltak jelentései, üzenetei, és az ottani apparátustól függött, hogy azok eljutnak-e Sztálin dolgozószobájáig. Az eddig hozzáférhetővé vált iratokból az látszik kiderülni, hogy Sztálin csak olyan esetekben fogadta személyesen, illetve reagált egyáltalán a neki adresszált jelentésekre és üzenetekre, ha azoknak Magyarországon túlmenő kontextusa is volt (akár a jugoszláv afférral összefüggésben, akár más, e térségbeli kliensállam vonatkozásában). Rainer M. János: Távirat „Filippov" elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952. In: Évkönyv, 1988. (Szerk: Litván György.) 1956-os Intézet, Budapest, 1988. 103–118. old.

30 Lásd erről Pók Attila: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. Történelmi Szemle, 2005. 1–2. sz. 47–67. old.

31 *„Fokozni kell az éberséget. Fel kell figyelni a legcsekélyebb pártszerűtlenségre, népszerűséghajhászásra, öntömjénezésre, személyi kultuszra, a törtetőkre."* Az MDP Központi Vezetőségének és Központi Ellenőrző Bizottságának határozata: trockista kémcsoport leleplezése. *Szabad Nép,* 1949. június 16.

32 A szovjet pártelnökség moszkvai ledorongoló bírálata nyomán tartott központi vezetőségi referátumában *„a magam személyes vezetése és vezérkedése"*, az *„önteltséggel és beképzeltséggel társult vezérkedés"*, a *„méltatlan hízelgés és tömjénezés, melyhez hozzászoktam és hozzászoktattam környezetemet"*, a *„saját személyemmel kapcsolatban űzött tűrhetetlen kultusz"* kifejezések között használja Rákosi. További három alkalommal a „személyi kultusz" kifejezést, amely az adott szövegkörnyezetben minden alkalommal úgy jelenik meg, mint a korábban felsorolt fordulatok szinonimája. T. Varga György: Rákosi Mátyás referátuma az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésén. Múltunk, 1990. 1. sz. 141–162. old. A Központi Vezetőség ezután született határozata tartalmában ezzel egyező módon szólt arról, hogy *„a személyes vezetés és az ezzel párosuló személyi kultusz elterjedéséért elsősorban Rákosi elvtárs a felelős"*, mindemellett *„a személyes vezetés módszere és a személyi kultusz – felülről lefelé – terjedt a pártban"*. A hibát korrigálandó, *„létre kell hozni a párt kollektív vezetését,* [...] *fel kell számolni a személyes vezetést, és véget kell vetni a pártban és az országban a személyi kultusznak"*. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai... I. m. 194–203. old. Ugyancsak a vezérkultuszt elutasító kontextusban került be az MDP III. kongresszusán a szervezeti szabályzatba az a klauzula, hogy „a kollektív vezetés lenini elvét követve kell küzdeni a marxista–leninista párttól idegen személyi kultusz ellen". *Szabad Nép,* 1954. június 1., illetve: A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Budapest, 1954.

33 A titkos beszédet leginkább Sztálin „nyilvános" leleplezéseként szokták interpretálni, s egyik vonulatában az is volt, holott a halott diktátor negligálásának, a bolsevik veterántablóból való kiretusálásának ambíciója sokkal inkább érhető tetten a XX. kongresszus ezt megelőző részében. Hruscsov úgy tartotta meg több mint hatórás első titkári beszámolóját a plenáris ülés nyitónapján, hogy harminc éven át regnáló közvetlen elődjének neve, említése egyszer sem fordult elő. N. Sz. Hruscsov:

A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XX. kongresszusának. Szikra, Budapest, 1956. Ez még akkor is szembetűnő, ha tudjuk, hogy Hruscsov ekkor már eltökélten készült a Sztálinra fokuszáló különbeszédére, hiszen a rendszert kormányzó párt vezetőjének nyilvános fellépése volt meghatározó „iránymutató" és „cselekvési vezérfonal" a szovjet közélet aktorai számára.

34 Nyikita Hruscsov: A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

35 Apor Balázs egy, a tárgykör újabb irodalmát áttekintő recenziójában sorra veszi „a sztálini típusú", „a szovjet típusú", „a totalitárius" vezérkultuszról – elsősorban angol nyelven – közreadott munkákat, megállapítva, hogy legtöbbjük keveri a kommunista politikai rituálék „vizuális reprezentációját" megjelenítő vezérkultuszt azzal a személyi kultusszal, amely a kommunista hatalomgyakorlás praxisára vonatkoztatja ezt. Apor Balázs: Vezérkultusz Sztálin módra. Aetas, 2006. 1. sz. 211–220. old. Egy másik munkájában szintén a személyi kultusz fogalmának, illetve recepciójának bifurkációját elemzi. Apor Balázs: The „Secret Speech" and its Effect on the „Cult of Personality" in Hungary. Critique, 2007. No. 2. pp. 229–247. old.

36 Bihari Mihály a „vezérmitológia" formulával különbözteti meg Rákosi személyi dicsőítését a rendszerre vonatkozó „személyi kultusz" minősítéstől. Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Osiris, Budapest, 2005. 102. old.

37 Pók Attila: A bűnbakok haszna és kára. I. m. 206–207. old. Ennek a jelenségnek az inverzét írja le plasztikusan Tverdota György, azt a folyamatot ábrázolva, hogy az Elba szigetére száműzött Napóleon elleni politikai átok-szitok kampány hogyan fordul át az ellenkezőjére, s alapozza meg a Bonaparte iránti társadalmi rajongást. Összegzése szerint „a Napóleon-kultusz a császár ellenkultuszából sarjadt, amely furcsa módon felnövesztette Napóleon figuráját". Tverdota György: Napóleon újratemetése: kultusz és identitás. Rubicon, 2007. 9. sz. 61–67. old. (Bár a leírás során még hátravan, a nem sokkal később bekövetkező 1956-os forradalom napjainak visszatérően emlegetett közösségi kohéziójáról annyi valószínűsíthető, hogy az az éppen összeomló rendszer ellenében teremtett elutasító-tagadó „nemzeti egységet".)

38 A század két nagy vezérkultusz-birtokosával, Hitlerrel és Sztálinnal az nem esett meg, hogy már életükben, illetve regnálásuk utolsó éveiben végig kellett volna nézniük saját képmásaik lekerülését az általuk (még) uralt állam hivatali szobáinak a faláról, illetve kikerülését a kultikus terek ikonosztázából. A fentebb már felsoroltak mellett ez akár a negyedik eltérésként lenne említhető az autochton birodalmi vezérmítoszok, illetve Rákosi másodlagos – utángyártott – protektorátusi vezérkultusza között.

39 Midőn Rákosin azt kérték számon – a Rajk-per felülvizsgálatából kiindulva –, hogy *„nem egyes személyeket, hanem egy egész népet kell rehabilitálni!"* (Újhelyi Szilárd), vagy midőn bukását gúnyolódva úgy kommentálták, hogy menesztésének oka hipertitónia (sic!), nem a kultusz állíttatott pellengérre, hanem a terroruralmat írták rovására.

40 Korábbról lásd Roy Medvegyev: Hruscsov. Politikai életrajz. Laude Kiadó, Budapest, 1989. 107–130. old. Újabban Baráth Magdolna: AZ SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében. Múltunk, 2006. 2. sz. 177–200. old.

41 Krausz Tamás: Az „összeesküvés-elmélet" sztálini iskolája. In: uő: Lenintől Putyinig. La Ventana, Budapest, 2003. 74–81. old. A Kratkij Kursz = Rövid Tanfolyam, A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története című kiadvány közkeletű elnevezése volt. Magyarországon az ötvenes években ez volt a pártoktatás, illetve az egyetemi marxista–leninista képzés „bibliája". Az 1951. évi 6. kiadásban azt is jelezték, hogy a munka ezzel elérte a 660 000 megjelentetett példányszámot. E „forgatókönyv" segít megfejteni, hogy – történetünket közelebbről érintően – hogyan transzformálódott Sztálin egyik második világháború utáni újabb rögtönzése nyomán a trockizmus titoizmussá. A fejezetcímek egyikében olvasható, *„a trockista kétkulacsosok elfajulása gyilkosok és kémek fehérgárdista bandájává"* formulában csak a polgárháborús fehérgárdistát cserélték, „aktualizálták" hidegháborús titoistára, s készen állt a J. B. Tito ellen fél évtizeden át egyvégtében hangoztatott kiátkozó szlogen: „A Jugoszláv Kommunista Párt gyilkosok és kémek hatalmában." In: A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Szikra, Budapest, 1951. 44–51. old.

42 *„A Magyar Szocialista Munkáspárt tájékoztató jelentése a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága részére a személyi kultusz idején elkövetett magyarországi törvénysértésekkel kapcsolatban."* Budapest, 1962. augusztus 12. Ez a N. Sz. Hruscsov vezette SZKP számára készített dokumentum – témánk szempontjából – három jellegzetességgel bír. Az egyik, hogy Rákosit hivatali tisztségéhez kapcsoltan (az MDP főtitkára) teszi meg a legkirívóbb magyarországi jusztizmordok kiagyalójá-

vá és irányítójává. A másik, hogy ő Péter Gáborral, az ÁVH vezetőjével együtt a „Berija–Abakumov-féle provokátorcsoport" kebelbarátjaként, velük bűnszövetségben készítette elő és vitte véghez a jogtiprások garmadáját, ami belpolitikai kontextusban azért volt végletesen megalázó Rákosi számára, mert egykori vezéri státusához képest saját alárendeltje, Péter Gábor szintjére devalválta működését. A harmadik összetevő lényege pedig nem más, mint az, hogy Rákosi minden fontosabb ügyet – annak elintézési módját – J. V. Sztálinnal is egyeztetett, miután azokat a Budapestre delegált szovjet tanácsadókkal – közöttük is elsősorban Bjelkin altábornaggyal – együtt előkészítette. A személyi kultusz e kádári verziója „megengedhette magának", hogy Sztálinnal az élen kompromittálja a szovjet titkosszolgálat prominenseit a magyarországi kommunista terroruralom napi működtetésével kapcsolatban, gondosan kerülve bárkinek is az ügybe való belekeverését azok közül, akik a hruscsovi rendszerirányításban is pozícióban marad(hat)tak. Ez persze csak „szigorúan titkos" minősítéssel lehetett a két érintett pártvezetés utólagosan így interpretálható közös tudása. Magyarországon Kádár regnálásának évtizedeiben még a Rákosi-korszakra vonatkozóan sem kaphatott a szovjet közreműködés ilyen részletekbe menő „dokumentálása" nyilvánosságot, mert az óhatatlanul több mint áthallásos következtetést kínált volna az 1956 utáni szovjet–magyar hűbérúr–vazallus viszonyt illetően is. Lásd: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. kötet. (Szerk: Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 664–671. old.

[43] A bekezdésben idézett minősítő formulák a *Népszabadság* 1956. november 18-i, 19-i, 20-i, 23-i, 25-i számaiból valók.

[44] Visszaköszön ebben, hogy „káros módszereik rendkívül súlyos hibákhoz és bűnökhöz vezettek párt- és állami életünkben", mind pedig „a szovjet példa gépies másolásának" felrovása, miközben a Nagy Imre és Losonczy Géza nevéhez kötött pártellenzék „tevékenysége pozitívnak tekinthető mindaddig, amíg harcuk a Rákosi–Gerő-klikk politikája ellen irányult". AZ MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata a forradalom okairól, a kialakult helyzetről és a párt feladatairól. (1956. december 5.) In: Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999. (Szerk: Romsics Ignác.) II. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 155–156. old.

[45] Az MSZMP KB kongresszusi irányelvei. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1962. 40–41. old.

[46] Az MSZMP KB kongresszusi irányelvei. I. m. 53–59. old. A visszatérően emlegetett „Rákosi-klikk" tagjaiként a dokumentum Gerő Ernőt és Farkas Mihályt nevesíti. Ez utóbbi KB-határozat megtalálható még: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1973. 573–577. old.

[47] Ezt dokumentálja a Kádár-kori magyar munkásmozgalom-történet, amely a most tárgyalt időkörre vonatkozóan is azt rögzítette, hogy „az eredmények jelentősek és maradandóak" voltak, s ezen végkicsengéshez igazodott az egész fejezet kortablója. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. (Szerk: Nemes Dezső elnökletével működő szerkesztőbizottság.) Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. 551., illetve az 1948–1956 közötti évkört bemutató fejezet 526–564. old.

[48] Korom Mihály: A személyi kultusz... I. m. 99–143. old.

[49] A szovjetológia, ezen belül a sztálinizmus számos diszciplínát foglalkoztató, kiterjedt irodalmának reprezentáns munkáit problémaérzékeny árnyaltsággal veszi számba Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában című, impozáns tanulmánya. In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 15–40. old.

[50] Az 1949. évi kétmilliárd forintos védelmi kiadás 1952-re több mint hatszorosára, tizenkétmilliárd forint fölé emelkedett, s ebben az évben a teljes állami költségvetés 26 százalékára rúgott. Germuska Pál: A katonai és védelmi kiadások alakulása 1949 és 1979 között. In: Társadalom és Honvédelem, 2007. 3–4. sz. 40. old.

[51] Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában. I. m. 18. old.

[52] Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. 503. old.

[53] Gyarmati György: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt.) Kutatási Füzetek 14. PTE. Pécs, 2009. 39–69. old.

ÉLJEN SZTÁLIN

V

DESZTALINIZÁLÁS ÉS RESZTALINIZÁLÁS 1953–1956

25 NAGY IMRE DESZTALINIZÁLÓ „ÚJ SZAKASZA" ÉS RÁKOSI „OROSZ RULETT" POLITIKÁJA

Az 1953. május közepén megtartott parlamenti választásról közreadott eredmények azt kívánták demonstrálni, hogy a szavazóurnához parancsolt lakosság maradéktalanul támogatja a rezsimet. Rákosi Mátyás a hónap végén Moszkvába sietett, hogy személyesen tegyen jelentést a sajátjaként elkönyvelt újabb „sikerről". A Sztálin halála nyomán trónutódlási harcba bonyolódó szovjet pártelnökséget azonban nem igazán tudta meghatni az „elsöprő választási győzelemmel". Ehelyett – J. Kiszeljov budapesti szovjet nagykövet, valamint a minden minisztériumban jelen lévő szovjet tanácsadók jelentései alapján – az ország katasztrofális helyzetével szembesítették. Ha Rákosi ezt nem a Kreml uraitól hallja, akkor – stílszerűen – bizonyára ellenséges imperialista ügynökök hazug rágalomhadjárataként értékelte volna. Így viszont még azt a felszólítást is meg kellett szívlelnie, hogy együtt betöltött pártfőtitkári és kormányfői tisztségei egyikéről mondjon le. Ezen a ponton szintén megállt Rákosi tudománya, mert budapesti pártvezető társai közül senkit nem talált olyannak, aki – bármelyik poszton – a helyére léphetett volna. A találomra megemlített potenciális „utódok" mindegyikének csak a fogyatékosságait sorolta, hogy alkalmatlanságukat domborítsa ki. Így sikeresen növelte ugyan a szovjet pártvezetők iránta megmutatkozó ellenszenvét, de ezzel véget is ért a „konzultáció". Hazatérése után az MDP titkárságának 1953. június 3-i ülésén tárgyalták meg az új moszkvai helyzetértékelést – pontosabban annak Rákosi saját szája íze szerint szelektált változatát. Ennek alapján a testület addigi politikáján csak apróbb módosításokat látott szükségesnek.

A szovjet pártelnökség az instrukcióit szabotáló álláspontról értesülve rendelt azután a Kremlbe június közepére egy magyar pártdelegációt, amelynek összetételét is meghatározták. (A legszűkebb vezérkar, az ún. négyes fogat két tagja, Farkas Mihály honvédelmi miniszter és az ideológiai-kulturális területet irányító Révai József nem volt a meghívottak között, de Moszkvába várták Rákosin és Gerőn túl

← Tűzijáték Sztálin 70. születésnapja alkalmából, 1949. december 21.

Nagy Imrét, Hegedüs Andrást, Hidas Istvánt, Szalai Bélát, Földvári Rudolfot és Dobi Istvánt.) A szovjet prezídium tagjai leginkább Rákosit támadták. Noha itthon még úgy-ahogy működött az ország katasztrofális helyzetének sikerpropagandával történő elkendőzése, Moszkvában rendelkezésre álltak azok a részletes információk, amelyek alapján a fejére olvasták: *„kalandorsága tönkreteszi az államot."* Az ország siralmas helyzete miatti kérdőre vonás mellett hangsúlyos zsidóellenes vonulata is volt Rákosi pellengérre állításának. Azt is személyesen neki rótták fel, hogy *„a pártban a zsidók elnyomták a nem zsidókat"*. (Ez lehet talán a magyarázat arra is, hogy Révait és Farkast miért hagyták ki eleve a Moszkvába hívottak közül.) A tárgyalások dramaturgiája sem volt mindennapi. A szovjet párt vezetői az általuk szóvá tett elmarasztalások után két napra magukra hagyták a magyar pártdelegációt, hogy az elhangzottakat „önbírálatként" fogalmazzák meg. A delegáció minden tagját sokkoló leckéztetésből leggyorsabban a korábban negyedszázadot Moszkvában töltő „homo kominternicus", Gerő Ernő tért magához. Ő kezdte meg tárgykörök szerint önkritikus lajstromba szedni addigi katasztrófapolitikájukat: erőltetett iparosítás, a haderő mániákus felduzzasztása, erőszakos termelőszövetkezetesítés, az előbbiekből következő életszínvonal-esés és az ellátási zavarok állandósulása, a koncepciós pereken túl is milliós nagyságrendű büntetőszankciók, valamint Rákosi személyi kultusza. Lényegében szinte mindent felsorolt, amit Sztálin idején a Rákosi Mátyás által irányított budapesti pártvezetés „követendő példaként" másolt a szovjet modellből.

Miután a magyar pártdelegáció három nap elteltével az elvárásoknak megfelelően mondta fel a leckét, azzal bocsátották útjára, hogy ezt a csődjegyzéket Magyarországon párthatározatként hozzák nyilvánosságra. Szovjet részről ilyen aprólékos és közvetlen beavatkozásra még Sztálin alatt sem volt példa. Persze azért nem, mert korábban Rákosi tudta, hogy a moszkvai elvárásokat hogyan adaptálja az MDP politikájába. De mégsem ez volt a tárgyalások legszembetűnőbb visszássága. Sokkal inkább az, hogy a szovjet pártelnökség a példátlan megleckéztetés ellenére sem kívánta eltávolítani Rákosit, hanem – mintegy utolsó figyelmeztetés mellett – igyekezett „csapatmunkára" szorítani. Erre vonatkozó direktívájuk úgy szólt, hogy Rákosi Mátyás maradjon az MDP vezetője, és „a magyar" Nagy Imre legyen a miniszterelnök.[1] Ez utóbbi elvárás az akkori szovjet prezídium tagjainak egymás közötti erőviszonyaihoz igazodott. (Georgij Malenkov miniszterelnök pillanatnyilag fajsúlyosabbnak tűnt, mint Nyikita Sz. Hruscsov, az SZKP titkára.) Történetileg nézve ez nem jelentett mást, mint azt, hogy Sztálinnal vagy Sztálin nélkül, továbbra is elvárás a mindenkori moszkvai hatalmi képlethez való igazodás. A magyar viszonyok között viszont a személycserén túl is fontos összetevő volt a megkívánt változások keresztülviteléhez az, hogy az állam irányításában – az addig kizárólagos és közvetlen pártirányításhoz képest – nagyobb hatáskört szántak a kormánynak. Azaz a posztsztálinista szovjet vezetés úgy várt el érdemi korrekciót a magyar pártállami rendszer működési mechanizmusában, hogy annak első számú reprezentánsa, Rákosi – Sztálinnal ellentétben – nemcsak hogy életben volt, de még pártvezetői pozíciójában is meghagyták.

A másodszor is megbírált Rákosi ezúttal okulni látszott a reá zúdított dörgedelmekből. Az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 27-i ülésén elmondott be-

Gerő Ernő

széde majdhogynem szó szerinti „beismerő vallomás" volt mindazon dehonesztáló passzusokat illetően, amelyeket a moszkvai tárgyalás jegyzőkönyve rögzített. Már a felütés is markánsan ellenpontozta azokat a sztereotip fordulatokat, amelyeket a szocialista építőmunkában elért sikerekről – alig másfél hónappal korábban – a választásokat megelőzően hallhattak tőle. *„Alig van pártunknak és a népi demokráciának olyan területe, amelyen komoly és súlyos hibák ne volnának.* [...] *a hibák olyanok, hogy ha azonnal fordulatot nem csinálunk, a legsúlyosabb válsággal fenyegetnek bennünket."* Majd pontról pontra vette számba a rendszerválságot gerjesztő mértékben hibásnak ítélt korábbi politika egyes részterületeit, s ehhez hozzákapcsolta azok reszortfelelőseit is: Gerő Ernő – gazdaság; Farkas Mihály – hadsereg; Révai József – kulturális szféra. Önmagára vonatkozóan elismerte az első számú felelősséget, „a vezérkedést", s egyebek mellett azt is kipréselte magából, hogy *„én vezettem az Államvédelmi Hatóságot. Ezzel kapcsolatban beleavatkoztam az ügyek vitelébe, beleszóltam abba, hogy kit tartóztassanak le, kit bántalmazzanak, kit hogyan ítéljenek el."*[2]

A párthatározattá emelt önkritika azonban nemhogy az ország nyilvánossága elé nem került, hanem – eredeti, jóváhagyott változatában – még a párttagság többsége számára is ismeretlen maradt. A hallottak éppúgy sokkolták a Központi Ve-

zetőség tagjait, mint ahogy – pár nappal korábban – nem várt hideg zuhanyként érte a pellengérre állítás magát Rákosit is moszkvai „feljebbvalói" színe előtt. Mivel a központi vezetőségi ülésre meghívottak mindegyike hűséges végrehajtóként statisztált az addigi politikához, nem volt nehéz megszerezni a százfős grémium hozzájárulását ahhoz, hogy a határozat elfogadása után azonnal arra a következtetésre jussanak: annak nyilvánosságra kerülése *„a párt tekintélyét ásná alá, és az ellenség kihasználná ellenünk"*. A párt hivatalos lapja mindössze annyit rögzített az ülésről, hogy *„az elhangzott beszámolók és vita alapján a Központi Vezetőség megfelelő határozatokat hozott"*.[3]

Nemcsak Rákosi, hanem pártvezető és alsóbb szintű funkcionáriustársai is tartottak tőle, hogy ha a közel egymilliós párttagság megismerkedik a párthatározattal, az bizonyossággal továbbterjed a párton kívül is, s következményeként az elkeseredés hamu alatt parázsló tüze fellobbanhat és mindannyiukat megperzselheti. (Ne feledjük, ekkoriban futottak be az első részletes jelentések a tíz nappal korábban kezdődött berlini munkásfelkelésről.) Ez a kollektív félelem vezetett ahhoz a felemásnak is alig nevezhető megoldáshoz, hogy a katasztrófahelyzetről meglehetős nyíltsággal szóló párthatározatnak csak egy erősen kozmetikázott kivonatát ismertették – szóbeli tájékoztatókon – a párttagság gondosan megválogatott köre előtt.

Nagy Imrét – a szovjet pártvezetők egyöntetű óhajának megfelelően – megválasztották miniszterelnöknek. Az Országgyűlésben 1953. július 4-én elhangzott kormányfői programbeszéde a szocialista rendszer építésében cezúrát hirdetett: egy „új szakasz" nyitányát. Ennek egyik peremfeltételeként – mint mondta – *„biztosítani kívánja, hogy a minisztertanács a törvényhozásra támaszkodva az államügyek intézésének teljes jogú szerve legyen"*. Azaz az MDP legszűkebb vezérkarának addigi hatalmi omnipotenciájához képest remélte a kormányzati irányítás emancipációját és a törvénytelenségek garmadájának orvoslását. Gazdaságpolitikai vonatkozásban szintén a józan megfontolás kapott hangsúlyt, az, hogy a kormány *„nem tűz maga elé olyan feladatokat, amelyeknek a megvalósításához hiányzanak a szükséges feltételek"*. Az új miniszterelnök szavai a megelőző évek megalomán iparfejlesztésének lezárulásával kecsegtettek. Ez a redukálás mindenekelőtt a haderő-fejlesztési és hadiipari beruházások kereken ötvenszázalékos megkurtítását jelentette. Mivel ezt a költségvetési tételt a korban a legtitkosabb adatok körébe sorolták, annak sem a fentebb már említett, a költségvetés egynegyedét felemésztő nagyságrendje, sem felére mérsékelt összege nem volt ismerhető.[4] Emellett ígéret hangzott el a parasztságot sújtó represszió mérséklésére, a begyűjtési rendszer igazságtalanságainak korrigálására, illetve arra, *„hogy a dolgozó parasztság biztonságosan gazdálkodhasson, pontosan és jó előre ismerje kötelezettségét, feleslegét pedig szabadon értékesíthesse"*. Nem szokták kiemelni, de Nagy Imre egy külön alfejezetet szentelt kormányprogramjában az értelmiségipolitikának. Kijelentése szerint szakítani szándékozott azzal a korábbi gyakorlattal, amelynek részeként az értelmiséget egészében *„a bizalmatlanság légköre veszi körül, aminek azután mellőzés a vége"*, miközben *„gazdasági, kulturális és tudományos életünk majd minden területén hiány van tapasztalt, felkészült értelmiségiekben"*. Az értelmiség soraiban is rendet vágó korábbi „indokolatlan tisztogatások" helyett kifejezetten invitálta és buzdította őket, hogy *„tudásukat a maguk szakterületén hasznosítsák az ország ja-*

vára”.[5] A kormányprogram fogalomhasználatát, szövegezését kettősség jellemezte. Egyrészt igazodott a korabeli pártzsargon stílusához: olyannyira, hogy az idézettekhez hasonló markánsabb változtatási törekvéseket is csak nagy odafigyeléssel lehetett kihámozni belőle. Másfelől rendre közbeékelődött egy-egy, az ország népességét közvetlenebbül megszólító passzus: kevésbé utasításjellegű, „ezt kell végrehajtani”, mint inkább invitáló, „csináljuk együtt” fordulatot használt. Ennek megfelelően tudósítottak az egyidejű – bizalmas – hangulatjelentések arról, hogy a mondanivaló új elemeit szinte azonnal „dekódolták” azok, akik hallgatták Nagy Imre rádión át közvetített miniszterelnöki székfoglalóját.

Felavatták ötéves tervünk új büszkeségét, a Népstadiont
Ma, alkotmányunk évfordulóján a magyar testnevelési és sportmozgalom nagy ünnepére gyűltünk össze. A pártunk és kormányunk elhatározásából tervbe vett Népstadion első ötéves tervünk negyedik esztendejében felépült és kinyitja kapuit a sportoló ifjúság előtt. Ezzel a magyar sportolók sok évtizedes álma valósult meg.

A londoni olimpián 10, a helsinki olimpián 16 olimpiai bajnokságot, az elmúlt nyolc esztendő alatt 29 világbajnokságot, 11 Európa-bajnokságot értek el sportolóink. 23 világcsúcsot, 18 Európa-csúcsot javítottak meg. 1263 esetben javítottak országos csúcsot. Labdarúgóink 56 nemzetközi mérkőzés közül 42 alkalommal arattak győzelmet, vízilabdázóink 31 mérkőzésből 24-et nyertek meg. ...

A Népstadion felépülése, a magyar sportolók nagyszerű eredményei lehetővé teszik számunkra, hogy testnevelési és sportmozgalmunk nevében jogos igényekkel lépjünk a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elé és a siker reményében kérjük az 1960. évi olimpiai játékok megrendezésének jogát.

Hegyi Gyula ünnepi beszéde. *Szabad Nép*, 1953. augusztus 21.

A napokban a Szovjetunióban kísérleti célokból felrobbantották a hidrogénbomba egy fajtáját. Mivel a hidrogénbombában a mag által termelt hő nagy mennyiségű volt (termonukleáris reakció), a robbanás igen nagy erejű volt. A kísérlet bebizonyította, hogy a hidrogénbomba hatóereje sokszorosan felülmúlja az atombomba hatóerejét, [mellyel] a Szovjetunió már több éve rendelkezik.

A szovjet kormány közleménye a hidrogénbomba kipróbálásáról.
Szabad Nép, 1953. augusztus 21.

Nagy Imre korrekciós programjának hitelességét növelte, hogy rövid időn belül a mindennapokban is tapasztalhatók voltak a változások. Leállították több költségemésztő nagyberuházást – például a budapesti földalatti vasút (metró) építését –, illetve lassították az iparfejlesztés addigi erőltetett ütemét. Intézkedtek a lakossági szükségletek jobb kielégítését szolgáló fogyasztási cikkek gyártásának előtérbe helyezéséről. Mérsékelték a parasztság adó- és beadási kötelezettségeit, határozatot hoztak az adóhátralékok – illetve ezek büntetőkamatai – eltörléséről. Ez 640 ezer büntetőeljárásra vonatkozott, és mintegy félmillió további – zömében egyéni gazdálkodó – egzisztenciát érintett. A parasztság mindemellett leginkább azt méltányolta, hogy három évre előre rögzítették az agrártermékek adó- és beszolgáltatá-

si kvótáját, ami kiszámíthatóbbá tette a saját birtokon való gazdálkodást és az agrártársadalom megélhetését.[6] Ugyanezen intézkedéssorozat részeként lehetővé tették az erőszakkal létrehozott termelőszövetkezetekből való kilépést – a gazdálkodási év lezárásakor (!) –, és némileg liberalizálták az agrártermékek szabadpiaci forgalmát.

Dal a beszolgáltatásról

A „Béreslegény jól megrakd a szekeret" dallamára
Szépen, mint az égnek fényes csillaga,
Ragyog a fény minálunk a faluba.
Kaptunk gépet, villanyt, bekötőutat,
Iskolát és frissen csorgó jó kutat.
Gépet küldtek városból faluba,
Könnyebben is megy azóta a munka.
Több a termés, gazdagabban aratunk,
Beszolgáltatással el nem maradunk.
Van nálunk, ki sokat szeret aratni,
adósságát nem szereti megadni.
Mint a hörcsög, úgy elrejti a magot,
Mit a néptől kapott földön aratott.
Nem maradok senkinek én adósa,
Kinek mi jár, hadd legyen meg a jussa.
Államunknak adósságom beadom,
Tudom úgyis ezerszer visszakapom.

Az ősz folyamán felszámolták az internáló-, illetve kényszermunkatáborokat, és amnesztiával is számosan szabadultak. Ez még akkor is viszonylag gyors politikai enyhülés érzetét keltette, a közhangulatot javította, ha figyelembe vesszük, hogy Nagy Imre táborfelszámoló rendelettervezetét Gerő Ernő a Politikai Bizottságban több megszorító javaslattal korrigálta: ennek eredményeként 1953 utolsó hónapjaiban ítéltek el olyanokat, akik addig – épp a bizonyíthatatlan gyanú, illetve rágalmak miatt – „csak" internáltak voltak. Ezzel együtt a különböző összesítő jelentések – némileg eltérő – adatai szerint 44-47 ezer személy került ki a börtönből, internálásból vagy hagyhatta el addigi kényszertartózkodási helyét. Ezzel egyidejűleg némileg csökkentették az állandó rendőrségi felügyelet alatt állók körét. A kitelepítettek azonban továbbra sem költözhettek vissza elkonfiskált lakásaikba, s arról sem volt szó, hogy egykori ingóságaikat visszaigényelhetik vagy ellenértéküket megkapják. Miután a legszigorúbban a fővárosba való visszatérésnek igyekeztek gátat vetni, az innen kitelepítettek közül mintegy huszonötezren a Budapest környéki községekben próbáltak új egzisztenciát teremteni maguknak.

Már az új kormány hivatalba lépésének hetében megkezdődött a fontos tömegfogyasztási cikkek (ruházat, élelmiszerek) árának mérséklése, ami az ősz folyamán, majd 1954 elején általános béremeléssel párosult. Kezdetben a legsürgetőbb feszültségmérséklő, illetve életszínvonal-javító intézkedések voltak napirenden. 1954-ben

viszont hozzáláttak a gazdaság, illetve az állami intézményrendszer szerkezetének és működtetésének reformjához is. A miniszterelnök maga irányította a tanácsrendszer korrekciójának munkálatait. Ezt az intézményhálózatot kivonták a Belügyminisztérium hatásköréből, és a továbbiakban közvetlenül a Minisztertanács irányította-felügyelte működését. Az új működési rendet a parlament törvényben rögzítette. Ezzel egyidejűleg kezdték meg tevékenységüket azok a szakértői munkacsoportok, amelyek a gazdaság – ezen belül a mezőgazdaság – módosított preferenciák szerinti fejlesztésének koncepcióján dolgoztak.[7]

VILÁGRASZÓLÓ MAGYAR SPORTSIKER LONDONBAN
Labdarúgóink megtörték az angol válogatott kilenc évtizedes hazai veretlenségét.

MAGYARORSZÁG – ANGLIA 6:3 (4:2)
Grosics Gyula
Buzánszky Jenő, Lóránt Gyula, Lantos Mihály,
Bozsik József, Zakariás József,
Budai László, Kocsis Sándor, Hidegkuti Nándor, Puskás Ferenc, Czibor Zoltán

Szabad Nép, 1953. november 26.

A rendszer működtetésének az új szakasz programja alapján meginduló korrekciója bizonyára sokakra tett kedvező benyomást, ha az intézkedések „azonnal" megtapasztalhatóan eredményezték létfeltételeik javulását, vagy legalábbis hosszabb távon azzal kecsegtettek. A megelőző évek kiszámíthatatlanul rapszodikus politikai gyakorlatának elszenvedése viszont alighanem a szkepszist is tovább éltette: nem a – fentebb számos példával érzékeltetni próbált – „kampányszocializmus"

1953. május 1. Rákosi még ünnepelt vezér

egy újabb, időleges praktikájával van-e dolguk? A bizonytalanságérzetet fenntartó gyanakvás korántsem volt indokolatlan, azt figyelembe véve, hogy az MDP első titkári székét továbbra is birtokló Rákosi Mátyás csak olyan mértékű változásokat tartott kívánatosnak, amelyekkel minimálisan eleget tesznek a Kremlben megfogalmazott elvárásoknak, s ennek kezdettől fogva nyilvánosan is hangot adott. Noha a kormányzati intézkedések sora – a felgyülemlett feszültségeket levezetendő – elsősorban katasztrófaelhárítást szolgált, Rákosit mindvégig irritálta, hogy a kormány és alárendelt szervei „túlzottan önállósodnak". Megőrzött pártvezéri posztját elsődlegesen arra használta, hogy az állami intézményrendszerrel szorosan összefonódott – s közvetlenül neki alárendelt – párthierarchián keresztül kontrázza a kormány intézkedéseit. Alig egy héttel az „új szakaszt" hirdető kormányprogram után, a budapesti pártbizottság 1953. július 11-re összehívott pártaktíva-értekezlete időpontjában már értesült arról, hogy a szovjet pártprezídium egyik tagját, Lavrentyij Berija belügyminisztert időközben letartóztatták.[8] Rákosi ezt a maga számára kedvező jelnek tartotta, mivel a változásokat követelő moszkvai audiencián Berija volt az, aki a magyar pártfőtitkárt a legélesebben támadta és – magyarokon uralkodó zsidó királynak titulálva – meg is alázta. Bukása számottevően mérsékelte Rákosi deprimáltságát. Olyannyira, hogy a budapesti pártbürokraták értekezletén már szinte „régi önmagát" adta.

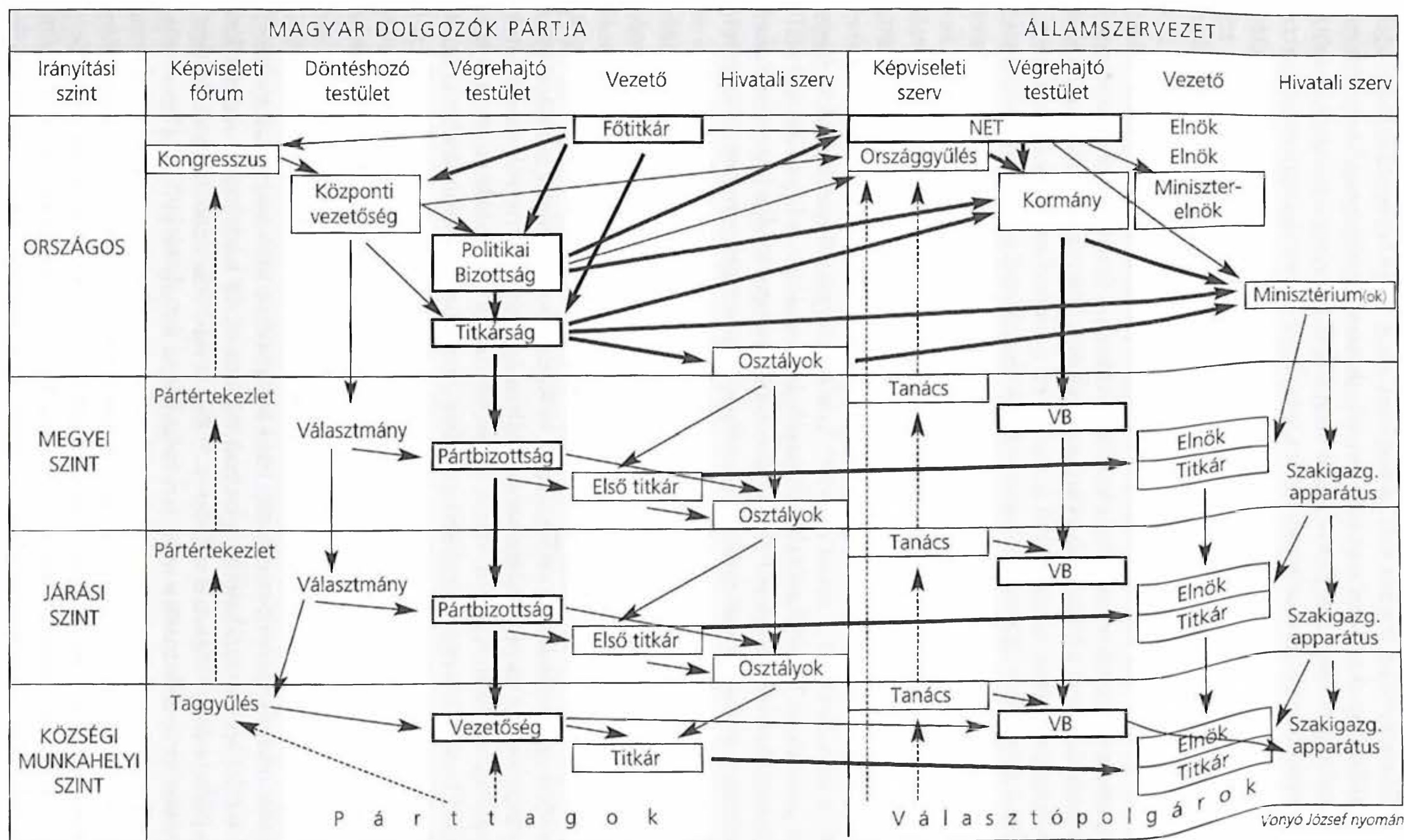
A korábbi justizmordokat éppúgy igyekezett bagatellizálni, mint ahogy a Nagy Imre által meghirdetett változások jelentőségét, értelmét is. S közben látszólag még a Moszkvában szorgalmazott „kollektív vezetés" elvárásainak is eleget tett, legalábbis verbálisan: mindvégig többes szám első személyben ejtett szót arról, hogy *„pártunk és különösen pártvezetésünk munkája közben súlyos hibákat követett el. [...] Az alkotó munka hevében komoly hibákat is elkövettünk."* A sztereotip „királyi többes" fordulataival helyettesítette a moszkvai megleckéztetés és a „zárolt" budapesti párthatározat rá vonatkozó, személyes felelősségét hangsúlyozó kitételeit. A feladat – saját átiratában – nem volt több, mint a túlzottra sikeredett tervelőírások bizonyos mérséklése, kiigazítása, de a lényeg ugyanaz maradt: *„Minden öntudatos munkás változatlanul teljesítse a mostani tervét, változatlanul tartson fegyelmet, [...] változatlan erélyel lépjen fel a tervfegyelem megsértőivel szemben."* Hasonlóképpen nyomatékosította, hogy *„a termelőszövetkezetek mögött áll pártunk és népi demokráciánk egész ereje. [...] Változatlanul valljuk a termelőszövetkezeti termelés fölényét, [...] ezért felszólítjuk annak híveit és tagságát, hogy fogjanak össze és védjek meg a termelőszövetkezeteket."* Ezt a „változatlanságot" sulykolva akkor is konzekvens volt korábbi önmagához, amikor a kuláklisták eltörléséről szóló kormánynyilatkozatot – a továbbra is általa irányított párt „nevében" – lényegében annullálta: *„a kulák kulák marad, listával vagy lista nélkül. [...] Az utóbbi napok tapasztalatai a kulákokkal kapcsolatban újra azt mutatják, hogy kutyából nem lesz szalonna. [...] Összefoglalva, az elvtársak az elmondottakból megérthetik, hogy azok a rendszabályok, amelyeket pártunk javasol, változatlanul a szocializmus építését tűzik ki célul. Az elkövetett hibákat most kijavítjuk, és szocialista építésünket úgy folytatjuk, hogy vele egy időben állandóan nőjön dolgozó népünk és benne külön ipari munkásságunk életszínvonala."*[9] A pártaktíván jelen lévők beszámolói is arról szóltak, mintha két – egymással köszönő viszonyban sem lévő – iránymuta-

tást hallgattak volna. Ez mit sem változtatott azon, hogy közben mindkét oldal mondandóját az akkoriban szokásos, rituális „hosszan tartó tapssal" honorálták. Az összesereglett funkcionáriusok – akik nem voltak beavatva a kulisszák mögötti történésekbe – alig érzékelhettek többet, mint hogy egy nyári orkán itt-ott jégveréssel párosult, de újra kiderült az ég, mert a párt vezetője a kárenyhítés tekintetében is útmutatást adott. Számukra régi főnökük, Rákosi volt a mérvadó, s nem az, hogy az újdonász miniszterelnök, Nagy Imre mi módon gondolja a problémákat kormányzati eszközökkel kezelni.

A Rákositól többször idézett, „változatlanságra" koncentráló mondandó visszamenőlegesen is legitimálni próbálta a korábbi években a rendszerbe épített irracionalitást, máskülönben a leginkább sajátjának vallott sztálinista mechanizmust kellett volna megtagadnia. Ugyanebből következett koncepcionális és személyes viszolygása is azoktól a változásoktól, amelyeket – mert Moszkvával nyíltan nem szegülhetett szembe – tudomásul venni kényszerült. Nem alap nélkül számított viszont arra, hogy a Sztálin halála nyomán kibontakozó – s változtatási szándékokkal keveredő – utódlási harcban számára kedvezően módosulhatnak a szovjet pártprezídiumon belüli erőviszonyok.[10] (L. Berija letartóztatásából rögtön erre következett, pedig akkor még nem tudhatta, hogy nevezettet fél éven belül főbe is lövik.) Stílszerűen azt is mondhatnánk, „orosz rulettet" kezdett játszani, s reménykedett, hogy túléli az „új szakasz" politikájával való szembehelyezkedést. A képes beszédet félretéve: a továbbra is közvetlenül általa irányított pártapparátuson keresztül *Rákosi szervezetileg tudta ellensúlyozni – végszükség esetén megkontrázni – Nagy Imrének a kormányzati adminisztráción keresztül érvényesíteni próbált lépéseit.*

Ennek bemutatásához fel kell vázolni a pártállami intézményrendszer működési mechanizmusának zártságát: azt, hogy milyen volt a kommunista diktatúra rendszerszerű üzemeltetése a hétköznapokban. Az alapképlet egy megkettőzött – lényegében párhuzamos – hierarchikus szervezeti rend. Felülről lefelé haladva, országos, (központi), megyei (fővárosi), járási, városi (a fővárosban kerületi), valamint községi *pártszervezetek* és ugyanilyen struktúrában *igazgatási fórumok* rendelődtek egymás alá hierarchikus rendben, illetve az alsóbb szintek felé haladva a piramis építőköveihez hasonlóan egyre nagyobb számban. Ezen belül két fontosabb sajátosság említendő. Az egyik az, hogy a tanácsrendszerű közigazgatás alsóbb szintű fórumaiba „épültek be" a miniszteriális irányítás alárendelt szervei, például az igazgatási, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, oktatási stb. osztályok vagy referensek: az ún. szakigazgatási apparátus. A másik, hogy a pártszervezet hierarchiájának bázisszintje az egyes településeken az üzemi, illetve munkahelyi alapszervezet volt.

A kettős, párt- és igazgatásszervezeti rend ugyanakkor nem csupán „a piramis" alá-fölé rendeltségi hierarchiájában, hanem minden egyes horizontális illeszkedési pontján pártalárendeltségben is működött.[11] Ezt az irányítás minden egyes szintjén megkettőzött viszontbiztosítási rendszer, valamint az ún. „hatásköri lista" garantálta. Az első azt jelentette, hogy *a párt döntéshozó és végrehajtó szervei mindenkoron irányítási jogosítványokkal bírtak az azonos szintű állami (tanácsi) végrehajtó szervekkel szemben.* Ezt a formalizált irányítási mechanizmust erősítette tovább a perszonális viszontbiztosítási rendszer: egy-egy vezető státusú pártfunkcionárius egyúttal az államhatalmi intézményrendszer döntéshozó szervének is tagja volt, és fordít-

MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA
ÁLLAMSZERVEZET
Irányítási szint
Képviseleti fórum
Döntéshozó testület
Végrehajtó testület
Vezető
Hivatali szerv
Képviseleti szerv
Végrehajtó testület
Vezető
Hivatali szerv
ORSZÁGOS
Főtitkár
Kongresszus
Központi vezetőség
Politikai Bizottság
Titkárság
Osztályok
NET
Elnök
Országgyűlés
Elnök
Kormány
Miniszter-elnök
Minisztérium(ok)
MEGYEI SZINT
Pártértekezlet
Választmány
Pártbizottság
Első titkár
Osztályok
Tanács
VB
Elnök
Titkár
Szakigazg. apparátus
JÁRÁSI SZINT
Pártértekezlet
Választmány
Pártbizottság
Első titkár
Osztályok
Tanács
VB
Elnök
Titkár
Szakigazg. apparátus
KÖZSÉGI MUNKAHELYI SZINT
Taggyűlés
Vezetőség
Titkár
Tanács
VB
Elnök
Titkár
Szakigazg. apparátus
P á r t t a g o k
V á l a s z t ó p o l g á r o k
Vonyó József nyomán

va; az államhatalmi intézményrendszer kulcspozícióban lévő vezetője egyúttal tagja volt a párt azonos szintű döntéshozó testületének is. Példákkal: Rákosi Mátyás pártfőtitkár s egyben persze a Politikai Bizottság tagja, 1945–1953 között az egymást követő kormányoknak is tagja volt. 1953-ban sérelmezte is, hogy kimaradt a kormányból. Gerő Ernő 1945–1956 között nemcsak a PB-nek volt mindvégig tagja, hanem majdnem végig ott ült a minisztertanácsban is. Legfelső szinten – rövidebb-hosszabb ideig – ugyancsak a „kettős pozicionáltságúak" között említhető Farkas Mihály, Kádár János, Apró Antal, Révai József, Vas Zoltán, Szalai Béla (vagy letartóztatásáig Rajk László)[12]. Alsóbb szinteken egy megyei, városi vagy községi párttitkár majd minden esetben tagja volt egyúttal a megyei, városi, községi tanácsnak is, és viszont: a megyei, városi, községi tanácsok elnökei vagy titkárai egyidejűleg többnyire tagjai voltak a megyei, városi, községi pártbizottságoknak is. A tanácsigazgatási rendszerben ugyancsak gyakorta voltak „hivatalból választott" – vagy utólag kooptált – tagjai a megyei, városi stb. tanácsoknak a hadsereg (helyőrség-parancsnokság), a rendőrség vagy az ÁVH helyi-területi elöljárói, városokban a nagyobb üzemek, vállalatok igazgatói, falvakban a termelőszövetkezetek elnökei.

A párthatalom biztosításának másik – jogszabályban sehol nem rögzített – eszköze az ún. „*hatásköri lista*" volt, amelyet a történeti, politológiai irodalom „nómenklatúrának", nómenklatúra-rendszernek is nevez.[13] A hatásköri lista a vezető pozícióba kerülők „megválasztását" érintette, pontosabban a választás fogalmát érvénytelenítette. A különböző szintű vezető párt- és államhatalmi pozíciók betöltése – elvileg – választás útján történt. (Nem vonatkozott ez az ún. szakigazgatási alárendeltségben működő intézmények vezetőire: pl. gyárigazgató, iskolaigazgató, adó- vagy földhivatali vezető stb. Itt mindenkoron a kinevezés volt az úzus.) A hatásköri lista révén a formailag választással posztjukra kerülő káderek esetében előzetes – de figyelmen kívül nem hagyható – ajánlási joga volt a párthierarchia megfelelő szintű szervének: azaz a választást úgy kellett előkészíteni, hogy a pártakarat predesztinációként érvényesüljön. Ebből eredően a választások szinte kivétel nélkül álságosak voltak s megfordítva: azokat is stigmatizálták – szűkebb-tágabb közösségük körében –, akiknek ezen előzetes pártszentesítés nélkül is esélyük volt arra, hogy az adott posztra „tiszta" választással kerüljenek. Ennek egy további – általános gyakorlattá tett – formaváltozata is volt. A sűrű személycserék miatt – amelyek oka éppúgy lehetett magasabb posztra való „kiemelés", leváltás, pártiskolára vezénylés vagy éppen letartóztatás – még a fentebb leírt álválasztással sem bíbelődtek, hanem egyszerű párthatározattal, „kooptálással" ültettek új személyt az adott posztra. Bárhová kerültek is e mobil káderek, a kommunista párt szervezeti szabályzatában rögzített kötelezettségük volt, hogy párttagokként „a párt" állásfoglalását, döntését képviseljék párton kívüli fórumokon is.

Összegezve: *szinte minden döntésre, illetve intézkedésre jogosult hatalmi fórumom kettős státusban voltak jelen a párt és a termelő vagy igazgatási intézményhálózat kulcspozícióban ülő vezető káderei.* Ez a hatalomszociológiai összefonódás képezte a rendszer „normális" működési rendjét addig – esetünkben 1953 előtt –, amíg az államigazgatási rendelkezések jószerével csak a pártdirektívák formális megerősítését szolgálták s azokkal uniszónót alkottak. Tudathasadásos állapot 1953 júliusa után teremtődött a végrehajtásra idomított apparátus számára. Az „új szakasz"

Meghalt Sztálin: néma megemlékezés a MAHART-nál, 1953. március

államigazgatási csatornáin érkező kormányelőírások ugyanis nem feltétlenül vágtak egybe a Rákosi titkárságáról – szintén hierarchikus rendben – érkező pártutasításokkal. Ekkortól vált fontossá Rákosi számára, hogy a pártállam szervezetszociológiai összezártságát kihasználva juttassa érvényre diszkrecionális elsőségét. Nagy Imre miniszterelnöki programja és ennek megfelelő kormányzati tevékenysége ugyan nem a párt elsőségét kívánta megkérdőjelezni, hanem csupán a korábban teljesíthetetlen célkitűzések, illetve az ezek érdekében a rendszerbe szervesített justizmor-

dok sokaságát kívánta visszafogni. Rákosi viszont éppoly kevéssé volt hajlandó visszamenőlegesen számot vetni korábbi terroruralmának elhibázottságával, mint amennyire képtelen volt alább adni egyeduralmi küldetéstudatából, megkérdőjelezhetetlennek hitt elsőségéből.

Bármilyen abszurdnak tűnik is, a rendszer irányításának meghasadásakor – ami személyes ambíciókkal elegyített koncepcionális nézetkülönbségükből eredt – Rákosi Mátyás képviselte az „alkotmányos rendet". A kommunista egyeduralom kiépítésének bemutatásakor fentebb már szó volt róla, hogy az 1949. évi alkotmány 56. paragrafusa – kodifikációs szempontból pongyola, ideologikus formulával ugyan, de – rögzítette: *„az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje a munkásosztály élcsapata"*, azaz a Magyar Dolgozók Pártja. A Nagy Imre miniszterelnökkel folytatott hatalmi huzakodás bő másfél éves időszakában azonban Rákosi soha nem érvelt ezzel az „alkotmányos fedezettel", miközben továbbra is ő maradt a párt első számú vezetője. Ezt három okból is nehéz lett volna megtennie. Egyrészt mert a megelőző évek terroruralma során maga is számtalanszor, már-már rutinszerűen hágta át nemcsak az érvényben lévő jogszabályok sorát, hanem a „pártalkotmányt", a kommunista párt szervezeti szabályzatában foglaltakat is. Másrészt azért, mert úgy tűnik, hogy ez a lehetőség – minden agyafúrtsága ellenére – eszébe sem jutott. Pontosítva: a párthatalom „alkotmányos elsőbbségét" sem fogadta el, ha az – mint az 1953. júniusi titkosított határozat esetében – saját hatalmi omnipotenciáját csorbította. Harmadrészt azért nem – s aktuálisan ez volt a legfontosabb –, mert pozíciója, hatalmon maradása sokkal inkább függött az SZKP prezídiumának kegyétől, mint bármifajta alkotmányos vagy pártnormatívától. Igaz, miniszterelnökként Nagy is a moszkvai „döntőbíráskodást" helyezte előtérbe minden olyan esetben, amikor Rákosival szemben ott remélte saját politikájának „igazolását".

Ez történt 1953 decemberében, amikor – az „új szakasz" első intézkedéseinek mérlegét az MDP október végi központi vezetőségi ülésén itthon megvonva – Nagy Imre kérte addigi tevékenységének megerősítését a szovjet pártvezetéstől. A moszkvai csúcstalálkozón Rákosi újabb dorgálásban részesült, mert ő volt a kormányzati törekvésekkel szemben kimutatható – elsősorban pártapparátusi – ellenállás kútfeje. A miniszterelnök javára még azt is beismertették vele, hogy a júniusi fordulat, valamint az ezt követően meghozott kormányzati intézkedések elmulasztása „bukással végződhetett volna".[14] Ugyancsak a megindult változások pozitív elbírálásának tekinthető, hogy az ország korábbi külföldi – s nagyobb hányadában nyugati relációjú – eladósodását mérséklendő a szovjet vezetés 100 millió rubel hitelt nyújtott Magyarországnak. Igaz ugyan, hogy a megítélt összeg csupán fele volt a magyar hitelkérelemnek, de annyiban kedvezőnek tűnt, hogy visszafizetését csak 1957-ben kellett megkezdeni.[15]

Az 1953 nyarától számítható „váltóátállítás" első mérlege nemcsak Moszkvában kapott kedvező elbírálást. A Nagy Imre nevéhez kötődő új szakaszban elkezdett változtatások többsége csak idő múltával hozhatott kézzelfogható eredményeket. Mégis, az első félévi „szabadítási intézkedések" – szabadulás börtönből, rabtáborból, internálásból, kitelepítésből, illetve beszolgáltatási és adóhátraléktól – közvetlenül is több mint egymillió ember életében jelentettek sorsfordulót az akkor még tízmilliós lélekszám alatti országban. De az említett körön kívül is javultak valamelyest a megélhetési vi-

szonyok, és enyhülni látszott a diktatúra szigora. Noha rendre elmulasztják a „szocialista törvényesség" megteremtését célzó intézkedések között említeni, ezt folytatta 1954 elején a – már-már természetesnek tekintett – rögtönbíráskodás megszüntetése.[16] Átlépve immár a következő évbe, a társadalom többsége bizakodóbb lehetett – és bizakodóbb is volt. Úgy tűnt, fellélegezhet kissé az előző fél évtized kiszámíthatatlan meghurcoltatásai, követhetetlen logikával működő retorziói és az életkörülményeket rontó köznapi sanyargattatások után. Az egyeduralkodó párt vezetésének kulisszák mögötti megosztottsága ugyanis a visszatekintő elemzések alapján tárul fel inkább. A kortársak számára – ekkor még – a civakodóknak is a párton belüli egyöntetűséget kellett megjeleníteniük, manapság divatos kifejezéssel: „ezt kommunikálták".

Eleinte ennek megfelelően enyhült a pártlap hangvétele is. Jelentős mértékben redukálódtak az addig szinte egyvégtében a reakció különböző kategóriáiba soroltak kipellengérezésére, illetve leleplezésére szakosodott tudósítások, sőt „a nemzetközi feszültség csökkenésének esztendejeként" tekintettek vissza az előző évre – ide sorolták Sztálin halálát is.[17] Az országnak nemzetközi viszonylatban sokkal inkább jelentett tényleges enyhülést az, hogy „a magyar és a jugoszláv kormány megbízottai között december 3-án Szabadkán tárgyalások kezdődtek a megsemmisült vagy megrongálódott határjelek helyreállításának kérdéséről", s közös bizottságot állítottak fel a határincidensek megelőzésére, illetve újabb incidens előfordulása esetén annak együttes kivizsgálására.[18] Ugyancsak az 1954. év nyitányához tartozott, hogy a kormány ekkor rendelte el az egységes személyi igazolványok kiadásának megkezdését minden 16. életévét betöltött állampolgár számára.[19] Intenzív országos tájékoztató kampány indult e nagyszabású regisztrációs folyamatról – kisebb községekben a kidoboltatás évszázados módszerét is hasznosítva –, azonban a Belügyminisztérium által irányított-koordinált és a helyi-területi közrendészeti szervek által végzett munka közel két éven át elhúzódott. 1954 tavaszán viszont nem csupán ez az akció „hozta vissza" a kampányok évadját. A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának összehívása ismételten „kongresszusi versenyek" és „kongresszusi felajánlások" címszó alatt idézte fel az előző évek rohammunkákat inspiráló ügybuzgalmát.

Közhírré tétetik:
Felhívjuk a község lakosságának figyelmét arra, hogy a személyi igazolványok kiadása községünkben is rövid időn belül megkezdődik. Ezért minden 16 éven felüli személy szerezze be az igazolvány kiadásához szükséges okiratokat:
a) születési anyakönyvi kivonat,
b) házassági kötelékben élőknek házassági anyakönyvi kivonat,
c) katonai igazolványt, alkalmassági igazolványt vagy tartalékos tiszti igazolványt,
d) a 18–22 évesek összeírási illetőleg sorozási igazolványt,
e) munkavállalóknak munkáltatói igazolványt,
f) a tanulóknál iskolai igazolványt,
g) 16 éven aluli személyeknél lakásbejelentési igazoló szelvényt
Szükséges továbbá 2 db 4x4 cm-es, két hónapnál nem régebbi, retusálatlan fénykép.
A fényképezés időpontját később közöljük.
Váchartyán községi tanács VB., 1954. február 19.

◆

1 Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. Közreadja: T. Varga György. *Múltunk,* 1992. 2–3. sz. 234–269. old.

2 Ezeket rögzítette az önkritikus párthatározat is. Lásd Az MDP Központi Vezetőségének határozata a párt politikájában elkövetett hibákról és azok kijavításáról. In: A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 188–206. old., ill. Magyar történeti szöveggyűjtemény,1914–1999. (Szerk: Romsics Ignác.) Osiris Kiadó, Budapest. 2000. II. kötet, 69–84. old.

3 *Szabad Nép,* 1953. június 30.

4 Germuska Pál: A katonai és védelmi kiadások alakulása 1949 és 1979 között. In: *Társadalom és Honvédelem,* 2007. 3–4. sz. 29–68. old.

5 Nagy Imre: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1948–1954. Szikra, Budapest. II. kötet. 349–376. old.

6 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendelete az állami begyűjtés többéves rendszeréről. *Szabad Nép,* 1953. december 13.

7 A kormányprogramban megelőlegezett értelmiségi szaktudásra alapozást sokkal részletesebben fejtette ki a miniszterelnök saját korábbi szűkebb szakterülete kapcsán az agrárszakemberek egyik 1953. októberi értekezletén. „Agrártudósaink és mezőgazdasági szakembereink feladatai a mezőgazdasági termelés fellendítésében." In: Nagy Imre: Egy évtized. I. m. II. kötet. 402–428. old.

8 A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének június 10-i közleményét, a *Pravda* ugyanekkor megjelent vezércikkét, valamint az SZKP KB teljes üléséről tudósító TASZSZ-közleményt egymás után közölte az 1953. június 11-i *Szabad Nép,* miáltal Berijának a hatalomból történt kiebrudalásáról, őrizetbe vételéről – és az ilyenkor szokásos rituális megbélyegzéséről – háromszorosan megerősítve értesülhetett a magyar újságolvasó is. Arról viszont nem volt tudomása a kortársnak, hogy ez a hír miért volt megkülönböztetetten fontos és nagyon jó időben érkező Rákosi számára.

9 Rákosi Mátyás: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953. júniusi határozatának végrehajtásáért. Beszéd a budapesti pártaktíva 1953. július 11-i értekezletén. In: Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra, Budapest– 1955. 564–581. old.

10 A magyarországinál kisebb intenzitású, de nem kevésbé ellentmondásos lengyel, csehszlovák, illetve román „új szakasz" hezitálásairól lásd Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 129–150. old.

11 Vonyó József: A pártállam politikai intézményrendszere Magyarországon. In: Az ötvenes évek Magyarországa játékfilmeken. (Szerk: Vonyó József.) Asoka Bt., Pécs, 2004. 7–15. old., illetve mellékletek I–V. A szervezeti tábla copyrightja Vonyó Józsefé, az átvétel engedélyezéséért itt mondok köszönetet. Lásd még T. Varga György: Adalékok és szempontok az MDP hatalmi helyzetéhez. *Múltunk,* 1998. 2. sz. 175–182. old.

12 Gyarmati György: Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989. *Korunk,* 2009. 3. sz. 75–88. old.

13 T. Varga György – Szakadát István: Íme a nomenklatúra. *Társadalmi Szemle,* 1992. 3. sz. 73–95. old.; Szakadát István: A káderforgó. A hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle,* 1992. 8–9. sz. 97–120. old.; Huszár Tibor: Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon, 1945–1989. Corvina. 2007; Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere. *Valóság,* 1991. 2. sz. 51–63. old.

14 Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Összeállította: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 121. old.

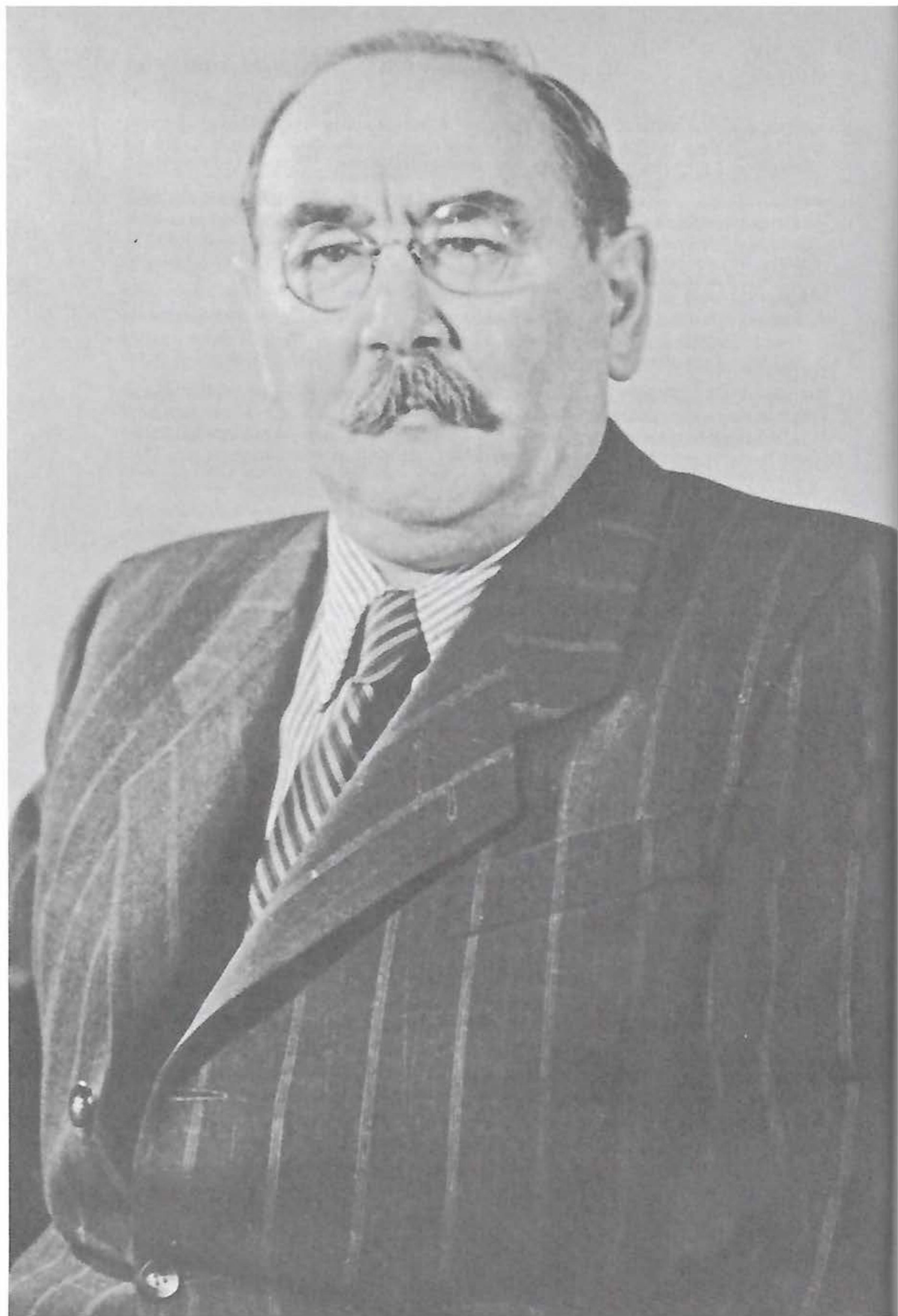
15 Rainer M. János: Nagy Imre, 1953–1958. Politikai életrajz. II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 37. old.

16 *Szabad Nép,* 1954. március 11.

17 *Szabad Nép,* 1954. január 1.

18 *Szabad Nép,* 1953. december 5. Lásd még erről: Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. (Vál., szerk., bev: Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István-) MTA JKB, Budapest, 1995.

19 *Szabad Nép,* 1954. január 10.

26 A HATÁROZATHOZÓK HATÁROZATLANSÁGA ÉS NAGY IMRE PÜRRHOSZI GYŐZELME

A párt legfelső vezetése és a kormányfő közötti nézetletérések sajátos módon tükrözték a megosztottságot az „új szakasz" meghirdetésének közelgő első évfordulóján, az MDP 1954. május végén rendezett III. kongresszusán. A majdnem nyolcszázfőnyi kongresszusi küldött előtt Rákosi Mátyás az MDP Központi Vezetőségének beszámolójaként tartotta a nyitó referátumot. A beszámoló legnagyobb terjedelemben az ország gazdasági átalakulásának eredményeit részletezte egyrészt a háború vége, másrészt pedig az előző kongresszus, 1951 februárja óta. Ágazati bontású és összegző statisztikai mutatók, százalékos viszonyszámok garmadája ömlött a hallgatóságra órákon át – ami nyilvánvalóan nehezen volt követhető. Mire Rákosi a végére ért, egy páratlan sikertörténetnek kellett összeállnia; ez volt legalábbis az előadói cél. Közben viszont elsikkadtak, illetve érintetlenek maradtak mindazok az ellentmondások, a rendszercsőddel fenyegető voluntarista hibák, amelyek miatt az 1953. júniusi határozat, illetve az új szakasz meghirdetése elkerülhetetlenné vált.

Rákosi egy otrombaságában is figyelemre méltó csúsztatással hidalta át a számára kellemetlen kérdéskört. Előbb befejezett tényként konstatálta, hogy a pártvezetés *„múlt év júniusi, októberi és decemberi határozatai ezeket a hibákat kijavították"*, majd nyomban következett a dicshimnuszként megjelenített tízéves számvetés. Az ő interpretálásában az ezen eredményözön által megalapozott *„új helyzetnek megfelelően* [...] *pártunk központi vezetősége új szakaszt nyitott a szocializmus építésében Magyarországon"*.[1] Nem kevesebbet állított ezzel, mint azt, hogy az ő vezetésével elért eredmények megkoronázásaként már csupán némi korrekció vagy – ahogy manapság mondják a balfogások reparálását – „finomhangolás" szükséges a szocializmus teljes győzelméhez. E hazug gondolatmenet logikájába illesztve már azt a konklúziót is levonhatta referátuma végén, hogy a pártvezetés 1953. júniusi és azt követő határozatai *„a szocializmus építésének egyedül helyes és célravezető politikáját jelölik meg"*.[2] Az önigazolás tettenérhetőségén túl történetünk szempontjából két okból mellőzhetetlen az idézett megnyilatkozás. Az egyik, hogy Rákosi – egy retorikai szaltó mortále keretében – először állt ki nyilvánosan és „egyenes beszédben" az új szakasz mellett. A másik, hogy amint korábban, úgy a továbbiakban is ennek az ellenkezőjét teszi majd.

Nagy Imre *Az államigazgatás és a tanácsok feladatai* című referátuma[3] szintén a háború óta eltelt évtized perspektívájába helyezte a vizsgált kérdést. Ha Rákosi beszámolója a számadatok dzsungele miatt volt nehezen követhető, akkor Nagy előadása azért, mert mondandóját egyre-másra nehézkes – a marxizmus klasszikusaitól vett idézetekkel megtámogatni próbált –, terjedelmes államelméleti exkurzusok terhelték. A referátum vezérfonala valójában két kérdés köré szerveződött. Az egyik, hogy a kommunista párt által dominált proletárdiktatúrában *mi az állami szervek kompetenciája*, mozgástere. A másik pedig az, hogy ugyanezen pártközpontú társadalomba miként integrálják a rendszer számára leginkább hasznosítható módon a – mégiscsak többséget kitevő – párton kívüli népességet. Ez utóbbi volt az ún. népfront-problematika.

← Nagy Imre, 1953

Az első kérdés kritikai felvetésével indul a referátum: a tanácsok munkáját hiányosságok, az államigazgatást – a szocializmus építését összességében is zavaró és a népi állam erejét gyengítő – elvi tisztázatlanságok paralizálják. Majd következik egy húszoldalas – közel egyórás – kitérő a tanácsrendszer létrejöttének történeti útjáról, a magyarországi népi demokrácia „két szakaszáról", mire eljut annak megfogalmazásához, hogy *„a párt nemcsak vezette, hanem gyakran helyettesítette is az állam hatalmi és igazgatási szerveit. Ez csökkentette az államhatalmi és igazgatási szervek önállóságát, tekintélyét és felelősségét, ugyanakkor megnehezítette az állami és tanácsi szerveknek a párt részéről való tényleges politikai vezetését."* Noha mondandója során Nagy – a későbbiekben is – visszatérően részletezi az államhatalmi és a tanácsi szervek „belső" hiányosságait, más helyeken is hasonló konklúzióra jut: *a párt túlhatalma, mindent maga alá gyűrő omnipotenciája volt az elsődleges gátja az államhatalmi szervek funkcionális működésének.* Nagy egyfelől tételesen kimondva is azonosul a hatalmi ágak „burzsoá" elválasztását elutasító kommunista államfelfogással. Másfelől viszont részben az 1949. évi alkotmányra, részben az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi (titkosított) határozatára utalva próbálja abba az irányba inspirálni a kongresszusi küldötteket – és persze leginkább pártvezető társait –, hogy a párt omnipotenciájának bizonyos önkorlátozása révén *érdemi* működési jogosítványokkal ruházzák fel az államhatalom intézményrendszerét: az Elnöki Tanácstól a kormányon és a minisztériumokon át a tanácsigazgatási rendszer különböző szintű fórumaiig. Példák tucatjával alátámasztott álláspontja szerint ugyanis a párt oly mértékben hatolt be az állam- és közigazgatás szerveinek működésébe – az ő megfogalmazásában „helyettesítette" azokat –, hogy elődlegesen erre vezethető vissza paralizálódásuk, miközben számottevő mértékben felduzzadt apparátusa életidegen módon nehézkessé, bürokratikussá vált.

Meg kell mondani, hogy a pártbizottsági titkárok sokszor adnak okot arra, hogy a pártbizottság tagjai csak végigülik az értekezleteket, a [napirendre tűzött] kérdés lényegéhez viszont nem szólnak hozzá. A főváros X. kerületi párttitkára, Biszku elvtárs például egy kérdés megtárgyalása végén rendszeresen megváltoztatta a pártbizottság tagjainak javaslatait, s egyszerűen a saját javaslatát vette határozatba. ...

A nagykanizsai járási bizottság titkára például minden reggel átmegy a járási tanácshoz, és ő osztja be a tanács vezetőinek napi munkáját. Pedig erre sem oka, sem joga. Azzal kellene inkább törődnie, hogy a járási pártbizottság megtárgyalja a tanácsvezetők munkamódszerét, számukra ez jelentené a pártszerű vezetést. Éles kritikája az ilyen vezetőknek, hogy ha akár rövid időre is eltávoznak, akadozik a munka, mert mellettük nem nőhetnek fel feladatukhoz az új vezetők. Ha egy pártfunkcionárius ily módon válik nélkülözhetetlenné, ott nyilván megsértették a kollektív vezetés elvét.

A pártvezetés legfőbb elve a vezetés kollektivitása. *Szabad Nép*, 1953. augusztus 8.

Referátumának másik súlyponti elemét, az ún. népfrontkérdést Nagy Imre szintén bőséges – a marxista klasszikusok mellett már historizálóan patrióta – retorikai cirádákkal vattázta körül, miközben a kulcsmondat a következő: *„A népi demokrácia viszonyai között a népfront az a széles, átfogó tömegmozgalom, melynek gerince a munkás-paraszt szövetség, és amely átfogja a lakosság túlnyomó több-*

ségét." Ez a formula már egy korrigált változat volt. A kongresszusi referátum eredeti szövegezésében még nem mozgalom, hanem egyéni tagságot is lehetővé tevő „szervezet" szerepelt. A véglegesítés előtti politikai bizottsági vita során Nagy pártvezető társai tarthatatlannak értékelték a „szervezet" kifejezést. Alighanem ráéreztek a szándékban rejlő veszélyre. Leginkább azt tartották aggályosnak, hogy az a népfront, amelyet 1949-ben éppen bármilyen más politikai szerveződés siralomházaként, elporlasztása céljából kreáltak, most szervezett tagsággal bíró alternatívájává válhatna az egész országot irányítani hivatott kommunista pártnak.[4] Így csak az egyébként tetszhalott mozgalom életre galvanizálása jöhetett szóba, s Nagy ennek határait feszegetve bonyolódott ismételten különböző irányú fejtegetésekbe elaborátumának véglegesítésekor.

Nagy Imre kongresszusi referátumát ugyanaz a kettősség jellemezte, mint egy évvel korábbi miniszterelnöki székfoglalóját: a korabeli nehézkes, bürokrata pártzsargon használatára szinte kínosan ügyelve fogalmazott meg korrekciós törekvéseket, magát a kommunista egyeduralmat működőképessé racionalizálni igyekvő változtatási javaslatokat. Ezeket egyfelől úgy tálalta, hogy a rendszer kikerülhetetlen „üzemzavar-elhárítása" mellett mintegy szerves továbbfejlesztését jelentsék a végül is még csak három-négy éve beüzemelt kommunista intézményrendszernek: azaz a kezdeti „gyermekbetegségek" meghaladásaként lehetett szólni róluk. Másfelől nem – nem csupán – legitimációs szándékkal, politikai fedezékként hivatkozott visszatérően az alkotmányra: abba ugyanis nemcsak hogy normaszegés nélkül, hanem a benne foglaltak megvalósításaként fért volna bele az állami szervek funkcionális működésének biztosítása, a gúzsbakötésig menő pártgyámkodás ésszerű oldása. Mindemellett Nagy Imre az új moszkvai irányvonal egyfajta honosított elméleti megalapozásával próbálkozott: ott, a Szovjetunióban látszott akkoriban olyan tendencia, hogy a kormányzati, államigazgatási szerveknek szintén nagyobb mozgásteret szántak. Az sem kétséges viszont, hogy a moszkvai praxis teoretikus alátámasztásának kísérlete – ha meghallgatásra talál – éppen a mindenhatóságából alább adni nem kívánó Rákosival szemben erősíthette volna miniszterelnöki kompetenciáját. Ugyanez motiválta akkor is, amikor *a népfront eredményes reaktiválásától remélte „saját" országos bázisának kiépítését* azzal a Rákosinak parírozó pártapparátussal szemben, amely kormányfői törekvéseit gyanakvóan vagy még inkább ellenségesen fogadta.

A megelőző hónapok alsóbb szintű tisztújító és küldöttválasztó taggyűlései nyomán a kongresszusi delegáltak közel fele frissen választott, „új káder" volt tisztségében. De ha figyelembe vesszük, hogy egy korabeli jelentés szerint még a budapesti tisztújító értekezletet is *„a nagymértékű passzivitás, a bizonytalanság, a sekélyes prakticizmus és a közömbösség jellemezte"*,[5] akkor milyen lehetett a helyzet a fővárostól távolabbi vidékeken? Aligha javult az eredendően is alacsony iskolázottság, illetve az informáltság tekintetében. Ennek ellenére annyit bizonyára dekódoltak a küldöttek az összejövetel végére, hogy az MDP KV első titkári posztjára ismételten megválasztott Rákosi Mátyás beszéde összességében egy eredményekkel és – korabeli szóhasználattal – „győzelmekkel" teli évtizedet rekonstruált, míg Nagy Imre sokkal inkább a mindezenközben halmozódó gondokat, a megoldandó, „nem jól van így" problémákat szedte lajstromba. Ez a fentebb jelzett bizonytalanság, a

Nagy Imre kormányfői programját ismerteti a parlamentben, 1953. július 4.

kiegyensúlyozatlanság érzését kelthette. Ami abban is tükröződött, hogy – az addigi szokástól eltérően – „a párt parlamentje" sem Rákosi első titkári referátumát, sem Nagy kormányfői beszámolóját nem szentesítette határozattá: egyszerűen azt rögzítette, hogy meghallgatva és megvitatva „irányelvnek tekinti azokat". A munkásmozgalom történetében tájékozottabb kevesek esetleg a „kettős hatalom" új, egypárti uralom alatti változatán morfondírozhattak. Aki pedig ennek praktikus oldalát fogta meg, az egyre nyilvánvalóbb megosztottságot, róka fogta csuka patthelyzetet diagnosztizálhatott a pártvezetésen belül.

Holott két – nem kevésbé fontos – tárgykör jóformán elsikkadt, illetve nem is tematizálódott az egy héten át ülésező kongresszus szóáradatában. Az egyik a mindennapi életviszonyok javítása, *„dolgozó népünk életszínvonalának emelkedése"*. Erről valóban farizeusság lett volna bármit is mondani, mert az – a háború utáni regenerálódási időszakhoz képest – épp a kommunista hatalomátvétel óta romlott egyvégtében. Az „új szakasz" ezt korrigálni igyekvő intézkedéseinek bő féléves hozadéka legfeljebb a „nem romlott tovább" érzékelésküszöböt érte el. A másik kérdés a justizmordok jóvátétele volt. A hatalmi huzakodásban Rákosi leginkább a törvénytipró koncepciós perek felülvizsgálatát próbálta elodázni. Nagy ezt inkább szorgalmazhatta, mert annak idején – átmenetileg – éppen félreállították, így a legkirívóbb törvénysértésekben nem volt személyesen érintett. Moszkva is csak azzal a megszorítással támogatta Nagyot, hogy *„ne rombolják Rákosi elvtárs tekintélyét, mert az a párt tekintélye is"* – hangzott az ismételt szovjet–magyar pártvezetői konzultáción K. Vorosilov szovjet államfő formulája az MDP fentebb tárgyalt III. kongresszusa előtt alig két héttel.[6] Emiatt is váltak Nagy Imrének a perek felül-

vizsgálatát érintő kormányfői iniciatívái meglehetősen rapszodikussá, Rákosi Mátyás pedig – az ún. rehabilitációs bizottság vezetőjeként – ennek megfelelően taktikázhatott mind az időzítéssel, mind a szabadítandók körével.

Beköszöntött a nyár, s a nagy melegben ugrásszerűen megnövekedett a sörfogyasztás. Nagy munka vár söriparunkra. [...]

Sörtermelésünk csaknem teljes egészében a belföldi piacra kerül. Az óriási mértékben megnövekedett fogyasztást mutatja egyetlen adat: az egy főre eső sörfogyasztás ma hét és félszerese az 1938. évinek. Csakhogy még ez a mennyiség sem elegendő. Egyre gyakrabban hallani olyan panaszokat, hogy ebben vagy abban a vendéglőben, étteremben kifogyott a sör.

Hol van a hiba? A magyar söripar a felszabadulás óta sokat fejlődött. Csakhogy ez a fejlődés a szükségletek növekedéséhez képest még így is lassú volt. Különösen az utolsó években – a túl gyors iparosodás idején – hanyagoltuk el a söripart. Az 1953. júniusi párthatározat nyomán meggyorsult az élelmiszeripar fejlesztése, de ezen belül elsősorban a sütőiparnak, a tejiparnak és a konzerviparnak kellett a legsürgősebb segítséget kapnia. Így a söriparra viszonylag kevés beruházás jutott. ...

Ezen a nyáron nem tudjuk a szükségleteket teljes mértékben kielégíteni, hiszen a söripar fejlesztése nem oldható meg egy-két hónap alatt. Arra azonban megvan a lehetőség, hogy a jelenlegi helyzetet komolyan javítsuk, s az eddiginél több sör jusson a dolgozóknak. A söripari igazgatóság vezetői vállalták, hogy a júniusi tervet 20 000 hektoliterrel túlteljesítik, sőt júliusban – bár a terv 35 000 hektoliterrel magasabb az előző hónapinál – terven felül még 5000 hektoliter sört állítanak elő.

A sörellátásról. *Szabad Nép*, 1954. június 18.

1954 nyarán kiengedték a börtönből Kádár Jánost, Kállai Gyulát, valamint az 1951 tavaszán őrizetbe vett ún. „márciusi frontosokat". Szabadlábra helyezésük azért volt előresorolható, mert annak idején őket – a harsány propaganda-hadjárat közepette rendezett Grősz-per szélárnyékában – „csendes perekben" ítélték el. Ugyanilyen híradásmentes volt kiengedésük is. Fél évvel később, 1954 végén megtörtént ugyan Rajk László rehabilitálása is, ezt azonban akkor gondosan titkosították. Nyilvánosságra hozása esetén ugyanis Rákosi és további két politikai bizottsági tag, Gerő Ernő és Farkas Mihály szerepének firtatása is nehezen lett volna megkerülhető. A frissen rehabilitált volt belügyminiszter, Kádár perbeli érintettségének feszegetését elsődlegesen az hibernálta, hogy átmenetileg ő is a meghurcoltak közé került. Kádár a börtönből kikerülve vállalta is a neki felajánlott párttisztségeket, s fokozatosan haladt újra felfelé a párthierarchia grádicsain. (1954 szeptemberétől Budapest fontos, XIII. kerületi pártbizottságának első titkára, egy év múlva, 1955 szeptemberétől Pest megye pártbizottságának első titkára.[7]) Ezután néhány egyedi esettől eltekintve hosszú szünet következett, így csak 1956 tavaszán – alapvetően megváltozott politikai miliőben – kerültek szabadlábra más kommunisták és egykori szociáldemokrata vezetők.

A rehabilitálások másik jellemzője, hogy lényegében csak a volt pártfunkcionáriusokra terjedtek ki. Fel sem merült viszont annak a közel 25 ezer „közrendű" bebörtönzött ügyének a felülvizsgálata, akiknek túlnyomó többségét 1949 és 1953

nyara között ugyancsak hamis politikai vádak alapján ítélték el. A nyögvenyelős felülvizsgálatok során azután ugyanolyan álságos módon próbálták magyarázni a rendszer működésének részévé vált terrorhadjáratok „okát", mint ahogy korábban a meghurcoltatásokat. A kellemetlenné váló ügykör egészét az Államvédelmi Hatóság 1953 januárjában őrizetbe vett vezetője, Péter Gábor nyakába varrták: a „funkcionáriusok között végzett tatárjárás" felelősségét éppen úgy, mint a politikai névtelenek elleni eljárások ódiumát. Ennek „ötletgazdája" a moszkvai pártprezídium volt, a magyar és szovjet pártvezetés 1954. májusi eszmecseréjén. Más kérdés, hogy Péter Gábort 1954 márciusában – az ún. „szocialista törvényesség" helyreállításának meghirdetése közepette – éppoly hazug koncepciós perben ítélték életfogytig tartó börtönbüntetésre, mint azokat, akiket az ő statisztálásával küldtek bitóra vagy rács mögé. Péter Gábor valóban a leghűségesebb statisztája, szolgálatvezetője volt Rákosinak a justizmordok garmadájában, de amikor erről számot kellett volna adni, ugyanúgy őt nevezték meg párton belüli bűnbakként a magyarországi jogtiprásokat megmagyarázandó, mint ahogy a Szovjetunióban egészen addig Berijára osztották ezt a bűnbakszerepet, amíg Hruscsov nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy – ez ügyben – előhúzza az aduászt, a „Sztálin-kártyát". Péter Gábor elítéléséről egyébként szintén csak egy rövid, „mínuszos" hír tudósított, hogy minél kevésbé keltsen feltűnést. Rákosi „tekintélyét" – ekkor még – védeni kellett, s a Péter-ügy suba alatti elintézésétől remélték, hogy kevesen lesznek majd azok, akik emlékeznek arra, milyen nyilvános dicséretben részesült az ÁVH és Péter öt évvel korábban „Rajk és bandája" leleplezésének honorálásaként.

A Magyar Népköztársaság állambiztonsági szervei államellenes és népellenes bűncselekmények elkövetése miatt őrizetbe vették Péter Gábort, az Államvédelmi Hatóság volt vezetőjét, Décsi Gyula volt igazságügyminisztert, Tímár István volt minisztériumi főosztályvezetőt és több társukat.

A vizsgálat megállapította, hogy Péter Gábor és társai, akik közül többen múltbeli bűncselekményeik eltitkolásával kerültek magas beosztásba, hivatali beosztásukkal visszaélve súlyos államellenes és népellenes bűncselekményeket követtek el. A széles körben lefolytatott bizonyító eljárás, nagyszámú tanú és tárgyi bizonyíték, valamint a vádlottak beismerő vallomása alapján a Katonai Felsőbíróság – mely előtt a vádat a legfőbb ügyész képviselte – megállapította a vádlottak bűnösségét a terhükre rótt bűncselekményekben.

A Katonai Felsőbíróság Péter Gábort életfogytig tartó börtönre, a közügyektől tízévi eltiltásra és teljes vagyonelkobzásra; Décsi Gyulát kilencévi börtönre, a közügyektől tízévi eltiltásra és vagyona fele részének elkobzására; Tímár Istvánt tizenegy évi börtönre, a közügyektől tízévi eltiltásra és teljes vagyonelkobzásra; a többi vádlottat többévi börtönre ítélte. A Katonai Felsőbíróság illetékessége az 1950. évi 5. tvr. rendelkezésein alapszik. Az ítélet jogerős.

Szabad Nép, 1954. március 13.

Az Államvédelmi Hatóság helyzete is változott 1953 után, de éppen csak annyira és oly módon, hogy azon keresztül modellértékűen lehet bemutatni a rendszernek az új szakaszba is beprogramozott belső ellentmondásait. Nagy Imre kormányra kerü-

lésekor – még a moszkvai ihletésű párthatározat „kisugárzásaként" – számos intézkedést foganatosítottak a korábbi évek rémuralmának enyhítésére. Ennek volt része az is, hogy az ÁVH-t újra betagolták a Belügyminisztérium szervezeti rendjébe. Ezzel egyidejűleg vonták ki a BM kompetenciájából a tanácsigazgatási rendszert, azaz a tárca ekkortól lett egyértelműen rendőr-minisztérium (miközben a helyi-területi igazgatás szervezete a Minisztertanács Titkárságának felügyelete alá került). Az átszervezés és az ÁVH „megregulázásának" végrehajtására Gerő Ernőt tették meg belügyminiszternek. Gerő – egyébként közismert operativitásával – ezt a feladatot 1953 végére megoldottnak tekintette. Bár formálisan csak 1954 júliusában adta fel tárcáját, az év elejétől – Nagy Imrével egyeztetve s a miniszterelnököt segítendő – ismét a gazdaságpolitikai kérdésekre összpontosította figyelmét mint a minisztertanács ezen területet felügyelő elnökhelyettese. A belügyi bársonyszékben Piros László lett az utóda, aki addig – miniszterhelyettesként – a politikai rendőrség parancsnoka volt. Rákosi Mátyás és az ÁVH között azonban fennmaradt a „bűntársi érdekközösség" abban, hogy a korábbi évek tömeges és szövevényes justizmordjairól minél kevésbé kelljen színt vallaniuk. Ennek érvényre juttatásában viszont továbbra is kulcsszerep jutott – az előzmények tekintetében is leginformáltabb – Gerő Ernőnek. Ő egyre inkább úgy ítélte meg, hogy a koncepciós perek Nagy Imre által szorgalmazott felülvizsgálatának folytatása *„veszélyezteti a párt vezető magjának jelenlegi formában történő fennmaradását"*, azaz – személyes érintettsége miatt is – érdekeltté vált abban, hogy mindinkább Rákosi mellé zárkózzon vissza. A törvénytelenségek kivizsgálásának – lehetőség szerinti – folytatólagos elkonspirálása mögött a Rákosi–Gerő–Piros-triumvirátus érdekszolidaritása húzódott meg, s ennek megfelelően kooptálták Piros Lászlót újra az MDP Politikai Bizottságába is. A törvénytiprások és a meghurcoltatások felülvizsgálatát szorgalmazva hiába volt Nagy Imre – sportnyelven szólva – „adogatóelőnyben", ebben a konstellációban nem volt esély érdemi előrelépésre. Annál is kevésbé, mert ezt a Kremlből is csak félszívvel szorgalmazták.

Rákosi Elvtársnak! Bizalmas!
Az ÁVH-információban (vasárnapi anyag) olvasom Molnár Józsefné kulákasszony esetét, aki óriási mennyiségű árut gyűjtött össze és dugott el a lakásán. Az esetet alkalmasnak tartom arra, hogy nagyobb zajt csináljunk belőle. Az elrejtett árumennyiség igen nagy. Az asszonynak sok a pénze, továbbá négy háza van. A férje ugyancsak árurejtegetésért két évre van elítélve stb.

Most, amikor feltehetően a parasztok rá fogják vetni magukat az iparcikk-vásárlásra, szükséges néhány vaskos esetet a megfelelő megtorlással nyilvánosságra hozni. Az adott esetben pl. legalább tíz évre kellene ezt a kulákasszonyt elítélni teljes vagyonelkobzással, és azzal, hogy az elkobzott árut a község rászoruló lakosai között hatósági áron osszák szét. Ez a mi oldalunkra állítaná a lakosság szegényebb részét. A legközelebbi hetekben még néhány ilyen esetet kellene kifogni és nyilvánosságra hozni. Persze, ezeket a dolgokat nem szabad túlzásba vinni, mert a főkérdés most a falun mégsem ez, hanem a cséplés, a tarlóhántás és másodvetés, s főként a begyűjtés.
G[erő] 1954. július 3.

Kő András – Nagy J. Lampert: Levelek Rákosihoz. Maecenas, 2002. 43. old.

A korábban üzemszerű rutinnal végzett justizmordok tömegének felülvizsgálatát az érintettek jól szervezett, kulisszák mögötti szoros összetartása futtatta zátonyra. E téren Nagy Imre erőfeszítéseinek hiábavalósága – főként a legkínosabb ügyek tisztázása tekintetében – szintén a rendszerbe volt programozva. Az viszont nyilvánosan ki lehetett mutatni, hogy a gazdaság működésében, illetve teljesítőképességében nem következett be olyan mértékű javulás, amilyet az új szakasz intézkedéseitől vártak. Más kérdés persze, hogy a rendelkezésre álló idő alatt nem is következhetett be. Azért nem, mert az új szakasz korrekciós lépéseivel egy időben kezdtek nyilvánvalóvá válni azok a működési, üzemszervezési anomáliák – helyi-területi és népgazdasági szinten is –, amelyeket az előző évek végletesen voluntarista gazdaságpolitikája idézett elő. A problémák korábban akkor kezdtek egymásra halmozódni és mindinkább összekuszálódni, amikor a két, gyorsan egymást követő hidegháborús krízis – a Tito-ellenes és a koreai konfliktus – kirobbanása nyomán beindult, majd kiteljesedett az erőltetett-feszített iparosításnak mondott, rohamtempójú fegyverkezés. Pontosítva a hadiipar-, illetve hadseregfejlesztés, valamint a hozzá kapcsolódó infrastrukturális és ellátási háttérberuházások minden mást háttérbe szorító elsősége – és persze a kapkodás – okozta a katasztrófát. A már menet közben jelentkező működési zavart részben a norma állandó túlteljesítéséről harsogó – illetve egyvégtében erre ösztönző – győzelmi propaganda volt hivatott elleplezni, részben pedig elrettentő példaként kívánták felmutatni az ún. összeesküvők, szabotálók kártevését. Az ezekből sorozatosan kreált büntetőügyek egy hivatali láncolat részeként tartoztak az Államvédelmi Hatóság, illetve a kezük alá dolgozó ügyészség és bíróság kompetenciájába. Azaz a kommunista hatalomátvételt követő fél évtizeden át halmozódó gazdaságpolitikai esztelenségek és az ezeket megideologizáló rendszerhazugságok akkor kezdtek egyre-másra felszínre kerülni, amikor az új szakasz keretében megpróbálták legalább visszafogni Rákosi addig folytatott ámokfutását. Ezt viszont Rákosi – a neki szekundáló pártapparátusra támaszkodva – igyekezett úgy interpretálni, hogy a rendszer működésének nyilvánvalóvá vált gondjait, illetve „a rohamos fejlődés" elakadását nem a korábbi irracionalitás okozta, hanem Nagy Imre „felelőtlen" miniszterelnöki tevékenysége, illetve az általa képviselt „új szakasz". A politikai prizmatöréssel torzított magyarázatok – mint mindenkor – akkor is módot adtak a pró és kontra számadásokra.

1954 első felében – az előző év hasonló időszakához képest – kereken 25 százalékkal nőtt a kiskereskedelmi forgalomban realizálódó lakossági fogyasztás, azaz érdemlegesen javulni kezdett „a dolgozó nép" mindennapi életnívója. Rákosi azzal tromfolt – s ez meg is felelt a valóságnak –, hogy eközben a gazdasági makromutatók produktivitáscsökkenést jeleztek. Az életviszonyokról az MDP Politikai Bizottsága elé terjesztett jelentésekkel is egymás ellen folytattak „számháborút" a bizottság tagjai. Egy kimutatás statisztikai összesítései arról tanúskodtak, hogy a reálbérek 1950-től az új szakasz meghirdetéséig 23 százalékkal csökkentek, egy másik pedig arról szólt, hogy a munkásosztály zömét tömörítő fővárosban a közellátás, a közlekedés, illetve az egészségügyi ellátás nem is 1950-hez mérve, hanem a harmincas évekhez viszonyítva is katasztrofálisan romlott. Fél év múlva – egy másik jelentés alapján – már azt rosszallották ugyanezen fórumon, hogy *„az új szakasz eredményeképpen a parasztság, különösen az egyénileg gazdálkodó középparasztság egy*

főre jutó jövedelme jóval magasabb, mint a munkásoké"[8]. Az adatsorok hitelességét illetően Winston Churchill bon mot-ja lehet irányadó – *„csak annak a statisztikának hiszek, amelyet magam hamisítottam"* –, s ennek megfelelően azok korabeli irányzatos interpretálása minden bizonnyal csak részigazságokat tartalmazott.[9] Nagy Imrének és Rákosinak az okozott „közös gondot", hogy miként számoljanak el az 1954-ben lezáruló első ötéves tervben meghirdetett célkitűzések teljesítetlenül maradásával. Különösen a köztes propagandabeszámolókban folytonosan hangoztatott „túlteljesítések" után. A tervciklus végelszámolása megint csak túlmutatott számszaki jelentőségén. Az volt a politikai tét, hogy az ország fél évtizede tartó sanyargatának volt-e legalább értelme: a naponta megkövetelt túlvállalásos erőfeszítésekkel szemben előállott végső deficit Rákosi korábbi megalomán ambícióinak vagy Nagy Imre aktuális új szakaszának számlájára írható-e. Bár az 1953. júniusi párthatározat, illetve az új szakasz kormányprogramja – egyebek mellett – azért született, mert az addigi esztelen gyakorlat már-már összeomlással fenyegetett, Rákosi éppen ezt opponálta. Nyakatekert magyarázataiban rendre arra a következtetésre jutott, hogy a magának nagyobb önállóságot követelő kormány csődöt mondott, s ez vezetett az első ötéves terv kudarcához is. Az egymást cáfoló-kioltó érvelésnek egy „közös" konklúziója lett. Miután még maguk között sem tudtak (mertek) reálisan elszámolni a „mi mennyi" kérdésével, csak 1956-tól – egy év kihagyással (!) – szándékoztak megindítani az újabb, második ötéves tervperiódust. A halasztást – előzetes politikai bizottsági egyeztetés nyomán – Rákosi szintén kongresszusi beszámolójában hozta nyilvánosságra.

Az aktuális gazdasági gondok száma persze ettől nem lett kisebb. Orvoslásuk módját és a további feladatokat az 1954. október első napjaiban tartott központi vezetőségi ülés volt hivatott megtárgyalni. Ennek előkészítésében – az újabb ötéves terv kongresszuson bejelentett elhalasztása miatt – a köztes, 1955. évi gazdaságpolitika meghatározása került a középpontba. Az erről folyó előzetes politikai bizottsági viták a kulcsszerepet játszó pártvezetők – Rákosi, Gerő és Nagy Imre – eltérő időpontokban kivett nyári szabadsága idején követték egymást. Így mindig a közülük éppen jelen lévő felfogása szerint változott a koncepció. Miután Rákosi csak az előmunkálatok legutolsó fázisában érkezett vissza vakációjáról, Gerő pedig időközben betegszabadságra ment, a Nagy Imre irányvonala szerinti verzió került a testület elé. Magán az ülésen nemcsak a miniszterelnök támogatta az előterjesztést egy olyan hozzászólással, amelynek a veleje az volt, hogy „véget kell vetni a huzavonának", hanem több közismert központi vezetőségi tag is felsorakozott mögé. Úgy tűnt, hogy Nagy Imre ezúttal maga mögött tudhatja a párt választott testületének többségét, azonban Rákosinak annyit még sikerült elérnie, hogy elegendő, ha a Központi Vezetőség egyelőre csupán jóváhagyja a beszámolót, azt majd a Politikai Bizottság formálja határozattá. Miután viszont Rákosi „gyógykezelés céljából" – hosszabb időre – Moszkvába távozott, Nagy keresztülvitte a PB-ben, hogy a Központi Vezetőség által megvitatott elaborátum október 22-én határozattá emelve jelenjen meg. Ezúttal arról is gondoskodott, hogy az ő irányvonalát támogató kormányzati szerv, a Tájékoztatási Hivatal kiterjedt sajtókampányt szervezzen a határozat és az új szakasz mellett. Ezt egy általa írt cikk indította, amelyben egyfelől számos olyan mozzanatot tárt a nyilvánosság elé, amit addig csak a titkosított párt-

Vas Zoltán, Apró Antal és Farkas Mihály egy hajókiránduláson, 1950-es évek

határozat tartalmazott, másfelől feszes okfejtéssel világította meg az új szakasz és az azt gáncsolni igyekvők között több mint egy éve zajló huzavonát. Mindezek mellett a Politikai Bizottság addig „hálószobatitokként" rejtegetett tabutémájáról, a koncepciós perekről is először szólt köntörfalazás nélkül október 25-én, méghozzá nem is csak a párt, hanem az ország nyilvánossága előtt: *„A júniusi párthatározatok válnak valóra abban, hogy kihozzuk a börtönökből ártatlanul elítélt elvtársainkat; visszaadjuk őket a pártnak, az életnek, a munkának. A múlt súlyos hibáit e téren is fel kell és fel fogjuk számolni.* [...] *A pártnak és a kollektív vezetésnek van és lesz annyi ereje, hogy soha többé meg ne ismétlődhessenek a múltban elkövetett bűnök."*[10] Nagy ugyanekkor kezdett először valóban aktív személyzeti politikába – a kormány átalakításával és minisztériumi háttérapparátusok szervezésével –, amitől idővel „saját csapatának" megformálását remélte.

A közbeeső két napban, október 23–24-én ülésezett a *Hazafias Népfront* alakuló kongresszusa, amelyről nem sokkal korábban, a párt III. kongresszusán beszélt. Nagy Imre ekkor elmondott beszédében szinte teljesen levetkőzte az addig rá is jellemző, nyögvenyelős pártzsargont. Ezúttal sokkal emocionálisabb retorikai fordulatokkal fűszerezett beszédének – majdhogynem hozsannázó – fogadtatása alapján úgy tűnhetett, hogy a párton kívüli rétegek közül is sikeresen toborozható támogatás a szocializmus építésének általa vázolt „magyar útjához". A Hazafias Népfront kongresszusán elmondott felszólalásában már maga is úgy értékelte, hogy *„győzött a júniusi politika, és csúfos vereséget szenvedtek azok a számítások, amelyek kudarcára spekuláltak"*.[11] „Kis októberi győzelem" – rögzíti a pillanatot Nagy Imre biográfusa.[12] Több mint egyéves erőfeszítés után révbe jutni látszott az „új szakasz". A Rákosi és Nagy Imre közötti pár(t)viadalban addig ingadozó-helyezkedő

vezető káderek némelyike is ezt vélelmezhette azokban a napokban. Többek között Czakó Kálmán legfőbb ügyész, aki a koncepciós perek felülvizsgálatának állásáról gyártott jelentései sorában – az addigiaktól eltérően – ekkor küldött olyan jelentést a miniszterelnöknek, amely Rákosi kompromittáltságát is dokumentálta. Eszerint a justizmordok vizsgálati szakában közreműködő beosztottak annak idején maguk is többször szóvá tették, hogy az általuk éppen vallatottak bűnösségére vonatkozóan semmi bizonyítékuk, kompromittáló adatuk sincs. *„Ilyenkor Péter Gábor és* [akkori helyettese] *Szűcs Ernő beosztottaikat úgy tájékoztatta, hogy a letartóztatások a párt vezetőségének utasítására történtek, a letartóztattak ügyében a párt döntött, és az ÁVH feladata ezt a döntést alátámasztani."*[13] Akik az 1953. júniusi határozatot ismerték, mindannyian tudták, hogy ez a formula nemcsak és nem is elsősorban – az iratban nevesített – Farkas Mihályra, sokkal inkább Rákosira vonatkozik. De ennyi is csak ekkor kerülhetett papírra, amikor – az előző hónapok fejleményei nyomán – úgy tűnt, hogy az MDP első titkárának kontrollálatlan hatalma leáldozóban van.

Hamar kiderült azonban, hogy az októberi fordulat nem több, mint pürrhoszi győzelem. Rákosi Mátyás Moszkvába „politikai betegségét" ment kezeltetni, és szanatóriuma a Kreml volt. A szovjet fővárosban remélte megtalálni az ellenszert Nagy Imre felülkerekedésére. A magyar belpolitikai perpatvarok döntőbírósága továbbra is Moszkva volt, ahol azonban a Sztálin trónjáért folyó utódlási harc még nem jutott nyugvópontra. A szovjet pártelnökségen belüli erőviszonyok éppen módosulóban voltak, miközben – a hidegháborús jégkorszakban bekövetkezett átmeneti olvadás után – a szuperhatalmi szembenállás kezdett újra merevebbé válni. A két mozzanat közül egy is elég lett volna ahhoz, hogy az „új szakasz" a Kremlben átértékelődjön. Emiatt – s nem a csatlós állam fővárosában történtek következtében – állt elő olyan helyzet, hogy Rákosi ezúttal „jókor érkezett". Ebben a változó közegben vált egyre inkább hatékonnyá a Nagy Imre elleni szisztematikus áskálódás. November legvégén – két hónapos távollét után – Rákosi úgy tért vissza Budapestre, hogy a szovjet prezídium tagjainak többségét újra maga mögött tudhatta. Az MDP Politikai Bizottságának 1954. decemberi ülésein már moszkvai pártfogóinak hallgatólagos támogatásával nyitott frontot a miniszterelnök ellen. Az új szakaszt mint *„bajjal és nehézséggel teli másfél esztendőt"* emlegette, mindezekhez bűnbakként rendelte Nagyot és „jobboldali elhajló" politikáját. A *„proletárdiktatúra bomlasztásaként"* értékelte, hogy a miniszterelnök újra életre keltette a korábbi népfrontszervezeteket, s külön bűneként rótta fel, hogy ebben a felőrölt egykori koalíciós pártoknak is mozgásteret szánt. Miután újra nyeregben érezte magát, a teendőket úgy summázta, hogy a továbbiakban *„keményen fogjuk a kormányt"*.

Ezúttal Rákosi kezdeményezésére rendelték a magyar pártvezetést Moszkvába. Az 1955. január eleji tárgyalásokon immár Nagy Imre kapta sorra a rosszalló kritikákat az SZKP elnökségének tagjaitól. Nyikita Hruscsov pártellenes nézetek képviselőjeként bélyegezte meg, Georgij Malenkov szovjet kormányfő buharinistának (jobboldali elhajló) nevezte. (Malenkovot – aki leginkább pártfogolta a magyar miniszterelnököt – egy hónap múlva menesztették posztjáról.) Bármily megfellebbezhetetlenek voltak is a Naggyal szembeni bírálatok, a szovjet pártvezetés úgy foglalt állást – véka alá nem rejtett csalódást okozva Rákosinak –, hogy a miniszterel-

nök gyakoroljon nyilvános önkritikát, de posztján maradva „javítsa ki" a szóvá tett melléfogásait.

Rákosinak viszont a bőréből kellett volna kibújnia ahhoz, hogy moszkvai megigazulását ne értelmezze teljes körű felhatalmazásnak a kizárólagos elsőség visszaszerzésére. Hazatérésüket követően mindent elkövetett azért, hogy Nagyot eltávolítsa a hatalomból. Ebben két dolog is a kezére játszott. Az egyik az volt, hogy ezúttal a miniszterelnök esett – tényleges gyengélkedése (visszatérő szívrohamok) mellett – „politikai betegségbe", ahogy Rákosi az októberi KV-ülés után. Vonakodott attól, hogy nyilvános önpocskondiázás árán, „kegyelemkenyéren" maradjon kormányfő, s így próbálja „kibekkelni" az időt egy esetleges és kiszámíthatatlan újabb moszkvai fordulatig, vagy addig – még erre lehetett volna leginkább építeni –, amíg maguknak a szovjet vezetőknek lesz végképp elegük Rákosiból. A másik ok, hogy éppoly könnyen és gyorsan pártoltak el tőle politikai kaméleon pártvezető társai, mint amilyen nehezen szánták rá magukat – legtöbbjük csak néhány hónappal ezelőtt –, hogy mögé sorakozzanak fel. Még ha formálisan igaza volt is abban, hogy *„ami a június előtti politikát illeti, arra kongresszusi határozat van, és ezek a módosítások, amiket most javaslunk* [pontosabban amiket Rákosi forszírozott], *túlmennek a Központi Vezetőség kompetenciáján"*, álláspontját senki nem támogatta. A Politikai Bizottság minden tagja szembefordult vele, és esetenként saját fejükre is hamut szórva korábbi bizonytalankodásaikért, siettek újra Rákosi mögé felsorakozni. Köpönyegforgatásban Farkas Mihály járt ez élen, aki – átmeneti Nagy mellé állását feledtetni próbálva – a legszervilisebb módon szekundált Rákosinak, hogy újra elnyerje kegyeit.[14] Nagy Imréhez hasonló okfejtéssel lehetne azon sajnálkozni, hogy lám-lám, most üt vissza az 1953. júniusi központi vezetőségi határozat azonnali titkosítása, ami jószerivel nem létezővé tette a pártokmányt. Az előbbiből következően Nagynak az 1954. évi kongresszusra apellálása ugyancsak sántított, mert ott nem határozat formájában, hanem csupán „iránymutatásként" és igencsak tompított szövegezéssel utaltak az 1953 előtti politikával előállított csődtömegre. Mindez azonban lényegtelen és gyorsan feledhető szőrszálhasogatás volt Rákosi számára, mivel Moszkvában ezúttal őt ültették újra nyeregbe. Ő pedig – Nagy Imre immár testületi elmarasztalásán túl – nem mulasztotta el a Politikai Bizottsággal határozatban kimondatni, hogy *„a párt politikája az 1953 júniusa előtti években is alapjában helyes volt"*.[15] Nagy Imre politikai félreállítása ezzel megtörtént. Már csak az volt hátra, hogy ezt megfelelő szertartásrendben celebrálják az ország nyilvánossága számára is.

A történtek után Nagy Imre tényleges betegsége és politikai makacssága együtt vezetett oda, hogy 1955. március elején az MDP Központi Vezetőségének következő ülése nyilvános határozatban is szentesítette az „új szakasz" félretételét. Csak azért nem menesztették Nagyot azonnal, mert a „felszabadulás"10. évfordulójának országos rendezvénysorozataira időközben már több helyszínen a program részeként hirdették fellépését, bár e szereplések súlyosbodó betegsége miatt végül is elmaradtak. Tíz nappal az évfordulós protokollrendezvények után viszont Rákosi egyszerre záratta ki Nagyot a Politikai Bizottságból és a Központi Vezetőségből, továbbá leváltották kormányfői posztjáról is. A miniszterelnökké 1955. április 18-án kineveztetett, 33 éves Hegedüs András Rákosinak biztosíték volt arra, hogy a kor-

mányon keresztül is újra maradéktalanul érvényesítheti akaratát. Annál is inkább, mert Hegedüs – aki 1945-től a kommunista apparátusban nevelkedett s Gerő Ernő politikai famulusának számított – a minisztertanács első helyetteseként éppen Gerő Ernőt kapta maga mellé, aki ténylegesen inkább volt Hegedüs „első felettese", semmint alárendeltje.

Az utca embere meg egyre kevésbé értette, hogy mi is történik körülötte. Pedig – a maga módján – ő is reagált a változásokra. A nagyberuházások egy részének leállítása, illetve visszafogása s ezzel egyidejűleg a paraszti gazdálkodás némileg szabadabbá válása szinte azonnal lecsapódott a két ágazat foglalkoztatási szerkezetének változásában. Elsősorban a szakképzetlen munkaerőt a legnagyobb tömegben foglalkoztató építőiparból tértek vissza falusi parcellájukhoz majdnem ugyanannyian (77 ezren), mint amennyivel az új szakasz idején a mezőgazdasági magángazdaságban dolgozók száma gyarapodott (79 ezer).

1 A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Budapest, 1954. 45–46. old.

2 I. m. 47–48. old. Csak valószínűsíteni tudjuk, hogy elsősorban emiatt – az önmagával való szembesítés esélyét elkerülendő – hagyta ki ezen kongresszusi referátumát beszédeinek és cikkeinek abból az 1955-ös válogatásából, amelyben ennél sokkal partikulárisabb, semmitmondóbb írások tucatja található. Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Negyedik, bővített kiadás. Szikra, Budapest, 1955.

3 Nagy Imre: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1948–1954. Szikra, Budapest. II. kötet. 480–575. old.

4 Nagy Imre népfrontkoncepciójának formálódásáról és annak – kongresszus előtti – politikai bizottsági fogadtatásáról, illetve testületi elutasításáról lásd részletesebben Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet. 47–49., illetve 56–57. old.

5 Szabó Bálint: Az „ötvenes évek". Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 170. old.

6 „Konzultációk". Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. Közreadja Rainer M. János és Urbán Károly. *Múltunk,* 1992. 4. sz. 138. old.

7 Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza, 1912–1956. I. Szabad Tér–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001. 221–234. old.

8 Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet. 31-32, illetve 73. oldalak.

9 Rákosi és az őt támogató gazdaságpolitikai pártapparátus exponensei (Friss István és Szalai Béla) statisztikai összesítésekkel próbálták alátámasztani, hogy a termelés és a termelékenység számos területen csökkent. Ez alighanem tételesen is igaz lehetett, tendenciózus volta abban rejlett, hogy minden hasonló fordulat okoz átállási veszteséget, különösen a tervutasításos anarchia évei után, amelyekről a korábbi fejezetben már szóltunk.

10 Két év múlva, 1956. október 6-án ugyanez a „Soha többé!" lesz a mottó a koncepciós perek legközismertebb áldozatait nyilvánosan eltemető tömegdemonstráción.

11 Nagy Imre felszólalása a Hazafias Népfront kongresszusán. In: A Nagy Imre-vonal. (Szerk: Kovács Lajos Péter és Sipos József.) Reform, Budapest, 1989. 290. old.

12 Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet. 81–95. old.

13 Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. kötet. (Szerk: Horváth Ibolya, Solt Pál és mások.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 505. old.

14 Lásd: T. Varga György: „Igazuk van a szovjet elvtársaknak, ha így beszélnek velünk." A Politikai Bizottság 1955. január 13-i ülésének jegyzőkönyve. In: Jalta és Szuez között. 1956 a világpolitikában. (Szerk: Gábor Luca.) Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989. 45. old.

15 I. m. 83. old.

27 RÁKOSI RESZTALINIZÁLÓ KÍSÉRLETE ÉS A PÁRTHASADÁS NYILVÁNVALÓVÁ VÁLÁSA

Nagy Imre félreállítása időszakában, 1955 tavaszán Magyarországot is érintő, jelentős nemzetközi események sorozata zajlott. Május első hetében Nagy-Britannia, Franciaország és az USA megszüntette a nyugat-németországi megszállási rendszert: a Németországi Szövetségi Köztársaság elnyerte szuverenitását. Néhány nappal később pedig már az ország NATO-ba való felvételéről is megállapodtak, ami – az európai kortársak egy részének erős aggodalma és ellenzése közepette – a „német újrafelfegyverkezés" előtt is zöld utat nyitott. Egy héttel később, május 15-én az Ausztriát addig megszállva tartó nagyhatalmak aláírták az osztrák államszerződést, ezáltal nyugati szomszédunk – örökös semlegességének deklarálása mellett – visszaszerezte államjogi szuverenitását. Ugyanezekben a napokban hozta létre a Szovjetunió – saját európai csatlós államainak társulásával – a Varsói Szerződés katonai-politikai szervezetét. Az újabb kutatások nem zárják ki, hogy Nagy Imre miniszterelnök menesztésének moszkvai jóváhagyásában az európai geostratégiai helyzet változó megítélése is közrejátszott, mert immár rosszallották, hogy Nagy olyan drasztikusan visszafogni igyekezett a magyar katonai kiadásokat: Nyikita Hruscsov gyakorta pongyola, de kifejező szófordulatainak egyikét idézve: *„a szalonna nem elég, repülőgépekre is szükség van."*[1] 1955. május–június fordulóján Hruscsov első titkár, valamint Nyikolaj Bulganyin miniszterelnök vezetésével reprezentatív szovjet párt- és kormányküldöttség látogatott Jugoszláviába. Helyreállították a Sztálin idején végletesen elmérgesedett párt- és államközi kapcsolatokat. Tito hiúságát legyezgette persze, hogy „a hegy ment Mohamedhez", de a protokolláris kibékülésnél sokkal fontosabb mozzanat húzódott meg Hruscsov Canossa-járása mögött. Az Európán kívüli geopolitikai törekvéseiben általában is offenzívvá váló és ekkor éppen a kelet-mediterrán térség irányába forduló szovjet külpolitika – a jugoszláv szuverenitás tiszteletben tartása mellett – „stratégiai partnerséget" ajánlott Belgrádnak.[2] Ugyanezen év végén, 1955 decemberében vették fel Magyarországot az Egyesült Nemzetek Szövetségének (ENSZ) tagállamai közé.

1955. december 20.
Közhírré tesszük, hogy a községi tanácsülés nagy örömmel és lelkesedéssel fogadta a Hazafias Népfront Bizottságának határozati javaslatát, amelyben azt javasolta a tanácsülésnek, hogy dísztáviratban mondjuk köszönetet a Szovjetunió magyarországi Nagykövetségének azért a harcos munkáért, amelynek eredményeképpen hazánkat az ENSZ-be felvették. A táviratot a Végrehajtó Bizottság elküldte a Szovjetunió magyarországi Nagykövetének.

Az MDP Központi Vezetőségének 1955. márciusi ülésén keresztülvitt resztalinizációs fordulatot ugyanaz a pártvezető testület tette magáévá, amelyik – éppen fél éve – voksaival még Nagy Imre mögött sorakozott fel. Mindemellett maga a dokumentum is olyan vonatkoztatási pont lett a továbbiakban – „márciusi határozat" néven –, mint amilyen korábban a „júniusi program", az 1953-as új szakasz törekvéseinek hívószava volt a belpolitikai közbeszédben. A párthierarchia kádereinek politikai szo-

← Rákosi Mátyás rendet vág

ciológiája annyiban érdemel talán említést, hogy az egy évvel korábbi kongresszusi tisztújítások nyomán az alsóbb szintű – községi, városi, járási, illetve megyei – függetlenített párttitkárok közel kilencven százaléka „új káder" volt, azaz tisztségüket alig egy éve, 1954 óta töltötték be. De – éppen neofita voltuk miatt – közülük szinte senki nem került be a legfelsőbb vezetésbe. A testület 65 százaléka azokból a továbbszolgálókból állt, akik már legalább az eggyel korábbi kongresszusi ciklus, azaz 1951 óta tagjai voltak az MDP parlamentjét jelentő Központi Vezetőségnek. Utóbbiak vi-

Gerő Ernő

Apró Antal

szont az új szakasz másfél éve alatt kritikával illetett s esetenként megbélyegzett 1953 előtti tevékenységük „rehabilitálásának" tekintették az 1955. márciusi határozatot.[3]

A végrehajtó hatalom csatornáin 1955 áprilisától ezt az új szakaszt likvidáló irányváltást volt hivatott adminisztrálni Hegedüs András kormánya. A kormány súlyát – pontosabban súlytalanságát – mutatja, hogy Nagy Imre menesztésén túl egyetlen miniszter lecserélését sem látták szükségesnek ahhoz, hogy a kabinet minden további nélkül statisztáljon a visszarendeződést célzó politikai fordulathoz. A hatalom centrumában ismételten Rákosi lett a kizárólagos vonatkoztatási pont. Hatalomszociológiailag ezt erősítette, hogy a minisztertanács elnökségének minden tagja (Hegedüs András, Gerő Ernő, Apró Antal, Hidas István, Mekis József) és további három miniszter (Piros László belügy-, Bata István honvédelmi, Szalai Béla könnyűipari miniszter) egyben az MDP legfelső operatív irányító testületének, a Politikai Bizottságnak is tagja volt.[4] Megfordítva: a Politikai Bizottság 13 tagjából nyolcan egyidejűleg kormányzati funkciót is betöltöttek. Az új helyzethez való igazodás kényszerét tekintve aligha okoz meglepetést, hogy a bennfentesek említett körén kívüli legfőbb ügyész, Czakó Kálmán sietett „hűségesküt" tenni a teljhatalmát visszaszerző Rákosinak: egymást követő, önszorgalmú igazoló jelentésekben magyarázkodott amiatt, hogy – mint fentebb idéztük – miért is informálta miniszterelnöksége utolsó hónapjaiban Nagyot részletekbe menően a justizmordok, illetve a rehabilitálások állásáról. (Nota bene, ezzel is csak néhány hónappal – 1955.

augusztus elejéig – tudta prolongálni a Hegedüs-kormány hivatalba lépését követően azonnal tervbe vett menesztését.[5] Utódja a legfőbb ügyészi poszton Nonn György lett, ami nem jelentett érdemi változást.)

Annál inkább szembetűnő, hogy a megbízhatóságának bizonygatására aligha kényszerülő Gerő is szükségét érezte lojalitása gesztusértékű jelzésének. Ezt persze – hozzá illően – sokkal körmönfontabban tette. 1954 elején még – Nagy Imre másodszori moszkvai megerősítése után –, maga is dehonesztáló minősítések sorát kö-

Piros László

Bata István

Hegedüs András

vetően jutott arra a konklúzióra, hogy *„Péter* [Gábor] *sötét bűntanyává változtatta az Államvédelmi Hatóságot"*. Egy év elteltével – az 1955. márciusi sztálinista fordulatot kánonná emelő központi vezetőségi határozat másnapján készített feljegyzésében – már exponált helyen sorolta az új szakasz időszakának (kulisszák mögötti) kártevései közé, hogy az ÁVH túlhajtott pártellenőrzése *„valósággal fórummá vált az államvédelmi szervek diszkreditálására"*.[6] Ez egyszerre volt burkolt önkritika – mert az ő belügyminiszteri működése során zabolázták meg a politikai rendőrséget –, ugyanakkor elkötelező nyilatkozat is Rákosi felé az ÁVH mindkettejük számára leginkább megfelelő további felhasználása tekintetében.

A mindennapokban pedig egymást követték az új szakasz „engedékenységét" felülíró intézkedések. Érvénytelenítették a Nagy Imre által bevezetett hároméves adó- és beszolgáltatási garanciát, s az egyéni gazdálkodókra rótt terheket ismételten megemelték. Ezzel már önmagában redukálták a mezőgazdasági termékek szabadpiaci értékesítését, de azt további szigorító intézkedésekkel is korlátozták. A beszolgáltatási kvóta növelését a szövetkezetekre is kiterjesztették, emellett megemelték – az új szakasz időszakában megszaporodó – magánkisiparosok és kiskereskedők adótarifáját. Az ötvenes évek elejéről ismert, durva kényszerítőeszközökkel láttak neki újra a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létesítésének. Mindamellett aktiválták a két évvel korábban leállított ipari beruházások egy részét, amit a gépipari ágazatokban tíz százalékot meghaladó azonnali normarendezéssel kapcsol-

tak össze. Egyetlen pont említhető, amelyet a Nagy Imre-kormány időszakából megörökölve ekkor konkretizáltak. Nevezetesen azt, hogy 1955-ben 40 000 fővel tervezték csökkenteni a hatalmi apparátus létszámát.[7]

Az 1955. év második felének jellemzője volt, hogy egyfolytában arról a második ötéves tervről zajlott a politikai szócséplés, amelynek még a főbb irányelveiben sem tudtak megegyezni, s – végül elmaradt – megindítását csak 1956-ra tervezték. Ismételten a jövőt próbálták aktuális napi realitásként láttatni. Két konkrét esettel kísérlem meg érzékeltetni a történteket. Az egyik a „magyar urán" problémája, amely egy év múlva visszatérő nyilvános vádként jelenik majd meg az ország kincseinek – Rákosi és Gerő nevéhez kapcsolt – elherdálása, kiárusítása kapcsán, a másik pedig a „vas és acél országa" program felújítása, azaz a gazdaságpolitikában immár a sokadik nevesített fordulat. A szokásos nyári vakáció kezdete előtt országos bányászati ankétot rendeztek – adta hírül a *Szabad Nép* –, amelyen *„az első ötéves terv kritikai vizsgálata"* nyomán nem annyira a világháború óta rablógazdálkodásszerűen erőltetett szénbányászat volt terítéken, mint inkább az addig szinte alig firtatott magyar ércbányászat. Bár e téren fél évtized alatt szintén kétszeresére nőtt a föld mélyén rejtőző ásványi anyagok és ritkafémércek kinyerése, ezúttal nyomatékosan fogalmazódott meg, hogy *„a második ötéves tervben* [...] *az egyik legfontosabb feladat új ércelőfordulások felkutatása, illetve az ércvagyon növelése"*.[8] Arra már nem tért ki a közlemény, hogy az eltökéltség egyúttal a magyarországi uránkincsfeltárás és – majdani – -hasznosítás születésnapjának is tekinthető. Egyrészt azért, mert az MDP Politikai Bizottsága ugyanekkor tárgyalt a *„radioaktív ércek szovjet közreműködéssel történő feltárásának és értékesítésének"* államközi együttműködési megállapodásáról, másrészt azért, mert ez alapján utasította a pártgrémium a minisztertanácsot, hogy *„belső titkos határozatban rögzítse a megállapodást, és gondoskodjon a szükséges anyagi eszközök folyósításáról"*.[9] E titkosságot az is biztosította, hogy a kormány fedőnéven, a Bauxitbánya Vállalat cégére alatt hívta életre azt a Pécs-központú uránbánya- – és ércdúsító- – projektet, amelyben a következő másfél évben még inkább csak az érckitermelés előkészítése zajlott. Kissé előreszaladva az eseménytörténetben, a cég – a 332. P. 28/1956. számú pénzügyminiszteri határozattal – csak 1956. december 1-jén kapta meg a Pécsi Uránércbánya Vállalat elnevezést. A kitermelés ezt követően, 1957-ben vált üzemszerűvé, és – helybéli dúsítás nyomán – 1958-ban indult útnak a Szovjetunióba az első uránércszállítmány.[10]

> A pártbizottságok és pártszervezetek behatóbban tanulmányozzák az ipari üzemek munkáját, alaposabban foglalkozzanak a termelés műszaki, gazdasági és technikai kérdéseivel, sajátítsák el a szükséges műszaki ismereteket. Ne csak jelentések alapján tájékozódjanak az üzemek helyzetéről, hanem a helyszínen szerzett tapasztalatok felhasználásával nyújtsanak segítséget az ipari vezetőknek a munka megjavításában.
>
> Az MDP KV határozata ipari termelésünk megjavításának és műszaki színvonala emelésének feladatairól. *Szabad Nép*, 1955. november 13.

Az MDP Központi Vezetősége 1955 novemberében ismételten abban a hitben tárgyalta legfontosabb napirendi pontként a gazdaságpolitikát, hogy az új évbe érve megindítható a második ötéves terv. A tanácskozásról kiadott határozat imama-

lomszerűen ismételte *„ipari termelésünk és a műszaki színvonal emelésének"* szükségességét. Ehhez képest inkább a magukat (hivatalból) exponáló országkormányosok érvelésének hangneme és hangsúlyai emlékeztettek a Sztálin halála előtti időkből ismert nyersességre, illetve arra, hogy a pártirányítás mindenhez értő (polihisztor) letéteményese az állandó, töretlen fejlődésnek. Hegedűs András miniszterelnök a központi vezetőségi ülést követően tartott országgyűlési beszámolójában ismételten a kulákokat tette meg a vidéki Magyarország szocialista átalakulásának legfőbb kerékkötőivé, akik amellett, hogy a letűnt úri világ osztályellenség-státusú maradványai, *„támadják állami és társadalmi rendünket, alapvető jogintézményeinket"*. Erre tekintettel hirdette meg, hogy – úgymond a bíróságok tehermentesítésére – a tanácsokat ruházzák fel bírságolási joggal, amelyet alig néhány hónappal korábban vontak meg a végrehajtó hatalmi szervektől.[11] Ugyanitt Berei Andor, az Országos Tervhivatal akkori elnöke – immár a jövő feladatairól szólva – azt nyomatékosította, hogy *„1956. évi tervünk fordulatot irányoz elő a nagyipar és a nehézipar javára"*. Ezt a bányászat területére úgy részletezte, hogy a szénbányászatot 7-8, a kőolaj-kitermelést 6,6, míg a bauxitbányászatból nyert timföld mennyiségét ennél is nagyobb mértékben, 15 százalékkal szükséges emelni. Az előző bekezdésben már utaltunk rá, hogy az uránbányászat megindításának elleplezésére az alumíniumipari vegyesvállalatot (MASZOBAL) használták. Így nem zárható ki, hogy a létfontosságú energetikai bányakincsek (szén, olaj) kétszeresre srófolt irányszáma ezúttal már a (remélt) uránhozadékot is tartalmaza: annál is inkább, mert Berei épp a – közelebbről meg nem jelölt – ércbányászat-fejlesztés fontosságával folytatta mondandóját.[12] Erre erősített rá az Országgyűlés másnapi ülésén Gerő Ernő. A fordulat kifejezés beszédének vezérmotívuma volt. Szerinte már a folyó, 1955-ös év is fordulatot hozott a megelőző év – vagyis Nagy Imre miniszterelnökségének – *„egyhelyben topogása helyett"*. Ez a fordulat – folytatta – már folyamatban van mind az ipari termelésben, mind *„egész állami életünkben"*, azaz *„kezdete annak a mélyreható folyamatnak, amelyet a jobboldali opportunizmus, a jobboldali elhajlás leleplezése, elszigetelése és szétzúzása után elindítottunk,* [...] *amelyet – az 1956. évi terv célkitűzéseivel – tovább kell vinnünk a teljes győzelemig"*.[13]

A felsorolt intézkedések elsődlegesen a belső fogyasztást kívánták minden rétegre kiterjedően korlátozni, azért, hogy ezzel teremtsenek exportáru-alapot az ország külkereskedelmi mérlegében mutatkozó passzívum mérséklésére. Az eladósodás elsősorban a „szocialista táboron" kívüli, tőkés relációban növekedett riasztó mértékben, de erről – ideológiai-politikai okokból is – csak a hatalmi elit szűkebb kiválasztottjainak volt információjuk.[14] Ugyanezen okból vezették be újra a békekölcsönjegyzést. A nevével ellentétben már korábban is inkább rendkívüli hadisarcnak tartott megszorítás – a felsorolt egyéb szigorító intézkedésekkel együtt – ahhoz bőven elegendő volt, hogy ismételten országos méretűvé gerjessze a rendszerrel szembeni averziót, csak éppen célját, a kül- és belföldi államadósság érdemleges mérséklését nem érte el. Olyannyira nem, hogy Rákosi, Gerő és Hegedüs András 1956 elején felváltva indultak a szomszédos „testvérállamok" fővárosaiba kölcsönökért kilincselni. Ezen utak során is – az immár mindenért bűnbakká előléptetett – Nagy Imre „kártevését" okolták az államháztartási egyensúly felborulásáért, de a delegációk Prágából, Varsóból és Moszkvából is üres kézzel tértek vissza.[15]

1956. január 19.
Községi Tanács értesíti a lakosságot, hogy a Járási Végrehajtó Csoport január 23, 24, 25-én végrehajtást és transzferálást foganatosított községünkben azok ellen, akik múlt évi adóval, megváltási árral, községfejlesztési járulékkal, biztosítási díjjal hátralékban vannak. Ezért hétfőn reggel 8 óráig mindenki rendezze hátralékát, hogy a végrehajtási költségektől mentesüljön. A községfejlesztési járulék a Tanácsházán nyugtán fizetendő be.

Rákosi Mátyás nem érte be azzal, hogy Nagy Imrét kiakolbólították a pártállami intézményrendszer szűkebb vezérkarából. Egymást követő intézkedésekkel fosztották meg mindazon további tisztségeitől, amelyek – akár csak közvetett módon is – közéleti szerepvállalást jelenthettek számára. Eltávolították a Hazafias Népfront alelnöki posztjáról. Érvénytelenítették akadémiai tagságát, menesztették egyetemi katedrájáról, miközben addig publikált munkáit, megjelent beszéd- és cikkgyűjteményeit is betiltották.[16] Bár már ezek is öncélú – s inkább hisztérikus gyűlöletet kifejező – lépések voltak, ellehetetlenítésének betetőzéseként 1955. december elején a Magyar Dolgozók Pártjából is kizárták. A Nagy Imrével szembeni retorziók a dolog természetéből eredően váltak kontraproduktívvá. Az exminiszterelnök végletes izolálása – és a stigmatizáltaknak akkoriban kijáró állandósított titkosszolgálati figyeltetése[17] – az iránta érzett társadalmi szimpátiát növelte.

Annál is inkább, mert közben megjelent egy, az ötvenes évek első felében ismeretlen, új közéleti tényező. Az „új szakasz" másfél éve alatt a sajtó-, illetve irodalmi nyilvánosság egy része, ha szabaddá nem is válhatott, de fokozatosan emancipálódni próbált a pártvezetés által elvárt szervilis – pusztán propagátori – szerep alól. Ebből eredően az 1955. márciusi sztálinista fordulatot mind a politikát hivatásukból fakadóan nyomon követő újságírók, mind pedig a minduntalan „pártosságra" sarkallt – azaz írásaikkal kvázi politikai közszereplőnek tekintett – írók egy része elutasításig menő fenntartással fogadta. Az ország mindennapi működésében tovább hurcolt problémák sorát párthatározattal nem lehetett megszüntetni, legfeljebb – amint az történt – szőnyeg alá söpörni. Az ellentmondásokat, devianciákat szóvá tevő írásokat viszont a magát újra nyeregben érző Rákosi – és pártbürokrata holdudvara – destruktív, pártellenes megnyilvánulásokként nemcsak elutasította, hanem szerzőiket adminisztratív és pártfegyelmi intézkedésekkel igyekezett elhallgattatni. Ny. Sz. Hruscsovnak a bő egy évvel korábban, 1954 májusában – a pártvezetői konzultációk egyikén – elhangzott intelme, amely szerint *„Rákosi elvtárs [...] azt hiszi, hogy miután Beriját agyonlőttük, agyon kell lőni a kritikát is"*,[18] végképp feledhetőnek tűnt a magyar pártvezér számára, hiszen maga a Kreml segítette teljhatalmának visszaszerzésében.

Komolyan kell venni a falitábla tréfás intelmét: „kimagasló eredményt ért el a selejtgyártásban a Mihályi-műszak, amely 1257 darab csőből 111-et rontott el, s a tolópadon a Hornok-műszak, amelynek keze alól 6748 darab csőből 485 darab selejt került ki." A csőgyári dolgozók így figyelmeztetik a hibák elkövetőit.

Eredmények és tervek a Rákosi Mátyás Művekben. *Szabad Nép*, 1955. július 4.

A márciusi fordulat után a még éppen csak többszólamúvá váló politikai nyilvánosság ismételt uniszónóvá regulázása két problémát is felvetett. Az egyik, hogy a kritikusabb írások szerzői, illetve az azokat közlő lapok, kiadók szerkesztői éppúgy az MDP tagjai voltak, mint a pártvezetés mindenkori – állandónak feltüntetett, de gyakorta változó – irányvonalát „egyetlen igaz útként" követő lojálisok garnitúrája. A másik, hogy a resztalinizáció miatt zúgolódó írók, újságírók rendszerszociológiailag meglehetősen különböző előéletűek voltak. Egyrészt olyanok, akik 1953 előtt maguk is Rákosi Mátyás országlásának kritikátlan megéneklőiként voltak a rezsim dédelgetettjei és kitüntetettjei, mígnem az új szakasz időszakában félig-meddig nyilvánosságra került korábbi justizmordok miatt meghasonlottak, és írásaikban „vezekeltek" bértollnokságukért. Másfelől olyanokból rekrutálódott a kritikai értelmiség csoportja, akiket a jelzett időszakban meghurcoltak, s nemrég szabadultak a börtönből, vagy szabadlábon maradhattak ugyan, de mellőzték őket. A rendszer legitimálásában funkcionális szerepet játszó zsurnaliszta-literátor réteg megosztottságának mértéke pontosan aligha volt kalibrálható. Arányait mégis érzékeltetheti valamelyest, hogy midőn az MDP Politikai Bizottsága az *Irodalmi Újság* egyik, 1955. szeptemberi számának elkobzása miatt kirobbant botrány nyomán a „párthű írókat" sietett számba venni, egy 34 fős lista állt össze, miközben a másik oldalon *„az erőszak, a megokolatlan adminisztratív beavatkozás, a parancsolgatás"* ellen tiltakozó – a pártvezetésnek címzett –, pár héttel későbbi *Memorandum* aláíróinak száma 59 volt, s közülük 29-et korábban Kossuth-díjjal ismert el a rendszer.[19]

Az értelmiség ügye számos más – ezúttal említés nélkül hagyott – összetevő miatt is akut politikai kérdéssé vált.[20] Olyannyira, hogy az MDP 1955. novemberi központi vezetőségi ülésén – ahol a márciusi fordulat óta eltelt bő fél év mérlegét készültek megvonni – Rákosi többé-kevésbé rögtönözve bővítette az „ideológiai front" állásáról szóló számvetését azzal, hogy *„az írók jelentős részének magatartása ma rosszabb, mint a márciusi határozatok idején"*. Neki szekundált hozzászólásában a belügyminiszter Piros László is, aki *„az irodalom, művészet stb. frontján mutatkozó jobboldali, nem egy esetben ellenséges nézetek felszámolását"* a saját – azaz az ÁVH – reszortjába tartozó eszközökkel vélte leghatékonyabban elintézni.[21] A napirenden kívül terítékre került probléma elhúzódó megvitatása során egyfelől óvtak attól, hogy Péter Gábor továbbra is funkcióban lévő utódai, verőlegényei bírják jobb belátásra az irodalmárokat, másfelől viszont érdemi súlyát egyre inkább meghaladó mértékben nagyították a „Memorandum-ügyet" centrális politikai kérdéssé. Hegedüs András, Horváth Márton, majd Gerő Ernő hozzászólásai szinte tálcán kínálták Rákosinak egy „új koncepció" kerekké tételét: eszerint a renitens írók, zsurnaliszták és Nagy Imre konspirált együttműködésével formálódik egy *pártellenzék*. A mindig operatív Gerő néhány nap alatt átfogó – ugyanakkor differenciáltan szerteágazó – intézkedési tervet dolgozott ki. Ebben – a pártszerűség, illetve a „törvényesség" látszatát őrzendő – megfelelő párthatározatok szerepeltek az első helyen. Az ezeken alapuló retorziók tárháza pedig az érintetteket jobb belátásra térítő – és aláírásuk visszavonására rábíró – „elbeszélgetéstől" a fegyelmi úton való megregulázáson, posztjukról való menesztésen át a pártból való kizárásig terjedt. Pártmegrovásban részesült Déry Tibor, Zelk Zoltán, Benjámin László, Aczél Tamás,

Méray Tibor, Szervánszky Endre, Kuczka Péter és Losonczy Géza. Haraszti Sándort, Vásárhelyi Miklóst és – már korábban – Gimes Miklóst pedig kizárták a pártból. Ezzel összekötve, de külön határozatban december harmadikán párttagságától is megfosztották Nagy Imrét.

Az adminisztratív eljárások sora ellenére sem mondható, hogy Rákosi maradéktalanul restaurálhatta az ötvenes évek elején teremtett politikai-közéleti viszonyokat. Az 1953 utáni Magyarországon – Rákosit pártvezetőként meghagyva – „fából vaskarikát" kívánó elvárás volt Moszkva részéről a desztalinizálás. 1955-ben azonban Rákosinak teljhatalma visszaszerzése ellenére hiányzott a resztalinizáció újbóli kiteljesítéséhez a korábban hátvédnek számító Sztálin. (Helyesebben szólva, hiányzott neki az erre való hivatkozás lehetősége.) Rákosi – nem alaptalanul – győztesnek tudhatta magát a Nagy Imrével folytatott párbajban. A probléma viszont fennmaradt abból fakadóan, hogy Rákosi megalomániával elegyedő paranoiája közepette nem volt képes észrevenni: az új szovjet vezetés – az SZKP elnökségén belül folyó trónutódlási harc közepette és annak ellenére – aktív külpolitikai lépésekkel új pozícióba került a hidegháborús sakkjátszmában. Noha korábban a magyar pártvezér mind Moszkva birodalmi külpolitikai korrekcióit – vagy akár bakugrásait –, mind pedig a szovjet pártvezetésen belüli pozíciómódosulásokat és szerepcseréket sietve igyekezett adaptálni a magyar viszonyokra, ezúttal mintha még a nyilvánvalóan politikai újragondolást igénylő ügyekben is megállt volna a tudománya. Igyekezett nem tudomást venni a változásokról, mert azok külön-külön is – együttesen pedig még inkább – az általa megtestesített sztálinista reinkarnáció ellen hatottak: visszaszerzett elsőségét tehették kérdésessé. S mert ezt – be nem vallottan – érzékelte is, előremeneküléssel, a másképp gondolkodók ellenséggé kikiáltásával próbálkozott.

A Sztálin halála utáni helyzet jellemzésére – amelyet a kortársak Ilja Ehrenburg nyomán „olvadásnak" hívtak –, a magyarországi fejlemények megértéséhez elkerülhetetlen egy kitérő. A szocialista tábor országait számba véve, a desztalinizáció – összes ellentmondásaival együtt – Magyarországon jutott a legmesszebb a Nagy Imre miniszterelnökségével fémjelzett „új szakasz" időszakában. Igaz, hogy másfél évet is alig ért meg ez a kitérő – dogmatikus megítélés szerint „engedélyezett elhajlás" –, utána mégis egészen más lett a helyzet. Rákosinak immár nem rejtőzködő, művileg kreált másképp gondolkodókat kellett „tetten érnie" és ellenséggé bélyegeznie. Időközben ugyanis az egyeduralkodó Magyar Dolgozók Pártja – és vele az egyedül legális pártnyilvánosság – hasadt meg, vált kétosztatúvá. A dolog lényege pedig az volt, hogy a Rákosi által gyakorolt korábbi – 1948–1953 közötti –, irracionális rémuralom csődje s annak nyilvánvalóvá válása után nem volt (nem lehetett) hitele a rendszeren belüli alternatívát felmutató, Nagy Imre nevéhez kötődő másfajta politizálás „betiltásának" egy vagy akár több párthatározattal. S mert immár párton belüli reprezentánsok ellen kellett eljárnia, azzal, hogy megkísérelte őket a párton kívülre száműzni, magát a pártegyeduralmat erodálta. Mivel azonban – ekkor már – nem volt mód arra, hogy a negyvenes–ötvenes évek fordulóján kreált perekhez hasonlókkal szabaduljon meg tőlük, kénytelen volt „együtt élni" az ő uralmával szemben a rendszeren belül (!) alternatívát jelentő, „kommunista másságot" képviselőkkel.

A fentebb említett határozatokkal, illetve retorziókkal a Rákosi irányítása alatt álló pártvezetés egyfelől a „frakciós, pártellenes platform" megbélyegzéssel maga

tette – eredendő súlyukat és befolyásukat meghaladó – politikai tényezővé a memorandistákat. Másfelől az egyidejű és hasonló tartalmú pellengérre állítással ugyancsak maga a pártvezetés teremtett – politikai értelemben – fúziót a kritikai értelmiség és Nagy Imre között. Akár a volt miniszterelnöknek, akár az író-újságíró csoport egyes tagjainak az elszigetelése, elhallgattatása megszervezhető lett volna az addig is mindennapos hatalmi rutinnal, még akkor is, ha ezt szabadlábon hagyásuk mellett teszi a rezsim. Az egy húron pendülésüket nyilvánosan deklaráló határozatok viszont értelemszerű politikai érdekszolidaritást teremtettek közöttük. Az addig fenntartásoktól és nézetkülönbségektől sem mentes, emiatt inkább csak esetenkénti kapcsolatban álló érintetteket valójában *maga a pártvezetés tömörítette tényleges pártellenzékké.*

Az 1955. végére központi belpolitikai kérdéssé transzformált Memorandum-ügy számos következménnyel járt, illetve tovább gyarapította az addig is meglévő paradox helyzetek számát. A pártellenzék létezésének határozatban való rögzítése megszüntette azt az álságos bizonykodást a „pártegységről", amely két és fél éven át – az új szakasz nyitánya óta – a tényleges viszonyok, a megosztottság elfedését szolgálta. A továbbiakban magától értetődően kezdtek a deklaráltan új helyzetnek megfelelően viselkedni a törésvonal ellentétes oldalán állók. A Rákosi által irányított hatalmi centrum 1955–56 fordulójának téli hónapjaiban az alsóbb szintű pártszervezetek gyűlésein győzködte egyre-másra a tagságot fellépésének jogosságáról. Győzködni kellett, mert mind a megregulázást célzó határozatok tartalmának hitelességét, mind pedig az erre alapozva folytatott retorziós eljárások jogszerűségét illetően kétségek merültek fel – immár a szűkebb értelmiségi körökön túli pártszervezetekben is. S győzködni kellett azért is, mert vajmi kevéssé volt hiteles újra az „éleződő osztályharc" tétele alapján frontot nyitni tegnapi elvtársaik – s ráadásul egy korábbi hasonló hisztériát már megszenvedett elvtársaik – ellen. S győzködni kellett – legalább a pártfegyelem hatálya alá tartozókat – egy további, immár harmadik okból is. Rákosi változatlanul a rendszer és a korszak rituáléihoz illeszkedő, „osztályharcos" ideológiai köntösben lépett fel a pártellenzékbe szorítottak ellen, de ebben a déjá vu benyomását keltő színpadképben maga látta át a leginkább, hogy új helyzet állt elő: immár vezéri státusának megtartása vagy elvesztése a tét. Akarta, nem akarta, szembesülni kényszerült azzal, hogy – Simone de Beauvoir-ral szólva – megváltozott „a körülmények hatalma", s megfordítva: megváltoztak hatalmának körülményei. Soha nem voltak skrupulusai, amikor saját elvtársait küldte bitóra vagy cellarács mögé, de most már nem tudta ugyanezt tenni azokkal, akiket a párt ellenzékeként klasszifikált(atott). Ez a szóban forgó resztalinizációs intermezzo egyik markáns eltérése a sztálinizmus 1953 előtti, „klasszikus" időszakától.

Az oppozícióba szorítottak körében ugyancsak a frontlogika szerint radikalizálódott, „keményedett" Rákosi és pártvezető társainak kritikája. Nagy Imre ekkoriban iktatta fél éve papírra rótt aktuálpolitikai helyzetelemzéseinek passzusai közé, hogy *„a párt vezetésének olyan személy áll az élén, aki saját szűk klikkjének véleménye szerint is elméletileg képzetlen, akinek elméleti zavarosságánál csak hatalomvágya és vezérkedési ambíciója nagyobb".*[22] A börtönből szabadult és időközben rehabilitált, majd a Memorandum aláírása miatt szigorú pártmegrovásban részesített Losonczy Géza pedig az őt beidéző „pártbíróság", a Központi Ellenőrző

Bizottság tanácskozásán – Nagyhoz képest sokkal összefogottabban és lényegre törőbben – rendszerdiagnózisnak beillő beszédben szedte ízekre az inkriminált párthatározatot. Annak lapszusait, valamint az eljárás szabályszerűségét megkérdőjelező kitételei – vagy éppen a „pártkáderek kiirtásával" teremtett, „megfélemlített légkört" érzékeltető megállapításai – épp annyira látleletértékűek, mint a pártvezetésnek címzett kérdések sora: *„Milyen alapon teszik lehetetlenné a párton belüli demokráciát, amelynek alapvető alkotóeleme az, hogy a párttag – minden párttag – teljesen szabadon nyilatkozhassék minden gazdasági, társadalmi, kulturális, bel- és külpolitikai és személyi kérdésről? Miért nem vonták felelősségre a kritika elfojtóit, azokat, akik felrúgják a párton belüli demokráciát?* [...] *Mikor keletkezett pártunkban – amely legfőbb erejének az igazságnak és az igazságosságnak kellene lennie – az a szokás, hogy valótlant lehet mondani az egész nép szemébe?* [...] *Mióta tilos kommunistáknak és a népnek meggyászolni halottaikat? Mióta tilos felháborodni azon, hogy kínozták és ölték a kommunistákat, a becsületes embereket? Miért »párt- és népellenes« az, ha elsiratjuk a halottainkat, s miért nem párt- és népellenes üldözni a kommunistákat és a becsületes embereket? S a megtörtént szörnyű események után, amelyek még hivatalosan alig-alig vannak feltárva a nyilvánosság előtt, ki hű fia a pártnak és a népnek? Az-e, aki minden erejével arra törekszik, hogy a felelősöket funkcióra és személyre való tekintet nélkül felelősségre vonják, hogy olyan intézkedéseket hozzanak, olyan légkört teremtsenek, amelyben minden becsületes dolgozó ember – az ország népességének 99%-a – nyugodtan, »békésen« élhessen, vagy az, aki mindent elkövet, hogy a bajokat ne tárják fel, a felelősségre vonás egy meglehetősen alacsony fokon megálljon, hogy az országban a valóságban ne szilárduljon meg a törvényesség, a rend?"*[23]

Losonczy kellő átgondoltsággal ügyelt egyrészt arra, hogy a „pártalkotmányként" számon tartott szervezeti szabályzat lehetőségeivel élve fordítsa vissza a vádakat az őt pellengérre állítók felé. Másrészt szinte minden olyan kérdést érintett, amely az írott és íratlan törvényeket egyaránt felrúgó, despotikus rémuralommá változtatott országkormányzással szemben – s ekkoriban már Rákosi újabb resztalinizáló intézkedéseivel szemben is – megfogalmazódott a jus murmurandi különböző formaváltozataiban. Mindemellett – mert ezt párttagsági jogán és pártfórumon tette – többről volt szó, mint csupán a jus murmurandi. Ez immár az Aranybulla óta ismerhető jus resistendi újrafogalmazása: a (párt)alkotmányt be nem tartó, despotává lett szuverénnel a vele – jog szerint – egyenrangúak hűtlenség vádja nélküli szegülhettek és szegültek szembe. Ilyen értelemben 1956 elejére két oldalról intézményesült a pártellenzék: egyfelől Rákosi megbélyegző-kirekesztő ambíciói révén, másfelől a diszkrimináltaknak a párt sáncain belüli „öntudatra ébredése" következtében.

A paradoxonok sorában említendő, hogy a pártvezetés ugyanúgy a pártellenzék részének tekintette a pártból kizártakat – köztük első helyen Nagy Imrét –, mint azokat, akiket „csak" a párton belül megbélyegezve soroltak oda. Az oppozícióba kerültek persze maguk sem tettek egymás között e tekintetben különbséget, azaz – kellő távolságtartással szemlélve – kölcsönösen hozták létre ezt a „kizártak sem kizártak" belterjességet. Az immár nyilvánossá váló pártkrízis mutatja leginkább, hogy mennyire konspiratív, zártkör-jelleget mutató reflexekkel működött a kommunista párt egy évtizeddel a legalitás elnyerése után és nyolc éve a hatalom kizá-

Az MDP II. kongresszusának elnöksége, 1951. február 26.

rólagos birtokosaként. Egy politikai halmazt képezett a párt bigott sztálinista irányító stábja s az általuk – még – instruálni tudott apparátus, valamint a változatlanul kommunista identitású pártellenzék szűkebb-tágabb köre, függetlenül attól, hogy formálisan kizártként vagy feddéssel, megrovással továbbra is a „pártba zártan" voltak másképp gondolkodók. Mi sem mutatja jobban a külvilágtól való eltávolodásukat, mint az, hogy időközben már az új év, 1956 napjait jelezte a kalendárium, tehát a második év kezdődött anélkül, hogy az 1954-ben lezárult első ötéves terv után a rendszerbe programozott újabb „ötéves terv" beindítása napirendre került volna. (Ennek „előzetes irányszámait" is csak fél évvel később – időközben gyökeresen megváltozott körülmények között –, Rákosi 1956. júliusi menesztésekor tűzi majd a Központi Vezetőség napirendjére a pártvezetés.)

Hasonlóképp egyvégtében halogatta az MDP vezetése a – Magyarország helyzetét is befolyásoló – nemzetközi változások áttekintését. Helyesebben az említett történések kortársi – ma úgy mondanánk: politológusi – elemzését, alighanem a belháborúk által is sarkallva, megint csak Nagy Imre végezte el azokban a tanulmányaiban, amelyeket a politikai életből kiebrudalva vetett papírra.[24] Az 1955 második felében készített másfél tucatnyi analízisének egyik része a nemzetközi viszonyok újabb fejleményeit – Moszkva és Belgrád kibékülését, az osztrák államszerződést, valamint az ún. „el nem kötelezett államok" blokkjának formálódását – vette górcső alá. Az előbbi kettőre reflektálva nem mulasztotta el rögzíteni Magyarország regionális helyzetének – részbeni – módosulását, különösen a szovjet–jugoszláv kapcsolatok rendezése tükrében. A kérdés firtatása az akkori Magyarországon önmagában is „vitairatnak" minősült, mert a Belgráddal való modus vivendi újrafogalmazásában – ekkor már – elsősorban éppen Rákosi személye jelentette a legfőbb akadályt. Írásainak másik fele pedig – amelyekben belpolitikai kérdésekre koncentrált

Rákosi Mátyás munkások között

– nyíltan polemizált a pártvezetés akkori irányvonalával. Mi több, egy ideig még kizárása után is abban reménykedett, hogy az írásaiban érintett kérdések soráról „illetékes pártfórumon" lehet majd nyíltan diskurálni. Ez ugyan – az adott helyzetben – illuzórikus volt, de nem feltétlenül Nagy párton kívüli „illetéktelensége" miatt. Sokkal inkább azért volt lehetetlen – állapította meg találóan a kortársak egyike –, mert *„a diktatúra számára semmi sem veszélyesebb, mint a saját hívei által terjesztett kétség, az eretnekség"*.[25] Nehéz eldönteni: Nagy Imre azért lett persona non grata, mert a párton belüli(!) másképp gondolkodást mondhatni a legkonokabbul reprezentálta, vagy azért, mert mind hisztérikusabb kiátkozottsága dacára is egyre inkább lehetséges alternatívának tűnt Rákosi ellenében.

Ugyanígy a rezsim tudathasadásos – húzd meg, ereszd meg – intézkedései közé sorolható, hogy miközben az MDP Politikai Bizottsága 1955. június 7-én a hat és fél éve fogságba vetett Mindszenty József prímás-érsek büntetésének megszakításáról rendelkezett, a párt előbbinél is szűkebb körű vezetősége, az MDP KV Titkársága négy nappal később, 1955. június 11-én külön határozatot szentelt *„az egyház reakciós tevékenysége visszaszorításának"*.[26] Mintha csak egy pillanatnyi „rövidzárlatot" próbáltak volna korrigálni, az ellenséggel szemben engedékenységnek tűnő lépésüket ellensúlyozni. Az utóbbi direktíva *„megfelelő adminisztratív intézkedések alkalmazásával* [rendelte] *letörni az egyház részéről megmutatkozó reakciós megnyilvánulásokat"*, hozzátéve, hogy *„a legrövidebb időn belül fel [kell] számolni az illegális egyházi szertartásokat, valamint az illegálisan működő szerzetesrendeket"*. Piros László belügyminiszter két napon belül, július 13-án utasította az ÁVH-t – a párthatározatot tágító átértelmezésben – az *„ideológiai vonalon tevékenykedő ellenséges elemek ellen folytatott operatív munka"* intenzitásának fokozására, s ennek részeként nyomatékosította: *„különösen érvényt kell szerezni a klerikális reakció elleni harccal foglalkozó párthatározatnak."*[27]

A feladat végrehajtása üzemzavart okozott a politikai rendőrségen. Időközben ugyanis a másik elítélt főpásztor, Grősz József kalocsai érsek börtönbüntetését is enyhítették, de szabadlábra helyezésről egyikük esetében sem volt szó. Majdnem fél évig, 1955. november végéig elhúzódott, amíg az ÁVH egyházi reakció elleni alosztálya megszervezte a két főpásztor börtönön kívüli őrzését.[28] Előbb a Mecsekben, Püspökszentlászlón egy püspöki nyári rezidenciát alakítottak át mindkettejük házi őrizetben tartására. Két hónappal később viszont – mert ez alkalmatlannak bizonyult – továbbzsuppolásukról döntöttek. Mindszentynek egy elkonfiskált nemesi kúriát alakítottak át Nógrád megyében (Felsőpetény) abból a célból, hogy a külvilágtól való hermetikus elzártságát folyamatosan biztosítsák, Grősz érsek házi őrizetét pedig a Szolnok melletti Tószegen szervezték meg. A kezdeti rossz döntés miatt megháromszorozódó feladat viszont oly mértékben lekötötte az ÁVH ezzel foglalkozó erőit – derül ki a belső reakció elhárítását végző részleg másik jelentéséből –, hogy kénytelenek voltak időlegesen félretenni a párthatározatnak az illegális szerzetesrendek felszámolásáról rendelkező instrukcióját. A késlekedést azzal siettek helyrehozni, hogy a jezsuita rendhez tartozó – még szabadlábon levő – szerzetesek szinte mindegyikét begyűjtötték. A jelentés szerint *„18 központi és területi vezető került őrizetbe"*, majd az elkülönített perekben 1955–56 fordulóján tíz főt ítéltek el.[29] Mindezek közepette elmozdulás érzékelhető a politikai rendőrség antikleriká-

lis operatív munkájában. Immár nem a mindenáron börtönbe juttatás volt az elsődleges cél, hanem az, hogy a közülük való besúgók, informátorok számának megsokszorozásával a korábbiaknál is minuciózusabban hálózzák be mind a szolgálatban meghagyott világi papság, mind pedig az 1950-ben feloszlatott szerzetesrendekhez tartozók teljes körét.

A büntetőpolitika anomáliái 1955 végére nem csupán exponált egyházi vezetőkkel kapcsolatban váltak szembetűnővé. A MDP Politikai Bizottságának folyó év november eleji ülésén már azt rögzítették, hogy *„az igazságügyi és bűnüldöző szervek gyakorlati tevékenysége eltorzult"*. Olyannyira, hogy a bíróság elé vagy börtönbe kerültek száma *„meghaladja az 1953-as amnesztia előtti"* szintet. A következő mondatban viszont már önmaguk számára is szépítették a büntetőpolitika „osztályjellegét", amikor megállapították, hogy *„az elítéltek mintegy 56 százaléka a munkásosztály soraiból került ki"*.[30] A Legfőbb Ügyészség másfél hónappal korábbi állapotrajza – amelyre a politikai bizottsági határozat támaszkodott – ennél sokkal kritikusabb helyzetet mutatott. A büntetésüket töltő elítéltek osztályhelyzete eszerint a következő volt:[31]

KATEGÓRIÁK	SZÁM SZERINT (FŐ)	AZ ÖSSZES ELÍTÉLT SZÁZALÉKA
munkás	18 206	55,3
egyéb munkás	3 654	11,1
kisparaszt	2 436	7,4
középparaszt	1 448	4,4
kulák	197	0,5
tsz-tag	724	2,2
tőkés	592	1,8
mezőgazdasági munkás	2 864	8,7
értelmiségi	1 283	3,9
kisiparos	1 514	4,6
ÖSSZESEN	32 898 fő	99,9 %

Az idézett ügyészségi átirat készítője többirányú büntetéstörténeti statisztikai összevetést is közölt. Eszerint a világháború éveiben átlagosan 10–13 ezer és a rákövetkező, ún. koalíciós években is hasonló volt a bebörtönzöttek átlagos létszáma. Utána kúszott fel húszezer fölé, és 1952-ben érte el a csúcsot 35 ezer bebörtönzöttel. Az elítéltek létszáma az 1953. évi amnesztiával több mint 12 ezer fővel csökkent, míg a fogvatartottak 1955-ös, „aktuális" létszáma ismételten a 33 ezer főt közelítette. (Ez a szám nem tartalmazza azt a 10 191 jogerősen szabadságvesztésre ítéltet, akik a börtönök túlzsúfoltsága miatt nem kezdték meg büntetésük letöltését.) Az ügyészség másik összevetése szerint a büntetés-végrehajtás intézményei a korábbi évtizedekben nagyjából a népesség kilenc ezrelékét őrizték, s ez a szám az utóbbi években ugrott több mint háromszorosára. Mindezek után kockáztatja meg az előterjesztő azt a kérdést, hogy *„nem sok-e a büntetőeljárások és a kiszabott bör-*

tönbüntetések száma".[32] A fenti táblázat adatsorait böngészve nem csupán az tűnik szembe, hogy a szóban forgó politikai bizottsági határozat mintha csak a nagyüzemi ipari munkásságot fogadta volna be – saját „osztálybíróságai" által elítéltetve is – a „munkások" közé, hanem az is, hogy a kulákok ellen 1955-ben megindított újabb propaganda-hadjárat a kimutatás készítésének időpontjában (még) nem tükröződött az (újra) elítéltek nagyságrendjében, illetve hogy a felélesztett kulákellenes kampány – egyelőre – nem tükröződött a büntetőeljárásokban.

Összegezve: 1955-ben nem történt ugyan olyan karakteres fordulat – ezúttal visszaváltás, visszafordulás –, amilyet a Nagy Imre nevéhez kötődő „új szakasz" jelentett, ám az erre irányuló kísérlet megállapítható. Rákosi mindent elkövetett az 1953 előtti éveket jellemző kizárólagos elsőségének visszaszerzésére. Ez a resztalinizációs ambíció erőteljesebb volt annál, amit – a folytatólagos mintakövetés alapján – G. Malenkov szovjet miniszterelnök menesztése indukált. (Ott ugyanis Nyikita Hruscsov első titkári pozíciójának megszilárdulása belpolitikailag sem jelentett visszakanyarodást Sztálin uralmának a hidegháború „jégkorszakára" jellemző állapotaihoz, ráadásul tovább folytatódott a Kreml aktív és intenzív külpolitikai nyitása, valamint geostratégiai helyzetének újrapozicionálása.) Rákosi törekvése arra, hogy ismételten omnipotenssé tegye vezéri pozícióját, ekkor már sokkal inkább személyes indíttatású, semmint a kommunista pártegyeduralmat – egyébként – jellemző strukturális meghatározottság volt. S noha az 1955. évi ún. márciusi határozattal – illetve annak következményeként – kitűzött célját formálisan elérte, ténylegesen nem tudta visszaállítani az 1953 előtti hatalmi-politikai status quót. A felszíni „siker" ára két vonatkozásban is kontraproduktív volt. Egyrészt azért, mert nyilvánvalóvá tette az egyeduralkodó Magyar Dolgozók Pártja megosztottságát, ami addig inkább csak latens, kulisszák mögötti jelenség volt. Az MDP meghasadásának nyilvánvalóvá válása magát a pártegyeduralmat – a szinte korlátlan akaratérvényesítő képességet – erodálta. Másrészt tovább növelte a Rákosi személyével szembeni – addig is meglévő – averziót a társadalom párton kívüli többségében. Leginkább azért, mert a diktatúra ismételt szigorodását az előző bő másfél évben tapasztalható – és Nagy Imre nevéhez köthető – belpolitikai enyhüléssel vetették egybe. Rögtönzésnek tűnő, kapkodó intézkedéseit az 1953 előtti években megtapasztalt irracionalizmus – nem tudni, meddig folytatható – végjátékának tekintették, s mindinkább a bukására spekuláltak. Ekkoriban kezdett terjedni a csendes, bizalmas magánbeszélgetések során az „addig meg guggolva is kibírjuk" fordulat. Erre viszont – 1956 júliusáig – még fél évet kellett várniuk a kortársaknak.

[1] Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 248–250. old.; Germuska Pál: A katonai és védelmi kiadások alakulása 1949 és 1979 között. In: *Társadalom és Honvédelem,* 2007. 3–4. sz. 16. old.

[2] Fischer Ferenc: Eurázsiai birodalmi politikától a geopolitika felé. Szovjet geopolitikai súlypont-áthelyeződés az 1950-es évek közepén. In: Tiszteletkötet Tóth József professzor úr 60. születésnapjára. (Szerk: Lovász György és Szabó Géza.) PTE TTK, Pécs, 2000. 183–191. old.

[3] V. ö: A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája, 1944–1980. (Szerk: Szabó Bálint.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 513–516. old., valamint Szabó Bálint: Az ötvenes évek. I. m. 278. old.

[4] V. ö: Bölöni József: Magyarország kormányai, 1848–1992. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 139.,

illetve 164. old., valamint Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához. (Szerk: Nyírő András.) Interart Stúdió, Budapest, 1989. 18. old.

5 Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet. 156–157. old., Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. kötet. (Szerk: Horváth Ibolya, Solt Pál és mások.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 400. old.

6 Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Összeállította: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 139. old., illetve Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet. 122. old.

7 Az MDP Politikai Bizottsága 1955 első három hónapjában, majd májusban is visszatérően foglalkozott az 1949 óta két és félszeresére duzzadt hatalmi apparátus redukálásával. Magyar Országos Levéltár, MDP–MSZMP-iratok. 276. fond. 53/212–217, illetve 222 és 229. ö. e.

8 *Szabad Nép,* 1955. július 1. A hazai ritkafém ércvagyon, illetve bányászatának újabb keletű népszerűsítésébe minden további nélkül belefért ugyanitt egy másfél hónappal későbbi írás, „Hazánk legrégibb ércbányája – Recsk" címmel. *Szabad Nép,* 1955. augusztus 16. A kor visszatekintő tanulmányozása viszont nem csupán szokásos publicisztikai pontatlanságként észrevételezheti, hogy Recsket illetően a „legrégibb ércbánya" megjelölés tárgyi tévedés. Az viszont korántsem zárható ki, hogy két évvel a (korábban bemutatott) recski rabmunkatábor felszámolását követően – amikor már visszatérhetett a hétköznapi pária-létbe az ott ítélet nélkül évekig fogvatartottak többsége –, a tényleg évszázada művelt ércbányában foglaltoztatást gondolták szalonképesebbnek sugallni, semmint a kifejezetten „móresre tanítási" céllal kőfejtésre létesített büntetőtáborról tudósítani. A recski ércbányászat és a Recsk-csákánykői kőbánya akkoriban is és manapság is két különböző „vállalatot" fed(ett).

9 A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk.: Izsák Lajos) Napvilág Kiadó, Budapest. 1998. 356–359. old.

10 A magyar uránbányászat története. (Szerk.: Németh János) MacMaestro Kft., Pécs, 2001. 23–25. old.

11 *Szabad Nép,* 1955. november 16. A kihágási büntetőbíráskodás megszűntetéséről – melyet korábban tanácsi és rendőri szervek egyaránt gyakorolhattak – alig négy hónappal korábban értesülhetett a korabeli lakosság. *Szabad Nép,* 1955. július 2.

12 *Szabad Nép,* 1955. november 17.

13 *Szabad Nép,* 1955. november 18.

14 A kevesek által tudott valós helyzet és annak nyilvános megformulázása – a modernkori szövegolvasat szemináriumi példájaként – ugyancsak Gerő fentebbi beszédéből vett idézettel érzékeltethető. Ezúttal az ország vészes külső eladósodottsága miatt fenyegető válsághelyzet abban az átszínezésben fogalmazódik meg, mely szerint az ismételten spannolt iparfejlesztéssel, valamint *„a mezőgazdaság szocialista átalakításával* [biztosítjuk] *dolgozó népünk életszínvonal emelését, egyúttal szilárdan megalapozzunk nemzetközi pénzügyi helyzetünket is jelentős aktív külkereskedelmi egyenleg útján". Szabad Nép,* 1955. november 18. No ez az, aminek pont az ellenkezője volt igaz.

15 Az MDP KV Politikai Bizottsága „a tőkés adósságállomány csökkentése" érdekében emiatt kényszerült arra, hogy az SZKP XX. kongresszusán résztvevő magyar delegációnak ismételten feladatává tegye: a baráti országok ott jelenlévő képviselővel találkozva „felső szinten való intervencióval igyekezzenek elérni" Budapest megtámogatását, s emellett „a Szovjetunió kormányától 15–20 millió dollár hosszúlejáratú devizahitelt kell kérni." A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk.: Izsák Lajos) Napvilág Kiadó, Budapest. 1998. 394–396. old.

16 Hozzá kell tegyük, nem csupán Nagy Imre Egy évtizedét tiltották be ekkor. Indexre került – könyvtárakból, könyvterjesztőktől is begyűjtetett – Gerő Ernő 1952-ben megjelent beszéd- és cikkgyűjteménye is (A vas és acél, a gépek országa), hogy „ne legyen szem előtt" a megalomán hadigazdasági fejlesztés szorgalmazásának időközben kínosan kompromittálóvá vált dokumentuma. Ugyanekkor jelent (volna) meg I. Ehrenburg Olvadás c. könyve is: ez esetben a már kinyomtatott munka terjesztését tiltották be. Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Gondolat, 1985. 323. old.

17 Biográfusa aprólékosan számba veszi a félreállított Nagy Imre államvédelmi megfigyelésének nem csupán a levéltári forrásait – amelyek szerint úgy tűnik, hogy perbe fogásához gyűjtöttek ellene terhelő adatokat –, hanem azt is, hogy ezek milyen esetekben dekonspirálódtak már a kortársak számára is. Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet. 157–158., 163–164., 180–181., 207–209. old.

18 „Konzultációk". Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. Közreadja Rainer M. János és Urbán Károly. Múltunk, 1992. 4. sz. 138. old.

19 Pünkösti Árpád: Rákosi bukása, száműzetése és halála. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. 320–321. old. Az ÁVH belső reakció elhárításért felelős osztályvezetője, Rajnai Sándor ez időből származó je-

lentése szerint ugyanekkor 1100 főre rúgott Magyarországon az „írók, kritikusok, lektorok" és 2050-re az „újságírók és lapkiadók" száma. A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. (Összeállította: Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György és S. Varga Katalin.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005. II. kötet. 598. old.

[20] Lásd erről Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956. Magvető, Budapest, 1990; Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet, Bp., 2005. Különösen a Hit-viták. Az írók és az 1953-as „új szakasz" (206–228.), illetve Déry Tibor és Nagy Imre (351–358.) fejezetek; Standeisky Éva: Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1990.

[21] Az MDP Központi Vezetősége 1955. november 9–12. ülésének jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár, MDP–MSZMP-iratok. 276. fond. 53/31. ö. e.

[22] Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet. 174. o. Tegyük hozzá, a zsarnoki személyiségjegyek helytálló volta ellenére Nagynak az „elméleti képzetlenségre" vonatkozó kitétele nemcsak vitatható, hanem álságos is volt, ha Rákosit saját korának kommunista vezetőtársaival vetjük össze.

[23] Losonczy Géza: Beszéd a Központi Ellenőrző Bizottság előtt. 1956. február 6. Közreadja: Hanák Gábor. *História*, 1990. 1. szám. 27–29. old. Ugyanezen szöveg több részletét korkontextusba illesztve, elemezve idézi Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 242–245. old.

[24] Nagy ekkoriban született írásait – amelyeknek egy része később bekerült Nagy Imre: A magyar nép védelmében (Forradalmi Tanács, h. é. n. [Brüsszel, 1957.]) címmel később megjelentetett válogatásba – biográfusa vette számba és elemezte részletekbe menően. Rainer M. János: Nagy Imre. I. m. II. kötet 143–184. old.

[25] Molnár Miklós: Egy vereség diadala. Magyar Füzetek, Párizs–New Jersey, 1988. 55. old.

[26] A két határozatot egymás után adja közre Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. II. kötet 970–975. old.

[27] A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. (Összeállította: Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György és S. Varga Katalin.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005. II. kötet 902–907. old.

[29] I. m. 903. old. Lásd még erről Bánkuti Gábor: Jezsuiták elleni koncepciós perek, 1948–1965. PhD-disszertáció kézirata, Pécs, 2009.

[30] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk.: Izsák Lajos) Napvilág Kiadó, Budapest. 1998. 368–373. old.

[31] Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. kötet. (Szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1992. 556–561. old.

[32] I. m. 558–559. old.

28 AZ SZKP XX. KONGRESSZUSA ÉS A MAGYAR POLITIKAI JÁTÉKTÉR FRAGMENTÁLÓDÁSA 1956 ELSŐ FELÉBEN

Ahogy az „új szakasz" sorsát a szovjet pártvezetés helyzetértékelése pecsételte meg – amikor a hidegháborús konfliktusok ismételt kiéleződésétől tartottak –, Rákosi egy éven át tartó sztálinista restaurációjának leáldozását is egy újabb, nemzetközi kihatású moszkvai esemény indította el. 1956. február második felében ülésezett a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. – Sztálin halála után az első – kongresszusa. A szovjet „pártparlament" tíz napon át a szokásoknak megfelelően végezte és rekesztette be munkáját. A kongresszusi beszámoló jóváhagyásával szentesítették a világháború elkerülhetőségét, illetve a békés egymás mellett élést szem előtt tartó posztsztálinista külpolitikai doktrínát. Mindezek után, február 25-én – ráadásként – egy zárt ülést tartottak, immár a párt újonnan választott vezetőinek, tisztségviselőinek jelenlétében. Ezen az ülésen – napirenden kívül – mondta el beszédét Nyikita Szergejevics Hruscsov első titkár *„a személyi kultuszról és annak következményeiről"*. Az értékelés kiszámított aktuálpolitikai szempontú szelektálással szólt Sztálin negyedszázados terroruralmának rémtetteiről. A rendszer működésébe szervesült justizmordok tárházából azonban így is bőven elég mozzanatot idézett fel Hruscsov ahhoz, hogy hallgatóságát – az általa gondoltnál is nagyobb mértékben – sokkolja. A titkosnak szánt beszéd napokon, illetve – különböző nyelvekre lefordítva – heteken belül világszerte ismertté vált, ám fogadtatása nagyon is különböző volt. Hruscsov biográfusa azokról a recepciókról is tudósít, amelyek szerint *„a XX. kongresszus nemcsak Sztálin nimbuszára mért csapást, hanem az egész kommunista mozgalom presztízsére is"*, s mert ez *„komoly válságot idézett elő a világ kommunista mozgalmában"*, a szovjet pártvezetés heteken belül maga indított kárenyhítést célzó propagandakampányt.[1]

> 1956. január 6.
> A községi postahivatal vezetője jóindulatúlag felkéri mindazokat, akik rádiókészüléket vásároltak, vagy bármi módon hozzájutottak, és feledékenységből nem tettek eleget bejelentési kötelezettségüknek, mielőbb jelentsék be, mert a rádiókészülékek felülvizsgálása bármikor megtörténhetik, ugyanis a rádiókészülékeknél két eshetőség van, vagy be van jelentve, vagy le van pecsételve.

Ha csak a moszkvai kongresszus plenáris ülésein elhangzottakról kellett volna számot adnia Rákosinak, akkor nem is kerül slamasztikába. Még a tőle immár megszokott torzító interpretálása is a tűréshatáron belül maradt volna, amely szerint az általa vezetett Magyar Dolgozók Pártja – úgymond – már korábban is az ott elhangzottak szellemében tevékenykedett. A baj abból adódott, hogy Hruscsov titkos beszéde alig néhány héten belül Magyarországon is ismertté vált. Ráadásul nem a szovjet pártszervezeteknek is szétküldött – megkurtított és némileg eufemizált – kivonat, amelynek egy jóval kilúgozottabb szinopszisát a szűkebb magyar pártapparátus körében is ismertették, hanem a moszkvai zárt ülésen elhangzott referátum autentikus szövege. Ez „kettős légipostán" érkezett az országba. Részben a Szabad Európa rádió adásai révén, részben pedig olyan – úgymond – meteorológiai szon-

← Jurij Andropov és Rákosi Mátyás a szovjet nagykövetségen, 1955

dákból, amelyek hasznos terhe nem műszer volt, hanem Nyugatról érkező propagandaanyag.[2] A dokumentum ismertté válása egyre szélesebb körben tette nyilvánvalóvá Rákosi önigazoló verziójának hiteltelenségét. Emiatt mindinkább defenzívába szorult – háromszorosan is. Egyrészt mert Sztálin moszkvai deheroizálása immár a többedik „felszólítás" volt Rákosinak, hogy nyilvánosan valljon színt a magyarországi justizmordok sorában játszott tényleges szerepéről. Ezek között – külpolitikai összefüggései miatt – a Rajk-per vált a legsúlyosabb kérdéssé, mert korábban maga kérkedett nyilvánosan azzal, hogy „saját érdeme" volt Rajk László (és társai) árulóvá minősítése és bitóra juttatása. A magyar–jugoszláv kapcsolatok rendezetlensége a szovjet pártvezetés számára is egyre kínosabb intermezzo lett, mivel Tito – a csendes diplomácia csatornáin – többször értésére adta Moszkvának és Budapestnek is: számára persona non grata az a Rákosi, aki a sztálini elvárásokat is túllihegve gyalázta őt és pártját éveken át a határ túloldaláról. A harmadik összetevő értelemszerűen a kérdés belpolitikai kontextusa volt. Miközben a koncepciós perek életben maradt (kommunista) meghurcoltjait vontatottan bár, de egymás után engedték ki a börtönből, rehabilitációjuk – pártdöntés hiányában – váratott magára. Az egykori szociáldemokraták rács mögött tartásában vélhetően az is közrejátszott, hogy 1955-ben az ÁVH – legalábbis jelentése alapján – több szociáldemokrata szervezkedés nyomára bukkant. Piros László belügyminiszter – a fentebb már érintett egyházellenes retorziók mellett – azzal indokolta a volt szociáldemokraták elleni represszió fenntartását, hogy *„a legveszélyesebb és legártalmasabb ellenség a klerikális reakció és a jobboldali szoc.demek [szociáldemokraták], mert ezeknek a kapcsolata igen nagy a tömegekhez"*.[3] (sic!)

> A magyar–jugoszláv viszony megromlásában jelentékeny szerepet játszott Péter Gábornak, az államvédelem volt vezetőjének és bandájának ellenséges, provokációs tevékenysége, mellyel megtévesztett bennünket és megrágalmazta a jugoszláv nép vezetőit. Ezzel súlyos károkat okozott mindkét országnak. Péter Gábort és cinkosait gaztetteiért a magyar bíróság már felelősségre vonta és elítélte. [...]
>
> A jugoszláv nép, a jugoszláv elvtársak és Tito elvtárs is nyugodtak lehetnek afelől, hogy a mi részünkről minden meg fog történni az olyan kölcsönös, egészséges, őszinte baráti viszony helyreállítására, amilyen Magyarország és Jugoszlávia népei között 1948 előtt megvolt.
>
> Rákosi Mátyás képviselői beszámolója Csepelen. *Szabad Nép,* 1955. augusztus 9.

A mindinkább sarokba szoruló Rákosi Mátyás ezúttal is rutinszerű „húzd meg, ereszd meg" technikával próbált kievickélni a pácból. Az eredendően a XX. kongresszusról tájékoztatást váró pártaktívaüléseken kezdte el adagolni mellébeszélésekkel elegyített részleges színvallását. 1956. március végén a szűkebb pártvezetésben már korábban használt felelősségáthárító formulával állt elő Egerben, a Heves megyei pártfunkcionáriusok plénumán: az Államvédelmi Hatóságot akkoriban vezető Péter Gábor – úgymond – megtévesztette őt.[4] Ezt a meglehetősen átlátszó hazugságot pedig – itt is és egy másik hasonló pártfórumon is – azzal próbálta hihetőbbé tenni, hogy kijelentette: Rajk maga is a sorsát megpecsételő módon viselkedett, mert *„félrevezette a pártot"*, *„nem volt őszinte a párttal szemben"*. (Mármint

akkor, amikor végül is azt vallotta, amire Rákosi manipulációi révén vették rá, illetve kényszerítették saját, a per konstruálásában segédkező elvtársai, mindenekelőtt Farkas Mihály és komája, Kádár János.) Ez viszont már országszerte olyan felháborodást keltett a pártszervezetek alsóbb szintjein is, hogy a május 18-i fővárosi pártaktíván refrénszerűen ismételt „félrevezetettsége" mellett nyilvánosan beismerni kényszerült saját, elsődleges felelősségét. A beismerést viszont azonnal ellensúlyozni próbálta a pártállam apparátusának – a jelenlévőkön is túlmenő – megfenyegetésével. A magyar államigazgatás – s vele összekapcsolva a pártigazgatás – teljes körű szervezeti és területi átalakítását, „racionalizálását" hirdette meg. A pártegyeduralom kádereinek egzisztenciájuk lebegtetésével sietett tudtukra adni, hogy továbbra is tőle függ a sorsuk. S bár az események irányítására vagy akár csak kézben tartására – mint hamarosan látni fogjuk – már egyre kevesebb lehetősége volt, a programmá tett igazgatásszervezeti változtatások beharangozása és napirenden tartása hathatósan bénította a következő hónapokban a pozícióját féltő párt- és államigazgatási apparátus tevékenységét.

Az egyeduralma megtartásáért küzdő pártvezér felelősségáthárító próbálkozásai legközvetlenebbül a politikai rendőrséget érintették. 1956 tavaszán Rákosi ugyanis *nyilvánosan* rúgta fel azt a hallgatólagos – s addig működőképesnek tűnő – érdekszolidaritást, amely közte és az ÁVH között lényegében egy évtizede fennállt. A hangsúly a *nyilvánosan* kitételen van. Az adott rendszerben ugyanis egészen más akusztikája volt Péter Gáborra (és cégére) hárítani a felelősséget addig, amíg nevezett – féligazságokon nyugvó – „leleplezése" csak szűk körű, „magunk között vagyunk, elvtársak" konspiratív bennfenteskedésként került szóba pártfórumokon, és megint más volt immár nyilvánosan bűnbakká tenni az ÁVH-t azokért a justizmordokért, amelyek jó részét épp a pártvezetés instrukciói alapján, annak fedezékében követték el. A politikai rendőrségen időközben megejtett – nem kevésbé koncepciós – felelősségre vonásokról, illetve tisztogatásokról a szélesebb nyilvánosság nem tudott, mert nem is tudhatott. Ebből eredően a társadalom többségének semmi oka nem volt, hogy másképp tekintsen arra a szervre, amely a párt rettegett és gyűlölt „ökle" volt, s amely – tevékenysége alapján – lényegében ugyanaz maradt a Péter helyére lépő Piros László irányítása alatt is. Az éveken át megtapasztalt és megszenvedett működésük miatt korántsem volt motiválatlan, hogy az (1953 előtti) ÁVH rémtetteiért – vagy akár csak a kisebb súlyú, de mindennapos önkényeskedéseikért – viselendő felelősség Rákosival együtt örökítődött tovább és háramlott át a közmegítélésben az immár Piros László által dirigált minisztériumra, illetve politikai rendőrségre is.

1956. január 16.
Értesítjük a lakosságot, hogy a dunaharaszti községből egy házaspárt két kisgyermekkel átmenetileg hajlékot kér jószívű és megértő családtól. A kérdéses család a földrengés következtében hajléktalanná vált, és addig, amíg lakóházukat rendbehozzák, átmenetileg itt szeretnének elhelyezkedni. Aki lakását meg tudja osztani a kérdéses családdal, sürgősen jelentse a Tanácsnál segítő készségét.

Az SZKP XX. kongresszusa nyomán két új – egymás ellenlábasának tekinthető – konzultációs politikai fórum jött létre a magyar fővárosban. A politikacsinálók

egyik *informális jellegű* szalonja a Szovjetunió budapesti nagykövete, Jurij Andropov körül formálódott. Andropov 1954 nyarától állt ezen a poszton, tehát éppúgy közvetlen tapasztalatai voltak az „új szakasz" második feléről és leáldozásáról, mint Rákosi sztálinista restaurációjának fogantatásáról, kibontakozásáról és ellentmondásairól. 1956 márciusától viszont maga a nagykövet is új helyzettel szembesült. Azok, akikkel – tisztéből eredően is – rendszeres konzultációt folytatott, szinte bármilyen téma kapcsán oda lyukadtak ki, hogy Rákosi Mátyás egyre súlyosabb tehertétel a Magyar Dolgozók Pártja élén. S ezt nem a párton belüli rebellisek vagy a „Nagy Imre szekerét tolók" közé tartozók hozták elő – közülük jóformán csak Vas Zoltánnal volt kapcsolata a nagykövetnek –, hanem az MDP Politikai Bizottságának akkori tagjai. Noha Andropov feljegyzéseiben és jelentéseiben megbicsaklástól mentes nyelvi következetességgel – és saját politikai beállítottságával összhangban – „barátainknak" csak a Rákosival egy húron pendülőket említette, tapasztalnia kellett, hogy már a hazai sztálinista keményvonalasok is szabadulni próbálnak tőle. Pontosabban körmönfont kölcsönös becserkészés zajlott. A magyar beszélgetőpartnerek – Gerő Ernő, Hegedüs András, Kovács István, Kádár János és Ács Lajos – sorra azt puhatolták, hogy kitart-e a szovjet pártvezetés Rákosi támogatása mellett, mert Moszkvából remélték az iniciatívát az első titkár menesztésére. A szovjet nagykövet pedig – diplomatastátusza mögé rejtőzve – mindvégig azt a látszatot próbálta kelteni, hogy a döntés a magyar pártvezetés kompetenciája. Leginkább csak arra vállalkozott, hogy a főnöküktől szabadulni próbáló magyar PB-tagok óvatos, konspiratív puccskészülődéséről tájékoztassa moszkvai feletteseit. Andropovot egyfelől valóban kötötte, hogy a Kreml – jobb híján – még a XX. kongresszus után is Rákosi mellett állt ki, de a pozíciójában kötelezően képviselendő álláspont mellett személyesen is maradéktalanul azonosult ezzel. Jelentéseiben leginkább azért korholta a magyar pártvezetést, mert annak tagjai – úgymond – magára hagyják a békétlenkedők ellen határozottabb fellépést szorgalmazó Rákosit, illetve zokszó nélkül veszik tudomásul, hogy a pártszervezetek már-már maguk szabotálják a vezetés határozatainak végrehajtását. A Rajk-ügyben valóban vaskosan kompromittálódott és – ekkor még Rákosi mentésének szándékával – bűnbakká tett Farkas Mihály elleni eljárást is ellenérzéssel fogadta. Kételkedett benne, hogy az a szovjet pártprezídium két éve szajkózott elvárása szerint lesz keresztülvihető: nevezetesen, hogy eközben *„a párt és vezetésének tekintélye erősödjön"*.[5]

Jurij Andropov szovjet nagykövet, illetve Moszkva magyar pártklientúrájának kulisszák mögötti csendes huzakodása nem kapott nyilvánosságot. Mondhatnánk, hogy ez a konspiráció a rendszer logikájából, illetve a diktatúrát közel egy évtizede működtetők hatalomszociológiai dresszírozottságából evidensen következett, de ez a magyarázat – 1956 tavaszától – már aligha képes kielégítően érzékeltetni a korabeli viszonyokat. Az SZKP XX. kongresszusa, illetve Hruscsov titkos beszédének nyilvánosságra kerülése oly mértékben ellehetetlenítette Rákosi resztalinizációs törekvéseit, hogy az így létrejött új helyzetben ő is és pártvezető társai is egyre inkább csak vergődtek a maguk által teremtett és fenntartani próbált hatalmi konstrukcióban, miközben egyre kevésbé voltak képesek azt irányítani, politikai iskolázottságuknak adekvát módon működésben tartani. A Rákosi által ambicionált sztálinista működési mechanizmus keretében ugyanis szó sem lehetett volna egy olyan *nyilvános*

Jurij Andropov

politikai fórum – és ezt működtető pártellenzéki csoportosulás – létrejöttéről, amelyre 1956 márciusától mint lehetséges alternatívára figyelt a közvélemény.

A fórumot úgy hívták, hogy *Petőfi Kör*. Ez a szervezet a Dolgozók Ifjúsági Szövetsége (DISZ) égisze alatt, még Nagy Imre miniszterelnöksége idején jött létre. Nagy menesztését követően azonban hibernálták működését, mígnem a XX. kongresszus hatására újra aktivizálódott. A Petőfi Kör egyfajta „társadalmi parlament" funkcióját kezdte betölteni, ahol a megjelölt tárgykör előre felkért exponálóin túl szinte bárki szót kaphatott. Egymás után szervezett vitaestjein fokozódó nyíltsággal bírálták az állami és pártvezetést. Az idővel többezres látogatottságúvá terebélyesedő rendezvényeken számos aktuális témakört vitattak meg: többek között az ország gazdaságának ellehetetlenülését, a justizmordok tisztázatlanságát vagy éppen a sajtószabadság kérdését.[6] S ezt egyre inkább olyan szókimondással tették, mintha nem is egy monolit pártdiktatúra árnyékában éltek volna. Jószerivel csak két „kényes" kérdés nem került napirendre, legalábbis ekkor még: a Szovjetuniótól való függés és a többpártrendszer. A börtönkapuk résnyire nyílása után a megnyíló szájak, a kibeszélések révén közelítette meg a kritikus tömeget a nyilvánossá váló törvénytelenségek özöne. A vitaesteken többen megjelentek a koncepciós perek meghurcoltjai közül, s hozzászólásaik nyomán sorra hullottak ki a csontvázak a

szekrényből. Hozzájuk képest (is) tett egy lényeges distinkciót ugyanezen a fórumon a szintén börtönviselt – és frissen rehabilitált – Újhelyi Szilárd: *„itt már nem egyes csoportokat, hanem egy egész országot, az egész népet kell rehabilitálni."*[7] A korabeli közfelfogás már régen többet várt annál, amit Rákosi és tőle szabadulni próbáló vezetőtársai „pártbelügyként" kívántak elintézni: nevezetesen azt, hogy törvénytelenségek felülvizsgálatát csak a párttagokra vonatkozóan végezzék el, azt is csak szelektíven. Újhelyi hozzászólása azért tekinthető cezúrának, mivel exponált közéleti fórumon ő hívta fel először a figyelmet arra, hogy a korábbi tömeges meghurcoltatások, illetve az ezekkel kapcsolatban ímmel-ámmal végzett felülvizsgálatok nem tekinthetők csupán „pártbelügynek", mivel a justizmordokat elszenvedő százezrek többsége mégiscsak a pártonkívüliek köréből került ki.

Mindez június elején egy „magánügy" politikai eseménnyé válásával egészült ki. A politikai vezetésből és a közélet korabeli nyilvános fórumairól egyaránt kiebrudalt Nagy Imrét 60. születésnapján több mint félszáz – párttag és párton kívüli – neves személyiség kereste fel és köszöntötte otthonában. A pártvezetés nyilvánosan ítélte el a „demonstrációt", s ezzel maga segítette elő, hogy minél többen értesüljenek arról, amit véka alá akart rejteni. Közben a Petőfi Kör összejövetelei – az elhangzottakon túl is – az információk „szabad piacává" váltak. A sajtótermékek közül az *Irodalmi Újság*, az *Új Hang* és a *Szabad Ifjúság* számaiban akadhatott a kortárs olvasó reformszellemiségű publikációkra. (Persze olyanok tollából is, akik pár évvel korábban még egymásra licitáltak Rákosi hozsannázásában.) A Petőfi Kör rendezvényei közül a június 27-i vitaest volt a legszókimondóbb: meghirdetett témáját – a sajtószabadságot – sokkal szélesebben értelmezve folyt a vita *a szabadságról*. Erre is kitért a korabeli szovjet titkosszolgálati jelentések egyike. Egy résztvevő – nem a fórumon elhangzott – szavait idézve meglehetősen pontosan rögzítette a rendszer keretein belül másképp gondolkodók öndefiniálását: *„A Petőfi Kör ifjúsága az ország megmentője. A Petőfi körösök is kommunisták, de magyar kommunisták, akik nem akarják másolni az orosz módszereket. Annak a szellemi forradalomnak, amelyet a Petőfi Kör indított el, folytatása lesz. Ha mi, Petőfi körösök vagyunk a mai márciusi ifjak,* [...] *akkor Nagy Imre a mi új Kossuth Lajosunk."*[8] A Petőfi Kör 1956 tavaszán-kora nyarán a közvéleményt megjelenítő, nyilvános fórummá vált. Mégis tévedés lenne azt gondolni, hogy egy ilyen agora önmagában elégséges lett volna a kommunista diktatúrát megszemélyesítő Rákosi Mátyás detronizálásához. Annak ellenére sem, hogy menesztésének már nem a ténye, inkább csak időzítése és módja volt kérdéses, legfeljebb Rákosi igyekezett gátat vetni a közvetve-közvetlenül lemondását célzó követeléseknek.

Június 28-án a lengyelországi Poznańban több tízezres munkásdemonstrációt oszlattak fel a biztonsági erők egységei. Közben véres incidenst provokáltak: ötven halott, háromszáz sebesült, több száz letartóztatott. A lengyel példától inspiráltan a magyar pártvezető is hasonló lépéseket tervezett. Két nappal a fenti események után az MDP Központi Vezetőségével még mindig „párt- és népidemokrácia-ellenes fellépésnek" tudta bélyegeztetni mind Nagy Imre, mind a Petőfi Kör tevékenységét. Emellett kiszivárogtatott hírek terjedtek arról, hogy a Belügyminisztérium „a vezér" utasítására hozzálátott a letartóztatandók lajstromba vételéhez. (Erről az ún. „négyszázas listáról" – amely kortársi emlékezésekben öröklődött az utókorra – a törté-

neti kutatások még nem találtak értékelhető dokumentumot.) Mindenesetre, ha tervezett is letartóztatásokat Rákosi, azokat megvalósítani már nem volt alkalma. Eközben Andropov szovjet nagykövet a mind nyilvánvalóbb krízis közepette a körülötte – helyzetéből adódóan – létrejött zárt „politikai szalon" kulcsfigurájaként akár királycsináló szerepbe is kerülhetett volna, ettől azonban mindvégig tartózkodott. A magyarországi helyzetről szóló jelentései három hónapon át – 1956 márciusától május végéig – úgy váltak egyre sötétebb tónusúvá, ahogyan Rákosi pozíciója gyengülni látszott, ám a kisujját sem mozdította a végkifejlet elősegítése érdekében. Végül is magyar pártvezetők – a politikai bizottsági tagok egy része – szánták el magukat cselekvésre Rákosi Mátyás ellen. A módszert tekintve ugyanúgy, ahogy azt tőle tíz év alatt eltanulhatták. A börtönbüntetését töltő egykori ÁVH-vezetőt, Péter Gábort a koncepciós perek kreálásáról írásos vallomástételre vették rá, amely nem csupán a soron lévő kiszemelt bűnbakot, Farkas Mihályt, hanem sokkal inkább magát Rákosit kompromittálta – immár kivédhetetlenül.[9]

Ennek hatására valóban felgyorsultak az események. Péter Gábor sorsdöntőnek bizonyuló, 1956. július 10-én keltezett beadványát rohanvást készített fordításban azonnal Moszkvába juttatták. Öt nap múlva, július 15-én az SZKP Elnökségének egyik tagja, Anasztáz Mikojan már a szovjet testület felhatalmazásával érkezett Budapestre Rákosi ügyének rendezésére. Egymást érő gyors egyeztetések nyomán az MDP Központi Vezetősége 1956. július 18-án kezdődő ülésének első napján – formálisan saját kérésére, ténylegesen a szovjet pártvezetés kezdeményezésére – felmentette Rákosit első titkári tisztsége alól. A bukott vezérnek ez volt az utolsó nyilvános fellépése Magyarországon.[10] A központi vezetőségi ülés végeztével – hivatalos indoklás szerint gyógykezelésre – a Szovjetunióba utazott. (Rákosi élete végéig nem tért vissza – nem engedték vissza – Magyarországra.)

A szovjet álláspont hektikus változásáról tudósít Jugoszlávia moszkvai nagykövete, Veljko Micunovic naplója, akivel ezekben a napokban Hruscsov rendszeresen konzultált a magyarországi fejleményekről is. A nagykövet feljegyzése 1956. július 15-én: *„Hruscsov megkért, hogy a következőket közöljem Tito elvtárssal. A magyarországi helyzet rendkívül bonyolult. Szuszlov visszatért Budapestről, és felolvasta jelentését a KB Elnökségének ülésén. Az oroszok úgy döntöttek, hogy erőteljesen Rákosit fogják támogatni! Hruscsov elmondta, hogy nagyon jól tudják, hogy milyen nehéz helyzetben van, de azt is tudják, hogy mindazt, amit elkövetett, Sztálin parancsaira tette. Rákosi csak annyira bűnös, amennyire ők itt Moszkvában.* [sic!] *Rákosi ma ezt nem vallhatja be nyíltan, mint ahogy az oroszok sem tehetik. Ezért döntöttek Szuszlov jelentéseinek meghallgatása után úgy, hogy Rákosit támogatják!* [...] *Hruscsov elmondta azt is, hogy a magyarok rehabilitálták Rajk Lászlót, akit ártatlanul juttattak a hóhér kezére. Én még ezt sem kommentáltam, bár a napnál is világosabb, hogy Rákosi nem rehabilitálhatja Rajk Lászlót és maradhat ugyanakkor Magyarország élén. Hruscsov rosszallását fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a magyarok kizárták a pártból Nagy Imrét. Az állította, hogy az oroszokat meg sem kérdezték erről. Nagyot a pártban kellett volna tartani, most pont kapóra jönne. Nincs más választásuk, mint hogy Rákosit támogassák. Hruscsov szeretné, ha Tito jól értené őket, mert attól fél, hogy újabb konfliktus robbanhat ki Jugoszlávia és a Szovjetunió között Magyarország és Rákosi szovjet támo-*

gatása miatt. Most Mikojan utazott oda, hogy tárgyaljanak a magyar elvtársakkal." Egy nappal később, július 16-án viszont már épp az ellenkezőjét rögzítette Micunovic: „*Hruscsov azzal kezdte, hogy szeretne engem informálni Mikojan eddigi budapesti megbeszéléseiről. Minden sokkal jobban alakul, mint remélték, mert a magyar elvtársak úgy határoztak, hogy Rákosi le fog mondani. A budapesti tanácskozáson részt vett Rákosi is, és ő is teljesen egyetértett ezzel a döntéssel. Hruscsov azt reméli, hogy ezzel döntő lépést tettek a magyarországi belső válság politikai megoldása felé. Azt kéri, értesítsem erről Titót.*"[11]

Az időpontok összecsúszása nyilvánvalóvá teszi, hogy Hruscsov nemcsak hamarabb tudta, de hamarabb is informálta nagykövetén keresztül Titót arról, hogy „a magyar elvtársak" – Mikojan közreműködése nyomán – hogyan fognak dönteni, mint ahogy arról maguk a budapesti vazallusok értesültek. Pontosítva: a szűkebb magyar pártelit már hónapok óta szinte egyöntetűen Rákosi trónfosztása mellett volt, s csak arra várt, hogy a Kremlből megkapja a szabad jelzést a jó ideje politikai és erkölcsi hullává lett diktátor kiebrudalásához. Moszkva számára is jó apropó volt az, hogy a magyar pártvezetés Péter Gábor felhasználásával kellőképpen kompromittálta Rákosit, mert ezt kihasználva látta elháríthatónak az „utolsó akadályt", hogy – a számára ekkor geostratégiai fontosságúvá váló – Belgrádot újra bizalmasai között tudhassa. Azaz bizonyára volt némi szerepük a XX. kongresszus utáni magyarországi belpolitikai fejleményeknek, köztük a Petőfi köri rendezvényeknek Rákosi menesztésében, de korántsem ez volt a perdöntő. Sokkal inkább az, hogy immár a legszűkebb pártvezetésen belüli kombattánsok – addigi tettestársai – is szabadulni próbáltak a nyilvános botránykővé lett első titkártól. A Rákosi háta mögött csendes konspirációval szövögetett puccs – bár résztvevői egymásban sem bíztak – leginkább Moszkvának jött jól, és immár a Kreml is vállalta a döntés meghozatalát. A szovjet vezetés számára a korábbiakhoz képest is fontosabbá vált Tito maga mellé állítása, hogy politikailag az „el nem kötelezett államok" mozgalmának támogatójaként, stratégiailag pedig a jugoszláv tengeri kikötők használata révén jussanak kitörési ponthoz az európai (eurázsiai) körbezártságból (NATO, CENTO, SEATO). Az ekkori közvetlen cél, Egyiptom „mögékerülési támaszpontot" kínált Moszkva számára addigi bekerítettségének oldására, s ide az egyik „ösvény" Tito megnyerésén át vezetett. Aligha véletlen, hogy Rákosi Gerőre cserélése után – aminek „sikerét" a szovjet nagykövet személyesen A. Mikojannak tulajdonította – a legátus nem hazaindult, hogy beszámoljon budapesti missziójáról. Innét azonnal Belgrádba utazott tovább, ahol Titót kellett volna meggyőznie arról, hogy respektálja a magyar pártvezetés élén történt személycserét. Törekvése lényegében eredménytelen maradt. A jugoszláv pártvezetéstől nem tellett többre fanyalgó tudomásulvételnél. Belgrád értékelése a következő két hónapban arról szólt, hogy ami Gerőtől várható, az „*lényegében véve Rákosi politikájának a folytatása lesz*".[12]

Nemcsak a szomszédban gondolták így. Magyarországon Rákosi menesztésének „megromlott egészségi állapotára" hivatkozó indoklását éppoly kevéssé fogadta egyetértéssel a párttagság változást igénylő része és a szélesebb kortársi közvélemény, mint azt, hogy a nem kevésbé moszkovita Gerő Ernőt ültették a helyére. Ez egyben a hruscsovi desztalinizálás határait is világossá tette: a Kreml a XX. kongresszus után is csak kipróbált és feltétlenül szovjethű kádereket tűrt meg a biroda-

Rákosi Mátyás a dísztribünön Szuszlov és Malenkov között, 1956. május 1.

lom csatlós államainak élén. Ugyanekkor tűnt fel újra a legfelső vezetésben Kádár János mint Gerő helyettese, valamint Marosán György, aki csak néhány hónapja került szabadlábra. Gerő Ernő főtitkári bemutatkozása az elődjével vállalt folytonosságot tükrözte. Borítsunk fátylat a múltra felhanggal „tiszta lapot" hirdetett – pedig még a justizmordok áldozatainak temetetlen holttesteivel sem számoltak el. Ezzel együtt nem mulasztott el egy azonnali kirohanást a Petőfi Kör ellen, amihez tovább szolgáló miniszterelnöke, Hegedüs András *„a Nagy Imre körül csoportosuló jobboldali elemek"* elítélésével szekundált. Az országban eközben sztrájkhangulat volt, ezúttal az építőiparban végrehajtott újabb, általános normarendezés miatt. A pártvezetés élén történt csereberéket a közemberek szemfényvesztésnek értékelték, mondván: „eben gubát cseréltek."

1956 nyarának Rákosi Mátyás menesztését követő heteit a politikai uborkaszezon jellemezte. Az Egyesült Államokban nem értek még az elnökválasztási kampány finisébe; a sajtó figyelmét leginkább a világ sportolóinak a melbourne-i olimpiára való felkészülése kötötte le. Harsány diplomáciai és sajtóribillió egyedül abból keletkezett, hogy az alig egy hónapja köztársasági elnökké választott Gamal Abdel Nasszer egyiptomi államfő július 26-án bejelentette a Szuezi-csatorna államosítását. Londonban ugyan arról cikkeztek, hogy *„egy semleges* [értsd: hidegháborús blokkon kívüli, el nem kötelezett] *állam mérte a legnagyobb csapást a Nyugatra"*, és hogy *„Nasszert meg kell fékezni"*,[13] mindazonáltal a brit egységek végül is felszedték a horgonyt, hogy – az évszázados koncesszió lejárta előtt 12 évvel – hazahajózzanak Angliába. A párizsi *Le Monde* ugyan a poznańi megmozdulások gyors vérbe fojtásának másnapján sietve nyitott új, egész oldalas rovatot *Desztalinizálás Kelet-Európában* címmel, a magyarországi Rákosi–Gerő-váltás viszont csak erős

fenntartásokkal férhetett be ennek tematikájába. (Néhány hónapos késéssel az őszi hónapok ezt az előrelátást mégis igazolták: a nyugati sajtótudósítók nem szenvedtek hírhiányban ebből a régióból. S ugyanekkor kerül majd be a Közel-Kelet is a hidegháborús szuperhatalmak Európán kívüli frontzónái közé.)

Az is csak az alaposabban tájékozódó diplomatáknak tűnt fel, hogy év eleje óta egyre intenzívebbé vált a szovjet–jugoszláv kapcsolat. Hruscsov részéről gesztusnál többet jelentő lépés volt a sztálini örökség, a Kominform feloszlatása (április 17.) annak érdekében, hogy Tito megnyerésének – legalábbis ez – ne legyen akadálya. A jugoszláv kommunista vezér júniusi szovjetunióbeli hivatalos látogatása nyomán nem is annyira a politikai, mint inkább a katonai kooperáció aktivizálódott szembetűnően. A politikai kibékülés után természetesnek tekinthető a két ország katonai vezérkarának protokolláris „újraismerkedése", ez viszont szinte azonnal kibővült a különböző fegyvernemek katonai szakértői között is egyre szaporodó cserelátogatásokkal, s a delegációk mindkét országban elsődlegesen a tengerparti kikötőket vették szorgalmasan szemügyre. Erre leggyorsabban a hírszerzői jelentések találtak érdemi magyarázatot. Megkezdődött ugyanis Egyiptom csendes felfegyverzése: Moszkva ezt részben az Ausztriától kapott jóvátételből finanszírozta, s a csehszlovák Skoda Művek új megrendelésekhez jutott, részben pedig a saját fegyvernemi átállása révén felszabaduló arzenál várta, hogy utat találjon az alexandriai dokkok felé.

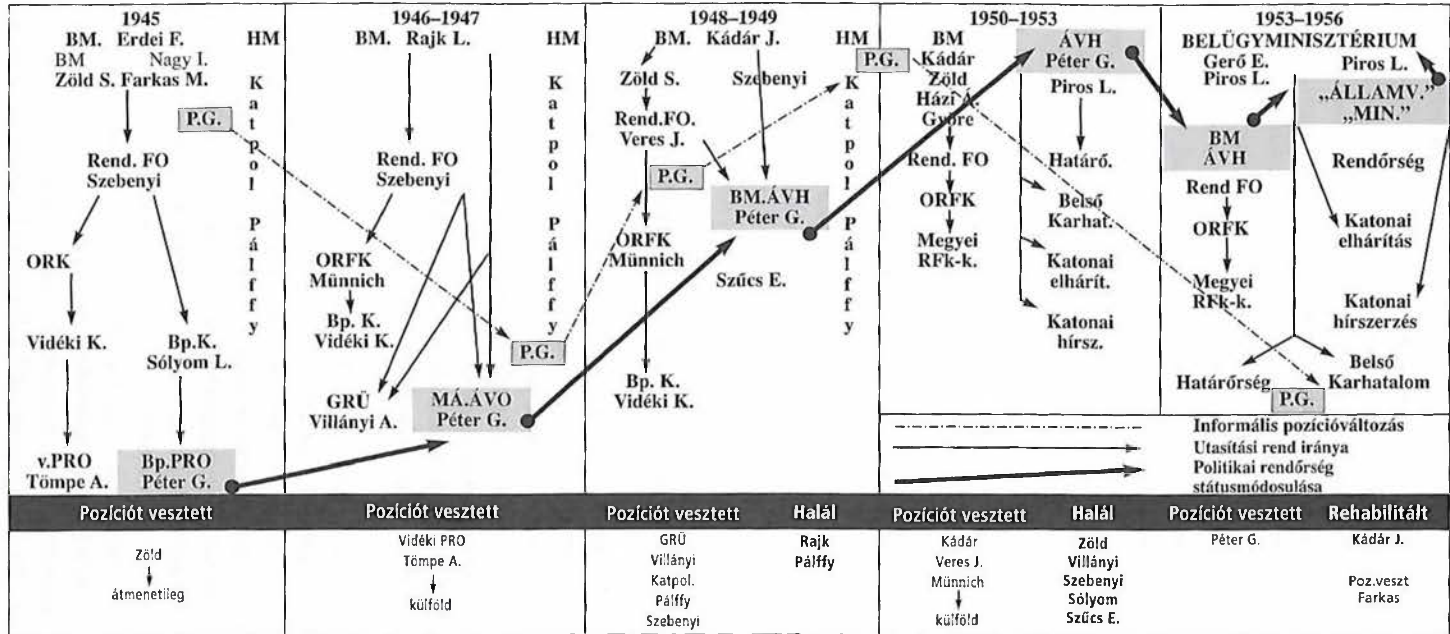
A fentebb említett nyári uborkaszezon jellemezte a honi közéletet is. Leginkább ezzel – mármint a nyáron szokásban lévő tömeges szabadságolásokkal – magyarázható Gerő Ernő megválasztása utáni első bizakodó számvetése 1956 augusztusának végén. A budapesti szovjet nagykövetség egyik tanácsosával konzultálva úgy állította be bő egy hónapos működésének hozadékát, hogy *„fokozatosan megvalósítják az MDP KV júliusi ülésének határozatait,* [...] *s a dolgok az országban egyelőre normálisan mennek"*. Ezt azonban még a szovjet nagykövet sem vette készpénznek. Andropov ugyanis – a moszkvai pártelnökséget tájékoztató jelentésében – úgy értékelte az MDP élén megejtett Rákosi–Gerő-váltást, hogy ennek hatására némileg enyhült ugyan az *„erősen kiéleződött belpolitikai helyzet"*, de az *„még mindig nagyon bonyolult és nagy odafigyelést kíván"*. Sőt mi több – amire Rákosi regnálása idején nem volt példa –, a nagykövet nyíltan balos elégedetlenségét fejezte ki a Gerő vezette új garnitúra működését illetően: *„az engedékenység politikáját folytatják,* [...] *igen erélytelenül élnek a hatalommal,* [...] *nem tettek a keményvonal érvényesítését biztosító határozott intézkedéseket."*[14]

Andropov észrevételei annyiban helytállóak voltak, hogy az MDP új vezérkara mintha nem tudta volna, mihez is kezdjen Rákosi nélkül. Az egyetlen kérdés, amelyben a pártvezetők ténylegesen egyöntetű határozottságot mutattak, az volt, hogy pánikszerűen hárították el a többüket telefonon megkereső Rákosi ajánlkozását, aki Moszkvából történő hazahívásáért esedezett, illetve kifejezte szándékát a magyar politikai közéletbe való visszatérésre. (A MDP régi-új arcokat is felmutató vezetésének persze nem hiányzott, hogy újra nyakába vegye a kiérdemesült zsarnokot, amikor végre megszabadult tőle.) Másfelől viszont nyoma sincs annak, hogy akár csak kísérletet tettek volna a politika újratematizálására. Annál is kevéssé, mert mondjuk az MDP Központi Vezetősége *Pártegységgel a szocialista demokráciáért* című, Rákosi menesztésének másnapján elfogadott határozatát tanulmányozva igen-

csak zavarba jöhet az olvasó, és óhatatlanul déjá vu érzése támad. A dokumentumban ugyanis nagyon ismerős formulák követik egymást: az ország teherbíró képességével számot vető gazdaságpolitika; ezen belül a szükséges összhang biztosítása a mezőgazdaság- és iparfejlesztés, illetve a társadalom megélhetési körülményeinek javítása között; az államhatalmi szervek (országgyűlés, tanácsok) szuverenitásának garantálása, az erről szóló alkotmányos előírások érvényesítése, valamint a működésükhöz szükséges eszközök és szakmai kondíciók biztosítása; *„a szocialista törvényesség megszilárdítása"* keretében külön is kitér a határozat egyfelől *„a bírói függetlenség"* kritériumára, arra, hogy *„senkinek a bűnösségét csak beismerése alapján megállapítani nem lehet, ha azt bizonyítékok nem támasztják alá"*, másfelől arra, hogy továbbra is sürgető feladat *„az államvédelmi szervek munkájának hathatós megjavítása"*, jogszerű működésének elérése. S ha mindehhez hozzávesszük a Hazafias Népfrontról, illetve az értelmiségi – a „régi értelmiségiekre" külön is utaló – szaktudás megbecsüléséről és hasznosításáról szóló passzusokat,[15] óhatatlanul Nagy Imre 1953–54-ben képviselt állásfoglalásai, törekvései köszönnek vissza. Azok, amelyekért igen hamar revizionistának, jobboldalinak, majd pedig pártellenségnek bélyegezték.[16] Mindössze egy olyan kitétel olvasható – a határozat külpolitikai fejezetében –, amely az exkommunikált miniszterelnök időszakához képest új mozzanat: ez a békés egymás mellett élés öt alapelve (Pancsa Sila) melletti elköteleződés, mivel ez Nagy Imrének csak a félreállítását követő vitairataiban jelent meg. (De nála ez korábban aligha bukkanhatott fel, mert a bandungi értekezlet már az ő leváltása után ülésezett.)

Magyarországon 1956 nyarán két okból maradt közömbös, illetve rezisztens a közvélemény az MDP Központi Vezetőségének idézett határozata kapcsán. Az egyik, hogy ekkor már nem adott hitelt ugyanolyan tartalmú állásfoglalásnak sem, amit három évvel korábban Nagy Imre majdhogynem szóról szóra képviselt – s emiatt folytonos gáncsoskodás végeredményeként megbuktatták –, mivel azt a Rákosi alteregójának tekintett Gerő Ernő fémjelezte. Bármennyire kívánatos volt is a váltás, megvalósult formája inkább tovább apasztotta, semmint növelte a pártvezetés respektusát. A helyzetparadoxon másik vonulata pedig az volt, hogy miközben a Gerő irányította új pártvezetés (részben) felelevenítve magáévá tette a volt miniszterelnök „programját", Nagy Imrét továbbra is csak nyilvános önkritikához kötött meghunyászkodás ellenében lettek volna hajlandók visszafogadni – vagy inkább visszazárni – az MDP tagjai közé.

A nyárutó hónapjaiban az új pártvezetés vajmi kevéssé látszott a Nagy Imrétől „átvett" program megvalósításán munkálkodni. Inkább a menesztett első titkár hátrahagyott „forgatókönyvében" lapoztak tovább: a Rákosi által „előremenekülésként" tavasszal kifundált párt- és igazgatásszervezeti átalakítás előkészítését folytatták, mintha mi sem történt volna. Szeptemberben a Titkárság és a Politikai Bizottság ülésein leginkább az igazgatás átszervezésével járó kádercsereberék előkészítése volt napirenden, mégpedig az „osztályharcos éberség" szempontja szerint. Azon hezitáltak többek között, hogy a nemrégiben rehabilitált – fontosabb szerepet majd a következő évtizedekben játszó – Aczél György eléggé megbízható-e ahhoz, hogy az összevonni tervezett Győr–Vas megye párttitkára legyen, vagy üdvösebb előbb kiküldeni „fejlődni" Moszkvába, az SZKP Politikai Főiskolájára. Az új

A politikai rendőrség státusának módosulása az államigazgatás szervezetében, 1945–1956

RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

BM Belügyminisztérium, belügyminiszter
Rend. FO BM Rendőrségi Főosztály
RFK Rendőr-főkapitányságok
OR(F)K Országos Rendőr(fő)kapitányság
Vidéki K. OR(F)K Vidéki Kapitánysága
Bp. K. OR(F)K Budapesti Kapitánysága
v. PRO Vidéki Kapitányság Politikai Rendészeti Osztálya
Bp. PRO Budapesti Kapitányság Politikai Rendészeti Osztálya
HM Honvédelmi Minisztérium
Katpol. HM Katonapolitikai Osztálya
GRÜ Gazdasági Rendészeti Ügyosztály
MÁ Magyar Államrendőrség
MÁ. ÁVO MÁ Államvédelmi Osztálya
BM. ÁVH Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága
ÁVH önállósított Államvédelmi Hatóság
P.G. Péter Gábor hivatali „karrierje”

pártvezetés egyre kevésbé irányított, sokkal inkább a Moszkvába zsuppolt Rákositól megörökölt keréknyomon sodródott, zötykölődött tovább.

A Rákosi-örökség részét képezte az is, hogy – önmaguk mentésére – a politikai rendőrséget tették meg bűnbaknak a terroruralom alatt elkövetett justizmordokért, illetve a felmérhetetlen mértékű mindennapi önkényeskedésekért. Az Államvédelmi Hatóságot ugyan Nagy Imre miniszterelnöksége idején újra betagolták a Belügyminisztérium szervezetébe, de az ott trójai falónak bizonyult. Kényszeredetten végrehajtotta ugyan a szabadításokra vonatkozó utasításokat, de közben – az ügyészséggel karöltve – kisebb-nagyobb foltot próbált hagyni a rehabilitálásra várókon. Közben viszont sikeresen valósította meg az egy tárcán belüli teljes körű „hatalomátvételt". A 14 főosztályból álló Belügyminisztériumban kilenc főosztály ÁVH-s „magasabb egység" volt. A hét főt számláló szűkebb vezetői körből – Piros László minisztert is ideértve – öten ÁVH-s főtisztek voltak. 1955–1956 fordulójára Piros László – az MDP Politikai Bizottságának felhatalmazásával – előbb újra elkülönítette szűkebb irányító törzsét, az ún. Államvédelmi Kollégiumot, majd 1956 elejétől gyorsított ütemben kezdték lecserélni a megyei, városi, járási rendőr(fő)kapitányi poszton állókat is ÁVH-s tisztekre. (Addig ezek nem politikai rendőrségi státusok voltak.) A „még megbízhatóbb" káderek stallumba helyezése olyan jól haladt, hogy júniusra a megyei rendőri vezetők nyolcvan százaléka, a városi-járási rendőri vezetők 57 százaléka már az ÁVH garnitúrájából rekrutálódott. Az 1953-ban önállóságától – formálisan – megfosztott és belügyi alárendeltségbe visszaparancsolt ÁVH 1955–1956-ban Piros László irányításával lényegében Államvédelmi Minisztériummá vált, miközben az intézmény cégtábláján továbbra is a Belügyminisztérium volt olvasható.[17] Eze is közrejátszott abban, hogy a forradalom napjaiban nem lehetett mindig egyértelműen elkülöníteni az ávéhásokat a rendőröktől. Ezért gyanakodtak a felkelők, amikor vadonatúj – a hordástól még meg nem kopott – egyenruhát viselő rendőröket láttak, és éltek a gyanúperrel: tényleges „fegyvernemi" hovatartozásukat leplezni igyekvő ávéhások öltöztek át rendőrmundérba. Jobban érthetővé válik talán a velük szembeni averzió, ha egy sematikus ábrán is összefoglaljuk azt az „intézményi pályaívet", amelyet a hatalmi hierarchia szervezeti rendjében a politikai rendőrség 1945 és 1956 között bejárt.

A túloldalon látható táblázat az 1945 és 1956 közötti időszakra vonatkozóan jeleníti meg, hogy miként változott a politikai rendőrség intézményi státusa a politikai-igazgatási szervezeti hierarchiában. Az évszámokkal jelzett időkörök a szervezeti rend változásait határolják el. Az egyes évköroszlopokon belül az intézményi hierarchia rendje pedig vertikálisan tagolt: a legfelső sor a miniszteri szint, majd lefelé haladva államtitkár, funkcionális minisztériumi főosztály, illetve alatta az alárendelt szervezeti egységek. Az időközben váltakozó elnevezések rövidítése (PRO, ÁVO, ÁVH) jelzi, hogy a politikai rendőrség éppen hol helyezkedik el a hatalmi hierarchia grádicsán.

1945–46-ban még két külön szervezetként hozták létre a *budapesti Politikai Rendészeti Osztályt* Péter Gábor vezetésével, illetve a *vidéki Politikai Rendészeti Osztályt* Tömpe András vezetésével. (Az ábrán bp. PRO és v. PRO).[18] Ekkor még – mint az ábra mutatja – többszörös intézményi-szervezeti alárendeltségben működtek. Ezeket a szervezeti egységeket Rajk László belügyminiszter 1946 őszén Péter

Gábor vezetése alatt összevonta úgy, hogy egyúttal léptek egyet felfelé a szervezeti hierarchiában: ekkor jött létre a *Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya* (MÁ ÁVO). Formailag még ekkor is több felettese volt e szervnek: egyrészt az államrendőrség országos főkapitánya, másrészt a minisztérium politikai államtitkára és a rendőrségi főosztály vezetője. Rajk utóda, Kádár János 1948 őszén növelte tovább a „cég" önállóságát, immár közvetlen miniszteri alárendeltségben szervezve meg a *Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságát* (BM ÁVH). Az államigazgatás szervezeti hierarchiájában formálisan ekkor már csak a belügyminiszter utasíthatta a továbbra is Péter Gábor vezetésével működő hatóságot, leszámítva persze azt, hogy Moszkvából történt 1945-ös hazatérése óta Rákosi Mátyást Péter Gábor mindenkor első számú és legfontosabb „elöljárójának" ismerte el. 1949 végén részben a moszkvai minta követése miatt, részben a Rajk-perben szerzett – korábban már leírt – „érdemek" elismeréseként emelték tovább Rákosi kezdeményezésére az ÁVH-t a hatalmi ranglétrán. Így jött létre 1950 januárjában a kváziminisztériumi státusú, *„önálló" Államvédelmi Hatóság*, amelyet számos egyéb feladattal – határőrizet, karhatalom, katonai hírszerzés, rabmunkáltatás és saját börtönigazgatás – is megbíztak. 1953 elején előbb Péter Gábort vetette fogságba Rákosi Mátyás, majd az év közepén, Nagy Imre miniszterelnöksége kezdetén az ÁVH-t fokozták le, és újra belügyminiszteri felügyelet alá helyezve tagolták be a minisztérium szervezeti rendjébe. 1955-ben – Rákosi resztalinizáló erőfeszítései keretében – nyílt lehetősége Péter Gábor utódjának, Piros Lászlónak arra, hogy irányítási szinten „önállósítsa" újra a politikai rendőrséget a BM Államvédelmi Kollégiumának megszervezésére. Majd 1956 első felében Piros László egymás után, gyorsított ütemben nevezett ki a nem államvédelmi kompetenciájú rendőrségi vezető posztokra is számára megbízható ávéhás tiszteket. Így érünk el 1956 nyarához, amikor – Rákosi Mátyás leváltása idején – lényegében ismételten „készen állt" egy belügyminisztériumi fedésben működtetett Államvédelmi Minisztérium. (Ezt jelzi a táblázat utolsó oszlopában az „Államv. Min." rövidítés.)[19]

Gerő Ernő első titkárrá választása után fokozatosan módosult az ÁVH addigi státusa – és még inkább a megítélése. Az MDP Politikai Bizottságának ülésein majdnem minden alkalommal terítéken volt az Államvédelmi Hatóság működése. Egyre több kifogás, illetve nyers elmarasztalás hangzott el a „cég" tevékenysége kapcsán, ami a testület mindig jelen lévő póttagjának, Piros László belügyminiszternek és ÁVH-főnöknek is szólt. Eleinte csak tárgyi kérdésekben bírálták felül. Ezek közé tartozott a továbbra is vonakodva végzett rehabilitálások ügye. Ennek kapcsán történt, hogy amikor Piros elszabotált egy előterjesztést, a mulasztását magyarázó akadékoskodó megjegyzéseit azzal söpörték félre, hogy a felülvizsgálati eljárások lefolytatása után a bíróságnak *„az igazságnak megfelelő ítéleteket kell hozni!"* (sic!) Ez visszamenőlegesen meglehetősen árulkodó módon világította meg mind az igazságszolgáltatás, mind pedig az azzal karöltve működő, „keze alá dolgozó" ÁVH korábbi tevékenységét.

Amikor pedig a belügyminisztert mellőzve hozták létre azt a vizsgálóbizottságot, amelynek a politikai rendőrséget „átvilágítva" kellett jelentést készítenie a szervezet koncepciós perekben játszott szerepéről, az már a Pirossal szembeni testületi bizalmatlanság nyílt demonstrálása volt. Az elkészült jelentés tartalmának jó

része aligha szolgált újdonsággal a megrendelőknek. Számukra nem volt nóvum az, hogy *„a különböző ügyekben a szovjet állambiztonsági apparátus magas rangú tisztjei is részt vettek"*, s még kevésbé az, hogy sokakat *„ellenőrizetlen vallomások, különböző körülményekből kialakított feltevések* [alapján], *vagy a párt egyes vezetőinek utasítására vett őrizetbe az Államvédelmi Hatóság"*. Újdonságnak legfeljebb az tekinthető, hogy ezt most már – önmaguk számára – írásban is rögzítették. A jelentés egyik megállapítása szerint *„olyan elképesztő brutalitások kerültek felszínre, hogy nehéz azok példázatára [sic!] szavakat találni"*, de – a politikai bizottsági fogadtatás alapján – úgy tűnik, hogy nem (nem csupán) a rémtettek garmadájának számbavétele volt a cél. Sokkal inkább az, hogy „körbelőjék" vele magát a belügyminisztert. Közel háromtucatnyi személy ellen kezdeményezett eljárást a Politikai Bizottság, s ennél is lényegesebb volt az, hogy a pellengérre állítottak közül tízen ekkor is „bizalmas", vezető beosztásokban voltak Piros közvetlen munkatársai. Őket azonnal menesztették posztjukról, és arról is döntöttek, hogy „8-10 kulcspozícióban" egyszerre párthű és vezetőképes káderekkel erősítendő meg az ÁVH irányító stábja. Piros László meg már a vizsgálat beharangozásakor aggodalommal vegyes indulattal fakadt ki bizalmasai körében, az Államvédelmi Kollégium egyik ülésén: *„oda jutottunk, hogy az államvédelmi munkáról széltében-hosszában beszélnek. Kiszivárognak a dolgok."*[20]

Ettől már az ügyészség is észbe kapott. Annak demonstrálására, hogy ők desztalinizáláspártiak, növekvő arányban dobták vissza a politikai rendőrség nyomozati anyagait azzal, hogy azok nem alkalmasak vádemelésre. Egyidejűleg az országos és még inkább a budapesti rendőr-főkapitányságtól – azaz közrendészeti vonalról – és a hadsereg köréből is egyre több „feljelentés" érkezett a pártvezetéshez arról, hogy mennyi méltánytalanság érte – és éri – őket az ÁVH részéről. Egyfelől tehát a pártvezetés próbált kihátrálni a politikai rendőrséget háttérből irányító „keresztapa" szerepből, holott ténylegesen mindvégig „munkaadó gazdája" volt. Másfelől az ÁVH kiváltságos helyzetének megrendülését érzékelve az addigi társszervek – a rendőrség, a hadsereg és az ügyészség – maguk is felmondani készültek a fegyvertársi szolidaritást a céggel. Csakhogy mindez továbbra is a kulisszák mögött, a pártállami titkolódzás zárt körein belül zajlott. Hatalmának és presztízsének erodálódása közepette a kommunista pártvezetés megpróbált elhatárolódni saját politikai rendőrségétől, miközben ódzkodott ennek nyilvánossá tételétől. Habozása – hatalmi nézőpontból – még érthető is, mert jóformán ez a szerv maradt egyetlen hűséges támasza.

A Magyar Dolgozók Pártja közbülső és alsóbb szervezeteiben pedig egyre inkább terjedt az elbizonytalanodás, a dezorientáltság. Ez abból is következett – ennyi változás volt érzékelhető Rákosi leváltása után –, hogy Gerő Ernő első titkárságának hónapjaiban az átalakulóban levő pártvezetés határozatait nem követte az éveken át megszokott és a pártszervezetek hierarchiájában lépcsőzetesen lereagáltatott „végrehajtási utasítás". Másrészt pedig abból, hogy a felső vezetők távollétében hátrahagyott másodvonalbeli garnitúra nem mert önállóan cselekedni. (Marosán György Berlinbe ment „tájékozódni", majd a türingiai erdőben vakációzott, Gerő Ernő szabadságra ment, hogy a Krím-félszigeten, illetve Moszkvában pihenje ki első titkárrá választásának fáradalmait, Kádár János pedig a Kínai Kommunista Párt

szeptemberi kongresszusán képviselte az MDP-t, de utána sem siettette visszautazását. Csak október második hetében tért vissza Moszkvából, Gerővel együtt.) A diktatúra napi üzemelési rendjének felborulása bumerángként ütött vissza a minden autonómiát, illetve delegált kompetenciát megvonó, merev rendszer egészére. A forrongó ősz előszelét érzékelő s iránymutatást váró – ehhez szoktatott – alsóbb szintű vezetők rendre azt tapasztalták, hogy a felsőbb szinteken éppoly tanácstalanok, mint ők maguk. Pártkáderek ezrei – Jean-Paul Sartre kifejezésével élve –„szabadságra ítéltettek", de miután az előző közel egy évtizedben a párthatározatokhoz rendelt naponkénti felsőbb utasítások szabták meg tevékenységüket, nemigen tudtak mit kezdeni a hirtelen rájuk tört „szabadsággal". Közülük a szeizmográférzékenységű kevesek nyugtalankodni kezdtek, de az 1956-os nyári vakáció vége felé közeledve még inkább csak a nehezen konkretizálható elbizonytalanodás volt érzékelhető.

1 Hruscsov titkos beszédének szovjetunióbeli recepciójáról lásd Roy Medvegyev: Hruscsov. Politikai életrajz. Laude Kiadó, Budapest, 1989. 106–129. old.

2 Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 292–293. old.

3 A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. m. II. kötet. 904., illetve 910. old.

4 A koncepciós perekért – ezen közül is a legtöbb utólagos bonyodalmat okozó Rajk-perért – a felelősséget Péter Gáborra hárító verzió az MDP vezetésében ekkorra már mondhatni „bejáratott" önigazoló fordulat volt. Szalai Béla politikai bizottsági tag egy újságcikkben már 1955 nyarán ezzel – „Péter Gábornak, az ÁVH volt vezetőjének és bandájának provokációs munkájával" – magyarázta a magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlását. Szabad Nép, 1955. július 18. Rákosi Mátyás az MDP Központi Bizottságának 1955 novemberében tartott ülésén ebbe a „bandába" Péter Gábor tettestársaként vonta be a Szovjetunió korábbi belbiztonsági miniszterét, az időközben kivégzett Viktor Abakumovot is, mintegy kettejük ármánykodásának állítva be a Rajk-pert. MOL 276. f. 52/31. ö. e.

5 Alekszandr Sz. Sztikalin: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán-kora őszén. Múltunk, 1998. 2. sz. 23–49. old., valamint Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. I. m. 269–306. old. Rákosi ugyan önmaga védelmében Kádár János korabeli szerepét is kiteregetni készült – mivel az a Rajk-ügyben Farkaséhoz hasonlóan kimerítette a „tettestársi" közreműködést Rákosi oldalán –, de mert később Rákosi őt magát is bebörtönöztette, Farkashoz képest relativizálódott Kádár kompromittáltsága. Andropov viszont, aki a Farkas elleni eljárást is viszolyogva fogadta, minden kommentár nélkül jelezte Rákosi Kádárt is bemártani igyekvő szándékát Moszkvának. I. m. 277–278. old.

6 Csak a kötetekbe szerkesztetten megjelent címek alapján sorolva a tárgyköröket: I. Két közgazdasági vita; II. Filozófusvita; III. Történészvita; IV. Partizántalálkozó és sajtóvita; V. Két gazdaságpolitikai vita; VI. Pedagógusvita; Iparművészvita – Orvosvita. Az I–III. kötetek a Politikatudományi Füzetek sorozatban jelentek meg, Kelenföld Kiadó–ELTE ÁJK kiadásában 1989–1990-ben, míg a IV–VI. köteteket az 1956-os Intézet adta közre 1991–1993 között.

7 Hegedűs B. András: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma. In: A Petőfi Kör vitái. I. (Szerk: Hegedűs B. András, Rainer M. János.) Kelenföld Kiadó–ELTE ÁJK, Bp., 1989. 21. old.

8 A hivatkozott szavak Ember Máriától valók, aki 1956-ban a *Magyar Nemzet* riportere volt abban a szerkesztőségben, ahol akkor a Nagy Imre szűkebb köréhez tartozó Losonczy Géza is dolgozott, ugyanakkor a Petőfi Kör egyik vezetőjének, Hegedűs B. Andrásnak volt a felesége. Noha nem tudható, hogy az idézett mondatok hol hangzottak el, mindenesetre Ivan Szerov, a KGB elnöke úgy idézi azt az SZKP Elnöksége számára készített 1956. július 26-i tájékoztatójában, mint a magyar Belügyminisztériumban működő szovjet főtanácsadó információját. In: Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. (Válogatta és jegyzetelte: V. Szereda és A. Sztikalin.) Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1993. 69–70. old. Az idézett szöveg azonos tartalommal, csak stilisztikailag eltérő fordításban olvasható: In: Jelcin-dosszié. Szovjet dokumentumok 1956-ról. (Szerk: Gál

Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János.) Századvég–1956-os Intézet, Bp., 1993. 29–30. old.

[9] Péter Gábor életfogytiglanra ítélt beadványa az MDP Pártbizottságának. (1956. július 10.) In: El nem égett dokumentumok. (Szerk: Koltay Gábor, Bródy Péter.) Szabad Tért Kiadó, Budapest, 1990. 13–29. old.

[10] MOL. 276. f. 53/35. ö. e.

[11] Veljko Micunovic: Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1968. Interart, Budapest, 1990. 86–88. old.

[12] J. Andropov levele az SZKP KB Elnökségének 1956. augusztus 30-án. In: Jelcin dosszié. I. m. 32., illetve 35–36. old.

[13] Pók Attila: A nemzetközi élet krónikája, 1945–1985. Kozmosz, Budapest, 1986.

[14] Lásd V. Asztafjev feljegyzését Gerő Ernővel folytatott 1956. augusztus 28-i beszélgetéséről. In: Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. I. m. 340. old., illetve J. Andropov – fentebb már idézett – levele az SZKP KB Elnökségének 1956. augusztus 30-án. In: Jelcin dosszié. I. m. 32–33. old.

[15] „Pártegységgel a szocialista demokráciáért". Eredetileg közölte az MDP központi orgánuma, a *Szabad Nép* 1956. július 23-i száma. Újabban lásd A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 439–460. old.

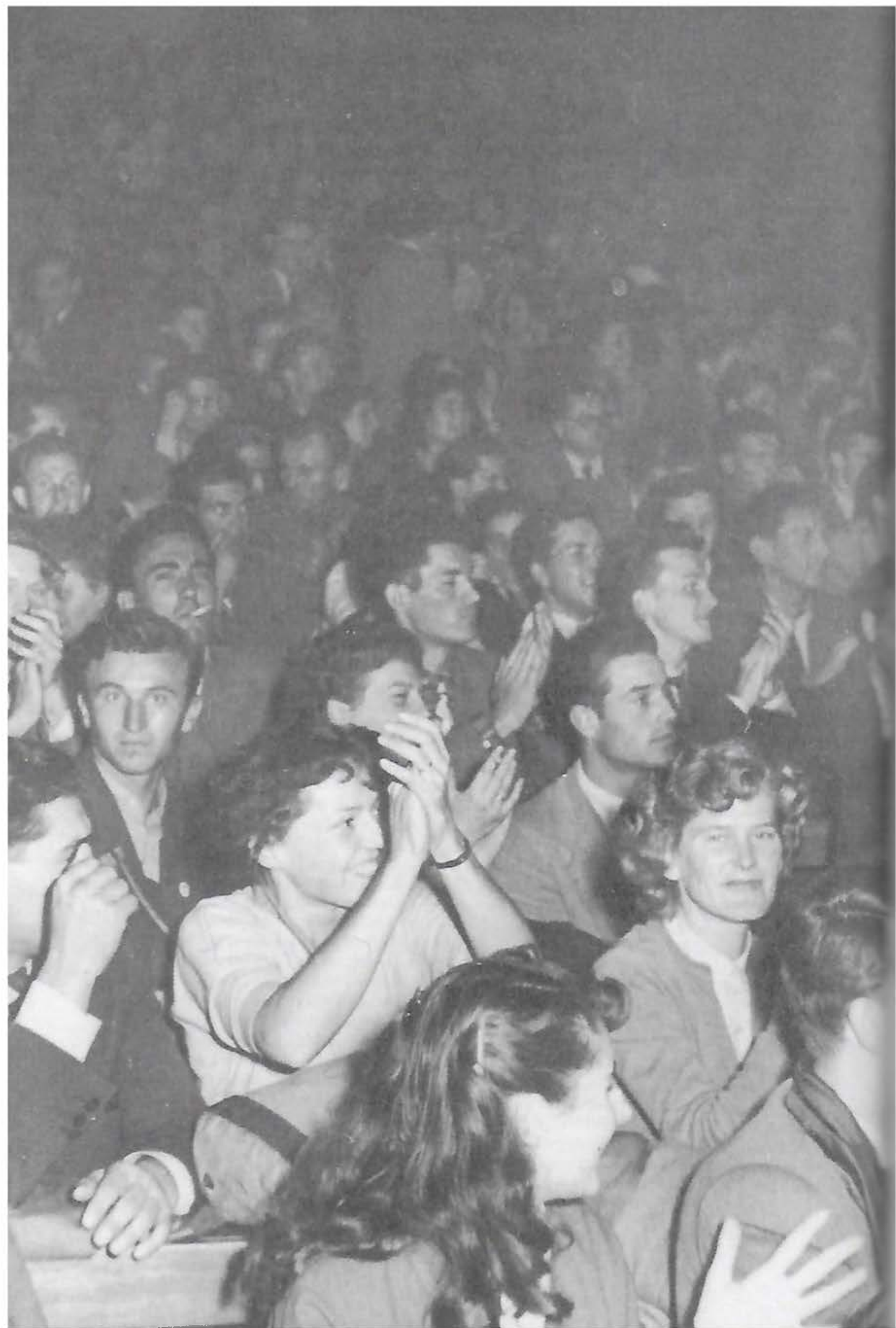
[16] Utaltunk már rá, hogy Magyarországon a közéleti-politikai anomáliákat mindig újabb és újabb adomákkal (viccekkel) kommentálták. Ezt érzékelteti az egyik kortársi bon mot. – Ki a revizionista? ... Az, aki három nappal korábban vallja ugyanazt az álláspontot, amit a moszkvai Kremlben is deklarálnak, és két nappal korábban teszi ezt ahhoz képest, hogy a budapesti pártközpontban is értesülték róla.

[17] Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In: ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 69–95. old.

[18] Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok (PRO), 1945–1946. (Főszerk: Gyarmati György, szerk: Krahulcsán Zsolt és Müller Rolf.) ÁBTL – L'Harmattan, Budapest, 2009.

[19] Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. PTE, Pécs. 2002. A táblázat alsó – vastag vonal alatti – részében azok szerepelnek, akiket szerencsésebb esetben „csak" máshová vezényelve állítottak félre Péter Gábor útjából, illetve azok, akik börtönben vagy bitón végezték, mígnem őt magát is bebörtönözték.

[20] Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In: ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 69–95. old.

VI

FORRÓ ŐSZ A HIDEGHÁBORÚBAN

A MAGYARORSZÁGI FORRADALOM, 1956

29 LITERÁTOROK ÉS DIÁKOK REFORMTÖREKVÉSEI

A nyári vakáció politikai szélcsendje után, 1956. szeptember közepétől ismét pezsgőbbé vált a közélet. Újra indultak a Petőfi Kör vitaestjei, s az őszi évad szeptember 19-ei első rendezvényén – egy párthatározat nyomán – megtörtént a Nékosz (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) szakmai-közéleti rehabilitálása is. Igazi hírértéke annak lett volna, ha az említett párthatározat a régebbi múltra visszatekintő, polgári kori elitképző, *„a volt Eötvös-kollégium szakmai nevelési rendszerét, [illetve annak] pozitív tapasztalatait"*[1] is újrahasznosításra ajánlja, ez a revelatív mozzanat azonban elsikkadt. Leginkább azért, mert a háború utáni Nékosz-mozgalom időközben középgenerációs derékhaddá lett, antisztálinista „öregdiákjai" – akiket a megelőző évtizedben félreállítottak és közülük többeket meg is hurcoltak – szociálpszichológiailag érthetően a nekik szolgáltatott elégtételre koncentráltak.[2] Ugyanebbe a sorba illeszthető a Magyar Írók Szövetségének (Írószövetség) szeptember 17-én megtartott soros tisztújító közgyűlése. Itt, az MDP Politikai Bizottságának „előzetesen instruáló" határozata ellenére, kiszavazták az elnökségből a Rákosi regnálása idején végletesen kompromittálódott írókat, s helyükre korábban mellőzött vagy épp a közelmúltban pártbüntetésben részesült literátorokat választottak. Ez persze két hónappal Rákosi Mátyás menesztése után akár logikusnak is tekinthető lett volna, ráadásul nem is ettől lett izzó hangulatú a közgyűlés. Sokkal inkább attól, hogy több hozzászólás Nagy Imre rehabilitálását, párttagságának rendezését firtatta, s a jelenlévők egyetértő reagálása révén vált az összejövetel reprezentatív szimpátiatüntetéssé a félreállított miniszterelnök mellett, függetlenül attól, hogy a Nagy Imrét a vezetésbe visszaperlők egyike-másika korábban maga is Rákosi „udvari dalnoka" volt.

Más kérdés, hogy az említett mozzanatok valóban olyan súlyúak voltak-e, hogy „nyomot hagytak a történelemben", vagy csupán azért értékelődnek fel utólag, mert a múltat mindig visszamenőlegesen rekonstruáló historikus olyan ügyekkel is bíbelődik, amelyek – normális esetben – másod- vagy harmadrendűek. Nem azért válnak-e ezek hírértékükhöz képest „túldimenzionálva" a történet komponensévé, mert a krónikás teleologikusan keresi az egy hónap múlva sorra kerülő robbanás

← Diákgyűlés a Közgazdaság-tudományi Egyetemen, 1956. október 22.

gyúanyagát és annak „gyújtózsinórjait"? Erről is szó van persze, de másról is. Arról, ami – a kortársi recepció szerint legalábbis – az adott helyzet sajátossága volt: oly sokáig húzódott Rákosi elküldése, hogy ennek megtörténte után a desztalinizáció gyors kiteljesedését remélték. Az viszont – úgy érezték – továbbra is vontatottan, nyögvenyelősen haladt. Amit a kortárs téblábolásnak érzett az akkori valós időben, csak utólag, visszatekintő idődimenzióban, illetve információtöbblettel áll össze „rohanunk a forradalomba" eseménysorrá. A történteknek egyre több fogantatási helyük és inspirálójuk volt.

Ezek egyike kortársi személyes tapasztalatból vált idővel módszeres elemzés tézisévé. Kornai János modellezi ennek a desztalinizációs helyzetnek az ellentmondásait, jelezve, hogy eközben a teoretikus megfontolások és azok gyakorlati lépései is ellentmondásokkal telítettek. *„A klasszikus* [szocialista] *rendszer koherens egészet alkot.* [...] *A reform szétzilálja a klasszikus rendszer koherenciáját, és képtelen helyébe újat teremteni.* [...] *Elkezdenek azon töprengeni, hogy mi a sokféle negatív jelenség oka. A felismerés hosszú út, amelynek első állomásaként személyekben keresik a hibát. Ekkor minősítik Sztálint és a nemzeti kis Sztálinokat gonosztevőknek, akik a fő felelősséget viselik minden bajért. A következő állomás: nem egyszerűen személyeknek, hanem egy-egy időszakban hibásan kijelölt politikai irányvonalnak tulajdoníthatók a bajok. Később ez sem ad magyarázatot. A szocializmus jó rendszer, de annak az a sajátos változata, amely addig megvalósult, hibás."*[3] Nem követjük tovább az okfejtést, mert az 1956. kora őszi magyarországi szituáció, illetve a kortársi közgondolkodás az elsőből a másodikba hajló, „modellváltási" stádiumban ragadható meg.

Párt- és állami vezetők Rajk László és társai temetésén, 1956. október 6.
Balról: Dobi István, Hegedüs András, Marosán György, Kovács István, Szalai Béla, Gáspár Sándor

Ezt egészítette ki két további alulnézeti, köznapi összetevő. Az egyik a korabeli magyarországi – jelesül budapesti – közbeszéd, közhangulat, amely Gerő Ernő Rákosi helyére kerülését csak átmeneti félmegoldásként könyvelte el. Az 1956-os év minden egyes napját rögzítő – a hivatalos híreket „az utca emberének" reflexióival, kommentárjaival együtt megörökítő – kortársi napló visszatérően arról tudósít, hogy Gerő első titkárságát szinte egyöntetűen ideiglenesnek gondolták.[4] A másik a „Kucsera-effektus" volt: azoknak a pártfunkcionáriusoknak az általánosított karakterfigurája – egy vitriolos cikk által kiváltott hozzászólásdömping nyomán[5] –, akiknek adott posztra való alkalmatlanságát csak arroganciájuk múlta felül. Ez a jelenség is beilleszthető Kornai fentebb hivatkozott modelljének – hibához bűnbakot társító – logikájába: az intézményi hierarchia alsóbb szintjein is felmutatni és kipellengérezni a Rákosi-marionetteket. Ennél viszont – úgy tűnik – már többről is szó volt. „A király meztelen" jelenség egy további rétege, vonulata, amikor az alattvaló immár derül a szuverénen, kigúnyolja, s kacag mind a gúny tárgyán, mind pedig saját góbéságán – hogy egyáltalán ezt teszi, már ezt meri tenni. Rákosi detronizálása – és az országból való távozása –, valamint az, hogy még helyükön maradt kreatúrái semmi épkézláb „forgatókönyvvel" nem tudtak előrukkolni a hogyan tovább kérdését illetően, mindinkább egy körvonalazatlanul gomolygó s már-már euforikus szabadságérzetet hívott elő. Az évtizeden át rettegésben tartott, elnémított társadalom tagjai közül mind többen próbálták és tapasztalták meg azt, hogy szinte bármit szóvá tehetnek – akár kritikai éllel, akár számon kérő hevülettel, akár maró gúnnyal –, és valami nagyon megváltozott: nem csupán az, hogy egyáltalán szólni lehetett, hanem az, hogy az érdemi válasz – szokásos – elmaradását immár nem követte az addig szintén szokásos retorzió.

Az áldozatok hozzátartozói Rajk László és társai temetésén, 1956. október 6.

Nagy Imre és felesége Rajk László és társai temetésén, 1956. október 6.

Ilyen körülmények közepette vált elodázhatatlanná a koncepciós perek nevesebb áldozatainak eltemetése, s úgy tűnik, hogy ennek kapcsán kezdett ébredezni a pártvezetés veszélyérzete. Előbb arról folyt a huzakodás, hogy milyen mértékben tegyék a végtisztesség megadását nyilvánossá, majd azt is vonakodva respektálták, hogy mégsem lenne ildomos, ha az ÁVH biztosítaná a rendezvényt. Ezt a feladatot végül is katonák kapták és látták el. (A politikai rendőrség hivatásosai ugyanúgy civilben elegyedtek a sokaság közé, mint a nekik dolgozó besúgók.) Rajk László, Szőnyi Tibor, Szalai András, valamint Pálffy György tábornok végtisztességet nyújtó gyászszertartásán az október 6-i mártírok napján – a borongós, esős idő ellenére is – százezres tömeg gyűlt össze a ravatal körül. A kormány és a pártvezetés kiküldöttei (Apró Antal, Janza Károly, Münnich Ferenc, Orbán László) részéről elhangzott mea culpa szóvirágok mellett, illetve helyett, sokkal inkább a pereket túlélő egykori rabtárs, Szász Béla búcsúszavai lehettek azonos hullámhosszon az összesereglettek érzelmeivel, kívánságával: *„kohólt vád, bitó vetette hét évre jeltelen sírba Rajk Lászlót, de halála ma a magyar nép és a világ előtt figyelmeztető jelképpé magasodik. Mert amikor százezrek vonulnak el a koporsók előtt, nem csak az áldozatoknak adják meg a végső tisztességet, de szenvedélyes vágyuk, megmásíthatatlan elhatározásuk, hogy egy korszakot temessenek el; örökre eltemessék az önkény és a szégyenteljes esztendők erkölcsi halottait, örökre veszélytelenné tegyék az ököljog és a személyi kultusz magyar tanítványait."*[6]

Apró Antalnak a búcsúztatók közé delegálása azért nélkülözött bármifajta politikai jó ízlést, tapintatot, mert ő annak idején, 1949-ben is tagja volt a Rajkot és társait bitóra küldő pártvezetés legszűkebb testületének, az MDP Politikai Bizottságának. De hát 1956 őszén ő volt az éppen itthon lévő politikai bizottsági tagok szeniora. Az ő „elefánt a porcelánboltban" szerepeltetésénél már csak a párt legfelső vezetőinek távolmaradása volt szembetűnőbb. Kádár János a Kínai Kommunista Párt szeptember közepén tartott kongresszusán képviselte az MDP-t, de utána sem

siettette visszautazását.[7] Gerő Ernő is ugyanekkor volt szabadságon, s Moszkvában, illetve a Krím-félszigeten időzött. Mindkettejüknek megvolt rá az okuk, hogy csak a temetés másnapján(!), október 7-én érjenek vissza Budapestre.

Az igencsak feszült közhangulat és a kegyeletüket lerovók megrendültséget tükröző, „néma" demonstrációja kettősségét sejtetik a Kerepesi temetőben történteket idéző tudósítások. Inkább csak a későbbi fejleményeket is számba vevő visszaemlékezések némelyike veti fel utólag: miért is nem robbant már ekkor az, ami két héttel később bekövetkezett? A közérzület szeizmográfjait figyelők közül Zimándi Pius naplója vagy a másik kortárs, Kornai János emlékezése is azt rögzíti, hogy *„nő a politikai feszültség, az emberek elégedetlensége kitör valamilyen formában az ősszel. Érezhető volt, hogy egyre inkább felgyorsulnak az események. Azt azonban, hogy pontosan mikor és hogyan megy következik be a robbanás, talán senki nem látta előre."*[8] A koncepciós perek legnevesebb áldozatainak temetését még valóban „a csend hangjai" övezték. Ugyanaznap este, az 1849-es mártírok emlékére állított Batthyány-emlékmécsesnél viszont – ahová elsősorban a pesti egyetem bölcsészkarának és a képzőművészeti főiskolának a hallgatói zarándokoltak el – már felhangzott a jól skandálható, gyorsan terjedő rigmus: *„Nem állunk meg félúton, sztálinizmus pusztuljon!"*[9]

Ebben a miliőben folytatódott a másképp gondolkodás fórumainak szaporodása, illetve tematikai bővülése. Ennek oka az volt, hogy a funkcionáló kormányzat, illetve a pártvezetés továbbra sem állt elő a Rákosi távozása után kívánatos rendszerrenoválási elképzeléssel. Az emiatt is gerjedő háborgás egyik szálaként említhető azon író-olvasó találkozók sora, amelyek az Írószövetség „lázadó" közgyűlését követték. Egyre-másra kaptak az írók felkéréseket különböző városokból, hogy az ott történteket – ami a korabeli sajtóból még igencsak hézagosan volt tudható – személyes hangú előadások-beszélgetések keretében rekapitulálják. Győrben például október 16. estéjén Háy Gyula volt a vendég, aki rögtön az elején nyilvánvalóvá tette az ezerfőnyi hallgatóság előtt, hogy most fontosabb dolgok vannak napirenden, mint az irodalom. A zsilip azonnal felnyílt, s valóban minden más szóba került a véget érni nem akaró hozzászólások révén: a szovjet csapatok magyarországi állomásozása, az önálló bel- és külpolitika hiánya, a nemzeti hagyományok mellőzése, illetve az ország sajátosságainak figyelmen kívül hagyása, az elszenvedett jogtalanságok és justizmordok reparálása – ideértve Mindszenty József bíboros rehabilitálását is –, a magyar uránérc sorsa, az új választások igénye.[10] Más városokban más előadókkal történt hasonló, legfeljebb a politikai á' la carte választéka volt némileg más: Debrecenben és Kaposvárott például az agrárproblémák kaptak nagyobb teret. A budapesti Petőfi Kör mintájára egyre-másra kezdtek szerveződni – főként a vidék egyetemi városaiban, illetve egyes megyeközpontokban – társasági vitakörök, „reform-klubok", többnyire a magyar patrióta progresszió emblematikus személyiségeinek a nevét kölcsönözve. Pécsett és Győrben – a pestihez hasonlóan – Petőfi Kör alakult. Debrecenben és Egerben Kossuth Kör, Veszprémben Batsányi Kör, míg a somogyi megyeközpontban, Kaposvárott Zrínyi Kör. Miskolcon a helybéli művészek, literátorok, újságírók törzshelyének számító Avas kávéházat ez időben már a helyi pártbizottságon is csak Pilvaxnak emlegették – igaz, ott ez egyértelműen pejoratív megítélést tükrözött.[11] Bibó István szóhasználatát kölcsönözve:

Déry Tibor felszólal a Petőfi Körben, 1956. május 28.

„a szabadság kis körei" kezdték tematizálni a közéletet nemcsak Budapesten, hanem a nagyobb vidéki városokban is.

Az egyetemi-főiskolai közélet erjedése a közvetlenül saját kompetenciájukba tartozó tárgykörrel indult. Ez a felsőoktatási tanterv reformja volt. Természetesen politikai felhangja is volt annak az iniciatívának, hogy a sztálinista szemlélettel átitatott, ún. marxista ideológiai tárgyak túltengése, a hidegháborús drill következtében rendszeresített – katonai gyakorlatoztatással kombinált – honvédelmi kiképzés, valamint az orosz nyelv sulykolása helyett a funkcionális szakmai felkészülést biztosítani hivatott tantárgyak oktatására helyeződjék a hangsúly. Ezzel a témakörrel, illetve a szintén szerteágazó diákjóléti problémákkal – kollégiumi viszonyok, menza – indult a diskurzus, de párhuzamosan beszivárogtak az alma materek falain túlmutató, aktuálpolitikai kérdések is. Ezt az egyébként gyors metamorfózist tükrözik az egyes hallgatói közösségek egymást követő reformpontjai, diákbizottságainak határozatai, ame-

lyeken belül szinte mindvégig elkülönültek az intézményi reformot érintő „belső", illetve az országos politikára vonatkozó „külső" kívánalmak/követelések.[12]

Rajk László és sorstársainak temetése után szinte csak néhány napos látogatásra érkeztek Budapestre a magyar pártvezetés prominensei, Gerő Ernő és Kádár János. Több mint egy hónapos távollétük után alig egy hetet töltöttek hivatalukban, eközben – Hegedüs András miniszterelnök bevonásán túl is – népes delegációt verbuválva indultak tovább már október közepén Belgrádba. A Kreml példáját másfél éves késéssel követve aligha volt tovább halogatható, hogy – közel évtizedes acsarkodás után – Magyarország megkísérelje normalizálni az állam- és pártközi kapcsolatokat déli szomszédjával, illetve magával Joszip Broz Titóval. De bármily időszerű volt is ez az utazás, nyilvánvalóan szenvedhetett volna némi halasztást, ha

Rajk Júlia és Nagy Imre népi kollégista találkozón a Kossuth-klubban, 1956. október 14.

A MEFESZ elnöksége, Szeged, 1956. október 20.

konstatálják az MDP kormányosai, hogy célszerűbb lenne maradniuk. Nem ez történt, ami arra utal, hogy a rendelkezésükre álló információk alapján nem látták, nem érzékelték a növekvő feszültséget. (Lám-lám, amitől tényleg tartottak, a Rajk-temetés is szinte skandalummentesen folyt le.) Az itthonlétük alatti egyetlen érdemi döntésükkel Nagy Imrét visszahelyezték párttagsági jogaiba: ezzel – úgymond – kifizették az okvetetlenkedőket, megszüntetni vélték a nyilvánossá lett zúgolódás okát. Lehet-e ezután aggodalomra okot adó akadálya annak, hogy az ország legfőbb döntéshozói – a kormány fejével is kiegészülve – útra keljenek?

A magyar párt- és kormányküldöttség Belgrádba indulásának másnapján, 1956. október 16-án Dél-Magyarország legnagyobb vidéki városában, Szegeden felhasadt a kommunista pártdiktatúra addig mindent befedni látszó vörös kárpitja. *„A Szegedi Tudományegyetem, a Szegedi Orvostudományi Egyetem, a Szegedi Pedagógiai Főiskola, a Szegedi Zenetanárképző hallgatói 1956. október 16-án létrehoztuk saját egyetemi ifjúsági szervezetünket, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetségét* [MEFESZ]. *Célunk a gondolat szabadsága, a Sztálin és Rákosi által ránk kényszerített szellemi iga lerázása."* S mivel a kommunista párt egységes ifjúsági szervezete, a DISZ – a felhívás szerint – *„elvesztette az ifjúság bizalmát* [...], *ezért a XX. kongresszus szellemében egy új, a DISZ-től teljesen független ifjúsági szervezetet hoztunk létre".*[13] Ez a *„fellépés szinte már forradalom volt* – írja a kérdés egyik monográfusa –, *mert független szervezetet alakítottak egy dik-*

tatúrában, ahol semmi sem lehetett független a párttól".[14] Noha a manifesztum utalása a XX. kongresszusra egyértelműen jelzi a kommunista rendszerparadigma át nem hágását, ennek „szinte forradalom"-ként való kategorizálása leginkább Raymond Aron ún. antitotalitárius forradalom felfogásába illeszthető.[15] A két nappal később, október 18-án közzétett MEFESZ-határozat ugyanakkor szorosan összekapcsolja a – kívánatosnak deklarált – rendszerkorrekciót a nemzeti szuverenitás helyreállításával:

„1. Ragaszkodunk haladó nemzeti hagyományainkhoz:
a/ méltóképpen ünnepeljük meg március 15-ét, október 6-át és István király napját [augusztus 20., amit az 1949-es kommunista alkotmány napjaként celebrálták az előző években];
b/ Hunyadi [János] világra szóló nándorfehérvári győzelmének emlékezetére újra szólaljon meg a rádióban a déli harangszó;
c/ legyen újra nemzeti jelvényünk a Kossuth-címer!
2. Nyilvános bírósági tárgyaláson vonják felelősségre Rajk László gyilkosait, Farkas Mihályt, Rákosi Mátyást és bűntársait!
3. Őszinte és igaz barátságot akarunk a Szovjetunióval! Ennek érdekében:
a/ vonják ki Magyarország területéről az idegen csapatokat!
b/ hozzák haza hadifoglyainkat!
c/ Nemzeti gazdaságpolitikát! Külkereskedelmünk minden viszonylatban álljon az egyenlőség alapján!"[16]

A független társadalmi-politikai rétegszervezet életre hívásának persze akkor volt értelme, ha az – mint a nyilatkozat is rögzíti – „országos méretűvé" válik. Ezzel az iniciatívával és az idézett szellemiségű munícióval indítottak útra több diákdelegációt, hogy megismertetve azt a többi egyetem hallgatóival, csatlakozásra bírják őket. A kedvező fogadtatásnak korántsem a ténye, hanem a gyorsasága figyelemre méltó. Mindenütt másutt is forrongott-szervezkedett az egyetemek, főiskolák ifjúsága, csak épp a szegediek találtak rá elsőnek a képlékeny mást akarás intézményesítésének módjára, formájára.[17] Ebből is eredt, hogy két-három nap elteltével az ország mindegyik egyetemén – majdhogynem egymással versengő – egymást érő gyűlésezés és programgyártási láz lett úrrá; Debrecentől Miskolcon és a fővároson át a dunántúli egyetemekig: Veszprémig, Sopronig, Pécsig. Október 19–21. között egymás után születtek meg azok a „generációs" felhívások, határozatok, követelések, kiáltványok, amelyek immár nemcsak a szegedi impulzust viselték magukon, hanem az aktuális „nagypolitikai" válságtematikák nyilvános megtárgyalásának követelésén túl[18] az egymással való kapcsolattartást is, miközben a Politikai Bizottság itthon tartózkodó, ön-agyonülésező pártvezetői még mindig nem arra figyeltek, hogy „ég a ház", hanem hogy elhitessék: csak az alkonyi nap pírja kelti azt a látszatot, mintha tűz lenne. *„A magyar sajtó és rádió csak a TASZSZ által kiadott közlemények, illetve az azonos szellemű lengyel hivatalos anyagok alapján foglalkozhat a lengyelországi eseményekkel. Meg kell szervezni a szerkesztőségek megfelelő ellenőrzését!"*[19] Ez a még szorosabb gyeplőre vonás többek között abból állt volna, hogy felelősségre vonják annak a cikknek a szerzőjét, aki (egy stilisztikai bakiktól hemzsegő, vulgár-didaktikus cikkben) Rákosi Mátyást néven nevezve nyilvánosan társította alig letűnt regnálásához a személyi kultuszt rémuralom-kontextusban.

A személyi kultusz valami szörnyűséges átok, valami olyan irtózat, amihez aligha van fogható: [...] egyetlen ember gondolatai parancsolók kilencmilliónak. Egyetlen ember dönt, intéz, határoz. Milyen mérhetetlen szakadékai nyílnak így a tévedésnek, a hibának, a bűnnek! Mert végtére is, miért magasabbrendű a mi rendszerünk a kapitalizmusnál? Csak azért, mert a termelőeszközök, a gyárak, a gépek közös tulajdonban vannak? Elsősorban. De azért nem-e [sic!], mert „a dolgozó nép okos gyülekezete" dönthet közös gondjairól, mert minden ember külön-külön egy ország alkotójának, részesének tudhatja magát? S ezt, éppen ezt, rendszerünk e lényegét csúfolta meg, tiporta sárba Rákosi Mátyás személyi kultusza.

[...] a DISZ kongresszusán mondotta: „Megesszük a jövőnket, és hozzátehetem, különösen az ifjúság jövőjét. Ha nem tartunk mértéket, akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely jövőre aranytojást tojna és ötéves tervünk gyárait, üzemeit, kultúrházait már az idén csemegevaj és borjúsült formájában elfogyasztanánk." S nem sokkal később valóban csökkent a vaj is, meg a borjúsült is, mert a hibás politika következményeként, ott, éppen ott „takarékoskodtunk", ahol a szocializmus lényege lüktet: a nép életszínvonalában.

És jött a megrázkódtatások korszaka. 1953. júniusában fellélegzettünk, egyenes útra térünk hát végre – de csak a tétovázás, a visszalépés következett, mert élt a személyi kultusz, mert Rákosi Mátyás [...] nem volt képes megtagadni hibáit. S aki szót emelt, aki szembeszállt a személyi kultusz e vétkeivel, azt a meghurcoltatás korbácsa érte.

Néhány napja, ezen a borzongató, fagyos októberi napon ott álltam Rajk elvtárs sírjánál. S felrémlett előttem – mint kései emléke ifjú szerelemnek – a 45-ös évek forró érverése, a gyűlések és tüntetések tüze, amikor százezrek követték lobogónkat, a bizalom tág, szívet boldogító légkörében, óh miért, miért következtek azok a döbbenetes esztendők ezután? S vajon bekövetkezhetett volna-e, elítélhették, megölhették volna-e oktalanul és ártatlanul bátor férfiainkat, ha a tömegek, ha mindnyájan tudjuk, miről van szó, ha a tömegek valóban alkotói, nem csupán fogaskerekei a mi rendszerünknek, ha a személyi kultusz nem zúdul rá öntudatunkra, érzéseinkre, egész világszemléletünkre? [...] Tompán koppannak a rögök a síron, s mind-mind ez átok gyalázatát, irtózatát idézték.

Forr, erjed az ország körülöttünk, vitázik tanácskozik, közösen gondolkodik százezer és millió – s milyen jó ez így, mennyire tisztultabb ez így! [...] A napokban olvastam Rajk Lászlóné nyilatkozatát. Megrázó, de bármily hihetetlen: optimista érzések töltöttek el. Azt mondja a mártír felesége, aki végigélte férje ártatlan pusztulását, a szörnyűségek irtózatát: hű párttag maradt, küzdeni akar az ország új életéért, a pártért, nem fejbólogatva, nem vak hűséggel többé, hanem beleszólva, ellenőrizve, ha kell, a legfelsőbb vezetőkkel szemben is [...] A párt hű katonája maradt. Van elv, amely ilyen elpusztíthatatlan energiával sugározza igazát, mártíromság, szenvedés közepette is?

Sok a munkánk. Rendkívüli gondok tornyosulnak előttünk. Hát azon kell-e most borongani, hogy a hamis eszmény, a torz illúzió színpadi díszlete eltűnt előlünk? [...] Örüljünk, mert jó az, hogy Rákosi Mátyás – elkövetett hibái után – távozott a magyar közélet vezetéséből.

Tábori András: Kit sajnálunk és kit nem? Levél a személyi kultuszról és Rákosi Mátyásról. *Szabad Ifjúság*, 1956. október 14.

Gerő Ernő és Hegedűs András a magyar párt- és kormányküldöttség élén Belgrádban találkozott Tito jugoszláv elnökkel (jobbra), 1956 október

Mialatt a magyar kommunista vezérkar akkor fajsúlyosabbnak számító tagjai – Kádár János delegációvezetővel az élen – Belgrádban tárgyaltak,[20] majd Jugoszlávia különböző tagállamaiban tettek látogatást, hogy közelebbről ismerkedjenek meg az ottani „nemzeti kommunizmus" köznapi gyakorlatával, nemcsak Magyarországon pörögtek fel a szocialista tábor desztalinizációs fejleményei. Nyikita Sz. Hruscsov, az SZKP első titkára előzetes egyeztetés nélkül landolt október 18-án a lengyel főváros repülőterén. Varsóban ugyanis a Kreml ellenzését figyelmen kívül hagyva választották meg – a szintén nemzeti kommunistaként számon tartott – Wladislav Gomulkát az ottani kommunista párt új első titkárának. A zárt ajtók mögött zajló kemény szóváltások eredményeként politikai alku köttetett. Moszkva ígéretet kapott arra, hogy Lengyelország továbbra is a LEMP politikai irányítása alatt marad, és nem feszegetik a fennálló szövetségi kötelezettségeket. A szovjet pártvezető cserébe ígéretet tett az államközi egyenjogúság tiszteletben tartására. Ennek első, gesztusértékű jele volt, hogy visszahívták Varsóból Konstantin Rokoszovszkij szovjet marsallt, aki a negyvenes évek vége óta – „Sztálin kéretlen ajándékaként" – volt honvédelmi miniszter a lengyel kormányban.[21]

Noha a korabeli sajtó, illetve rádió[22] meglehetős késlekedéssel és szelektíven tudósított a varsói fejleményekről, a töredékes információk is tovább katalizálták a magyarországi eseményeket. Október 22-én már több kezdeményezés volt arra, hogy *„teremtsenek kapcsolatot a lengyel ifjúság képviselőivel"*, illetve tömeggyűléseken demonstrálják a magyar szolidaritást a lengyelországi változásokkal. Ugyanezen a napon már minden eddig említett vidéki városban készen állt a politikai követelések többedik változata: azokat Szegeden például részben a felsőoktatási karok és egyetemek állami vezetőivel is egyeztették. Sőt mi több: Sopronban az egyetemi grémium mellett a városi tanács, az MDP, illetve a DISZ városi és megyei vezetői is jelen voltak a diákparlamenten; Miskolcon az egyetemi ifjúság ekkorra szövetségesként tudta maga mellett a legnagyobb vidéki iparváros üzemeinek, gyárainak ifjúságát, és szintén tárgyalás kezdődött a városi-megyei vezetéssel. Ugyanez volt a helyzet az egymással legkönnyebben kommunikálni tudó budapesti egyetemeken, illetve azok karai, kollégiumai között. A fővárosban is az történt, hogy gyűlésről gyűlésre gyarapodott a követelések tartalma, változott – többnyire radikalizálódott – a megfogalmazása, s mire kollégiumi kőnyomatosokon vagy egyetemi lapokban olvasható lett, már el is avult az újabb verzió(k)hoz képest. Mire a Gerő Ernő vezette párt- és kormánydelegáció október 23-án délelőtt visszaérkezett Belgrádból, s a budapesti pártközpont épületében összeült az MDP Politikai Bizottsága, hogy egyrészt a követjárás hozadékát, másrészt az elmúlt hét hazai fejleményeit megtárgyalja, Debrecenben már a város diákságának *egyeztetett, közös manifesztumával* indult rendezett sorokban többezres tömeg a campusról a város központjába, hogy az ottani állami és pártvezetéssel tárgyaljon. Délelőtt 11 órára járt az idő, s útközben helybéli polgárokkal, illetve üzemek deputációjával duzzadt tovább az emberáradat.

S itt álljunk meg, mert noha még a robbanás előtti pillanatban vagyunk, utalni kell néhány olyan mozzanatra, amely a rendszer erózióját éppúgy segíthet megérteni, mint ahogy a még csak ezután tárgyalandó eseményeket is. A kommunista diktatúra végletesen centralizált, merev rendszere miatt még gondolatban is képtelen volt bármilyen alternatíva tolerálására, nemhogy annak praktikus kezelésére. A nyers erőszak korábbról ismert alkalmazására nem volt mód, a tömeges demonstrációk más módon való leszerelésére pedig nem volt intézményesített tudás (know-how). A párt vezetői számára október 22-én készült szűk körű és bizalmas tájékoztató szerint *„a funkcionáriusok egy része tehetetlen. Nem mernek a tömegek közé menni, mert nem tudnak a kérdéseikre választ adni."*[23] A rendszert hivatalból működtetők egyszerűen nem tudtak mit kezdeni azzal a *horizontális* „bázisszervi" kapcsolatteremtési eljárással, amit a MEFESZ életre hívásával az egyetemi-főiskolai diákmozgalom gyakorlattá tett. Egy szűk hét alatt létrejött az országos „hálózat", amelynek keretében lényegében azonos „politikai programtöredékek" tömörödtek felhívásokba, manifesztumokba. A másik gyökeres változás: az 1956 tavaszán (re)aktiválódott Petőfi Kör „társadalmi parlamentje" egyre szókimondóbb vitafórum volt ugyan, de nem több. Amit elsődleges célként elérni próbáltak – Rákosi eltávolítása a hatalomból –, az rajtuk kívül eső politikai kombinációk, a hatalmat birtokló budapesti és moszkvai pártkorifeusok egymásban sem bízó, nehezen összetaktikázott lépéseinek hozadéka volt. Az ősszel zászlót bontó új egyetemi-főiskolás diákmozgalom viszont olyasmit hozott össze egy hét alatt, ami szervezeti háttérrel

is megtámasztott, alternatív politikai platformot jelentett. Ez persze kamatoztatta az 1956 tavaszától meginduló társadalmi-politikai civil kurázsi morális tőkéjét, és a megelőző évtized terroruralma során elszenvedett meghurcoltatások keserveit is csokorba gyűjtötte: mindezek jóvátételéért – vagy legalább korrigálásáért – „nem vagyoni természetű kártérítéséért" pereltek.

Genezisük felidézése nyomán a követelések tartalmának megjelenítésére *a budapesti műegyetemisták 1956. október 22-én elfogadott 16 pontját* idézzük. Újra jelezzük: csak fogalmazási árnyalatokban térnek el ettől a szinte látótávolságban, valamelyik másik pesti egyetemen készült szövegváltozatok vagy azok, amelyeket száz-kétszáz kilométerrel odébb, Szegeden, Debrecenben, Miskolcon, Pécsett, Veszprémben vagy Sopronban vetettek papírra. Azaz nem arról volt szó, hogy a fővárosában gerjedt elégedetlenség úgy terjedt volna szét, mint a szentlélek a katekizmus szerint, vagy mint az állóvízbe dobott kő hullámai terjednek a centrumtól egyre növekvő rádiusz mentén körkörösen. Jószerével az egész országot egyöntetűen töltötte el az „elég volt" közérzület, s éppen az a szembetűnő sajátosság, hogy ez nagyon is egybehangzóan és szinte egyidejűleg artikulálódott. Sőt mi több, különböző mértékben azon vidéki és falusi közeget is aktivizálta, amelyben korábban ellenségesen és félve bár, de többnyire közömbösen vagy passzív elutasítással figyelték a fejleményeket.[24] A fentiekben mindvégig az egyetemi városokra koncentráltunk, mégsem publicisztikai túlzás az egész országot említeni. Épp a rendszer egyik sajátossága volt a felsőoktatási intézmények kapuinak megnyitása a szegényebb sorsú vidéki fiatalok előtt. Ők a rendszer pozitív diszkriminációjának a kedvezményezettjei közé tartoztak, ugyanakkor kellő számban voltak ahhoz, hogy falvakban élő családjaik, tágabb rokonságuk közérzetének is tolmácsai lehessenek.

1. Az összes szovjet csapatoknak azonnali kivonását követeljük Magyarországról, a békeszerződés határozatai alapján.
2. A Magyar Dolgozók Pártjában alulról fölfelé, titkos alapon új alap-, közép- és központi vezetők választását követeljük, ezek a legrövidebb időn belül hívják össze a pártkongresszust, és válasszanak új Központi Vezetőséget.
3. A kormány alakuljon át Nagy Imre elvtárs vezetésével, a sztálinista Rákosi-korszak minden bűnös vezetőjét azonnal váltsák le.
4. Nyilvános tárgyalást követelünk Farkas Mihály és társai bűnügyében. Rákosi Mátyást, aki első fokon felelős a közelmúlt minden bűnéért és az ország tönkretevéséért, hozzák haza, és állítsák a nép ítélőszéke elé.
5. Általános, egyenlő és titkos választásokat követelünk az országban több párt részvételével, új nemzetgyűlés megválasztása céljából. Követeljük a munkásság sztrájkjogának biztosítását.
6. Követeljük a magyar–szovjet és magyar–jugoszláv politikai, gazdasági és szellemi kapcsolatok felülvizsgálatát és új rendezését, a politikai és gazdasági teljes egyenrangúság és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás alapján.
7. Követeljük az egész magyar gazdasági élet átszervezését szakembereink bevonásával. Vizsgáljuk felül a tervgazdaságon alapuló egész gazdasági rendszerünket, a hazai adottságoknak és magyar népünk létérdekeinek a szem előtt tartásával.
8. Hozzuk nyilvánosságra külkereskedelmi szerződéseinket, a soha ki nem fizethető jóvátételek tényleges adatait. Nyílt és őszinte tájékoztatást követelünk az or-

ország uránkészletéről, kiaknázásáról, az orosz koncesszióról. Követeljük, hogy az uránércet világpiaci áron, nemes valutáért Magyarország szabadon értékesíthesse.[25]

9. Követeljük az iparban alkalmazott normák teljes revízióját, a munkások és az értelmiség bérkövetelésének sürgős és alapvető rendezését. Kérjük a munkások létminimumának megállapítását.
10. Követeljük a beszolgáltatás azonnali eltörlését és a termények okszerű felhasználását. Követeljük az egyénileg gazdálkodó parasztok egyenrangú támogatását.
11. Követeljük az összes politikai és gazdasági pereknek független bíróságon való felülvizsgálatát, az ártatlanul elítéltek szabadon bocsátását, rehabilitálását. Követeljük a Szovjetunióba kihurcolt hadifoglyok és polgári személyek azonnali hazaszállítását, beleértve a határon kívül elítélt foglyokat is.
12. Teljes vélemény-, szólás- és sajtószabadságot, szabad rádiót követelünk és a MEFESZ-szervezet számára egy nagy példányszámú új, napilapot. Követeljük a meglévő „káderanyag" nyilvánosságra hozatalát és megsemmisítését.
13. Követeljük, hogy a sztálini zsarnokság és politikai elnyomás jelképét, a Sztálin-szobrot a leggyorsabban bontsák le, és helyébe az 1848–49-es szabadságharc hőseinek és mártírjainak méltó emlékművet emeljenek.
14. A meglévő, magyar népnek idegen címer helyett kívánjuk a régi magyar Kossuth-címer visszaállítását. A magyar honvédségnek – a nemzeti hagyományokhoz méltó – új egyenruhát követelünk. Követeljük, hogy március 15. nemzeti ünnep, munkaszüneti nap, október 6. pedig nemzeti gyásznap és iskolai szünnap legyen.
15. A Budapesti Műszaki Egyetem ifjúsága egyhangú lelkesedéssel nyilvánítja ki teljes szolidaritását a lengyel és varsói munkásság és fiatalság felé a lengyel nemzeti függetlenségi mozgalommal kapcsolatban.
16. Az Építőipari Műszaki Egyetem diáksága a leggyorsabban felállítja a MEFESZ helyi szervezeteit, és elhatározta, hogy folyó hó 27-én (szombaton) Budapesten Ifjúsági Parlamentet hív össze, amelyen küldöttségekkel részt vesz az ország egész ifjúsága. Holnap, folyó hó 23-án délután fél háromkor a műszaki és egyéb egyetemek ifjúsága a Műegyetem előtt gyülekezik és onnan a Bem-szoborhoz vonul, és megkoszorúzásával fejezi ki együttérzését a lengyel szabadságmozgalommal. E felvonuláshoz az üzemek dolgozói is szabadon csatlakozhatnak.[26]

[1] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág, Budapest, 1998. 466–467. old.

[2] A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita. Múzsák – 1956-os Intézet, Budapest, 1992.

[3] Kornai János: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest, 1993. 592–594. old.

[4] Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ról. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1992. Zimándi eredetileg premontrei szerzetes volt. A rendek magyarországi feloszlatása nyomán ő – a diszperziót elszenvedő szerzetes sorstársainak ezreihez képest – a szerencsés kevesek közé tartozott. Nyelv- és irodalomtudományi kutatásainak köszönhetően a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szótárszerkesztő csoportjában tölthette el a Rákosi-korszakot. Állása kellően jelentéktelen volt ahhoz, hogy ne szúrjon szemet, senkinek se legyen útjában. Mindazonáltal az így kialakítható intellektuális kapcsolati háló, illetve a személyes indíttatásból szívósan végzett mi-

nél szélesebb körű naprakész tájékozódási igénye révén egyre inkább a verbális közéletet is dokumentáló „információs adatbankká" kerekedett következetesen dátumozott naplóbejegyzéseinek egymásutánja.

[5] Háy Gyula: Miért nem szeretem [Kucsera elvtársat]? *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.

[6] Szász Béla: Minden kényszer nélkül. Európa – História, Budapest, 1989. 343. old.

[7] Kádár ekkori kínai és szovjetunióbeli utazásáról lásd Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. I. Szabad Tér – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001. 292–298. old.

[8] Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Osiris, Budapest, 2005. 111. old.

[9] Beck Tibor – Germuska Pál: Forradalom a bölcsészkaron. 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 44–48. old.

[10] Szakolczai Attila: Győr-Sopron megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. m. II kötet. 143–210. old.

[11] Lásd ezek számbavételét: A vidék forradalma, 1956. I–II. kötet. (Szerk: Szakolczai Attila és Á. Varga László.) 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003, 2006.

[12] Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás. (Főszerk: Vida István.) Gondolat Kiadó – Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007. (Továbbiakban: Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958.)

[13] Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. I. m. 74. old. Lásd még erről Farkas Csaba: Csongrád megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. m. I kötet. 199–323. old.; Kiss Tamás: Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége, 1956 – Szeged. Belvedere Meridionale, Szeged, 2002.

[14] Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 23. old.

[15] 1956 forradalomelméleti problémájának kérdéséről lásd Kende Péter: Eltékozolt forradalom? Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006. Különösen a 88–120. oldalak.

[16] Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. I. m. 75–76. old. Ez folytatódik azután a helyi viszonyokban kívánatos várospolitikai, illetve oktatáspolitikai, tantervi kérdésekkel.

[17] Visszaemlékezések rendszeresen kitérnek arra, hogy 1956 nyarán, a nagy pusztítással járó dunai árvíz mentési munkálataikor a DISZ a fiatalokat is országosan mozgósította, s itt számos új, egyetemközi diákbarátság köttetett, ami nagyon sokat jelentett a MEFESZ – ismeretségen, kölcsönös bizalmon is alapuló – őszi szervezése során.

[18] Diák/ és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. I. m. 58–71. old.

[19] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág, Budapest, 1998. 470–471. old.

[20] A delegáció további tagjai voltak: Gerő Ernő, Hegedüs András, Apró Antal, Kovács István és Münnich Ferenc.

[21] A lengyel októberről lásd Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1996. 210–214. old.; Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989. 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 200–215. old.

[22] A televíziózás Magyarországon ekkoriban még csak kísérleti stádiumban volt, nem volt funkcionális része a hazai média (pártegyedirányított) hírszolgálati, illetve kommunikációs rendszerének.

[23] Az MDP Központi Vezetősége párt- és tömegszervezeti osztályának tájékoztatója a funkcionáriusokról és a lakosság hangulatáról. In: Sub clausula, 1956. (Szerk: Gecsényi Lajos és Máthé Gábor.) Közlöny Kiadó, Budapest, 2006. 467. old.

[24] Zabos Géza: Tiszahát. Püski, Budapest, 1996. 342–378. old.

[25] Korábban már szóltunk róla: magyarországi uránbányászat ekkor még nem volt, de tudni lehetett, hogy – a titokban folytatott feltárások és kísérleti vágathajtások után – üzemszerű megindulása küszöbönáll. Az erre vonatkozó titkos szovjet–magyar államközi megállapodás egyik pontja külön rendelkezett arról, hogy *„a speciális geológiai expedíció termelési tevékenységét a Felek sem népgazdasági terveikben, sem statisztikai kimutatásaikban nem tüntetik fel"*. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 358. old.

[26] Közli Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. I. m. 124–126. old., illetve Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. I. m. 110–112. old. A műegyetemi határozattól mindössze egy kérdésben tért el valamelyest a többi. A debreceni, a miskolci, a veszprémi és a soproni egyetemek, illetve a keszthelyi mezőgazdasági akadémia felhívásában egymáshoz hasonló szövegezésben szerepelt, hogy a magyar kormány lépjen érintkezésbe a szomszédos dunai államokkal – Ausztriát is ide sorolva – egy közép-európai konföderáció lehetőségének megvizsgálása céljából. Lásd erről Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom márciusa. I. m. 144–149. old.

30 A SZABADSÁGHARCRA KÉNYSZERÜLT ORSZÁG

Az október 23-án délelőtt Jugoszláviából hazatérő kormány- és pártvezetés tehát új fejleményekkel szembesült. Reakciói, intézkedései azonban főként értetlenséget, merev elutasítást és pánikszerű kapkodást tükröztek. Az ÁVH-t is irányító belügyminiszterrel előbb betiltatták a felvonulást, majd másfél óra múltán ugyanőt, Piros Lászlót arra utasították, adjon ki egy, a demonstrációt mégiscsak engedélyező közleményt. (A leginkább pánikra hajlamosak, Révai József és a legfelsőbb vezetésbe alig néhány hónapja visszavett Marosán György a tömegbe lövetést kiszivárogtatva-üzenve hitte jobb belátásra téríteni a kivonulni készülőket.) Az egyetemistákat pedig nem csupán az bőszítette, hogy követeléseik sugárzásától elzárkózott a rádió, hanem az is, hogy a felső vezetés hajlandóságot sem mutatott velük szóba állni. A korabeli vélekedést érzékeltetve: „hogy jön ez az éretlen diáknépség ahhoz, hogy miközben – a MEFESZ megalapításával – disszidáltak a munkásállam meglévő intézményrendszeréből, tárgyalópartnernek gondolják magukat velünk, a munkásmozgalomban edzett veterán harcosokkal s egyben az ország hivatott vezetőivel szemben?" Ez a mondat így persze sehol sem hangzott el, de leginkább mégis ez a gondolkodásmód jellemezte a pártgrémiumot. Egyvégtében üléseztek ugyan, de előbbre valónak hitték Gerő Ernő aznap estére kitűzött – a jugoszláv útról számot adni készülő – rádióbeszédének előzetes megvitatását, semmint hogy a feszültség oldásával próbálkoztak volna.

Ilyen körülmények között vált önjáró-öntörvényű mechanizmussá – a kezdetben egyébként szembetűnően fegyelmezett – demonstráció is. A főváros pesti oldalának egyetemistái Petőfi Sándor Duna-parti szobra körül gyülekeztek, a budai oldal diákjai pedig a Műegyetem előtti térről indultak a közös találkozóhely irányába: arra a térre, ahol Bem József szobra állott. E helyütt kell szót ejteni a megmozdulás történelmi allúziókkal, szimbólumokkal való átitatottságáról. 1956 októberének követelései – esetenként szövegszerűen, másutt nagyon is egyértelmű áthallással – rímeltek az évszázaddal korábbi, 1848-as forradalom „*Mit kíván a magyar nemzet*" programpontjaira. A fentebb már idézett követelések mindegyikének megvolt a bő száz évvel korábbi előképe, szinte ezek tartalmát „hangszerelték újra", aktualizálták-igazították az akkori helyzethez. A nemzeti trikolórból hamarosan kivágták a gyűlölt, heraldikailag is torzszülött „Rákosi-címert", s helyébe – úgymond – „a lyukas zászló" lépett. Ilyen is volt, persze – s inkább ez rögzült az emlékezetben –, de az e napról fennmaradt fényképek garmadája arról tudósít, hogy előbb címer nélküli, azután pedig az addig csendben megőrzött és ekkor „újrahasznosított" vagy hirtelenjében készített Kossuth-címeres zászlók alatt sorjáztak a tüntetők. A fővárosban a Petőfi-szobornál, illetve a Bem téri gyűlés helyszínén éppen úgy, mint a debreceni, szegedi, miskolci, kaposvári demonstráción – többnyire ott is Petőfi és Kossuth szobra köré sereglett tömeg előtt – közismert színészek szavalták az 1848-as szabadságharcot idéző verseket. Már az október 23-át megelőző napokban elkezdték újranyomni – majd szinte mindenütt tömegesen használni – a Kossuth-címert, mintha máris újra az lenne az államiság szimbóluma (mint 1849-ben, 1918-ban vagy az 1946–1949 közötti köztársaság időszakában). Ugyancsak

← Tüntetés a Bem-szobornál, 1956. október 23.

Szolidaritási tüntetés a lengyel nép mellett, 1956. október 23.

1848-as allúzió volt a néhány nap múlva szerveződni kezdő, új rendfenntartó alakulatok *nemzetőrség* elnevezése.[1]

A szimbolikus politizálás – vagy a politikai szimbolika – nézőpontjából nem csupán a történelem reaktiválásáról volt szó, hanem arról is, hogy létezett egy újonnan szerveződő-intézményesülő társadalmi mozgalom, amely a jobb életkörülmények, elviselhetőbb politikai viszonyok követelése mellett a nemzeti önbecsülést is megjelenítette. Létezett másfelől a hatalmi intézmény- és eszközrendszert elvileg még birtokló pártállami vezetés, amelynek sem követhető programja, sem társadalmi támogatottsága nem volt már, s mindeközben nemzetietlennek könyvelték el. Utóbbi támaszként egyre inkább csak a Moszkva által determinált geopolitikai erőviszonyokat, közelebbről az országban állomásozó szovjet hadsereg egységeit tudhatta maga mögött. (A Magyarországon állomásozó szovjet Különleges Hadtest alakulatait már október 18-án riadókészültségbe helyezték.[2]) 1956 őszére a helyzet

a következőképpen jellemezhető: ha már a kommunista viszonyok – józan ésszel – respektálandók, ám legyen, de akkor ahhoz hasonlóan, ahogy azt Tito működteti Jugoszláviában, esetleg az újra megválasztott pártvezető, Gomulka Lengyelországban. Az evidenciaként számon tartott „történelmi barátságot" éppen a lengyel események, az ottani megmozdulások aktivizálták. Ez a szolidaritásérzet akkoriban fontos mozgósítóereje volt a demonstrációnak.

A tömegtüntetés résztvevői és a hatalmat megtestesítő pártvezetés között egyetlen személy tűnt közvetítő tényezőnek: Nagy Imre. Az előbbiek azért kardoskodtak mellette, mert másodszori kormányra kerülésétől remélték követeléseik teljesítését, az utóbbiak pedig azért vették (kelletlenül) tudomásul kulcsfigurává válását, mert általa hitték fenntarthatónak a kommunista párt uralmát. Ezek az álláspontok viszont az adott helyzetben már alig látszottak összeegyeztethetőnek, holott az ekkori követelések lényegében még a rendszerparadigmán belül maradtak. Így Nagy – ismételt nyilvános politikai szerepvállalása pillanatában – kettős csapdába került. Az MDP vezetőségének egy részének nem csupán személye, hanem folytatólagosan vállalt 1953-as programja is túl volt az elfogadható engedmények határán. A pontokba szedett követelések némelyike ugyanakkor már meghaladta azt, amit maga Nagy Imre respektálhatónak vélt a rendszer kereteit nem feszegető reformokként. Ellene dolgozott az események alig követhető felgyorsulása, illetve a hirtelenjében színre lépő, új politikai szereplők sokasága. S miután ezek közül nem emelkedett ki egy vagy néhány társadalmi erőcsoportot tömöríteni-reprezentálni képes bázis, ez a fragmentált sokféleség alig tűnt integrálhatónak.

A tüntető tömeg a budai Bem-szobortól az ország politikai centrumának számító Kossuth térre, az Országgyűlés épülete elé vonult. A különböző rigmusokat skan-

Tüntetők Budapesten, a Tanács körúton (ma Károly körút) október 23-án.
A menet élén Kossuth-címeres zászló

dáló s ezek között Nagy Imrét a vezetésbe visszakövetelő jelszavak hatására nevezett meg is jelent a Parlament erkélyén. Spontán és meglehetősen félresikeredett, rövid beszédében ugyan a tárgyalásos rendezést szorgalmazta, de e tekintetben maga is eszköztelen volt: egyelőre semmilyen megbízatása, kompetenciája nem volt bárki nevében is „szólni" s még kevésbé „intézkedni". Az amorf tömeg kinyilvánított rokonszenve még nem jelentett legitimált mandátumot, vagy ha igen, az – az adott helyzetben – immár az egyszerre szűkölő és fenekedő pártvezetéssel szembeni pozicionálását jelentette: ezt viszont maga Nagy Imre nem tudta és nem is akarta vállalni. A személyével kapcsolatos csapdahelyzetet mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy saját elvtársai még akkor is nemkívánatos idegennek tekintették, amikor „visszazárták" a párt vezető testületébe, és kinevezték miniszterelnökké. Mindenesetre Nagynak a Parlament erkélyén mondott beszédével nem sikerült csillapítania a pattanásig feszült hangulatot. (A pártgrémium még Gerő beharangozott rádióbeszédét „lektorálta", Nagy Imre a Politikai Bizottság hívására várva még el sem indult a Parlamentbe, és a Kossuth téri tömeg sem értesült – nem értesülhetett még – arról, hogy a debreceni hasonló felvonulás során este hét óra körül az ávéhások a tömegbe lőttek: számos sebesülésen túl hárman belehaltak sérüléseikbe. Utóbbiak voltak az október 23-i megmozdulás első halálos áldozatai.[3])

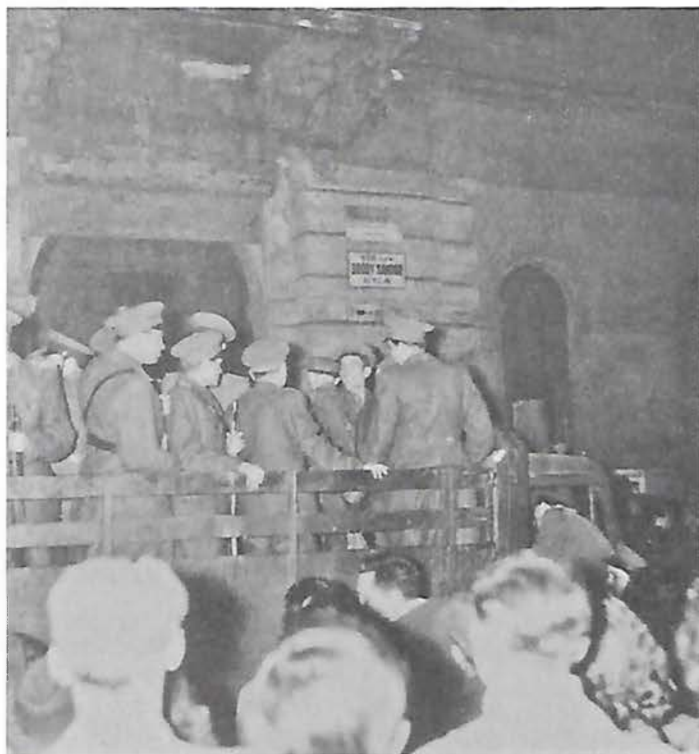
A Parlament elől három fő irányba oszlott szét a tömeg. Egy részük – főleg a már kora délután óta vonulók-tüntetők közül – hazatért. A kitartóbbak és a később csatlakozók egyik része a Nemzeti Múzeum mögötti utcában található Magyar Rádió épületéhez indult. Részben azért, mert a tömeges presszióval remélték kikényszeríteni, hogy végre adásba kerüljön a kulcsfontosságúnak tekintett egyetemi manifesztum, részben pedig azért, mert elterjed a híre, hogy *„a Rádiónál az ávéhások lövik a fiatalokat"*. A másik rész a Városliget irányába vonult, hogy – eleget téve a követelések egy másik pontjának – ledöntsék a diktatúra leggyűlöltebb szimbólumai közé tartozó Sztálin-szobrot.

Az egyidejűleg folyó események másik szálán Gerő Ernő került – átmenetileg – a középpontba. Este 8 órakor kezdődött beszédét egyenes adásban bár, de az Országgyűlés épületéből közvetítették, mert a rádiónál egyre hevesebbé vált a tüntetés. A párt első titkára továbbra is a pártvezetés belügyeként szólt arról, hogy mi történjék az országban. Nacionalista provokációnak minősített minden ettől eltérő álláspontot. Kinyilatkoztatásai következtében vált végképp élessé a kontraszt a párturalom és a szabadságvágyó „másik Magyarország" között. Gerő kioktató beszédét megelőzően a magyar–jugoszláv pártközi tárgyalásokról készített kommünikével traktálták a hallgatóságot, ugyanakkor nem adtak hírt a forrongó nap fővárosi történéseiről, és nem olvasták fel az egyetemisták – említett – manifesztumát. Az emiatt támadt összetűzésben a Magyar Rádió székházához vezényelt ÁVH-egységek már a fegyverüket is használták, beváltva a pártvezetés militáns szárnyának (Gerő Ernő, Apró Antal, Révai József, Marosán György, Piros László belügyminiszter) erre vonatkozó délelőtti fenyegetését. Az MDP első titkára mindezt azzal tetézte, hogy – nem bízva a rendőrség és a hadsereg „elkötelezettségében" – a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok parancsnokságától kért segítséget „a rend helyreállításához".

Az MDP KV első titkára ezzel lehetetlenítette el bármifajta, politikai eszközökkel folytatott, erőszakmentes kibontakozásnak még az esélyét is, ráadásul úgy, hogy

a közkívánatra újra maguk közé fogadni kényszerült Nagy Imrét is azonnal kompromittálni igyekezett: a szovjet csapatok behívásáról készített nyilatkozatot ugyanis vele próbálta aláíratni. Nagy ezt megtagadta, mivel nem volt benne része: az inkriminált időpontban még nem ő volt a kormány feje. A másnap reggeli rádióhírek azonban együttesen tudósítottak Nagy Imre miniszterelnöki megbízatásáról, valamint a statáriumot elrendelő kormányhatározatról, amelyre a közlemény szerint azért volt szükség, mert – úgymond – *„fasiszta, reakciós elemek fegyveres támadást intéztek középületeink ellen és megtámadták karhatalmi alakulatainkat"*. Ebből adódóan a közvélemény – egy ideig – Nagy Imre nevét is összekapcsolta a Budapest elleni szovjet intervencióval. Ebben a kompromittáló akcióban Apró Antal, a minisztertanács elnökhelyettese jeleskedett leginkább, aki a Hegedüs–Nagy miniszterelnök-váltás zilált éjszakáján nagyon is aktívan élt azzal, hogy az interregnum óráiban ő képviselte a „folytonosságot". Hozzá kötődik a forrongó nap demonstrálóinak „fasiszta csőcselékké" minősítése, amit kormányzati álláspontot sugallva próbált Nagy Imre nyakába varrni – nem is sikertelenül –, függetlenül attól, hogy a későbbi emlékezések ezt (tévesen) Gerő Ernő rádióbeszédébe adaptálták.[4] Összegezve: a Gerő-féle pártvezetés a Jugoszláviából való hazaérkezését követő huszonnégy óra leforgása alatt sem nyugalmat teremteni, sem kiegyezni, sem „győzelmet aratni" nem tudott. Belehajszolta viszont az országot egy belső reformmozgalom-

Karhatalmi alakulat érkezik a Magyar Rádió épületéhez, 1956. október 23.

ból nemzetközi konfliktussá (is) váló szabadságharcba. Közben sikerült úgy szerkesztetni-manipuláltatni a nyilvánosság tájékoztatását szolgáló hírpaneleket, hogy a történtekért a még hivatalba sem lépett Nagy Imrét is „tettestársi" gyanúba keverje a közvélemény előtt.

Ez is közrejátszott abban, hogy Nagy Imre két, Rákosi börtöneit megjárt, reformelkötelezett támogatója, Donáth Ferenc és Losonczy Géza – akiket az előző éjszaka folyamatosan ülésező csonka Központi Vezetőség távollétükben tagjai közé kooptált – visszautasította a testület munkájában való részvételt. Mindketten úgy ítélték meg, hogy Nagy az adott helyzetben nem több, mint legitimáló díszlet Gerő – és a mögé felsorakozó keményvonalasok – színpadán, s ehhez a szereposztáshoz nem kívántak statisztálni. Magyarán, továbbra sem volt érdemleges kommunikációs csatorna, egyeztető fórum a rohanvást szerveződő forradalmi bázisok és az ancien régime-et megtestesítő pártvezetés között. Ettől kezdődően sokpólusú, különböző jellegű és eltérő szervezettségű csoportosulások kezdeményezéseinek, cselekvéseinek alig követhetően kusza szövevényéből álltak össze a forradalmi napok eseményei. Nyers leegyszerűsítéssel: a változtatásra elkötelezetteknek nem volt irányító központjuk, koordináló stábjuk, politikai vezérkaruk, s a különböző – alkalmasint egymással is rivalizáló – szerveződések között is csak esetleges, összehangoltnak alig nevezhető kommunikáció zajlott. Az elsősorban fiatal munkásokból, illetve sihederkorú „pesti srácokból" verbuválódott népfelkelés fegyveres csoportjai a vidékről bevezető országutak stratégiai jelentőségű pontjaira települtek

A szabad Magyar Rádió, 1956. október

(Móricz Zsigmond körtér, Széna tér, Baross tér, Corvin-köz). Így „körkörös" védelmi gyűrű jött létre a budapesti belváros körül, ahol a felkelők menetrendszerűen harcba keveredtek a fővárosba érkező szovjet alakulatokkal és – különösen az első napokban – ávéhás karhatalmi egységekkel is. A Parlamentből sugárzott és – Gerő menesztéséig – a pártvezetés konfrontációs szárnyának ellenőrzése alatt tartott rádióadások október 25-ig visszatérően tudósítottak *„fasiszta ellenforradalmi elemekről,* [...] *fosztogató ellenforradalmi csoportokról,* [...]*üzemekbe és középületekbe behatoló banditákról,* [...] *vérfürdőt akaró gyilkosokról,* [...] *ellenforradalmi provokátorok megmozdulásairól"* és a velük szembeni fellépés – úgymond – eredményességéről: egymást követően olvasták be azt is, hogy – állítólag – hol, mely csoportok tették le a fegyvert, *„tűzték ki a fehér zászlót"*, kapituláltak.[5]

A vidéki nagyvárosokban – főként ahol egyetemek is voltak – a budapestiekkel egyidejűleg zajlottak a megmozdulások. Sőt mi több, ahogy a – már említett – debreceni városi szintű demonstráció megelőzte a budapestit, a legnagyobb vidéki ipari centrumban, Miskolcon jött létre az első munkástanács is. Két napja folyó előkészület nyomán – miközben 21 pontban megfogalmazott követeléseik publikálása fölött is ment a huzakodás – *„a mérgelődés és káromkodás közepette végighallgatott Gerő-beszéd"* kiváltotta parázs hangulat adta az utolsó lökést ahhoz, hogy október 24-én a DIMÁVAG-ban megalakuljon az első nagyüzemi munkástanács.[6] Városról városra változott, hogy az egyes helyszíneken hogyan tudtak szót érteni egymással a gyorsan szerveződő helyi forradalmi bizottságok, a munkástanácsok, illetve a párthatalom adott szintű reprezentánsai. Utóbbiakat leginkább az mozdította a kompromisszumkészség irányába, hogy magukra hagyottnak érezték-tudták magukat – s valójában azok is voltak. Az újsütetű forradalmi szerveket pedig az indította hasonló magatartásra, hogy – különösen az első napokban – éppoly bizonytalanok voltak, mint amennyire eszköztelenek. Valójában ez vezetett a legtöbb helyen – kölcsönös gyanakvásaik megtartása közepette is – konfliktuskerülésre. A kisebb városokban, illetve falvakban két-három nap késedelemmel kezdett szerveződni a hatalom helyi reprezentánsaival szembeni civil társadalom. De ezen sincs semmi csodálkoznivaló. A vidékre eljutó rádióadások, illetve a központi és regionális pártlapok tekintetében – mint fentebb szóltunk róla – még az elhallgatással párosuló felemás „kincstári" informálás volt a domináns. Október 28-ig a nagyvárosokon kívül esetleges volt, hogy Budapestről érkezett-e valaki – szolgálatból megtért vasutas, hazautazó diák –, aki legalább privát környezetében próbálta ellensúlyozni valamelyest a tendenciózus, dezinformáló közleményeket. Az alsóbb szintű helyi vezetők pedig ugyancsak esetlegesen tudtak – vagy éppen sikertelenül próbáltak – akár a közelebbi nagyvárosban, megyeközpontban tájékozódni vagy Budapesttel telefonösszeköttetést teremteni az akkori siralmas infrastrukturális viszonyok közepette. Ha esetleg mégis sikerült hivatali elöljárót, pártbéli felettest vonalvégre kapni, leginkább azt hallhatták tőlük, amire bármifajta instrukció nélkül is kényszerültek: az ottani viszonyok ismeretében intézkedjenek saját belátásuk szerint.

Budapesten alapvetően más volt a helyzet. A mindinkább megosztott és bomlófélben lévő pártvezetés erejéből semmilyen konstruktív alternatíva megfogalmazására nem tellett, csak arra, hogy militáns szárnya újabb vérengzést provokáljon. A pártközpontban október 24-én létrejött, Apró Antal vezette Katonai Bizottság a

Belügyminisztérium megbízhatónak tartott ÁVH-s egységeiből, valamint a Partizánszövetség felfegyverzett kommunistáiból szervezett osztagokat a kormányzati negyed védelmére, illetve az ún. fegyveres ellenállási gócok felszámolására. A kormányzati negyed védelmére szánt kisebb alakulatokat a minisztériumokban és a velük szomszédos épületekben helyezték el, míg „kívülről" szovjet harckocsik biztosították őket. Október 25-én délelőtt ezek a különböző parancsnokság alá rendelt alakulatok, illetve időközben odarendelt újabb katonai egységek – vezénylési és fegyvernemi félreértésekből eredően – egymással keveredtek tűzharcba a Parlament előtti Kossuth téren. Mindez azért fordult tragédiába, mert az első lövések elhangzásakor a fegyveresek majd mindegyike a téren tartózkodó több ezer tüntető polgárt, illetve két – éppen oda érkező – újabb békés demonstráció résztvevőit vélte „támadóknak". A fatális mozzanatokkal keveredő – pontosan máig tisztázatlan elemek kavalkádjává lett – incidens véres mészárlásba torkollott, mert a katonai egységek kereszttüzébe kerülő, fegyvertelen civilek menekülni sem nagyon tudtak hová. A történeti kutatás adatai szerint 60-80 halott teteme borította a Parlament előtti teret, és közel háromszázan szenvedtek különböző fokú sérüléseket.

Másfél órával később a szovjet pártvezetésből sietve Magyarországra küldött Mihail Szuszlov és Anasztaz Mikojan tárgyalt az MDP éppen kéznél lévő vezetőivel. Ezt követően bejelentették Gerő Ernő azonnali leváltását, majd menesztették Piros László belügyminisztert is. 1956. október 25-én déltájban a Magyar Dolgozók Pártja új első titkárává Kádár Jánost tették meg, és Münnich Ferencet állították a Belügyminisztérium élére. Ennyiben beteljesedett az a közvélekedés, hogy Gerő – Moszkva számára is – csak provizórikus megoldás volt. Ez a döntés viszont két további „üzenetet" is hordozott. Az egyik, hogy nem vált be az 1953-as berlini munkásfelkelés leverésére emlékeztető gyors szovjet beavatkozás, s nem követhető a júniusi poznani megmozdulást vérbe fojtó – ugyancsak gyors – fegyveres retorzió sem: Magyarországon valami más – és így másképp is kezelendő – van kibontakozóban. A másik az, hogy Kádár János első számú vezetővé kreálása a „tradicionális" – birodalmi központ kontra provincia – voluntarista logikát követte: Moszkva locuta, causa finita est. (Moszkva döntött, a vitának vége.) Vajmi kevéssé tükrözte a hirdetett megújulás szellemét, hogy a gyors váltásról továbbra is a szovjet pártvezetés kiküldöttei döntöttek, függetlenül attól, hogy a döntés – az adott pillanatban – a kibontakozást próbálta segíteni. Mindenesetre Gerőnek és az ÁVH-főnök belügyminiszternek, Piros Lászlónak a Kossuth téri mészárlást követő azonnali elzavarása a felkelők szemében annak igazolása volt, hogy a politikai rendőrség kötelékébe tartozók – az ávósok – vérengző közellenségnek tekintendők, és hogy mögöttük a pártvezetés „rákosista", keményvonalas szárnya húzódik meg. Ezt a meggyőződést erősítették a következő napokban az ország egyes pontjairól – meglehetős késéssel – befutó, ugyancsak véres incidensekről szóló hírek (Esztergom, Miskolc, Kecskemét, Zalaegerszeg). Ezek közül a legtragikusabb a mosonmagyaróvári volt, ahol a Parlament előttivel azonos nagyságrendű áldozatot követelő sortüzet vezényeltek a tüntetőkre. A félreállított felsőbb szintű pártvezetők egy része Moszkvába menekült. Az állami és pártapparátus vidéki exponensei közül pedig azok, akik magas rangú vezetőik eltávolítása/elmenekülése nyomán nagyon megijedtek, különböző szovjet katonai támaszpontokon húzódtak meg vagy – fő-

A tüntetők Kaló Flóriánt hallgatják a szegedi Klauzál téren, 1956. október 25.

leg a határ menti megyékből – a helyi államvédelmisekkel együtt somfordáltak át Csehszlovákiába, Romániába, illetve a szovjet határ túloldalára, Kárpátaljára.[7] Akik pedig – az ország belső területein szolgálva – nem tudták használni ezt az egérutat, azokról az SZKP KB Elnöksége október 30-i ülésének jegyzőkönyve informál: *„a magyar államvédelmisek csapatainknál vannak."*[8]

A forradalom mozaikosan töredezett krónikájában többnyire október 28-tól szoktak fordulatot emlegetni. Akkorra váltak ugyanis jól láthatóvá azok a változások, amelyek már – meglehetősen ellentmondásosan – a Gerő–Kádár-csere nyomán elkezdődtek. Ezek között említendő a hamarosan jelentőssé váló üzemi *munkástanácsok* szerveződésének kezdete. Ezt nem találjuk a forradalom nyitányakor papírra vetett követelésekben. Létesítésük szorgalmazását a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) elnöksége által közreadott „azonnali intézkedések" között olvashatjuk először a *Népszava* október 26-i számában, de úgy, hogy ahhoz már az Írószövetség is csatlakozott. S miközben a rádió ugyanezen nap esti híradásaiban már néhány ilyen fórum megalakulásáról is tudósított – Budapesten az Egyesült Izzóban, Diósgyőrött és Ózdon pedig két nehézipari nagyüzemben –, az immár Kádár János irányította új pártvezetés is sietve deklarálta, hogy *„helyesnek tartja az üzemi munkástanácsok választását"*. Az megint csak e történelmi napok egyik fintora volt, hogy miközben a párt grémiuma a munkástanácsok létrejöttétől azt várta, hogy megakadályozzák az üzemekben *„a fegyveres garázdálkodók pusztítását, károkozását,* [...] *megvédik a munkásosztály és a szocializmus ügyét a kalandor elemektől"*,[9] a munkástanácsok létrejöttével egy időben vált teljessé az egész országra kiterjedő általános sztrájk.

A forradalom első napjainak egyik rébusza volt, hogy miközben Nagy Imrét október 24. hajnala óta kormányfőként emlegették, a következő két napban lényegében még a Gerő–Hegedüs-kettős vitte a prímet az elillanóban lévő pártegyeduralom reprezentánsaként. Úgy tűnik, hogy nevét, új státusát legitimációs eszközként kihasználva Nagyot valóban izolálni próbálták saját pártvezető társai, akik majd csak a Parlament előtti vérengzés következtében kezdtek végképp ellehetetlenülni. A kortársak közül néhányan ezt érzékelve próbálták „kimenteni" Nagyot elvtársai karanténjából, vagy legalábbis elhatárolni, megkülönböztetni tőlük. Ezt a presztízsmentést akarta elősegíteni október 25-én délután egyik legelkötelezettebb híve, Tánczos Gábor rádiónyilatkozata, aki a Petőfi Kör titkáraként, a kör vezetősége nevében szorgalmazta Nagy Imre támogatását. Ezt tükrözi az ELTE bölcsészkari forradalmi bizottságának ugyanekkor született – éppoly tömör, mint amennyire kétségbeesett – felhívása is: *„Az ország népe nem tudja, hogy nem Ön hívta be a szovjet csapatokat, nem Ön írta alá a statáriumot.* [...] *Mi tudjuk, de ez nem elég. Haladéktalanul nyilatkozzék a Rádióban! Különítse el magát a nép árulóitól!"*[10] Ugyancsak a Nagyot kompromittáló trükk része volt, hogy a pártvezetés kebelén belül létrehozott, Apró Antal vezette ún. Katonai Bizottság a posztjáról már menesztett Hegedüs András közreműködésével olvastatta be a felkelés leverését beharangozó kormánykommünikét a rádióban október 26-án hajnalban, amelyről a miniszterelnököt – úgymond – „elfelejtették" tájékoztatni. *„A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa* [sic!] *felszólítja Budapest lakosságát, hogy ma egész nap ne menjen*

Forradalmárok a Dózsa György út és a Landler Jenő utca (ma István utca) sarkánál, 1956. október 30.

ki az utcára! Erre azért van szükség, mert ma kora reggeltől az egész városban megindul a fegyveres ellenforradalmi csoportok maradványainak a felkutatása, a rend helyreállítása."[11] Nagy ezt megelégelve, jószerivel csak mindezek után vált effektív kormányfővé, és akadályozta meg, hogy a legerősebbnek tartott Corvin-közi felkelőcsoport ellen tervbe vett akciót a Katonai Bizottság tényleg megkezdje. A Parlament előtti vérfürdő másnapján – „*melynek híre futótűzként terjedt a városban*" – egyszerűen vállalhatatlan volt egy újabb, „*előreláthatóan tömeges polgári áldozatokkal járó támadás*".[12]

A turbulens és egymást kergető események közepette mind a szétzilálódó magyar pártvezetés, mind pedig a Budapestre érkező szovjet pártvezetők számára csak október 25–28. között kezdett világossá válni, hogy a felkelés és az ország egyre nagyobb hányadát felölelő, napról napra szervezettebbé váló „társadalmi önrendelkezés" nem kezelhető sem az 1953-as berlini, sem pedig az 1956. júniusi poznani megmozdulások analógiájaként. (Az ún. néphadsereg rendelkezésre álló – még használhatónak vélt – hazai erőivel semmi esetre sem, az itt állomásoztatott szovjet csapatok beavatkozása pedig csak olaj volt a tűzre.) Ennek kényszerű belátása tette lehetővé Nagy Imre számára, hogy némileg nagyobb mozgásteret nyerve kísérelje meg a válságot politikai eszközökkel kezelni. De még a Gerő–Hegedüs–Piros-triász kiszorulása után is további két napba került, amíg Nagy Imre – leginkább Apró Antallal, Kovács Istvánnal, Nógrádi Sándorral keményen konfrontálódva és Kádár János váltakozva ide-oda taktikázó, felemás támogatását bírva – valóban megszerezte a kormányfői tisztéhez tartozó intézkedési jogosultságot. Ennek hozadékát kezdte érzékelni – a híradások tartalma és hangneme észrevehető megváltozásának köszönhetően – az ország szélesebb közvéleménye is október 28-tól. Délben az immár „Szabad Kossuth Rádió" az évek óta betiltott harangszóval indította hírmagazinját. Délután két órakor letette az esküt Nagy Imre új – bár még mindig nem a saját elgondolásait tükröző – kormánya. Kora esti rádióbeszédében a miniszterelnök egyrészt kategorikusan elhatárolódott az előző napokban történtek „ellenforradalomként" való minősítésétől, és az eseményeket „*egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalomként*" definiálta. Másrészt a forradalmi követeléseken nyugvó program kidolgozásáról nyilatkozott: noha még csak éppen hogy szerveződni kezdtek, legitimálta „*az új, demokratikus önkormányzati formákat*" (forradalmi bizottságok, munkástanácsok), és elkötelezte magát az addigi sérelmes bér- és normarendszer, a nyugdíjak, valamint a családi pótlék újraszabályozása mellett. Szimbolikusnál nagyobb súllyal bírt azon bejelentése, hogy ismét a Kossuth-címer lesz a nemzeti jelvény, március 15. pedig újra nemzeti ünnep. Még inkább eleget tett a várakozásoknak, midőn bejelentette az ÁVH megszüntetését, és kilátásba helyezte a szovjet csapatok kivonulását Budapestről.[13] Ugyanekkorra kiszabadult az ország börtöneiből az elítéltek több mint egynegyede, kereken 3500 fő. A szabadlábra kerülteknek egyharmada volt politikai elítélt. (Ez a következő napok során is folytatódott, mígnem a hónap végére tízezer köztörvényes elítélt és több mint 3300 politikai fogoly nyerte vissza szabadságát.)[14]

Miniszterelnöki kinevezésének ötödik napjára Nagy aligha ért el kevesebbet, mint amennyit ennyi idő alatt végezni lehet. Az „add uram Isten, de azonnal" – majdhogynem természetes – kortársi türelmetlenségéhez képest persze ez nem volt

elég, illetve nem volt elég gyors.[15] De a kortársak zöme nem tudott a Nagy Imrével szemben a kulisszák mögött folyó gáncsoskodásról sem, ezt – autentikus forrásokhoz végre hozzájutva – csak az utóbbi évtizedben tárhatta fel a történeti kutatás. Ez a dolog egyik oldala. A másik meg az, hogy milyen körülmények közepette került a miniszterelnök ezekben napokban más mozgástérbe, más pályára. Általánosabban veti fel a kérdést Nagy egyik legközvetlenebb bizalmasának, Losonczy Gézának az életrajzírója a miniszterelnököt támogató értelmiségi-pártellenzéki kör kapcsán: *„A magyar ötvenhat 13 napját a Nagy Imre köré csoportosuló kommunista entellektüelek nagyrészt azzal töltötték, hogy próbálták megkeresni a nekik illő szerepet a végül is nem általuk írt, kezdetben érthetetlen forgatókönyv alapján."*[16] De nemcsak ők, hanem a csoportkép központi figurája, Nagy Imre maga is ezt tette, erre kényszerült. Eredendően azért, mert posztjára nem a kommunista rendszer korábbi rituáléja szerint került (vissza). Holott ő maga volt talán – saját körén belül is – az egyedüli, aki ezt a fejleményt sem zárta ki.[17] Alig tíz hónappal korábban, 1955 végén – fentebb már érintett – politikai elemzéseinek-vitairatainak egyikében írt arról (is), hogy *„az új szakasz politikájához való visszatérés, az ország gazdasági, politikai és kulturális életének a júniusi elvekre való alapozása áthidalhatná a mindjobban érlelődő válságot, és megelőzhetné a katasztrófát. De kétséges, hogy vajon holnap ez már hozhat-e megoldást, elegendő-e e júniusi elvekhez visszamenni?* [...] *Félő azonban, hogy ha ez nem következik be, bizalmukat vesztve, a júniusi úttól és a kommunista párttól is elfordulnak a tömegek, és jóval messzebbre kell visszamenni, hogy urai maradhassunk a helyzetnek. A Rákosi-féle párt- és államvezetés esztelensége, politikai vaksága miatt egyre bizonytalanabb, hol tudunk majd megállni."*[18] Bármily igaznak bizonyult is e Kasszandra-jóslat, egy dolog valamit a politikai elemző státusában papírra vetni, elméleti síkon prognosztizálni, s megint más dolog ugyanazzal úgy szembesülni – bár Nagynak saját korábbi szövege eszébe juthatott –, hogy „az ige testté lőn", immár élesben kerül napirendre. A kérdések ráadásul azonnali választ, gyakorlati intézkedéseket követeltek. Fél évszázadnyi távlatból már emiatt is eltörpül a jelentősége annak, hogy Nagy – téves értékelés szerint – leginkább fegyelmezett kommunistaként, pártja hívó szavára vállalta volna a miniszterelnökséget,[19] mert „elvtársai" ehelyett inkább a pokolba kívánták, vagy éppen hiúságtól sem mentes elégtételszerzés is motiválta ebben Rákosival szemben éppen úgy, mint kényszerűségből ráfanyalodó pártvezető társaival szemben.

Annak volt inkább tényleges jelentősége, hogy 1956 októberére alapvetően új helyzet állt elő. Nagy Imre az új körülmények közepette egyszerre négy irányból lett „bekerítve", négyfajta elvárásnak, kihívásnak kellett azonnal – de legalábbis mielőbb – megfelelnie. Vegyük sorra őket: Moszkva tűréshatára; a magyar párt- és kormányzati vezetés metamorfózisa; a forradalmi „bázisszintek" elvárásai; Nagy Imre saját kommunista identitásválsága. Mindezek állandó és kölcsönös egymásra hatással formálták-görgették a történteket a végkifejlet felé.

1. *Moszkva tűréshatára.* Ez a tűréshatár pontosan aligha jelölhető ugyan ki az 1956. őszi helyzetben, lényegét tekintve azonban úgy tűnik, hogy a fentebb már érintett – s Moszkva által kelletlenül tudomásul vett – Hruscsov–Gomulka-paktumig terjedt. A Kreml Magyarországra rendelt legátusain (Mikojan, Szuszlov és Andropov) keresztül a moszkvai szovjet pártelnökséggel még éppen hogy sikerült elfo-

gadtatni egy koalíciós politikai képletet – az 1945–1947 közötti „korlátozott többpártrendszer" keretei között –, de ez nem csupán a pluralizmussal szembeni fenntartások miatt különbözött a lengyel verziótól. Sokkal inkább azért, mert Gomulka „nemzeti kommunizmusa" maga mögött tudhatta a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) nagyobbik felét és rajta keresztül a lengyelországi kommunista dominancia fenntartását, ami minimális, de elégséges garancia maradt Moszkva számára. Magyarországon ugyanez az MDP 1956. október végi, szétmállott állapotát tekintve korántsem volt elmondható. Aligha hagyható figyelmen kívül, hogy Nagy Imre nem az addig gyakorlatban volt rituálé szerint került vissza az MDP Politikai Bizottságába és a kormány élére, illetve hogy ez lényegében már egy alig kezelhető – „veszett fejsze nyele" – helyzetben történt meg.

2. *A magyar párt- és kormányzati vezetés metamorfózisa.* Ez a kérdés többrétegű. Gerő Ernő, Piros László, Hegedüs András, Apró Antal és az utóbbi által vezetett Katonai Bizottság mindvégig keményvonalas ellenlábasa volt és maradt Nagy Imrének. Ez nem csupán személyes averziót jelentett, hanem azt is, hogy – *„Nem tárgyalni, lőni!"* – konfrontációs platformjuk eleve kizárta a politikai eszközökkel való válságkezelést. Amit képviseltek, az két – politikai értelemben egyik rosszabb, mint a másik – alternatívát hordozott. Az egyik: a magyar hadsereg és a rendőrség zömének használhatatlansága miatt jószerével csak a – szintén erodálódóban lévő – Államvédelmi Hatósággal kalkulálhattak, ami a felkelők városi-gerilla hadviselésével szemben garantálta a kudarcot, ráadásul úgy, hogy az addigi szórványos fegyveres összetűzések tényleges polgárháborúvá eszkalálódását hordozta magában. A másik, az ultima ratio: muszkavezető státusban vállalkozni a szovjet intervenciós erők szolgálatára.

Ha a militáns szárnyból kivesszük az október 25. környékén háttérbe szoruló Gerő–Hegedüs–Piros-triót, akkor a katonai diktatúrát nagy hangon követelő Marosán György, az ezt csendesen, de annál szívósabb operatív rutinnal szervező Apró Antal, Münnich Ferenc, Kovács István és Kádár János, másrészt Nagy Imre és Szántó Zoltán között húzódik egy politikai-hatalomszociológiai törésvonal. (A formálisan menesztett igazi rákosisták közül Gerő és Hegedüs mindvégig aktívan jelen voltak az MDP politikai bizottsági ülésein! Olyannyira, hogy esetenként a szintén jelen lévő A. Mikojan intette meg Hegedüst militáns radikalizmusa miatt.[20]) Október 25. után a képlet csak annyiban módosult, hogy a Kádárt is magában foglaló fentebbi „ötös fogat" ugyanúgy gáncsolta a miniszterelnököt abban, hogy a vele szimpatizálók formalizált hatalomhoz jussanak – Nagy „saját stábot" szervezzen –, mint ahogy azt korábban Gerővel az élen tették. Rendre visszaverték, hogy Losonczy Géza és Donáth Ferenc a kormány tagjaivá válhassanak. A Nagy Imrével szimpatizáló további személyiségek – Kopácsi Sándor budapesti rendőrkapitány, Haraszti Sándor, Szilágyi József, Fazekas György, Vásárhelyi Miklós, Gimes Miklós, Újhelyi Szilárd, Tánczos Gábor – mind-mind ott lebegtek egy alig meghatározható köztes mezőben a hatalmi centrum és a bázisszintek között. Azaz Nagy Imre szervezet- és hatalomszociológiai szempontból továbbra is meglehetősen elszigetelt miniszterelnök maradt a tarthatatlanul kompromittálódott rákosisták – látszólagos – kiakolbólítása után is.

3./ *A forradalmi „bázisszintek"* a következők voltak: az értelmiségi, illetve egyetemi szerveződések saját forradalmi bizottságai mellett, leginkább ezek által inspi-

ráltan létrejött különböző települési „forradalmi bizottságok", „nemzeti tanácsok"; az előbbiekkel majdhogynem párhuzamosan – de külön – szerveződött munkástanácsok; a különböző fegyveres ellenálló csoportok, amelyek viszont lényegében csak Budapesten mutattak szuverén elkülönülést a „polgári", civil forradalmi szervezetektől. A bázisszintek vidéken markánsan különböztek – adott esetben hasonló nevű – fővárosi társaiktól és részben az egyetemi városokétól. A vidéki – városi, községi – forradalmi bizottságok, nemzeti tanácsok zöme napok alatt átvette a helyi önkormányzati, igazgatási funkciókat. Többnyire szelektáltan küldték el, illetve tartották meg a tanácsi tisztviselők egy részét, s velük mintegy sajátos „népfrontos" összetételben az adott település napi működését szervezték, irányították, leginkább a közellátás folyamatos biztosítására koncentrálva. Fegyveres, rendfenntartó, karhatalmi alakulatokat többnyire maguk alá rendelten működtettek. Részben úgy, hogy – mivel a központi miniszteriális vezetés gyakorlatilag megszűnt – municipiális irányításúvá tették a rendőrség helyi szerveit, részben pedig úgy, hogy a helyi, környékbeli katonai alakulatokkal kooperálva szerveztek állandó karhatalmat vagy rendszeresen járőröző egységeket. Többnyire ezen rendőri, honvédségi erők valamelyikével vagy ezek kombinált használatával semlegesítették az ÁVH dekoncentrált egységeit: karanténba zárva, védőőrizet alá helyezve őket (ha azok idejében kereket nem oldottak). Mivel tevékenységük az adott település köznapi „üzemben tartására" összpontosult, politikai megnyilatkozásaik leginkább négy kérdést érintettek: a szovjet csapatok kivonása, az ÁVH megszüntetése, a megelőző évtized justizmordjaiért felelősek bíróság elé állítása, valamint mielőbbi új választások rendezése – országos és helyi szinten egyaránt.[21] A községekben az elsődleges helyi politikai tematikát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megszüntetése vagy fenntartása jelentette. Ezenkívül az adóívek (adókönyvek) megszerzése, illetve megsemmisítésének igénye volt a leggyakoribb elvárás.

Az üzemi munkástanácsok az adott gyár, vállalat irányító testületeit cserélték le, de megint csak a helyi viszonyok függvényében. Legtöbbször menesztették ugyan az első számú vezetőt (igazgatót) s szinte egyöntetűen a személyzeti vezetőt (a káderest), ugyanakkor az igazgatóhelyettesi, középvezetői szint – választások eredményeképpen – rendre képviselve volt a munkástanácsokban. Itt maga a sztrájk volt a politikai fegyver. A munka ismételt felvételét – minden mást hangsúlyozottan megelőzve – a szovjet csapatoknak az ország egész területéről történő kivonásához kötötték. Ezt kísérte a követelések hierarchiájában a bér- és normarendezés, a munkakörülmények javítása. Az ún. üzemőrségek szervezését saját hatáskörben megoldották, de esetenként kooperáltak az adott település forradalmi bizottságaival a közrend biztosítása érdekében. Az „országos politika" kérdéseiben az értelmiségi-diák manifesztumok követeléseit annyiban bővítették, hogy az általuk képviselt munkás-önigazgatás fórumát, a munkástanácsokat jogszabállyal integrálták az intézményi struktúrába. Azon is sokat fáradoztak a munkástanácsok, hogy az adott üzem, gyár dolgozóinak – a település általános közellátásán túlmenően – saját külön beszerzési forrásokat, illetve ellátási csatornákat biztosítsanak.

A fegyveres felkelők csoportjai jelentették a leginkább amorf szervezeteket. Döntő többségükben fiatal – leginkább 18–30 év közötti – betanított és segédmunkásokból toborzódtak, akiknek elegük lett az előző években megtapasztalt-megszen-

vedett munkáspolitikából. Egyetemista, illetve diplomás elenyésző számban, annál több középiskolai, főként szakmunkástanuló csapódott hozzájuk. Jelentős részük érkezett zilált családi környezetből, s miután az iskolai, illetve tanoncoktatás is szünetelt, szinte kínálta magát a helyzet, hogy – az ezekben a napokban könnyűvé vált fegyverszerzéssel élve – „élőben játsszanak katonásdit". Ezt szociológiailag kellően elősegítették az ötvenes években a mozik műsorát uraló háborús, illetve partizánfilmek. Noha az életük volt a tét, vagányvirtus volt számukra Molotov-koktélokkal harcképtelenné tett szovjet páncélosegységekkel ujjat húzni vagy éppen honvédségi, ávéhás alakulatokkal összecsapni. Akciórádiuszuk az általuk jól ismert város-, illetve kerületrészekre korlátozódott, de ott a kitűnő terepismereten alapuló gerillaharcmodort eredményesen lehetett alkalmazni akár nagyobb reguláris egységekkel szemben is. Október utolsó napjaitól számosan álltak a fegyveres felkelők közé olyanok, akik frissen szabadultak a börtönből.[22] Az egyes fegyveres csoportok létszáma szinte állandóan változott, együttesen 13-15 ezer főre tehető a nagyságrendjük. Szétszórtságuk a főváros területén és az, hogy október végétől mindinkább kiépült a csoportok közötti kapcsolattartás, olyan ütőerőt jelentett, amelyet nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Nagy Imre kormányával – illetve bármiféle, a hatalmat reprezentáló felsőbbséggel – szemben mindvégig ellenszenvvel vegyes fenntartással viseltettek. Ennek legfőbb oka az volt, hogy – megítélésük szerint – a szovjet katonai egységek kiparancsolása az országból „a nagypolitika" feladata lett volna, de az ebben a tekintetben (is) tehetetlennek mutatkozott.

Tüntetők a Bajcsy-Zsilinszky úton, 1956. október 25.

A Kossuth téri sortűz áldozatai, 1956. október 25.

4./ Nagy Imre identitásválsága. Életrajzírója szerint október 23-án este – a Parlament erkélyéről szólva a téren összesereglettekhez – a még csak a közhangulat által dezignált miniszterelnököt meghökkentette az „Elvtársak!" megszólítást fogadó pfujolás, kifütyülés. Ezt követte az Akadémia utcai pártközpontba érkezésekor rázúduló információk mellett a vele szembeni, gyűlölettel vegyes ellenszenv, amivel elvtársai fogadták. *„Zavar, tehetetlenség, teljes összeomlás"* s emellett leginkább azzal *„az ismeretlen erővel való szembesülés"*, amit akkor átlátni alig, legfeljebb érzékelni lehetett.[23] Aligha arról volt szó, hogy Nagy ne tudta volna, mi egy miniszterelnök dolga: saját első kormányfői időszaka mellett 1945 óta – rövid megszakításokat leszámítva – számos bársonyszéket koptatott, vagy éppen az Országgyűlés elnöke volt. Csakhogy most valójában nem ez a szerep, státus várt rá. Az országkormányzó pozícióban osztozó elvtársai – még csak el sem távolítható – „lepraként" kezelték, a parlamenten kívüli sokaság meg egy másik planétáról idetévedt, zavarodott-esendő öregembert látott, holott a Megváltót várta. Vélhetően azzal vívódott a legkevesebbet, hogy immár sutba vetheti a miniszterelnökségéhez kötődő „új szakasz" felélesztéséhez fűzött reményét. Alighanem azt is átlátta, hogy a bizalmasai környezetében aznap délelőtt folytatott tanácskozás konklúziója – *„lengyel típusú átalakulás, de többpártrendszerről szó se lehet"* – ugyancsak ad acta tehető. Mintegy eddig terjedt politikai szocializáltsága. Arra valóban nem volt erudíciója – nemcsak neki, másnak sem! –, hogy egy sarkaiból kiforduló országot (amely egyben egy diktatórikus szuperhatalom provinciája is) hogyan lehet a további erőszakot kerülve, politikai eszközökkel pacifikálni-konszolidálni. Ehhez valóban nem állt rendelkezésre sem eszköz, sem tapasztalat.

A sorra vett kondíciók közepette Nagy valóban csak azt tette, amit tenni módjában állt: vesződött az őt körülvevő „politikai rokonságával", mert politikai elvbarátaitól elszigetelték. (Az ő fenntartásait velük szemben pedig aligha fogjuk valaha is megismerni.) Mivel az addig fennálló társadalmi-politikai entitás széthullóban volt, a régi rendszer intézményi és szertartásrendje keretében próbálták kitalálni, hogyan tovább, hiszen az új – vagy legalábbis korrigált – társadalmi-politikai entitás intézményei, reprezentánsai másik malomban őröltek. Az 1956. évi magyarországi forradalom 50. évfordulója környékén napvilágot látott szakmai publikációk sorának van egy általánosítható hozadéka: az elmúlt években az ország majdnem minden településének fennmaradt forrásait feltárták, és a korábbi „Budapest-centrikus" tudás mellett több száz tanulmány mutatja be „a vidék forradalmát" is.[24] Az értelemszerű helyi különbözőségek mellett így már lehetőség nyílik a közös, általánosítható jellemzők verifikálására. Ennek lényege, hogy a vidéki települések, illetve városok többségében létrejött a régi helyi hatalom és az új forradalmi szervezetek valamifajta közös arénája: olyan lokális társadalmi-politikai parlament, ahol mód nyílott „a régi" és „az új" közötti kommunikációra. Nem jött viszont létre ilyesmi központi szinten, Budapesten: a párt- és a kormányzati hatalom e napokban még inkább összegabalyodott régi szervei, illetve a főváros új, forradalmi szervei között nem létesült – akár egyeztetésre, akár a legkiélezettebb vitára is módot nyújtó – közös tér, fórum, „tárgyalóasztal".

A helyzetkomponenseket számba véve azonnal felmerülhet a kérdés, hogy miért nem esett szó az Egyesült Államok reagálásáról, holott azt a kortársi közgondolkodás szintén a forradalom sorsát befolyásoló tényezőként tartotta számon. (S teszi ezt mindmáig.) Leginkább azért mellőzöm ezt, mert Washington tényleges súlya, szerepe az 1956-os októberi eseményekben – képletesen szólva – Budapesttől való távolságával fordítottan volt arányos. A kortársak és a szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint az amerikai vezetést ezekben a napokban az elnökválasztási kampány finise kötötte le, és váratlanul érte a politikai robbanás. Erre – nem szokás ugyan, de – elegendő azonnal visszakérdezni: mennyivel volt kevésbé váratlan az USA számára az izraeli–brit–francia alkalmi koalíció Egyiptom elleni támadása? Vagy arról előre értesítették Washingtont? S nem ugyanúgy elnökválasztási kampányzárás volt ez utóbbi akció idején is? Ehhez képest a Fehér Ház a szuezi konfliktus esetében nem késlekedett gyorsan és nagyon határozottan reagálni. Mennyiben volt a magyar esetben „rendkívüli állapot" az elnökválasztási kampány, s miért nem volt az – mert a reagálás szerint nem volt az – a Három muskétás fedőnevű hadművelet esetében?

A magyar eset „váratlansága" tekintetében már az első reflexiók alapján úgy tűnik, hogy hozzávetőleg ugyanannyira voltak tájékozottak Washingtonban a magyarországi fejleményeket illetően, amennyire a Budapesten történtek egyáltalán – a korábbi éveket is beleértve – érdekelték a J. F. Dulles vezette külügyi adminisztrációt. Nagy Imrét, illetve kormányát eleve gyanakvással és elutasítóan kezelték – s ez *„visszhangzott a Szabad Európa Rádió Nagy Imrével továbbra is ellenséges hangú, dagályos szónoklataiban"*.[25] De ne keverjük össze az Egyesült Államok Münchenből sugárzott „magyar hangját" – a SZER-t – a tengerentúli hivatásos politikacsinálókkal. Dulles szükségtelennek ítélte, hogy a kijelölt új budapesti követ, Ed-

ward T. Wailes útnak indulása előtt találkozzon – mint az ilyenkor szokás – magával Eisenhower elnökkel is, sőt mi több, arról is külön instruálták, hogy a magyar fővárosba érkezve ne siessen megbízólevelét átadni, mert a Nagy Imre vezette *„jelenlegi magyar kormánnyal úgysem akarunk túl sok mindent kezdeni"*.[26] Ez viszont már nem propaganda, hanem – nagyon is határozottan – a „nem cselekvés" politikája (non-policy) volt.

Hivatkozott tanulmányában Borhi László külön is számba veszi az Egyesült Államok iránt táplált illúziókat, valamint az '56-os forradalom historiográfiájába is beszüremkedő mítoszokat, összevetve azokat az Eisenhower-adminisztráció – forrásokkal dokumentálható – magatartásával. Bár ő némi eltérést rögzít az elnök, illetve külügyminisztere felfogása között, arra a következtetésre jut, hogy Eisenhower azon megfontolásból tette magáévá Dullesnek a magyar helyzetre reagáló körmönfont megfogalmazását, mert – úgymond – időt akart adni a politikai kibontakozásnak.[27] A közismert formula úgy hangzott, hogy *„mi ezeket a* [kelet-európai] *nemzeteket nem tekintjük potenciális katonai szövetségeseinknek"*, és sietve utasították Washingtonból Charles Bohlent, az USA moszkvai nagykövetét, hogy erre hívja fel a szovjet vezetés figyelmét.[28] Ha ez a diplomáciai üzenetté transzformálódott amerikai kormányzati állásfoglalás bármily mértékben befolyásolta is a Kreml vezetőit, akkor sem annak kétértelműsége okoz problémát az utólagos interpretálásban, hanem az, hogy Moszkvában és Washingtonban különböző (geo)politikai síkon értelmeződött annak tartalma. Az Egyesült Államok Kelet–Nyugat relációban – a közép-európai térségből történő kölcsönös csapatkivonások esélyét latolgatva – szemlélte a magyar kérdést, amelyben Magyarország súlya, szerepe sokadrangú volt. Moszkva nézőpontjából viszont – amellett, hogy a magyar kérdést „kommunista birodalmi belügyként" kezelte –, nagyhatalmi presztízse, geopolitikai tekintélye miatt jelentett közvetlen kihívást mindaz, ami ezekben a napokban Magyarországon történt. A forradalom és szabadságharc szovjetellenessége egyszerre tette kérdésessé közvetlen szomszédságában az általa képviselt társadalmi-politikai rendszer fennmaradását és – geopolitikai értelemben – a második világháborút követő években realitássá lett hidegháborús status quót. A geostratégiai megfontolások és a közvetlen érdekeltségek jellegének számottevő különbségében gyökerezett az, hogy Moszkvához képest az ellenlábas szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok kormányzatának ekkori magyarpolitikája a világháború utáni éveket jellemző „megfigyelői státusra" korlátozódott. Az Eisenhower–Dulles-adminisztráció „visszagörgetés", illetve „rab népek felszabadítása" teóriája és még inkább ez irányú propagandája látványosan omlott össze és vesztette hitelét éppen 1956 októberében, midőn az önerőből elkezdett felszabadítás magyar ambíciójával szembesült.[29] Nagy Imre 13 napos miniszterelnöksége összességében is rövid volt ahhoz, hogy a „gyors reagálású eszközök" funkcióját betöltő nyilatkozatok elégségesek lehettek volna politikai síkon folyó kibontakozásra, így Washington *nem cselekvése* módot adott Moszkvának arra, hogy kizárólag saját belátása – birodalmi megfontolásai – szerint „pacifikálja" a határai mentén keletkezett politikai tűzfészket.

A fentebbi részben pontokba szedett tematikák összegzése: 1956 tavaszától őszéig a Magyarországon történtek valóban sok eleme hordozott 1848-as reminiszcenciát. Az október 23-ról 24-re virradó éjszaka – az első szovjet beavatkozás – egy csa-

pásra tette Petőfi romantikus héroszszínpadát véres városi csatatérré. Az erős felindulásban fegyverkező felkelők, illetve a szovjet páncélosok fedezetében „bátor" ávéhás szórványalakulatok közé állva aligha lehetett volna bármelyik felet bármily veretes retorikával jobb belátásra téríteni. Legfeljebb Nagy Imre is úgy járt volna, mint a Parlament előtti téren október 25-én kereszttűzbe szorult, vétlen áldozatok... Nem kellett, hogy eszébe jusson a magyar közgondolkodásban Deák Ferenchez kötött bonmot – *„ha nem tehetjük azt, mi kívánatos, tegyük azt, mit lehet"* –, józan ésszel is erre szorították a körülmények. Nagy Imre újabb miniszterelnöki megbízatásra olyan körülmények közepette történt, amilyennel mások sem kalkuláltak és maga sem számolt. Nem a lényegében még rendszerparadigmán belül maradó reformtörekvések, hanem Gerő Ernő machinációi provokálták fegyveres felkelésbe az országot, ami – elsősorban Budapesten – polgárháborús tűzfészkek sorát gerjesztette. Ebben a gyökeresen új helyzetben – átmeneti bénultságát legyűrve – vele ellenséges pártvezető társait három-négy nap alatt, mondhatni egyedül próbálta rászorítani arra, hogy a fegyveres konfrontáció további eszkalálása helyett politikai úton kíséreljék meg a kármentést. „Csak" annyit ért el, hogy elvakultan kardcsörtető elvtársaival szemben megteremtette a tárgyalásos politikai kiútkeresés *esélyét.*[30]

A konfrontáció első napjait maga mögött tudva – vagy legalábbis ennek reményében – folytatta Nagy Imre október 28-tól az országtól mondhatni „készen kapott kormányprogram" megvalósítását. Aligha volt más programkínálat számára, mint a forradalom nyitányakor pontokba szedett követelések. Ezek figyelembevételét – még ha egy részük kívül esett is saját korábbi meggyőződésén – nemigen mellőzhette. Ennek megfelelően kezdte Nagy átalakítani – egy hét alatt háromszor – a kormányt. Egyfajta „nemzeti egységkormánnyal" igyekezett csillapítani a forrongó ország várakozását, s e téren is azt kellett tapasztalnia, hogy – Kádárral külön egyeztetve – könnyebben tud politikai alkut kötni Moszkva legátusaival, Mikojannal és Szuszlovval, mint saját többi pártvezető társával. A velük folytatott október 30-i egyeztetés után jelentette be a miniszterelnök az egypártrendszer feloldását és a többpárti kormányzati rendszer újraélesztését. Ezt rádiónyilatkozatban azonnal közzé is tette. Nagy Imre után Tildy Zoltán állt a rádió mikrofonjához, és a parasztságot sújtó beszolgáltatási rendszer eltörlése mellett a mielőbbi szabad választások előkészítéséről is szólt.

A miniszterelnök először személyre szólóan kért fel egy-egy politikust – az 1945 utáni koalíció reprezentánsai közül – a nemzeti kormányban való részvételre, míg a többieket a fokozatosan újjászerveződő pártok delegálhatták. Így lettek lépésről lépésre kormánytagok a független kisgazdapártból Tildy Zoltán, Kovács Béla és B. Szabó István, a szociáldemokrata pártból Kéthly Anna, Kelemen Gyula és Fischer József, a Petőfi Párt néven újjáalakuló egykori Nemzeti Parasztpártból Bibó István és Farkas Ferenc. (Nem világos Erdei Ferenc ekkori párthovatartozása. Egykori pártjának utódja, a Petőfi Párt „nem vállalta". Az e napokban szintén átalakuló kommunista párt sem mondta soraiba tartozónak azt a kriptokommunistát, aki státusát tekintve a minisztertanács elnökhelyettese volt/maradt. Ebben a tisztében lett néhány nap múlva vezetője annak a kormánydelegációnak, amelyik a szovjet csapatok Magyarországról való kivonulásáról tárgyalt november első napjaiban.)

A következő napokban egymás után hallatott ismét magáról a korábban is marginális Polgári Demokrata Párt, a Magyar Radikális Párt, a Magyar Függetlenségi Párt, a Magyar Szabadság Párt, valamint a Demokrata Néppárt is. Reinkarnálódásukkal szinte teljes lett az 1947-es pártpaletta, miközben napról napra jelentkeztek be újabb pártok is.[31] A kommunista pártegyeduralomhoz képest rendszer-„visszaváltást" először *nyíltan* az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának október 31-i ifjúsági nagygyűlése hirdetett. Manifesztumukban a résztvevők – az eltelt hét történéseinek hatása alatt – radikálisabb nyelvezettel fogalmazták újra a már október 23-ról ismert követeléseket, mindemellett csalódottságuknak adtak hangot Nagy Imrével szemben, és lemondását követelték. A helyébe szánt „ideiglenes nemzeti kormány"-tól azt várták, hogy deklarálja Magyarországnak a Varsói Szerződésből való kilépését, valamint „Ausztriához hasonló" semleges nemzetközi státus kimódolását. Az 1949-es alkotmány szerinti „népköztársaság" helyett az 1946-os I. törvényben rögzített Magyar Köztársaság visszaállítása mellett szálltak síkra úgy, hogy a köztársasági időszak *„külföldre menekült magyar demokratikus politikusai jöhessenek haza és vehessenek részt a politikai életben"*.[32]

A többpártrendszer felélesztése a Magyar Dolgozók Pártjának is lépéskényszert jelentett. Nem Kádár János volt a kezdeményező, de egynapos habozás után elfogadta Szántó Zoltán álláspontját: azt, hogy az előző szűk évtized kommunista diktatúrája során igencsak szalonképtelenné vált az a – jószerivel már csak nevében létező – formáció (MDP), amelynek éppen újsütetű első titkára lett. A többpártrendszer deklarálásával leginkább a szociáldemokraták értelemszerű újjászerveződése teremtett versenyhelyzetet, rajtuk kívül viszont az Írószövetségen belüli, ún. pártellenzék literátorai is új kommunista párt alapítását fontolgatták. Kádár számára hirtelen túl sok rivális kezdett előállni, akik ugyanazon politikai-szociológiai körből kívántak tagságot verbuválni. A felsorolt motívumok együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a többpártrendszer bejelentésének másnapján, október 31-én reggel sietve megszűntnek nyilvánították az MDP-t, és egyidejűleg Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néven alapítottak új pártot. Az ezt szervező szűkebb stáb, az ún. Intéző Bizottság tagjai Kádár János és Nagy Imre mellett Szántó Zoltán, Donáth Ferenc, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza és Lukács György lettek. Az új kommunista párt prominensei közül Nagy Imre, Kádár János, Losonczy Géza, Lukács György és honvédelmi miniszterként Maléter Pál lettek tagjai a nemzeti kormánynak. Kádár alighanem szívfájdalom nélkül vette tudomásul, hogy az átszervezés révén megszabadult Gerőtől és Hegedüstől, másrészt viszont jócskán felülreprezentáltak lehettek számára azok, akik inkább Nagy Imréhez álltak közel. Az új pártot szervezni kezdők politikai-szociológiai összetételénél már csak az ekkor közreadott kádári alapító nyilatkozat figyelemre méltóbb: *„A pártot azok alapították, akik eddig is harcot vívtak a Rákosi–Gerő–Farkas-féle sztálinista önkényuralommal.* [...] *Népünk dicsőséges felkelésében, annak vezetésében a kommunisták* [...] *becsülettel helytálltak.* [...] *A Magyar Szocialista Munkáspárt védi nemzeti becsületünket, hazánk függetlenségét."*[33] A versengő többpártrendszer életre kelésének hajnalán ez imázst teremteni igyekvő öndefiniálásként kezelhető és értékelendő. Másként aligha, mert arra, amit szolgálhatott volna – a demokratikus választásokat megelőlegező kampány nyitánya – már nem kerülhetett sor.

Nem tudható, hogy az új kommunista párt alapításának gondolatát kezdetben averzióval fogadó Kádárt mennyiben inspirálta álláspontjának gyors megváltoztatásában az is, hogy az előző napon – október 30-án – érte a korábbi MDP budapesti szervezetének központi székházát megsemmisítő támadás. A dráma azzal kezdődött – ennyiben konszenzusos a történtek felidézése –, hogy a Köztársaság téri pártház ávéhás őrsége elfogott néhány járőröző felkelőt. Az erről tudomást szerző, közelben tanyázó fegyveres csoport társai kiszabadítására indult. Az épületből tüzet nyitottak rájuk. Részben a csetepaté zajára, részben pedig a felkelőcsoportok közötti hírlánc révén hamarosan összesereglő fegyveresek „ostromgyűrűbe" zárták a pártházat. Mező Imre, az MDP szolgálati helyén lévő budapesti tikára telefonon kért felmentőerőket mind a pártközpontból, mind pedig a Honvédelmi Minisztériumtól. Meglehetős késlekedéssel útnak is indítottak egy harckocsiosztagot, de a helyszínre érkező tankok – kommunikációs félreértés folytán – részben átálltak a támadók oldalára, és szintén a már ostrom alatt álló pártszékházat kezdték lőni. Ez megpecsételte mind az őrség, mind pedig a benn szorult pártalkalmazottak sorsát: megadták magukat. Az épületből kilépő Mező Imrét azonnal halálos lövés érte. Többeket az épület elé terelve lőttek agyon, az elfogott ávéhások közül pedig néhányat meglincseltek és megbecstelenítettek. A pártházban tartózkodók közül összesen huszonhárman vesztették életüket.

A miniszterelnök – amikor éppen nem a pártvezetőség vagy a kormány ülésein vett részt – rendre az új forradalmi szervek küldöttségeit fogadta. A budapesti ke-

Kitűzik a nemzeti zászlót a Sztálin-szobor csizmájába a „Csizma térnek" átnevezett Sztálin téren (ma Dózsa György út) október utolsó napjaiban

rületek forradalmi bizottságai, illetve a munkásküldöttségek mindegyike éppúgy vele akart találkozni, mint a vidékről érkező deputációk. Nagy Imre számára ezek a konzultációk éppoly fontosak voltak, mint a „forradalom parlamenterei" számára. Tőlük első kézből értesülhetett arról, hogy mit is gondolnak, s mi is történik az Országház falain kívül – akár Budapest egyes kerületeiben, akár az ország más vidékein, városaiban. Ezeket a megbeszéléseket ütemezni aligha lehetett, mert azokban a napokban kiszámíthatatlan volt, hogy egy Győrből, Miskolcról vagy Kaposvárról nekiinduló küldöttség mennyi idő alatt vergődik el a fővárosig. A konzultációk a hírcserén túl, az új szerveknek az átalakulásba integrálása szempontjából is támpontokat nyújtottak a miniszterelnöknek. Az új forradalmi bizottságok, munkástanácsok tűnhettek olyannak a miniszterelnök számára, mint amelyek – leginkább vidéken – egyrészt megtalálták szerepkörüket, másrészt a rendkívüli helyzetből óhatatlanul adódó hatásköri súrlódások, kompetenciaviták ellenére idővel, a normalizálódással párhuzamosan beépíthetőek lesznek az átalakuló intézményi struktúrába. A visszatekintő koridézés megfogalmazhatja ugyan, hogy itt párhuzamosan vagy akár egymással is rivalizáló módon éledtek újjá a hagyományos képviseleti demokrácia, valamint az ún. önigazgatás, a közvetlen demokrácia intézményi formaváltozatai – ami embrionális állapotukhoz képest idővel strukturálást, hatalomszervezeti koordinációt igényelt –, de az adott napokban nem az alkotmányjogi kérdéseken töprengés volt elsődleges fontosságú.[34]

Ssokkal inkább jelentett kockázati tényezőt – s ezért megoldandó problémát – a fegyveres felkelőcsoportok pacifikálása, illetve intézményi integrálása. Október 27.

A Sztálin-szobor feje a Blaha Lujza téren

és október 30. között az ún. Katonai Bizottságtól a Budapesti Rendőrfőkapitányságon át az MDP Budapesti Pártbizottságáig több helyszínen is folytak megbeszélések arról, hogy a feloszlatásra szánt ÁVH-t egyszerre semlegesítő és azt felváltó, kormánytámogató *karhatalmat* hozzanak létre.[35] A fegyveres csoportokat különbözőképpen megítélő és meglehetősen összehangolatlan próbálkozások is eredményre vezettek annyiban, hogy a „szabadcsapat" státusukat kezdetben féltékenyen őrző fegyveres csoportok egy része elismerte Nagy Imre kormányát, és – a szovjet csapatok kivonulását mindvégig előfeltételnek tekintve – hajlandóságot mutatott a betagolódásra egy új *nemzetőrség*be. Kopácsi Sándor budapesti rendőrfőkapitánynak legelőször az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkari forradalmi bizottsága által fegyverhez juttatott egyetemistákkal sikerült megegyeznie arról, hogy nemzetőrségként lenne mód legális keretek között tovább működniük: ők addig sem – a fentebb már leírt – militáns gerillacsapatként tevékenykedtek, hanem inkább az egyetem biztosítását ellátó, fegyveres rendezőgárdaként. Az e napokban is leggyűlöltebb korábbi szerv, az ÁVH megszüntetésének bejelentésével párhuzamosan, mintegy eliminálásának forradalmi biztosítékaként kezdett szerveződni az 1848-as forradalom idejéből átvett elnevezéssel a *nemzetőrség*. Ez „a forradalom fegyveres ereje", elért eredményeinek védelmezője funkciót jelentett. A historizáló elnevezést lehántva a nemzetőrség paramilitáris „polgárőrségnek" tekinthető, amelyet kezdetben elsősorban munkásokból és egyetemistákból terveztek verbuválni.

Ebben az értelemben körvonalazta Király Béla vezérőrnagy az új szervezet arculatát a Forradalmi Karhatalmi Bizottság október 31-i alakuló ülésén: „*A nemzeti demokratikus forradalom győzött, anélkül, hogy egységes központi vezetés lett volna. A győzelem azonban csak úgy tartható fenn, ha a forradalom győztes ifjai, egyetemistái, munkás ifjai, harcegységei, alakulóban lévő üzemi őrségeink, Honvédségünk és Rendőrségünk* [...] *egységes vezetés mellett őrködik afelett, hogy a forradalom vívmányait sem restaurációs törekvések, sem reakciós elemek támadásai ne veszélyeztessék.*" A körülményes körülírás arra utal, hogy társminisztériumok közötti kompetenciaviták is lehettek a vezénylést, parancsnoklást illetően.[36] Király mintha ezt igyekezett volna oldani azzal a pontosítással, hogy a nemzetőrségbe integrálódik „*minden fegyveres egység, amely nem tartozik a Honvédséghez vagy a Rendőrséghez a mai napon*", mindazonáltal a jelzett tárcák irányítása alatt álló fegyveres testületek keretében is bejegyezhetők ilyenek. Az esetleges irányítási-felügyeleti rivalizálást Király Béla úgy látta áthidalhatónak, hogy a nemzetőrség végül is közvetlenül a miniszterelnök, illetve az általa életre hívott Forradalmi Karhatalmi Bizottság alá tartozott.[37] Ez viszont – egy pluralizálódó kormányzati struktúra felé haladva – azt látszott intézményesíteni, hogy mindenki mástól elkülönítve jön létre egy, közvetlenül a miniszterelnöknek alárendelt rendfenntartó-félkatonai ütőerő.[38] November 3-ig bezárólag a Budapesti Rendőr-főkapitányság adatai szerint több mint 18 000 nemzetőr-igazolványt adtak ki, s összesen ugyanennyire tehető a testület kötelékébe vidéken jelentkezettek száma.[39] Ilyen „civil" nemzetőrség az ország településeinek valamivel több mint felén alakult meg, de ezeknek jó, ha a fele rendelkezett fegyverrel is. Emiatt is működtek többnyire együtt a rendőrséggel, honvéd-, illetve határőregységekkel, többnyire sikerrel próbálva maguk mellé állítani azokat az ÁVH bomlófélben lévő szervei-

nek semlegesítésére, lefegyverzésére, illetve – el nem menekült – exponenseinek „védőőrizetben” tartására.

Nagy Imre tisztéből eredően is rendszeres kapcsolatot tartott Jurij Andropovval, a Szovjetunió budapesti nagykövetével, előbb a szovjet csapatok Budapestről történő kivonását, majd pedig Magyarországról való távozásukat kezdeményezve. Az utóbbi esélyét is megcsillantotta – Budapestről nézve – a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata, amely az államközi kapcsolatok egyenrangúságának helyreállítását, az államok szuverenitását, történelmi-társadalmi sajátosságainak respektálását, valamint a belügyekbe való be nem avatkozást rögzítette a Szovjetunió érdekszférájába tartozó országok között is. Sőt mi több, a dokumentum külön passzusban jelezte, hogy *„a szovjet kormány kész tárgyalásokba bocsátkozni a Magyar Népköztársaság kormányával és a Varsói Szerződésben részt vevő más államok kormányaival a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról”*.[40] Az eltelt hét vétlen áldozatokat követelő, atrocitásokkal, fegyveres összecsapásokkal, vérfürdőkkel és politikai iszapbirkózással teli keservei után ez valóban reménykeltő hír volt. A rákövetkező napon, október 31-én a rádiókommentárok immár a *„felemelő harc végkifejletéről”*, illetve *„a nép szívéből szóló”* kormánynyilatkozatról értekeztek.

Csakhogy eközben október utolsó két napján egyre-másra érkeztek újabb, addig nem Magyarországon állomásozó katonai egységek Kárpátalja irányából.[41] Október 30–31-én egymás után futottak be a vészjósló hírek a parlamentbe. Ezek arról tudósítottak, hogy kivonulás helyett az ország keleti határállomása – Csap–Záhony – felől újabb reguláris szovjet csapatok hadigépei gördülnek a főváros irányába, és sorra körbefogják a kelet-magyarországi repülőtereket, laktanyákat. Ugyanezen naptól kezdődően a magyar miniszterelnök hol a külügyminiszter útján, hol pedig személyesen kért tájékoztatást J. Andropovtól, de a szovjet nagykövet nem akart tudni ezekről az újabb fejleményekről. Nagy Imre november 1-jén a külügyminiszteri tárcát is átvette, és egymást követő rendkívüli kormányüléseken tárgyalták a mindinkább baljóslatú híreket. Végül olyan kormányhatározat született, amely a nem tisztázható fenyegetettséget diplomáciai nyomásnak is szánt nyilatkozatokkal igyekezett ellensúlyozni. A forradalom hónapjának utolsó délutánján a Parlament épülete előtt mondott beszédében Nagy Imre arról szólt, hogy a csapatok kivonása mellett tárgyalásokat kezdeményezett a Szovjetunióval a Varsói Szerződésből való kilépésről. Egy napra rá, november 1-jén pedig rádiónyilatkozatban deklarálta az ország semlegességét. A fejleményekről a miniszterelnök még ugyanezen a napon tájékoztatta az ENSZ főtitkárát, Dag Hammarskjöldöt, azzal zárva levelét, hogy az ügy rendezéséhez *„a négy nagyhatalom segítségét kéri”*.[42] Azaz, az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia mellett a Szovjetunióét is.

November 1-jén az esti órákban, nem sokkal a miniszterelnök után Kádár Jánost hallhatták a rádióra figyelők. A politikai beszédek hangsúlyaiban járatosak az utóbbi esetében azonnal érzékelhették, hogy miközben maga is üdvözölte *„népünk dicsőséges felkelését* [...] [amivel] *kivívta szabadságát”*, és összefogásra szólította fel *„az újonnan alakuló demokratikus pártokat”*, szót sem ejtett a közvéleményt akkor már leginkább foglalkoztató semlegességről, illetve a Varsói Szerződés felmondásáról. E rádióbeszédben hozta nyilvánosságra Kádár a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) megalakítását.[43] Nem tudhatták a hallgatók, hogy

A 1956. október 26-ai sortűz áldozatainak azonosítása, Mosonmagyaróvár

ez a szónoklat felvételről hangzott el. A szűkebb kabinet tagjainak is csak a lejátszás idején tűnt fel, hogy Kádár János időközben eltűnt. Némi utánajárással anynyit sikerült rekonstruálniuk, hogy a Parlamentből Münnich Ferenc belügyminiszterrel távozva a szovjet nagykövetségre tartott, de Andropov – Nagy Imre megkeresésére válaszolva – erről sem akart tudni.

A keresztény hagyomány szerint november 1. mindenszentek napja. Az előző napok fegyveres összecsapásainak helyszínein sorra gyújtottak gyertyát a forradalomban addig elesettek emlékére.[44]

[1] Gyarmati György: Kossuth-címeres forradalom. In: Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. (Szerk: Gyáni Gábor és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 254–274. old.

[2] Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

[3] Valuch Tibor: Hajdú-Bihar megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. m. I. kötet. 236–265. old.

[4] Gyarmati György: A „fasiszta csőcselék" legendája. *Rubicon,* 2006. 9. sz. 72–73. old.

[5] A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások, 1956. október 23.–november 9. (Főszerk: Gyurgyák János.) Századvég, Budapest, 1989. 29–39. old.

[6] Varga László: A munkástanácsok. In: u.ő. Az elhagyott tömeg, 1950–1956. Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1994. 204–205. old.; Szakolczay Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. kötet. (Szerk: Szakolczai Attila és Á. Varga László.) 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003. 130–133. old.

[7] Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. (Válogatta és jegyzetelte: V. Szereda és A. Sztikalin.) Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1993. 122–124. old.

[8] Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 55. old.
[9] Napról napra. 1956 sajtója, október 23.–november 4. (Válogatta: Szalay Hanna.) Magyar Krónika, Budapest, 1989. 59–60. old., A forradalom hangja. I. m. 82–88. old.
[10] Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. I. m. 201–203. old.
[11] A forradalom hangja. I. m. 76. old.
[12] Rainer M. János: Nagy Imre II. 1953–1958. I. m. 261., 263. old.; Ripp Zoltán: A pártvezetés végnapjai. In: Ötvenhat októbere és a hatalom. (Szerk: Horváth Julianna és Ripp Zoltán.) Napvilág, Budapest, 1997. 165–210. old.
[13] A forradalom hangja. I. m. 131–132. old.
[14] 1956 kézikönyve. Kronológia. (Főszerk: Hegedűs B. András.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 129. old.; Vác '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. I–II. kötet. (Közreadja: Böőr László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc.) Vác Város Levéltára, Vác, 2006.
[15] Ember Mária: Mindent késve. 1956-os naplójegyzetet és feljegyzések. (Szerk: Murányi Gábor.) Noran, Budapest, 2006.
[16] Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 261. old. Évtizedekkel később is plasztikusan idézi fel mind a helyzet többszörös ellentmondását, mind pedig a benne tevőleges részt vállalók dezorientáltságát Vásárhelyi Miklós visszaemlékezése. A Nagy Imre-kormány sajtófőnöke voltam. Szilágyi Sándor interjúja. In: Beszélő I–III. Összkiadás, 1981–1989. (Sajtó alá rendezte: Havas Fanny.) AB – Beszélő Kiadó, Budapest, 1992. III. kötet. 485–497. old.
[17] Azt, hogy számított rá, sőt ambicionálta is a visszakerülést, találóan jelzi Nagy életrajzírója a „magabiztos várakozás" formulával. Rainer M. János: Nagy Imre II. 1953–1958. I. m. 220–233. old. Beszélő I–III. I. m. 40. old.
[18] Nagy Imre: A magyar nép védelmében. Forradalmi Tanács, 1957, h. n. (Brüsszel) 23. old. Nagy Imre külföldre kicsempészett írásai többfajta megtévesztő kötésben jelentek meg külföldön a forradalom után. A hazacsempészhetőség érdekében más-más címlapborítóba kötve, különböző „zsebnaptárnyi" méretű kiadások is közkézen forogtak úgy, hogy egyikben-másikban az egyes fejezetek is felcserélődtek. Ezek egyike például a „Problemes de la bombe H." verzió, amelyben a fentebbi idézet az 51. oldalon tűnik fel. További álcímek: L'agression Franco-Brittanique contre L'Égypte, 1956; Les troubles du grand sympethique; La concezione materialistica della storia.
[19] Azt utólag is neheztelő, rosszalló kontextusban említi Vásárhelyi Miklós, hogy Nagy a kormányfői posztot minden előfeltétel, kikötés nélkül vállalta el újra. Lásd: A Nagy Imre-kormány sajtófőnöke voltam. Szilágyi Sándor interjúja. I. m. In: Beszélő I–III. Összkiadás, 1981–1989. (Sajtó alá rendezte: Havas Fanny.) AB – Beszélő Kiadó, Budapest, 1992. III. kötet. 485–497. old.
[20] Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottsága 1956. október 28-i üléséről. In. Sub clausula, 1956. I. m. 572–585. old.
[21] A vidék forradalma, 1956. I. m. Az I–II. kötetekben leírtakból az általánosítható jellemzőket foglaltuk össze.
[22] Eörsi László: Corvinisták. 56-os Intézet, Budapest, 2001; Eörsi László: A Széna tériek, 1956. 1956-os Intézet – ABTL, Budapest, 2006; Kozák Gyula: Szent csőcselék. In: Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 1999. (Szerk: Standeisky Éva és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, 255–281. old.
[23] Rainer M. János: Nagy Imre II. 1953–1958. I. m. 244–249. old.
[24] Ötvenhat az ötvenediken. Kritikai szemle a magyar forradalom fél évszázados évfordulóján megjelent művekből. (Szerk: Rainer M. János – Topits Judit.) www.rev.hu/rewiews.
[25] Charles Gati: Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os magyar forradalom. Osiris, Budapest, 2008. 197. old.
[26] A két instrukciót külön-külön idézi Charles Gati: Vesztett illúziók. I. m. 197. old., illetve Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. In: „Tizenhárom nap amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) HIM, Budapest, 2003. 23. old. Információikat mindketten ugyanazon munkából veszik át. Bennett Kovrig: Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe. NYUP, New York, 1991. 92. old.
[27] Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. I. m. 17–32. old.
[28] J. F. Dulles beszédét közli: Békés Csaba: Az 1956-os forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 206–209. old., Lásd még Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. I. m. 307. old.

[29] Lásd erről Charles Gati: Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os magyar forradalom. Osiris, Budapest, 2008. Különösen 73–99., 165–173., 197–200., 215–217. old.

[30] Nagy Imre e napokban folytatott tevékenységének fentebbi bemutatása alapvetően eltér Charles Gati – más vonatkozásban már hivatkozott – munkájának a magyar miniszterelnököt érintő értékelésétől. Lásd Charles Gati: Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os magyar forradalom. I. m. Különösen 149–162., 212–214. old.

[31] Pártok, 1956. (Szerk: Kőrösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997; 1956 és a politikai pártok. (Szerk: Vida István.) MTA JKB, Budapest, 1998.

[32] Sub clausula, 1956. I. m. 640–643. old.

[33] 1956 és a politika pártok. 1956. október 23–november 4. (Szerk: Vida István.) MTA, Budapest, 1998. 144–145. old.

[34] Ugyanígy szembetűnő jelenség, hogy miközben az ország két legiparosodottabb vidéki megyeközpontjában, Miskolcon és Győrben egyfelől meghatározó jelentőségű volt a nagyüzemi munkásság aktivitása, másfelől két, a kommunista hatalmi nómenklatúrában is pozicionált személy lett kulcsfigura – Miskolcon a Borsod Megyei Pártbizottság első titkára, Földvári Rudolf, Győrben a Dunántúli Nemzeti Tanács elnökévé is megválasztott Szigethy Attila –, az ország tradicionálisan legnagyobb fővárosi munkáscentruma, „a Vörös Csepel" nem mutatott súlya, „rangja" alapján feltételezhető aktivitást.

[35] Ennek legaprólékosabb feltárását és a vonatkozó történeti irodalom pontatlanságait is korrigálni igyekvő leírását lásd Szakolczai Attila: Az 1956. október 31-i szovjet döntés lehetséges magyar okai: karhatalomból Nemzetőrség. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. (Szerk: Horváth J. András.) Nógrád Megyei Levéltár, Budapest–Salgótarján, 2008. 393–426. old.

[36] Az Apró Antal vezette Katonai Bizottság, illetve a Budapesti Pártbizottságon ezen munkálkodó Földes László valamifajta új pártmilíciában gondolkodott, Kopácsi László rendőrfőkapitány a fegyveres felkelők „megszüntetve megőrzött" rendősége integrálásában, Münnich Ferenc belügyminiszter pedig – a régi rendőrség és az ÁVH kevésbé kompromittálódott részének „átvételét" sem zárva ki – a kettő ötvözetét vélte célravezetőnek. Jobb híján azt mondhatjuk, hogy kormány alá rendelt – általa parancsnokolt – pártkarhatalomban gondolkodott, illetve ez irányban tett lépéseket.

[37] Sub clausula, 1956. I. m. 646–647. old.; Király Béla: Honvédségből néphadsereg. Személyes visszaemlékezések, 1944–1956. Magyar Füzetek – Magyar Öregdiákok Szövetsége, Párizs–New Brunswick, 1986. 251–253. old.

[38] Elsődlegesen ez lett az oka annak, hogy az 1956 utáni megtorlás során Király Bélát is a reprezentatív főperben, a Nagy Imre és társai elleni eljárásban kívánták bíróság elé állítani. A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989. (Szerk: Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin.) 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2008. 145., 159., 154–156. old.

[39] Horváth Miklós: A nemzetőrség megalakulásának körülményei és tevékenysége november 4-ig. In: „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003. 145–164. old.

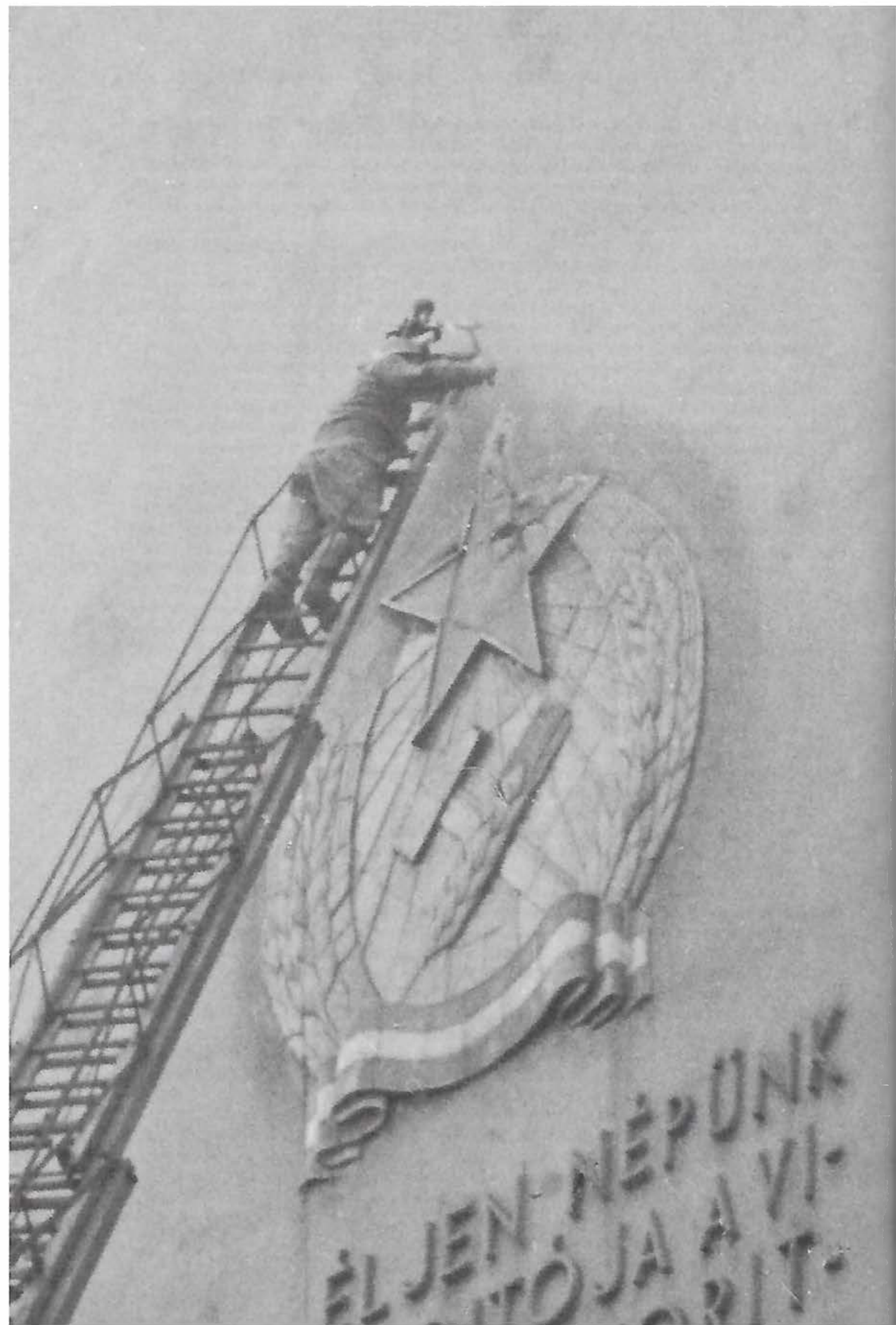
[40] A Jelcin-dosszié. Szovjet dokumentumok 1956-ról. (Szerk: Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János.) Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1993. 64–67. old

[41] Szovjet katonai intervenció, 1956. (Szerk: Györkei Jenő – Horváth Miklós.) Argumentum, Budapest, 1996. 199–200. old., Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája. I. m. 250–251. old.

[42] Jelcin-dosszié. Szovjet dokumentumok 1956-ról. (Szerk: Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János.) Századvég – 1956-os Intézet, Bp., 1993. 67–68. old.; Sub clausula, 1956. I. m. 644–645., 655–658. old.; A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások, 1956. október 23–november 9. (Főszerk: Gyurgyák János.) Századvég, Budapest, 1989. 361. old.

[43] 1956 és a politikai pártok. 1956. október 23.–november 4. (Szerk: Vida István.) MTA JKB, Budapest, 1998. 140–142. old. Nagy „semlegesség" nyilatkozata november 1-jén 20 óra előtt, Kádárnak az MSZMP alakításáról szóló beszéde 21 óra után hangzott el a rádióban, s mindkét beszédet közölte a másnap, 1956. november 2-án meginduló új, *Népszabadság* c. napilap.

[44] Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ról. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1992. 218. old.

NÉPÜNK
ÉLJEN NÉPÜNK
TÓJA A VI-

31 „HA KIVONULNÁNK MAGYARORSZÁGRÓL, EZT GYENGESÉGÜNKNEK FOGNÁK FEL." (HRUSCSOV)

A több szálon, több szinten és még több helyszínen zajló események valóban szinte egymást kergették. Időrendjüknek azért van jelentősége, mert oksági összefüggést is fellelni vélnek közöttük, illetve mert esetenként egymásnak ellentmondó fejleményekre keresi a magyarázatot a kortárs krónikás éppúgy, mint a történteket utólag rekonstruáló – és megérteni próbáló – historikus. Mindmáig tartja magát az a hiedelem, amely szerint a Magyarország elleni második szovjet intervenciót az provokálta ki, hogy Nagy Imre kormánya felmondta a további részvételt a Varsói Szerződésben, illetve deklarálta Magyarország semlegességét. (Korábban ehhez hozzáillesztették még az MDP Köztársaság téri székházának megrohamozását, illetve az elfoglalását követő kegyetlenkedéseket is). Az ezen alapuló oksági magyarázatokat viszont az események kronológiai rendje – illetve azok ismertté válása – nem látszik alátámasztani. Kezdjük egy kicsit távolabbról – nem időben, csupán térben. Charles Bohlen, az Egyesült Államok moszkvai nagykövete október 29-én – a Törökország moszkvai követsége által rendezett esti fogadáson – adta át azt a fentebb már idézett washingtoni üzenetet Hruscsovnak, amely szerint az USA potenciális katonai szövetségesei között sem számol a Szovjetunió kelet-európai csatlós államaival. Ennek ismeretében, de aligha ettől motiváltan látott napvilágot másnap az a – szintén idézett – nyilatkozat, amelyben a szovjet kormány revideált, partnerséggel kecsegtető viszonyt helyezett kilátásba a csatlósaival való kapcsolattartásban.[1] Magyar vonatkozásban ez érvénybe sem léphetett, mert mire lefordították és ismerhetővé vált, aktualitását is vesztette. Egy nappal ugyanis az oly ígéretesnek tűnő deklaráció után, 1956. október 31-én már az újabb beavatkozás mellett döntött az SZKP KB Elnöksége. Nyikita Sz. Hruscsovnak az elnökségi ülésen elhangzott szavait hosszabban idézve: *„Felül kell vizsgálni az* [előző napi] *értékelést, a csapatokat ne vonjuk ki Magyarországról és Budapestről, kezdeményezően lépjünk fel a rend helyreállítása érdekében Magyarországon. Ha kivonulnánk Magyarországról, az felbátorítaná az angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel, és támadásba lendülnének.* [A kivonulással] *pozícióink gyengeségét demonstrálnánk. Pártunk ez esetben nem értene meg bennünket. Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is."*[2]

Mivel az érvelés zöme önmagáért beszél, talán csak ez utolsó mondat kíván megjegyzést. A két nappal korábban kirobbant szuezi válság kapcsán a Szovjetunió még nem tudhatta, hogy az Egyiptomot Izraellel karöltve megtámadó angol–francia inváziós erők a szuperhatalmak – azaz Moszkva és még inkább Washington – különböző indíttatású, de egyöntetű, határozott ellenzésére visszakozni fognak. Így Moszkva attól tartott, hogy újonnan szerzett – még csak kiépítés alatt álló – észak-afrikai hídfőállásáról esetleg kénytelen lesz lemondani. Azt viszont már nem engedhette meg magának, hogy egyidejűleg „két fronton" is kudarcot valljon. A magyarországi „rendcsinálásnak" ráadásul nem volt tényleges világpolitikai horderejű kockázata: birtokon belül volt – s immár Washington stratégiai érdektelenségének kinyilvánításával is megerősítve.[3] A két kérdés ily módon való junktimba hozása majdhogynem kínálta azt a döntést, amelynek Magyarország lett a kárvallott-

ja. Találóan jellemzi ennek a politikai árukapcsolásnak a hozamát – alig néhány nappal a történtek után, november 12-i jelentésében – Norbert Bischoff, Ausztria akkori moszkvai nagykövete: *„Hruscsov és Bulganyin, valamint a többi szovjet vezető, akik parancsot adtak a magyar népfelkelés véres leverésére, köszönetet várhatnának az Egyiptom elleni támadásért felelős személyektől. A magyar katasztrófa nélkül kalandjukért kétségkívül sokkal nagyobb árat kellett volna fizetniük."*[4]

Az intervencióról tehát azelőtt megszületett a döntés, hogy Magyarország a Varsói Szerződésből való kilépés, illetve a semlegesség szándékát kinyilvánította volna. Október–november fordulójának napjaiban a támadás előkészítését szolgáló, az ország határait átlépő szovjet csapatmozgások jutottak a magyar kormány tudomására: erre reagált Nagy Imre nemzeti kormánya politikai-diplomáciai nyilatkozatokkal. Így – utólag – érthető, hogy miért kerülte J. Andropov nagykövet sorozatosan a választ a preventív akciókat firtató, ismételt magyar megkeresésekre. Minden Magyarországon állomásozó, illetve oda érkező szovjet katonai erő főparancsnokságával megbízva I. Sz. Konyev marsall már a döntés napján, október 31-én megérkezett törzsével a Szolnok melletti szovjet katonai bázisra.[5]

November 1-jén Ny. Sz. Hruscsov a szovjet–lengyel határvárosban, Bresztben informálta W. Gomulkát, illetve a lengyel vezetőket a készülő katonai beavatkozásról. Onnan Bukarestbe repült, s másnap a többi szocialista ország vezetőit tájékoztatta a döntésről, majd rögtön indult tovább Brioni szigetére, ahol Tito hozzájárulását is megszerezte az intervenció megindításához. Ugyancsak a brioni tárgyalások során dőlt el az, hogy a Nagy Imre kormányából disszidált s időközben már Moszkvába érkezett két magyar (ideiglenes MSZMP) pártvezető közül nem a Hruscsov által előnyben részesített Münnich Ferencet, hanem – Tito javaslatára – Kádár Jánost állítják a szovjet intervenció fedezetében végrehajtandó kommunista restauráció élére. Évtizedek múltán is nehéz szenvtelenül olvasni Veljko Micunovicnak, Jugoszlávia moszkvai nagykövetének a brioni tárgyalások éjszakáján rögzített naplóbejegyzését. *„Hruscsov és Malenkov teljesen egyedül jöttek, sem jugoszláviai nagykövetüket, sem más kísérőt nem hoztak magukkal. Jugoszláv részről Tito, Kardelj, Ranković és én vagyunk jelen. A szobában rajtunk kívül nincs egy lélek sem, se jegyzőkönyvvezető, se tolmács, se technikai személyzet. Az asztal most csupasz, egyetlen papírfecni sincs rajta, senki sem jegyzetel.* [...] *Mintha mindnyájan azt szeretnénk, hogy ez után a szovjet–jugoszláv csúcstalálkozó után ne maradjon semmi nyom. Ennek a találkozónak a jegyzőkönyve pedig érdekesebb lenne, mint eddig bármelyikének, amely oroszok és jugoszlávok között lezajlott. A helyzet különleges. Az események úgy alakulnak, mint a háborúban, mint ahogy háború is van, s a jelek szerint lesz is még, mégpedig olyan háború, amelyet a szocializmus első és legnagyobb országának katonái vívnak egy baráti szocialista ország és a szocialista tábor egyik tagjának polgárai ellen. Erre még nem volt példa a szocializmus történetében!"*[6]

A második szovjet katonai beavatkozás fentebb vázolt, kulisszák mögötti előkészítése idején, november első napjaiban Magyarország a konszolidáció jegyeit mutatta. Majdhogynem menetrendszerűvé szerveződött az ország legkülönbözőbb részein gyűjtött – lakossági adományokból összeálló – élelmiszerkészleteknek a fővárosba szállítása. A Bécs–Budapest, illetve a Varsó–Budapest „légihídon" át – részben a Nemzetközi Vöröskereszt szervezésében – egymás után érkeztek a különbö-

ző országokból származó gyógyszer-, kötszer-, vér- és vérszérumszállítmányok. Ennél is fontosabb volt az, hogy – a miniszterelnökkel folytatott közvetlen tárgyalások nyomán – a legtekintélyesebbnek számító forradalmi szervezetek állást foglaltak Nagy Imre kormányának támogatása mellett. Ez annál is kevésbé becsülhető le, mivel kezdetben a „bázisdemokrácia" forradalom szülte formációi idegenkedtek, gyanakvóak voltak a – túlnyomó többségében kommunistákból kikerülő – képviseleti politika fórumaival szemben, még akkor is, ha városi, megyei, illetve országos szinten egyes MDP-politikusokat respektáltak is. A hónap utolsó napjaitól mindenesetre a kormány támogatásáról nyilatkozott a budapesti Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága és az átalakult szakszervezeti szövetség (MSZOSZ) elnöksége is. A dunántúli régiót reprezentáló győri nemzeti tanács, illetve az ottani munkástanácsok, az ország legnagyobb munkáscentruma, a csepeli munkástanács (Budapest) és a kelet-magyarországi ipari centrum, Miskolc–Diósgyőr forradalmi testületei sorra kötelezték el magukat a november 2-án immár valóban koalícióssá átszervezett, többpárti nemzeti kormány mellett. November 3-án (szombat) arról is döntöttek, hogy november 5-én (hétfő) újra felveszik a munkát az ország üzemeiben, gyáraiban.[7] Közben pedig a forradalom szülte új – megalakulásukkor esetenként még eleve „ideiglenesnek" tekintett és nevezett – helyi fórumokat elkezdték újraválasztani, új összetételben „véglegesíteni" úgy, hogy azokban egyaránt helyet kaptak a helyi-területi forradalmi bizottságok reprezentánsai, valamint a munkástanácsok delegáltjai is. Figyelembe véve, hogy október 23. óta alig tíz nap telt el, ez – a korabeli hírközlési, közlekedési, infrasturkturális feltételek közepette – intenzív szervezőmunkát és nagyfokú önfegyelemmel párosuló kooperációs készséget mutató teljesítmény volt.

Forradalmárok harckocsijukon a József körút elején

Nagy Imre kormánya összeállította a nemzetközi tárgyalásokra és az ENSZ-be küldendő delegációkat, a miniszterelnök pedig – a szinte már özönlő újabb információk alapján – sorozatban tiltakozott a nem kifelé vonuló, hanem befelé irányuló szovjet csapatmozgások ellen. A világsajtó címoldalairól az utóbbi napokban kirobbant szuezi háború hírei szorították le a budapesti tudósításokat. November 3-án délelőtt a magyar országgyűlés épületében megkezdődtek a magyar–szovjet tárgyalások a csapatkivonás részleteiről, és az egyeztetést követően megállapodtak abban, hogy a második fordulóra még aznap este sort kerítenek a magyarországi szovjet haderők – Budapest melletti – tököli parancsnokságán. A magyar kormánydelegáció tagjai az előzetes egyeztetésnek megfelelően november 3-án késő este meg is érkeztek a helyszínre. Itt azonban már szó sem volt tárgyalásról: Ivan Szerov tábornok, a KGB elnöke egyszerűen elfogatta a magyar delegáció minden tagját. Az akcióban a Piros László exbelügyminiszter vezetésével ugyanide menekült ÁVH-tisztek is segédkeztek.

Sokadszor emlékeztetünk a „forgószínpad" különböző helyszíneken párhuzamosan zajló eseményeire. Október 31-től Hruscsov és Malenkov az SZKP KB El-

A Testnevelési Főiskola nemzetőrei járőröznek

nökségének intervenciós forgatókönyvét véteti tudomásul a többi kommunista párt vezetőivel: politikai értelemben a birodalmi peremvidéken végigszáguldva kompromittálja bele a határzóna országainak kommunista törzsfőnökeit – még a Varsói Szerződés tagállamain kívül is – a „szocialista tábor" egyik renitens csatlósa, a Magyarország elleni háború megindításába. Mint utaltunk rá, nem a Varsói Szerződésből való kilépésről, illetve a semlegességről kiadott szándéknyilatkozatok adtak okot a második szovjet beavatkozásra. De nem adódott-e ezen kívül más motiváló tényező? Igencsak kínos lehetett a szovjet nagyhatalom tagjainak, hogy az éppen maguk mögött tudott hét folyamán komoly veszteségeket szenvedtek emberben és még inkább harci eszközökben olyan, hirtelenjében szerveződött irreguláris ellenállók alkalmi csoportjaitól, amelyek köznapi háztartási lomból – üvegpalack, használt rongy, benzin – sebtében barkácsolt eszközökkel (Molotov-koktél) kényszerítették őket meghátrálásra. Ennél is kínosabb volt, hogy minderről szinte egyidejűleg szerzett tudomást a nemzetközi közvélemény is, hiszen a pesti Nagykörúton, az Üllői úton stb. tömegével fényképezett szovjet harci járművek roncsainak fotóival lett tele azokban a napokban a világsajtó. Ezt a nyilvános blamázst is nehezen viselhette el a szovjet birodalmi büszkeség, mivel – a fejezet címében idézett hruscsovi fordulatra visszautalva – *„ezt* [is] *gyengeségünknek fognák fel".* Alighanem ez is motiválhatta a mielőbbi cselekvést, méghozzá úgy, hogy elsöprő túlerőt bevetve, „percek alatt" legyenek képesek megsemmisíteni most már bármifajta ellenállást.[8]

Mindezeket figyelembe véve lehetett-e bármi tétje annak a felhívásnak, amelyet Mindszenty József – a közel nyolcéves fogságából néhány napja kiszabadított – bíboros-érsek intézett a rádióra figyelőkhöz november 3-án késő este sugárzott beszédében: *„a munkát, a termelést mindenütt azonnal fel kell venni: nemzetünk érdekében, s a nemzet életének folytatásához szükséges ez – haladéktalanul.* [...] *A törvényes felelősségre vonásoknak minden vonalon, éspedig pártatlan bíróság útján kell bekövetkezniük. Magánbosszúkat el kell kerülni, ki kell küszöbölni. A bukott rendszer részesei és örökösei külön felelősséget viselnek saját tevékenységükért, mulasztásukért, késedelemért vagy helytelen intézkedésért. Leleplező vallomásukhoz nem fűzhetünk egyetlen megállapítást sem, mert az az országos munkafelvételt és a termelés folytatását hátráltatná. Ha a kibontakozás az elhangzott ígéretek szerint tisztességesen halad előre, ez nem is lehet feladatunk."*[9] A beszéd markáns kétarcúságát talán a rövid idézet is képes valamelyest érzékeltetni. A perspektivikus „restauráció" évtizedeken át szokásos kiemelése helyett érdemes arra is figyelni, hogy a legsürgősebb teendő – a munkafelvétel haladéktalan szükségessége – tekintetében a főpásztori szózat nem tért el a forradalmi szervek által is kinyilvánított aktuális „közakarattól".

De a kibontakozásra nem adatott alkalom. Mindszenty beszéde után alig több mint hét órával, 1956. november 4-én (vasárnap) hajnalban megindult a szovjet csapatok általános támadása. Moszkva létszámban, fegyvernemekben és tűzerőben olyan méretű haderőt mozgósított Magyarország ellen, hogy az esetleg egyöntetűen ellenálló teljes magyar honvédelem nagy véráldozat árán is csak lassítani tudta volna az előrenyomulást. A Forgószél elnevezéssel indított hadművelet keretében a Konyev marsall vezette katonai egységek feladata az volt, hogy az esetleges fegyveres ellenállást letörjék. Mivel a magyar reguláris csapatokat a már lefogott Ma-

léter Pál honvédelmi miniszter nevében kiadott hamis utasítással „pacifikálták",[10] elsődlegesen a fegyveres felkelők, illetve a nemzetőr-alakulatok ellenállásával számoltak. A Szerov tábornok által irányított KGB-osztagok pedig azt a feladatot kapták, hogy kerítsék kézre a különböző forradalmi szervek (forradalmi bizottságok, munkástanácsok) vezetőit, és – ha mód van rá – deportálják őket a magyar határhoz közeli Kárpát-Ukrajnába.

Egy órával a szovjet támadás megindulása után, november 4-én 5 órától kezdte sugározni egy ungvári rádióadó (Kárpát-Ukrajnából) a Kádár János által megszemélyesített ellenkormány felhívását. (Mivel ez a reggeli órákban „átúszott" a budapesti Kossuth Rádió hullámhosszára is, kezdetben a rádióra figyelők számára sem volt világos, hogy kik és honnan szólnak hozzájuk. Csak reggel 8 óra után kezdte uralni ténylegesen az étert a Kossuth frekvenciáján nagy erővel sugárzó „Kádár-párti" adó.) A deklaráció arról szólt, hogy Apró Antal, Kádár János, Kossa István és Münnich Ferenc november 1-jén szakították Nagy Imre kormányával, és – Kádár vezetésével – megalakították a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányt (MFMPK). *„Elhatároztuk, hogy minden erőnkkel küzdünk a reakció, a fasizmus fenyegető veszélye és azok népgyilkos bandái ellen."* A híradásban további kormánytagként szerepelt Marosán György, Horváth Imre, Dögei Imre és Rónai Sándor.[11]

A Magyarország ellen hadüzenet nélkül megindított háború hírével ébresztették ugyanezen a hajnalon Nagy Imrét. Az előző napok vészjósló előjelei alapján aligha volt kétséges, hogy mi történik. Reggel fél hatkor a miniszterelnök szintén rádión keresztül tudatta *„az ország népével és a világ közvéleményével: ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van."*[12] Az utóbbi két tőmondat már elhangzásakor is csak részlegesen stimmelt. A magyar csapatok – a fentebb már érintett dezinformáló utasítás nyomán – nem bocsátkoztak harcba. A kormány tagjainak többségét pedig Nagy Imréhez hasonlóan otthon riasztották. Igaz, voltak közöttük olyanok is, akik napok óta először szakították meg „állandó készenlétüket", s tértek haza éppen az első – némileg nyugalmasabb – szombati nap után, november 3-án otthon éjszakázni. Másnap reggel azután, mielőtt a Parlament felé nyomuló szovjet katonai egységek célba értek volna, Nagy és környezetének számos tagja – Tito elnök diplomatáinak előző esti ajánlatával élve – Jugoszlávia budapesti követségére menekült. Az országgyűlés épületében a kormány tagjai közül egyedül Bibó István államminiszter maradt a következő két napban. Rövid, tömör kiáltvánnyal fordult mind honfitársaihoz, mind pedig a nemzetközi közvéleményhez: *„A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa felállított bábkormányt törvényes felelősségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen, kivéve azokat, amelyek Budapest közellátását és a közműveket érintenék. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban,* [...] *felelőtlenség volna tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és az igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az ENSZ alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az ENSZ bölcs és bátor döntését leigázott népem*

A Szent Rókus-kápolna és a kórház romos épülete

érdekében."[13] (A felhívást az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország budapesti követségein személyesen kézbesítette.)

A történtek köznapi krónikása, a fejezet elején idézett Zimándi Pius e napon a következőket rótta naplójába: *„Közben a rádióból megtudtuk, hogy Kádár János új kormányt alakított. Személyesen ismertette programját. Tulajdonképpen Nagy Imre programja ez: átkos Rákosi–Gerő-klikk, beszolgáltatás eltörlése, kisipar, kiskereskedelem, parasztoknak szabad szövetkezése, a Varsói Szerződés felmondása, az orosz csapatok kivonulása, függetlenség, szuverenitás, egymás belügyeibe való be nem avatkozás. Az ember nem tudja e tragikus órában, nevessen-e vagy bosszankodjék ezen a cinikus és a való tényeknek ellentmondó programon. A programban a be nem avatkozás, és a valóságban a szovjet csapatok beavatkozása; a programban szuverenitás, függetlenség, és a valóságban az országnak idegen katonai túlerővel való leigázása. Továbbá, ha – a szabad választáson kívül – ugyanaz a programja, mint Nagy Imrének, akkor miért kellett Nagy Imrét ilyen brutálisan elkergetni, ennyi vért ontani és rombolni? Vagy félnek a szabad választásoktól? Difficile est satiram non scribere."*[14] (Nehéz szatírát nem írni.) Iuvenalis sorai helyett ugyanilyen joggal idézhette volna Zimándi a másik ókori klasszikust, Ovidiust is: *„Difficile est crimen non prodere vultu."* (Arcunk nehezen rejti el bűntetteinket.)

1956 novemberének véres vasárnapjától már a Kádár-korszak kezdetét jelezte a történelmi időszámítás, mindazonáltal még nem zárult le az immár defenzívába szorított forradalom. Sőt mi több, ez akár a forradalom harmadik és hosszabb szakaszának is tekinthető. Azzal együtt, hogy a katonai túlerő valóban gyorsan – bő egy hét alatt – térdre kényszerítette a fegyveres ellenállást. A fővárosba özönlő pán-

célosalakulatoknak jószerével csak kézifegyverekkel rendelkező felkelők, illetve néhány nemzetőr-alakulat állta útját – napokig még így is eredményesen. A szabadságharcosok több stratégiai ponton számottevő emberáldozat árán is szívósan tartották magukat a túlerővel szemben. Grebennyik gárdavezérőrnagy, a fővárosba nyomuló szovjet ármádia katonai városparancsnoka november 7-én már olyan falragaszokat nyomatott, amelyek szerint *„a felkelők fő ellenállási gócait levertük"*. Ehhez képest a csepeli munkásmetropolis egy teljes héten át verte vissza a támadásokat úgy, hogy közben az ellenük bevetett repülőgépekből is levadászott egyet. Alkalomszerűen, valamely közelükben operáló szovjet egység ellen még számos helyen szerveztek egy-egy „vitézségből példát" gerillaakciót, hogy azután – muníciójuk fogytán – a feloszlás és menekülés mellett döntsenek. Király Béla vezérőrnagy a Nemzetőrség Főparancsnokságával a Hűvösvölgyön keresztül hátrálva szorult ki a fővárosból, mígnem november 9-én Nagykovácsiban egy légvédelmi üteggel még állásba szerveződtek. A másnapi szovjet támadásban súlyos veszteségeket szenvedtek, s maradék csoportjuk november 11-én éppúgy a külföldre menekülést választotta,

Forradalmárok a Dózsa György út és a Landler Jenő utca (ma István utca) sarkánál október 30-án

mint a magukat szintén ugyaneddig tartó pesterzsébeti és csepeli ellenállók. Ezzel lényegében egy időben hanyatlott le vidéken is a fegyveres ellenállás, legutoljára Sátoraljaújhely, Sztálinváros, illetve Pécs környékén A pécsváradi rendőrőrs ellen november 14-én szervezett támadás egyszerre volt a „mecseki láthatatlanok" utolsó akciója – és a hazai fegyveres ellenállás hattyúdala.

Az egymástól mindinkább elszigetelődő csoportok a szervezett ellenállás egy hete alatt naponta átlagosan közel 400 főt veszítettek, s mintegy kétezer-hétszázan váltak a fegyveres harcok közvetlen áldozataivá. A támadó szovjet hadsereg kötelékében harcolók közül 670 katona esett el és másfél ezer sebesült meg. A főváros pesti oldalának belső kerületei éppoly vigasztalanul romos képet mutattak, mint a tizenkét évvel korábbi világháborús ostromot követően. S ha voltak – mert szórványosan bár, de voltak – a rommá lőtt épületek maradványainál fosztogatások, azok is leginkább ekkoriban történtek, a „mindennek vége" halálhangulat napjaiban. Annak az erkölcsi emelkedettségnek, amely a bibói „dicsőséges forradalom" első napjait jellemezte, s amely akkor még a lumpen elemeket is képes volt magával ragadni, vége szakadt – immár végérvényesen. A szovjet fogságba esett – és életben hagyott – fegyveres ellenállók vagy akár polgári személyek egy része hamarosan Kárpát-Ukrajnában ismerkedhetett a börtönkoszttal. Szerov tábornok Hruscsovnak tett jelentése szerint november közepéig 4700 főt, G. Malenkov egy héttel későbbi adatai alapján a hadműveletekkel egyidejűleg megkezdett tisztogatások keretében 7250 főt vettek őrizetbe, ebből 860 személyt szállítottak a Szovjetunióba.[15]

A szovjet bábáskodással létrehozott ellenkormány három napon át jóformán csak virtuális fantomként létezett a társadalom számára, mert az éteren közvetített nyilatkozatain kívül sehol nem volt fellelhető. Moszkvából éppúgy inkognitóban szállították őket Ungvárra, mint onnan tovább a szolnoki szovjet katonai bázisra. November 7-én pedig harckocsikba rejtve csempészték be a magyar quislingeket a budapesti Parlamentbe. Néhány újabb kormánytaggal kiegészülve itt tették le az esküt Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke előtt. Az aktussal viszont közjogi malőr keletkezett: két kormánya lett az országnak. Nagy Imre kormánya ugyanis nem mondott le, és kabinetjét – néhány nap után észbe kapva – csak november 11-én nyilvánították (egyoldalúan) megszűntnek. Kádár János régi-új csapata birtokba vette a Parlament épületét, de helyzetét tekintve politikai vákuumban lebegett. Nem volt közege, saját bázisa, kapcsolatrendszere, amelynek segítségével kontaktusba kerülhetett volna a társadalommal. A szovjet hadsereget maga mögött tudhatta ugyan – hiszen Moszkva aligha hagyhatta sorsára a kommunista pártegyeduralom restaurálására kiválasztott magyar kollaboránsokat –, de ez inkább fokozta az MSZMP, illetve a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány elszigeteltségét, a vele szembeni averziót.

A társadalom többsége továbbra is a forradalmi szerveket tekintette magáénak. Nagy Imre kabinetjének eltűnése – kezdetben szovjet fogságban lévőnek hitték –, illetve a fegyveres ellenállás kíméletlen eltiprása nem járt együtt a forradalom szülte intézmények megbénulásával, szétesésével. Épp ellenkezőleg: a katonai intervencióval szinte egyidejűleg gyorsult fel ezen szervek lehetőség szerinti koordinációja, területi, regionális hálózatuk kiépítése. November folyamán a munkástanácsokra helyeződött át a forradalom, illetve a társadalmi önvédelem súlypontja. A munkástanácsok szervezeti integrálódását a szovjetek fegyveres közbelépése is csak elhalasz-

tani tudta, megakadályozni nem. November 15-én megalakult a Nagy-budapesti Központi Munkástanács. A kormány kénytelen volt tudomásul venni, hogy nem mellőzhető az egyezségre jutás ezzel a bizalmat élvező, tekintélynek örvendő – és reakciósnak aligha nevezhető – munkásszervezettel. A tárgyalások még ugyanezen nap végén meg is kezdődtek. Megállapodásra azonban nem kerülhetett sor: Kádárék feltétel nélküli kapitulációt és a munka azonnali felvételét követelték, miközben a munkástanácsok – támogatottságuk tudatában is sokkolva az elmúlt két hétben megtapasztalt kíméletlen fegyveres erőszaktól – szintén rugalmatlanok, hajlíthatatlanok voltak. Ilyen közhangulatban tűzték ki november 21-re az Országos Munkástanács létrehozását.

Kádár, aki a pártvezetés egyik ülésén – körülményeskedően körülírva – maga is elismerni kényszerült, hogy bábkormány élén áll,[16] többszörös legitimációs csapdába került. A munkástanácsok ugyanis azon a november 1-jei platformon álltak, amelyet Kádár is magáévá tett, mielőtt Nagy Imre kormányával szakítva Moszkvába indult volna. Nyilvánvalóvá vált, hogy az a „munkáshatalom", amely a rendszer ideológiai sarkköve volt, végletesen szembekerült saját hivatkozási alapjával, a munkássággal, valamint annak valóban választott – méghozzá „forradalmi úton" választott – vezető szerveivel. Még nagyobb gondot jelentett Nagy Imre – valamint

Sztálin elvtárs lángokban

a vele tartók – státusának rendezetlensége. Kádár János írásbeli kötelezettséget vállalt arra, hogy Nagyék bántatlanul hazatérhetnek otthonaikba. *„Az ügy lezárása érdekében a magyar kormány* [...] *ezúton megismétli a szóban több ízben tett kijelentését, hogy Nagy Imrével és csoportja tagjaival szemben múltbeli cselekedeteikért nem kíván megtorlást alkalmazni. Tudomásul vesszük, hogy ily módon a csoport számára nyújtott menedék megszűnik, ők maguk a Jugoszláv Nagykövetséget elhagyják és szabadon távoznak saját lakásukra.”*[17] Ugyanekkor arról szólt, hogy *„ha Nagy Imre elhagyja a jugoszláv követséget, meglesz a lehetősége annak, hogy tárgyaljon és megegyezzen velünk.* [...] *Feladjuk a párt monopolhelyzetét, többpártrendszert, tiszta, becsületes választásokat akarunk. Tudjuk, hogy ez nem lesz egyszerű dolog, mert nemcsak puskagolyóval, hanem szavazócédulával is ki lehet lőni a munkáshatalmat. Számolunk azzal, hogy esetleg alaposan megvernek bennünket a választásokon, de vállaljuk a választási harcot, mert a kommunista pártnak meglesz az ereje hozzá, hogy ismét megszerezze a dolgozó tömegek bizalmát.”*[18] Ehhez képest az általa alig néhány napja alapított MSZMP Intéző Bizottságának hét tagja közül egyedül ő volt szabadlábon. Öten, Nagy Imre, Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Lukács György és Szántó Zoltán a budapesti jugoszláv követség védőőrizetében voltak, lényegében zár alatt, Kopácsi Sándor pedig már ekkor szovjet fogságban volt. A helyükre hirtelenjében beválogatottak nevéből szójátékot szerkesztve vált szállóigévé a kortársi közbeszédben: *„Kádár apró dögei”* alkotják a szovjetek fedezetében – inkább tébláboló, mint – működő új kormányt.

Elképzelésünk szerint azért megyünk be a jugoszláv követségre, hogy a zűrzavaros napokat ott vészeljük át. Tehát semmiképpen sem azzal a szándékkal, hogy Jugoszláviába emigráljunk, hanem csak a zűrös időkre. [...] Akkor a kapcsolatot a külvilággal jóformán csak a jugoszláv újságírókon és a jugoszláv követségi tagokon keresztül tartottuk. Mi őtőlük kaptunk hírt egyáltalában, hogy mi van a világban, mikor esténként bejöttek.

A követségen eléggé zűrzavaros állapotok voltak, mert ugye ott volt 12 vagy 14 felnőtt, 13 gyerek és a követség ott lévő alkalmazottai. A követség, azt hiszem, már aznap délelőttől körül volt véve szovjet páncélosokkal, s ezek állandóan figyelték, hogy mi folyik bent. Úgy emlékszem, a második napon, amikor egy bajuszos arcot láttak, [Nagy Imrének vélve] belőttek a követ dolgozószobájába, azonban a bajuszos az egyik jugoszláv attasé volt, akit így öltek meg akkor. Nos, közben folytak a tárgyalások. Ugye a MSZMP-nek az Ideiglenes Intéző Bizottsága vagy hogy hívták, annak a többsége a jugoszláv követségen tartózkodott, ők ülésezték és tárgyaltak.

Újabb tárgyalásokra került sor, amire Jugoszláviából ideérkezett Vidics, aki külügyminiszter-helyettes vagy valami ilyesmi lehetett, ő folytatta a tárgyalásokat, amelynek az volt az eredménye, hogy mindenki bántatlanul hazatérhetett. Hazatérésünk megkönnyítendő, egy buszt fognak adni, és már meg is beszéltük, hogy milyen sorrendbe fogják hazaszállítani az embereket. Ez a busz megérkezett, november 22-e volt, ha jól emlékszem, amikor megérkezett. Ja, igen: amikor ez a tárgyalás folyt, akkor férfiak, nők mindannyian ezt a tájékoztatást magától Vidicstől hallottuk, és ekkor volt az, hogy Fazekas Gyuri megkérdezte, hogy ez mind nagyon jó, hogy aláírta

Kádár, aláírták a jugoszlávok, de vajon az a bukósisakos orosz, aki három hete őrzi a követséget, ez vajon tudott-e róla, és egyáltalán, a szovjeteknek volt-e képviselője? Mire Vidics azt mondta, hogy nem volt, de hát ott volt Münnich elvtárs, nem is volt szükség rá.

Szürkületkor érkezett meg a busz 22-én, és egy magyar rendőr jött be, aki azt mondta, hogy Münnich elvtárs akar szózatot intézni az elvtársakhoz. És amikor kimentünk a buszhoz, akkor kiderült, hogy a sofőrülésen vagy a sofőrülés mellett a bukósisakos orosz ül. És akkor bizonyos zavar támadt, mert világos volt, hogy a hazavitelünkhöz erre az emberre nincs szükség. Nagy Imre azt mondta, hogy ne üljünk föl a buszra, vissza is mentünk. Egyébként Szoldatics, a nagykövet is azt mondta, hogy ha valami probléma van, akkor ne menjünk, akkor menjünk vissza és maradjunk ott. Ezek után visszamentünk a jugoszláv követség épületébe, ahol némi tárgyalás folyt megint csak a férfiak között, és végül az a határozat született, hogy ugye ... van egy kormánymegállapodás, hogy minket hazavisznek, és akkor fölszálltunk a buszra. ...

Miután bizonytalanság volt, két jugoszláv attasé fölszállt velünk a buszra, hogy velünk jönnek. Ezt eltűrték. De hát a Benczúr utcánál már nem fordult be a busz, ez mindjárt gyanús volt, a busz ment tovább a Dózsa György úton, majd mindjárt befordult az István útra... István?... nem, az Ajtósi Dürer sorra, ahol volt valami szovjet parancsnokság, ott megállt a busz, elég durva módon lelökdösték a jugoszláv [...]

– Ott a pártfőiskola, nem?

– Lehet, nem tudom, szóval nem tudom pillanatnyilag, hogy hol a pártfőiskola, mert...

– Az István Gimnázium mellett.

– Az lehet, jó, mert én ott csak a Vakok Intézetére meg ilyenekre emlékszem. Tehát valahol az elején őket elég durva módon leszállították a buszról... Akkor a busz továbbment ismeretlen vidékre. Sötét volt, követett bennünket egy páncélkocsi, az hozta Donáth Lacinak a pelenkáját, Éva meg aggódott, hogy el ne veszítsük ezt. És elérkeztünk valami sötét helyre, egy nagy épületbe, fogalmunk sem volt, hogy hol vagyunk. Az látszott, hogy valamilyen tanintézet, és „Kabinet" – ez volt kiírva, amiből [Fazekas] Gyuri azt gondolta, hogy ez a Rákóczi lesz, de ebben még nem voltunk biztosak.

Ott végig az ablakok alatt, szóval a földszinti szobákban helyeztek el bennünket. A folyosókon minden ajtó előtt egy kiskatona állt, és a WC-forgalmat egy alezredes bonyolította le, hogy nehogy összetalálkozzunk. A forgalomirányítás nem volt tökéletes, mert egy fél órán belül fölfedezte valaki, a vécében vagy a mosdóban találkozva, hogy ott van már Lukács György, és ebből, ugye, világossá vált, hogy mindhármukat [Szántó Zoltánt és Vas Zoltánt is] odavitték és addig tartották őket ott, míg mi is megérkeztünk.

– Minden családot külön kabinetbe helyeztek el, mi a biológiaiba kerültünk. Nálam volt egy kulcscsomó, s így sikerült kinyitni a könyvszekrényt, és akkor a könyvbe bepecsételt leltári izé [pecsét] alapján valóban azonosítottuk, hogy ez a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola, ahol mi leledzünk. Na..., tehát itt nagy őrizet volt és igyekeztek – nem tudom miért – elérni, hogy lehetőleg ne legyen érintkezés közöttünk.

Interjú Bácskai Verával, Tánczos Gábor feleségével. In: Ember Judit: Menedékjog – 1956. A Nagy Imre-csoport elrablása. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989. 5–7. old.

A József körút és az Üllői út kereszteződése a harcok után október végén.
Jobb oldalon a Corvin köz bejárata

Az Országos Munkástanács november 21-i megalakulása és – a jugoszláv külügyminiszter-helyettessel való megállapodás értelmében – egy nappal később Nagy Imréék várható szabadulása a diplomáciai menedékből olyan új társadalmi-politikai erőközpontot alkothatott, amellyel szemben Kádár kabinetjének kevés esélye volt a fennmaradásra. Ennek a – belpolitikai erőteret tekintve – vert helyzetnek létrejöttét csak a szovjet katonai túlerő tudta megelőzni: újabb bevetése nem is maradt el. Páncélosalakulataik körbezárták az Országos Munkástanács megalakulásának helyszínét, majd foglyul ejtettek több munkásvezetőt. Másnap, november 22-én pedig szovjet biztonsági alakulatok – Kádárral előzetesen egyeztetve – hurcolták el Nagy Imrét és társait, akik feladták a menedékjogot és elhagyták a jugoszláv követséget. Egy szovjet katonai bázisról mindannyiukat Romániába deportálták.[19]

Kezdetben az októberben történteknek a restaurációhoz igazodó átértékelése is gondot okozott a Kádár nevével fémjelzett kormányzatnak, illetve pártvezetésnek. Ennek volt nyilvános tükre a *Szabad Nép*et felváltó, *Népszabadság* néven indított új kommunista pártlap számos cikke, közleménye 1956 novemberében. A második szovjet katonai intervenciót követő három hétben az októberi robbanást még kizárólag Rákosi Mátyás, illetve a *„Rákosi–Gerő-klikk bűnös uralma,* [...] *bürokratikus és népelnyomó módszerei"*, máskor meg *„nép- és pártellenes politikája"*, valamint *„rothadtsága"* (sic!) számlájára írták, amit – egy sokadik cikk szerint – *„mindörökre el kell temetni"*.[20] Rákosi ilyetén – majdhogynem naponkénti – „verbális kivégzéséhez" képest Nagy Imre (és kormánya) egy cikk utalásában említődik a lap hasábjain, s akkor is csak *„tehetetlensége, engedékenysége,* [...] *határozatlansága"* kerül szóba, ami az akkori kontextusban aligha tekinthető többnek pedagó-

Kilőtt szovjet harckocsi és rohamlöveg a József körúton október végén.
A felvétel a Corvin köz felől készült

giai célzatú, „elvtársias" dorgálásnál. Ennek az októbert respektáló szemantikai sorozatnak a csúcspontja az egy hónapos fordulón, november 23-án közreadott vezércikk, amely egy képzeletbeli nemzeti emlékmű avatási beszédének is beillett volna: *„Emlékezzünk a mai napon rájuk – a hősökre –, akik egy hónapja minden becsületes magyar akaratát egybe fogva életüket tették rá, hogy meghallja végre a világ: a magyar népnek elege volt a Rákosi–Gerő-féle uralomból. Nagy ár volt érte fiatal életük, de hősi haláluk az egész nemzet szabadságharcának záloga lett. A magyar nép ezért híven őrzi, szívébe zárja emléküket, és nem feledi a bűnös múltat, amelyből minden békés erőfeszítés ellenére végül is csak egy nagy nemzeti mozgalom, ezrek és ezrek halála árán válthatta meg a magyar népet."* Majd a cikk írója egy következő bekezdésében ismételten a *„Rákosi–Gerő-féle önkényt"* állítja pellengérre, amellyel szemben *„az október 23-i mozgalom tiszta céljait* [...] *ebben az országban minden becsületes embernek támogatnia kell"*.

Akár arról volt szó, hogy ez a vezércikk a Kádár-féle pártvezetés erőtlenségéből következő kényszerű októberrespektust tükrözte, akár arról, hogy a Nagy Imréhez közel álló – másnap már leváltott – főszerkesztő, Fehér Lajos „kapituláns" felfogásában fogalmazódott,[21] a lényegen nem változtat: az új helyzetben önmegszervezésével bajlódó MSZMP vezetése sem tagadhatta, hogy a felkelés nélkül aligha lehetett volna megszabadulni a menesztése után is Rákosi nyomdokain haladó – bukdácsoló – s időlegesen Gerő Ernő nevével reprezentált korábbi országrontó garnitúrától. Tőlük két nappal később még a szovjet pártvezetés is – meglehetősen farizeus módon – nyilvánosan határolódott el egy exkluzív *Pravda*-közleményben.[22]

Utólag is nehéz eldönteni, hogy Nagy Imre és akkor még meglehetős társadalmi respektussal bíró politikai környezetének az országból történő álságos kiebrudalása, esetleg a szovjet pártvezetés Nagy Imrével szemben ellenségesre váltó hangütése – vagy a kettő együtt – okozta-e a hirtelen pálfordulást, mindenesetre Kádár János ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy az ország nyilvánossága előtt kezdje meg az előző hónap történéseinek gyökeres átértékelését. November 26-án este sugárzott hosszú rádióbeszéde már igencsak vészjósló volt a forradalomban magukat exponálók számára általában s különösen Nagy Imre és a vele sorsközösséget vállalók tekintetében. Kádár az MSZMP vezérkarát és az általa vezette kormányt *„a dolgozó nép érdekei, a népköztársasági államrend"* egyedüli és megfellebbezhetetlen letéteményesének deklarálta, s minden előzményt, aktualitást, illetve feladatszabást ebből az alapállásból értékelt – pontosabban revideált –, esetenként saját korábbi megfogalmazásaihoz képest is. Ennek megfelelően értesülhetett akkor a kortárs, hogy Nagy Imre miniszterelnöksége idején *„az ellenforradalom óráról órára erősödött és előretört"*, és *„a sötétben bujkáló ellenforradalom hazai földön* [...] *a reakciós külföldi rádiókkal"* karöltve folytatólagosan naponta rágalmazta a törvényes kormányt, ellene ágált. Majd következtek a hóhérkötelet Nagy Imrének már ekkor megelőlegező kitételek, amelyeknek az volt a velejük, hogy *„a Nagy Imre-kormány és maga Nagy Imre megbocsáthatatlan bűnt követett el a magyar nép ellen.* [...] *Leplezte és fedezte a gyilkos ellenforradalmi fehérterrort."*[23] Az eddig idézett novemberi *Népszabadság*-szemle – még ez utóbbi, szigorodó passzusokkal együtt is –

Népítélet a Lenin körút (ma Teréz körút) és az Aradi utca sarkán október 31-én

a politikai kirakat volt.[24] Közben ugyanis – a jugoszláv diplomáciai képviselet tagjaival folytatott tárgyalásokkal párthuzamosan – Kádár már november 15-én megegyezett a szovjet pártvezetés budapesti legátusaival, hogy Nagy Imrét és a vele tartókat miként fogják Romániába deportálni. Erről a legnagyobb titokban szerveződő cselvetésről azonban csak Kádár és Münnich Ferenc tudott, ezért is közvetíthetett más felfogást november 23-ig a párt lapja. A véleménykülönbségek mellett a félrevezetettség tudatosulása is közrejátszott abban, hogy a *Népszabadság* szerkesztősége sztrájkba lépett.[25]

A november 26-i rádióbeszéd előrevetítette a forradalom napjainak alapvető átértékelését ahhoz képest, amit maga Kádár János mondott november 1-jén az MSZMP megalakulását bejelentő rádióbeszédében: *„népünk dicsőséges felkelése* [...] *lerázta a nép és az ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét."* December első napjaiban az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának többnapos ülését követően elfogadott határozat a fentebb már idézett dehonesztáló minősítéssel illette a *„Rákosi–Gerő-klikk tevékenységét"*, de gyökeres fordulat történt *„Nagy Imre és csoportjának felelőssége"* megítélésében: eszerint működésük elhatárolódás helyett inkább *„bátorította a reakciós erőket,* [és ez] *jelentős mértékben hozzájárult az ellenforradalom kirobbanásához"*. Ettől már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy – a Budapestre kirendelt szovjet pártkomisszárok álláspontját maradéktalanul respektálva – immár október 23-tól kezdődően minősítse egyértelműen „ellenforradalomnak" a decemberi határozat az októberben történteket.[26]

1956 novemberének utolsó napjaiban még 90 ezer alatt volt a Magyarországról elmenekültek száma: a következő két hónapban ez a szám megduplázódott. A maradóknak igencsak mérsékelt vigaszt jelentett, hogy a szovjeteket legalább a sportban legyőztük: a melbourne-i olimpián a magyar vízipóló-válogatott 4:0 arányban diadalmaskodott a szovjet válogatott felett – de akkor még nem volt tudható, hogy szó szerint véres, drámai küzdelemben.[27] November–december fordulójától fokozatosan elerőtlenedett, illetve eltiportatott mindaz, aminek egy bő hónapja túlsúlyosan a Kossuth-címer s mellette az ún. „lyukas zászló" volt a szimbóluma. Megbillent az a politikai patthelyzet, amelyben a munkástanácsok a Kádár-kormányt még képesek voltak ellensúlyozni. Legtovább, karácsony napjaiig a Komárom megyei, a nógrádi és a Pécs környéki bányavidék munkástanácsai tartották magukat, mert a téli hónapok beálltával nélkülözhetetlen szén biztosítása fejében időlegesen még „fegyverként" tudták használni a sztrájkot, illetve – bér- és szociális garanciákat kiharcolva – a munkavégzést.

Az 1956-os magyarországi forradalom résztvevőinek heroizmusa sem módosíthatta a szuperhatalmak által teremtett és egymás érdekeit végsőkig respektálva fenntartott hidegháborús status quót. A szovjetek által gyámolított Kádár János vezetésével – immár másodszor – újjászervezni kezdett MSZMP égisze alatt megindult a széthullott kommunista egyeduralom restaurálása. A várható – és hamarosan be is következő – megtorlás elől közel kétszázezren menekültek külföldre, s döntő többségük élethosszig tartó emigrációban maradt.

Tükröztetve mindezt a kötet bevezető lapjain idézett 1944-es Majszkij-prognózissal: akkor még csak kívánatos hatalmi-politikai vezérfonalként merült fel, hogy a Szovjetunió Magyarországot a nyugati határai mentén létesítendő védelmi vagy

A MEFESZ elnöksége, Szeged, 1956. október 20.

ütközőövezet részévé tagolja. Ez időközben megtörtént, és az ötvenes évek közepére Magyarország egyértelműen a – Varsói Szerződés katonai-politikai szervezetében testet öltő – szovjet stratégiai operációs rendszerbe ágyazódott. 1956-ban – részben az Európa-politikában továbbra is központi szerepet játszó német kérdés rendezetlensége miatt, részben az új összetevőkkel gyarapodó, Európán kívüli stratégiai rivalizálás megfontolásai miatt – Magyarország nem vált „feladható" térséggé Moszkva számára. A hidegháborús vetélkedést a régió szempontjából (is) elemző, ekkorra vonatkozó álláspontot egyetértően idézve: *„Kelet-Európa sorsa – Magyarországot is beleértve – a szovjet, s nem az amerikai vezetés kezében volt."*[28] És egy jó ideig még ott is maradt. Ezért is nehéz azonosulni azzal a publicisztikai értékeléssel, amely szerint a budapesti forró ősz tizenhárom napja – úgymond – *„megrengette a Kremlt"*. Nemzetközi összefüggéseit tekintve az SZKP XX. kongresszusától számítva „a magyar kérdés" mintegy háromnegyed éven át minduntalan Moszkvát késztette – időnként kapkodó – reagálásra, s nem fordítva, ahogy az lényegében 1945 óta jellemző volt. De a Szovjetunió geostratégiai helyzete nem kérdőjeleződött meg, sőt. *Az 1956-os magyar forradalom korabeli, aktuális kihatásait tekintve inkább stabilizálta – semmint erodálta volna – a hidegháborús európai status quót.*

A világpolitikai amnézia – magyar szemszögből lehangoló – jellemző tünete volt, hogy míg 1957-ben a Nyugat újságíró-társadalmának közvélekedése „a budapesti

felkelőt" választotta az „év emberének", ezt a titulust 1958-ban – ugyanezen „mérvadó" zsurnalisztakör voksai alapján – már a forradalom vérbe fojtója, Ny. Sz. Hruscsov nyerte el.

1 Arról nem beszélve, hogy egy ilyen dokumentum aligha készül egyik napról a másikra. A moszkvai nyilatkozat beleillett az SZKP XX. kongresszusa után ismét lendületet kapó desztalinizálási hullámba – ideértve a „testvérpártokkal" és a csatlós államokkal kialakított viszonynak a „partnerség" irányába való korrigálását is –, de a szándék egy bürokratikus pártmechanizmus útvesztőiben lassan érlelődött elhatározássá. Az más kérdés, hogy 1956 nyara óta Poznan–Varsó–Budapest eseményei közrejátszhattak abban, hogy végül is megjelent az ominózus nyilatkozat.

2 Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 62. old. Lásd még Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1919–1999. II. kötet. (Szerk: Romsics Ignác.) Osiris, Budapest, 2000. 118–119. old. Ugyanezen okból tekintem továbbra is hipotézisnek Szakolczai Attila fentebb már idézett tanulmányának azon amely miszerint az október 31-i moszkvai döntés nyomán megindított második katonai intervenciót – úgymond – a nemzetőrség létrehozása, illetve a hatalmi intézményrendszerbe integrálása váltotta volna ki. Lásd Szakolczai Attila: Az 1956. október 31-i szovjet döntés lehetséges magyar okai: karhatalomból Nemzetőrség. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. (Szerk: Horváth J. András.) Nógrád Megyei Levéltár, Budapest–Salgótarján, 2008. 393–426

3 Ez bizonyos mértékig – azaz a helyzet különbözősége ellenére – az 1944 októberében lezajlott Churchill–Sztálin érdekszféra-megállapodás pandanjának tűnik. Sztálin akkor úgy „engedte át" Görögországot a briteknek, hogy tisztában volt vele: az akciórádiuszán és lehetőségein kívül esik. Washington 1956. október végén úgy erősítette meg Moszkvát – a magyarországi válság apropóján – keletközép-európai benefíciumait illetően, hogy az geostratégiai akciórádiuszán és érdekeltségén is kívül esett. Más összefüggésben azt is mondhatnók, hogy világpolitikai dimenzióban a magyarországi forradalom hatására manifesztálódott ténylegesen az addig meglehetősen körvonalazatlan, képlékeny politikai metafora, a „jaltai Európa" tartalma.

4 Sub Clausula, 1956. I. m. 717. old.

5 Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája. I. m. 389. old.

6 Veljko Micunovic: Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1968. Interart, Budapest, 1990. 129. old. A követ két helyen is visszatér arra, hogy a szovjet delegáció bukaresti konzultációján felvetődött: *„a románok készek csapatokat küldeni Magyarországra"*, de azt a jugoszlávok elhibázott ambícióként értékelték, Hruscsov pedig – erőfölényük tudatában – úgy vélte, hogy *„erre nincs szükség"*. I. m. 130., 133. old.

7 Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. I. m. 68., 190., 293. old., Krónika, 1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Kossuth Kiadó, Budapest, 2006. 158–159. old.

8 Az SZKP Elnökségének az ismételt beavatkozásról döntő 1956. október 31-i ülését a legrészletesebben elemző Rainer M. János is észrevételezi: *„Hruscsov egyetlen dologról beszélt [...] hosszan, többszöri ismétlésekkel, s ez a birodalmi presztízs védelme."* Rainer M. János: Döntés a Kremlben, 1956. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest. 1956. 141. old. Lásd még Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. In: „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) HIM, Budapest, 2003. 31. old.

9 Mindszenty József rádióbeszéde. In: Egy népfelkelés dokumentumai, 1956. (Szerk: Korányi G. Tamás.) Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989. 107–109. old.

10 Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. I. m. 73., 300–301. old. A magyar kormány Tökölön letartóztatott delegációjától elvett rádióadón keresztül adtak távirati parancsot – Maléter Pál nevében – a honvédség alakulatainak, hogy ne lőjenek az ismételten Budapestre tartó szovjet erőkre. Szani Ferenc: Szovjet katonai részvétel az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében. In: „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003. 95–112. old.

11 Lásd erről: A forradalom hangja. I. m. 489. old., valamint: Egy népfelkelés dokumentumai, 1956. I. m. 313–315. old.

12 A forradalom hangja. I. m. 487. old.

[13] Bibó István: Életút dokumentumokban. (Válogatta és összeállította: Huszár Tibor és Hanák Gábor.) 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Budapest, 1995. 448–450. old.

[14] Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ról. I. m. 233. old.

[15] Hiányzó lapok 1956 történetéből. (Szerk: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin.) Móra Könyvkiadó, Budapest, 1993. 161–174. old.

[16] Ormos Mária: A konszolidáció problémái, 1956 és 1958 között. Társadalmi Szemle, 1989. 8–9. sz. 49–50. old.; Huszár Tibor egyenesen „Moszkva által kézi vezérelt" időszaknak nevezi a kádári kormány- és pártvezetés kezdeti működését, 1956 novemberétől 1957 februárjáig. Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. II. kötet. Szabad Tér – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2003. 7–30. old.

[17] Kádár János levele Edvard Kardeljnek, 1956. november 21. In: Top secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. (Vál, szerk, bev: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István.) MTA–JKB, Budapest, 1995. 267–269. old.

[18] *Népszabadság*, 1956. november 15., Lásd még: Egy népfelkelés dokumentumai, 1956. I. m. 148–151. old.

[19] Egy Budapestről keltezett, rejtjelzett szovjet követségi távirat november 24-én a következő személyeket sorolja fel: *„Nagy Imre, Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Tánczos Gábor, Haraszti Sándor, Jánosi Ferenc, Fazekas György, Szilágyi József, Újhelyi Szilárd, Vásárhelyi Miklós, Rajk Júlia, rajtuk kívül 15 asszony és 17 gyermek."* De rajtuk kívül ugyanígy Snagovba transzportálták a budapesti jugoszláv követséget november 18-án elhagyó és hazatérni kívánó Lukács Györgyöt, Szántó Zoltánt és Vas Zoltánt feleségeikkel együtt, azaz összesen 45 személyt vittek Romániába. Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. (Válogatta és jegyzetelte: V. Szereda és A. Sztikalin.) Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993. 239. old.; Vas Zoltán: Betiltott könyveim. Szabad tér, Budapest, 1990. 297–303. old.; Sipos Levente: A snagovi foglyok. Rubicon, 2006. 9. sz. 66–71. old. Később, 1958 folyamán – Lukács Györgyöt, Vas Zoltánt és Rajk Júliát kivéve – nevezetteket perbe fogták, Losonczy a vizsgálati fogságban halt meg, Nagyot és Szilágyit pedig kivégezték. A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989. (Szerk: Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János, Somlai Katalin.) 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2008; Megrendült világ. A Nagy Imre és társai elleni per hangfelvétele és szó szerinti leirata. (Szerk: Hanák Gábor – Szabó Csaba.) DVD. MOL – ÁBTL – OSZK – Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.

[20] *Népszabadság*, 1956. november 18., 19., 20., 23., 25. napjának számai.

[21] Sipos Levente: Fehér Lajos tevékenysége 1956–1958-ban. In: 1956 és a magyar agrártársadalom. (Szerk: Estók János.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2006. 105–114. old. Sipos a vonatkozó – erre egyáltalán kitérő – szakirodalommal összhangban maga is elsődlegesen a *Pravda–Borba*-vita miatt a pártvezetésen belül kirobbant konfliktusra vezeti vissza nevezettnek a főszerkesztői posztról való leváltását, mindazonáltal utal az itteni szovjet rezidensek (Malenkov, Szuszlov és Arisztov) általánosabb ledorongolására is, miszerint Fehér *„viselkedését és sajtóbeli tevékenységét árulásként kell értékelni"*. I. m. 111. old.

[22] Azért csak két nappal később látott napvilágot az ominózus *Pravda*-cikk magyar fordítása, mert november 24-én a *Népszabadság* újságírói (is) sztrájkoltak, a lap nem jelent meg. Miközben a *Népszabadság* november 25-i számában két teljes hasábot tesz ki Moszkvának a Rákosi és Gerő dominálta politikától való elhatárolódása, illetve visszamenőleges ledorongolásuk és kioktatásuk, *„a Nagy Imre kormány gyengesége"* – ekkor még – ötödannyi terjedelemben érdemesült bírálatra. Ez utóbbi passzusokban viszont már megfogalmazódik, hogy a nemzeti kormány – úgymond – az ellenforradalom szálláscsinálója volt, ami Kádárt szinte azonnal október post festa újraértékelésére inspirálta. *Népszabadság*, 1956. november 25.

[23] *Népszabadság*, 1956. november 27.

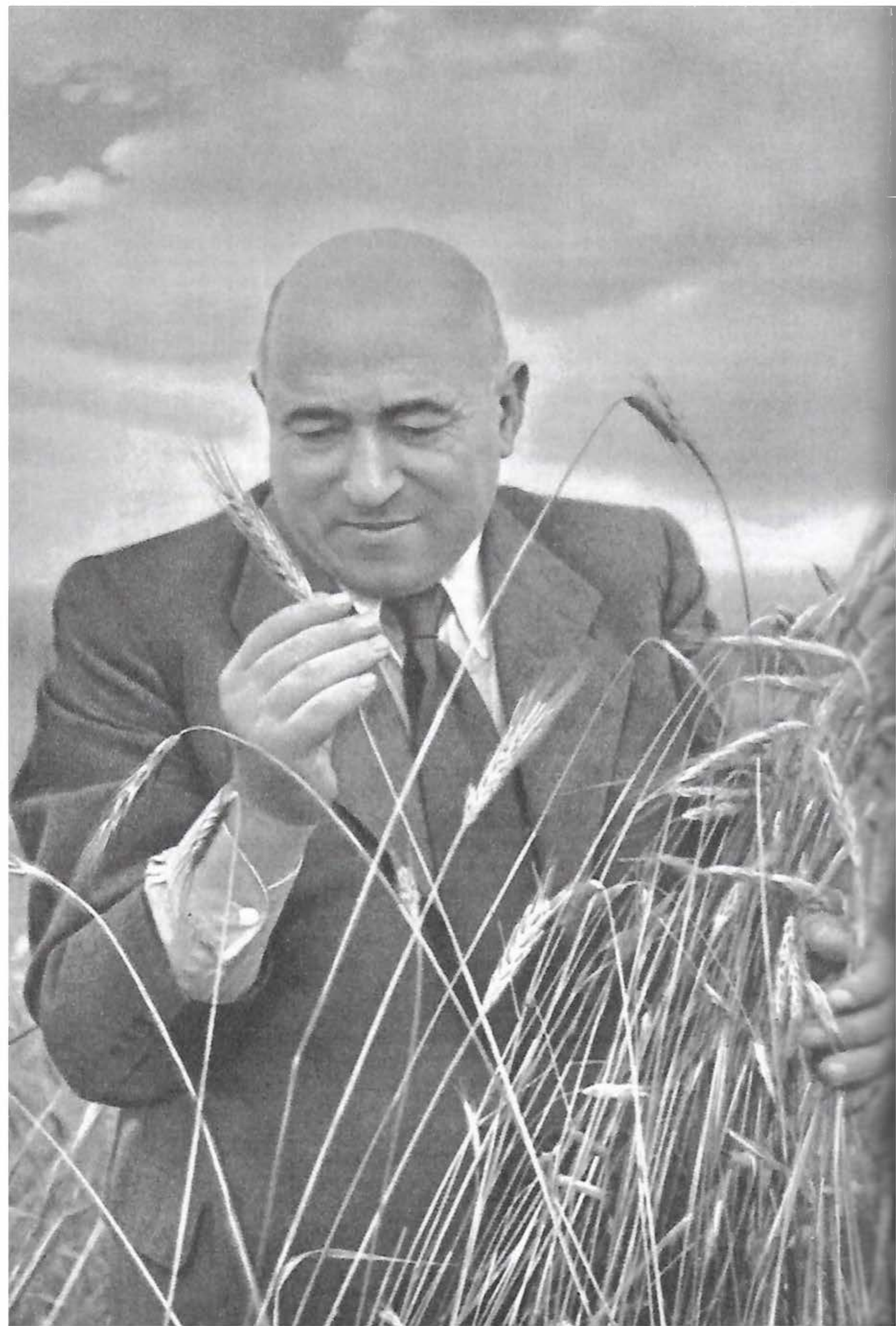
[24] Kádár erre a kezdeti időszakra is visszatekintve jegyzi meg bő fél év elteltével, az MSZMP KB 1957. június 22-i ülésén, hogy *„most mi ne a rádiónak, ne az újságíróknak beszéljünk, hanem önmagunknak,* [...] *a kérdések tisztázása érdekében"*. Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 4. kötet. (Szerk: Baráth Magdolna és Ripp Zoltán.) Intera, Budapest, 1994. 192. old.

[25] Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. II. kötet. Szabad Tér – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2003. 10–19. old.

[26] Huszár Tibor: i. m. 20–27. old.

[27] Bár a közhiedelem szerint ezzel lettünk olimpiai bajnokok is, a magyar vízipólócsapat csak egy nappal később, a jugoszláv válogatott legyőzésével lett Melbourne-ben aranyérmes.

[28] Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 19. old.

VII

A RÁKOSI-KORSZAK UTÓÉLETE

32 A RÁKOSI-KORSZAK MÁSKÉPP SZEMLÉLÉSÉNEK ÖSSZEGZÉSE

1. A Rákosi-korszakot nem az államszocializmus évtizedeiben bevett 1947–48-as „fordulat évétől" datálom, hanem 1945 elejétől. Attól kezdődően, hogy Rákosi Mátyás 1945. január végén visszatért szovjetunióbeli emigrációjából, éppúgy lett ő a magyar politikai élet megkerülhetetlen központi figurája, mint ahogy az általa irányított Magyar Kommunista Párt is társadalmi támogatottságát messze meghaladó befolyásra tett szert a Moszkvából irányítottan életre hívott kormánykoalícióban. Az 1956-tal záruló korszak egészét attól függően tagolom időben egymást követő alperiódusokra, hogy a sztalinizálás melyik fázisát élte Magyarország.
2. Az ún. koalíciós korszak bemutatása során – a fontosabb eseményekre és fejleményekre koncentrálva – nem térek el lényegesen az uralkodó „szakmai kánontól", három ponton viszont máshová helyezem a hangsúlyt.

a./ A pártharcok kiéleződése szempontjából nagyobb jelentőséget tulajdonítok az 1945-ös parlamenti választások kimenetelének. A törvényhozásban a voksolást követő alapvető erőviszony-átrendeződés azonnal – még moszkvai bátorítás nélkül – arra indította Rákosit, hogy minden lehetséges eszközt felhasználva szerezze vissza az MKP domináns pozícióját a politikai akaratérvényesítésben, amelyet az ideiglenesség időszakában birtokolt. A *Baloldali Blokk – pártközi tárgyalások – rendeleti kormányzás* kombinációjának intézményesítésével sikeresen fosztotta meg a parlament többségét adó FKGP-t attól, hogy számszerű többségét az érdemi döntésekben akár csak átmenetileg is érvényesíteni tudja. Azokban a diszkrét esetekben pedig, amikor a kisebbségi pozíció felülírásához nem látszott elégségesnek a nyilvános blokkpolitika, a kulisszák mögött mindenkoron segítségére volt egyfelől a kezdettől kommunista dominanciájú politikai rendőrség, másfelől a SZEB szovjet vezetése.[1]

b./ Az 1947-es országgyűlési választásokat felidézve – a mindmáig túlhangsúlyozott „kékcédulás" csalások rovására – az *adminisztratív csalások* jelentőségét emelem ki. Adminisztratív csalásnak azt a jól konspirált, a politikai rendőrség (ÁVO) hathatós közreműködéssel véghezvitt – és az egész országra kiterjedő – politikai-igaz-

← Rákosi Mátyás gabonatáblában

gatási machinációt nevezem, amelyből következően közel félmillió polgárt ütöttek el attól, hogy a szavazóurnához egyáltalán eljusson. Tömegességét tekintve ez sokkal inkább befolyásolta a választások kimenetelét és az új parlament összetételét.[2] Az eredményeket kisebb mértékben módosító „kékcédulázások" amiatt rögzültek hangsúlyosabban a későbbi emlékezetben, mert azonnal lelepleződtek. Nyilvánvalóvá válásuk miatt a kibontakozó (Kádár-kori) jelenkortörténet-írás sem hallgathatott róluk, ugyanakkor a kékcédulás simlisségek tematizálása módot adott a sokkal nagyobb volumenű adminisztratív csalások elhallgatására. Az ellenzéki Demokrata Néppárt voksokban kimutatható választási eredménye – az MKP után ők tudhatták maguk mögött a második legnagyobb (!) választói támogatottságot – nem csupán e célzottan diszkriminatív „kettős csalás" miatt érdemel külön említést. Az elsősorban vidéki választói bázist maga mögött tudó Demokrata Néppárt eredménye kiugró volt. Ennek azonban a gyorsan bekövetkező kommunista hatalomátvétel miatt nem lehetett további politikai hatása. Kontinentális környezetünkre utalva viszont érdemes jelezni, hogy az európai kereszténydemokrata irányzat lesz majd a következő évtizedekben a (nyugat-)európai integrációs törekvések (a mai Európai Unió) meghatározó inspirátora.

c./ A háború utáni első évek felidézésekor „kettős mércével" mérek. Figyelembe veszem, hogy a többpárti politikai berendezkedés az ország de facto szuverenitáshiánya közepette épült ki, miáltal a koalíciós kormányzat működését tekintve álkoalíció, a többpártiság álpluralizmus volt. Ezen évek káprázatosan pergő, egymást rohanvást követő belpolitikai fejleményei – a hidegháborút gerjesztő nemzetközi események által kondicionáltan – torkollottak a kommunista hatalomátvételbe. A történések annyiban értelmezhetők a jórészt a kulisszák mögött zajló presztalinizálás nyomvonalán, hogy ez a céltételezettség – a végkifejlet visszamenőleges bizonyítóerején kívül – immár forrásokkal is kellőképpen dokumentálható. Ennek ellenére is fontosak voltak ezekben az években azok a társadalom döntő többségét érintő – s a korábbi korszakhoz képest – demokratikus (demokratizáló) változások, amelyek az 1945-ös rendszerváltás részeként intézményesültek, még akkor is, ha ezek az újabb rendszerváltás (1948), a kommunista hatalomátvétel nyomán kérészéletűnek bizonyultak. Ez a kétarcúság – *demokratizálás kontra presztalinizálás* – együttesen alkotja a koalíciós évek korképét.

3. A Moszkvából megkapott „zöld jelzés" nyomán a magyar pártvezetés a hatalom megragadásának magabiztosan gyors „forgatókönyvét" készítette el. 1948. májusi prognózisuk szerint már ugyanezen év végére – a kommunista állam kiépítésének záróakkordjaként – tervezték az új alkotmány életbe léptetését. Már ennek elfogadtatása is csúszott fél évet (1949. augusztus), a „proletárdiktatúra" intézményi rendjének teljes körű beüzemelése pedig csak két és fél éves késedelemmel, 1950 végére történt meg, amikor létrehozták a tanácsrendszerű állam- és közigazgatást.

4. A berendezkedett diktatúra működ(tet)ésében mindinkább anarchikus összezavarodás, a bénulás jeleit mutató rendszerkáosz kezdett előállni 1952–1953 fordulójára. A diktatúra egyes alrendszereiben eleinte külön-külön váltak érzékelhetővé a funkcionális tevékenység akadozásai. Ennek eszkalálódása jórészt a szándék szerint túlcentralizált egyenirányítottságból következett: a hatalmi centrum, a pártirányítás tűnt képtelennek az egyközpontú függőség közepette is egymásra ható ága-

zati „üzemzavarok” elhárítására. A már bőségesen rendelkezésre álló források egymással való összevetése – bármifajta „káoszelméleti” előfeltevés nélkül is – módot nyújt a gazdasági, társadalmi és politikai alrendszerek oda-vissza ható üzemzavarainak sokaságából összeálló rendszerkáosz felismerésére. Csak vázlatosan vesszük sorra ezeket az összetevőket:

a./ *A hidegháborús hadigazdasági túlterhelés egymásra torlódó két fázisa.* Az első a Jugoszlávia ellen már 1948 második felében megindított, Moszkvából irányított, béketáboron belüli kis hidegháború, amelyben Rákosi – még kiépítés alatt álló – diktatúrája frontországszerepbe kényszerült, frontországszerepet vállalt. A második 1950–51 fordulójától datálható. Ez volt a koreai háborúval összefüggő – Sztálin számításai és közvetlen instrukciója nyomán felpörgetett – hadigazdasági túlterhelés. Ehhez társult harmadik – de a két előbbivel szorosan összefüggő – komponensként a második világháborút követő *transzformációs veszteség.* A transzformációs veszteség a kommunista rendszerek elmúlt század végi összeomlása nyomán tematizálódott az ún. tranzitológiai szakirodalomban. Ez viszont – noha eddig a korábbi korszakokra vonatkozó történeti leírásokban nem került szóba – adaptálhatónak tűnik a 20. század közepén véghezvitt magyarországi rendszercezúrákra is. A háború utáni két rendszerváltó fordulat – az 1945-ös, illetve az 1948-as – összecsúszott, egymásra torlódott. Lényegében egy folyamatként jeleníthető meg, úgy, hogy az utóbbi részeként érvényesített kettős hadigazdasági túlterhelés volt meghatározó a centralizált anarchia létrejöttében.[3]

b./ Kiépülése-berendezkedése alatt a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő diktatúra – a hidegháborús hisztériától tápláltan s azt maga is táplálva – terroruralomként funkcionált. Az államilag intézményesített terror addicionális eleme volt a néhány éven belül előálló rendszerválságnak, de nem egyedüli kiváltója annak. Az előbbi pontban említett kettős hadigazdasági túlterhelés, valamint a nem kalkulált és nem tudatosuló – ezért rejtőzködőnek nevezett – transzformációs veszteség együttesen idézték elő azt, hogy 1952–53 fordulójára a kommunista pártegyeduralom magyarországi archetípusa majdhogynem működésképtelenné bénult.

c./ Az 1952–53 fordulójára kiteljesedőben lévő – de a valós információk megismerhetetlensége miatt rejtve maradó – magyarországi rendszerválság szinkronban volt „a sztálinizmus általános válságával”. Sztálin hamarosan (1953 márciusában) bekövetkezett halála számottevő mértékben segítette elő a Moszkvából kiinduló válságkezelő intézkedések megkezdését, de nem önmagában Sztálin halála adott szabad utat a váltóátállítás(ok)nak: a rendszeren belüli válság kezelése legalább olyan súlyú kényszerítő körülmény volt, mint a Sztálintól való megszabadulással előállott lehetőség. A térség múltjának történeti feltárásából az látszik kiderülni, hogy a sztálinizmusként leírt uralmi rend 1952–53 fordulójára – regionális léptékben szemlélve is – *„elérte a csúcspontját”:* ezen az úton haladva *„előbb-utóbb robbanások bekövetkezésére”* lehetett számítani,[4] illetve *„egyre inkább kirajzolódott egy* [a béketábor egészét érintő] *belső válság is”.*[5] A hangsúly azon van, hogy miközben Sztálin halála a moszkvai protektorátusok mindegyikében módot adott különböző mértékű, illetve intenzitású rendszerkorrekcióra, Magyarországon – a rendszer összeroppanását megakadályozni próbáló – radikális válságkezelésre kényszerültek. Ezen belül értelmezhető az *új szakasz* nyitányakor az a „dualista félmegol-

dás", hogy a válságkezelő változtatás iránt kevés affinitást mutató Rákosi Mátyás mellé az erre inkább hajlandóságot mutató Nagy Imrét kooptálta az új moszkvai vezetés a desztalinizálás elindítására.
5. A Nagy Imre miniszterelnökségéhez kötődő, 1953 nyarán kezdődő *új szakasz* korrekciós törekvései nem csupán Rákosi és Nagy koncepcionális és személyi összeférhetetlensége miatt futottak zátonyra. Azért is, mert a megelőző évek anarchiát előidéző rendszeranomáliái még ekkor is inkább csak az állampárti irányítás szűk körében kezdtek tudatosulni. A fél évtizeden át masszívan érvényesített gazdaságpolitikai irracionalitás közepette elherdált, leamortizálódott nemzeti javakat viszont nem volt honnan és nem volt miből „újravarázsolni". Ebből következett, hogy a kommunista pártegyeduralom működőképessé tétele irányába tett lépések eleve nem hozhattak látványos és azonnali eredményeket. Ez viszont Rákosinak a változtatni-változni nem akarásán, illetve Nagy mást akaró próbálkozásain is csak részlegesen múlott. A szervezeti-szerkezeti nehézségi erő éppúgy hátramozdító tényező volt, mint az időtényező: az 1953-as „irányváltás" még ki sem futhatta magát, 1955-ben következett egy újabb, szintén Moszkvából kiinduló (részleges) „visszaváltás". Rákosinak az általa uralt párthierarchián keresztül szinte egyvégtében érvényesített gáncsoskodása inkább csak ráerősített az akkorra már strukturálisan ellehetetlenített és – „üres az államkassza" – forráshiányos állapotra. Így csupán idő kérdése volt, hogy a rendszerkorrekció várt/remélt mértékű hozadékához képest az „elmaradást" mikortól lehetett – politikai síkon – az új szakasz sikertelenségeként beállítani. Az adott körülmények között könyvelhető el Nagy Imre húsz hónapos miniszterelnöksége eredményeként, hogy eközben a társadalom életkörülményei – a megelőző fél évtizedhez képest – valamelyest javulni kezdtek. Történetileg szemlélve annyi volt a változás egyenlege, hogy míg korábban a megalomán hadi és katonai-infrastrukturális beruházások ürítették ki az államkasszát, ezúttal már a mérsékelt életszínvonal-javulást segítő intézkedések is kockázati tényezőként terhelték az államháztartás likviditását.
6. A politikatörténeti megközelítésen belül az elmúlt két évtized forrás-hozzáférhetőségének bővülésének köszönhetően jobban beilleszthető a korképbe a politikai rendőrség (PRO, ÁVO, ÁVH) szerepe és időnként „önjáróvá váló" működése. Ez az „önjáróvá váló" működés magyarázatot igényel, mert esetleg arra a nyögvenyelős okfejtésre emlékeztetheti a korszak ismerőit, amellyel Rákosi élt menetrendszerűen, midőn a justizmordok garmadájáért – önnön felelőssége helyett – „Péter Gábort és bandáját" exponálta bűnbakként. Nem erről van szó, hanem arról, hogy korszakunkban a politikai rendőrség „kettős szereposztásban" tevékenykedett. A szűkebb pártvezetés – elsősorban Rákosi – elvárásainak maradéktalan teljesítése mellett ugyanolyan buzgalommal végezte a társadalom sanyargatását saját kontójára is. Az alávetettek körében folytatott kiterjedt meghurcoltatások Rákosit elsősorban abból a szempontból érdekelték, hogy mindig legyen elegendő muníciója újabb és újabb eseti ellenségpéldázatokkal szinten tartani a hidegháborús hisztériát. A rendszert opponálók – vagy azzal akár csak meggyanúsíthatók – körének körülhatárolatlanná tételével, illetve a velük szembeni eljárásokkal az ÁVH lankadatlan, kijátszhatatlan éberségét, illetve rendíthetetlen párthűségét kívánta bizonyítani. (Egy idő után nem csupán korlátlannak tekinthető „felhatalmazása" miatt, illetve erő-

fitogtatás céljából járt el így, hanem az „akasztják a hóhért" aggodalomtól vezérelve is. Rákosi – a rendszer egészét jellemző – rapszodikus kiszámíthatatlansággal végzett-végeztetett időnkénti tisztogatásokat a politikai rendőrség soraiban is.) S alig különbözött ettől a korszak második fele, a Péter Gábor fogságba vetése utáni időszak (1953–1956), amikor Piros László irányította a politikai rendőrséget. Az újabb keletű kutatások hozadékaként megállapítható, hogy a politikai rendőrség készséges csendestársa volt Rákosinak a justizmordok feltárásának, illetve a rehabilitálásoknak az elszabotálásában, s az 1955-ös resztalinizálási eltökéltségben ismét a pártvezér leghűségesebb szövetségese lett. Ezt az „új szövetséget" próbálta meg Piros László arra is felhasználni 1955–56-ban, hogy immár nevesítetten Államvédelmi Minisztériummá szervezze át az ÁVH-t, holott 1953-ban épp azért parancsolták vissza a céget a belügyi tárca szervezeti rendjébe, hogy szorosabb felügyelet alatt tartsák.[6]

7. A politikatörténeti nézőpontú leírás közepette utal a munka a történtek társadalmi kihatásaira, illetve arra, hogy miként reagált a folyamatos átgyúrást és a vegzálások garmadáját elszenvedő társadalom a változó körülményekre. A represszziók számbavétele során – a számottevően gyarapodó új kutatások hozadékát hasznosítva – mód nyílik túllépni azon a korábbi megközelítésen, amely jószerével csak az egyeduralkodó párton belüli justizmordokat tekintette valamifajta devianciának, kisiklásnak. A rendszer egészét jellemző s üzemszerű módszerességgel működtetett terrort érzékeltetendő foglalkozik külön fejezet az alávetett társadalom minden rétegét próbára tevő meghurcoltatásokkal és azok kiterjedtségével. Ennek részeként kerül szóba a kitelepítés számos variánsa, a rabmunkáltatás, a kuláksságon túlmenően a parasztság sokkal szélesebb rétegeit fenyegető és fenyítő justizmordok legkülönbözőbb formaváltozata s nemkülönben az ún. „klerikális reakciót" – ezen belül elsősorban a katolikus egyházat – érintő tömeges represszió sokfélesége, reprezentatív vendégszövegek beillesztésével pedig mindezek kortársi megélése. Konklúzióként az adódik, hogy a szinte válogatás nélküli, tömeges represszió egyre inkább azokat is szembefordította a regnáló uralommal, akiket a rendszer – hirdetett ideológiája szerint – saját bázisaként tartott számon. A társadalomtörténeti vetület az önkényuralomnak abból a sajátosságából indul ki, hogy Rákosi az alávetettek szabadlábon hagyott többségét is egyvégtében megsarcolta. Sőt mi több, a háború utáni néhány évben javulást mutató megélhetési-regenerálódási trendet visszájára fordítva tartósította az ínséges életviszonyokat. 1952–53 fordulóján az átlagbér (valorizált értéke) nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) átlagbérének kétharmadát, s 1956-ba elérkezve is csupán annak kilencven százalékához közelített. Azaz a háború utáni első évek újjáépítési lendületét is figyelembe véve a Rákosi-korszak évtizednyi megélhetési deficitet, regenerálódási moratóriumot jelentett a társadalom túlnyomó többségének.

8. Ugyancsak az újabb kutatások publikus eredménye alapján fogalmazhatók meg 1956 kapcsán korábban homályban maradt jellemző vonások. Ezek egyike – 1956 első felében – Rákosi Mátyás bukásának körülményeit érinti. A diktátor csillagának leáldozását többnyire az SZKP XX. kongresszusa nyomán kialakult új helyzettel, ezen belül a justizmordokban játszott közvetlen irányító szerepének lelepleződésével, illetve a korabeli „második nyilvánosság" fórumán, a Petőfi Körben el-

hangzottak eredményeként bekövetkező politikai és morális ellehetetlenülésével magyarázzák. Ezek alig vitatható összetevők, mindazonáltal az utóbbi kapcsán megkockáztatható némi szkepszis: diktátorok – a diktatúra természetéből adódóan – ritkán szoktak csupán társadalmi averzió, illetve erkölcsi ellehetetlenülés miatt megbukni. Ehhez képest fontosabbnak tűnik az a kulisszák mögötti csendes puccs, amelyet – az említett fejleményekkel párhuzamosan – 1956 tavaszi hónapjaiban immár saját közvetlen munkatársai, az MDP Politikai Bizottságának egyes tagjai szerveztek Rákosi háta mögött. Mivel a Szovjetunió budapesti nagykövete, Jurij Andropov még feletteseinek való közvetítéssel sem vállalt „partnerséget" a Rákosi elleni konspirációban, Rákosit végül is a tőle eltanult módon gyártott – a börtönben ülő Péter Gáborral íratott – corpus delicti segítségével kompromittálták saját politikai bizottsági „elvtársai". Ezt követően – némi hezitálás után – már Moszkvában is úgy ítélték meg, hogy Rákosi további pozícióban tartása politikailag nem rentábilis.

Az újabb kutatások másik hozadéka, hogy Budapestnek a honi politikai életben betöltött huszadik századi túlsúlya ellenére a forradalom – és benne a kiterjedt társadalmi részvétel – az ország számos pontján a fővárosival egyidejű és a települési hierarchia rendjét figyelembe véve egyenrangú intenzitású volt. Nem arról volt szó, hogy csupán az ország központjából terjedt volna tova a forradalmi szikra, bizonyos fáziskéséssel helyi megmozdulásokat inspirálva. A helyi robbanások a budapestivel szinte egy időben történtek, sőt egyik-másik településen meg is előzték azt. Ennél is karakteresebb annak dokumentálása és a történeti narratívába illesztése, hogy vidéken – elsősorban a városokban – néhány nap alatt megteremtődtek a társadalmi-politikai konzultáció új fórumai a kommunista egyeduralmat reprezentáló helyi MDP-vezetők, illetve az itteni forradalmi szervek képviselői között,[7] míg a fővárosban ez mindvégig elmaradt. Épp az országirányítás – máskor mindig túlsúlyos – központjában nem jött létre meghatározó, a változtatási törekvéseket integrálni, vezérelni képes és ilyen respektussal bíró forradalmi központ.

9. A második világháború utáni hazai történések, illetve jelenségek némelyike nem illeszthető sem a totalitarizmuselméletbe, sem a modernizációsdiktatúra-felfogás gondolatmenetébe. A totalitarizmuselmélet klasszikusai – úttörő voltukkal együtt – mintha „előreszaladtak volna": amikor rendszertipizálásaik újdonság erejével ható szakmai bestsellerek lettek, még különösen híján voltak a kutatók az elsődleges történeti dokumentumoknak. Mára viszont ezek a munkák – az egyre bővülő forrásokkal szembesítve – inkább (morálfilozófiai, politológiai) tudománytörténeti korlenyomatként említhetők. Szó se róla, a Rákosi Mátyás által reprezentált államszocializmusban is megragadhatók a totalitarizmus mindazon lényegi ismérvei – ideológiai kizárólagosság, egypárti állam, a politikai rendőrség szinte kontrollálatlan omnikompetens eszközszerepe, állami omnipotencia a gazdaság, a kultúra és az hírközlés alrendszereinek minden területén és szintjén –, amelyeket egykoron már H. Arendt vagy Z. Brzezinski rögzített.[8]

a./ A totalitarizmus Rákosi-kori magyar variánsának most újragondolt változata több rendszer-ontológiai eltérést mutat. Minden további nélkül „modellezhető", tipizálható a hitleri nemzetiszocialista diktatúra vagy a lenini–sztálini kommunista totalitarizmus, mert érvényes *autochton* jegyekkel leírhatók, elemezhetők. A re-

leváns forrásokon nyugvó történeti feltárások későbbi, visszatekintő jellege miatt a kommunista rendszerkutatások kapcsán is előállhat idővel egy olyan helyzet, amilyet – „a feudalizmus eredeti jellegzetességeit" rögzíteni próbálva – már megélt a történettudomány. Európai összehasonlításban annak majdhogynem annyi változata volt, mint ahány, évszázados léptékben is tartósnak mondható középkori szuverenitás, miközben a formaváltozatok sokfélesége meglehetősen relativizálta az ún. eredeti jellegzetességeket.[9] Nota bene ehhez hasonló historiográfiai konklúzió adódott a két világháború közötti fasizmus, illetve nemzetiszocializmus országonként különböző jellemzőinek tanulmányozásakor: a mintaadókhoz képest a legtöbb esetben inkább diktatórikus elemekkel eltérő mértékben átszőtt autoriter rendszerek különféle formaváltozatait lehetett leírni, semmint a fasizmus vagy a nemzetiszocializmus rendszerszintű adaptálását. E tanulságokat is figyelembe véve aggályos a similis simili gaudet totalitarizmuselmélet alapján egy kaptafára húzni a sztálinizmus nagyon különböző „nemzetállami" kondíciók között beüzemelt, közép- és délkelet-európai protektorátusait. A modellkövetés Sztálin regnálásának utolsó fél évtizedében volt leginkább elvárt, megkövetelt. A külsődleges, formai-szerkezeti jegyek hasonlósága ellenére nem annyira klónozott „kis sztálinizmusok" keletkeztek, hanem az kezd kirajzolódni, hogy a román vagy a lengyel, a cseh vagy a magyar variánsok mennyiben térnek el a szovjetunióbeli archetípustól, no meg persze egymástól. Ezt részben a vizsgálható intervallum rövidsége, részben a sztalinizálás menetrendjének különbözősége magyarázza, így azok mindegyike kényszeredetten és rohanvást kopírozott „másodgenerációs" mutáció volt. A nagyfokú erőltetés ellenére esetről esetre különbözőképpen volt csak adaptálható a bolsevizáláslicenc a helyi adottságokra, körülményekre.

b./ Hasonló gond adódik „a modernizációs diktatúra" felfogással. Ennek legkarakteresebb (hazai) megfogalmazása szerint a *„sztálini szocializmus" célkitűzése „a nyugati világ, a fejlett országok, a centrumországok utolérése, a katonai és gazdasági verseny mellett az elmaradott népek, »a tömegek« kulturális és anyagi felemelkedése (modernizáció) lett"*.[10] Csakhogy a protektorátusi modernizációs diktatúra olyan területeken jelent meg oktrojált formában – ez Magyarországon kívül még leginkább a keletnémet és a cseh területekre érvényes –, amelyek történelmi előzmények következtében iparosodottabbak voltak, kulturális (pl. alfabetizáció), infrastrukturális és szolgáltatási jellemzőiket tekintve pedig eredendően is előrébb tartottak, mint a lenini–sztálini akaratérvényesítéssel modernizálni kezdett Szovjet-Oroszország. A sztálinizmus második világháború utáni magyarországi adaptálásának, a Rákosi nevéhez kötődő bolsevizálásnak ez az egyik történelmi alapellentmondása.[11] Ebből eredően a magyar – és még inkább a cseh – esetben a már elért kondíciókat lerontó, depriváló vagy degeneratív voluntarizmusról beszélhetünk. (Lengyelországban szintén saját belső gazdasági-társadalmi és politikai sajátosságaik miatt vitatja az ország második világháború utáni történetével foglalkozók egy része – az ún. teóriaabsztinencia hívei –, hogy ott a forgalomban lévő modernizációs, illetve a totalitárius elméletek értelmezhetők-e.[12]) Magyarországon mindenesetre nem a már meglévő gazdasági-társadalmi jellemzők összessége volt az államszocialista modell kiindulópontja, hanem egy elmaradottabb, alacsonyabb szintű fejlettségi státust tételezve fogalmazódott meg a kommunista „modernizációs"

program. A teleologikus üdvtanként hirdetett programideológia helyi viszonyokra történő adaptálása leginkább abban érhető tetten, hogy a háborút követően lépésről lépésre egyszólamúvá cenzúrázott politikai közbeszédben meghatározóvá vált a Horthy-korszak „refeudalizálása". Az öröklötten tovább élő avíttságok egyoldalú túlhangsúlyozásával kísérelték meg elfedni és elfeledtetni nem csupán a két világháború között végbement változások bármifajta innovatív hozadékát, hanem a régebb óta tartó – s persze mindenkoron ellentmondásos –, hosszabb kifutású polgári kori gazdasági-társadalmi modernizációt is. A meglévőnél korábbi állagúra retusálták, a közállapot-jellemzőket mintegy degradálni próbálták a bolsevik hatalommegragadás idejére, 1917–1918 környékére, holott már a múlt századelő dualizmuskori Magyarországa is markáns iparosodottsági-polgárosodottsági előnyt mutatott II. Miklós forradalom előtti Oroszországához képest. A sztálinizmust ennyiben még adaptálásának leginkább modellkövető éveiben – 1948–1952 között – is más kondíciók közepette kellett érvényesíteni, s még inkább más lett 1953 és 1956 között a desztalinizálás magyar variánsa.

c./ Ha már fenntartásaimat jeleztem mind a totalitarizmus, mind pedig a modernizációs diktatúra iskoláinak követhetősége tekintetében, akkor azt is „illik bevallani", hogy a Rákosi-korszak történeti megjelenítésének újrafogalmazása közepette főként Andrew C. Janos „rendszer-antropológiai" megközelítése ihlette gondolatmenetemet s a tárgyhoz való közelítést.[13] Az említett szerző vállalja a vesződést, hogy a politológiai, illetve közgazdasági „modellezés" iskoláinak teóriáit összevesse a konkrét történeti alapkutatásokon nyugvó leírásokkal: teóriát és praxist egybeszőve formálódik tolla alatt a történeti narratíva. Az általunk közelebbről vizsgált magyarországi esetben a Rákosi-korszak „történelmi tripla csavart" példáz a totalitarizmus sztálini mintájának adaptálási kísérletei között. Itt ugyanis a többihez képest is gyorsabban fordult működésképtelenségbe a kísérlet. A többi szatellit állammal közös jellemző, hogy esetünkben is szuverenitáshiányos közegben erőltetett, másodlagos sztálinizmuskópiával van dolgunk. Magyarországon viszont a világháború utáni első évek korántsem tették kezdettől egyértelművé a bolsevik birodalomba való betagolódási kényszert. A változások kiszámíthatatlan, külső szuverén – időnként ötletszerűen irányt váltó – ambíciójának hatásaként követték egymást.[14] A harmadik sajátosság pedig abból adódott, hogy a mintához képest a kapitalizálódásban-polgárosodásban előrehaladottabb jellemzőket felmutató társadalmat kísérelték meg a szovjet-orosz kondíciók nyomvonalán bolsevizálni-sztálinizálni.

d./ Rákosi rendszere politikatörténetileg egy birodalmi protektorátus megfeleléskényszerének szem előtt tartásával írható le, amit Fejtő Ferenc *„az elnyomatás és a beolvasztás kettős folyamataként"* értelmez.[15] Ehhez a birodalomba tagoláshoz kérlelhetetlen kíméletlenséggel kellett hozzáerőszakolni a történelmileg karakteresen más gazdasági-társadalmi-kulturális arculattal bíró magyar viszonyokat. Ebből az ellentmondásból önmagában is csak egy olyan szekunder formaváltozat jöhetett létre, amely – a hasonulást, betagolódást erőszakolni igyekvő akaratérvényesítés ellenére – módosította a sztálinizmus „eredeti jellegzetességeit". Más szerkezetű és fejlettségű ipari egységeket, illetve vertikumot államosítottak, még inkább más volt a szövetkezetesítés alá vont agrárgazdaság karaktere és a mezőgazdász-tár-

sadalom arculata. Mindezek következtében került itt más közegbe s jelentett mást a Sztahanov-mozgalom éppúgy, mint a kolhozosítás, a „micsurinizálás" vagy a kulturális élet váltóátállítása közepette a „zsdanovscsina" és a „proletkult".

e./ A korra jellemző kifejezések, az aktuális szovjetizálás hívószavai a magyar kultúra és história visszamenőleges ruszifikálására irányuló törekvéseket jelenítik meg. Egy olyan orosz–magyar kulturális szimbiózisnak a magyar közgondolkodásba plántálására törekedtek, amely korszakunkban – a szabad véleménynyilvánítástól való megfosztottság közepette is – kitapintható averziót gerjesztett. Ennek mindkét vetületét górcső alá veszi az MDP kultúrpolitikáját, valamint „nemzeti vagy nemzetietlen" arculatát tárgyaló fejezet. Az elemzés oda konkludál, hogy miközben a kommunista ideológia és „arculatpropaganda" magyarországi kiadása tárgyinyelvi allúziót mutat a magyar történetpolitikai közgondolkodás protestáns vonulatát jellemző szabadságharcos-kurucos népi patriotizmussal, az – főként 1948-ig – a kommunista eszme és párt „nemzeti"-ként való legitimálását szolgálta. Bár ezt tovább őrizte az ötvenes évek minden területen militarizálódott frazeológiája, arányait és hangsúlyait tekintve a „szovjet minta követése" egyedül üdvözítő voltának megkérdőjelezhetetlensége vált dominánssá.

f./ Végül azért is eltérni kényszerültem mind a totalitárius teória, mind pedig a modernizációsdiktatúra-felfogás nyomvonalától, mivel azok funkcionális működést tételezve modellezik vizsgálatuk tárgyát. A vizsgált korszak, illetve Rákosi terroruralma esetében viszont egy mindvégig inkább erőlködve vergődő – tárgyalt korszakunkban kétszer is megroppanó (1953, 1956), második alkalommal pedig látványosan összeomló – tervutasításos vagy centralizált anarchia rajzolódik ki a sztálinizmus magyar kortablójaként. Ebből a szempontból az a valóban töprengést inspiráló kérdésfeltevés, hogy *„kialakultak-e Kelet-Európában szovjet típusú rezsimek"*.[16] Persze, kialakulóban voltak az alapvető karakterjegyek, csakhogy Magyarországon – legalábbis a vizsgált korszakban – az államszocializmus nem igazán tudott működőképessé konszolidálódni. Ezért is jellemezhető a górcső alá vett időszak az ideiglenesség állandósulásával, átmenetek, fordulatok sorával, pontosabban – a maguk teljességében végül is soha ki nem épült és összehangolt működésre képtelen – rendszertorzók egymásutánjával. Az ún. szocialista tábor európai horizontját pásztázva pedig leginkább az mondható, hogy a „vérrel és vassal" úgyahogy létrehozott szovjet birodalmi kereten belül a nyugati végek nemzetállamainak – egymástól is különböző – „karaktere" birkózott Moszkva imperializmusával és nemzetekfelettiséget képviselő legátusaival. (Azért nem a Marxra visszavezetett internacionalizmus kifejezést használom, mert annak sztálini újrakódolása – e térségben – a bolsevik birodalomba való betagolási ambícióként jelent meg.) Eközben az is a modelltől való eltérés formaváltozatait gyarapította, hogy az egyes protektorátusok helytartói miként próbáltak közvetíteni-egyensúlyozni a birodalmi centrum elvárásai és a genius loci adottságai között.

10. A fentebb mondottak tették indokolttá, hogy a primer forrásfeltáráson alapuló elemzés mellett „a szokásosnál" bővebb terjedelemben hívjam segítségül a korszak megjelenítéséhez a regnáló rendszer központi sajtóorgánumát, a *Szabad Népet*. A tradicionálisan sokcsatornás társadalmi nyilvánosság szigorúan ellenőrzött, szűk keretek közé szorítása s ezen belül a diktatúrát üzemben tartó párt legnagyobb

példányszámú napilapjának megkülönböztetett fontossága más hasonló rendszerekben sem ismeretlen. (A Harmadik Birodalomban ilyen volt a *Völkischer Beobachter*, a Szovjetunióban a *Pravda*.) Magyarországon a *Szabad Nép* egyszerre volt az MDP vezetésének hivatalos szócsöve, irányt mutatni hivatott népnevelője, papír-agitátora; tananyag és tanítási vezérfonal; emellett – nem csupán a párt tagjai számára – a napi politikai tájékozódás elsődlegesnek szánt iránytűje, a rendszerbe szocializálás megkülönböztetett fontosságúnak tekintett eszköze; mindenhez értő szerepben tetszelgő termelési és termelésszervezési útmutató; a rendszer hagiográfiai/démonológiai kalendáriuma: nyomatékkal ünnepelve a sajátjának tekintett jeles napokat, szekularizált szentjeinek születési (és halálozási) évfordulóit, egyúttal visszatérően dehonesztáló összefüggésben tűnnek fel lapjain a status quo „antikrisztusai". Csak a legjellemzőbbeket sorolva: horthyfasizmus (sic!), (neo)nácizmus, klerikális reakció, imperializmuslakájok, osztályárulók és osztályellenségek, illetve az utóbbiakon belül mindvégig megkülönböztetett Prügelknabe-réteg, a kulákok. A társadalmi munkamegosztás tradicionális területeit aktuális csatahelyszínekként említették, s cikkei – különösen a hidegháború jégkorszakának tartott periódusban, 1949–1953 között – harcászati tankönyvek nyelvezetét utánzó fronttudósítások. Kezdetben az ipari termelés, illetve a nagyberuházások „frontját" emlegették a leggyakrabban, ahol a párt úgy nyomult előre, mint kés a vajban. Ennél elkeseredettebb összecsapások sejlenek fel az „agrárfront" mellékhadszíntereiről (a begyűjtési, a szövetkezetesítési, illetve a kulákfrontról) közreadott híranyagokban, mivel e téren sokkal kevésbé volt sikeres a kommunista akaratérvényesítés. Egyedül a retirálás hadastyán szinonimája, a „rugalmas elszakadás" hiányzik az agrárfront szótárából, mivel a kudarcot – az állampárti téeszesítés stratégiai vereségét – még sejtetni sem volt szabad. Nemkülönben állandósuló harci terepként jelent meg a kultúrfront vagy – e tárgykörből csak példaként – a pedagógusfront. Az alapvető élelmiszerek beszerezhetősége tekintetében állandósuló hiánygazdaságot, a permanens nélkülözést, illetve a naponkénti többórás sorállást „a közellátás terén megvívandó harc", illetve „a spekulánsok, árurejtegetők ellen folytatandó lankadatlan küzdelem" nemkülönben militáns nyelvi fordulatai dokumentálták.

a./ Az újabb rohammunkákra vagy éppen a rejtőzködő ellenség újabb célcsoportjainak leleplezésére buzdító különböző sajtókampányok egyben az adott terület tökéletlen – s idő múltával egyre zűrzavarosabb – működésének lenyomatai voltak. A rendszer imázsát rontó „negatív hírek" hiányoznak. A körülményeket tekintetbe véve nem meghökkentő, hogy 1953 második felében az MDP vezetői és a lap újságírói minden esetben úgy hivatkoztak az ún. júniusi párthatározatra, mintha az az olvasóközönség számára is közismert lehetne, holott – a dokumentum titkosítása miatt – éppen a katasztrófahelyzet létrejöttének okait és előidézőit nem volt szabad megszellőztetni. Az sem volt rendkívüli, hogy az átalakulás előbb követendő példaként megjelenített helyszíne néhány hónap elteltével a szocialista építést megcsúfoló gyalázat és fertő, a korabeli nyelvezet szerint „a megbúvó ellenség bűntanyája" lett. Ez esetben nem volt szükség a sorok közötti olvasni tudásra,csupán várni kellett. A mintaként állított üzemmel, járással szomszédos másik üzem, járás párttitkárának irigysége és revizorokat mozgósítani tudó „elvtársias ármánykodása" segítette a szocialista építés szégyentábláján való kipellengérezést, vagy éppen

a (sokadik) drámába forduló végkifejletet. Így sem mindig egyértelmű azonban, hogy milyen tájékoztatáspolitikai megfontolások húzódtak meg valaminek a közlése vagy éppen elhallgatása mögött. Azon aligha kell megütközni, hogy Rákosi Mátyásnak „a Rajk-per tanulságait" számba vevő – a maga helyén már ismertetett – 1949. szeptember 30-i monstre beszédének újraközlései során kimaradtak a bűnsegédi bűnrészes Kádár János belügyminiszter, illetve az ÁVH és vezetője, Péter Gábor „jó munkáját" méltató passzusok és a beszéd közben ekkor felhangzott közönségéljenzések. E szövegcsonkításra előbb Kádár, majd másfél évre rá Péter rács mögé dugása kínálkozik magyarázatként. 1954-től viszont a dörgedelmes szónoklat már teljes egészében kimaradt Rákosi „válogatott beszédeinek" újabb kiadásaiból: Rajk vontatott és kulisszák mögötti részleges rehabilitálása s még inkább a szovjet–jugoszláv kapcsolatok Moszkvából kiinduló (visszamenőleges) átértékelése közepette a magyar párt vezére nem szapulhatta tovább Titót „az imperialisták bérence és láncos kutyája" szezonális szitkok ismételgetésével. Holott nagyon kedve ellen való politikai fordulat volt a nevezetteknek ismételten kijáró „elvtárs" titulus használata. (1955. augusztus 9.)

b./ Nincs válaszom viszont arra, hogy a korábban harsány és útszéli hecckampánnyal körített kirakatperek (Mindszenty-, Rajk és társai, illetve Grősz-per) után mi volt az oka a további hasonló bírósági színjátékok sokasága közepette érvényesített sajtószilenciumnak, az immár rituálissá tett nyilvános gyalázkodások leállításának, illetve annak, hogy legfeljebb az ítélet kimondását publikálták – ha egyáltalán! – nyúlfarknyi közleményekben („mínuszos hírekben"). S ennek lett volna későbbi „logikus" következménye, hogy a szabadlábra helyezésekről sem adott hírt a sajtó? Pontosítva: miközben a Rajk-per előkészítése során (Prágából szó szerint elrabolva) őrizetbe vett – és ítélet nélkül több mint öt éven át fogva tartott – szovjet–amerikai kettős ügynök, Noel Field szabadlábra helyezéséről szükségesnek vélték egy sajtóközlemény elhelyezését a párt központi lapjában (1954. november 17.), az ún. „hazai kommunista" vezetők tucatjának kiengedéséről egy sor se jelent meg. Az e körben (is) számon tartott Kádár Jánossal úgy találkozhatott újra a kortárs olvasó, hogy nevét felsorolták az újonnan megválasztott Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagjai között (1954. október 25.), holott Kádár másfél hónapja már a főváros egyik közismert munkáskerületének, Angyalföldnek volt az MDP-titkára. (Ugyanez a „nem adunk hírt róla" tilalom volt érvényben az MDP-prominensekké lett kollaboráns szociáldemokraták, Szakasits Árpád és Marosán György bebörtönzése, illetve kiengedése esetében is.) Félreértés ne essék: nem egy nyíltabb közléspolitikát kérek számon a diktatúra sajtóját irányító és felügyelő pártvezetéstől, hanem azt próbálom érzékeltetni az említett példákon keresztül, hogy mely esetekben tűnik ez a kommunikációs mechanizmus – a pártállam minden más alrendszeréhez hasonlóan – illogikusnak, koherenciát nélkülözőnek. Más tárgykörben bár, de ugyanebbe a tisztázatlan közléspolitikai sorba illeszthető az is, hogy a korabeli meteorológiai prognózisok csak nagyon ritkán közöltek Celsius-fokkal társított hőmérsékleti előrejelzést. Ma hűvösebb vagy melegebb, borultabb vagy naposabb idő várható – szóltak a relativizált jövendölések. Vajon mit kellett titkolni az ellenséges hírszerzők elől? A telente ismétlődő „iskolai szénszünetek" dobra verés nélkül is hírül adták az állandó sztahanovista túlteljesítések (hírei) ellenére menetrendsze-

rűen előálló szénhiányt. Nyáron meg talán azért volt elvárt a közelebbi adatok nélküli időjárás-jelentés, nehogy az ellenség összesítse és kiszámolja: a napsütéses napok száma, valamint a tenyészidőre eső hőösszeg alapján Magyarország klimatikus viszonyai nem teszik lehetővé a gyapottermesztést? Ez ugyan tény volt, de – gondolhatták – miért kellene ezt az imperialisták orrára kötni, amikor éveken át milliókat fecséreltek el e növény hazai meghonosítására.

c./ A *Szabad Nép* híreinek visszatérő használata a korrajzban nehezen kerülhető meg, ha azt akarjuk érzékeltetni, hogy milyen tartalmú és stílusú volt a kortársakra zúduló, pártosan leegyszerűsítő, propagandacentrikus hírözön, amely alapján a saját mindennapjaikban tájékozódni igyekeztek. Annál is inkább, mert annak idején elvárás volt ennek alapján a tájékozottság, illetve annak – esetenként számon is kért – tanúsítása. Az egy másik kérdés, hogy a kortárs miként interiorizálta vagy vetette azt össze saját boldogulásával, annak elmaradásával, horribile dictu szükségtelen s gyakorta esztelen – mert a rendszert sem „jobbította" – megpróbáltatásaival, meghurcoltatásaival, kényszerűen elviselt nélkülözéseivel, sérelmeivel és szenvedéseivel. Múltelemző visszatekintésben pedig azért sem tanulság nélkül való a *Szabad Nép* módszeres tanulmányozása, mert sokkal többet árul el a korszakról, mint azt egy diktatúra önreprezentációs szándéka alapján gondolnánk. A korabeli rádióra vonatkozó, éppoly közismert, mint amennyire leegyszerűsítő fordulatot parafrazeálva, az MDP központi napilapjára is elmondható, hogy „hazudtak reggel, hazudtak délután (akkor még volt időnként ugyanaznapi mutáció), hazudtak minden írásukban", csakhogy e hazugságáradat – szándékához képest – majdnem ugyanolyan mértékig volt önleleplező, mint önfényező. A kommunista pártvezetés minden elhatározását megvalósíthatónak hirdető és minden gondra megoldást propagáló nyílt voluntarizmus, illetve a – menet közben egyre szaporodó – fiaskók és pőre hazugságok leplezésére szánt, nemkülönben harsány verbális erőlködés egyre láthatóbbá tette a „király meztelen" szituációkat, a nyilvánvaló rendszerhazugságokat. A *Szabad Nép* összességében sokkal kitárulkozóbb, a pártegyeduralom fonákságait, rendszerszintű kontraproduktivitását jóval inkább elárulja, mint mondjuk a rákövetkező Kádár-korszak konszolidált, a rendszer mindennapjait skandalummentesnek láttatni igyekvő központi pártorgánuma, a *Népszabadság* többnyire egyenszürke, „kiegyensúlyozott" semmitmondása.

11. A magyarországi államszocializmus Rákosi-kori archetípusát – Kornai János ezt a „klasszikus szocializmus" időszakának nevezi – régebben is, manapság is egyfajta szekularizált kreacionizmus alapján szokás felidézni. Azt értem ezen, hogy a visszatekintő korleírások legtöbbje a – „kész a mű" – megteremtettség nézőpontjából szól az 1948-as kommunista hatalomátvétel utáni időszakról, s a további fejleményeket, kínlódásokat, ellentmondásokat már rendszerimmanens sajátosságként jeleníti meg. Ez a politikatörténeti megközelítés egyfelől rendjén való, mert a történtek kronológiai felidézése megkerülhetetlen. Másfelől viszont – akarva-akaratlanul – ugyanazt az „Add uramisten, de azonnal!" politikai logikát követi, amit az egyeduralmat megszerző korabeli pártvezetés is vizionált: az MDP budapesti központjában született döntéseket, határozatokat lehetőleg már „másnap" mint az ország minden szegletében realizálódott normát szerette volna látni. A pártállami rendszer létrejöttének szélesebb körű „tudatosulása" még a viszonylag kis területű

Magyarországon is évekre elhúzódott.[17] Társadalomtörténeti nézőpontból a dátumhoz köthető politikatörténeti aktus sokkal inkább csak egy tér-idő diagramon, olyan folyamatábrán lenne megjeleníthető, ahol a központi elhatározás kisugárzása-szétterjedése követhető nyomon az igazgatási-települési hierarchia grádicsain le egészen az utolsó posta társadalmi címzettjeiig. A korabeli rendszer-átalakítás – és rendszer-üzemeltetés – éppoly voluntarista, mint amennyire türelmetlen mechanizmusa ráadásul egymás nyakára hágó s egymásra terhelődő döntések, elhatározások szinte azonnali társadalmi elfogadtatásával próbálkozott, ennek eltökéltségével tevékenykedett. Holott a döntési centrumtól távolabbi és (többszörösen) alárendelt vidéki helyszínekről tudósító források arról tanúskodnak, hogy községi-járási szinten a helyi (túlnyomórészt agrár-) társadalom pártállam-recepciója meglehetősen elhúzódott.

A politológiai irodalomban konvencionális, pártközpontú hatalom- és társadalomszervezés,[18] illetve a pártállam „párt" előtagjának determináló szerepe a vidék Magyarországán csak fokozatosan – időben elhúzódva – tudatosult. A falvak paraszti társadalma számára, amely akkor még a népesség felét tette ki, inkább volt az állam helyi reprezentánsa a községháza elöljárója még azután is, hogy – a tanácsrendszerű közigazgatás bevezetése nyomán – az egykori bíró tisztében a tanácselnök, a volt jegyző posztján pedig a tanácstitkár lett a helyi autoritás. Hozzájuk képest a kommunista párttitkár – helyi szinten – jó ideig még inkább csak egyfajta agitátor, „népnevelő" volt, s maga a felsőbb vezetés is leginkább ilyen népnevelői reszortfeladatot osztott rájuk. Őket viszont szűkebb társadalmi környezetük jobbára konjunktúrafigura mivoltukban tartotta számon: mivel ilyen pártszekértolók már korábban is ismertek voltak a falu társadalmában, időbe telt, amíg az egypártrendszer helyi legátusa az adott közösségen belül szert tudott tenni a megkülönböztetett párthatalom révén elvárt-megkövetelt respektusra. A helyi kommunista párttitkárok ugyanúgy a község szegénysoron lakói közül kerültek ki, mint a velük többé-kevésbé egyívású, tanácsi vezetőkké (elnökké, titkárrá) lett (új)gazdák. A belső rendtartását őrizni próbáló, tradicionális agrárközösség választott elöljárói közül akkor is inkább a fentebb említetteknek járt ki az állam helyi letéteményese megkülönböztetés, ha a tanácsrendszer létrehozása keretében az ő pozícióba kerülésük is csak előzetes párttámogatással történhetett. A helybéli pártszervezet titkára viszont nem élvezett hasonló – az állami stallumhoz kötődő – respektust. Egyelőre inkább csak helyi forrásfeltárások, „mélyfúrások" nyújtanak támpontot arra, hogy az államszervezet felső szintű MDP-irányításának egyértelművé válása alsóbb szinteken csak meglehetős fáziskéséssel, az ötvenes évtized első éveit kitöltő időeltolódással követte a párt dominálta rendszer teljes vertikumban történő működésbe lépését, illetve annak helyi szintű társadalmi tudomásulvételét.[19] A hatalmi centrum átalakítást erőltető – türelmetlen és azonnali eredményt elváró – intézkedései már kellően feltártak. A helyi-regionális eltérések kutatása, valamint a lokális sajátosságoknak az országtörténetbe illesztése még várat magára.

12. A Rákosi nevéhez kötődő kommunista terroruralom kampányszerű nekibuzdulások, ezeket felülíró, újabb kampányokkal elfedni próbált üzemzavarok, kisebb-nagyobb rendszerkisiklások és (fél)fordulatok egymásutánján át vezetett 1956-ig, amikor egy szerkezeti-politikai értelemben létrehozott, de konszolidált működésre

képtelen protektorátusi próbálkozás omlott össze. Ez a tényleges összeomlás egyedüli volt a Szovjetunió által kreált szocialista világrendszer fennállása során, s annak egészét sokkolta: „a béketábor" belső sérülékenységének rémét idézte fel. (A kármentési propagandában rutinszerű cinizmussal használt külső, imperialista ármánykodásra való hivatkozás alaptalanságával leginkább azok voltak tisztában, akik ezt kiagyalták és terjesztették.) Lassan történetivé váló távlatból a Rákosi-korszak utolsó évein nyomot hagyó politikai feszültséget igazából az adja, hogy tevékenysége során Rákosi is, Nagy Imre is úgy próbált „saját arculatú" politikát folytatni, hogy az hol illeszkedett a szovjet kívánalmakhoz, hol meg szembement azokkal. Merthogy a csatlós államok számára követendő szovjet politika maga is gyakorta – s esetenként szeszélyesen – váltott lépést és ütemet.[20] Az 1953 utáni „nyitásba" illeszkedett egyfelől az, hogy a szovjet külpolitika – újra felfedezve a diplomácia zöld asztalát – a ellenlábas nyugati partnereivel tárgyalások sorozatát indította a világháborús örökség és a hidegháborús új konfliktusok rendezése érdekében, másfelől pedig az, hogy csatlós államaival is hozzálátott (nagyon felemás) „konzultációs viszonnyá formálni" az addigi gazda–cseléd kapcsolatot.[21]

a./ Kérdés, hogy Rákosi és Nagy Imre – a némileg újra tagoltabbá váló hazai politikai nyilvánosságban is kitapinthatóvá váló – tényleges szembenállása miatt sodródott-e az ország egyre inkább örvénybe, avagy másról volt szó. A Moszkva felől is rapszodikus irányváltásokkal érkező politikai széláramlatokban lehetett-e vitorla és kormánylapát nélkül úgy navigálni a magyar dereglyét, hogy zátonyra futás nélkül átevickéljen a sztálinizmusként adaptált hidegháborús romgazdaság, illetve terroruralom örvényein? A nyilvánvalóan – s egyre inkább egyöntetűen – Rákosit abcúgoló hazai „közkívánalom" ellenére vajon nem a szovjet pártelnökség tartotta-e még pozícióban közel fél éven át azt a magyar pártvezért, aki már számára is tehertétellé vált? S nem csupán eben gubát cserélt-e, midőn menesztésére végül is rászánva magát, a Rákosival vetekedően „homo kominternicus" Gerő Ernőt ültette a helyére? A Nagy Imre nevéhez köthető desztalinizálás és Rákosi resztalinizációs próbálkozása között kimutatható ugyan a személyiségjegyeiktől sem függetleníthető aktuálpolitikai törésvonal, csakhogy – növekvő időtávlatból szemlélve – a marionetteket mozgató kezek is egyre kontúrosabban kezdenek látszani. Moszkvát – úgy tűnik – sokkal kevésbé zavarta az, hogy magyar protektorátusa 1956 tavaszára ismét csődközeli helyzetbe került, mint annak megsejtése, hogy Duna-parti marionettjeinek egyike esetleg „önjáróvá válik", s megpróbál kilépni a ráosztott szerepkörből.

b./ A Rákosi-korszak egyik kortörténeti kulcsfogalma a „*személyi kultusz*". Ez magyarországi feltűnése éveiben is többféle jelentéstartalmat hordozott, s nemkülönben változatos egyes jelentésrétegeinek későbbi használata, „kommunikálása". Eredendően Sztálin – magyar leképezésében Rákosi – rendkívülinek beállított párt- és népvezéri karakterét, ehhez kapcsolódó szertartásos dicsőítését, pontosabban ennek fonák, nemkívánatos voltát értették ezen. A rituális bálványozás Sztálin halála nyomán ért véget, amikor a szovjet „váltóátállítás" részeként az ún. *kollektív vezetés* – nemkülönben kampányszerű – hangsúlyozása dívott.[22] Ekkori tartalma leginkább a „vezérkultusz" szemiotikai tartományában értelmezhető mint a (szimbolikus) politika nemkívánatos anomáliája. Ny. Sz. Hruscsovnak az SZKP XX.

kongresszusa zárt ülésén elmondott „titkos beszéde" viszont érdemben változtatott a személyi kultusz értelmezésén. A justizmordok tömegének és rendszerimmanenssé tételének leleplező kritikája a sztálini személyi kultusz terroruralomként való megbélyegzését – illetve az ettől való deklarált elhatárolódást – jelentette. Ugyanezt a dehonesztáló terroruralom jelentést hordozta 1956–57 fordulóján Magyarországon Rákosi, illetve a „Rákosi–Gerő-klikk" személyi kultuszának kora Kádár-kori megtagadása. Ehhez képest következett egy újabb értelmezéskorrekció az 1960-as évtized konszolidációs politikájának részeként. A személyi kultusz Rákosira redukált és szigorúan retrospektív használata – a már említett „akkor is a szocializmus épült" rendszerlegitimálás jegyében – a terroruralom jelentésréteg feledtetését, szinonimaként való behelyettesítése az eufemizálást szolgálta. (Ez mintegy komplementer viszonyba került azzal, hogy számottevően mérsékelték az 1956-os „ellenforradalom"-nak a nyilvános politikai közbeszédben való emlegetését, „felhánytorgatását".) Az 1990-es rendszercezúra óta – leginkább a „new social history" erőre kapásával összefüggésben – kitapintható egy ismételt módosulás. A személyi kultuszt alkalmasint a vezérkultusz modernkori formaváltozatai egyikeként jelenítik meg, holott nem gondolom, hogy a két fogalom (jelenség) – ez esetben – csereszabatos lenne. A munkában erre külön fejezetet szánva, megkíséreltem elkülöníteni a vezérkultusz és a személyi kultusz jelentésrétegeit. Utóbbit – a sztálinizmusra és a Rákosi-korszakra vonatkozóan – továbbra is a terroruralom jelentéstartományában értelmezem.

c./ A Rákosi-korszak bő évtizede során Magyarországon történteket mindvégig moszkvai determináltság jellemezte, olyannyira, hogy a birodalom perifériáján vegetáló, Budapest-központú tartomány még európai környezetében sem volt jelen lévő, jegyzett szereplője a nemzetközi politikának. Mintha még mindig érvényben lett volna I. M. Majszkijnak a kötet bevezető soraiban idézett 1944-es iránymutatása: *„Magyarországot elszigeteltségben kell tartani."* Ehhez a státuszhoz képest annyi változást hozott 1956 októbere, hogy az ország egy történelmi pillanat erejéig lett *hír.* A „pesti srácoknak" – akik Molotov-koktélos városi gerilla harcmodorral a kor legerősebb reguláris szárazföldi hadseregének páncélosegységeit amortizálták ócskavassá – *pillanatnyi hírértékük lett,* de nem több. Az Egyesült Államok újonnan kinevezett budapesti követe, Edward Wailes azt az utasítást kapta a State Department-től, hogy ne siessen megbízólevelét átadni, mert a Nagy Imre vezette magyar kormánynál *„nincs sok keresnivalónk"*.[23] Szó sincs arról, hogy Magyarországot „cserbenhagyta volna a Nyugat" a forradalom napjaiban. A faképnél hagyás előzetes kontaktust, a felek közötti érdemi kommunikációt, „viszonyt" feltételez. Budapestet viszont még csak kapcsolatfelvételre sem érdemesítették: nem volt hozzá érdekeltségen alapuló motiváció. Ez alapján értékelhetők valós árfolyamukon mindazok a rokonszenv-nyilatkozatok – majd pedig a mibe sem kerülő sajnálkozó szolidaritásdeklarációk is –, amelyek a forradalom vérbe fojtása után elhangzottak. Hírértékük volt – de nem több. Magyarország a vizsgált korszakban a Kelettől és a Nyugattól egyaránt elszigeteltségben volt és maradt. A „szabad világban" ekkoriban átalakuló médiastruktúra jóvoltából 1956 őszén – néhány napra – címoldalas hírértékük lett ugyan a Magyarországon történteknek, de a hírpolitikát nem célszerű összekeverni az effektív politikacsinálással.

◈

Végezetül egy személyes szerzői reflexió. Amikor nemrégiben egy rövid összefoglalóban idéztem fel ugyanezt az időszakot,[24] szakmailag „mindenevő" – mindent olvasó –, korábbi évszázadokat kutató tanár barátom és több évtizede kollégám kérdezte halvány szkepszissel a hangjában: tényleg ilyen sötét volt a Rákosi-korszak? Némi töprengés után azt válaszoltam neki, hogy ha hosszabban szóltam volna róla, még sötétebb lenne a korkép. Most, e részletesebb verzió végére érve, alighanem ezt konstatálhatja az olvasó. Ennek megfelelően még inkább jogosult a fentebbi kérdésben rejlő ellenvetés. Ez viszont az impresszión túl több kérdést is felvet. Legegyszerűbb a válasz a – szó szerinti – képes beszédre: számos helyen a szürke derítettebb, világosabb árnyalatait voltam kénytelen használni, mert a kívánatos mélysötét majdhogynem egy koromfekete pannót eredményezett volna, miáltal a (kor)kép önmagát semmisítette volna meg, s legfeljebb egy posztmodern(?) kiállításra nevezhettem volna be az alkotást, holott semmilyen képzőművészeti tehetségem vagy ambícióm nincs. Ennél keményebb dió azzal szembesülni, hogy a Rákosi-korszak egykorú önképe oly idilli, „paradicsomi" állapotokat tár elénk, hogy ennek mérséklése, a túlbuzgó elrajzoltság visszafogása-visszavétele mindenképpen indokolt, de meglehetősen nehezen található meg a kívánatos realista korkép, illetve az ellenkező végletbe esés határmezsgyéje.

Számszerűsíthető adatsorokkal alátámasztott gyarapodási, „fejlődési" mutatók állíthatók össze ugyanezen korszakból – mondjuk a szénbányászat, az alapanyaggyártás (vas, acél), az egy főre eső villamosáram-felhasználás, a térítésmentes gyógyításba bevontak bővülő köre vagy éppen a közép- és felső szintű beiskolázás megtöbbszörözése és az egyéb kulturális javakhoz való hozzáférés szélesre tárása tekintetében –, s ezek kézenfekvő bizonyítékként kínálkoznak az általam inkább sötét tónusokkal megidézett korkép cáfolatára. Hasonló növekedési adatsorok a legkülönbözőbb tematikai metszetekben sorjáztathatók a Horthy-korszak negyedszázadából s még inkább a dualizmus fél évszázadából. Az utóbbi esetében annál is inkább lehetséges ez, mert a modernkori Magyarország leghosszabb prosperáló időszaka volt. Miközben még jórészt önálló egzisztenciák erőfeszítéseinek hozadékaként könyvelhető el az össznemzeti, társadalmi gyarapodás. A most vizsgált korszakban viszont az eredmények minden esetben a párt(vezetés) és „szeretett vezérünk" (ön)dicsőítését szolgálták. Maga Rákosi különböző beszédeiben, kongresszusi beszámolóiban visszatérően kölcsönvette Petőfi elhíresült strófáját,[25] aktualizálva, mindig alkalomhoz igazítva azt. Sok helyről szó szerint összeszedhető, ezúttal fiktív, tömörített kompilációként utánozva, ez – lényegét tekintve – úgy hangzott, hogy *„a felszabadulás óta, / az ötéves terv megindítása óta eltelt három, öt stb. év alatt nagyobb fejlődést mutatott fel az éppen példaként említett ágazat, mint a Horthy-korszak idején egészében, s ezzel ismét óriási lépést tettünk meg, / újabb mérföldkövet hagytunk magunk mögött a szociálizmus (sic!) építésének útján. Mindebben elvitathatatlanul fontos szerepe volt a párt eltökéltségének, iránymutatásának, illetve irányításának."* Ugyancsak refrénszerűen zárultak e passzusok *„a Sztálin vezette dicsőséges szovjet párt"* vagy – később – *„a Szovjetunió hathatós támogatását"* megköszönő hálálkodással. Magyarán: az eredményeket mindenkoron „a párt" könyvelte el magának. Ezekre alapozva, de kontextusba helyezésük mellőzésével,

illetve a közismert teleologikus gondolatfűzéssel fogalmazódott később a Kádár-korszak politikai önlegitimálása és kortörténetírása is oly módon, hogy – a Rákosi személyére és „személyi kultuszára" vonatkozó részleges elhatárolódás közepette – mindvégig kikezdhetetlen maradt a mondandó vezérmotívuma: „ekkoriban is a szocializmus épült".

Igaz, a leírás még e Kádár-korszakban dívó, relativizált üdvtörténeti megközelítést sem követi, s ebben éppannyira szerepet játszik az államszocializmus egészének amortizálódása, mint amilyen mértékben segítik az újraértékelést az időközben kutathatóvá vált újabb források. S még valami. Arra is kíváncsi voltam, hogy az államszocializmus Rákosi-kori kiépítése és kínkeserves – végül bukásba torkollott – működésben tartása „mennyibe került". Mibe került ez az országnak, mit fizetett – és mivel fizetett – ezért a korszak honi társadalma? Erre is kerestem a választ a kötet lapjain. Ehhez viszont elkerülhetetlen volt dekonstruálni azt a másik rendszeralaptételt, amely szerint a „társadalmasított közvagyon" tervszerű hasznosításával és újraelosztásával az államszocializmus nem tőkepiaci költség–haszon elven működött. Dehogyisnem – csak rosszul. A magánjavak – államosításnak, szövetkezetesítésnek nevezett – mértéktelen elkonfiskálása volt az összes beruházás döntő hányadának „forintosítható" forrásbázisa. A központosított újraelosztás körébe bevont társadalmi hányad rohamtempóban bővült. Esetükben az eredendően is alacsonyan megszabott – és tartósan csökkenő vásárlóértékű – nominálbér, az agrármagángazdálkodók körében pedig a beszolgáltatási tarifa és a túladóztatás szolgálta népgazdasági szinten az állam által monopolizált tőkekoncentrációt. Szó sincs arról, hogy az utólagos visszatekintés helyezné utilitarista alapra a rendszer megítélését: az ellenkezőjét hirdető ideológiai kulisszák mögé rejtetten maga is az volt, csakhogy a hidegháborús hadigazdasági projektek már azt megelőzően felemésztették az akkumulált tőkevagyont, hogy magát az új, totalitárius rendszert – a szándékolt-meghirdetett volument is elérve – teljes körűen ki tudták volna építeni.

Ráadásul nem csupán belső gazdaság-, illetve társadalomszervezését tekintve működött a pártállam üzleti monopóliumként, hanem a szocialista tábor birodalmi központja, kontra magyar protektorátus viszonylatában is. 1954 augusztusában a szovjet kereskedelmi miniszter „felajánlotta a magyar kormánynak megvételre" az 1947. évi békeszerződés nyomán életre hívott magyar–szovjet vegyes részvénytársaságok szovjet tulajdoni hányadát. A kivásárlást még ugyanebben az évben tető alá hozó megállapodás politikai bizottsági háttéranyagaiban meglehetősen eklektikusan keverednek az eladó által megjelölt ár miatt az alárendeltséget kedvetlenül tudomásul vevő kitételek, valamint a szovjet üzleti nyereségről és a magyar kamatterhekről vázolt számítgatások, főként a diktált vételár törlesztésének futamideje függvényében.[26] Szóba sem került bármifajta „testvéri-családi" egyezkedés az árupiaci viszonyok érvénytelenségéről. A magyar pártvezetés belső használatra készült elaborátumában azért tükröződik meglehetős „elvtársi sértődöttség", mert a győztes birodalomgazda magától értetődő természetességgel érvényesítette a legyőzött és protektorátussá tett perifériával szembeni akaratát. De hát – belpolitikai viszonylatban – a Rákosi Mátyás irányította pártelit nem ugyanilyen „nincs apelláta" öntudattal hitte akaratát korlátlanul érvényesíthetőnek az alávetett honi társadalommal szemben? A függelmi hierarchia ezen logikai rendjében beszélhetünk arról,

hogy sem a szocialista tábor közösségén belül, sem a szatellitállamok belső parancsuralmi rendjében nem volt szó az ún. tőkepiaci költség–haszon elv kiiktatásáról, csupán arról, hogy azt az erőviszonyok alapján, a politika primátusa szerinti alárendeltségben torzították szelektívvé, egyoldalúvá.

Ez is módot ad arra – sarkosabban fogalmazva: ez követeli meg –, hogy a visszatekintő elemzésben a vizsgált időszakban terroruralomként működtetett „kommunista projekt" mérlegét a mindezt megélni (elszenvedni) kényszerülő társadalom nézőpontjából is megvonjuk. Ebben a megközelítésben az a következtetés, hogy a Rákosi-korszak pártegyeduralma a hatalomra kerülésekor rendelkezésre álló nemzeti vagyont – értve ezen a természeti erőforrásokat, a gazdaság meglévő eszközállományát s annak műszaki színvonalát, valamint a társadalom munkavégzése révén hasznosítható tudástőkét – kontraproduktív módon működtette és számottevő mértékben felemésztette. Egyfelől pazarlóan invesztált a csak hosszú távon megtérülést ígérő új beruházásokba, másfelől régit és újat egyaránt alacsony hatékonysággal, „ráfizetésesen" tartott üzemben.[27] Emellett inkább anarchiára emlékeztető szervezetlenséggel és szinte az egész társadalmat diszkrimináló, állandósuló retorziókkal élt: direkt és közvetett meghurcolásokkal párosított, szükségtelen szenvedéseket és sérelmeket okozva funkcionált a rendszer egésze. Ennek eredővektoraként – a hidegháborús kényszerpályára térítést is bekalkulálva – lényegében kerékkötőjévé vált a világháború után kecsegtetően meginduló gazdasági újjáépítési trend folytatásának, és megakasztotta a társadalmi regenerálódást. Nem csupán az imamalomszerűen ismételt „jóléti" ígéretei maradtak beváltatlanok, hanem elmaradt az életkörülményeknek a háborút követő békekorszakban remélhető konszolidálódása is.

A társadalom többsége soha korábbról nem ismert magas foglalkoztatási ráta és rendszeres munkavégzés közepette kényszerült tartós nélkülözésre. Milliós nagyságrendűre becsülhető azok száma, akiket diszfunkcionális feladatkörben foglalkoztattak, azaz munkaerejükhez, szaktudásukhoz, kreativitásukhoz képest nem „a szocialista közösség egésze számára legtöbb hasznot hajtó" helyen tevékenykedhettek. A Rákosi-korszak történelmi mérlege – ha azt sem hagyjuk figyelmen kívül, hogy „mibe került mindez" – deficites: a „nemzeti összveszteség" nem csupán abból áll össze, hogy hányan szenvedtek el tényleges meghurcoltatást. Hozzáveendő ehhez, hogy a társadalom büntetőpolitikai értelemben „szabadlábon hagyott" hányada – alighanem a számszerű többség – is az államszocialista kísérlet kárvallottjai közé sorolható. Azok többségét is megfosztották a „tisztes munkával elérhető tisztes megélhetés" reményétől, akiket a rendszer kormányosai – ideológiai megfontolásokból kiindulva – a változások kedvezményezettjeinek könyveltek el. Összefoglalva: a kommunista hatalomátvételhez kapcsolt – külön is megjelenített – transzformációs veszteség az ötvenes évtizedben a rendszer meghatározó jellemzője maradt. Különösen így van ez, ha a történtek társadalmi konzekvenciáiról sem feledkezünk meg.

[1] Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok, 1996. 3. sz. 497–570. old.; Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gá-

bor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 17–39. old.

[2] Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar." Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. *Társadalmi Szemle*, 1997. 8–9. sz. 151–167. old.

[3] Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. *Századok*, 2011. 1. sz. 75–116. old.

[4] Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991. 271. old.

[5] T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949–1953. Roszpen, Moszkva, 2002. 5. old.

[6] Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. (Habilitációs Füzetek 1.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002; A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I–III. (Összeállította: Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György és S. Varga Katalin.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2001–2006; Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In: ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 69–95. old.

[7] E helyen több tucat könyvet és száznál több tanulmányt kellene felsorolnom. Ezek összefoglalásának is tekinthető: A vidék forradalma, 1956. I–II. kötet. (Szerk: Szakolczai Attila és Á. Varga László.) 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003–2006. A többi megtalálható az 1956-os Intézet honlapján. Rainer M. János – Topits Judit. 1956 az ötvenediken. www.rev.hu/review (Utolsó letöltés, 2010. augusztus 23.)

[8] Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Európa, Budapest, 1992.; Zbigniew Brzezinski: Ideology and Power in Soviet Politics. New York, 1962. A totalitarizmus tárgykörünkbe vágó további munkáit sokszempontú kritikának veti alá Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában. In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 15–40. old. Bencze György pedig az atavizmus tombolásaként szól A kommunizmus fekete könyve (S. Courtois–N. Werth–J. Panné–K. Bartosek–J. Margolin–A. Paczkowski. Nagyvilág, Budapest, 2000) című munkáról, s közben azt sem mulasztja el megjegyezni, hogy *„a totalitarizmus elmélete sok tekintetben már a*[z előző] *század hatvanas éveitől kezdve idejétmúlttá vált."* Bencze György: Vörös és fekete. *Népszabadság*, 2000. augusztus 5. 19., 23. old.

[9] Bár a részletező leírásban visszatérően tettem utalásokat a szintén moszkvai hegemónia alá került többi régióbeli országra, nem végeztem a komparatisztika követelményeit kielégítő önálló kutatást. Azt viszont az összehasonlító kvantitatív gazdaságtörténeti elemzések is jelzik, hogy nehéz összevetésre valóban alkalmas adatokat, trendvizsgálatra vagy modellképzésre alkalmas koherens adatbázisokat találni, amelyek ráadásul inkább közép- és hosszú távon segítik a (tendenciaszerű) képalkotást. Ennek nehézségéről szól az alapvetően „összehasonlító tanulmány" írására vállalkozó Andrew C. Janos is munkája bevezetésében, miközben az összevethetőség gondjai között többször utal a régióbeli *„nemzetállamok történelmének szeszélyes alakulására"*, illetve ezen *„kis országok erőtlen államiságára"* is. Andrew. C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 7–9. old. Ezt úgy fordítanám meg, hogy még ha minden „szeszélyességet és erőtlenséget" respektálok is, azon túl kellett legyen bizonyos „többtényezős összeilleszthetetlenségi komponens" (inkompatibilitási gát), amely az alávetettség lappangó averzióján túl – országonként szintén eltérő – adottságként képezett gátat a hidegháborús ruszifikálás-bolsevizálás előtt. Egyelőre csak vélelem, kutatással alátámasztandó vagy elvetendő prekoncepció annak felvetése, hogy ez az inkompatibilitási gát alighanem történelmi, gazdaság- és társadalomszerkezeti, politikai és kulturális tradíciók, illetve sajátosságok konglomerátumából állt össze. Más vizsgálati terepen bár, de a komparatisztika időnkénti ellenmondásosságát e tényezőkre is kiterjesztve jelzi Hartmut Kaelble: Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer. In: Kaelble, Hartmut–Schriewer, Jürgen (Hrsg): Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften. Frankfurt am Main. 2003. S. 469–493.

[10] Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus". In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 270. old.

[11] A régión belüli különbségeket figyelembe véve tárgyalja a közép- és kelet-európai térség bolsevizálását a modernizációs diktatúra nézőpontjából Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999.

[12] Lásd erről Mitrovits Miklós: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története, 1956–1989. *Múltunk,* 2009. 4. sz. 122–153. old. A keletnémet területeket azért nem sorolom ezúttal ide, mert a ún. német kérdés, valamint az NDK elsődleges hidegháborús frontország helyzete miatt más formaváltozatban, közvetlenebbül érvényesült a Sztálin – rapszodikusan változó – ambícióin és megfontolásain alapuló szovjet érdekeltség.

[13] Andrew C. Janos: Haladás hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest, 2003.

[14] A második világháború után a Titóval való szakítás, valamint a csatlós államokban megrendeztetett kirakatperek sorozata juttatja arra a feltételezésre E. Hobsbawmot, hogy *„nem tudjuk, mindezek az események milyen kapcsolatban álltak azzal, hogy Sztálin fizikailag és szellemileg egyre hanyatlott, viselkedése egyre paranoiásabb lett".* Eric Hobsbawm: A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története, 1914–1991. Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 376. old. Sztálin második világháború után felerősödő személyiségzavarának, üldözési mániájának ugyancsak nagy szerepet tulajdonít Fejtő Ferenc is, azt vélelmezve, hogy ennek *„rendkívül súlyos következményei voltak mind a Szovjetunióra, mind a népi demokráciákra nézve".* Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991. 263–264. old.

[15] Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991. 271. old.

[16] T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949–1953. Roszpen, Moszkva, 2002. 656. old. A munka az 1949-ben létrehozott Német Demokratikus Köztársaságot nem sorolja a sztálinizált kelet-európai országok blokkjába, mert Moszkva azt a vizsgált időkörben „a német kérdés" részeként kezelte (i. m. 4. old.).

[17] Alexander Werth, a *BBC* és a *Sunday Times* tudósítója, aki a világháborús éveket mindvégig a Szovjetunióban töltötte, egy helyütt arról számol be könyvében, hogy 1942 nyarán – a németeknek a bakui olajmező megszerzését célzó offenzívája idején – a kaukázusi kis népek közül a kabardok hercege egy fehér lovat küldött „magának Hitlernek". Alexander Werth: Oroszország nagy háborúja, 1945–1945. Kossuth – Zrínyi, Budapest, 1971. 291. old. Ebben a történetben nem annyira a magyar őstörténetből is ismert meghódolási jelkép az érdekes, hanem ezúttal is az időtényező: az, hogy negyedszázaddal a szentpétervári bolsevik hatalomátvétel, illetve közel húsz évvel a Szovjetunió létrejöttének deklarálása után a birodalmi végeken még létezett olyan szuverén, aki ezt a kollaboráló gesztust tehette, holott a németek az adott térséget el sem érték. (A Kaukázust is birtokba venni igyekvő offenzíva megakadt annak előterében, a kubányi alföldön, illetve a sztavropoli hátságon.) Úgy tűnik, hogy a bolsevik pártegyeduralom kiépítése a birodalom akkori perifériáján még nem fejeződött be – mindenesetre nem stabilizálódott – az újabb világháborúig.

[18] Lásd erről Bihari Mihály: Magyar politika, 1944–2004. Osiris, Budapest, 2004. Ezen belül is elsősorban a Totalitárius hatalom és politikai despotizmus, 1950–1953 c. fejezetet. 89–144. old.

[19] Farkas Gyöngyi: Hatalom és társadalom konfliktusai az ötvenes években. (PhD-értekezés kézirata, Budapest, 2010.) Ugyanez a helyi tanács versus helyi párt differencia jelenik meg az ötvenes évekbeli Nógrád, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye helytörténeti irataiban, illetve az ezt a forráscsoportot faggató tanulmányokban. Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos – Valuch Tibor.) KLTE, Debrecen, 1998.

[20] Lásd erről Roy Medvegyev: Hruscsov. Politikai életrajz. Laude Kiadó, Budapest, 1989. Különösen a 3. és 4. rész 77–149. old. A szovjet pártvezetés 1953 utáni politikai irányváltásainak motiváló tényezőit – azok magyar vonatkozásaira koncentrálva – részletesen elemzi Rainer M. János: Döntés a Kremlben, 1956. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest. 1956. 111–154. old.

[21] Békés Csaba: Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In: Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban. (Szerk: Békés Csaba.) 1956-os Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 9–27. old.

[22] Az MDP Politikai Bizottságának erről szóló 1954. áprilisi határozata ezt a fajta személyi kultuszt úgy javasolta eliminálni, hogy az intézmények, üzemek stb. pártszervezeteinek helyiségeiben Rákosi képe *mellé* – „az eddiginél szerényebb keretek között" – applikálják a falakra a mindenkori politikai bi-

zottság valamennyi tagjának és póttagjának képét is (kivéve akkor, ha hely hiányában nem férnének el). Ikonográfiailag tehát azt jelentette a személyi kultusz „kollektív vezetéssé" igazítása, hogy most már megsokszorozva kellett „megfelelő mennyiségben egyforma kivitelű képekről" gondoskodni a pártirodák előírásszerű dekorálásakor. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 258. old.

23 Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. In: „Tizenhárom nap amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) HIM, Budapest, 2003. 23. old.

24 Gyarmati György: Demokráciából diktatúrába, 1945–1956. Magyarország története. 20. (Sorozatszerkesztő: Romsics Ignác.) Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.

25 *„Nagyapáink és apáink, / míg egy század elhaladt, / Nem tevének annyit, mint mink / huszonnégy óra alatt."* Petőfi Sándor: 15-dik Március, 1848.

26 A szóban forgó közös vállalatok a következők voltak: Magyar–Szovjet Bauxit és Aluminiumipari Rt. = MASZOBAL; Magyar–Szovjet Hajózási Rt. = MESZHART; Magyar–Szovjet Légiforgalmi Társaság = MASZOVLET; Dunavölgyi Timföldipari Rt., valamint a megkülönböztetett stratégiai fontosságú MASZOLAJ = Magyar–Szovjet Olajipari Rt. Lásd: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 279–282. old., s ugyanitt található utalás a megállapodás további dokumentumaira is.

27 *„A megvalósított beruházásokra végül is sokkal többet költöttek, mint tervezték. Egy 1953. évi jelentés nyolc nagy létesítmény adatait összegezve mutatta ki, hogy a tényleges beruházási összeg átlaga elérte a tervezett 138 százalékát. A befejezett létesítmények közül sokat az előirányzatnál alacsonyabb teljesítőképességgel helyeztek üzembe, másokat igen rossz kapacitáskihasználással működtettek.* [...] *Szinte minden iparágban a karbantartás és a felújítás rovására fokozták a termelést, s* [...] *a gépállomány elöregedése egyes területeken már a termelés közvetlen akadályozójává vált.* [...] *Miután nem az eladhatóság, a tényleges szükségletek, hanem a tervmutatók teljesítése határozta meg a vállalatok magatartását, a látványos tervteljesítésekről szóló jelentésekkel egy időben gyorsan nőtt a hiánycikkek, a használhatatlan, raktárakat megtöltő, semmilyen keresletet ki nem elégítő termékek száma is."* Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 191–194 old.

NEPSZAVA

33 A KORSZAK KÉSLELTETETT MÚLTTÁ VÁLÁSÁNAK HISTORIOGRÁFIÁJA

Negyed évszázada annak, hogy a Rákosi-korszakról politikatörténeti tematikájú monográfia jelent meg.[1] Azóta sok minden történt e tárgykör megismerhetősége szempontjából is. Huszadik századi históriánkat – illetve annak második felét – bemutató összefoglalók sora látott napvilágot. Ezekben – mivel már a legutóbbi nagyobb korforduló, 1989–90 után íródtak – értelemszerűen tükröződik a rendszerváltás hatása: jelenkortörténetből lezárulóban lévő korszakká, közelmúlttörténetté balzsamozódik a tárgyalt időszak. Közben olyan források is kutathatóvá váltak, amelyek korábban nem voltak hozzáférhetők. Ezek a feltárást követő kisebb-nagyobb fáziskéséssel – hol forrásszerűen, hol meg a szövegformálás részeként – beépültek az egymás után közreadott összefoglaló munkákba.[2] Mindazonáltal két sajátosság is adódott. Az egyik, hogy a most vizsgált Rákosi-kor – többnyire a megszabott terjedelmi korlátokból eredően – mintegy „bezáródott" az előzmények, illetve a rákövetkező történések leírása közé. Ezért sem érdektelen ismételten – kifejezetten erre koncentrálva – felidézni a mostani munka alcímében jelzett második világháború utáni évtized történetét. A másik sajátosság kézenfekvő, gondolhatnánk: a két évtizeddel ezelőtti rendszerösszeomlás hozott „kopernikuszi fordulatot" a Rákosi-korszak kutatásában (is), mivel ekkor vált – legalábbis politikatörténeti értelemben – befejezett múlttá a kommunista párt egyeduralma. Miután a rendszer bukása önmagában tette ad acta a minden kort és uralmi rendet jellemző önlegitimáció szempontjait, „elvárásait", mód nyílott a történtek skrupulusoktól mentes leírására. Ez utóbbi általánosságban igaz,[3] mindemellett – historiográfiai értelemben is – csak részigazság.

A megszorítás oka egyfelől *a Rákosi- és a rákövetkező Kádár-korszak egymáshoz való viszonya*, másfelől pedig az utóbbi időközbeni metamorfózisa: az, hogy az egypárti diktatúra fennállásának bő negyven éve alatt időközben – mondjuk az utolsó negyedszázadát tekintve – autoriter paternalizmussá formálódott (amit publicisztikusan „puha diktatúrának" szoktak nevezni). Harmadrészt ehhez társult – illetve ebben a változó közegben működött – a történettudományi megismerés a maga belső szakmai sajátosságaival. A historikusszakma – sok más diszciplínához hasonlóan – öntörvényű annyiban, hogy művelői és munkáik többgenerációs „összefonódottság" láncolatában szorosabb-lazább folyamatosságot mutatnak: sőt e tekintetben legalább annyira jellemző a kutatási eredmények inspirálta kontinuitás és az elágazások közepette is kimutatható egymásra épülés, mint a – „megtagadom szakmai elődeimet" – diszkontinuitás. A szakmát annak írott-íratlan szabályai szerint művelők körét e célirányosan céhszerű zártság miatt is mondják időnként konzervatívnak. Ezt figyelembe véve értendő, hogy csak részigazság a rendszerváltozáshoz kötni a második világháború utáni időszak történeti feltárásának megindulását. És részigazság annyiban is, hogy nagyon különböző mértékben hozzáférhetőek a Magyarország világháború utáni történetéről informáló dokumentumok Párizsban, Londonban, Washingtonban, illetve Moszkvában vagy a Vatikánban.

Noha az alábbi kötet tárgya, a Rákosi-korszak nézőpontjából minden utókor lenne, ami utána következett, mégsem állapítható meg egyértelmű rendszercezúra

← A Népszava híradása a Rajk-temetésről, 1956. október 6.

névadójának a politika színpadáról való eltűnése után. Bármennyire különbözött is a magyarországi kommunista pártegyeduralom Kádár János nevéhez kötődő „második kiadása" – idő múltával – Rákosi regnálásától, *Kádár politikai szerepének mindkét korszakot érintő folyamatos exponáltsága miatt* utóbbinak a Rákosi-korszakbeli tevékenysége nem volt tárgyszerűen bemutatható. Ebből ered, hogy a vizsgált korszak feltárásának tudománytörténete nem írható le csak szakmai törvényszerűségekhez rendelten. Magyarán: témánk historiográfiája szempontjából újabb fél évszázad múltán már érdektelen lesz, hogy Rákosi Mátyás regnálásának időszaka mennyiben terhelte, mennyiben korlátozta a vizsgált korszelet történelmi megismerhetőségét a Kádár-korszakban is, mivel utóbbi – a Rákosi személyét illető elhatárolódástól függetlenül – hatalomszociológiai szempontból sokszorosan kötődött is elődjéhez. Ilyen értelemben közelítünk ugyan egy – gerontológiai és forrás-hozzáférési – cezúrához, de ma még egymásba ér a Rákosi-korszakra reflektáló történetírásnak és a Kádár-korszak önnön históriájának politika- és társadalomtörténete. Emiatt válik esetenként szükségessé olyan köztörténeti mozzanatokra is utalni, amelyek érthetővé teszik a historiográfiai diszkontinuitást a most közelebbről vizsgált Rákosi-korszak tekintetében is.[4] Elöljáróban csak néhány példát említve a Rákosi „hagyatékát" megöröklő Kádár János személyét illetően: a rendszer által működtetett nyilvánosság keretei között Gyurkó László „portrévázlata" volt (és maradt) az „eddig és ne tovább!"[5] Aligha láthatott volna napvilágot Kádár Rajk-perben játszott szerepének a bemutatása – elsőként Hajdu Tibor írásai nyomán[6] –, majd a rákövetkező börtönbeli éveinek olyan részletes dokumentálása, amint azt Varga László közreadta,[7] vagy éppen Huszár Tibor Kádár-biográfiájának akár csak az első, az általunk is vizsgált korszakra vonatkozó pályaszakaszt feltáró kötete.[8]

Az előbbinél is fontosabb – az 1989–90-es rendszerösszeomláshoz köthető – mozzanat a historiográfiai diszkontinuitás tekintetében az 1956-os forradalom szakmai konvenciók szerint elvégezhető feltárása. A Rákosi-korszak analízise felől nézve ez most leginkább az 1956 őszéhez vezető köztörténeti előzmények bemutathatósága okán megkerülhetetlen. 1956 egyrészt érdemi cezúra a Rákosi- és a Kádár-korszak között, másrészt szövevényesen egymásba is fonódott a két korszak. A probléma lényege az, hogy az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlások már a Kádár-korszak részét képezték ugyan, de a forradalomban résztvevők közül számosan a Rákosi-kori politikai közéletnek is tevőleges résztvevői voltak. Ugyanakkor, akár meghurcoltjai, áldozatai, akár politikai túlélői voltak az 1956-os forró ősz eseményeinek, sorsuk, életpályájuk visszamenőlegesen is blokkolódott s részlegesen vagy egészében tabuvá vált. Ennek tudható be az is, hogy a Kádár-korszakban csak a korabeli pártnómenklatúrába tartozó kiváltságosok jelentkezhettek a „támogatott" nyilvánosságban 1956-ról szóló önálló munkákkal – természetesen a rendszerkomform „ellenforradalom" koncepció jegyében.[9]

A húsz évvel ezelőtti rendszerösszeomlás tehát a most vizsgált évtized tárgyi megismerhetősége szempontjából is érdemi határkő volt. Ismételten konkrét példákat említve: Rainer M. János Nagy Imréről szóló, Kövér György Losonczy Géza életútját feltáró biográfiája[10] nemigen jelenhetett volna meg, ha egyáltalán – az „Annus Mirabilis" elmaradása esetén – megíródott volna. S ehhez hasonlóan továbbra is csak esetleges forrásszilánkok állnának rendelkezésre a Rákosi-korszak

titkosszolgálata, a hosszú időn át Péter Gábor által irányított politikai rendőrség – ÁVO, ÁVH – történetéről,[11] merthogy annak a feledés homályába veszejtése Kádárnak és apparátusa egy részének közvetlen érintettségük miatt volt és maradt közös érdeke. Magyarán, 1956 ellenforradalommá minősítése a Kádár-korszakban lényegében a Rákosi-korszak történettudományi eszközökkel történő feltárását sem tette lehetővé. Ezen az sem változtatott, hogy a későbbiekben – leginkább a hatvanas évtized második felétől kezdődően – '56-ot „lehetőleg ne beszéljünk róla" változatban próbálták meg feledni-feledtetni. (A Kádár-korszakban a kortárs szépirodalom, a dokumentumszociográfia, illetve a filmművészet egyes – huzavonák nyomán „tűrt" – alkotásai révén nyílt inkább mód a Rákosi-korszak hétköznapjaival megismerkedni.[12])

A fentebbi bekezdésekben arra koncentráltunk, hogy a szocialista rendszer fennállása idején melyek voltak a korszak forrásokra támaszkodó feltárásának politikai motiváltságú akadályai, illetve deformáló mozzanatai. Mégsem állítható, hogy csak az elmúlt húsz évben végzett kutatások publikus hozadéka érdemelne említést a Rákosi-korszak historiográfiájából. A világháború utolsó fázisában szerveződött Ideiglenes Nemzetgyűlés korszakára vonatkozóan mindmáig haszonnal forgathatók Korom Mihály és Somlyai Magda – gazdag levéltári feltárásokon alapuló – munkái,[13] s utóbbi már akkor is rendre kitért a front átvonulását követően megmaradt, „testileg-lelkileg lerongyolódott társadalom" vesződséges mindennapjaira.[14] Ugyancsak említhetők még az „antivilágban" készült – Donáth Ferenc, Orbán Sándor és Szakács Sándor tolla alól kikerült – munkák a korabeli agrár- és tulajdonviszonyokat radikálisan átformáló földreform kérdésköréből.[15] A korszak kezdetektől kommunista meghatározottságú gazdaságpolitikáját feltáró munkák közül Berend T. Iván több könyve tartalmaz ma is helytálló leírásokat.[16] A gazdaságpolitikán túl pedig már a mindvégig ellentmondásokkal terhelten *működő gazdaságot* mutatja be Pető Iván és Szakács Sándor máig megkerülhetetlen monográfiája[17] vagy éppen Jánossy Ferenc, Kornai János, illetve Bauer Tamás közgazdasági nézőpontú korabeli munkái.[18] A koalíciós korszak politikatörténetét illetően Balogh Sándor monográfiáján[19] túlmenően elsősorban azok a pártmonográfiák említhetők, amelyeket szerzőik – Vida István és Izsák Lajos – több újabb keletű résztanulmánnyal gazdagítottak ugyan, de átdolgozott újrakiadásuk még várat magára.[20]

Az eddig említett – a szakmai követelmények próbáját részlegesen kiálló – régebbi keletű értekezéseknek két közös sajátosságuk van: elsősorban az 1945–1948 közötti koalíciós időszak történetére szorítkoznak, s azt a regnáló rendszerparadigmának megfelelően „felszabadulás-demokratizálás" kontextusban tárgyalják. A kommunista hatalomátvételt követő évekről tudósító munkák – egy-két kivételtől eltekintve[21] – leginkább részkérdésekre összpontosítanak.[22] Ezek a – vizsgált tárgyunkat közvetlenül érintő – tanulmányok annyiban marasztalják el a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő politikai gyakorlatot, hogy a szocializmus üdve, ezen belül a társadalom boldogulása szempontjából rossz eszközök, módszerek megválasztásával kormányozták az országot. Az eddig érintett munkák legkésőbb a nyolcvanas évtized közepéig forgalomba is kerültek.[23] A megjelenések idejének nem kellene feltűnnie. Annál is kevésbé, mert utólag már nehéz visszakeresni, hogy az akkori viszonyok között egyik-másik munka mennyi ideig szenvedett – lektorálási,

szerkesztőségi – késedelmet a kézirat elkészülte után, amíg végül is napvilágot lát(ha)ott. Azért szükséges mégis utalni erre, mert az 1980-as évtized közepe a Kádár korszak köztörténete tekintetében éppúgy észrevehető cezúra volt, mint ahogy témánk historiográfiája szempontjából.

A köztörténeti események közül csak emlékezetfrissítésként utalunk néhány fontosabbra az 1985-ös évből. Az ország második világháborút követő – akkori szóhasználattal – „felszabadulásának" 40. évfordulója. Az MSZMP XIII. kongresszusa (március), amelyet nem csupán a sorszám közfelfogás szerinti szerencsétlen volta miatt tartottak „katasztrófakongresszusnak", hanem inkább azért, mert képtelen volt érdemleges programot nyújtani a kilábalásra a mind nyilvánvalóbb válsághelyzetből. (Mi több, azt is tilalmazni próbálták – még utána is –, hogy az ország egyre súlyosbodó helyzetére a „válság" kifejezést használják.) Erre reagált az 1985. június közepén megrendezett monori illegális találkozó,[24] ahol közel félszáz másképp gondolkodó értelmiségi tanácskozott különböző – társadalmi, gazdasági és politikai – válságtematikákról. Az ugyanezen hónapban megrendezett országgyűlési választásokon a képviselőjelöltek tíz százaléka már nem a Hazafias Népfront jelöltjeként indult a poszt elnyeréséért, s az egyéni választókerületekben egytucatnyi – országosan ismert és a pártvezetés által támogatott – régi káder maradt alul a „csak" társadalmi támogatottsággal bíró, helyi aspiránsokkal szemben.[25]

Az 1980-as évtized közepén még korántsem volt kalkulálható a fennálló rendszer végének közelsége, az viszont igen, hogy az ún. második nyilvánosságban számottevően megszaporodott a világháború utáni időszak honi történetére vonatkozó szamizdat publikációk száma éppúgy, mint a főként külföldi tanulmányutakról visszatérve hazahozott emigrációs kiadványok sora. Ezek sajátos szimbiózisban gyarapították a jelenkortörténet olvasható irodalmát, immár az Országos Széchényi Könyvtár vagy az Országgyűlési Könyvtár ún. zárolt gyűjteményeinek használatát is mellőzhetővé téve. Az 1981-ben összeálló *Bibó Emlékkönyv*,[26] az ugyanezen év októberében megindult, *Beszélő* című szamizdat folyóirat[27] egymás után adott közre olyan 1956-tal foglalkozó írásokat, dokumentumokat, amelyek keresett riválisai lettek az engedélyezett nyilvánosságban publikált munkáknak. Mire Kádár János 1985 őszén Moszkvába utazott, hogy tisztelgő látogatást tegyen az év elején megválasztott új szovjet pártfőtitkárnál, Mihail Gorbacsovnál,[28] éppen a századik hazai szamizdat került „piacra".[29] Ezek közül 12 kiadvány foglalkozott 1956-tal, illetve a rákövetkező megtorlással, és rajtuk kívül ugyanennyi memoár, illetve dokumentum érintette a most tárgyalt, 1945–1956 közötti évtized történetének valamely másik szeletét.[30]

Azaz a nyolcvanas években – s még inkább annak második felében – a jelenkortörténet megismerhetősége tekintetében politikai törésvonal mentén jött létre egy „versengő piacgazdaság", ráadásul úgy, hogy szakmai művelőinek egy része az első és a második nyilvánosságban is publikált. A kommunista pártegyeduralom erodálódásával párhuzamosan tágultak valamelyest a rendszer eresztékei mentén nyílott rések. Tágultak, lazultak, de korántsem olyan mértékben, hogy a korabeli nyilvánosság pártirányítás alatt működő – még nagyobbik – részében akkreditált monográfiával lehetett volna opponálni 1956 „ellenforradalom" tézisét. Akkor ugyanis egyre inkább ez, pontosabban ennek nyilvános megkérdőjelezése volt a tét.

Ennél is nyersebben fogalmazva: a Rákosi-korszak sem volt megírható annak végkifejlete, az 1956-os forradalomba torkollás nélkül, ellenforradalomként definiálása-láttatása viszont a kádári rendszer-legitimáció sarkköve volt – és maradt. Ez teremtette azt a visszás helyzetet, hogy miközben a Kádár-korszak egészében „szabad volt nem szeretni" Rákosit, a Rákosi-korszak érdemi analízise nem volt kívánatos.

Ebben az összefüggésben értelmezhető a Szabó Bálint tollából származó – fentebb már hivatkozott – „ötvenes évek" kötet, illetve a tárgyalt kor és ezen belül 1956 története kapcsán kibontakozó csendes „Hernani csatája" 1986-ban. A munka egyfelől a Magyar Dolgozók Pártja vezető szerveinek határozatait kivonatolja – azaz lényegében az egyeduralkodó párt „velleitástörténetét" jeleníti meg kortablóként. Másfelől szó szerint egy félmondatban intézi el a forrongó ősz történetét, arról értekezve, hogy *„az 1956. október 23-án kirobbant ellenforradalmi felkelés"* lényegében azt a *„kétfrontos"* kibontakozási erőfeszítést törte derékba, amely Rákosi Mátyás 1956. júniusi menesztése nyomán megindult, s – úgymond – ezt folytatta november 4. után a Kádár János vezette *„forradalmi központ"*.[31] E felfogás tömeges népszerűsítését szolgálta a korabeli Magyar Televízió *Velünk élő történelem* című filmsorozata, amely Berecz János gyámkodása alatt készült. Utóbbi ekkor az MSZMP KB ideológiai titkára, az agitációs és propagandabizottság elnöke volt, és ekkor jelent meg *Ellenforradalom tollal és fegyverrel* című kötetének harmadik kiadása is.

Ehhez képest képezte a másik oldalt a forró ősz harmincadik évfordulójának évében több emigránsnak a második nyilvánosságban megjelent – és közkézen forgó – munkája az 1956-os forradalomról,[32] Bill Lomax monográfiája, amely az addigi értelmiségcentrikus láttatásokat is újragondolásra késztetve az '56-os munkásparticipációra összpontosított,[33] a *Beszélő* tematikus száma 1956-ról, illetve a decemberben mintegy hatvan meghívott jelenlétében megrendezett ellenzéki konferencia.[34] S még egy mozzanat, amely a múlt fölötti huzakodás lenyomata. A Rákosi-korszak egyik kulcsdokumentuma volt – és maradt – az MDP KV 1953. június 27–28-i ülése nyomán született határozat, amely megsemmisítő kritikai éllel, részletekbe menően bírálta Rákosi, illetve a pártvezetés ún. „négyes fogatának" (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai) 1948–1953 közötti politikáját. Ezt azonban eredeti változatában sem akkor, sem később nem hozták nyilvánosságra. A szóban forgó határozatot elsőként a *Hírmondó* című szamizdat újság adta közre 1985 tavaszán,[35] s miután Szabó Bálintot könyve kapcsán többek között amiatt is kritizálták – nem is alaptalanul –, hogy a kor releváns forrásainak megismerése továbbra is a bennfentesek privilégiuma, a dokumentumot végül az MSZMP KV agitációs és propagandaosztályának folyóiratában tették közzé 1986 végén, amelynek nem csupán olvasottsága volt minimális, hanem a lap létéről is igen kevesen tudtak.[36]

Magyarán, a második világháború utáni korszak történeti megismerhetőségének „kinyílása" tekintetében némileg – két-három évvel – előbbre hozható az 1989–90-es rendszercezúra. 1987-től az időközben egyre nagyobb számban megjelenő új lapok (*Hitel, Kapu, Medvetánc, Századvég*), illetve különböző kisebb, félállami-félmagán kiadók jóvoltából már memoárok és dokumentumok áradatáról beszélhetünk,[37] olyannyira, hogy mindinkább érvényét vesztette az illegálisnak elkönyvelt szamizdat elkülönítése. (A korábbi szamizdat történeti munkák számottevő része

jelent meg „jegyzett" kiadók cégére alatt is.) Ebben a folyamatban egyszerre végpont, illetve „új időszámítás" kezdete 1989 május–júniusa, amikor – kapcsolódva Nagy Imre és kivégzett társai eltemetéséhez – egy budapesti Nagy Imre Intézet alapítása merül fel,[38] amely azután az 1956-os Forradalom Dokumentációs és Kutatóintézete elnevezéssel válik majd ismertté.

A fentebb számba vett distinkciók alapján jutunk el az 1989–90-es rendszerösszeomláshoz, illetve annak vizsgálatához, hogy miként hatott ez a jelenlegi munka tárgyára historiográfiai nézőpontból. Általánosságban rögzítendő, hogy az 1990-es fordulat a huszadik századi magyar történelem egészét (1918–1990) helyezte visszamenőlegesen új kontextusba. Részben azért, mert a kommunista pártegyeduralom önmagát mintegy a Horthy-korszak „antitéziseként" fogalmazta meg, részben pedig azért, mert ugyanezen pártegyeduralom Kádár János nevéhez kötődő „második kiadásának" bukása – mint fentebb már érintettük – a század második felének egyes alperiódusait illetően is a történettudományi újragondolást inspirálta. Annak is volt historiográfiai következménye, hogy 1990-ben egyfelől egy erodálódóban lévő, „elöregedett" – érdemi ellenállásra már képtelen – pártegyeduralom lett az enyészeté, másfelől pedig hogy a váltás békés, tárgyalásos, illetve alkotmányos módon ment végbe.[39] Ebből is ered, hogy 1990 után a jelenkorkutatás közelmúltkutatássá válása során nem beszélhetünk – az új rendszer által megkövetelt – markáns paradigmaváltásról. Egyrészt azért nem, mert (mint fentebb már részleteztük) a nyolcvanas években, különösen annak második felében – más társadalomtudományokhoz hasonlóan – a történetmondásban is lépésről lépésre történt meg a váltóátállítás, másrészt pedig azért nem, mert a rendszerváltás nem párosult olyan közjogi vagy adminisztratív számonkérésekkel („fejek hullásával") az előző rendszerben való szerepvállalások kapcsán, ami radikálisabb „linguistic turn"-re, „new speak"-re ösztönözte volna a közelmúlt történetének kutatóit.[40]

Mindezek együttesen eredményezték azt, hogy a rendszer-átalakításhoz hasonlóan a történetírást sem annyira revelációszerű fordulat, hanem inkább fokozatos metamorfózis jellemezte. A korszakkal foglalkozó történészek 1990 után a már korábban begyűjtött kordokumentumaikhoz illeszthették hozzá az újabban hozzáférhetővé vált forrásokat, azaz – a szakma tradícióit követve – fokozatosan szervesült az új ismeret a már addig is meglévő tudáshoz. Ezt figyelembe véve igaz az, hogy a fordulat utáni időszakot egy új „dokumentarista" hullám (is) jellemzi. Ezzel párhuzamosan folytatódott egyfelől a korábbi jelenkor-történeti nézőpontú múltidézés meghaladása, másfelől ténylegesen a rendszerváltás forrásfelszabadulásához köthető újabb tematikák megjelenése. Ettől kezdve tudunk valóban az 1989–90-es korforduló utáni historiográfiai termésre koncentrálni, úgy, hogy témakörönként vesszük számba a most vizsgált Rákosi-korszak történetírásának publikus hozadékát. (Időnként azokra a munkákra is visszautalva, amelyeket a gondolatmenet kívánalma miatt már eddig is említettünk.)

Kezdetben, talán épp a fordulat nyújtotta lehetőségekkel, a „mielőbb piacon lenni" ambícióval összefüggésben kerültek nyilvánosságra a forrásközlés elemi szabályaira fittyet hányó (részben facsimile) kiadványok is.[41] Ahhoz megfelelő idő és kellő szakmai erudíció is szükségeltetett, hogy egy-egy kompakt forráscsoport – netalán sorozat – érdemlegesen gyarapítsa a második világháború utáni időszakról

meglévő tudásunkat. Bevezető tanulmányai mellett etalonnak számító jegyzetelése miatt is kiemelendő ezek közül az 1945 utáni koalíciós időszak minisztertanácsi jegyzőkönyveinek sora,[42] s információtartalmának fontosságával ugyanezen kormányülések anyagait egészíti ki az ún. pártközi értekezletek protokollja.[43] Ugyanide sorolhatók a második világháború utáni törvényhozás több száz tagjának életútját közreadó *Parlamenti Almanach* ún. történeti sorozatából eddig megjelent kötetek.[44] A világháború utáni évek pluralista parlamentjének politikai csatározásait két tanulmánykötet veszi számba,[45] annak kezdettől fogva meglévő korlátozottságát, illetve – illegitim eszközök mind gyakoribb és kiterjedtebb használatával történő – felszámolását pedig Palasik Mária monográfiája, valamint egy közreműködésével készült dokumentumkötet tárja fel részletekbe menően.[46]

A második világháború utáni magyar külpolitika, illetve diplomáciatörténet kérdéskörét meglehetősen nehéz a fogalmak konvencionális értelmében tárgyalni. A dilemma abból ered, hogy noha még leginkább az ún. koalíciós korszakban szólhatunk egy államra jellemző külpolitikáról, ezen időszak túlnyomó részében Magyarország de jure sem volt független, amikor pedig – a békeszerződés ratifikálásával – az lett, a hidegháborús blokkosodás következtében nem beszélhetünk szuverén magyar külpolitikáról. A munka által lefedett időkörben a Magyarországon történteknek – a hidegháborúval megosztott világon belül – Moszkva volt a meghatározó vonatkoztatási pontja.[47] Tartalmukat tekintve e szuverenitáskorlátos státus különböző formaváltozatait jelenítik meg azok a munkák is, amelyek – címük alapján – a magyar történeti közgondolkodás „két pogány közt" nézőpontjára emlékeztetnek,[48] holott az első világháború utáni huszadik században mind Magyarország „önsúlya", ebből eredő akaratérvényesítő képessége, mind pedig a szűkebb-tágabb geopolitikai mozgástér is gyökeresen eltért az asszociált időszak(ok)tól. E munkák mindegyike azt a folyamatot írja le, hogy miként került Magyarország – az újabb világháború kimenetele következtében – a német nagyhatalmi erőtérből a szovjet penetráció akciórádiuszába. Ez utóbbi kapcsán Borhi László munkái elsőként hívják el a figyelmet arra, hogy a szovjet behatolás Magyarországon – eltérően a térség többi országától – a gazdaság szférájában indult meg. A külpolitikai tematikán belül négy külön, de egymástól alig szétszálazható „alfejezetet" képez a Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi működése,[49] a határok nagyhatalmi újraszabásából is következő, térségbeli modernkori népvándorlás (menekülések, deportálások, ki- és áttelepítések), az ezzel összefüggő szomszédsági kapcsolatok – országonként különböző – sajátosságai,[50] illetve a Magyarországgal megkötött békeszerződés.[51] Ebből eredően a tematikai elkülönítésben felsorolt munkák együttesen tudósítanak az újjászerveződő magyar államiság változó helyzetéről és az új határok között megmaradó, illetve az újonnan oda kerülő társadalom sorsának alakulásáról.

A vizsgált időszakban Moszkvának a honi változások minden területére kiható és kezdettől meghatározó volta miatt is nehéz elkülöníteni a külpolitika hagyományos értelmezésében a magyar–szovjet relációt. A közreadott és fokozatosan bővülő szakirodalom e téren mindmáig csak hézagosan informál, alapvetően azért, mert – nem számítva a külön tárgyalandó 1956-os évet – továbbra is fennáll egy egyensúlytalanság a tárgykörre vonatkozó források budapesti és moszkvai hoz-

záférhetőségében.[52] Az idevágó feldolgozások közül – Borhi László már érintett munkáin túl – témánkat illetően leginkább Hajdu Tibornak az a meglátása érdemel figyelmet, amely szerint Rákosinak Sztálin haláláig valamelyest nagyobb mozgástere volt a szocialista rendszer adaptálásának ütemét és módszereit illetően,[53] mint 1953 után, amikor – egy másik elemzés megállapítása szerint – a magyarországi történéseket sokkal naprakészebben követő és felügyelő szovjet pártelnökségi kollektíva szinte „kézi vezérlést" foganatosított.[54] A fejezet címében említett késleltetett múltfeltárás egyik speciális – mindazonáltal a szakmai kíváncsiságnál szélesebb közérdeklődéssel követett – részterülete volt a világháborús magyar hadifoglyok, illetve az ún. malenkij robotra a Szovjetunióba hurcolt honfitársaink száma és sorsa, amely ráadásul több ponton szervesen kapcsolódik a külpolitika témaköréhez is. Ehhez eleve csak az említett 1985–1989-es historiográfiai cezúra idejétől kezdve lehetett – akkori forrásbázison – tudományos igényességgel nyúlni.[55] Itt valóban szükség volt arra, hogy az oroszországi levéltárak kapui is – legalább résnyire – megnyíljanak. Ennek hozadéka – leginkább Stark Tamás és Varga Éva Mária módszeres kutatásainak eredményeként –, hogy immár nem csupán a veszteségek nagyságrendje ismerhető, hanem a közbeszédben (máig is) rendre keveredő fogoly, internált, elítélt katona és civil „lágerlakók" közül elhalálozottak aránya, illetve túlélőcsoportjaik hazatérési fázisai is ismerhetők.[56]

A rendszerváltozás nyomán a korszakunkat érintő gazdaságtörténeti munkákat egyfelől az jellemzi, hogy többnyire tematikus longue durée összefoglalókba épültek a korábbi kutatások,[57] illetve az egyes ágazatok korábbi, szűkebb értelemben vett gazdaságpolitikai és gazdaságtörténeti nézőpontja markánsan kiegészült az adott területen foglalkoztatott társadalmi szegmens metamorfózisának bemutatásával is.[58] Korábbi kutathatatlansága miatt vált egyértelműen új tematikává a vizsgált korszak hadigazdaságának története, amelyet – részben a katonapolitikához kapcsolódóan – Okváth Imre, valamint Germuska Pál munkái fémjeleznek.[59] A kortársi általános és üzemszociológiai, illetve társadalom-, ezen belül rétegződésstatisztikai vizsgálatok szinte teljes körét hasznosítva írta meg az ezredfordulón Valuch Tibor a korszak átfogó társadalomtörténetét, amely e tárgykörben – és műfajában – mindmáig a leggyakrabban forgatott felsőoktatási tankönyv is.[60] Az Alltagsgeschichte és a new social history újabb nézőpontját elsősorban az az új generáció képviseli, amelynek szakmai indulása is a rendszerváltás környékére tehető, s leginkább a *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat szerzői „törzsgárdáját" alkotják. Reprezentánsaik mindegyikének írása olvasható abban a közelmúltban megjelent, *Mindennapok Rákosi és Kádár korában* című „nemzedéki" kötetben, amely részben érinti a most vizsgált időszakot is.[61]

A rendszer legfőbb hatalmi támaszának, a vizsgált korszakban is különböző elnevezések alatt működő politikai rendőrségnek (PRO, ÁVO, ÁVH) 1990 után fokozatosan hozzáférhető iratai több új résztematika létrejöttének vagy gyökeres megújulásának lettek az inspirálói. Ezek közül a Péter Gábor, majd Piros László által irányított „cég" szervezete, a pártállami gépezetbe integráltsága – s ezen belüli regulázatlansága –, illetve tevékenységének egyedisége is alig volt korábban tudományos feltárás keretében megismerhető. A módszeres intézménytörténeti feltárás elsősorban az államszocializmus időszakában működő titkosszolgálatok

iratait őrző levéltárhoz kötődik. A most vizsgált Rákosi-korszakot illetően nem csupán a titkosszolgálati iratok keletkeztetőjüknél bekövetkezett pusztulásának mértéke, hanem „rendszergazda" státusa is megköveteli a pártvezetés sokkal intaktabb formában megmaradt, ún. vezetőszervi iratainak egyidejű feltárását is. A politikai rendőrség Rákosi-kori történetének elágazásai eleddig elsősorban dokumentum- és tanulmánykötetekben ismerhetők meg.[62] Az utóbbi években viszont egyre inkább előtérbe került az elektronikus közlés, amely egyrészt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára *Betekintő* című, elektronikus folyóiratában (www.betekinto.hu), másrészt – többnyire a „cég" felépítéséről, szervezetéről és annak változásairól tudósító archontológiai kutatások hozadéka – a Levéltár honlapján (www.abtl.hu) érhető el a nagyközönség számára is. Ugyanebbe a körbe illeszkedik a különböző „ügyek", koncepciós perek sorozata. Úgy tűnik, hogy az MDP időszakának – fentebb már hiányolt – párttörténete azért is maradt megíratlan, mivel az a justizmordok sorozatának és nyögvenyelős rehabilitálásoknak olyan láncolatából áll(t), amelybe *ikertörténet*ként a korabeli ÁVH ténykedése is szervesen beillesztendő .[63] (Nem szólva e történetnek a Kremlbe, illetve a moszkvai Dzerzsinszkij térre vezető, alig mellőzhető további elágazásairól.)

Külön kell szólni a korszak egyháztörténetét feldolgozó munkákról. Annál is inkább, mivel ez a részdiszciplína – az alfejezet címére utalva – nem is annyira jelenkortörténetből vált közelmúlttörténetté, hanem majdhogynem újjáteremtődött a rendszerátalakítás nyomán, s – a huszadik század vonatkozásában – fokozatosan lett újra „bevett" társtudománya a történeti múltidézésnek. Az elmúlt két évtizedben a korszakot különböző helyzetben megélő klerikusok között – némi világi asszisztenciával – egy elcsitulóban lévő memoárpárbaj is kibontakozott a mártír egyház kontra kollaboráns egyház tárgykörében. Egyidejűleg szívós és máig sem lankadóan szorgalmas munka folyt (folyik) az államszocializmus kori egyháztörténet szakmai konvenciók szerinti rekonstruálása terén is. A korszak neves főpásztorainak – Mindszenty József bíboros prímás, Grősz József és Czapik Gyula érsekek – sorsán túlmenően[64] jórészt a korszak titkosrendőrségének kutathatóvá lett iratai segítik mind az ellehetetlenítésükre összpontosító pártállami politika részletekbe menő rekonstruálását, mind pedig a működésüktől eltiltott szerzetesrendek kínkeserves – de meg nem szűnő – „földalatti" továbbélésének bemutatását.[65]

Ugyancsak a titkosszolgálati iratok hozzáférhetővé válása adott lendületet – különösen a legutóbbi évtizedben – az ötvenes évekre összpontosuló „mártirológia" egy másik elágazásának, a kitelepítések, internálások, rabtáborba, börtönbe zárások formájában megjelenő tömeges meghurcoltatások egyre módszeresebb feltárásának. Ezekben a munkákban érzékelhető leginkább a hagyományos – a rendszer működésére koncentráló – politikatörténeti megközelítés transzformálódása átéléscentrikus, „megéléstörténeti" nézőponttá.[66] A feltáruló államvédelmi, titkosszolgálati források kapcsán általánosítva az fogalmazható meg, hogy noha azok a hatalom centrumához legszorosabban kötődő iratokként keletkeztek, manapság – a pőre ügynökvadász indíttatású zsurnalisztikát leszámítva – egyre inkább társadalomtörténeti megközelítésű feldolgozások munícióivá válnak.[67] Leginkább az a fiatal történészgeneráció érvényesíti ezt a társadalomtörténeti nézőpontot, amelynek tagjai a rendszerváltás környékén vágtak bele a múltfeltárás professzionális művelésébe.

Első pillantásra talán szokatlannak tűnhet, mégis egy emlékezéscsoportban szólok a magyar történeti közgondolkodásban „új szakasznak" elkeresztelt 1953–1955 közötti periódus, valamint az 1956. évi forradalom és szabadságharc historiográfiájáról. Ennek elsődleges oka nem az az evidencia, hogy minden történetnek van előtörténete, s az 1956-ot idéző narratívák többsége úgy kezdődik, hogy „1953 márciusában meghalt J. V. Sztálin". Sokkal inkább az, amit fentebb – más összefüggésben – már érintettem: noha az 1990 körüli rendszercezúra idején már egy krisztusi kor telt el a nevezetes forró ősz óta, addig nemhogy az akkor történtek, de a hozzá vezető út (utak) hazai feltárása is éppen hogy megindulóban volt, nem is szólva a már tudhatók nyilvános (legális) hozzáférhetőségének esetlegességéről.[68] Az 1990-es rendszerváltó fordulat évéig – szűkkeblű szakmai arisztokratizmussal – elsősorban T. Varga Györgynek az új szakaszra vonatkozó forrásközléseinek, Rainer M. János monográfiájának, valamint három, külföldön publikált munkának az említése lenne kívánatos,[69] azzal a megjegyzéssel, hogy ez utóbbi kiadványok még azok számára is csak üggyel-bajjal voltak hozzáférhetők, akiknek a hazai szamizdatok beszerzésére módjuk nyílott. E „bennfentes" körön kívül, az ún. szélesebb nyilvánosság számára ezért volt nagyobb jelentősége a felsorolt, immár legálisan hozzáférhető hazai kiadványoknak. A fordulattal összefüggő másik következmény, hogy lehetővé vált a kádári rendszer-restauráció részeként megejtett 1956 utáni megtorlások részletesen dokumentálható feltárása, s ezzel párhuzamosan kezdődhetett meg a Kádár-korszak egészének történeti nézőpontú vizsgálata. Erről most nem szólunk, mert ez egy másik könyv – és ahhoz tartozó historiográfia – tárgya, míg a Rákosi-korszakra fokuszáló jelenlegi vizsgálat a forradalom katonai leveréséig követi nyomon a történteket.

A kényszerű „kollektív amnézia"évtizedei után, a helyzet változásával együtt fokozatosan – s akár többszörösen – újrapozicionálódnak a kortársi emlékezők magántörténetei is. Ezek a közkinccsé váló emlékezések egyszerre segítik a történtek megismerését és legendásítják az eseményeket.[70] (1956 októberének forradalomként való törvénybe iktatása s ahhoz kapcsolódóan a még élő kortársak kárpótlási jogosultságának „bizonyításkényszere" – egymással is konkuráló veterántársaságok létrejöttét inspirálva – majdhogynem hamarabb megteremtette e területen a „versengő piacgazdaságot", mint a nemzetgazdaság ún. reálszféráiban.) Talán ezzel is összefüggött, hogy a szabaddá válással élénkebb érdeklődés mutatkozott ugyan a tárgykör iránt, de aligha beszélhetünk „ötvenhatos retroeufóriáról". Többet, akár sokat is lehetett immár szólni róla, de mindez – a nemzeti ünneppé nyilvánított emléknap egyik-másik skandalumát leszámítva – beleveszett az ezredvégi évtizedben szintén pluralizálódott közbeszéd és közpolitikai piac tarka zsibongásába.

A múltfeltárás tekintetében ennél fontosabb, hogy a témakör kutatása intézményesült. Rövidített nevén az (19)56-os Intézet, annak egymás után megjelenő évkönyvei, illetve egyre gyarapodó más kiadványai adták a továbbiakban a magyar forradalom történeti megismerésének a gerincét. Az első összefoglalás ugyan középiskolásoknak készült „történelmi olvasókönyv" volt,[71] újdonságának – és olvasmányosságának – köszönhetően viszont nem csak ott hasznosult. 1991-ben, 1956 „félkerek" (35.) évfordulóján az első hazai nemzetközi konferenciát is megtartották, majd ezután az '56-kutatás egyre karakteresebben kezdett bomlani-sza-

kosodni különböző résztematikák módszeres feltárására. A következő években elsősorban egyéni és csoportos tematikus memoárkötetek, illetve – a megnyíló levéltárak kutatása nyomán – dokumentumok sora, valamint egy szerzői kollektíva kézikönyv-trilógiája szolgálta az ismeretek bővülését.[72] A rendszercezúrát követő fél évtized forráshozadékának gyarapodását – diplomáciai erőfeszítésekkel is párosulva – elsősorban fontos moszkvai dokumentumok hazahozatala jelentette, amit mintegy betetőzött a forradalom 40. évfordulóján rendezett monstre nemzetközi konferenciára prezentált ún. *Malin-iratok* közreadása.[73] Mindazonáltal az ebben a feltáráshullámban közreadott biográfiák és a dokumentumközlésekkel párosuló elemzések lényegében először fogták át folyamatba rendezetten az 1956-os forradalmat a hozzá vezető – leginkább 1953-tól indított – előtörténettel együtt.[74]

Ezek után az ezredfordulót is átlépő időszakot három „kutatási irány" jellemezte: az egyik, hogy miközben a korábbi feltárások értelemszerűen folytatódtak,[75] a vizsgálatok 1956 végkifejlete, a Kádár-rendszerbeli megtorlások irányába mozdultak el (maga az 1956-os Intézet is több, a megtorlás-restauráció tárgykörén túli Kádár-kori kutatási projektet indított). Ez összefüggött azzal, hogy időközben létrejött az államszocialista rendszer titkosszolgálatainak iratait őrző új levéltár (előbb Történeti Hivatal, majd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára néven), amely – az ott őrzött iratok jellegéből eredően – a világháború utáni történeti feltárások leglátogatottabb kutatási helyévé vált. Az új intézményben pedig megkezdődött – egyebek mellett – az ÁVH Rákosi-kori, illetve 1956-ban (és előtörténetében) játszott szerepének módszeresebb feltárása is.[76]

Harmadik mozzanatként itt említendő hangsúlyosan egy olyan új, több mint „részterület" feltárása, amely – elsődlegesen önkormányzati levéltárak és levéltárosok kooperációjában – az 1990-es évek elején indult meg, s szakmai eredményei az ezredforduló után váltak publikussá. Ez pedig az 1956-hoz kapcsolódó „vidékkutatás". Az elmúlt évtized derekán készült munka három év eltéréssel megjelent két kötete önmagában is „historiográfiai fordulatot" jelent az ún. '56-kutatásban.[77] Tanulmányai nem csupán azért érdemelnek figyelmet, mert súlyuknak megfelelően tárgyalják a fővároson kívüli eseményeket, hanem azért is, mert világosan dokumentálódik: az októberi eseményeket elindító literátor-egyetemista „flottademonstrációnak" ugyan Budapest a vezérhajója, de a vidéki városok – ezen belül is az egyetemi városok és több megyeközpont – nem mögötte sorakoznak fel, hanem mellette. A pesti történésekkel egyidejűleg vagy éppen azt megelőzően forrong és „robban" a civitások sora, s omlik össze másnapra Rákosi pártállami rendszerének vidéki hinterlandja is. Másik historiográfiai jelentősége a tanulmányoknak az, hogy kiderült: vidéken – a fővárostól eltérően – megszülettek és a városokat működésben tartva funkcionáltak azok a forradalmi intézmények, testületek, amelyek fokozatosan megújítva összetételüket, széles társadalmi támogatottsággal rendelkeztek, és tárgyalóképes pozíciót birtokoltak még a második szovjet beavatkozást, illetve a fegyveres ellenállás letörését követően is. A vidékkutatások közhasznú aktuális nyeresége az volt, hogy a 2006. évi, fél évszázados emlékűléseken, konferenciákon az adott térség, illetve település helyi sajátosságainak bemutatására épülhetett mind a szakmai, mind pedig a szélesebb értelemben vett társadalmi-közösségi emlékezés. A forradalom és szabadságharc megismerését illetően nem csupán

(újabb) mennyiségi gyarapodásról van szó: érdemi eredménynek gondolom, hogy túlléptünk 1956 októberének főváros-centrikusságán. A feldolgozások együttes hozadékaként a korabeli történések fontosságának területi arányeloszlását közelítve vált a forró ősz hagyatéka a fél évszázados évfordulóra „országtörténetté"![78] Majd minden hazai település tudhatja s az ún. helyi tantervekbe illeszthetően tudatosíthatja a forradalom történetét a felnövekvő újabb generációk körében is.

Miközben valóban a különböző műfajú újabb kiadványok szökőárja jellemezte 1956 ötvenedik évfordulójának környékét, alig vehető számba a több mint 300 önálló kötet, többször ennyi tanulmány és dokumentumközlés, illetve konferenciaanyag. A történteket nemzetközi közegbe helyezve pedig ez a fél évszázados évforduló tudatosította újra – a nagyhatalmi centrumok determináns vonatkoztatási pontjain túl[79] – a „szomszédsági kapcsolatok" jelentőségét. Bár ezek közül is csak két munkát – egy konferencia- és egy tanulmánykötetet – emelek ki, fontosnak vélem egyfelől, hogy 1953-tól kezdődően újra értelmezhetővé vált a külpolitika fogalma szovjetblokk-relációban éppúgy, mint a nyugati államok vonatkozásában,[80] másfelől pedig azt, hogy különböző vizsgálati nézőpontokból ugyan, de szinte teljes panorámájában idéződött meg a magyar forradalom recepciója a szomszéd országokban.[81]

Noha előrebocsátottuk, hogy mi indokolja a Sztálin halálát követő „olvadás" és az 1956-os forradalom historiográfiájának egy csokorban történő tárgyalását, a hasznosított források lényeges hányadának műfaji különbözősége miatt ide kívánkozik egy záró megjegyzés. A korszak hagyományos külhoni és hazai intézményi rendjében papírra vetett (illetve fennmaradt) iratok alapján lényegében a szakma tradicionális eszköztárába tartozó forráskritikával végezhető el az adott időszak politikatörténeti rekonstrukciója. A forró ősz előtörténetére s október–november napjaira vonatkozóan viszont a forradalom leverését követő megtorlás politikai rendőrsége keletkeztette a legrészletesebb „információs adatbázist". E vizsgálati és peranyagoknak többrétegűen félrevezető az adattartalma, hiszen azok egyfelől megtorlást elhatározó, majd foganatosító büntetőeljárások céljából készültek, másfelől – az eljárás alá vontak oldaláról – épp a várható következmények elkerülését célzó vagy legalábbis az elmarasztalás súlyosságát mérséklendő „elbeszélések" konstruálódtak. A kriminalizáló szándékú visszamenőleges „cselekményrögzítésnek" és a mentesítésre játszó „tényfeltáró vallomásoknak" azért sincs valamifajta „kettő között félúton lesz az igazság" eredővektora, mert – közkeletűen szólva – már a kérdések is egy vagy több prejudikált hazugságmozzanatot hordoztak. A válaszok pedig szintén sokféle megfontolásból, többrétegűen próbáltak kitérni a tényrögzítés elől. S mert immár ez a szinte áttekinthetetlen mennyiségű vizsgálati és peranyag teszi ki az 1956 őszére vonatkozó források döntő többségét, kérdés, hogy a leírt módon keletkezett konfabuláció-változatoknak mennyi közük lehet a tényleges eseményekhez. Mindezt az elmúlt két évtizedben az is megkerülhetetlenül befolyásolta, hogy a bukott rendszer „ellenforradalom" axiómáját felülírandó, *szakmán túli igény is volt* a „forradalom" tételnek eleget tevő múltrekonstruálás. A „lemossuk a gyalázatot" kollektív önbecsüléséhez és elégtételszerzéséhez értelemszerűen társult az egykoron meghurcoltak személyes tisztességének utólagos helyreállítása s ennek oldalvizén a materiális kárpótlási, nyugdíj-kiegészítési igény – közvetve – kutatói segédlettel történő meg-

alapozása. Csakhogy az utóbb felsoroltak – miközben nemhogy respektálhatóak, de respektálandók is – a történettudomány diszciplináris követelményeihez képest sokkal inkább tartoznak a nemzettudat-karbantartás szempontjai közé: abba a kategóriába, amelyet Gyáni Gábor úgy fogalmazott meg nem is oly régen, hogy „a múlt mitikus elbeszélése iránt a modern korban is élénk szükséglet mutatkozik”.[82] Magyarán, a titkosszolgálati iratok ismerhetővé válásának „heurékaélményén” – előbb-utóbb – túlesve, alighanem 1956 történetének feltárását illetően is várható fiaink, unokáink igényének imperatívusza: „Itt vagyunk az Aurórán, kezdjük elölről!” Így lészen majd napjaink történeti feltáró munkájának hozadéka idővel posztmodernnel elegyedett posztszocialista kortükör: még azon szegmensében is, amely a szakma bevett konvencióit következetesen szem előtt tartva, legjobb tudása szerint végezte a dolgát. Kérdés, hogy a történtektől időben távolodva lesz-e megbízható(bb) kontrolltámpont, eszköz a 30-40 éves távlatban rögzített emlékezetkonstrukciók – *a rögzítés pillanata által kondicionált* oral history elbeszélések –, illetve a megtorlás procedúrája során keletkezett iratok fals vagy kifejezetten hamis információinak hiteles képet eredményező desztillálására.[83] E téren manapság is kettős problémával szembesülünk. Az egyik, hogy az 1956-os magyar forradalom – jórészt utóélete következtében – manapság is csak „félmúlt”. Még további időre van szükség ahhoz, hogy régmúlttá, történelemmé váljon s eszerint legyen vizsgálható. A másik az, hogy a forradalom históriáját illetően a politikai rendőrség hazugságüzemében tömegesen gyártott apokrifek hombárjából merítve kellene elválasztani az ocsút a búzától.[84] A magyarországi 1956 őszének politikatörténeti „alapképlete” ma már megfejtettnek tekinthető, hagyományos történetírói eszközökkel (is) rekonstruálható, leírható. *A forradalom társadalomtörténete* viszont sokkalta inkább többrétegű, illetve többdimenziós: az volt a maga idejében is, a megtorlás fenyegetettsége közepette is, majd – 1990 előtti és utáni – diametrálisan eltérő recepcióiban is százezreket közvetlenül érintő, de közben több változáson áteső, „többérdekeltségű” esemény- és sorskavalkád kerekedett belőle. No itt aligha lelhető föl egyetlen releváns archimédeszi pont. Ezt a problémát viszont – jelen munka keretei között – csak jelezni tudom, megoldani nem. Azért sem, mert ez esetben – akarjuk-e vagy sem – valóban „velünk él a történelem”. Erre mondtam fentebb, hogy 1956 története számos vonatkozásban még „félmúlt”, ezáltal bőven marad töprengeni- és megírnivaló a következő történészgeneráció(k) számára is. Jelen sorok szerzője számára a kibúvó – egyelőre – tárgyi okként kínálkozik, hiszen 1956-nak ez az utóélete már a vizsgált intervallum „kilépő határállomása”, kívül esik a Rákosi-korszak időkörén.

[1] Szabó Bálint: Az „ötvenes évek”. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.

[2] Magyarország története a XX. században. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd. 1996; Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig, 1944–1990. Kulturtrade, Budapest, 1998; Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 1999; Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. Pannonica Kiadó, 2000; Gyarmati György: Magyarország a II. világháborútól napjainkig. In: Millenniumi magyar történet. (Szerk: Tóth István György.) Osiris, Budapest, 2001. 557–640. old.; Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Osiris, Budapest, 2005.

[3] Igaz továbbá annyiban, hogy a két évtizeddel ezelőtti rendszercezúra – a vonatkozó források sokaságának hozzáférhetővé válásán túlmenően is – érdemlegesen új nézőpont, „új figyelőállás” elfoglalását tette lehetővé a huszadik század második felének történetére vonatkoztatva: s nem csupán Magyarország,

hanem az egykori „szocialista tábor" és még tovább, az egykori „bipoláris világ" európai és Európán kívüli horizontjának szemlélését illetően is.

[4] A múlt század hetvenes éveinek a végén – harminc évvel ezelőtt – egyszer már számba vettem a második világháború utáni időszakra vonatkozó jelenkor-történetírás addigi hozadékát. Ezek közül az alábbiakban csak azon munkákra utalok, amelyeknek annak ellenére van szakmai relevanciájuk, hogy az azóta hozzáférhetővé vált források értelemszerűen korrigálták – gazdagították, módosították, illetve érvénytelenítették – megállapításaikat. Mindezeken túl két észrevétel kívánkozik az akkori számvetéshez. Az egyik, hogy az 1960–1970-es évtized fordulójáig a korfeltárást számottevő mértékben meghatározta az egyeduralomra jutott kommunista párt politikájának való megfeleltetés: azaz csak olyan munka kaphatott publicitást, amely – közvetve-közvetlenül – rendszerlegitimáló jelentéssel is bírt. Ehhez képest viszont – a mából visszatekintve – szinte teljesen idejétmúlttá, érdektelenné vált az ún. „népi demokratikus átalakulás jellegzetességeiről" majd egy évtizeden át húzódó, a hatvanas éveket kitöltő korabeli polémia. Gyarmati György: Történetírásunk a felszabadulás utáni korszakról. Századok, 1980. 3. sz. 466–494. old.

[5] Gyurkó László: Arcképvázlat történelmi háttérrel. Magvető, Budapest, 1982.

[6] Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. Társadalmi Szemle, 1991. 11. sz. 17–36. old.; U. ő: Farkas és Kádár Rajknál. *Társadalmi Szemle,* 1992. 4. sz. 70–89. old. (Utánközlés: História, 1995. 7. sz. 18–25. old.)

[7] Varga László: Kádár János bírái előtt, 1949–1956. Osiris–BFL, Budapest, 2001.

[8] Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. I–II. Szabad Tér–Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001–2003.

[9] Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. Akadémiai, Budapest, 1967; U.ő: A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Akadémiai, Budapest, 1969; Berecz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel, 1956. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. A munka 1981-es második kiadásának előszavában a szerző „nem érezte szükségét lényeges átdolgozásnak". I. m. 8. old. Júliustól júliusig. Dokumentumok 1956–1957 történetéből. (Összeállította: Rákosi Sándor.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981; Hollós Ervin–Lajtai Vera: Hidegháború Magyarország ellen – 1956. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. Gyurkó László: 1956. Magvető, Budapest, 1987. E historiográfiai fejezet nem kerülheti meg a rendszerösszeomlás előtti reprezentatívabb munkák említését, 1956 kapcsán pedig a felsoroltakon kívül más – a forradalom 30. évfordulójáig (1986) – nemigen láthatott napvilágot, annyi megszorítás mindenképpen ide kívánkozik, hogy ezek elsősorban rendszer-legitimáló kiadványoknak tekintendők s nem történettudományi elemzéseknek.

[10] Rainer M. János: Nagy Imre, 1896–1958. Politikai életrajz, I–II. 1956-os Intézet, Budapest, 1996–1999; Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.

[11] Mivel az ÁVH történetének, illetve Péter Gábor életútjának feltárásában jelen sorok írója is tevőlegesen részt vett, most nem sorolom a tárgykört érintő munkákat, de azok számottevő része – mások publikációival együtt – olvasható a munka végén közreadott bibliográfiában.

[12] Majdhogynem teljes körű válogatás található ezekre vonatkozóan: 1956 kézikönyve, II. Bibliográfia. (Főszerkesztő: Hegedűs B. András.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 157–255. old.

[13] Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. Akadémiai, Budapest, 1981; U.ő: Debrecen ideiglenes fővárossá válása. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. (Szerk: Molnár János, Orbán Sándor és Urbán Károly.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 7–27. old.

[14] Sorsforduló, I–II. (Szerk: Karsai Elek és Somlyai Magda.) Budapest, 1970; Somlyai Magda: Nagy csaták után, 1945–1947. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975; U.ő: Történelemformáló hétköznapok, 1944–1945. Akadémiai, Budapest, 1985.

[15] Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1947. Akadémiai, Budapest, 1969; Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon, 1945–1948. Akadémiai, Budapest, 1971; Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961. Akadémiai, Budapest, 1972.

[16] Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor, 1948–1950. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964; U.ő: A szocialista gazdaság története Magyarországon, 1945–1968. Kossuth Könyvkiadó–KGJK, Budapest, 1976.

[17] Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története, I. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

[18] Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, Budapest, 1975; Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980; Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

[19] Balogh Sándor: Parlamenti és Pártharcok Magyarországon, 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.

[20] Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája. Akadémiai, Budapest, 1976; U.ő: Koalíció és pártharcok, 1944–1948. Magvető, Budapest, 1986. Vida esetében megemlítendő az 1944-től induló Magyar Parlamentek Almanachjának általa főszerkesztett ún. történeti sorozata, amely az 1944-es, 1945-ös, 1947-es előzmények után most épp az 1949–1953 közötti országgyűlés képviselői életrajzainak megjelentetésénél tart. Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983; U.ő: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985; U.ő: Polgári pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956. Pannónia, Budapest, 1994. Lásd még ugyanezen évek történetének dokumentálására Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972; Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948. (Szerk, bev: Balogh Sándor és Izsák Lajos.) Tankönyvkiadó, Budapest. 1977; Földet, köztársaságot, állami iskolát. Viták a magyar parlamentben, 1945–1948. (Szerk: Balogh Sándor.) Gondolat, Budapest. 1980.

[21] Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon, 1944-1971. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985; Orbán Sándor: A szocializmus építésének első fél évtizede, 1948–1953. Századok, 1985. 2. sz. 467–498. old.

[22] Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv időszakában. Párttörténeti Közlemények, 1970. 3. sz. 207–233. old.; Barla Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. sz. 3–55. old.; Urbán Károly: Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. Párttörténeti Közlemények, 1981. 4. sz. 30–83. old.; Földes György: Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás 1953–1956. Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz. 72–108. old. Ladányi Andor: Felsőoktatási politika, 1949–1958. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.; Honvári János: A magyar mezőgazdaság gépesítése az 50-es években (1948–1957). *Agrártörténeti Szemle,* 1988. 1–2. sz. 93–127. old.

[23] A jelenkortörténet korabeli művelői a Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről (Szerk: Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. c. kötettel jelentkeztek. Ugyanide sorolható a Felszabadulás utáni történetünkről. I–II. (Szerk: Balogh Sándor.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. gyűjteményes kötet is amiatt, hogy a benne található írások túlnyomó többsége eredetileg már megjelent az évtized első felében valamelyik korabeli lapban, folyóiratban.

[24] A monori tanácskozás, 1985. június 14–16. (Szerk: Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005.

[25] Kukorelli István: Így választottunk. Adalékok az 1985. évi választások történetéhez. ELTE ÁJK PTT, Budapest, 1988.

[26] Bibó emlékkönyv. I–II. (A munka Magyarországon tíz évvel később jelent meg legálisan Réz Pál előszavával.) Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest–Bern, 1990.

[27] Ezeket adta közre a lap későbbi gyűjteményes és legális kiadása. Beszélő I–III. Összkiadás, 1981–1989. (Sajtó alá rendezte Havas Fanny.) AB–Beszélő Kiadó, Budapest, 1992.

[28] Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában, 1985. szeptember 25-én. Jegyzőkönyv. *Történelmi Szemle,* 1992. 1–2. sz.

[29] Schöpflin Gyula: Szélkiáltó. (Emlékezések). Ez a kiadvány az 1983-ban Párizsban az *Irodalmi Újság* sorozatában megjelent memoár hazai szamizdat reprintje volt.

[30] A magyarországi szamizdat bibliográfiája, 1981–1989. (Összeállította Nagy Csaba.) Budapest, 1990.

[31] Szabó Bálint: Az „ötvenes évek". Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 327. old.

[32] Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar. I–II.; Király Béla: Az első háború a szocialista országok között; Mi történt 1956-ban? Az ENSZ különbizottságának jelentése. A magyar felkelés rövid története.

[33] Lomax, Bill: Magyarország, 1956. Az angol eredetiben a forradalom 20. évfordulóján megjelent munka (Hungary 1956. Allison & Busby, London, 1976) fordítása a Magyar Október szamizdat kiadásában 1986-tól ismerhető, mígnem 1989-ben az Aura Kiadónál látott napvilágot legálisan is.

[34] Az 1986-os 30. évforduló egyéb eseményeit és 1956-hoz kapcsolódó publikációit számba veszi: 1956 kézikönyve. I. Kronológia. (Főszerkesztő: Hegedűs B. András.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996. Tárgykörünkbe vágóan a közelmúlt kormegismerés szempontjából ugyancsak részleges áttörésnek tekinthető ugyanebben az évben két terjedelmes dokumentumszociográfia megjelenése a Művelődéskutató Intézet „műhelysorozatának" 5. és 6. kiadványaként. Závada Pál: Kulákprés. MŰKUTI, Budapest, 1986.; Magyar Bálint: Dunaapáti, 1944–1958. I–III. MŰKUTI–SZÖVKUTI, Budapest, 1986. Ezek a kiadványok ugyan nem kerültek könyvárusi forgalomba, a korszak kutatói – ha akarták – hozzájutottak, s közülük a katedrán állók már az egyetemi szemináriumokon is hasznosíthatták.

[35] Az MDP KV határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról és az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról (1953. június). *Hírmondó,* 1985. 2. sz. Ezenkívül a hivatkozott szám „melléklete" jelöléssel külön is terjesztették. Magántörténetnél talán némileg több, mert korjellemző mozzanat, hogy jelen sorok írója a szóban forgó határozat szövegét ugyanazon a héten kapta kézhez „szamizdatforgalmazó" barátjától, osztályvezetőjétől az MTA Történettudományi Intézetének folyosóján és tanszékvezetőjétől az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán.

36 Propagandista, 1986. 4. sz. 136–169. old. Ugyanilyen visszatetsző volt akkoriban az is, hogy miközben az MKP (1944–1948), valamint az MSZMP vezetőszervi dokumentumai kongresszusi ciklusok szerinti tagolásban egymás után láttak napvilágot (az 1956–1980 közötti időszakról), az MDP-korszak (1948–1956) hasonló jellegű iratainak publikálása mindvégig elmaradt a Kádár-korszakban.

37 Ennek hozadéka címenként fellelhető az 1985–1993 között évente közreadott Történeti bibliográfia c. kiadvány egyes köteteinek „1945-től napjainkig" fejezeteiben. (Válogatta: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária. Szerk: Potó János – 1990-től.) MTA TTI, Budapest; The Selected Bibliography of Hungarian Historical Science, 1985–1989. (Ed by Ferenc Glatz.) IHHAS, Budapest, 1990.

38 1956 kézikönyve. I. Kronológia. (Főszerkesztő: Hegedűs B. András.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 365. old. Ezzel párhuzamosan megszűnt az addig Brüsszelben működő Nagy Imre Intézet.

39 Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Osiris, Budapest, 2005. 333–411. old.

40 Talán csak egy új ikerfogalom említhető: a Magyarországon ekkoriban önálló diszciplínává váló politológia képviselői ekkor kezdték használni a *pártállam, állampárt* kifejezéseket a kommunista pártegyeduralomra, pártdiktatúrára vonatkozóan. Gombár Csaba Politika címszavakban. Politikatudományi Füzetek 1. (ELTE ÁJK) 1980-as kiadása még nem tud róla, Bihari Mihály Magyar politika 1944–1993. első kiadása (ELTE ÁJK PT. Budapest. 1993) már bevett fogalomként használja (1990-es jelzéssel), 95–106. old. Tegyük hozzá, a *pártállam* kifejezést már a két világháború között konfirmálták a magyar politikai közbeszédben. Az 1935. évi választásokon elsöprő győzelmet arató Nemzeti Egység Pártról, illetve a pártján belüli vezérszerepet ekkortól vitathatatlanul magáénak tudható Gömbös Gyuláról emlékezett meg Eckhardt Tibor a képviselőházban úgy, hogy „országunk a pártállam visszataszító állapotába süllyedt". Vonyó József: Másolta-e Gömbös Gyula Mussolinit vagy/és Hitlert? In: Századok Füzetek 6. (Szerk: Pál Lajos.) MTT, Budapest, 2009. 57. old. A „kommunista pártállam" kifejezést 1984-ben Tamás Gáspár Miklós írásában fedeztem fel legkorábbi előfordulásként, de nincs kizárva, hogy a módszeres kutatás majd ennél is korábbi feltűnését rögzíti. Lásd, T. G. M.: P. Jerzy Popieluszko [halálára]. *Hírmondó*, 1984. 11. sz.

41 El nem égett dokumentumok. (Szerk: Koltay Gábor, Bródy Péter.) Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990; Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1–5. (Szerk: Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992–1996.

42 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december–1945. november. I–II. (Szerk, bev: Szűcs László.) MOL, Budapest, 1997; Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945. november–1946. február. (Szerk, bev: G. Vass István.) MOL, Budapest, 2005; Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1946. február–november. I–II. (Szerk, bev: Szűcs László.) MOL, Budapest, 2003; Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1947. június–szeptember. (Szerk, bev: G. Vass István.) MOL, Budapest, 2005.

43 Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés és politikai konfrontáció, 1944–1948. (Közreadják: Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

44 Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja, 1944–1945. (Főszerk: Vida István.) Jelenkutató Alapítvány–Magyar Országgyűlés, Budapest, 1994; A Nemzetgyűlés Almanachja, 1945/1947. (Főszerk: Vida István.) Jelenkutató Alapítvány–Magyar Országgyűlés, Budapest, 1999; Az 1947. évi Országgyűlés Almanachja, 1947–1949. (Főszerk: Kiss József – Vida István.) Jelenkutató Alapítvány–Magyar Országgyűlés, Budapest, 2005; Az 1949. évi Országgyűlés Almanachja, 1949–1953. (Főszerk: Marelyn Kiss József – Vida István.) Jelenkutató Alapítvány–Magyar Országgyűlés, Budapest, 2009.

45 Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995; A magyar parlament, 1944–1949. (Szerk: Hubai László és Tombor László.) Gulliver Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991; Szerencsés Károly: A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon – 1947. Ikva, Budapest, 1992.

46 Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000; Csicsery-Rónay István – Cserenyei Géza – Palasik Mária: Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.

47 Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I–II. Magvető Kiadó–Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991; Fischer Ferenc: A megosztott világ, 1941–1991. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001.

48 Kertész István: Magyar békeillúziók, 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között. Európa–História, Budapest, 1995; Borhi László: Szovjet expanzionizmus vagy amerikai imperializmus. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 185–193. old.; Borhi László: Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997; Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005.

49 Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége Magyarországon, 1945–1947. Ikva, Budapest, 1985; A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947. (Szerk: Feitl István.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003; Documents of the Meetings of the Allied Control Comission for Hungary 1945–1947. (Szerk, bev: Cseh Gergő Bendegúz.) MTA–JKB, Budapest, 2000. A magyar nyelvű kiadás a SZEB szovjet missziója által készített, míg az angol kiadás az amerikai misszió által készített – esetenként eltérő – jegyzőkönyveket foglalja magában. Cseh Gergő Bendegúz: Amerikai és brit részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenységében, 1943–1947. PhD-értekezés (kézirat). ELTE BTK, Budapest, 2009.

50 Gyarmati György – Stark Tamás – Tóth István: Közép-európai haláltánc fasiszta háborúban és bolsevik békében. Világosság, 1990. 12. sz. 881–895. old.; Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. BKMÖL, Kecskemét, 1993; Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 45–62. old.; Vadkerty Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéből. Kalligram, Pozsony, 2001; A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004; Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? In: A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. (Szerk: Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 29–53. old.; A. Sajti Enikő: Bűntudat és fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. SZTE TDI, Szeged, 2010.

51 Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944. (Szerk: Romsics Ignác.) Typovent, Gödöllő, 1992; Tofik Iszlamov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk*, 1994. 1–2. sz. 17–50. old.; Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés. Héttorony Kiadó, Budapest, é. n.; Majszkij a szovjet külpolitika perspektíváiról. In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003; Gyarmati György: A békekötés függvénytana, 1945–1947. Műhely, 1997. 1. sz. 41–46. és 505–533. old.; Gyarmati György: A független Erdély alkotmánykoncepciója a béke-előkészítés időszakában. Külpolitika, 1997. 3. sz. 130–153. old.; Gyarmati György: Erdély – tertium non datur. A nagyhatalmak közép-európai béketervei a második világháború időszakában. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Mariann.) Pécs, 1997. 457–474. old.; Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris, Budapest, 2006.

52 Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. (Szerk: Izsák Lajos és Kun Miklós.) Századvég, Budapest, 1994; Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. (Összeállította: Baráth Magdolna.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2002; Volokotyina, T. V. – Murasko, G. P. – Pokivaljova, T. A.: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949–1953. (Moszkva és Kelet-Európa. A szovjet típusú politikai rendszerek létrehozása, 1949–1953.) Roszpen, Moszkva, 2002; Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944–1948. (Szerk: Vida István.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.

53 Hajdu Tibor: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 195–201. old. Ugyanerre már a kötet szerkesztője, Romsics Ignác is felhívja a figyelmet bevezető tanulmányában. I. m. 13. old.; Hajdu Tibor: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata. In: Évkönyv V. 1996/1997. (Szerk: Bak János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 37–42. old.; Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1988. 17–39. old.; Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok MKP–SZK(b)P, 1943–1947. *Századok*, 2000. 6. sz. 1335–1360. old.; Baráth Magdolna: Magyar–szovjet kapcsolatok 1944–1953 között. In: A magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada. (Szerk: Szvák Gyula.) ELTE Ruszisztikai Központ, Budapest, 2005. 67–72. old.

54 Baráth Magdolna: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In: Nagy Imre és kora. IV. (Szerk: Sipos Levente.) Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 153–180. old.; „Konzultációk". Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. (Közreadja Rainer M. János és Urbán Károly.) *Múltunk*, 1992. 4. sz. 124–148. old.; Valerij Muszatov: Szovjet–magyar kapcsolatok, 1953–1956. In: Évkönyv V. 1996/1997. (Szerk: Bak János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 43–48. old.

55 Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. MTA TTI, Budapest, 1989.

56 Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953. I–II. (Főszerkesztő: Varga Mária Éva.) ROSZSZPEN–MKTTK, Moszkva–Budapest, 2006; Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Lucidus Kiadó, Budapest 2006; Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956, az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.

57 Magyarország agrártörténete. (Szerk: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál.) Mezőgazda, Budapest, 1998; Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999; Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete. II. 1945–1990. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2001; Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó, Budapest, 2005.

58 Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956. Békés Megyei Levéltár, Gyula, é. n. (1992); Hantó Zsuzsa: A kulákkérdés a pártapparátusok és az államvédelmi hatóság iratainak tükrében. Gazdaság és Társadalom, 1993. 6. sz. 94–121. old., 1994. 1. sz. 89–115. old.; Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadulástól napjainkig. (Szerk: Gunst Péter.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 285–343. old.; Nagy József: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953 közötti években. Múltunk, 1999. 3. sz. 41–97. old.; Germuska Pál: Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. 1956-os Intézet, Budapest, 2004; Ö. Kovács József: A kollektivizálási kampány „szocreál" kontextusai Magyarországon, 1948–1953. *Aetas,* 2009. 4. sz. 32–46. old.

59 Okváth Imre: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956. Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1988; Okváth Imre: Hadsereg-fejlesztési elképzelések és a hadiipar kiépítése a hidegháború kezdetekor, 1947–1949. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. (Szerk: F. Újvári Zsuzsanna.) PPKE BTK, Piliscsaba, 2001. 569–585. old.; Germuska Pál: A szocialista iparosítás Magyarországon, 1947–1953 között. In. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 2001. (Szerk: Kőrösi Zsuzsanna – Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 147–172. old.; Germuska Pál: A katonai és védelmi kiadások alakulása 1949 és 1979 között. In: Társadalom és Honvédelem, 2007. 3–4. sz. 29–68. old.; Germuska Pál: Vörös arzenál. 1956-os Intézet–Argumentum, Budapest, 2010.

60 Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest, 2001.

61 Mindennapok Rákosi és Kádár korában. (Szerk: Horváth Sándor.) Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.

62 A Trezor kiadványsorozat 1–3. kötetei. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal–ABTL, Budapest, 1999–2004; Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni történetéről. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000; Katonai perek, 1945–1958. (Szerk: Okváth Imre.) Történeti Hivatal, Budapest, 2001; Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: Bács-Kiskun megye múltjából. 17. kötet. (Szerk: Tóth Ágnes.) BKkMÖL, Kecskemét, 2001. 253–298. old.; Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. (Habilitációs Füzetek 1.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002; A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I–III. (Összeállította, Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György – S. Varga Katalin.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2001–2006; Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946. (Főszerk: Gyarmati György, szerk: Krahulcsán Zolt és Müller Rolf.) ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2009.

63 Hajdu Tibor: Farkas és Kádár Rajknál. Az 1949. június 7-i beszélgetés hiteles szövege. *Társadalmi Szemle,* 1992. 4. sz. 70–89. old.; Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. Társadalmi Szemle, 1992. 11. sz. 17–36. old.; Csicsery-Rónay István – Cserenyei Géza– Palasik Mária: Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására. 1956-os Intézet, Budapest, 1998; Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Corvina, Budapest, 1998; Varga László: Kádár János bírái előtt, 1949–1956. Osiris–BFL, Budapest, 2001; Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága, 1906–1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 25–78. old.; Der Fall Noel Field. Schlüsselfigur der Schauprozesse in Osteuropa. I–II. (Hrsg: Berndt-Rainer Barth – Werner Schweizer.) BasisDruck Verlag, Berlin, 2005–2007.; Huszár Tibor: A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Corvina, Budapest, 2009; Palasik Mária: Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

64 Gergely Jenő: A Mindszenty-per. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001; Balogh Margit: Mindszenty József, 1892–1975. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002; Gyarmati György: A Mindszenty-ügy diplomáciai rendezésének kudarca. Történelmi Szemle, 2000. 1–2. sz. 69–90. old.; Szabó Csaba: A Grősz-per előkészítése, 1951. Osiris–BFL, Budapest, 2001; Balogh Margit – Szabó Csaba: A Grősz-per. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002; Kálmán Peregrin: Grősz József visszatérése a püspöki kar elnöki tisztségébe. Kézirat, 2009; Balogh Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány–Új Ember, Budapest, 2008. 65–103. old.

65 Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje, 1948–1964. Görres Gesellschaft, München, 1988; Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlatása Magyarországon. Vigilia

Kiadó, Budapest, 1990; Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–IV. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1992–1998; Hetényi Varga Károly: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–III. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1999–2003; Papp László: Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, é. n. [1992]; Pál József: Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon, 1950–1989. Egyházfórum, Budapest, 1995; Balogh Margit: Egyházak a szovjet rendszerben, 1945–1989. In: Magyarország a XX. században. II. kötet. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 386–439. old.; Szabó Csaba: Egyházügyi hangulatjelentések, 1951–1953. Osiris Kiadó, Budapest, 2000; Balogh Margit: Kommunizmus és egyházi ellenállás Magyarországon. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem. (Szerk: Püski Levente és Valuch Tibor.) 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2002. 271–285. old.; Gárdonyi Máté: A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején. Vigilia, 2004. 1. sz. 28–39. old.; Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!" Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005; Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései. (Szerk: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár) PPHF–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2007; A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. I–II. (Összeállította: Balogh Margit.) METEM, Budapest, 2008; Bertalan Péter: Provida Mater. Egy rejtőzködő enciklika magyarországi utóélete. Palatia, Győr, 2009; Bánkuti Gábor: Jezsuiták elleni koncepciós perek, 1948–1965. PhD-disszertáció kézirata, Pécs, 2009; Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. (Szerk: Bánkuti Gábor és Gyarmati György.) ABTL–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

66 Kő András – Nagy J. Lambert: A hazáért éltek, haltak! Kivégzettek, 1948–1956. Publica, Budapest, 1994; T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. Trezor 2. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 159–175. old.; Kitaszítottak. I–II. (Szerk: Hantó Zsuzsa, Füzes Miklós.) Alterra, Budapest, 2001–2006; Kitaszítottak. III. (Szerk: Hantó Zsuzsa.) Magyar Ház, Budapest, 2003–2007; Telepessors. (Szerk: Saád József.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005; Böszörményi Géza: Recsk, 1950–1953. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2005; Őze Sándorné – Őze Sándor: Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön. Hódmezővásárhely Önkormányzata. Hódmezővásárhely, 2005.; Széchenyi Kinga: Megbélyegzettek. A kitelepítések tragédiája. Kráter, Pomáz, 2008; Megtorlások évszázada. (Szerk: Szederjesi Cecília.) Nógrád Megyei Levéltár–56-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008; Hantó Zsuzsa: Kitiltott családok. Magyar Ház, Budapest, 2009; Farkas Gyöngyi: Hatalom és társadalom konfliktusai az ötvenes években. PhD-értekezés kézirata, ELTE, Budapest, 2010.

67 Gyarmati György: Megfigyelők és megfigyeltek – társadalomtörténeti nézőpontból. Bárka, 2008. 6. sz. 67–75. old.

68 A Nagy Imre-vonal. (Szerk: Kovács Lajos Péter és Sipos József.) Reform, Budapest, 1989; Jalta és Szuez között. 1956 a világpolitikában. (Szerk: Gábor Luca.) Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989; Hungaricus (Fekete Sándor): Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989; Micunovic, Veljko: Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1968. Interart, Budapest, 1990; Egy népfelkelés dokumentumai, 1956. (Szerk: Korányi G. Tamás.) Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989; Napról napra. 1956 sajtója, október 23.–november 4. (Válogatta: Szalay Hanna.) Magyar Krónika, Budapest, 1989; A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások, 1956. október 23.–november 9. (Főszerk: Gyurgyák János.) Századvég, Budapest, 1989; T. Varga György: „Igazuk van a szovjet elvtársaknak, ha így beszélnek velünk." A Politikai Bizottság 1955. január 13-i ülésének jegyzőkönyve. In: Jalta és Szuez között. 1956 a világpolitikában. (Szerk: Gábor Luca.) Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989. 39–86. old.; A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I–IV. (Szek: Hegedűs B. András – Rainer M. János.) Kelenföld–ELTE, Budapest, 1989–1991; Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956. Magvető, Budapest, 1990; Standeisky Éva: Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1990; T. Varga György: Rákosi Mátyás referátuma az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésén. Múltunk, 1990. 1. sz. 141–162. old.; Losonczy Géza: Beszéd a Központi Ellenőrző Bizottság előtt. 1956. február 6. Közreadja: Hanák Gábor. História, 1990. 1. sz. 27–29. old.

69 Magyar munkástanácsok, 1956-ban. (Szerk: Kemény István és Bill Lomax.) Magyar Füzetek, Párizs, 1986; A forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Magyar Füzetek–AKKT, Párizs–New Jersey, 1987; Molnár Miklós: Egy vereség diadala. Magyar Füzetek–AKKT, Párizs–New Jersey, 1988.

70 Ennek a kortárs filmekben való – magánélet-centrikus – megjelenítését veszi számba Radnóti Sándor, azt sem mellőzve megjegyezni, hogy *„a cenzúra is jelenthetett művészi lehetőséget, amiképpen a rendszerváltás után a cenzúrától való megszabadulás is jelenthetett művészi akadályt"*. Radnóti Sándor: Határesetek. 56-os filmek. *FilmVilág,* 2006. október.

71 Az 1956-os magyar forradalom. Reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás. (Szerkesztette Litván György, írták: Bak M. János – Kozák Gyula – Litván György – Rainer M. János.) Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

72 A Petőfi Kör vitái. V–VII. (Szerk: Hegedűs B. András – Rainer M. János.) Múzsák–1956-os Intézet Budapest, 1992–1994. Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. (Közreadja: T. Varga György.) *Múltunk,* 1992. 2–3. sz. 234–269. old.; „Konzultációk". Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról, 1954–1955-ben. (Közreadja Rainer M. János és Urbán Károly.) *Múltunk,* 1992. 4. sz. 124–148. old.; Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ról. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1992; Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. (Válogatta és jegyzetelte: V. Szereda és A. Sztikalin.) Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993; Jelcin-dosszié. Szovjet dokumentumok 1956-ról. (Szerk: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János.) Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1993; „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni." Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. (Szerk: Kozák Gyula, Molnár Adrienn, Kőrösi Zsuzsanna.) Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1993; Pesti utca–1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. (Szerk: Kozák Gyula – Bindorfer Gyöngyi – Gyenes Pál.) Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1994; Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1–4. kötet. (Sorozatszerkesztő: Balogh Sándor.) Intera, Budapest, 1993–1994; Varga László: Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1956-ról. Cserépfalvi–BFL, Budapest, 1994; Top secret. I. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. (Vál, szerk, bev: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István.) MTA–JKB, Budapest, 1995; 1956 kézikönyve. I. Kronológia, II. Bibliográfia, III. Megtorlás és emlékezés. (Főszerk: Hegedűs B. András.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

73 Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996; A konferencia anyaga megjelent: Évkönyv V. 1996/1997. (Szerk: Bak János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997.

74 Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1956-os Intézet, Budapest, 1996; Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1998; Békés Csaba: Az 1956-os forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Budapest, 1996; Ötvenhat októbere és a hatalom. (Szerk: Horváth Julianna és Ripp Zoltán.) Napvilág, Budapest, 1997; Valerij Muszatov: Szovjet–magyar kapcsolatok, 1953–1956. In: Évkönyv V. 1996/1997. (Szerk: Bak János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 43–48. old.; Top secret. II. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956–1959. (Vál, szerk, bev: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István.) MTA–JKB, Budapest, 1997; Alekszandr Sz. Sztikalin: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán–kora őszén. Múltunk, 1998. 2. sz. 23-49. old.; A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998; 1956 és a politika pártok. 1956. október 23.–november 4. (Szerk: Vida István.) MTA JKB, Budapest, 1998.

75 Beck Tibor –Germuska Pál: Forradalom a bölcsészkaron. 1956-os Intézet, Budapest, 1997; Kozák Gyula: Szent csőcselék. In: Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 1999. (Szerk: Standeisky Éva – Rainer M. János.) 1956-os Intézet. 255–281. old.; Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. 1956-os Intézet, Budapest, 2001; Eörsi László: Corvinisták. 56-os Intézet, Budapest, 2001; Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. (Összeállította: Baráth Magdolna.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2002; Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003; „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003.

76 Kajári Erzsébet: Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége, 1953–1956. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni történetéről. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 157–185. old.; Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni történetéről. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 187–202. old; Okváth Imre: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásáról, 1955. március 7–12. Hadtörténelmi Közlemények, 2001. 4. sz. 689–706. old.; A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I–III. (Összeállította: Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György – S. Varga Katalin.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2001–2006.; Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In. ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 69–95. old.; Orgoványi István: A nyugati határzár és annak felszámolása 1956-ban. In: ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 97–120. old.

77 A vidék forradalma, 1956. I–II. kötet. (Szerk: Szakolczai Attila – Á. Varga László.) 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003–2006.

[78] A tárgykörben közreadott munkák özönéből – amelynek bibliográfiája az 1956-os Intézet honlapján olvasható (www.rev.hu/review) –, csak azokat sorolom, amelyeket közvetlenül is hasznosítottam a mostani feldolgozás során. 1956. (Szerk: Szakolczai Attila.) Osiris, Budapest, 2006; Krónika, 1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Kossuth Kiadó, Budapest, 2006; 1956 okai, jelentősége és következményei. (Szerk: Pál Lajos és Romsics Ignác.) MTT, Budapest, 2006; Eörsi László: A Széna tériek, 1956. 1956-os Intézet–ABTL, Budapest, 2006; Kende Péter: Eltékozolt forradalom? Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006; Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás. (Főszerk: Vida István.) Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007; Vác '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. I–II. (Közreadja: Böőr László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc.) Vác Város Levéltára, Vác, 2006; Gyarmati György: A „fasiszta csőcselék" legendája. *Rubicon,* 2006. 9. sz. 72–73. old.; Gyarmati György: Kossuth-címeres forradalom. In: Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. (Szerk: Gyáni Gábor és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 254–274. old.; Szakolczai Attila: Az 1956. október 31-i szovjet döntés lehetséges magyar okai. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. (Szerk: Horváth J. András.) Nógrád Megyei Levéltár, Budapest–Salgótarján, 2008. 393–426. old.; A per. Nagy Imre és társai, 1958–1989. (Szerk: Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin.) 1956-os Intézet–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2008; Megrendült világ. A Nagy Imre és társai elleni per hangfelvétele és szó szerinti leirata. (Szerk: Hanák Gábor – Szabó Csaba.) DVD. MOL–ÁBTL–OSZK–Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.

[79] Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. In: „Tizenhárom nap amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) HIM, Budapest, 2003. 17–32. old.; Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005; Békés Csaba: Az 1956-os forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Budapest, 2006; Sub Clausula, 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez. (Szerk: Gecsényi Lajos – Máthé Gábor.) Közlöny Kiadó, Budapest, 2006; Charles Gati: Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os magyar forradalom. Osiris, Budapest, 2008.

[80] Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Évkönyv, 2006/2007. (Szerk: Rainer M. János – Somlai Katalin.) 1956-os Intézet, Budapest, 2007. (E konferencia anyaga egyidejűleg angol nyelven is megjelent The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries. Reactions and Repercussions címmel.); Békés Csaba: Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban. 1956-os Intézet–Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

[81] Alekszandr Sz. Sztikalin: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet, 1954–1956. Múltunk, 2003. 1. sz. 208–234. old.; Magyar–román kapcsolatok, 1956–1958. (Szerk: Pál Lajos – Vida István.) Paulus Publishing Bt–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2004; Marelyin Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: A magyar–jugoszláv–szovjet kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa, 1953–1958. *Századok,* 2006. 5. sz. 1079–1121. old.; Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság, 1956–1959. (Főszerk: Stefano Bottoni.) Pro Print, Csíkszereda, 2006; 1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára, 1956–1965. (Szerk: Dávid Gyula.) Erdélyi Múzeum Egyesület–Polis, Kolozsvár, 2006; Revolution, Flucht–Integration, Ungarn-Österreich 1956. (Hrsg: Ernő Deák – Zoltán Fónagy.) ZUV–CHW. Wien, 2006; Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok. (Szerk: Szesztay Ádám.) Lucidus, Budapest, 2006; Die ungarische Revolution und Österreich, 1956. (Hrsg: Ibolya Murber, Zoltán Fónagy.) Czernin, Wien, 2006

[82] Gyáni Gábor: Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélt múlt. In: Folklór és történelem. (Szerk: Szemerkényi Ágnes.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 7–17. old.

[83] Az emlékezettörténet sokaságából és annak immár szintén gazdag kritikájából most csak arra az összetevőre utalok, amely szerint *„az emlékezet egyáltalán nem hasonlítható a történtek mechanikus rögzítéséhez: formái és funkciói vannak, amelyek közül feltétlenül választani kell, működésének fázisai vannak, amelyek mindegyike specifikus zavarokat szenvedhet el"*. Tzvetan Todorov: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 9–10. old.

[84] Ez viszont inkább céltételezett, igazságosztó, rendszerfüggő normák szerinti bíráskodás – a hatalom elválasztásának elvét követve –, „másik hatalmi ág". A fentebbi hasonlatot folytatva ugyanis a kultúrtájnak egyaránt szerves része a gabona között a búzavirág és a konkoly, a pipacs és az aranka is. Ennek eredeti panorámájából csak retusálással tüntethető el úgy minden más, hogy az „a tömegfogyasztásra" egyedül alkalmas búzát jelenítse meg. Így született egykoron – apokrifek sokaságából szelektálva – a Biblia is. A történetírás olyan mértékben (lehetne) szabadabb a mindenkori rendszernormák szerinti „igazságosztástól" – vagy éppen az aktuális politikai érdekeltségű interpretálásoktól –, amilyen mértékben követni tudja a spinozai megértést (intellegere). Csakhogy a histórikus is minden időkben „korának gyermeke".

1967
TOVÁBB A
ÚTON

34 ZÁRSZÓ ÉS KITEKINTÉS

*„Milyen messze vagyunk az Istentől,
és milyen közel az Egyesült Államokhoz."*

Magyarország második világháború utáni évtizedének felidézése nyomán kínálja magát a fentebbi mexikói közmondás honosítása: az Istentől a Dunatáj is távol volt, Sztálin és Hruscsov Szovjetuniójához viszont nagyon is közel.

Történetünk kezdetén Moszkva számára a nyugati hatalmakkal való együttműködés diplomáciai súrlódások, polémiák közepette történő – átmeneti – fenntartása kifizetődőbb volt, mint az ütközőzónának szánt országokban azonnal hatalomra juttatni a kommunista pártokat. A hidegháború kiteljesedését és – Sztálin haláláig tartó – „jégkorszakát" Magyarország kettős keszonnyomás alatt élte meg, illetve szenvedte el. (Nehéz eldönteni, hogy cselekvő módban vagy szenvedő szerkezetben helyes-e a szövegformálás, mert a kettő egyidejűsége volt leginkább jellemző.) S nem volt ez másként a Rákosi-korszakot lezáró 1956-os magyarországi forradalom, illetve a leverését követő kommunista rendszer-restaurálás közepette sem. A Kádár-korszakot – egy idő után – „modellváltásként" könyvelik majd el a visszatekintő elemzések, mindazonáltal „Rákosi örökségét" hosszú időn át tehertételként hurcolta magával a magyarországi államszocializmus „második kiadása" is. Kiragadott példákkal érzékeltetni próbálva: az eredetileg jóvátételi kötelezettségként a Szovjetuniónak szállított gyártmányok egy része iránt még évtizedek múltán is igény mutatkozott, de több esetben „változtatás nélkül", ami a hazai termelőkapacitásokat konzerválta.

A hidegháborús hadigazdasági beruházások új létesítményei – bizonyos mértékig – „átprofilírozhatók" voltak ugyan, de ez a transzformáció ismételt többletkiadásként terhelte a nemzetgazdaságot. A Kádár-kori nómenklatúra jelentős hányadában a Rákosi-korszak hatalmi intézményrendszerének másod-harmad vonalában már szolgálók köréből került ki, ebben – részben gerontológiai okokból – a hetvenes évektől volt észrevehető változás. A kérdés társadalmi vetületét nézve egyértelmű, hogy százezrek voltak olyanok, akiknek az 1956-os forradalmi szerepvállalás – pontosabban a rákövetkező megtorlás, a vizsgálati fogságból, internálásból, pláne börtönből való szabadulás után is hurcolt megbélyegzettség – törte meg vagy vetette vissza a karrierjét. Aligha lehettek viszont ennél kevesebben azok, akik már a Rákosi-korszakból öröklött kényszerpályás életútjukat voltak kénytelenek folytatni. Ez alapján mondható, hogy noha Rákosi regnálása történelmi léptékkel mérve rövid volt, amit maga után hátrahagyott – a közpolitika terén éppúgy, mint gazdasági-társadalmi utóéletét tekintve –, csak részlegesen vált „befejezett múlttá".

A vizsgált bő évtizedben nem csupán az volt meghatározó, hogy a háború utáni korlátozott parlamentarizmus éveit a szinte korlátlan kommunista diktatúra követte. Sokkal inkább az, hogy Rákosi terroruralma alatt ugyanúgy egymás sarkát tapostak a kiszámíthatatlan fordulatok, mint – a hatalmi aspirációk által tápláltan – közvetlenül előtte. A politikai egyeduralom megszerzése után a Rákosi irányításával tevékenykedő „rendszergazdák" nem tudták működőképessé konszolidálni

← Kádár János, 1967

a kommunista diktatúra gépezetét. S ezt nem a társadalomnak a diktatúrával szembeni – mondhatni természetes – averziója, „passzív ellenállása" gátolta meg. Rákosi a Moszkvából inspirált, gyorsan keresztülerőszakolt politikai rendszerváltáshoz társíthatónak – vagy legalábbis gyorsan hozzá idomíthatónak – hitte a gazdasági és a társadalmi rendszerváltást is, holott az utóbbiaknak évtizednyi, illetve emberöltőnyi az időszükségletük. Ebbe a voluntarizmusba bukott bele kétszer is: 1952–53 fordulóján még csak azon kevesek által ismerhetően, akik a kulisszák mögé láthattak, 1956-ban már egyértelműen és látványosan, úgy, hogy személyes bukását az általa képviselt rendszer is csak hónapokkal élte túl. Fordulatok sora volt a rendszer – s benne az egyéni sorsok sokaságának – legfőbb jellemzője, amiből következően meglehetősen mozaikos kortabló rajzolódik ki.

Hosszú történelmi időben szemlélve ilyen fordulatok máskor is színezték államiságunk több mint ezeréves történetét, akár külső impulzusok, akár belső fejlemények következtében. De *ilyen rövid idő alatt, ilyen gyakorisággal – és jellegét tekintve ilyen rapszodikus kiszámíthatatlansággal – korábban aligha torlódtak egymásra a diametrális váltások*. Az nem állítható, hogy Rákosi regnálása okszerűen torkollott az 1956-os forradalomba, ilyen kauzalitás nincs „a történelembe programozva". Azt viszont talán sikerült érzékeltetni a korábbi lapokon, hogy Rákosi uralmából idővel mindenkinek elege lett: olyannyira, hogy 1956-ban már nem csupán a társadalom averziója volt nyilvánvaló, hanem saját legközvetlenebb munkatársai/elvtársai is eljutottak a háta mögötti konspiratív összeesküvésig és – a korban kegyeletteljesnek számító – menesztéséig.

A korszak utóhatásai között érdemes kitérni egy nemzetközi összefüggésre. A Rákosi-korszakban Magyarországot elérő birodalmi penetráció nem az első volt az ország történelme során, de a glóbusz hidegháborús viszonyai – ezen belül Európa szuperhatalmi kettéosztottsága – következtében minden sokadrendű kisállami státusmódosulás ügye (vagy annak akár csak ambíciója is) világpolitikai dimenziót kapott. Ilyennek tekinthető 1956 őszén a rendszerösszeomlással párosuló magyar forradalom. Ennek azonban bukása – pontosabban vérbe fojtása – ellenére volt egy közvetlen, pozitív hozadéka. Napjainkra már szinte feledésbe merült, de a második világháború után nem volt ismeretlen a mindig leegyszerűsítő sztereotípiák között, hogy Magyarország – Szálasi végsőkig kitartást hirdető őrülete következtében is –, „Hitler utolsó csatlósa" volt. Ezt a címkét idehaza a kommunista párt prominensei – leginkább Rákosi és Révai József – visszatérően sulykolták, alighanem a sanyargatás elfogadását, az önkény tűrését tudomásul vétető kollektív bűntudat gerjesztése, illetve fenntartása céljából. 1956 őszének eseményei számottevően hozzájárultak ahhoz, hogy ez a világháborús stigma feledésbe merüljön. A korabeli nemzetközi közvélemény és a későbbi recepció – legalábbis a hidegháború korszakának végéig – már sokkal inkább a „szabadságharcos" jelzőt társította a magyarság fogalmához. A szimbolikus politika síkján '56 „lemosta a gyalázatot", amit a világháborús magyar szerepvállalás „rákent" a magyarságra. Ez az új szabadságharcos imázs, illetve a nyugati hatalmak „politikai lelkiismeret-furdalása" és az ezzel elegyedő társadalmi szolidaritás segítette hozzá az '56-os emigráció tagjait, hogy – különösen a kezdeti években – érdemleges támogatást kapjanak külföldi egzisztenciájuk megalapozásához.

A Rákosi-korszak ellenségkeresési őrületének volt egy szintén hosszabb kihatású, de sokkal ellentmondásosabb hagyatéka is. Nevezetesen az, hogy a berendezkedő pártdiktatúra működtetésében kezdetben tevőleges részt vállaló, majd saját elvtársaik által félreállított, bebörtönzött rendszerszolgák számottevő része a későbbiekben éppúgy „áldozatnak" tekintette magát, mint azok, akik – adott esetben – ugyanezen káderek működése következtében lettek meghurcolt páriákká. E tekintetben a Rákosi-korszak egyedisége abban jelölhető meg, hogy a rendszer nevesített diszkrimináltjain túl privilegizáltjai sem tudhatták magukat biztonságban. A vizsgált időszakban a hatalmi harc közepette „leszalámizott", összesen kilenc koalíciós és ellenzéki párthoz tartozók közül – eddigi számításaim szerint – kevesebben járták meg a börtönt, mint a hatalomra került kommunisták és a velük társuló szociáldemokraták köréből. Ha ezeket az új hatalom „kedvezményezettjeinek" tekintem, őket felülmúló nagyságrendű meghurcoltat a – valóban ellenségként kezelt – magyarországi egyházak, illetve szerzetesrendek tudnak felmutatni. Ezek a ráció mentén nehezen szétszálazható „áldozatöntudatok" a fiak és unokák generációiban esetenként mindmáig visszaköszönnek. A traumák továbbörökítődnek az utódgenerációkra anélkül is, hogy az egyén maga átélője lett volna a zord időknek, a meghurcoltatásoknak.[1]

Ha – mint Ormos Mária egy helyütt megjegyzi – a második világháború egyben „második Trianon" volt a huszadik századi magyarság számára,[2] akkor a Rákosi-korszakban elszenvedett strukturális veszteségek, a diktatúra évtizedében elszenvedett tömeges meghurcoltatás és a hadigazdasági holtberuházások fedezésére szolgáló anyagi megsarcoltatás együttesen „harmadik Trianonként" is értelmezhető. Nem volt kisebb a külső erő kényszerítő nyomása, és az előzőekhez hasonlóan vállaltak benne tevőleges szerepet a korabeli politikacsinálók is. S noha kortársként átélni a naponkénti megpróbáltatásokat nagyon is véget érni nem akarónak tűnhetett, 1956-ra is maradt egy szűk intellektuális garnitúra azokból, akik korszakunk kezdetén is „voltak már valakik". Olyanok – Bibó István, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Kosáry Domokos, Németh László –, akik 12 év múltán is úgy lettek részeseivé a szabadságlibrettó komponálásának, hogy azt októberben színre vigyék. Az utóélet szempontjából viszont az említendő, hogy nevezettek a bukás után is itthon maradva őrizték – próbálták őrizni – integritásukat. (Nem tőlük függött, hogy a hatalomrestauráció kontraszelektáló számítgatásai szerint ki lett közülük évekre börtöntöltelék, és ki Kossuth-díjjal „lekenyerezett".) Ennél is figyelemre méltóbb, hogy 1956 őszén azok közül kerültek ki tömegével a forradalmárok, a nemzeti szabadság harcosai, akikre a Rákosi-korszakban a rendszer mint saját elsődleges társadalmi és legitimációs bázisára hivatkozott: „a dolgozó osztály fiaiból". S ugyancsak ebből a – már a rendszer által szocializált – generációból került ki a forradalom vérbe fojtása után a meghurcoltak többsége is.

1956 következményeként tarthatjuk számon a Jalta-szindróma újraértelmezését. Többször hivatkozott munkájában joggal jegyzi meg Borhi László, hogy *„a sokat emlegetett jaltai megállapodás – a közkeletű tévhittel ellentétben – nem osztotta föl a világot Kelet és Nyugat között, hiszen a* [hidegháborús] *szembenállás abban az időben még ki sem alakult"*.[3] Amit a közfelfogás Jaltához köt, az „antagonisztikus kooperáció" időszakában született, 1956 viszont az „antagonisztikus konf-

rontáció" közepette tette nyilvánvalóvá Jalta európai lenyomatát. Annak megváltoztatása a szuperhatalmak korabeli politikacsinálóinak megítélése szerint az atomháború veszélyét idézte fel – ennyiben a nukleáris fenyegetés egyszerre volt konfliktusgerjesztő és konfliktuslimitáló stratégiai eszköz. A magyar forradalom leginkább véres leveretésével manifesztálta – visszamenőlegesen és a további időszakra vonatkozóan is – a status quót a kettéosztott Európában. (Azon vasfüggöny mentén, amely Jalta idején még szintén nem létezett.)

Rainer M. János egy helyütt azt írja, hogy ami 1956 őszén Magyarországon történt, az *„szimbolikájában, heroizmusában, retorikájában, végletességében, idealizmusában és tisztaságában talán az utolsó 19. századi forradalom volt,* [...] *20. századi szereplőkkel".*[4] A visszatekintő elemzések azt is számba veszik, hogy az 1956-os magyar forradalomnak – kül- és belpolitikai tekintetben egyaránt – milyen, hosszabb távon is ható következményei voltak. Köztörténeti értelemben a Rákosi-korszakot 1956 őszének forradalmi napjai zárták le, s ezt – mint idéztük – a forradalomban részt vállalók ellen megtorlást foganatosító kádári restauráció is kénytelen volt elismerni. 1956 belpolitikai következményének leginkább az tekinthető, hogy a rendszer restaurálásában közreműködők is kénytelenek voltak respektálni: a kommunista ideológia által vezérelt államszocializmus ugyan (továbbra is) következetlenül opponálja a piaci viszonyokat, a rendszer működtetésének viszont – szélesebb társadalmi-politikai értelemben – mindenkor „ára van". A társadalomnak a forradalom leverése után is itthon maradt többsége pedig arra a konzekvenciára kellett, hogy jusson, hogy – tetszik avagy sem – számot kell vetnie a restaurált rendszer tartós további regnálásával, s ehhez alkalmazkodva kell neki magának is hosszú távra egyéni életút-stratégiát választania, „berendezkednie".

Az 1956-os forradalom feltárását célzó kiterjedt kutatásoknak van egy további tanulságuk is. A forradalmi robbanáshoz vezető út helyi sajátosságairól szólva az is kiderült, hogy a kommunista pártegyeduralom hányféle változatát élték meg a kisebb-nagyobb közösségek, a különböző szintű területi-igazgatási térségek, miközben – elvileg – ugyanazon központi direktívák voltak rájuk érvényesek. A korábbi lapokon egy rendszer működésének általánosítható jellemzőit, az egymásba fonódott állami és pártirányítás esszenciális – s ennyiben redukált – kortablóját próbáltuk felvázolni. De továbbra is hiányzik a Rákosi-kori „magyar állam története" mögül *az ország* ugyanezen időkörből való históriája. Az „ugyanaz másképp" sokfélesége nem jelenik meg, ha valaki Sopronban, Makón vagy Csurgón, Balassagyarmaton vagy Békéscsabán élte át – netalántán szenvedte meg – a vizsgált, fordulatokkal teli évtizedet. Igaz, ezt a sokváltozós kortablót a szakmai szorgalom 1956-ra vonatkozóan is csak több száz kötettel, több ezer tanulmánnyal – és egyéb műfajú írással együttesen – tudta „országos" körképpé panorámásítani. A huszadik század kezdetétől kisnép voltunk – vagyunk –, a század folyamán egyre túlsúlyosabbá lett Budapest-központúsággal. 1956 őszének néhány hetét leszámítva viszont egyelőre várat magára a többi korszakot is feltáró, jelenleg szűkkeblűen fővároscentrikus államtörténet sokszínű *országtörténetté* gazdagítása.

Másképp fogalmaz persze ilyenkor a történész, a literátor és megint másképp a kort felülemelkedve, filozófiai absztrakció szintjén értelmezni igyekvő gondolkodó. Előbbi a szakma konvencióihoz tartozó távolságtartással szól arról a – Sztálin

halálát is követő – csapdahelyzetről, hogy *„a birodalomnak a túléléshez szüksége van reformokra, a reformok azonban veszélyeztetik a birodalom létét”.*[5] Ennek a nehezen feloldható dilemmának esett áldozatul az 1956. évi magyar forradalom. Többek között azért is, mert a Szovjetunió épp ezekben az években közeledett „szuperhatalmi” felívelésének zenitje felé, fontos – átmenetinek csak később bizonyuló – előnyt szerezve a fegyverkezési versenyben egyetlen igazi ellenlábasával, az Egyesült Államokkal szemben.[6] De ez annak idején még inkább csak a katonai hírszerzők és elemzők bizalmas információi közé tartozott.

A kortárs író, a francia Albert Camus – ugyancsak hivatásából eredően – az emóciót morális önvizsgálattal elegyítve érvelt a szabadságharc eltiprása ellen: *„A* [kádári] *rémuralom nem több jogon nevezi magát szocialistának, mint ahogyan az inkvizíció hóhérai keresztenynek mondták magukat.* [...] *A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és az igazságért, mint bármelyik nép az elmúlt húsz esztendőben. Ahhoz, hogy ezt a történelmi leckét megértse a fülét betömő, szemét eltakaró nyugati társadalom, sok magyar vérnek kellett elhullania – s ez a vérfolyam most már alvad az emlékezetben. A magára maradt Európában csak úgy maradhatunk hívek Magyarországhoz, ha soha és sehol nem áruljuk el, amiért a magyar harcosok az életüket adták, és soha, sehol – még közvetve sem – igazoljuk a gyilkosokat.”*[7]

A humanizmus (huszadik századi) apostola címmel megtisztelt Tzvetan Todorov – az elmúlt század mibenlétét spinozai következetességgel *megérteni* próbálva – azt mondja egy helyütt, hogy *„kizárólag a tények nem tárják fel értelmüket,* [...] *az emlékezet* [pedig] *egyáltalán nem hasonlítható a történtek mechanikus rögzítéséhez: formái és funkciói vannak, amelyek közül feltétlenül választani kell”.*[8] Ennyiben ugyan a történészek valóban a „múlt urai”, de alighanem csak szűkebb szakmájukon belül. Ellentétben „a mindenség urával”, ők a múlttá lett világ teremtői, csakhogy az általuk konstruált/rekonstruált történelem – még ha a szakma összes szabályát érvényesítik is – csak egyik lehetséges változata a történelmi közgondolkodás múltképének. Kérdés, hogy ezt a – korunkban minden korábbinál erősebben mediatizált – közgondolkodást mennyiben tudják befolyásolni a múlt feltárását hivatásszerűen végző historikusok, miközben a feltárt tények sorával és „céhbeli” kötöttségek szerinti értelmezésével az emlékezet *egyik* funkcionális formáját kínálják.[9]

A Rákosi-korszak tevőleges közakarattal történt lezárása óta több mint fél évszázad telt el. A mi tájainkon mindenkor (ön)iróniával elegyített közgondolkodásbeli bonmot szerint nem tudhatjuk, hogy mit hoz a múlt. Egyelőre viszont úgy tűnik: *Magyarország huszadik századi történelmében 1956 forradalma volt a legkiemelkedőbb kollektív nemzeti teljesítmény.* Különösen a metaforikusan használt három Trianonhoz képest. Közülük a Rákosi-korszak csak az egyike volt a társadalom szinte egészét érintő megpróbáltatásoknak. Hárman együtt tették ki az ún. rövid huszadik század első felét. Együttesen is majdhogynem ugyanazon társadalmat sújtották, tizedelték. Megélni nehéz lehetett és hosszúnak tűnhetett, de könnyű utánaszámolni: az első Trianon és az ötvenhatos forradalom között alig telt el több – 36 év –, mint egy „krisztusi kor”. Bármily fragmentált, egymást opponáló rendszerekkel tarkított is a huszadik század magyar politikatörténete, társadalomtörténeti nézőpontból szinte egygenerációnyi idő alatt érte a hon akkori polgárait

a sokadik – „kezdhetünk mindent elölről" társadalmi traumával is járó – rendszerátszabás.

Ehhez képest élte meg másképp, „érezte másnak" az ugyanazon rövid huszadik század második felét kitöltő Kádár-korszakot a honi társadalom nagyobbik hányada annak valós idejében éppen úgy, mint az 1989–90-es rendszercezúrát követő recepciójában. De hogy mennyire volt más – vagy mennyire volt „ugyanaz másképp" –, az már tényleg egy következő korszak története.

1 Ebből eredően kérdéses A kommunizmus fekete könyve (S. Courtois – N. Werth – J. Panné – K. Bartosek – J. Margolin – A. Paczkowski. Nagyvilág, Budapest, 2000.) központi mondanivalója, amely szerint e rendszereknek bármely világtájon a terroruralommal fedezett bűntények garmadája, a tömeggyilkosságok intézményesítése lett volna a differencia specifikájuk. Ez a rendszer minden irracionalizmusa és kegyetlensége ellenére is túlzás. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a „cél szentesíti az eszközt" szellemében a kommunizmus sztálini archetípusa egyedi szinten leértékelte az emberi életet, ideértve adott esetben a közéjük tartozókból halálba küldött „árulókat", ellenséggé átminősítetteket is. Az „osztályharc" absztrahált kollektívumok (kizsákmányolók, tőkések, elnyomók) ellen megfogalmazott diszkrimináció volt. Midőn az „ellenség likvidálása" a justizmord különböző hullámaiban tömeges méretet öltött, egyben perszonalizálódott is: ez sokkal inkább a politika hisztérizálódásának volt a következménye, semmint annak, hogy a kommunista eszmerendszer a tömeggyilkosságot „eredendően" magában hordozta volna. Az más kérdés, hogy Sztálin – vagy Magyarországon Rákosi – sokkal inkább pőre hatalmi cinizmusból, illetve az egyedi életek iránti közömbösségből vált inspirátorává majd gazdájává a tömegterrornak, és nem „a forradalmi hevület" megszállottjaként. Lásd még erről Litván György: Vita a kommunizmusról és a „Fekete könyv"-ről. In: Évkönyv, VI. 1998. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 296–302. old.; Bencze György: Vörös és fekete. *Népszabadság*, 2000. augusztus 5. 19., 23. old.; Timothy Snyder: Attól, hogy hiteles, még nem igaz. (Széky János interjúja.) *Élet és Irodalom*, 2009. december 18. 7. old.

2 Ormos Mária: Negyven év fejlődéstörténetének főbb jellemzői. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985. (Szerk: Antal Gyula és Sándor László.) Pécs, 1985. 13. old.

3 Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005. 56. old.

4 Rainer M. János: 1956 a XX. század történelmében. In: „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk.: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003. 15–16. old

5 Szász Zoltán: A nemzeti kérdés a kelet-közép-európai rendszerváltásban. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Mariann.) University Press, Pécs, 1997. 503. old.

6 Rainer M. János: 1956 a XX. század történelmében. I. m. 15. old.; Fischer Ferenc: A megosztott világ, 1941–1991. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001. 170–178. old.

7 Albert Camus: A magyarok vére. (1957. október) In: Gloria victis. (Szerk: Tollas Tibor.) Bécs–München, 1986. 5–6. old.

8 Tzvetan Todorov: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 7–9. old.

9 Gyarmati György: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt.) Kutatási Füzetek 14. PTE, Pécs, 2009. 39–69. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

FORRÁSKIADVÁNYOK, DOKUMENTUMOK

1848–1948. Száz év a szabadságért. (Szerk: Szendrő Ferenc.) Dolgozók Kultúrszövetsége, Budapest, 1948.
1956. (Szerk: Szakolczai Attila.) Osiris, Budapest, 2006.
1956 és a politikai pártok. 1956. október 23.–november 4. (Szerk: Vida István.) MTA JKB, Budapest, 1998.
1956 kézikönyve. I. Kronológia, II. Bibliográfia, III. Megtorlás és emlékezés. (Főszerk: Hegedűs B. András.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
Az 1947. évi Országgyűlés Almanachja, 1947–1949. (Főszerk: Kiss József – Vida István.) Jelenkutató Alapítvány – Magyar Országgyűlés, Budapest, 2005.
Az 1949. évi Országgyűlés Almanachja, 1949–1953. (Főszerk: Marelyn Kiss József – Vida István.) Jelenkutató Alapítvány – Magyar Országgyűlés, Budapest, 2009.
A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I–III. (Összeállította: Kajári Erzsébet; szerk: Gyarmati György – S. Varga Katalin.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2001–2006.
A fényes szelek nemzedéke. Népi Kollégiumok, 1939–1949. I–II. (Szerk, bev.: Kardos László.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások, 1956. október 23.–november 9. (Főszerk: Gyurgyák János.) Századvég, Budapest, 1989.
Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja, 1944–1945. (Főszerk: Vida István.) Jelenkutató Alapítvány – Magyar Országgyűlés, Budapest, 1994.
A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Szikra, Budapest, 1951.
A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Budapest, 1951.
A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Budapest, 1954.
A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956.
A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Kossuth Kiadó, Budapest, 1972.
A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. I–II. (Összeállította: Balogh Margit.) METEM, Budapest, 2008.
A magyar forradalmi munkásmozgalom története. (Szerk: Nemes Dezső elnökletével működő szerkesztőbizottság.) Kossuth Kiadó, Budapest, 1974.
A magyarországi szamizdat bibliográfiája, 1981–1989. (Összeállította: Nagy Csaba.) Budapest, 1990.
A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947. (Szerk: Feitl István.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. (Szerk és bev.: Karsai László és Molnár Judit.) 1956-os KHT, Budapest, 2004.
A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.
Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944. (Szerk: Romsics Ignác.) Typovent, Gödöllő, 1992.
A monori tanácskozás, 1985. június 14–16. (Szerk: Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005.
Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1–4. kötet. (Sorozatszerk: Balogh Sándor.) Intera, Budapest, 1993–1994.
A Nagy Imre vonal. (Szerk: Kovács Lajos Péter és Sipos József.) Reform, Budapest, 1989.
A Nemzetgyűlés Almanachja, 1945–1947. (Főszerk: Vida István.) Jelenkutató Alapítvány – Magyar Országgyűlés, Budapest, 1999.
A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989. (Szerk: Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin.) 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2008.
A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I–VII. (Szerk: Hegedűs B. András – Rainer M. János.) Kelenföld – ELTE – Múzsák – 1956-os Intézet, Budapest, 1989–1994.
A Rákosi-per. (Összeállította: Győrffy Sándor.) Szikra, Budapest, 1950.
A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája, 1944–1980. (Szerk: Szabó Bálint.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Szikra, Budapest, 1951.
Balogh Margit – Szabó Csaba: A Grősz-per. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.
Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. kötet. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.
Beszélő I–III. Összkiadás, 1981–1989. (Sajtó alá rendezte Havas Fanny.) AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1992.
Bibó emlékkönyv I–II. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest–Bern, 1991.
Bibó István: Válogatott tanulmányok I–IV. Magvető Kiadó, Budapest, 1986–1990.
Bibó István: Életút dokumentumokban. (Válogatta és összeállította: Huszár Tibor – Hanák Gábor.) 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Budapest, 1995.
Bölöni József: Magyarország kormányai, 1848–1992. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Böszörményi Géza: Recsk, 1950–1953. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2005.
Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944 december–1945. november. I–II. (Szerk, bev.: Szűcs László.) MOL, Budapest, 1997.
Demény Pál: A párt foglya voltam. (Vál., szerk: Kiss József.) Medvetánc, Budapest, 1988.
Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás. (Főszerk: Vida István.) Gondolat Kiadó – Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007.
Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1947. június–szeptember. (Szerk: G. Vass István.) MOL, Budapest, 2005.
Documents of the Meetings of the Allied Control Comission for Hungary. (Szerk, bev.: Cseh Gergő Bendegúz.) MTA – JKB, Budapest, 2000.
Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok (PRO), 1945–1946. (Főszerk: Gyarmati György, szerk: Krahulcsán Zsolt és Müller Rolf.) ÁBTL – L'Harmattan, Budapest, 2009.
Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
Egy népfelkelés dokumentumai, 1956. (Szerk: Korányi G. Tamás.) Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989.
El nem égett dokumentumok. (Szerk: Koltay Gábor, Bródy Péter.) Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990.
Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I–II. (Szerk: I. Tóth Zoltán.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig. (Szerk: Kövesdy Zsuzsa – Kozma László.) Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
Források Budapest történetéhez, 1950–1954. (Szerk: Gáspár Ferenc, Szabó Klára.) BFL. Budapest, 1985.
Földet, köztársaságot, állami iskolát. Viták a magyar parlamentben, 1945–1948. (Szerk: Balogh Sándor.) Gondolat, Budapest, 1980.
Geiger, Vogeler, Sanders és kémtársai a törvényszék előtt. (Bev.: Sárközi Mátyás.) I.U.S. Gazette Littréraire Hongroise, Paris, 1989.
Gergely Jenő: A Mindszenty-per. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.
Gloria victis. (Szerk: Tollas Tibor.) Bécs–München, 1986.
Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. (Válogatta és jegyzetelte: V. Szereda és A. Sztikalin.) Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993.
Horváth Márton: Lobogónk Petőfi. Szikra, Budapest, 1950.
Hungaricus (Fekete Sándor): Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989.
Hruscsov, Ny. Sz.: A Központi Bizottság beszámolója az SZKP XX. kongresszusának. Szikra, Budapest, 1956.
Hruscsov, Nyikita: A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén. 1956. február 25. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez, 1892–1977. (Szerk: Baczoni Gábor.) CSVM OTO, Budapest, 1977.
Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június. (Szerk: Vida István.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.
Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1–5. kötet. (Szerk: Horváth Ibolya – Solt Pál, Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1992–1996.

Irodalom és demokrácia. Az irodalmi (ún. Lukács-)vita dokumentumai, 1949–1951. I–II. (Szerk, bev. és jegyzetek: Ambrus János.) MTA Lukács Archívum – ELTE BTK, Budapest, 1982.
Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. Közreadja: T. Varga György. Múltunk, 1992. 2–3. sz. 234–269. old.
Jelcin-dosszié. Szovjet dokumentumok 1956-ról. (Szerk: Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János.) Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1993.
Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában 1985. szeptember 25-én. Jegyzőkönyv. Történelmi Szemle, 1992. 1–2. sz.
„Konzultációk". Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról, 1954–1955-ben. (Közreadja: Rainer M. János és Urbán Károly.) Múltunk, 1992. 4. sz. 124–148. old.
Közhírré tétetik. Dobolási könyv, 1944–1945. (Szerk: Tóth Tibor.) Szolnok, 1965.
Kő András – Nagy J. Lampert: Levelek Rákosihoz. Maecenas, 2002.
Losonczy Géza: Beszéd a Központi Ellenőrző Bizottság előtt. 1956. február 6. (Közreadja: Hanák Gábor.) História, 1990. 1. sz. 27–29. old.
Magyar Bálint: Dunaapáti, 1944–1958. I–III. MŰKUTI – SZÖVKUTI, Budapest, 1986.
Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953. I–II. (Főszerk: Varga Éva Mária.) ROSZSZPEN-MKTTK, Moszkva–Budapest, 2006.
Magyar–román kapcsolatok, 1956–1958. (Szerk: Pál Lajos és Vida István.) Paulus Publishing Bt. – Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2004.
Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999. I–II. (Szerk: Romsics Ignác.) Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
Majszkij a szovjet külpolitika perspektíváiról [1944-ben]. In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 505–533. old.
Megrendült világ. A Nagy Imre és társai elleni per hangfelvétele és szó szerinti leirata. (Szerk: Hanák Gábor és Szabó Csaba.) DVD. MOL – ÁBTL – OSZK – Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.
Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. (Szerk: Izsák Lajos és Kun Miklós.) Századvég, Budapest, 1994.
Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. (Szerk: Svéd László.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994.
Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1946. február–november. I–II. (Szerk, bev.: Szűcs László.) MOL, Budapest, 2003.
Nagy Imre: A magyar nép védelmében. Forradalmi Tanács, h. é. n. Brüsszel, 1957.
Nagy Imre: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1948–1954. I–II. Szikra, Budapest, 1954.
Napról napra. 1956 sajtója, október 23.–november 4. (Válogatta: Szalay Hanna.) Magyar Krónika, Budapest, 1989.
Nehéz esztendők krónikája, 1949–1953. (Szerk, bev.: Balogh Sándor.) Gondolat, Budapest, 1986.
Ötvenhat októbere és a hatalom. (Szerk: Horváth Julianna – Ripp Zoltán.) Napvilág, Budapest, 1997.
Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés és politikai konfrontáció, 1944–1948. (Közreadják: Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
Pártok, 1956. (Szerk: Kőrösi Zsuzsanna – Tóth Pál Péter.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997.
Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948. (Szerk, bev.: Balogh Sándor – Izsák Lajos.) Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.
Pók Attila: A nemzetközi élet krónikája, 1945–1985. Kozmosz, Budapest, 1986.
Rajk László és társai a népbíróság előtt. (Reprint.) Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1989.
Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Szikra, Budapest, 1950.
Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra, Budapest, 1955.
Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra, Budapest, 1952.
Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához. (Szerk: Nyírő András.) Interart Stúdió, Budapest, 1989.
Sorsforduló. I–II. (Szerk: Karsai Elek – Somlyai Magda.) Budapest, 1970.
Standeisky Éva: Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1990.
Sub Clausula, 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez. (Szerk: Gecsényi Lajos – Máthé Gábor.) Közlöny Kiadó, Budapest, 2006.

Szabó Csaba: Egyházügyi hangulatjelentések, 1951–1953. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
Szabó Csaba: A Grősz-per előkészítése, 1951. Osiris – BFL, Budapest, 2001.
Szilágyi Ákos: Török imaszőnyeg. Palatinus, Budapest, 2003.
Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. (Összeállította: Baráth Magdolna.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.
T. Varga György: „Igazuk van a szovjet elvtársaknak, ha így beszélnek velünk". A Politikai Bizottság 1955. január 13-i ülésének jegyzőkönyve. In: Jalta és Szuez között. 1956 a világpolitikában. (Szerk: Gábor Luca.) Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989. 39–86. old.
T. Varga György: Rákosi Mátyás referátuma az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésén. Múltunk, 1990. 1. sz. 141–162. old.
The Selected Bibliography of Hungarian Historical Science, 1985–1989. (Ed by Ferenc Glatz.) IHHAS, Budapest, 1990.
Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945. november–1946. február. (Szerk, bev.: G. Vass István.) MOL, Budapest, 2005.
Top secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. (Vál., szerk, bev.: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István.) MTA JKB, Budapest, 1995.
Történeti bibliográfia [évenként] 1985–1993. (Vál.: Rozsnyói Ágnes – Sz. Gyivicsán Mária, szerk: Potó János – 1990-től.) MTA TTI, Budapest.
Újjáépítő magyarok. Az országépítés két esztendeje. (Sajtó alá rendezte: Gáspár László – Zsadányi Oszkár.) Kossuth Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat. Budapest. é. n. (1947).
Vác '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. I–II. (Közreadja: Böőr László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc.) Vác Város Levéltára, Vác, 2006.
Volokotyina, T. V. – Murasko, G. P. – Pokivaljova, T. A.: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949–1953. (Moszkva és Kelet-Európa. A szovjet típusú politikai rendszerek létrehozása, 1949–1953.) Roszpen, Moszkva, 2002.
Závada Pál: Kulákprés. MŰKUTI, Budapest, 1986.

MEMOÁROK

A háborúnak vége lett. (Szerk: Kabdebó Lóránt.) Kozmosz, Budapest, 1983.
Churchill, Winston S.: A második világháború. I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig. Századvég Kiadó – MTA KGI, Budapest, 1992.
Füveskert, 1954–1995. (Szerk: Pfitzner Rudolf, Kárpáti Kamill, Tollas Tibor, Tóth Bálint.) Stádium Kiadó, Budapest. 1995.
Halas Lajos: Az R[endező] Gárdától a Munkásőrségig. Zrínyi, Budapest, 1986.
Kárász Artúr: 80 év a Föld körül. Bethlen Gábor Könyvkiadó – I. U. S., Budapest–Párizs, 1990.
Kelety Géza: Szeretetből élni. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1997.
Király Béla: Honvédségből néphadsereg. Személyes visszaemlékezések, 1944–1956. Magyar Füzetek – Magyar Öregdiákok Szövetsége, Párizs–New Brunswick, 1986.
Kiss Tamás: Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége, 1956 – Szeged. Belvedere Meridionale, Szeged, 2002.
Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Osiris, Budapest, 2005.
Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig. (Közreadja Széchenyi Ágnes.) Corvina, Budapest, 2006.
Kovács Imre: Magyarország megszállása. Katalizátor Iroda, Budapest, 1990.
Markos György: Vándorló fegyház. Magvető, Budapest, 1971.
Marosán György: Nincs visszaút. Emlékeim az 1948–1956-os évekből. ELTE ÁJK PTI, Budapest, 1988.
Márai Sándor: Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946. Vörösváry Publishing Ltd, Toronto, 1993.
Micunovic, Veljko: Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1968. Interart, Budapest, 1990.
Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. I–II. Európa – História, Budapest, 1990.
Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. (Szerk: Kozák Gyula, Bindorfer Gyöngyi, Gyenes Pál.) Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1994.
Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1945–1960. I–II. Napvilág, Budapest, 1997.
Schöpflin Gyula: Szélkiáltó. (Emlékezések). I. U. S., Párizs, 1983.
Szász Béla: Minden kényszer nélkül. Európa – História, Budapest, 1989.
Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz. I–II. Európa – História, Budapest, 1996.

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni". Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. (Szerk: Kozák Gyula – Molnár Adrienn – Kőrösi Zsuzsanna.) Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1993.
Vajda Miklós: Anyakép, amerikai keretben. Magvető, Budapest, 2009.
Vas Zoltán: Betiltott könyveim. Szabad tér, Budapest, 1990.
Zabos Géza: Tiszahát. Püski, Budapest, 1996.
Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ról. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1992.
Werth, Alexander: Oroszország nagy háborúja, 1945–1945. Kossuth – Zrínyi, Budapest, 1971.

FELDOLGOZÁSOK, MONOGRÁFIÁK, TANULMÁNYKÖTETEK

1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára, 1956–1965. (Szerk: Dávid Gyula.) Erdélyi Múzeum Egyesület – Polis, Kolozsvár, 2006.
1956 és a magyar agrártársadalom. (Szerk: Estók János.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2006.
A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. (Szerk: Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005.
A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
A kommunizmus fekete könyve. (S. Courtois – N. Werth – J. Panné – K. Bartosek – J. Margolin – A. Paczkowski.) Nagyvilág, Budapest, 2000.
A magyar nép története. Rövid áttekintés. (Felelős szerk: Márkus László.) Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.
A magyar parlament, 1944–1949. (Szerk: Hubai László és Tombor László.) Gulliver Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991.
A magyar uránbányászat története. (Szerk: Németh János.) MacMaestro Kft., Pécs, 2001.
A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk: György Péter – Turai Hedvig.) Corvina, Budapest, 1992.
Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: Magyar képzőművészet a 20. században. Corvina, Budapest, 1999.
Applebaum, Anne: A Gulag története. I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.
Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. Európa, Budapest, 1992.
A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
A. Sajti Enikő: Bűntudat és fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. SZTE TDI, Szeged, 2010.
A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
A szuverenitás káprázata. (Szerk: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi.) Korridor, Budapest, 1996.
A vidék forradalma, 1956. I–II. (Szerk: Szakolczai Attila – Á. Varga László.) 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003–2006.
Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történelmi almanachja. (Szerk: Pálmány Béla.) Magyar Országgyűlés, Budapest. 2002.
Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései. (Szerk: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár.) PPHF – Pécsi Egyháztörténeti intézet, Pécs, 2007.
Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság, 1956–1959. (Főszerk: Stefano Bottoni.) Pro Print, Csíkszereda, 2006.
Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Évkönyv, 2006/2007. (Szerk: Rainer M. János – Somlai Katalin.) 1956-os Intézet, Budapest, 2007.
Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995.
Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni történetéről. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000.
Balogh Margit: Mindszenty József, 1892–1975. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002.
Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, 1780–1992. Kronológia. História –

MTA TTI, Budapest, 1993.
Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon, 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
Balogh Sándor: Választások Magyarországon, 1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok MKP-SZK(b)P, 1943–1947. Századok, 2000. 6. sz. 1335–1360. old.
Baráth Magdolna: Magyar–szovjet kapcsolatok 1944–1953 között. In: A magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada. (Szerk: Szvák Gyula.) ELTE Russzisztikai Központ, Budapest, 2005. 67–72. old.
Baráth Magdolna: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In: Nagy Imre és kora. IV. (Szerk: Sipos Levente.) Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 153–180. old.
Bánkuti Gábor: Jezsuiták elleni koncepciós perek, 1948-1965. PhD-disszertáció kézirata, Pécs, 2009.
Beck Tibor – Germuska Pál: Forradalom a bölcsészkaron. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.
Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor, 1948–1950. KGJK, Budapest, 1964.
Berend T. Iván: A szocialista gazdaság története Magyarországon, 1945–1968. Kossuth Könyvkiadó – KgJK. Budapest, 1976.
Berend T. Iván: Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999.
Bertalan Péter: Provida Mater. Egy rejtőzködő enciklika magyarországi utóélete. Palatia, Győr, 2009.
Békés Csaba: Az 1956-os forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Budapest, 2006.
Béládi László – Krausz Tamás: Életrajzok a bolsevizmus történetéből. ELTE ÁJK, Budapest, 1988.
Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
Bibó István egyetemi előadásai, 1942–1949. (Szerk: Dénes Iván Zoltán.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.
Bihari Mihály: Magyar politika 1944–1993. ELTE ÁJK PT, Budapest, 1993.
Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Osiris, Budapest, 2005.
Borbándi Gyula: Magyarok az Angol-kertben. A Szabad Európa Rádió története. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.
Borhi László: Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.
Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Budapest, 2005.
Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. Minerva, Budapest, 1988.
Brzezinski, Zbigniew: Ideology and Power in Soviet Politics. New York, 1962.
Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéről, 1945–1989. (Szerk: Bánkuti Gábor – Gyarmati György.) ABTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
Cseh Gergő Bendegúz: Amerikai és brit részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységében. ELTE-n megvédett PhD-disszertáció kézirata, Budapest, 2009.
Csicsery-Rónay István – Cserenyei Géza – Palasik Mária: Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.
Demokratikus köztársaságok Magyarországon, 1918–1989. (Szerk: Feitl István – Gelléríné Lázár Márta – Kende János.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.
Der Fall Noel Field. Schlüsselfigur der Schauprozesse in Osteuropa. I–II. (Hrsg: Berndt-Rainer Barth – Werner Schweizer). BasisDruck Verlag, Berlin, 2005–2007.
Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946. (Főszerk: Gyarmati György, szerk: Krahulcsán Zolt és Müller Rolf.) ÁBTL – L'Harmattan, Budapest, 2009.
Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1947. Akadémiai, Budapest, 1969.
Donáth Péter: Oktatáspolitika és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960. Trezor Kiadó, Budapest, 2008.
Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok. (Szerk: Szesztay Ádám.) Lucidus, Budapest, 2006.

Eörsi László: A Széna tériek, 1956. 1956-os Intézet – ABTL, Budapest, 2006.
Eörsi László: Corvinisták. 56-os Intézet, Budapest, 2001.
Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956. Békés Megyei Levéltár, Gyula. é. n. (1992).
Erzwungene Trennung. (Hrsg: Detlef Brandes u. a.) Klartext Verlag, Essen, 1999.
Farkas Gyöngyi: Hatalom és társadalom konfliktusai az ötvenes években. PhD-értekezés kézirata. ELTE, Budapest, 2010.
Feitl István: A bukott Rákosi, 1956–1971. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1993.
Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I–II. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991.
Fischer Ferenc: A megosztott világ, 1941–1991. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001.
Felszabadulás utáni történetünkről. I–II. (Szerk: Balogh Sándor.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége Magyarországon, 1945–1947. Ikva, Budapest, 1985.
Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés. Héttorony Kiadó, Budapest, é. n.
Gati, Charles: Magyarország a Kreml árnyékában. Századvég Kiadó, Budapest, 1990.
Gati, Charles: Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os magyar forradalom. Osiris, Budapest, 2008.
Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon, 1944–1971. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlatása Magyarországon. Vigília Kiadó, Budapest, 1990.
Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. Pannonica Kiadó, 2000.
Germuska Pál: Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. 1956-os Intézet, Budapest, 2004.
Germuska Pál: Vörös arzenál. 1956-os Intézet – Argumentum. Budapest, 2010.
Gombár Csaba: Politika címszavakban. Politikatudományi Füzetek 1. ELTE ÁJK TSZT, Budapest, 1980.
Granville, Johanna: „If Hope is Sin, then we are Guilty". Romanian Students' Reaction on the Hungarian Revolution and Soviet Intervention, 1956–1958. Carl Beck Papers, University of Pittsburg, 2008.
Gyarmati György: Európa alkonya. A nemzetközi politika mozgásterének változása a második világháború után, 1945–1968. JPTE. Történelem Tanszék, Pécs, 1990.
Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom Márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből. Paginarum, Budapest, 1998.
Gyarmati György: Magyarország a II. világháborútól napjainkig. In: Millenniumi magyar történet. (Szerk: Tóth István György.) Osiris, Budapest, 2001. 557–640. old.
Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. (Habilitációs Füzetek 1.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002.
Gyarmati György: Demokráciából diktatúrába, 1945–1956. (Magyarország története. 20. (Sorozatszerk: Romsics Ignác.) Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.
Gyarmati György – Valuch Tibor: Hungary under Soviet Domination, 1944–1989. Atlantic Research and Publication Inc. Columbia University Press, New York – Highland Lakes, 2010.
Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországán. Szociológiai Füzetek, Budapest, 1986.
Gyurkó László: Arcképvázlat történelmi háttérrel. Magvető, Budapest, 1982.
Hajdú Zoltán: A magyar közigazgatás földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 2001.
Hantó Zsuzsa: Kitiltott családok. Magyar Ház, Budapest, 2009.
Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–IV. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1992–1998.
Hetényi Varga Károly: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–III. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1999–2003.
Hobsbawm, Eric: A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története, 1914–1991. Pannonica Kiadó, Budapest, 1998.

Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó, Budapest, 2005.
Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
Hódos György: Tettesek és áldozatok. Koncepciós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Noran, Budapest, 2005.
Hubai László: Magyarország 20. századi választási atlasza, 1920–1998. I–III. Napvilág, Budapest, 1999.
Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán, Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Corvina, Budapest, 1998.
Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. I–II. Szabad Tér – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2001–2003.
Huszár Tibor: Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon, 1945–1989. Corvina, 2007.
Huszár Tibor: A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955. Corvina, Budapest, 2009.
Izsák Lajos: A polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983.
Izsák Lajos: Polgári pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956. Pannónia, Budapest, 1994.
Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig, 1944–1990. Kulturtrade, Budapest, 1998.
Janos, Andrew C.: Haladás hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest, 2003.
Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, Budapest, 1975.
Katonai perek, 1945–1958. (Szerk: Okváth Imre.) Történeti Hivatal, Budapest, 2001.
Kádár Zsuzsa: A magyarországi szociáldemokrácia a pártfelszámolástól s rendszerváltásig. PhD-értekezés kézirata. ELTE, Budapest, 2003.
Kende Péter: Eltékozolt forradalom? Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006.
Kerék Mihály: A magyar földkérdés. MEFHOSZ, Budapest, 1939.
Kershaw, Ian: A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Kortina Kiadó, Budapest, 2003.
Kertész István: Magyar békeillúziók, 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között. Európa – História, Budapest, 1995.
Kitaszítottak. I–II. (Szerk: Hantó Zsuzsa – Füzes Miklós.) Alterra, Budapest, 2001–2006.
Kitaszítottak. III. (Szerk: Hantó Zsuzsa.) Magyar Ház, Budapest, 2007.
Kogelfranz, Siegfied: Jalta öröksége. ABF, Budapest, 1987.
Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
Kornai János: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest, 1993.
Kovrig, Bennett: Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe. NYUP. New York, 1991.
Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. Akadémiai, Budapest, 1981.
Kovács Zoltán András: Szálasi belügyminisztériuma. A PTE-n 2008-ban megvédett PhD-disszertáció kézirata.
Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.
Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
Kő András – Nagy J. Lambert: A hazáért éltek, haltak! Kivégzettek, 1948–1956. Publica, Budapest, 1994.
Krónika, 1956. (Főszerk: Izsák Lajos.) Kossuth Kiadó, Budapest, 2006.
Kukorelli István: Így választottunk. Adalékok az 1985. évi választások történetéhez. ELTE ÁJK PTT, Budapest, 1988.
Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története, 1945–1991. Argumentum, Budapest, 1994.
Lackó Miklós: Válságok – választások. Gondolat, Budapest, 1975.
Ladányi Andor: Felsőoktatási politika, 1949–1956. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986.
Lomax, Bill: Magyarország, 1956. Aura Kiadó, Budapest–Debrecen, 1989.
Lukács Tibor: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok. KgJK, Budapest, 1979.
Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995.

Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. (Szerk: Valuch Tibor.) Argumentum – Osiris, Budapest, 2004.
Magyarország története a XX. században. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1996.
Marrus, Michael Robert: The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century. New York, 1985.
Medvegyev, Roy: Hruscsov. Politikai életrajz. Laude Kiadó, Budapest, 1989.
Megtorlások évszázada. (Szerk: Szederjesi Cecília.) Nógrád Megyei Levéltár – 56-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008.
Mevius, Martin: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953. Oxford University Press, Oxford–New York, 2005.
Molnár Miklós: Egy vereség diadala. Magyar Füzetek, Párizs–New Jersey, 1988.
Mód Aladár: Négyszáz év küzdelem a független Magyarországért. Szikra, Budapest, 1951.
Nemes János: Rákosi Mátyás születésnapja. Láng Kiadó, Budapest, 1988.
Okváth Imre: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956. Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1988.
Orbán József Gyula: Katolikus papok békemozgalma Magyarországon, 1950–1956. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METMK), Budapest, 2001.
Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon, 1945–1961. Akadémiai, Budapest, 1972.
Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában, 1914–1945. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja. PolgArt, Budapest, 2004.
Őze Sándorné – Őze Sándor: Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön. Hódmezővásárhely Önkormányzata. Hódmezővásárhely, 2005.
Paczkowski, Andrzej: Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.
Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
Palasik Mária: Kovács Béla, 1908–1959. Occidental Press, Budapest, 2002.
Palasik Mária: Műegyetemisták odüsszeiája, 1944–1946. Műegyetem Kiadó, Budapest, 2006.
Palasik Mária: Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén, 1945-ben. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.
Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története, 1944-ig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
Papp László: Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, é. n. [1992.]
Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1989. (Szerk: Földes György – Hubai László.) 2. kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.
Pál József: Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon, 1950–1989. Egyházfórum, Budapest, 1995.
Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
Pünkösti Árpád: Rákosi a hatalomért, 1945–1948. Európa, Budapest, 1992.
Pünkösti Árpád: Rákosi a csúcson, 1948–1953. Gondolat, Budapest, 1996.
Pünkösti Árpád: Rákosi bukása, száműzetése és halála. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001.
Pünkösti Árpád: Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa. Európa, Budapest, 2004.
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956. Magvető, Budapest, 1990.
Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I–II. 1956-os Intézet, Budapest, 1996–1999.
Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos – Valuch Tibor.) KLTE, Debrecen, 1998.
Rendszerváltás és a Kádár-korszak. (Szerk: Majtényi György – Szabó Csaba.) ÁBTL – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2008.
Revolution, Flucht – Integration, Ungarn-Österreich 1956. (Hrsg: Ernő Deák – Zoltán Fónagy.) ZUV – CHW. Wien, 2006.
Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris, Budapest, 2006.
Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 1999.
Salacz Gábor: A magyar katolikus Egyház tizenhét esztendeje, 1948–1964. Görres Gesellschaft, München, 1988.

Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják... Népi Kollégiumok, 1939–1949. (Főszerk: Kardos László.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
S. Nagy Katalin: Farkas István. Arthis Alapítvány, Budapest, 1994.
Somlyai Magda: Nagy csaták után, 1945–1947. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975.
Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapok, 1944–1945. Akadémiai, Budapest, 1985.
Srágli Lajos: A MAORT. Útmutató Kiadó, Budapest, 1998.
Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet, Budapest. 2005.
Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. MTA TTI, Budapest, 1989.
Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.
Sz. Varga Lajos: Szakszervezetek a diktatúrában, 1948–1953. Szerzői kiadás, Pécs, 1995.
Szabó Bálint: Az „ötvenes évek". Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
Szabó Csaba: A Grősz-per előkészítése, 1951. Osiris, Budapest, 2001.
Szabó Róbert: A kommunista párt és a zsidóság, 1945–1956. Windsor Kiadó, Budapest, 1995.
Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon, 1945–1948. Akadémiai, Budapest, 1971.
Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. 1956-os Intézet, Budapest, 2001.
Szerencsés Károly: A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon – 1947. Ikva, Budapest, 1992.
Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz, 1946–1949. Argumentum, Budapest, 2009.
Széchenyi Kinga: Megbélyegzettek. A kitelepítések tragédiája. Kráter, Pomáz, 2008.
Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1996.
Szovjet katonai intervenció, 1956. (Szerk: Györkei Jenő – Horváth Miklós.) Argumentum, Budapest, 1996.
Szörényi László: Delfinárium. Filológiai groteszkek. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998.
Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, Budapest, 1983.
Szűcs Jenő – Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. MTA TTI, Budapest, 1986.
T. Varga György: Az MDP országos vezető szerveinek és központi apparátusának szervezettörténete, 1948–1956. Kézirat, Budapest, 1988.
Telepessors. (Szerk: Saád József.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.
„Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003.
Todorov, Tzvetan: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005.
Tokaji András: Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon, 1945–1956. Zeneműkiadó, Budapest, 1983.
Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. BKMÖL, Kecskemét, 1993.
Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.
Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 1999.
Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002.
Trezor 3. Az átmenet évkönyve. (Szerk: Gyarmati György.) ABTL, Budapest, 2004.
Vadkerty Katalin: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéből. Kalligram, Pozsony, 2001.
Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest, 2001.
Varga László: Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1956-ról. Cserépfalvi – BFL, Budapest, 1994.
Varga László: Kádár János bírái előtt, 1949–1956. Osiris – BFL, Budapest, 2001.
Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956, az oroszországi levéltári források tükrében. Russica Pannonica – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.
Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Gondolat, 1985.
Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947. Akadémiai, Budapest, 1976.
Vonyó Tamás: Modell Deutschland. A nyugatnémet gazdaság hosszú távú fejlődésének növekedéselméleti és gazdaságpolitikai elemzése. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008.
Werth, Alexander: Oroszország nagy háborúja, 1945–1945. Kossuth – Zrínyi, Budapest, 1971.

TANULMÁNYOK

Apor Balázs: Vezérkultusz Sztálin-módra. Aetas, 2006. 1. sz. 211–220. old.

Apor Balázs: The „Secret Speech" and its Effect on the „Cult of Personality" in Hungary. Critique, 2007. No. 2. pp. 229–247.
Apor Balázs: A Rákosi-kultusz. Rubicon, 2007. 9. sz. 28–37. old.
Apor Balázs: Hagiográfia és kommunista vezérkultusz: Rákosi Mátyás életrajzai. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. (Szerk: Horváth Sándor.) Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 132–153. old.
Bank Barbara: A recski névsor. In: Sághy Gyula: Recski rabok a kövek árnyékában. Recski Kiadó, Budapest, 2004. 187–201. old.
Baczoni Gábor: Négy törvénysértő per utóélete. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 239–361. old.
Balogh Margit: Egyházak a szovjet rendszerben, 1945–1989. In: Magyarország a XX. században. II. kötet. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 386–439. old.
Balogh Margit: Kommunizmus és egyházi ellenállás Magyarországon. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem. (Szerk: Püski Levente – Valuch Tibor.) 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen, 2002. 271–285. old.
Balogh Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány – Új Ember, Budapest, 2008. 65–103. old.
Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni történetéről. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 187–202. old.
Baráth Magdolna: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In: Nagy Imre és kora. IV. (Szerk: Sipos Levente.) Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 153–180. old.
Barla Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. sz. 3–55. old.
Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában. In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 15–40. old.
Berki Róbert: A moralizmus realizmusa. In: Bibó István egyetemi előadásai, 1942–1949. (Szerk: Dénes Iván Zoltán.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 253–278. old.
Belényi Gyula: A nagyipari munkásság élet- és munkakörülményei az 1950-es években. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. (Szerk: Püski Levente – Tímár Lajos – Valuch Tibor.) KLTE BTK MTT, Debrecen, 2000. II. 229–237. old.
Békés Csaba: Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In: Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika, 1956-ban. (Szerk: Békés Csaba.) 1956-os Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 9–27. old.
Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv időszakában. Párttörténeti Közlemények, 1970. 3. sz. 207–233. old.
Borhi László: Szovjet expanzionizmus vagy amerikai imperializmus? Magyarország szovjetizálása és az Egyesült Államok. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 185–193. old.
Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. In: „Tizenhárom nap amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) HIM, Budapest, 2003. 17–32. old.
Bebesi György: Bolsevizmus-sztálinizmus. In: Utak és alternatívák. (Szerk: Lengyel Gábor.) PTE – MOSZT – TCE, Pécs, 2009. 77–96. old.
Borhi László: Akár német megszállás árán is: Magyarország szerepe az Egyesült Államok külpolitikájában, 1942–1944. In: Századok füzetek. 2. (Szerk: Pál Lajos.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 7–48. old.
Farkas Csaba: Csongrád megye. In: A vidék forradalma, 1956. i. m. I. kötet. 199–323. old.
Feitl István: Az első népfrontválasztás. Társadalmi Szemle, 1994. 5. sz. 73–85. old.
Feitl István: Pártvezetés és országgyűlési választások, 1949–1988. In: Parlamenti Választások Magyarországon, 1920–1998. 2. kiadás. (Szerk: Földes György – Hubai László.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 276–285. old.
Feitl István: A kettős fordulat éve: 1949. In: Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 368–380. old.

Feitl István: Rákosi Mátyás, 1892–1971. In: Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. (Szerk: Rácz Árpád.) Rubicon – Aquila könyvek, Budapest, 2000. 340–345. old.
Feitl István – Palasik Mária: Magyar Köztársaság, 1946. In. Demokratikus köztársaságok Magyarországon, 1918–1989. (Szerk: Feitl István – Gelleriné Lázár Márta – Kende János.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 67–94. old.
Fischer Ferenc: Eurázsiai birodalmi politikától a geopolitika felé. Szovjet geopolitikai súlypont-áthelyeződés az 1950-es évek közepén. In: Tiszteletkötet Tóth József professzor úr 60. születésnapjára. (Szerk: Lovász György és Szabó Géza.) PTE TTK, Pécs, 2000. 183–191. old.
Föglein Gizella: Az államfői intézmény és az Ideiglenes Nemzetgyűlés. In: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 137–151. old.
Földes György: Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás 1953–1956. Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz. 72–108. old.
Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: A Weisshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története, 1927–1945. Múltunk, 1993. 2–3. sz. 68–115. old.
Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: A weisshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után. Múltunk, 1995. 3. sz. 3–72. old.
Gárdonyi Máté: A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején. Vigilia, 2004. 1. sz. 28–39. old.
Germuska Pál: A szocialista iparosítás Magyarországon, 1947–1953 között. In. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 2001. (Szerk: Kőrösi Zsuzsanna – Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 147–172. old.
Germuska Pál: A katonai és védelmi kiadások alakulása 1949 és 1979 között. In: Társadalom és Honvédelem, 2007. 3–4. sz. 29–68. old.
Gyáni Gábor: Mítoszban, folklórban és történelemben elbeszélt múlt. In: Folklór és történelem. (Szerk: Szemerkényi Ágnes.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 7–17. old.
Gyáni Gábor: Politikai kultusz – vezérkultusz. (Identitás- és közvélemény-teremtés). In: U. ő: Relatív történelem. Typotex, Budapest, 2007. 37–49. old.
Gyarmati György: Történetírásunk a felszabadulás utáni korszakról. Századok, 1980. 3. sz. 466–494. old.
Gyarmati György: Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban. Történelmi Szemle, 1981. 2. sz. 178–190. old.
Gyarmati György: „Demokratizált" vagy demokratikus közigazgatást? A közigazgatás átalakításának kül- és belpolitikai feltételrendszere Magyarországon, 1944–1945-ben. In. Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. (Szerk: Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 42–64. old.
Gyarmati György: A társadalom államosításától az állam társadalmasítása felé. Forrás, 1988. 2. sz. 39–50. old.
Gyarmati György: Érdekszolidarítás, önigazgatás, demokrácia. (Bibó István és a magyar közigazgatás reformja, 1945–1950). Jogtudományi Közlöny, 1988. 5. sz. 249–255. old.
Gyarmati György: Churchill diadala és tragédiája. Utószó. In: Winston S. Churchill: A második világháború. I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. II. kötet 679–701. old.
Gyarmati György: Magyarország közép-európaisága. Történelmi adottságok – jelenkori konzekvenciák. Századvég, 1989, Különszám. 31–46. old.
Gyarmati György: Modern népvándorlás – nemzetiségi kérdés. In Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc.) Pallas – História, Budapest, 1989. 316–317. old.
Gyarmati György – Stark Tamás – Tóth István: Közép-európai haláltánc fasiszta háborúban és bolsevik békében. Világosság, 1990. 12. sz. 881–895. old.
Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991. 2. sz. 51–63. old.
Gyarmati György: Föderációs törekvések a második világháború után. Politikatudományi Szemle, 1992. 2. sz. 111–121. old.
Gyarmati György: A parlamentarizmus korlátai és annak következménye az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. In: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István.) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 152–170. old.
Gyarmati György: Politika és társadalom 1945–1989 között. In: Magyarország története a XX. században. I. (Főszerk: Kollega Tarsoly István.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1996. 140–281. old.
Gyarmati György: Rákosi Mátyás. Rubicon, 1996. 1. sz. 27–34. old.

Gyarmati György: A komfortos kaloda negyedszázada. Műhely, 1996. 1–2. sz. 70–79. old.
Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok, 1996. 3. sz. 497–570. old.
Gyarmati György: A békekötés függvénytana, 1945–1947. Műhely, 1997. 1. sz. 41–46. old.
Gyarmati György: A független Erdély alkotmánykoncepciója a béke-előkészítés időszakában. Külpolitika, 1997. 3. sz. 130–153. old.
Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar." Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. Társadalmi Szemle, 1997. 8–9. sz. 151–167. old.
Gyarmati György: Erdély – tertium non datur. A nagyhatalmak közép-európai béketervei a második világháború időszakában. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Marianna.) Pécs, 1997. 457–474. old.
Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. In: Magyar tudomány, 1998. 10. sz. 1183–1194. old.
Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. Fordulat és folyamatosság a kommunista párt politikájában, 1948-ban. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 115–145. old.
Gyarmati György: A magyar közigazgatás reformja. In: A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről. (Szerk: Dénes Iván Zoltán.) Budapest, 1999. Osiris, 77–104. old.
Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. (Szerk: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 118–137. old.
Gyarmati György: A Mindszenty-ügy diplomáciai rendezésének kudarca. Történelmi Szemle, 2000. 1–2. sz. 69–90. old.
Gyarmati György: A kampányszocializmus állama. In: A magyar államiság első ezer éve. (Szerk: Font Márta – Kajtár István.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000. 239–263. old.
Gyarmati György: A politika rendőrsége '45–56. Beszélő, 2000. 9–10. sz. 85–94. old.
Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága, 1906–1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. In. Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 25–78. old.
Gyarmati György – Kónyáné Kutrucz Katalin: Rajk László a miskolci pogromról – 1946. Magyar Napló, 2002. 2. sz. 41–44. old.
Gyarmati György: Bibó István és a politikusi lét felelőssége. Szakértelem – politika – módszer. In: A szabadságszerető ember. (Szerk: Gyarmati György és Tar Ferenc.) BIAGSZ, Hévíz, 2003. 55–99. old.
Gyarmati György: Kossuth kultusza – post mortem. I–II. Korunk, 2003. 12. sz. 35–50. old., 2004. 1. sz. 101–108. old.
Gyarmati György: Toll – ecset – pokoljárás. Dietrich Adolf festő polgári életpályája, 1869–1953. Duna-Part, 2004. 2. sz. 54–60. old.
Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? In: A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. (Szerk: Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 29–53. old.
Gyarmati György: A „fasiszta csőcselék" legendája. Rubicon, 2006. 9. sz. 72–73. old
Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In. ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 69–95. old.
Gyarmati György: Kossuth-címeres forradalom. In: Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. (Szerk: Gyáni Gábor és Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 254–274. old.
Gyarmati György: A hivatásos áldozat és a hivatásos hóhér a Rákosi-korszakban, az 1950-es évek elején. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. (Szerk: Horváth J. András.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján–Budapest, 2008. 381–394. old.
Gyarmati György: „A lefokozott trockista". In: Justus Pál. (Szerk: Jemnitz János – Székely Gábor.) Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 157–164. old.
Gyarmati György: Megfigyelők és megfigyeltek – társadalomtörténeti nézőpontból. Bárka, 2008. 6. sz. 67–75. old.
Gyarmati György: Hatalmi elit Magyarországon, a 20. század második felében, 1945–1989. Korunk, 2009. 3. sz. 75–88. old.
Gyarmati György: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A ma-

gyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt.) Kutatási Füzetek 14., PTE, Pécs, 2009. 39–69. old.

Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. Századok, 2011. 1. sz. 75–116. old.

György Péter: A mindennapok tükre, avagy a korstílus akarása. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk: György Péter és Turai Hedvig.) Corvina, Budapest, 1992. 7. old. 12–23. old.

Hajdu Tibor: Farkas és Kádár Rajknál. Az 1949. június 7-i beszélgetés hiteles szövege. Társadalmi Szemle, 1992. 4. sz. 70–89. old. (Utánközlés: História, 1995. 7. sz. 18–25. old.)

Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. Társadalmi Szemle, 1992. 11. sz. 17–36. old.

Hajdu Tibor: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. (Szerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest. 1995. 195–201. old.

Hajdu Tibor: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata. In: Évkönyv V. 1996/1997. (Szerk: Bak János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 37–42. old.

Hajdu Tibor: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956). Történelmi Szemle, 2006. 3–4. sz. 309–336. old.

Hajdú Zoltán: A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. In: Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére. (Szerk: Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z.) SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 2006. 245–258. old.

Hantó Zsuzsa: A kulákkérdés a pártapparátusok és az államvédelmi hatóság iratainak tükrében. Gazdaság és Társadalom, 1993. 6. sz. 94–121. old., 1994. 1. sz. 89–115. old.

Hegedűs B. András: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma. In: A Petőfi Kör vitái. I. (Szerk: Hegedűs B. András – Rainer M. János.) Kelenföld Kiadó – ELTE ÁJK, Budapest, 1989. 9–32. old.

Hetényi Varga Károly: Az első letartóztatástól az utolsó szabadulásig. Lénárd Ödön piarista szerzetes találkozásai a diktatúra igazságszolgáltatásával. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 361–380. old.

Honvári János: A magyar mezőgazdaság gépesítése az 50-es években (1948–1957). Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. sz. 93–127. old.

Horváth Ibolya: Összefoglaló jelentés a koncepciós perek vizsgálatáról. Kézirat, Budapest, 1989.

Horváth Miklós: A nemzetőrség megalakulásának körülményei és tevékenysége november 4-ig. In: „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003. 145–164. old.

Iszlamov, Tofik: Erdély a szovjet külpolitikában, a második világháború alatt. Múltunk, 1994. 1–2. sz. 17–50. old.

Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon, 1945–1956. Századok, 1985. 2. sz. 423–466. old.

Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1968. 7. sz. 807–829. old.

Juhász Gyula: Az uralkodó eszmék zsákutcája. In: Magyarország 1944-ben. (Szerk: Orbán Sándor.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 24–32. old.

Kaelble, Hartmut: Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer. In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hrsg): Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften. Frankfurt am Main, 2003. S. 469-493.

Kajári Erzsébet: Hajdúnánási „kulák-ügy" 1951-ben. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve, 1999. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 209–228. old.

Kajári Erzsébet: Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége, 1953–1956. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni történetéről. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 157–185. old.

Katona Klára: A MAORT története a fordulatok éveiben Magyarországon. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. (Szerk: Gyarmati György.) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 137–158. old.

Kiss J. László: A szuverenitás változó normái a nemzetközi kapcsolatokban: területiség és funkcionalitás,

állam és nemzet. In: U. ő: Globalizálódás és külpolitika. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003. 225–247. old.
Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságban, 1950–1953. In: Telepessors. (Szerk: Saád József.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 13–50. old.
Korom Mihály: Debrecen ideiglenes fővárossá válása. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. (Szerk: Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 7–27. old.
Korom Mihály: A személyi kultusz és legfőbb következményei az európai népi demokráciákban. In: A szocializmus koncepciói és gyakorlata az 1950-es években. (Szerk: Csonka Rózsa és Harsányi Iván.) MSZMP Politikai Főiskola, Budapest, 1989. 99–143. old.
Kovácsy Tibor: Az utasításos gazdaságról. Történelmi Szemle, 1981. 2. sz. 191–202. old.
Kozák Gyula: Szent csőcselék. In: Magyarország a jelenkorban. Évkönyv, 1999. (Szerk: Standeisky Éva és Rainer M. János.) 1956-os Intézet. 255–281. old.
Kónyáné Kutrucz Katalin: „Kérem nevezetteket szabadon bocsájtásuk esetén Hatóságomhoz visszakísérni." In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok. (Sajtó alá rendezte: Kahler Frigyes.) Kairosz, Budapest, 2002. 107–150. old.
Kónyáné Kutrucz Katalin: Amiről az iratok vallanak... In: Büntetőjogi tanulmányok XI. (Szerk: Jungi Eszter.) MTA VTB, Veszprém, 2010. 23–33. old.
Krausz Tamás: Az „összeesküvés-elmélet" sztálini iskolája. In: u. ő: Lenintől Putyinig. La Ventana, Budapest, 2003. 69–85. old.
Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus". In: A sztálinizmus hétköznapjai. (Szerk: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 266–288. old.
Litván György: Vita a kommunizmusról és a „Fekete könyv"-ről. In: Évkönyv, VI. 1998. (Szerk: Litván György.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 296–302. old.
Major Zoltán László: Hangulatjelentések Hajdú-Bihar megyében az 1950-es években. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos – Valuch Tibor.) KLTE, Debrecen, 1998. 92–99. old.
Majtényi György: Az elit és a vadászat – újjáépítés és rendszerváltás között. In: Rendszerváltás és a Kádár-korszak. (Szerk: Majtényi György – Szabó Csaba.) ÁBTL – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2008. 489–508. old.
Marelyin Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A magyar–jugoszláv–szovjet kapcsolatok és a Nagy Imre csoport sorsa, 1953–1958. Századok, 2006. 5. sz. 1079–1121. old.
Margócsy István: Líra és rendszerváltás. In: A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. (Szerk: Rainer M. János – Standeisky Éva.) 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 119–132. old.
Meszerics Tamás: Politikai ellenállás '45–56. Beszélő, 2000. 9–10. sz. 74–84. old.
Mitrovits Miklós: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története, 1956–1989. Múltunk, 2009. 4. sz. 122–153. old.
Molnár Marianna: A vezérkép és funkciói az ötvenes évek Magyarországán. In: Studium XVII. (Szerk: Bíróné Kaszás Éva.) KLTE, Debrecen, 1986. 115–144. old.
Muszatov, Valerij: Szovjet–magyar kapcsolatok, 1953–1956. In: Évkönyv V. 1996/1997. (Szerk: Bak János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 43-48. old.
Nagy Ferenc József: Egy kisharsányi bűnügy ávós torzítása. Kézirat, 2000.
Nagy József: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953 közötti években. Múltunk, 1999. 3. sz. 41–97. old.
Nemes János: Rákosi Mátyás. In: Politikuspályák. (Szerk: R. Sánta Ilona.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 51–70. old.
Okváth Imre: Hadseregfejlesztési elképzelések és a hadiipar kiépítése a hidegháború kezdetekor, 1947–1949. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. (Szerk: F. Újvári Zsuzsanna.) PPKE BTK, Piliscsaba, 2001. 569–585. old.
Okváth Imre: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásáról, 1955. március 7–12. Hadtörténelmi Közlemények, 2001. 4. sz. 689–706. old.
Orbán Sándor: A szocializmus építésének első fél évtizede, 1948–1953. Századok, 1985. 2. sz. 467–498. old.
Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: Bács-Kiskun megye múltjából. 17. kötet. (Szerk: Tóth Ágnes.) BKMÖL, Kecskemét, 2001. 253–298. old

Orgoványi István: A nyugati határzár és annak felszámolása 1956-ban. In: ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 97–120. old.
Ormos Mária: Negyven év fejlődéstörténetének főbb jellemzői. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985. (Szerk: Antal Gyula és Sándor László.) Pécs, 1985. 11–25. old.
Ormos Mária: A konszolidáció problémái, 1956 és 1958 között. Társadalmi Szemle, 1989. 8–9. sz. 48–65. old.
Ö. Kovács József: A kollektivizálási kampány „szocreál" kontextusai Magyarországon, 1948–1953. Aetas, 2009. 4. sz. 32–46. old.
Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében, 1945. Társadalmi Szemle, 1997. 7. sz. 87–94. old.
Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Háztartás? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerk: Palasik Mária és Sipos Balázs. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 82–83. old.
Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Történelmi Szemle, 1999. 1–2. sz. 85–107. old.
Péteri György: Születésnapi ajándék Sztálin elvtársnak. Vázlat, a Magyar Tudományos Akadémia történetéhez, 1945–1949. Századvég, 1989. 1–2. sz.
Pfitzner Rudolf: A börtönirodalom pszichológiai jelentősége a lelki sérülések gondozásában. In: Füveskert, 1954–1995. (Szerk: Pfitzner Rudolf – Kárpáti Kamill – Tollas Tibor – Tóth Bálint.) Stádium Kiadó, Budapest, 1995. 143–147. old.
Pók Attila: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. Történelmi Szemle, 2005. 1–2. sz. 47–67. old.
Radnóti Sándor: Határesetek. 56-os filmek. FilmVilág, 2006. október.
Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 17–39. old.
Rainer M. János: Döntés a Kremlben, 1956. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk: Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János.) 1956-os intézet, Budapest, 1996. 111–154. old.
Rainer M. János: Távirat „Filippov" elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949-1952. In: Évkönyv, 1988. (Szerk: Litván György.) 1956-os Intézet, Budapest, 1988. 103–118. old.
Rainer M. János: 1956 a XX. század történelmében. In: „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003. 9–16. old.
Rainer M. János: A kultusz nélküli ember, Kádár János. Rubicon, 2007. 9. sz. 41–48. old.
Rácz Antal: A hatalom és a vadászat. Rubicon, 2009. 7–8. sz. 102–109. old.
Rényi András: „Vihar előtt". A történelmi festészet, mint a sztálinizmus képzőművészetének magyar paradigmája. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk: György Péter és Turai Hedvig.) Corvina, Budapest, 1992. 34–43. old.
Rigó Róbert: Társadalmi változások Kecskeméten a népbírósági iratok tükrében, 1945–1949.
Kézirat, 2009.
Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. old. In: A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 45–62. old.
Schuller Balázs: A magyarországi ásványbányászat társadalmának alakulása, 1945–1958 között. Kézirat, Pécs, 2009.
Standeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. Századok, 1992. 2. sz. 284–308. old.
Sipos Levente: Fehér Lajos tevékenysége 1956–1958-ban. In: 1956 és a magyar agrártársadalom. (Szerk: Estók János.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2006. 105–114. old.
Sipos Levente: A snagovi foglyok. Rubicon, 2006. 9. sz. 66–71. old.
Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In: Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Atlantis, 1989. 225–251. old.
Szakadát István: A káderforgó. A hatásköri listák elemzése. Társadalmi Szemle, 1992. 8–9. sz. 97–120. old.

Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadulástól napjainkig. (Szerk: Gunst Péter.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 285–343. old.
Szakács Sándor: Gazdaság és társadalom az ötvenes-hatvanas években. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk: Tímár Lajos – Valuch Tibor.) KLTE, Debrecen, 1998. 8–30. old.
Szakolczay Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. kötet. (Szerk: Szakolczai Attila és Á. Varga László.) 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003. 123–198. old.
Szakolczai Attila: Győr-Sopron megye. In: A vidék forradalma, 1956. i.m. II kötet. 143–210. old.
Szakolczai Attila: Az 1956. október 31-i szovjet döntés lehetséges magyar okai: karhatalomból Nemzetőrség. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. (Szerk: Horváth J. András.) Nógrád Megyei Levéltár, Budapest–Salgótarján, 2008. 393–426. old.
Szani Ferenc: Szovjet katonai részvétel az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében. In: „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós.) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003. 95–112. old.
Szász Zoltán: A nemzeti kérdés a kelet-közép-európai rendszerváltásban. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Mariann.) University Press, Pécs, 1997. 492–505. old.
Széchenyi Ágnes: Visszatérés az irodalmi nyilvánosságba. Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban – 1962. (Kézirat, 2010).
Szilágyi Ákos: Paradicsomi realizmus. Totális államművészet a XX. században. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk: György Péter – Turai Hedvig.) Corvina, Budapest, 1992. 7–11. old.
Sztikalin, Alekszandr Sz.: A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc, 1956 tavaszán – kora őszén. Múltunk, 1998. 2. sz. 23–49. old.
Sztikalin Alekszandr Sz.: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet, 1954–1956. Múltunk, 2003. 1. sz. 208–234. old.
Tóth Tibor: A mezőgazdasági tulajdon- és földhasználati viszonyok változásai a felszabadulást követő másfél évtizedben. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985. (Szerk: Antal Gyula és Sándor László.) Pécs, 1985. 223–323. old.
T. Varga György – Szakadát István: Íme a nomenklatúra. Társadalmi Szemle, 1992. 3. sz. 73–95. old.
T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. Trezor 2. (Szerk: Gyarmati György) Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 159–175. old.
T. Varga György: Adalékok és szempontok az MDP hatalmi helyzetéhez. Múltunk, 1998. 2. sz. 175–182. old.
Urbán Károly: Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. Párttörténeti Közlemények, 1981. 4. sz. 30–83. old.
Valuch Tibor: Hajdú-Bihar megye. In: A vidék forradalma, 1956. i.m. I. kötet 236–265. old.
Varga F. János: A miskolci népítélet. Medvetánc, 1986. 2–3. sz. 293–314. old.
Varga László: A munkástanácsok. In: u. ő. Az elhagyott tömeg, 1950–1956. Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára. Budapest. 1994. 199-235. old.
Varga Zsuzsanna: „Kényszeríteni kell a parasztot..." Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években. In: Megtorlások évszázada. (Szerk: Szederjesi Cecília.) Nógrád Megyei Levéltár – 56-os Intézet. Salgótarján–Budapest, 2008. 53–66. old.
Vonyó József: Diktatúrák és diktátorok. Ünnepelt vezérek. Új Fórum, 1989. 13. sz. 44–48. old.
Vonyó József: A pártállam politikai intézményrendszere Magyarországon. In: Az ötvenes évek Magyarországa játékfilmeken. (Szerk: Vonyó József.) Asoka Bt., Pécs, 2004. 7–15. old.
Vonyó József: Másolta-e Gömbös Gyula Mussolinit vagy/és Hitlert? In: Századok Füzetek 6. (Szerk: Pál Lajos.) MTT, Budapest, 2009.
Vörös Boldizsár: Írói fikció és történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. Valóság, 2008. 5. sz. 98–107. old.
Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei, 1945–1949. Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 118–140. old.
Zinner Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a budapesti népbíróságokra. Budapest Főváros Levéltára Közleményei, 1984–1985.

NÉVMUTATÓ

Képmutató